UYGARLIK TARİHİ

Editör: İsmail Güven

Ömer Adıgüzel
Tolgahan Ayantaş
Mehmet Akalın
Yıldız Deveci Bozkuş
Burak Çalışkan
İbrahim Güner
Gürcan Gürgen
İsmail Güven
Mehmet Ali Kaya
Mustafa Metin
Ahmet Ocak
Eyüp Sarıtaş
Mustafa Uyar
Hasan Ünder
Turgut Yiğit

8. Baskı

PEGEM AKADEMİ

Editör: Prof. Dr. İsmail Güven

UYGARLIK TARİHİ

ISBN 978-625-8325-96-6

Kitap içeriğinin tüm sorumluluğu yazarlarına aittir.

© 2022, PEGEM AKADEMİ

Bu kitabın basım, yayım ve satış hakları Pegem Akademi Yay. Eğt. Dan. Hizm. Tic. AŞ'ye aittir. Anılan kuruluşun izni alınmadan kitabın tümü ya da bölümleri, kapak tasarımı; mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik kayıt ya da başka yöntemlerle çoğaltılamaz, basılamaz ve dağıtılamaz. Bu kitap, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı bandrolü ile satılmaktadır. Okuyucularımızın bandrolü olmayan kitaplar hakkında yayınevimize bilgi vermesini ve bandrolsüz yayınları satın almamasını diliyoruz.

Pegem Akademi Yayıncılık, 1998 yılından bugüne uluslararası düzeyde düzenli faaliyet yürüten **uluslararası akademik bir yayınevi**dir. Yayımladığı kitaplar; Yükseköğretim Kurulunca tanınan yükseköğretim kurumlarının kataloglarında yer almaktadır. Dünyadaki en büyük çevrimiçi kamu erişim kataloğu olan **WorldCat** ve ayrıca Türkiye'de kurulan **Turcademy.com** tarafından yayınları taranmaktadır, indekslenmektedir. Aynı alanda farklı yazarlara ait 1000'in üzerinde yayını bulunmaktadır. Pegem Akademi Yayınları ile ilgili detaylı bilgilere http://pegem.net adresinden ulaşılabilmektedir.

1. Baskı: Aralık 2015, Ankara
8. Baskı: Ekim 2022, Ankara

Yayın-Proje: Şehriban Türlüdür
Dizgi-Grafik Tasarım: Müge Kuyrukcu
Kapak Tasarımı: Pegem Akademi

Baskı: Vadi Grup Basım AŞ
Saray Mah. 126. Cad. No: 20/A
Kazan/ANKARA
Tel: (0312) 802 00 53-54

Yayıncı Sertifika No: 51818
Matbaa Sertifika No: 49180

İletişim

Macun Mah. 204. Cad. No: 141/A-33 Yenimahalle/ANKARA
Yayınevi: 0312 430 67 50
Dağıtım: 0312 434 54 24
Hazırlık Kursları: 0312 419 05 60
İnternet: www.pegem.net
E-ileti: pegem@pegem.net
WhatsApp Hattı: 0538 594 92 40

ÖN SÖZ

"Bir insan için hafıza neyse bir toplum için de tarih odur. Hafızasını kaybetmiş insanlar nevrotik, tarihini hatırlamayan toplumlar da hafızasını kaybetmiş insanlar gibidir". Tarih aslında bugünümüze nasıl geldiğimizin cevaplarını verir. Bugün, eski çağlara göre birbiryle daha fazla etkileşime giren ve birbirine bağlı ulusların bulunduğu bir dünyada yaşıyoruz. Farklı kültürel mirasa ve görüşe sahip bireyler eskisine oranla daha yakın ve daha fazla ilişki kurmaktadırlar. Dünyanın herhangi bir yerindeki sosyo-ekonomik ya da askeri değişim başka bölgelerdeki toplumları daha fazla etkilemektedir. Örneğin, çevre kirliliği, nüfus artışı ve diğer sorunlar artık bir bölgenin değil dünyanın sorunu olmaktadır. Petrol, elektronik fast-food kültürü gibi tüketim alışkanlıkları toplumların ve ülkelerin yaşam standartlarını köklü biçimde değiştirmiştir. Bunun da ötesinde, tarihin hiçbir döneminde olmadığı kadar farklı din ve dünya görüşleri aynı bölgede yaşanmaktadır. Hiçbir toplum dünyadaki yerinin farkında olmadan yaşayamamaktadır.

Bugünkü durum aslında temel olarak tarihsel gelişmelerin ve uygarlıkların gelişmesinin doğal bir sonucudur. Özellikle dünyanın farklı bölgelerinde ve 16.yy'da Avrupa'da meydana gelen değişmeler ve bunların etkileri uygarlık tarihine yeni bir yön verdi. Uygarlığın beşiği olan Asya, Uzakdoğu, Mezopotamya ve Ön Asya uygarlığın lokomotifi olma özelliğini Avrupa ve Amerika'ya kaptırdı. Yeni dünya düzeni ve uygarlıklar çatışması gibi kavramlar ışığında uygarlık tarihi yeniden yazılmaya başladı ve yeni bir yön kazandı. Değişen bu dünyada toplumlar birbirine yaklaştıkça ortaya çıkan sorunların çözümünde insanların birbirini daha iyi anlaması ön koşul haline geldi. Uygarlık tarihinin okunması bu sorunların çözümünde yararlı bir araç olarak kabul edilmeye başlandı. Farklı uygarlıklardan gelen insanların farklılıklarının kavranması ve kabul edilmesi uygarlık tarihinin önemini birkez daha ortaya çıkardı. Bu nedenle uygarlık tarihi kitabı yazılırken özellikle dinler tarihi ve farklı kıtlarda ortaya çıkmış olan önemli uygarlıkların başat ögelerine de yer verildi. Antik çağ ile modern çağ arasındaki geçiş ve bağlantılara önem verildi. Böylece tarih okuryazarlarının yeni bir anlayışla tarihi yorumlamaları sağlanmaya çalışıldı. Bu eser oluşturulurken beklenen ancak geçmişimizi iyi yorumlarsak bugünü iyi anlayabileceğimiz anlayışından yola çıkıldı. Bu anlamda eserin her kuşaktan ve meslekten kitleye yararlı olacağı beklenmektedir.

Oldukça büyük ilgi gören kitabımızın sekizinci baskısı gözden geçirilmiş ve bazı bölümler yeniden oluşturulmuştur. Alan uzmanı olan ve birinci elden kaynaklara dayalı çalışmalar yapan bilim insanlarının katkıları kitabımızın niteliğini daha da yükseltmiştir. Okuyuculara yararlı olması dileğiyle…

Editör
Prof. Dr. İsmail Güven

BÖLÜMLER VE YAZARLARI

Editör: Prof. Dr. İsmail Güven

1. Bölüm: Tarih Öncesi ve Uygarlık

Tarih Öncesi Devirler ve Tarih Devirleri

Prof. Dr. İsmail Güven, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi*

Uygarlık ve Uygarlık Tarihi Öncesi

Prof. Dr. Gürcan Gürgen, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi*

Uygarlık, Kültür ve Güncel Sorunlar

Prof. Dr. Hasan Ünder, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi*

2. Bölüm: Ön Asya Uygarlıkları

Mezopotomya Tarihi ve Uygarlığı

Öğr. Gör. Burak Çalışkan, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi*

Eski Mısır

Prof. Dr. İsmail Güven, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi*

3. Bölüm: Anadolu Uygarlıkları

Hititler

Prof. Dr. Turgut Yiğit, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi*

Frigler

Uzman Mustafa Metin, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi*

Urartular

Uzman Mehmet Akalın, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi*

Lydialılar

Prof. Dr. Turgut Yiğit, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi*

Ionialılar

Prof. Dr. Turgut Yiğit, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi*

4. Bölüm: Akdeniz Uygarlıkları

Ege ve Eski Yunan Uygarlığı

Prof. Dr. Mehmet Ali Kaya, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi*

Roma Uygarlığı

Prof. Dr. Mehmet Ali Kaya, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi*

5. Bölüm: Yakın Doğu Uygarlıkları

Prof. Dr. İsmail Güven, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi*

6. Bölüm: Uzak Doğu Uygarlıkları

Çin Kültürü

Prof. Dr. Eyüp Sarıtaş, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi*

Hint Uygarlığı

Prof. Dr. İsmail Güven, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi*

7. Bölüm: İslamiyet Öncesi ve Sonrası Türk Tarihi ve Uygarlığına Dair Genel Bir Değerlendirme

Prof. Dr. Yıldız Deveci Bozkuş, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi*

8. Bölüm: Orta Çağ

Orta Çağ: Tarihsel Süreç ve Kavramlar

Prof. Dr. Mustafa Uyar, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi*

İslam Dünyasında Kültür, Sanat ve Düşünce

Prof. Dr. Ahmet Ocak, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi*

9. Bölüm: Yeni ve Yakınçağ

Coğrafi Keşifler ve Sonuçları
Prof. Dr. İsmail Güven, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi*

Rönesans
Prof. Dr. Ömer Adıgüzel, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi*

Reform
Prof. Dr. İsmail Güven, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi*

Sanayi Devrimi
Arş. Gör. Tolgahan Ayantaş, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi*

Fransız Devrimi
Prof. Dr. İsmail Güven, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi*

10. Bölüm: Amerika Uygarlıkları ve ABD Tarihi
Arş. Gör. Tolgahan Ayantaş, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi*

11. Bölüm: Uygarlığın Temel Taşları
Prof. Dr. İbrahim Güner, *Muğla Üniversitesi Eğitim Fakültesi*

İÇİNDEKİLER

Ön Söz iii
Bölümler ve Yazarları v
İçindekiler ix

1. BÖLÜM
TARİH ÖNCESİ VE UYGARLIK
(ss: 1-42)

Giriş 1
Tarih Öncesi Devirler ve Tarih Devirleri **2**
Tarih Öncesi Devirler 2
Tarih Devirleri 3
Tarih ve Uygarlık Tarihi 4
Tarih Anlayışları 4
Tarihin İşbirliği Yaptığı Bilim Dalları 5
Uygarlık ve Uygarlık Tarihi Öncesi **6**
Evren ve Dünya 7
Dünyanın Jeolojik Tarihi 8
Dünyanın İlk Dönemleri 10
Hadean 10
Prekambriyen 10
Paleozoik (I. Jeolojik Zaman) 14
Mezozoik (II. Jeolojik Zaman) 18
Senozoik (III. Jeolojik Zaman) 20
Kuaterner (IV. Jeolojik Zaman) 23
İnsan Yeryüzünde 24
Kaynakça 27
Uygarlık, Kültür ve Güncel Sorunlar **28**
Kültür ve Uygarlık Nedir? 28
Irmak Vadisi Uygarlıkları'ndan Eksen Çağ'a 32
Uygarlıklar Çatışması 34
Batı Uygarlığı ve Diğer Halklar 36
Uygarlık ve Türkler 38
Uygarlık İyi Bir Şey Midir? 40
Kaynakça 42

2. BÖLÜM
ÖN ASYA UYGARLIKLARI
(ss: 43-83)

Mezopotamya Tarihi ve Uygarlığı **43**
Sümerler 45
Akadlar 50
Babilliler 52
Mezopotamya Uygarlığı 55
Mezopotamya'da Yönetim Şekilleri 55
Hukuk 56
Sosyal Hayat 57

Sosyal Hayat ... 57
Ekonomik Hayat ... 59
Dil, Bilim, Edebiyat ... 61
Dini Hayat ... 62
Sanat ... 63
Kaynakça ... 64
Eski Mısır ... **65**
Eski Mısır Nasıl Ortaya Çıkmıştır? ... 65
Eski Mısır Uygarlığı ve Coğrafya ... 65
Mısır Medeniyetinin Başlıca Özellikleri ... 66
Arkaik Çağ ... 68
Sülaleler Öncesi Dönem ... 68
Eski İmparatorluk ... 70
Yeni İmparatorluk ... 74
Teb ve Karnak ... 75
Sanat ve Mimari ... 78
Sonuç ... 82
Kaynakça ... 83

3. BÖLÜM
ANADOLU UYGARLIKLARI
(ss: 85-148)

Hititler ... **85**
Giriş ... 85
Siyasal Tarih ... 87
Erken Hitit Çağı ... 87
Eski Hitit Dönemi ... 88
Yeni Krallık Dönemi ... 94
Uygarlık ... 99
Geç Hitit Devletleri ... 110
Kaynakça ... 112
Frigler ... **113**
Siyasal Tarihi ... 115
Dil ve Yazı ... 119
Mimari ... 120
Kaya Anıtları ve Midas Şehri ... 122
Başkent Gordion ... 124
Ölü Gömme Geleneği ... 126
Frig Sanatı ... 128
İnanç ve Ana Tanrıça Kybele ... 130
Kaynakça ... 133
Urartular ... **134**
Erken Urartu Tarihi: Beylikler Dönemi ... 135
Klasik Urartu Tarihi ... 136
Urartularda Din ... 137
Urartu Sanatı ... 138
Kaynakça ... 139
Lydialılar ... **140**
Siyasal Tarih ... 140
Uygarlık ... 143
Ionialılar ... **145**
Siyasal Tarih ... 145

4. BÖLÜM
AKDENİZ UYGARLIKLARI
(ss: 149-216)

Ege ve Eski Yunan Uygarlığı **149**
Girit: Ege'nin İlk Uygarlığı 149
Eski Yunan Uygarlığı 154
Mikenler (Akalar) 154
Mikenlerin Sosyo-Politik Yapısı ve Dini 155
Yunan Kolonizasyon Çağı 158
Atina: Tiranlık, Reformcular ve Demokrasi 160
Sparta: Asker Devlet 163
Yunan Alfabesi ve Dini 164
Ticaret , Ekonomi ve Köle İş Gücü 166
Mimari, Sanat, Edebiyat ve Felsefe 167
Perslerle Savaşlar 170
Büyük İskender ve Hellenistik Çağ Uygarlığı 171
Makedonya'nın Yükselişi ve Büyük İskender 171
Helenistik Kültür Merkezleri 173
Edebiyat ve Felsefe 175
Bilim 176
Roma Uygarlığı 178
Kuruluşundan Cumhuriyet'in Sonuna Kadar Roma 178
İtalya'nın İ.Ö. 2 ve 1. Binyıllarda Etnik Yapısı ve Roma'nın Cumhuriyet Dönemi 178
Batıda Genişleme 180
Doğuda Genişleme 181
Roma Cumhuriyeti'nin Yönetimi 183
Plebslerin Zaferi 187
Ekonomik, Sosyal ve Siyasal Değişim 188
Edebiyat, Sanat ve Dinde Değişim 193
Güçlü Liderler Dönemi: İç Savaşlar 195
Erken İmparatorluk (Principatus) Dönemi 198
Augustus Dönemi (İ.Ö.27-İ.S.14): Yeni Rejim Principatus 198
Augustus'un Halefleri: İulius-Claudius Hanedanı 201
Flavius Hanedanı 202
Beş İyi İmparator Dönemi 202
Severus Hanedanı 203
Üçüncü Yüzyıl Bunalımı 205
Roma Uygarlığının En Parlak Dönemi 206
Geç Roma İmparatorluğu: Gerileyiş Ve Çöküş 209
İmparator Diocletianus ve Sonrası 209
Roma Hukuku 210
Hıristiyanlar 212
Germenler ve Hunların İstilaları ve Roma Uygarlığının Sonu 213
Kaynakça 214

5. BÖLÜM
YAKIN DOĞU UYGARLIKLARI
(ss: 217-229)

Pers Uygarlığı **217**
Siyelk Uygarlığı 217
Elam Uygarlığı 218
Ahemenî (Akamanış) İmparatorluğu 219
Helenistik Ara Dönem 221
Arsakî Partları 221
Sasanî İmparatorluğu 222
Pers Sanatı ve Mimarisi 224
Kaynakça 229

6. BÖLÜM
UZAK DOĞU UYGARLIKLARI
(ss: 231-272)

Çin Kültürü **231**
İlkel Toplum 232
Xıa Shang ve Zhou Hanedanları Dönemi 234
İlkbahar-Sonbahar Savaşan Beylikler ve Han Dönemi 237
Üç Devlet Jin,Güney-Kuzey Sui, Tang Hanedanı Dönemi 244
Beş Dönem-On Ülke Liao, Jin, Yuan Dönemi 251
Ming, Qing Döneminde Toplumsal Yapı 257
Kaynakça 263
Hint Uygarlığı **265**
İndus Uygarlığı 266
Ari Hindistan 266
Hindistan İmparatorlukları 268
İslamın Damgası 270
Kaynakça 272

7. BÖLÜM
İSLAMİYET ÖNCESİ VE SONRASI TÜRK TARİHİ VE UYGARLIĞINA DAİR GENEL BİR DEĞERLENDİRME
(ss: 273-299)

Türk Uygarlığı Tarihi **273**
Giriş 273
İslamiyet Öncesi Türk Kültürü 274
İslamiyet Öncesi Dönemde Devlet Yönetimi Anlayışı 274
İslamiyet Öncesi Dönemde Görsel Sanatlar 275
İslamiyet Öncesi Dönemde Mimari 275
İslamiyet Öncesi Dönemde Bilim ve Teknoloji 276
İslamiyet Öncesi Dönemde Sanat ve Uygarlık 277
İslamiyet Öncesi Dönemde Dil ve Edebiyat 277

İslamiyet Öncesi Dönemde İnanç 278
İslamiyet Öncesi Dönemde Spor 278
İslamiyet Öncesi Döneme Dair Kaynaklar, Diller ve Türk Tarihi 279
Türk Adıyla İlgili Literatür, Türk Adı ve Anlamı 280
Türk Adının Ortaya Çıkışı ve Anlamı 282
Türk Uygarlığının Anayurdu ve Türklerin Ortaya Çıkışı 283
Türk Uygarlığının İlk Temsilcileri 283
Göktürk İmparatorluğu 284
Uygur Devleti 284
İslamiyet Öncesi Dönemde Türk Kültürü ve Uygarlığı 285
İslamiyet Sonrası Dönemde Türk Kültürü ve Uygarlığı 287
Osmanlı Devleti 294
Kaynakça 298

8. BÖLÜM
ORTAÇAĞ
(ss: 301-370)

Orta Çağ: Tarihsel Süreç ve Kavramlar 301
Kavimler Göçü ve Cermen İstilâsı 305
"Avrupa'nın Babası" Charlemagne 306
Avrupa'ya Yönelen İstilâlar 308
Bizans İmparatorluğu 310
X. ve XI. Yüzyıllarda Batı Avrupa 312
Krallar ve Krallıklar 314
Din ve Kilise 315
Manastır Kültürü 320
Haçlı Seferleri 321
Toplumsal Huzursuzluk ve Dinî Ayrışmalar 324
Kilise Reformu 325
Şehirler 326
Feodalizm 328
Eğitim, Bilim ve Teknolojik Buluşlar 333
Kaynakça 342
İslam Dünyasında Kültür, Sanat Ve Düşünce 343
İslam'ın Doğuşu ve Yayılışı 343
İslam Dünyasındaki İlmi Gelişmeler 347
Türklerin İslam Dünyasına Dahil Olması 353
Selçuklular ve İlmi Gelişmelere Katkıları 356
Haçlı Seferlerinin Başlaması 360
Türkiye Selçukluları Dönemindeki İlmi Gelişmeler 360
Osmanlı ve İslam Dünyası 363
İslam Medeniyetinin Avrupa'ya Etkileri 367
Kaynakça 370

9. BÖLÜM
YENİ VE YAKINÇAĞ
(ss: 371-436)

Coğrafi Keşifler ve Sonuçları **371**
Coğrafi Keşiflerin Nedenleri 371
Coğrafi Keşiflerin Sonuçları 373
Doğuş (Rönesans) Döneminde Bilim 376
On Yedinci Yüzyılda Bilimsel Devrim 380
Kaynakça 385
Rönesans **386**
Ortaçağ'dan Kalkınmaya 390
Toplumsal Düzen: Sınıflar ve Gerilimler 391
Devletlerin İlerlemesi 399
Rönesansı Yaratan Hareket: Sanat 394
Kaynakça 403
Reform **404**
Reform Nasıl Geldi 404
Reformun Yükselişi 406
Hareketin Yayılması 408
Reformun Birliği ve Çeşitliliği 409
Reformla Kurulan Belli Başlı Kiliseler 412
Kaynakça 413
Sanayi Devrimi **414**
Kaynakça 432
Fransız Devrimi **434**
Kaynakça 436

10. BÖLÜM
AMERİKA UYGARLIKLARI VE ABD TARİHİ
(ss: 437-460)

Amerika Uygarlıkları **437**
Amerika'da İlk İnsan İzleri 438
MezoAmerika Uygarlıkları 439
Kuzey Amerika Uygarlıkları 440
Mayalar 441
Aztekler 443
İnkalar 445
Yeni Dünyanın Keşfi ve Avrupalıların Amerika'yı İskân Etmesi 448
Amerikan Bağımsızlık Savaşı, Amerikan Devrimi, Orta ve Latin Amerika'daki Gelişmeler . 453
Latin Amerika ve Meksika'daki Gelişmeler 455
Amerika Birleşik Devletleri'nin Küresel Bir Güç Haline Gelmesi 456
Kaynakça 458

11. BÖLÜM
UYGARLIĞIN TEMEL TAŞLARI

(ss: 461-500)

Uygarlığın Temel Taşları **461**
Ateş 461
Metalik Madenler 464
Yazı 466
Takvim 469
Pusula 472
Basımcılık 473
Buhar Makinesi 475
Demiryolu 478
Petrol 479
Yapay Maddeler 480
Görüntü ve Ses Kaydı 481
Elektrik Enerjisi 484
Radyo 489
Yarı İletken Aygıtlar 492
İnternet 494
Genetik 494
Kaynakça 495
Sonu Olmayan Serüven: Uygarlık **497**

1. BÖLÜM

TARİH ÖNCESİ VE UYGARLIK

GİRİŞ

Tarihçiler geçmişi üç temel bölüme ayırmaktadırlar. Modern tarihçiler tarihi 1450'de matbaanın başlangıcına götürmektedirler. Bu tarih aynı zamanda İstanbul'un Türkler tarafından fethedilmesidir. Bu dönem kaşiflerin engin denizlere açılıp yeni yerleri keşfetmesinin başladığı keşifler çağına da denk düşer. Modern tarihin bu bölümü halen daha devam etmektedir. Uygarlık tarihini yazanlar ise daha eskilere giderek ilkçağdan başlayıp günümüze kadar devam eden uygarlıkları her yönüyle ele alıp incelerler. Bu çalışmada da uygarlık adına dünya üzerindeki farklı kültür ve toplulukların ürettikleri ele alınacaktır.

"Uygarlık" en genel anlamda, insanların bir nesilden diğerine ilettiği maddi ve manevi ürünlerin tümünü oluşturur. Uygarlık Tarihi, başlangıçtan bugüne uygarlık sürecini oluşturan temel olay ve olguları ele alarak günümüze ışık tutmayı amaçlamaktadır. Dünyanın en eski uygarlıkları ırmak kenarlarında ortaya çıkmıştır: Nil vadisinde Mısır, Fırat ve Dicle Nehri kenarında Mezopotamya ve Indus nehri yakınında Hint ve Sarı nehir çevresinde Çin Uygarlığı ortaya çıkmıştır. Irmaklar uygarlıkların hem tarım hem de taşımacılık yapmalarına olanak sağlamıştır. Böylece Irmak kenarları aynı zamanda uygarlıkların da ortaya çıktığı yerler olarak belirlenmiştir. Irmak suları çiftçilere tarım yapma olanağını vermiş ve toprağı işlemelerini sağlamıştır. Toprağı işlemeyenler ise madencilik ya da şehirlerin oluşturulması gibi alanlarda çalışmaldır. Uygarlık bu anlamda "şehirli olmak" ya da şehirlerde yaşamak olarak adlandırılmıştır. Şehirde yaşamak uygarlık tarihinin başlangıcı sayılsa da insan yer yüzüne gelişi ve ilk taş aletleri kullanması aslında uygarlığın başlangıcını oluşturur. Bu nedenle uygarlık tarihinde tarih öncesi devirlerden modern insana kadar uygarlığın geçirdiği evreler ele alınıp incelenecektir. Eski Ön Asya ve Mısır Uygarlıkları, Uzak Doğu ve Güney Amerika Uygarlıkları, Eski Yunan ve Helen Uygarlıkları ve kültürü, Roma Uygarlığı, Ortaçağ, Rönesans ve Reform, Aydınlanma Çağı, Amerikan ve Fransız Devrimleri, Sanayi Devrimi, gibi başlıklar incelenmiştir.

TARİH ÖNCESİ DEVİRLER VE TARİH DEVİRLERİ*

Tarih Öncesi Devirler

İnsan topluluklarının o dönemde kullandığı ve günümüze kadar gelebilen kalıntılardan yola çıkılarak iki bölüme ayrılır.

Taş Devri

Kaba Taş Devri

İnsanlığın en ilkel ve en uzun dönemidir. Bu dönemde henüz araç ve gereç yapımı başlamamıştır. İnsanlar kendilerini korumak için doğadaki sivri taşları olduğu gibi kullanmıştır.

Paleolitik (Yontma Taş) Çağ

Yontma veya Eski Taş Çağı olarak da adlandırılan Paleolitik Çağ günümüzden yaklaşık 2 milyon yıl önce başlamış ve 10.000 yıl önce son bulmuştur. Paleolitik Çağ, karakteristik çizgileri ve kültürleriyle Alt, Orta ve Üst olmak üzere 3 evreye ayrılır. Ancak verilen bu tarihlerin dünya geneli içinde geçerli olduğunu ve yerel olarak değişmeye açık bulunduğunu da belirtmek gerekir. İnsanlık tarihinin % 99'u gibi çok büyük bir bölümünü kapsayan bu çağ, aynı zamanda ilk insan atalarının ortaya çıkışı ve ilk aletlerin üretimi yoluyla insanlaşma sürecine girişi temsil etmesiyle de söz konusu tarihin gelişimi içinde çok önemli bir yer tutmaktadır. Doğanın sınırlayıcı ve belirleyici baskısı altında yaşayan Paleolitik Çağ insanları ekonomik açıdan, avcı ve toplayıcı toplulukları temsil ederler. Besin üretmeyi bilmeyen bu insanlar, yalnızca yaşadıkları ortamda bulunan yabani sebze, meyve ve kökler ile avlandıkları hayvanları yiyerek beslenmişlerdir. İklim ve çevre koşullarının değişkenliği nedeniyle, yeni besin kaynakları aramak ve av hayvanlarını izleyerek, küçük gruplar halinde konar - göçer bir tarzda yaşamışlardır. Kaya sığınaklarının bulunduğu yerlerde mağara ve kayaaltı sığınaklarında barınmışlar, kaya sığınaklarının bulunmadığı yerlerde ise açık havada kurdukları sığınaklarda yaşamışlardır. Bu dönemde insanlar taşları yontarak ilk defa araç ve gereç yapmışlardır. Bu aletler savunma ve avlanma amacıyla yapılmıştır. İnsan doğaya katkıda bulunmamaktadır ve tüketici konumundadır, avcı ve toplayıcıdır. Ekonomik etkinliklerden ötürü göçebe bir yaşam sürmüşlerdir Mağara duvarlarına hayvan resimleri yapmışlardır. Dönemin sonlarına doğru ateş denetim altına alınmıştır. (Ateş önce insanları soğuktan ve yırtıcı hayvanlardan korumuş, daha sonraki dönemlerde ise insanlığın gelişimine önemli katkılarda bulunmuştur. Toprak kapların yapımında madenlerin işlenmesinde olduğu gibi) Yontma Taş Devrinin sonlarına doğru buzullar çözülmüş, iklim yumuşamıştır.

---

* Bu bölüm Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. İsmail Güven tarafından hazırlanmıştır.

Neolitik (Yeni/Cilalı Taş) Çağ

Bu dönemde alet yapımı gelişmiş sert ve düzgün aletler yapılmıştır. Taşın yanısıra ilk defa topraktan da araç gereçler yapılmıştır. (Toprak kaplar yapılmış, seramik sanatı ilerlemiştir.) İnsanlık için güzel bir dönemin başlangıcıdır. İnsan doğanın asalağı olmaktan kurtulmuş ilk defa üretim faaliyetlerini başlatmıştır. İlk defa tarım başlamış, hayat tarzı değişerek yerleşik yaşama geçilmiştir. Bunun sonucunda ilk köyler kurulmuş, hayvanlar evcilleştirilmiştir. Menhir ve Dolmen adı verilen anıtlar dikilmiştir. Bitki liflerinden elbiseler dikilmiştir.

Kalkolitik (Bakır-Taş) Çağ

Taş aletler yanında bakırın da kullanılmaya başlamasından dolayı Kalkolitik Çağ olarak adlandırılan bu dönemde de Neolitik'te olduğu gibi, bölgesel özellikler hakimdir. Kalkolitik Çağ Erken, Orta ve Geç olmak üzere üç evrede incelenir. Bu dönemin temel özelliği taş temelli kerpiç yapıların oluşturulmasıdır. Evlerdeki geniş mekanlarda küçük bir kutsal alan, işlik, kuyu ve çanak çömlek atölyeleri bulunmaktadır.

Maden Devri

Bakır Devri

İşlemesi kolay olduğu için ilk kullanılan madenler bakır, altın ve gümüştür. Ancak doğada fazla bulunduğu için bakırdan daha fazla araç ve gereç yapılmış ve döneme damgasını vurmuştur.

Tunç Devri

Bakır ve kalayın karışımından tunç elde edilmiş ve böylece daha sert dayanıklı araç gereçler yapılmıştır. Bu dönemde karasaban bulunmuş ve tarımda gelişim sağlanmıştır. Tüketim fazlası üretim elde edilmiş bu da ticaretin gelişmesini sağlamıştır. İlk şehir ve devlet yapıları kurulmuştur.

Demir Devri

Demirin yüksek ısıda işlenebilmeye başlanması ile sanayide önemli gelişmeler sağlanmıştır. Ticaret hızlanmış ve dönemin sonlarına doğru yazı icat edilmiştir.

Tarih Devirleri

Tarih, yazının icadı ile başlayan zaman dilimi içerisinde devirlere ayrılırken, insanlık tarihini etkileyen büyük ve önemli olay ve buluşlara göre dört bölüme ayrılır.

İlk Çağ

Yazının bulunmasıyla başlayıp (İ.Ö. 4000-3500) Batı Roma İmparatorluğunun yıkılışına kadar sürer. En uzun süren çağ olarak bilinir.

Orta Çağ

Batı Roma İmparatorluğunun yıkılışından (476), İstanbul'un Türkler tarafından fethine kadar (1453) sürer.

Yeni Çağ

İstanbul'un fethinden, 1453 tarihinde başlayıp, 1789 tarihli Fransız İhtilaline kadar sürer.

Yakın Çağ

1789 Fransız İhtilali ile başlayıp, günümüze kadar sürer

Tarih ve Uygarlık Tarihi

Tarih, geçmiş insan topluluklarının, savaşlarını ve barışlarını, kültür ve uygarlıklarını, sosyo-ekonomik yapılarını, neden-sonuç ilişkisi içinde zaman ve yer göstererek, belgelere dayalı, inceleyen bilim dalıdır. Tarih bütün bu çözümlemeleri yaparken sınıflamaya girer. Sınıflarken hem başka bilimlerle işbirliğine girer. Ayı zamanda tarihin alt uzmanlık alanları da oluşur. Bu alt alanlar aşağıdaki gibi özetlenebilir.

Genel Tarih: İnsanoğlunun yeryüzündeki bütün geçmişini siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel tarihini başlangıçtan günümüze inceler. Örneğin: İnsanlık Tarihi

Özel Tarih: Sadece bir devlet ya da milletin siyasi ekonomik ve kültürel tarihini inceler. Örneğin: Türkiye Cumhuriyeti Tarihi

Siyasi Tarih: Uluslararası siyasi olayları savaşları barışları ve ittifakları inceler. Örneğin: Osmanlı Siyasi Tarihi

Uygarlık Tarihi: Bütün ulusların meydana getirdikleri uygarlık eserlerini kültür ve medeniyet ürünlerini inceler. Örneğin: Çin Uygarlığı

Tarih Anlayışları

Anlatmacı Tarih: Tarihi olayları neden-sonuç ilişkisi belirtmeden, belgelere dayandırmadan, efsanelere göre inceler. İlk temsilcisi Heredot'tur.

Öğretici Tarih: Tarihi olaylardan ders almak ve liderleri örnek alarak yönlendirici rol oynamak amaçlanır.

Sosyal Tarih: Toplumların her türlü sosyo-kültürel ilişkilerini ve bunların toplumsal açıdan sonuçlarını ele alır ve tartışır. Günümüzde birçok bilim alanı sosyal tarih incelemelerinden yararlanmakta ve bilgi üretmektedir.

Bilimsel Tarih: Olayları neden-sonuç ilişkisi içinde bilimsel olarak inceler. Tarih bilinci bu sayede ortaya çıkmıştır.

Tarihin İşbirliği Yaptığı Bilim Dalları

Filoloji: Dil Bilimidir. Toplumların dillerini inceler.

Coğrafya: Coğrafi bölgelerin özelliği ve iklimi tarihi olayların değerlendirilmesinde etkilidir. Örneğin: Fenikelilerin deniz ticareti ile uğraşmalarının nedeni coğrafyalarının tarıma elverişli olmamasıdır.

Kronoloji: Takvim bilimidir. Tarihi olayların oluş sırasını verir.

Paleografya: Toplumların eskiden kullandıkları yazıları inceler. (Mısır hiyeroglifi, Sümerlerin çivi yazısı, Türklerin Orhun ve Uygur abideleri gibi) Bu bilim dalı tarih öncesi dönemlerin aydınlatılmasında etkili değildir.

Antropoloji: İnsan ırklarını inceleyerek sınıflandıran bilim dalıdır.

Diplomatik: Fermanlar, beratlar ve dönemin yazışmalarını inceler. Siyaset bilimi olarak da adlandırılır. Başlangıç noktası Kadeş Barışının imzalanmasıdır.

Etnografya: Toplumların öz kültürlerini inceleyen bilim dalıdır.

Arkeoloji: Kazı bilimidir. Tarih öncesi dönemlerin aydınlatılmasında yararlanılmaktadır.

Sosyoloji: Toplum bilimidir. Tarihi olayları sosyoloji konularını hesaba katarak inceler.

Kimya: C14 metodunu kullanarak eski kullanılmış araç ve gereçlerin yaşları hakkında bilgi verir.

Nümizmatik: Eski paraları inceleyerek, toplumların ekonomik yapısı hakkında bilgi verir.

Epigrafi: Kitabeleri inceler. Örneğin: Göktürk ve Kültepe yazıtları.

Toponomi: Yer adlarını inceleyerek tarihe yardımcı olur.

Heraldik: Mühür bilimidir. Eski mühürleri inceler.

UYGARLIK VE UYGARLIK TARİHİ ÖNCESİ*

Uygarlık, insanlık tarihi boyunca sağlanan gelişme ve ilerlemelere bağlı olarak toplumlarda ulaşılan maddi ve manevi varlıklarla, bilim, sanat ve kültürel anlamda ulaşılan aşama ve değerlerin tümüdür. Değişik toplumların, gelişmişlik düzeyleri arasındaki farklar, uygarlıklar arasında da belirgin farkların bulunduğunu ortaya koymakta ve buna bağlı olarak "uygarlık" sözcüğü pek çok dilde olduğu üzere, medeniyet ya da kentlilik ile eşdeğer kabul edilmektedir.

Uygarlık Tarihi; yaygın anlamı ile insan toplulukların bilinen en eski dönemlerinden günümüze kadar yaşadıkları olayları, sosyal ve kültürel anlamdaki değişiklik, kazanım ve gelişmeleri ele alıp inceleyen bir bilim dalı olarak kabul edilebilir. Tarih sayfaları içinde yer alan diğer olaylarda olduğu gibi, uygarlık tarihinin de, günümüzden uzaklaşıldıkça, eski dönemlere inildikçe bilinmeyenleri artmakta ve giderek gizemli bir hal almaktadır.

Dünya üzerinde, tarih sayfalarına yansıyan önemli uygarlıklar, yaşam alanlarının özelliklerine göre birbirinden farklı deneyimler yaşamışlar ve bu deneyimlerini kullanarak gelişme serüvenini sürdürmüşlerdir. Eski Mısırdan, Sümerlere, Hititlerden, Friglere ya da Urartulardan, Lidya ve İyon uygarlıklarına kadar Ön Asya, Ortadoğu ve Anadolu bölgelerinde yeşeren uygarlıklar, akarsu boylarından çöllere, ormanlardan dağlık arazilere, iç ovalardan denizlere ve adalara kadar çok farklı coğrafi ortamlarda sürdürdükleri yaşantıları sırasında birbirinden farklı ve önemli gelişmeler sağlamışlardır. Yazının bulunmasından, tarım sistemlerinin gelişmesine, bu gün bile gizemini koruyan mimari eserlerden, ulaşım alanında sağlanan ilerlemelere ve bilim dünyasında, özellikle matematik ve astronomi alanındaki gelişmelere kadar bir dizi önemli aşama kaydedilmiştir.

Toplumlar arasındaki mesafelerin kısalması, farklı kültürlerin birbirini tanıması ve bilimsel gelişmelerin etkisi, uygarlık tarihine Eski Yunan ve Roma uygarlıkları gibi, yeni ve güçlü halkaların eklenmesini sağlamıştır.

Uygarlık tarihinin sayfalarında yer alan eski topluluklar bile günümüzden en fazla 5000–6000 yıl önce ortaya çıkmaya başlamışlardır. Gelişmişlik ve özellikle kentlilik sürecinin en ilkel aşamaları kabul edilebilecek bulgular ise, en fazla 10000–12000 yıl öncelerine tarihlenmektedir. Buna göre, insan topluluklarının uygarlaştığı ve uygarlık tarihinin yazıldığı süreç, 2-3 Milyon yılı bulan insanlık tarihinin çok küçük bir bölümünü oluşturmaktadır.

Kuşkusuz, ateşin kontrol altına alınmasından, tekerleğin bulunmasına kadar, uygarlaşmanın yolunu açan bir dizi önemli olayın yaşandığı ve ayrıntılarını çok

* Bu bölüm Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Gürcan Gürgen tarafından hazırlanmıştır.

fazla bilemediğimiz ilkel dönem insanlık tarihi ve bu insanların yaşadığı ortamların coğrafi koşulları, insanın yeryüzündeki serüveni bakımından büyük öneme sahiptir. Bilinen uygarlıkların tarihi, insanlık tarihinin nasıl çok küçük bir bölümünü oluşturuyorsa, insanlık tarihi de 4,5 Milyar yıl olan dünya tarihinde, yine çok küçük bir zaman dilimi içinde yer alabilmektedir. O halde, uygarlık tarihinin daha iyi anlaşılması ve doğru kurgulanması için, insanlığın ve üzerinde çok sonradan yaşamaya başladıkları Dünya'nın en ilkel dönemlerden itibaren hangi aşamalardan geçtiğinin bilinmesi büyük önem taşımaktadır.

EVREN VE DÜNYA

Dünya'nın yaşı, elde edilen bulgulara göre yaklaşık 4,5 Milyar yıldır. Evrenin oluşumu ise çok daha uzun bir süre öncesine dayanmaktadır. Evrenin oluşumuyla ilgili, pek çok görüş ileri sürülmüş olsa da, üzerinde en fazla durulan; "big bang" teorisi olmuştur. Evrenin oluşmasını sağladığı düşünülen, "büyük patlama"nın yaklaşık 14-15 Milyar yıl önce gerçekleştiği öne sürülmektedir.

1922 yılında Alexander Friedmann tarafından ortaya atıldığı dönemde çok tartışılan büyük patlama teorisi, yeni yorum ve bulgularla güçlenerek özellikle, George Gamow (1946) ve Arno A.Penzias-Robert W.Wilson (1965) tarafından ileri sürülen görüş ve kanıtlarla geliştirilmiştir. Bilim dünyasında genel kabul gören bir teori haline gelen, "büyük patlama" gerçekleştiğinde, 100 Milyar ^{o}C ye ulaşan sıcaklık ve yüksek yoğunluk nedeniyle maddenin oluşumu engellenmiştir. Fakat hızla yayılan ışıma etkisiyle yitirilen enerji, çok hızlı bir şekilde gerçekleşen soğumaya neden olmuş ve sıcaklık, saniyelik bir süre diliminde 10 Milyar ^{o}C ye, 1,5 dakika sonra da 1 Milyar ^{o}C ye düşmüştür (Atalay 2004). Bu sırada, sıcaklığın halen çok yüksek olmasına karşın, bazı basit atomik hücreler oluşmaya başlamıştır. Evrendeki genişlemenin devam etmesine bağlı olarak ortaya çıkan soğuma nedeniyle, yüz binlerce yıllara ulaşan bir süre sonunda sıcaklık birkaç bin ^{o}C ye düşmüş ve atomların oluşumu gerçekleşmiştir. Atom altı parçacıklar olarak tanımlanan kuarkların, proton ve nötronları oluşturmasıyla başlayan süreç, tek atomlu bir element olan hidrojenin oluşumunu sağlamış, devam eden soğumaya bağlı olarak, helyum ve lityum gibi elementler oluşmaya başlamıştır.

Patlamanın etkisiyle gerçekleşen dağılma ve genleşme etkisi, aynı zaman belirli merkezlerdeki çekim nedeniyle maddenin birleşme sürecini başlatmış, ortaya çıkan toz ve gaz bulutlarının milyarlarca yılı bulan serüvenleri sonunda Güneş sistemi ve diğer galaksiler oluşmuştur. Evrendeki sayısız gök cisminden sadece biri olan Dünya'nın bildiğimiz anlamdaki oluşumu ise, 4.5 milyar yıl kadar önce gerçekleşmiştir.

DÜNYANIN JEOLOJİK TARİHİ

Evrendeki gaz bulutu ve tozların bir çekirdek etrafında toplanması ve daha sonra kümeler halinde birleşerek büyümeleri sonucunda, gök cisimlerinin oluştuğu düşünülmektedir. Meydana gelen cisimler bir yandan büyümeye devam ederken, bir yandan da çekim gücü yüksek olanlar, diğerlerini çekerek, kendi kütlelerine eklemektedir. Bu olaylar sırasında açığa çıkan büyük enerji nedeniyle çok sıcak, kor halindeki gezegenler oluşmaya başlamaktadır. İşte bu süreç sonunda 4.5 milyar yıl kadar önce oluşan Dünya'nın, günümüzde gördüğümüz özelliklerini kazanabilmesi için, çok önemli aşamalardan geçmesi gerekmiştir.

Dünya'nın, oluşumundan itibaren geçen zaman diliminde kıtalar ve yer kabuğunda, iklim koşulları ile canlılarda, birbirileriyle bağlantılı çok önemli değişiklik ve gelişmeler ortaya çıkmıştır. Jeoloji bilimi, konuyla ilgili diğer bilim dallarından da yararlanarak, meydana gelen bu değişiklikleri belirli bir sistematiğe göre kronolojik olarak ayırt edebilmek üzere jeolojik devirleri belirlemiştir. Yeni bulgularla sürekli geliştirilerek, daha ayrıntılı hale gelen jeolojik devirler; yer kabuğu, iklim özellikleri ve canlı yaşamında meydana gelen önemli değişiklik ve gelişmelerle birbirinden ayrılan dönemler olarak tanımlanabilmektedir.

Tarih çağlarında olduğu gibi jeolojik devirlerde de, günümüzden uzaklaşılıp, eski jeolojik dönemlere gidildikçe ayrıntılar azalmakta, bilinmeyenler artmakta ve süreleri uzamaktadır. Bu nedenle tablo: 1.1. incelendiğinde de görüleceği üzere, Dünya'nın oluşumunu izleyen dönemlerin süreleri, yakın dönemlere göre çok daha uzun ve bilinmeyenleri fazladır.

Dünya'nın jeolojik tarihinin doğru değerlendirilebilmesi için kıta-yer kabuğu hareketleri ile iklim ve canlılardaki gelişmelerin birlikte ele alınması büyük önem taşımaktadır. Ancak, izledikleri yöntem ve elde edilen bulguları değerlendirme biçimleri ile birbirinden ayrılan, bu nedenle de kendilerine özgü bir terminolojisi olan alanlar çoğunlukla birbirini izleyen bölümler halinde ele alınmaktadır.

Tablo 1.1.: Jeolojik Devirler

<table>
<tr><th>DEVİR</th><th>ZAMAN</th><th colspan="2">DÖNEM</th><th>BÖLÜM</th></tr>
<tr><td rowspan="12">Fanerozoik

545 Myö-Günümüz</td><td rowspan="3">Senozoik
65.5 Myö Günümüz

Memeli hayvanlar dönemi</td><td colspan="2">Kuaterner
1.8 Myö.-Günümüz</td><td>Holosen
0.01 Myö. Günümüz</td></tr>
<tr><td colspan="2"></td><td>Pleistosen
1.8-0.01 Myö.</td></tr>
<tr><td rowspan="5">TERSİYER</td><td rowspan="2">Neojen
23.8-1.8 Myö.</td><td>Pliyosen
5.3-1.8 Myö.</td></tr>
<tr><td>Miyosen
23.8-5.3 Myö.</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Paleojen
65.5-23.8 Myö.</td><td>Oligosen
33.7-23.8 Myö.</td></tr>
<tr><td>Eosen
55-33.7 Myö.</td></tr>
<tr><td>Paleosen
65.5-55 Myö.</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Mezozoik
251-65.5 Myö.
Sürüngenler dönemi</td><td colspan="3">Kretase 142-65.5 Myö.</td></tr>
<tr><td colspan="3">Jura 205-142 Myö.</td></tr>
<tr><td colspan="3">Trias 251-205 Myö.</td></tr>
<tr><td rowspan="6">Paleozoik
545-251 Myö.

Deniz canlılarının ortaya çıkışı, ilk balıklar ve amfibiler</td><td colspan="3">Permiyen 292-251 Myö.</td></tr>
<tr><td colspan="3">Karbonifer 354-292 Myö.</td></tr>
<tr><td colspan="3">Devoniyen 417-354 Myö.</td></tr>
<tr><td colspan="3">Siluriyen 440-417 Myö.</td></tr>
<tr><td colspan="3">Ordovisien 495-440 Myö.</td></tr>
<tr><td colspan="3">Kambrien 545-495 Myö.</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Prekambriyen (kambriyen öncesi)
545 Myö.</td><td colspan="4">Proterezoik 2.500-545 Myö.
Çok hücreli canlı türlerinin ortaya çıkışı</td></tr>
<tr><td colspan="4">Arkeen 3.900-2.500 Myö.
Algler ve bakterilerin ortaya çıkışı</td></tr>
<tr><td>Hadean
4.600-3.900 Myö.</td><td colspan="4">Canlılık öncesi-Taşlaşma dönemi</td></tr>
</table>

(http://www.biltek.tubitak.gov.tr/jeolojik/index2.htm sitesinden, kısmen değiştirilerek hazırlanmıştır).

DÜNYANIN İLK DÖNEMLERİ

Dünya'nın 4.5 milyar yıllık jeolojik tarihi, üzerinde tam bir görüş birliği sağlanamamış olsa da, genel olarak 4 jeolojik zamana ayrılarak incelenmektedir. Bu zamanların en eskisi Prekambriyen, diğerleri ise sırasıyla, Paleozoik, Mezozoik ve Senozoiktir. Ancak, Senozoik zaman kendi içinde Tersiyer ve Kuaterner olmak üzere iki devreye ayrılırken, Prekambriyen'in, ilk dönemleri de Hadean olarak adlandırılmaktadır. Prekambriyen, Hadean'la birlikte ele alındığında, toplam süresi 4 Milyar yılı bulmaktadır. Bu süre diğer jeolojik devirlerin toplam süresinin 8 katına denktir.

HADEAN

Son dönemlerdeki jeolojik devir tablolarında kullanımı giderek yaygınlaşan, Hadean döneminin süresi tartışmalıdır. Bu süre genel olarak 500 milyon yıl ile 1 milyar yıl olarak tarihlendirilmektedir. Yerin en ilkel dönemini temsil eden bu devir, Dünya'nın bir gök cismi olarak belirdiği zamandan, Arkeen dönemine kadar geçen süre olarak tanımlanır. Hadean döneminin en önemli özelliği, büyük patlama sürecinin sonrasında yaşanan bir dizi olayla Dünya'nın suya kavuşması ve okyanusların oluşmaya başlamasıdır. Yerin ve kıtaların evrimi ile canlılığın ortaya çıkmasını sağlayan bu özellik, Güneş sistemi içersinde, Dünya'ya büyük bir ayrıcalık kazandırmıştır. Uzaydaki kimyasal süreçler sonucu oluşan suyun, sıvı halde ve büyük bir hacme sahip olarak Dünya'da yer alması, Dünya'nın çekim gücü ve Güneşe olan uzaklığı ile ilgilidir. Dünya'nın çekim alanı su moleküllerini yüzeyinde tutacak kadar güçlü, Güneş'ten uzaklığı da bu suyu kısmen sıvı halde tutmasına elverişlidir (Reeves. H, vd 2006).

Bu dönemin bilinen en önemli özelliği, şiddetli meteor yağmurları altında, Dünya'nın adeta Venüs'e benzemesidir. Volkanik etkinliklerin de çok fazla olduğu bu dönem, belirli bir soğuma derecesine ulaşılıncaya kadar, yüksek sıcaklıklar ve patlamalar altında devam etmiştir. Hadean, volkanik patlamalar ve magma- kabuk etkileşimi ile ortaya çıkan tektonik hareketler sonrasında ilk kıtaların oluşmaya başladığı dönemdir.

PREKAMBRİYEN

Dünya'nın, soğumalara bağlı olarak katı bir yerkabuğuna sahip olduğu, okyanuslarla birlikte Atmosferin oluştuğu dönemdir. Yaşamın ilk örnekleri Kambriyen öncesi dönemde, Jeolojik, Biyolojik ve Kimyasal süreçler ile ortaya çıkmıştır. Atmosferdeki oksijenin artması, bakteriler ve hücreli canlıların evrimi ve nihayet ilk hayvanların ortaya çıkması gibi çok önemli yaşamsal olaylar, Prekambriyen'de gerçekleşmiştir.

Dünya'daki yaşam zincirinin ilk halkalarının belirdiği bu aşamalar şu şekilde gelişmiştir; Yüzeyinde artık, sıvı halde su bulunan Dünya'nın, atmosferindeki karbon, suda eriyip karbonatlar ve kalkerler halinde okyanusların dibine çökelmiştir. Canlılık öncesi evrimin bu ilk aşamasında, uzay sistemindeki kızıl dev yıldızlardan doğan karbon, önemli rollerden birini oynamaktadır. Karbon, molekül yapıları kurmak için ideal bir atomdur. Canlılık için mutlaka gerekli olan hızlı birleşme ve çözülmelere olanak tanıyacak kadar esnek dört bağı vardır. Dünyaya oluşumundan sonraki ilk milyar yıl boyunca, göktaşlarının ve kometlerin yoğun bir bombardımanı vardır. Bu çarpışmalar sudan başka, hatırı sayılır miktarda karmaşık molekül de getirmiştir. Bu olgu muhtemelen yaşamın ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur (Reeves.H, vd 2006). Bu süreçler sonucu oluşan DNA molekülleri, canlılığın çeşitlenmesinde "protein sentezinin denetlenmesi" gibi önemli bir rol üstlenmiştir. Böylelikle, yaklaşık 4 milyar yıl önce gen ve enzimlerden oluşan, kendi eşitini yapabilen ilk canlı molekülleri meydana gelmiş, inorganik ortamdan, organizmalar üremiştir. Bu ilk hücredir ve biyolojik evrim süreci başlamıştır.

1952 yılında, kimyacı Stanley Miller, yaşam öncesi koşulları laboratuarda yaratma deneyi gerçekleştirmiştir. Bir cam balona ilkel Dünya atmosferindeki gazlar; metan, azot, hidrojen, su buharı ve biraz da karbondioksit eklemiştir. Okyanusa benzetmek için balonu suyla doldurmuş, enerji vermek için ısıtmış, bir hafta boyunca, şimşek ve yıldırım etkisi elde etmek üzere, içinde kıvılcımlar çaktırmıştır. Deney sonunda balonun dibinde kırmızı-turuncu bir çökelek belirmiştir. Bu madde, canlılığın ana bileşenleri olan aminoasitleri içeriyordu. Cansız madde ile canlılık arasında ilk köprü kurulmuş oluyordu.

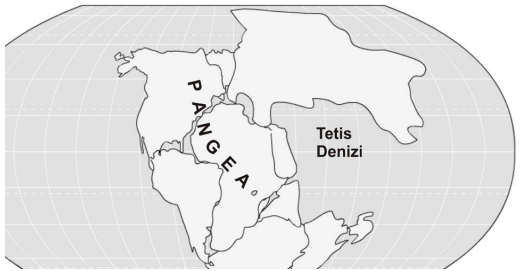
Canlılar dünyasının iki temel özelliği vardır. Kimyasal bileşimleri karbon, hidrojen, oksijen ve azottan yapılmıştır, enerji kaynakları da güneştir. Canlılık, uzun zaman zannedildiği gibi, okyanuslarda değil, büyük olasılıkla, kıyılarda, sığ gölcüklerde ve lagünlerde doğmuştur. Bu ortamlarda bulunan kuvars ve balçık, uzun molekül zincirlerinin tutulmasını ve birbirlerine bağlanmasını kolaylaştırmaktadır. Balçıkla birlikte, kimyasal bileşimlerini oluşturan maddeler, kendiliğinden birleşip, küçük "nükleik asit" zincirleri, oluşturmaktadır ki bunlar, ileride genetik bilgileri taşıyacak olan DNA ların basit birer modelidir(Reeves.H, vd 2006). Bu aşamada, Prokaryotik bakteriler adı verilen canlılar, güneş enerjisini kullanarak "fotosentez yapma" özelliği kazanmışlardır.

Fotosentezci hücrelerin ürettiği oksijen, solunum yapan hücreler tarafından emilmekte ve bir ortak yaşama geçilmektedir. Bu dönemde, atmosferdeki oksijen, fotosentez sonucu artmış, yüksek katmanlarda oksijenin bir türevi olan, ozon tabakası oluşmuştur. Ozon tabakası mor ötesi ışınları süzen bir filtre görevini yapar. Böylece ortam koruma altına alınınca çoğalma ve yayılma daha kolay gerçekleşmektedir (Reeves.H, vd 2006).

Arkeen

Kambriyen öncesi devrin, Hadean'ı izleyen dönemidir. Günümüzden, 4.milyar ile 2.5 milyar yıl öncesindeki 1.5 milyar yıllık dönemi kapsar. Arkeozoik olarak da adlandırılan dönemde, Dünya'nın genel görüntüsünü okyanuslar ve bunların üzerinde yükselen küçük kara parçaları oluşturmaktadır. Yeryüzünün bilinen en eski kayaçlarını da (3.8 milyar yıl yaşında) barındıran bu kıta parçaları, yaklaşık 3.5-3 milyar yıl önce konveksiyon akımları nedeniyle yer değiştirmeye başlamıştır. Bu olaylar sonucunda, çarpışarak birbirine eklenen levhalar, yeryuvarının ilk kıtalarını oluşturmaya başlamıştır.

Kambriyen öncesi dönemde canlılığın gelişiminde olduğu gibi, kıtaların oluşumu ve gelişiminde de çok önemli aşamalar kaydedilmiştir (Şekil 1.1.). Bu gün bir dünya haritası üzerinde gördüğümüz kıtalar, bir dizi epirojenik, orografik ve önemli tektonik olaylar sonucunda oluşmuştur. Günümüzde de yer değiştirmeyi sürdüren kıtaların, bu hareketliliği; "Kıtaların Kayması" kuramı ile 20. yüzyılın başlarında A.Wegener'in tarafından açıklanabilmiştir.

300 milyon yıl önce (Permiyen)

150 milyon yıl önce (Jura-Kretase)

100 milyon yıl önce (Kretase)

Günümüz

Şekil 1.1. Karaların eviriminden bir kesit (Cristopherson vd. 2003'ten değiştirilerek alınmıştır).

Proterozoik

2.5 milyar–545 Milyon yılları arasındaki, yaklaşık 2 milyar yıl boyunca devam eden dönemdir. Proterozoik'de, erimiş halde okyanuslarda ve serbest halde atmosferde bulunan oksijen, giderek daha da zenginleşmiştir. Atmosferdeki serbest oksijenin artmasına bağlı olarak, daha iyi fotosentez yapabilen ilk kalkerli mavi - yeşil su yosunları sığ tropikal denizlerde yaşamaya başlamıştır.

Bu dönem canlılarında görülen en önemli olaylardan biri de hücre zarının oluşmasıdır. Hücre zarı hem hücreyi, hem de genetik materyali dış etkenlerden daha iyi koruyabilmektedir. Oluşan hücrenin yapısı nedeniyle birçok molekül içeriye girememiş, içeriye girebilenler ise çekirdek, mitokondri ve kloroplastlar gibi organelleri meydana getirmiştir. Bu olay, yaşam sürecindeki ilk "doğal seçilim" olarak tanımlanmaktadır. Bu gelişme ile yaklaşık 1.5 milyar yıl önce, ilk çekirdekli hücrelere sahip bakteriler yaşam halkasındaki yerini almışlardır. Oksijenin giderek artmasıyla canlanan yaşam, günümüzden 700 milyon yıl önce ilk kez, çok hücreli canlıların ortaya çıkmasıyla daha da çeşitlenmiştir. İlk çok hücreli canlılar, yumuşak bir gövdeye sahip, kabuksuz denizel organizmalardı. Bu toplulukta, süngerler ve denizanaları gibi, günümüzde de bilinen bazı canlılar yaşamışlardır.

Proterozoik sırasında devam eden kıta hareketleri sonucunda "Rodinia" adı verilen kıta oluşmuştur. Dönemin başlangıcında, bilinen en eski buzullaşmalardan biri yaşanmış ve yeryüzü birkaç kilometre kalınlığında bir buz tabakası ile kaplanmıştır. Paleozoik öncesinde, yaklaşık 4 milyar yıl süren, uzun jeolojik tarih boyunca, bu günkü kıtaların çekirdeklerini oluşturan ve kıta kalkanı adı verilen eski kütleler, Hüronien orojenezinin etkisiyle tamamen metamorfize olmuşlardır. Bu kütleler, Kanada, Baltık, Etiyopya, Amazon ve Guyan kalkanlarıdır (Atalay, 2005).

PALEOZOİK (I.JEOLOJİK ZAMAN)

Eski canlılar anlamına gelen Paleozoik'de, önemli iklim değişiklikleri (genellikle nemli ve sıcak) meydana gelmiş, buna bağlı olarak değişen çevre koşullarının etkisi ile de canlılar dünyası önemli gelişmeler kaydetmiştir. Tüm bu gelişmelerin temel sebebi ise, bu dönemde yaşanan önemli kıta hareketleridir. Fanerozoik devrin ilk zamanını oluşturan Paleozoik de meydana gelen şiddetli orojenik (Dağ oluşumu) hareketler ile daha önceki kara parçalarına yeni kütleler eklenmiştir. Kambriyen öncesinde, Rodinia kıtasının parçalanmasıyla yeni ve daha küçük kıtalar oluşmuştur. Bu kıtaların en büyüğü olan Gondvana, Paleozoik kıtalarının ana kütlesini oluşturmuştur. Paleozoik sonuna doğru kıtalar yeniden bir araya gelmişler ve süper kıta, Pangea'yı oluşturmuşlardır. 545-251 milyon yıl öncesinde yaklaşık 300 milyon yıl kadar devam eden bu zaman, yaşanan çok önemli jeolojik ve biyolojik gelişmeler dikkate alınarak, genellikle altı döneme ayrılarak incelenmektedir.

Kambriyen

545-495 milyon yıl öncesinde, yaklaşık 50 milyon yıl süren ve canlılar dünyasında "patlama" olarak nitelenecek kadar çok sayıda türün ortaya çıktığı dönemdir. Kambriyendeki yer hareketleri ile Avrupa'da Galler bölgesi, İskoçya kuzeyinde Hebrid bölgesi, İskandinav Dağları, Orta Avrupa'nın bazı kesimleri, Afrika'da Atlas Dağları, Sahra, Mısır ve Arabistan platformu, Amerika'da Appalaş, batıda Kaskadlar ile Kolarado sahaları ile Anadolu'nun, Kuzey Anadolu dağ kuşağı ile Toros sistemindeki bazı kesimleri oluşmuştur (Atalay 2005). Kambriyen, belirtildiği üzere canlılar dünyasındaki gelişmelerle dikkat çeken bir dönemdir. Hayvanlar aleminin hızlı evrimi ve çeşitlenmesi, kabuklu canlıların ilk örnekleri ve bilinen hayvan şubelerinin çoğunun ortaya çıkması ve çeşitlenmesi bu dönemde gerçekleşmiş, Kambriyen'in sonunda yarı omurgalı canlılar ilk kez, karalardaki su birikintilerinde yaşamaya başlamışlardır

Ordovisien

Günümüzden önce, 495-440 milyon yılları arasında yaşanan, çok hücreli canlıların ilk kez karalara çıktığı dönemdir. Çoğu kez Siluriyen dönemi ile birlikte incelenen Ordovisien'de, şiddetli epirojenik hareketler (kıta Oluşumu) ve buna bağlı olarak deniz seviyesinde görülen alçalma ve yükselme hareketleri meydana gelmiştir. Canlılar dünyasındaki önemli gelişmeler, denizlerdeki omurgasız canlıların çeşitlilik kazanması ve bitkilerle birlikte eklembacaklıların karalarda yaşam olanağı bulmalarıdır. Kambriyen döneminde ortaya çıkan hayvanların pek çoğu aynı dönem içinde yok olmuşlardır. Bu yitimlerden kurtulabilenler ise oldukça çeşitlenerek, Paleozoik sonuna kadar, varlığını sürdürecek oldukça karmaşık bir ekosistem oluşturmuştur. Ordovisien'de ortaya çıkan canlılarının başlıcaları; midyeler, yosun hayvancıkları, bazı süngerler, mercanlar, denizlaleleri, denizkestaneleri ve denizyıldızlarıdır.

Siluriyen

440-417 milyon yıl önce yaşanan Siluriyen döneminde, genellikle sıcak hava koşulları egemen olmuştur. Sıcaklığın artması ile Gondwana kıtasının bir bölümünü kaplayan buzulların erimesini sağlamış, yükselen denizler, alçak kara alanlarını örterek sığ denizler oluşturmuştur. Siluriyen sonlarında meydana gelen Kaledonien orojenezi ile İngiltere'de Kaledonya Dağları, İskandinav Dağları, Asya'da Angora kıtası, Uzakdoğu'da, Kuzey Çin Dağları oluşmuştur. Anadolu'da, Bitlis Masifinin temeli, Menderes Masifi ve Zonguldak Havzası Kaledonien Orojenezinden etkilenen yerlerdir (Atalay 2005). Sıcak hava koşularının kutuplarda bile uygun yaşam ortamları oluşturması ile özellikle balıklarda önemli gelişme ve yayılmalar meydana gelmiş, ilk çeneli balıklar tatlı sularda ortaya çıkmıştır. İlk kara hayvanlarından olan eklembacaklılar ve ilk damarlı bitkiler bu dönemdeki koşullara uyum sağlamış ve gelişimlerini sürdürmüşlerdir.

Devoniyen

417-354 milyon yıl öncesinde, yaklaşık 65 milyon yıl süren bir dönemdir. Devoniyen'de önemli Jeosenklinaller (Büyük çöküntü alanları) belirmiş, iklim sıcak, bazı alanlar kuru, bazı alanlar ise nemli koşulların etkisi altına girmiştir. Sıcak iklimin kanıtı olan kırmızı renkli depolar, İskandinav Yarımadasında olduğu gibi geniş alanlara yayılmıştır. Ren-Arden, Voj, Massif Central, Harz, Bohemya masifleri, İngiltere'nin Devon arazisi, Fransa güneyi, Urallar ve Pireneler, Afrika'da Fas, Kuzey Amerika'da Appalaş ve Kayalık dağlarının doğu kesimlerinde jeosenklinaller oluşmuş, bu çöküntü havzalarında biriken tortullar, daha sonra Hersiniyen Orojenezi ile kıvrılmışlardır (Atalay 2005). Anadolu'da da çok etkili olan Devoniyen dönemi oluşumları, çeşitli alanlardaki killi ve kalkerli yapılar halinde bulunmaktadır.

Devoniyen, balıklar dönemi olarak da adlandırılır. Bunun nedeni, balıkların çok çeşitlenmesi, ilk kemikli balıklar ve ilk köpekbalıklarının ortaya çıkmasıdır. Silüriyen-Devoniyen arasında kitlesel bir yok oluş bulunmaması nedeniyle, Silüriyende başlayan evrimsel gelişmeler Devoniyen'de devam eder. Bir önceki dönemde yaygın olan omurgasız canlılar, Devoniyen'de de varlığını sürdürürler. Ammonitler ilk kez ortaya çıkar. Silüriyen'de ortaya çıkan damarlı bitkiler hızla gelişir, çeşitlenip yaygınlaşır. İlk tohumlu bitkiler ve ağaçlarla birlikte ilk ormanlar da dönemin sonuna doğru oluşur.

Karbonifer

Karbon dönemi, sıcak ve nemli iklim koşulları altında dev boyutlu ve çok gür ve yaygın bir bitki örtüsünün geliştiği dönemdir. Dönemin en önemli olaylarında biri de Hersiniyen Orojenezidir. Karbonifer'de başlayan orojenik hareketler, Perm döneminde de etkisini sürdürmüş olduğundan, bu süreç Permo-karbonifer adıyla birlikte de ele alınabilmektedir. Karbon döneminin gür ve yaygın bitki örtüsü günümüzün önemli yeraltı kaynaklarından biri olan taşkömürünün oluşumunu sağlamıştır. Karbon dönemi bitki örtüsünün bu kadar gelişmiş olması, belirtilen iklim koşulları yanında, havadaki karbondioksit oranının artmasına bağlıdır. Durgunsu ortamlarında ve bataklıklarda daha yaygın biçimde gelişen bitki örtüsü, kömürleşmeyi kolaylaştırmıştır. Anadolu'da Zonguldak çevresinde bu dönemin eseri olan taş kömürü yatakları bulunurken, Amerika'da Appalaşlar, Avrupa'da Fransa-Belçika havzası, Ruhr havzası, Masif-Central, İngiltere, Ural Dağları ve Alp-Himalaya kuşağı ile Çin'in kuzey kesimleri Karbon döneminin çökelme alanlarıdır. Çökelen tortulların içinde bulunan bol miktardaki bitki kalıntısı, oksijensiz ortamda sıkışarak, taşkömürü haline gelirken, denizel ortamlarda çökelenler ise, bol miktarda denizel fosil içeren kireçli tabakaları oluşturmuştur(Atalay 2005).

354-298 milyon yılları arasına tarihlenen Karbon dönemi, ilk tohumlu bitkileri oluştuğu, günümüzde ot formunda olan küçük bitkilerin bile dev boyutlara ulaştığı (40-50m) tam bir dev bitkiler dönemi olmakla birlikte hayvan topluluklarında da önemli gelişmelerin sürdüğü bir dönemdir. Sonraki dönemlere damgasını vuracak sürüngenler ve ilk uçan böcekler bu dönemde ortaya çıkmışlardır. Çok sayıda böcek türü ile birlikte, gelişerek artan iki yaşamlılar Karbon döneminin önemli canlılarıdır. Dönem sonlarında dev kıta Pangea oluşmaya başlamış, iklimin soğuması nedeniyle buzullar genişlemiş ve bunun sonucunda deniz seviyesi alçalmıştır. Bu koşullar altında, kuraklaşan iklimle birlikte bitkilerin ve ormanların yapısı değişmiş, yeni ortama daha iyi uyum sağlayan sürüngenler, yaygınlaşmaya başlamışlardır.

Permiyen

I. Jeolojik Zaman olarak da adlandırılan, Paleozoik'in, 298-250 milyon yılları arasına tarihlenen son dönemidir. Devrin en önemli özellikleri arasında, yaşanan şiddetli kuraklık başta gelmektedir. Kuraklık nedeniyle deniz seviyesi alçalmış, iç denizler ortaya çıkmış ve yaygın bir çölleşme etkisine girilmiştir. Amerika, Almanya ve Rusya'da geniş alanlara yayılan tuz ve jips yatakları oluşmuştur. Nemli koşulların etkisini sürdürdüğü Çin ve Avustralya'da ise kömür yatakları oluşmuştur. Güneyde gelişimini sürdüren, Gondwana kıtası üzerinde bulunan; Brezilya Arjantin, Güney Afrika ve Avustralya'nın bazı bölümlerinde buzullaşmalar etkili olmuştur.

Perm dönemi canlılar dünyasında önemli değişim ve yok oluşalar dönemi olarak da bilinmektedir. Bu dönemde yaşanan iklim koşulları ve deniz seviyesi değişiklikleri nedeniyle, deniz canlılarının yaşam alanları giderek daralmıştır. Buna karşılık, tek hücreli ve iri kabuklu fusulinler yarı tropikal denizlerde evrimlerinin doruk noktasına ulaşmışlar, Karbonifer'de yaygın olan, çift yaşamlılar faunası, yerlerini sürüngenlere bırakmıştır. Devrin sonuna doğru memelilerin özelliklerini içeren yeni sürüngenler ortaya çıkmışlardır. Permiyen sonunda, devrin sona ermesine neden olan büyük bir biyolojik yok oluş yaşanmış ve tüm canlı türlerinin %90-95'i yok olmuştur. Kitlesel anlamda bu kadar etkili olan, büyük bir yok oluş, yaşanan buzullaşma ve volkanizma ile ilişkilendirilmektedir.

Paleozoik, yaklaşık 295 milyon yıl sürmüştür. Kalodoniyen ve Hersiniyen orojenezleriyle birlikte, önemli kıta hareketleri oluşmuştur. Daha önce yer alan Rodinia süper kıtasının parçalanması ve sonra yeniden birleşmesiyle, yeni bir dev kıta; Pangea oluşmuş, güney yarım kürede Gondwana kıtası oluşmaya başlamıştır. Bu zamanın sonuna kadar omurgalılardan balıklar, çift yaşamlılar ve sürüngenler hızla evrimleşmiş, canlılar sulardan karalara çıkmıştır. I. zaman sonunda ani değişen iklim koşulları nedeniyle; trilobitler, graptolitler, tablalı mercanlar ve fusulinlerle, omurgasız canlılar, zırhlı balıklar ve ilkel sürüngenler gibi omurgalılar yok olarak, II. jeolojik zamana ulaşamamışlardır.

MEZOZOİK (II. JEOLOJİK ZAMAN)

Trias, Jura ve Kretase olmak üzere 3 döneme ayrılan Mezozoik'de, çok önemli kıta hareketleri meydana gelmiştir. Dönemin başında birleşik bir kıta durumundaki Pangea, Mezozoik başından itibaren parçalanmaya başlamıştır. Pangea kıtasını doğu-batı doğrultusunda ikiye ayıran Tetis Denizi, yavaş yavaş kuzey ve güney kıtalarını, yani Laurasia ve Gondwana'yı birbirinden ayırırken, Alp-Himalaya kuşağını oluşturacak tortulların biriktiği jeosenklinali meydana getirmiştir. 251-65.5 milyon yıl öncesi yaşanan ve Dinozorlar dönemi olarak da bilinen, Mezozoik'de birbirinden ayrılan kıtalar üzerinde farklı biyocoğrafik bölgeler oluşmuştur. II. Zaman boyunca genel olarak, sıcak iklim koşulları egemendir. Trias boyunca devam eden kurak ve aşırı karasal iklim, Jura döneminde etkisini kaybetmiş ve bitkiler yeniden yaygınlaşmıştır. Bu koşullar, Kretase boyunca da etkisini sürdürmüştür.

Trias

250 -203 milyon yıl öncesinde, yaklaşık 50 milyon yıl süren Trias döneminde aşırı kurak bir çöl iklimi etkili olmuş ve bunun sonucunda, yaygın tuz depoları oluşmuştur. Orojenik hareketler bakımından nispeten sakin geçen dönemde, yerel volkanik hareketler etkili olmuştur. Trias'ta, önceki dönem meydana gelen büyük yok oluştan kurtulan, az sayı ve çeşitlilikteki canlı grubu, boşalan ekosistemlere yayılmışlardır. Bu devirde denizlerde yaşayan omurgasız canlılar, büyük oranda modern biçimlerine kavuşmuş, bitki yaşamında açık tohumlular ve özellikle kozalaklı bitkilerin baskınlığı artmıştır. Karasal ekosistemlerde omurgalıların egemenliği sürmektedir. Sürüngenler süper kıtalar üzerinde ve okyanuslardaki uygun iklim koşulları altında gelişimlerini sürdürürken, ilk dinozorlar ortaya çıkmaya başlamışlardır. Trias devrinin sonlarında ilk memeliler ve timsahlar da ortaya çıkmaktadır.

Jura

203-144 milyon yılları arasındaki Jura döneminin en önemli gelişmeleri, Pangea kıtasının parçalanmaya başlaması, canlılar dünyasında ise, dinozorların aşırı gelişerek, döneme damgalarını vurmalarıdır. Alp orojenik kuşağı alanlarında yaygın olan jura formasyonları, killi-kireçli formasyonların yaygın olduğu denizel ortamlarla temsil edilmektedir. Devrin başında etkili olan ılıman iklim koşulları, dönemin sonlarına doğru yerini sıcak ve kurak koşullara bırakmış, bunun sonucunda da bir regresyon (deniz çekilmesi) etkili olmuştur.

Jura devri sırasında dinozorlar hızla evrimleşerek çeşitlenmiş ve dev boyutlara ulaşmışlardır. Bu dinozorlardan bazıları, örneğin *Brontosaurus,* 20 tonu aşan ağırlığı ve günde tükettiği 300 kiloyu aşan et tüketimi ile dikkat çekicidir. Bilinen en büyük, uçan omurgalı olarak tanımlanan Pterosaurus gökyüzünde egemen

olurken, denizlerde yaşayan dinozor ve dev boyutlu deniz timsahlar da yaygınlaşmışlardır. Havada uçan dinozorların yaygınlaşıp gelişmesi ile dinozor benzeri ilkel kuşlar ortaya çıkmıştır. Memeli canlılar gerçek karakterini kazanarak, gelişmeye ve çeşitlenmeye devam etmiştir. Jura dönemi sonlarında kozalaklı ağaçlar yaygınlaşmış, ilk çiçekli bitkiler de ortaya çıkmaya başlamışlardır.

Kretase

144-65 milyon yıl öncesinde yaşanan Kretase dönemi, karaların gelişimi ve canlılar dünyasındaki değişiklikler bakımından dikkat çekicidir. Bu dönemde Pangea'nın kuzey ve güney kısımlarını oluşturan, Laurasia ve Gondwana kıtaları birbirinden tamamen ayrılmışlardır. Kretase başlarında etkili olan deniz ilerlemeleri ile (Transgresyon) karaların önemli bir kısmı sular altında kalmıştır. Amerika'da Kayalık ve And dağları, Afrika'da Sahra Çölü ve Alp-Himalaya kuşağının büyük bölümü sular altında bulunmaktadır. Anadolu'da ise Kuzey Anadolu Dağları'nın doğu kesimini oluşturan tortular Kretase yaşlıdır. Bu dönemde, özellikle Afrika, Arabistan ve Hindistan bölgelerinde, volkanizma etkili olmuştur.

Nemli-tropikal iklim koşullarının etkisini sürdürdüğü Kretase devri, çeşitliliğini arttıran dinozorların, altın çağı olarak kabul edilir. Bilinen dinozorların, yarıya yakın kısmı, Kretase'nin son 15 milyon yılında ortaya çıkmış ve en çok tanınan dinozor grupları, bu devrin canlıları arasında yer almıştır. Denizel ortamlarda sürüngenlerin ve balıkların egemenliği yanında, ammonit ve rudist gibi omurgasız canlılar evrimleşerek, çeşitlenmişlerdir. Kretase'nin en önemli özelliklerinden biri de, günümüzdekilere benzer bitki topluluklarının ortaya çıkmaya başlamalarıdır. Bitki örtüsünün yaygın olması, özellikle Amerika'da önemli linyit yataklarının oluşumunu sağlamıştır (Atalay 2005). İlk defa Kretase'de evrimleşen çiçekli bitkiler hızla gelişerek, açık tohumluların yerlerini almış; çınar, kızılağaç, kavak, kestane, meşe ve defne gibi kapalı tohumlu çiçekli bitkiler, tüm karalarda yaygınlaşmıştır.

Kretase devrinin sonlarında canlılar dünyası yeniden önemli bir kitlesel yitimle karşı karşıya kalmıştır. 65 milyon yıl kadar önce yerküre, güçlü meteor yağmuruna hedef olmuş ve yere çarpan dev meteorlar nedeniyle, iklim dengesi büyük oranda bozulmuş, volkanik hareketler meydana gelmiştir. Bu olaylar sonucunda oluşan yoğun gaz ve toz bulutu güneşin yararlı etkilerini uzun süre engellemiş ve besin zincirinin bozulmasına neden olmuştur. Bu büyük felaket ile dinozorlar başta olmak üzere, kara ve denizlerde yaşayan canlıların çoğu yok olmuştur. Bu büyük yıkım memeli canlıların 3. zamanda gelişmesi ve evrimleşmesi için evrimsel olarak boş alanlar yaratmış adeta önlerinin açılmasını sağlamıştır.

SENOZOİK (III. JEOLOJİK ZAMAN)

Fanerozoik zamanın, son dönemini oluşturan Senozoik, genel olarak Tersiyer ve Kuvaterner olmak üzere iki kısma ayrılır. III. Jeolojik Zaman olarak tanımlanan Tersiyer'de kendi içinde önce Paleojen ve Neojen olmak üzere ikiye, daha sonra beşe ayrılmaktadır. (Tablo: 1.1.). 65 milyon yıl önce başlayan Senozoik, diğerleriyle kıyaslandığında çok daha kısa bir zamandır. Ancak, dönemin yakınlığına bağlı olarak, fosil kayıtlarının daha bol olması nedeniyle, hakkında en çok bilgiye sahip olduğumuz zamandır. Senozoik'te, yeryüzü günümüzdeki görünümünü kazanmaya başlamıştır. Kıtalar günümüzdeki konum ve biçimlerini alırken, iklim de kuraklaşıp soğumaya başlamıştır.

Paleosen

65,5-55 milyon yıl öncesinde, 10 milyon yıl kadar süren Paleosen'de Tetis jeosenklinalinin kapanmaya başlaması nedeniyle genişlemeye başlayan kara alanları, dönem başında meydana gelen yeni bir transgresyon nedeniyle, yeniden daralmaya başlamıştır. Mezozoik'te yaygın olan ve örnekleri Anadolu'da da görülen, denizaltı volkanizması büyük oranda sona ermiş, fakat bu kez de, karalarda etkinleşmiştir. Birbirinden ayrı konumlanmış, takımada biçimindeki kıtalarda çeşitlenmeyi sürdüren memeliler, birbirinden etkilenmeden farklı evrimsel patikalar izlemişlerdir. Günümüzdeki canlı türleri ile nesli tükenmiş pek çok tür bu farklı evrimsel merkezlerde ortaya çıkmıştır

Paleosen'de iklimin sıcak olması nedeniyle, sık ormanlar yüksek enlemlere kadar yayılmıştır. Dev Sekoya ağaçları, defne, çay gibi çalılar, eğrelti otları ve atkuyrukları önemli bitki türleridir. Paleosen başlarında, hızla çeşitlenen memeliler, küçük ya da orta boy canlılar olarak tanımlanmışlardır. On milyon yıl içinde ekosistemin her seviyesine yayılan bu memeliler, küçük kemirgenlerden, böcekçillerle primatlar arasında sincap benzeri geçiş biçimleri kazanmışlar, fakat bu çeşitlenmeye rağmen anatomik olarak ilkel biçimli ve küçük beyinli olarak kalmışlardır.

Paleosen canlıları hakkında elde edilen verilerin çoğu Kuzey Amerika'daki Paleosen katmanlarından elde edilmiştir. Meksika, Utah ve Coloradoʻda Üst Paleosen'i simgeleyen canlı kalıntıları, bu hayvan gruplarının evrimsel gelişmesi konusunda ayrıntılı bilgiler edinilmiştir (Demirsoy 2002).

Eosen

55-33,7 milyon yıl öncesinde 20 milyon yıl kadar süren Eosen; yeni canlı türlerinin ortaya çıktığı dönem anlamındadır. Eosen'de kıtalar birbirinden uzaklaşması sürmektedir. Kuzey Amerika Avrupa'dan, Güney Amerika'da Antarktika'dan ayrılır. Asya'ya iyice yakınlaşan Hindistan'da dağ oluşum olayları etkilidir. Dönem

başında, geniş kara parçalarını sular altında bırakan büyük bir transgresyon hareketi meydana gelmiş, deniz altındaki alanlar genişlemiştir. Bu dönemde, Afrika, Avustralya ve Sibirya'nın büyük bölümü sular altında bulunmaktadır. Denizlerin böldüğü kıta parçaları takımadalar şeklinde dizilmiş, Afrika, Güney Amerika ve Avustralya diğer kara parçalarından soyutlanmış ve üzerlerinde kendine özgü canlılar ortaya çıkmıştır. Eosen'de, yassı bir foraminifer olan nimmülitler çok yaygınlaşmış, bu nedenle döneme Nimmülitik adı da verilmiştir. Sıcak iklim koşullarının etkisini sürdürdüğü dönemde, bitki türleri önceki dönemdeki türlerle temsil edilirken, denizlerde çoğunlukla karbonatlar çökelmiştir.

At, gergedan, fil, deve ve primat gibi canlıların dahil olduğu modern memeli takımlarının çoğu ve kaz, ördek, baykuş ve şahin gibi ilk modern kuşlar da Eosende ortaya çıkmıştır. Bu canlılardan, özellikle küçük memelilerin bazıları, dönemin sonuna kadar gelişimlerini sürdürerek, dev boyutlara ulaşmışlardır. Eosen'in sonundaki yok oluşta, ilkel görünüşlü, küçük beyinli, büyük gövdeli memelilerin büyük çoğunluğu ortadan kalkmıştır.

Eosen, bir yandan, kıtaların bağımsız kara parçalarına dönüşerek canlıların farklı biçimler kazanmasını sağlayan koşullara sahipken, bir yandan da meydana gelen kara köprüleri ile canlıların yayılmasına olanak tanımıştır. Bering kanalı, Thule kara köprüsü ve De Geer köprüsü, Eosen'deki canlıların kıtalar arası yayılımını sağlayan kara köprülerindendir (Demirsoy 2002).

Oligosen

Günümüzden, 33-23,8 milyon yıl öncesinde, Tetis denizdeki karalaşma hareketlerinin ilerlediği bir dönemdir. Avustralya ve Güney Amerika'nın Antarktika'dan ayrılmasıyla, dev kıta Gondwana'nın parçalanma süreci tamamlanmış, Hindistan'ın Asya kıtası ile çarpışması sonucunda, tektonik ve volkanik aktivite artmıştır. İklimin sıcak olduğu dönem ve yerlerde evaporitler (tuzlu çökeller) çökelmiştir. Anadolu'nun iç ve doğu kesiminde de yaygın olan bu seriler, kırmızımsı renkleri ile kurak ve sıcak koşulları yansıtmaktadır. Oligosen'de Avrupa'nın ortalarından Aral-Hazar havzasına kadar geniş bir alan, denizlerle kaplıdır.

Bitki örtü ve türleri bakımından Eosen'e oranla daha zengin olan dönemde, akçaağaç, gürgen, meşe, akasya gibi ağaçlar yaygınlaşmıştır (Atalay 2005). Bu dönemde, tropikal ormanlar ekvatora doğru çekilmiş, yerlerini yaprağını döken ağaçların oluşturduğu ılıman iklim ormanlarına bırakmış, modern çiçekli bitkiler ortaya çıkıp yaygınlaşmıştır. Yeni ortaya çıkan çiçekli bitkilerin en önemlisi otlar oluşturmaktadır. Asya'nın kurak iç kesimlerinden başlayarak, ilk otlak alanları oluşmuştur. Oligosen döneminin en önemli, olaylarında biri de Alp orojenezinin oluşmasıdır. Alp-Himalaya Dağları ile birlikte, bu kuşakta yer alan Kuzey Anadolu ve Toros dağları oluşumunu büyük oranda tamamlarken, KAF gibi önemli tektonik kuşaklar oluşmuştur.

Oligosen ikliminde yerel farklılıkların dışında, genellikle soğuma etkili olmuştur. Pek çok canlı ve yaşam alanı bu soğumadan etkilenmiştir. Bu süreçte Senozoik boyunca ilk kez Antarktika üzerinde buzullar oluşmuştur. Kara köprülerinin, kuzey kıtaları arasındaki bağlantıyı sürdürdüğü Oligosen'de, gelişkin sindirim sistemine sahip ilk çift toynaklı canlılar ortaya çıkmış, sindirim sistemleri sayesinde lifli ve sindirimi zor otlarla beslenmede büyük avantaj sağlamışlardır. Eosen'in en büyük karasal hayvanlarını oluşturan tek toynaklılardan, Orta Asya'nın 25 ton ağırlığındaki dev gergedanları, Orta Miyosen'e kadar Asya'daki varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu memelilerin yanı sıra kedi, köpek, geyik, at, gergedan, domuz ve develer Oligosen'de önem kazanan canlılardır.

Miyosen

23,8-5,3 milyon yıl öncesinde 20 milyon yıl kadar süren Miyosen, Senozoik'in en uzun dönemidir. Kıtaların günümüzdeki biçimlerini almaya başladığı Miyosen'de, Orta ve Güney Amerika arasında, Panama köprüsü ile bir kara bağlantısı kurulmuş, Hindistan ile Afrika-Arap plakası Avrasya ile birleşmiş ve Tetis denizi iyice küçülmüştür. Miyosen sonlarına doğru, alp orojenezi etkinliğini sürdürürken, özellikle Anadolu'da şiddetli volkanik hareketler ile İç ve Doğu Anadolu'nun yüksek volkanik dağları oluşmaya başlamışlardır.

Oligosen boyunca etkili olan kuraklık ve dönem sonlarında başlayan soğumanın temel nedeni, kıtaların konumlarının değişmesi ve yükselen sıra dağların, yağmur gölgesi oluşturarak kıtaların iç kesimlerine yağış düşmesini engellemesidir.

Antarktika'nın güney kutbuna sürüklenip, diğer kıtalardan ayrılmasıyla, küresel okyanus akıntıları değişmiştir. Sıcak tropik sularla soğuk kutup sularının karışması, büyük ölçüde engellendiği için, Antarktika buzullarının oluşumu bu dönemde başlamıştır.

Miyosen'in en önemli biyolojik değişimi; Ormanlar gibi kapalı vejetasyonların azalmasıyla çöl, tundra ve otlak gibi açık vejetasyon sistemlerinin kurulmasıdır. Bu durum, ılıman iklim kuşağında yeni bir çeşitlenmeye ve hayvanlarda pek çok morfolojik değişime neden olmuş, özellikle kuşlar ve memeliler yeni biçimler geliştirmişlerdir.

Geyik, rakun, gelincik, zürafa ve sırtlanlar ilk kez ortaya çıkan canlılardandır. Yavaş ve hantal etçillerin yerini hızlı ve zeki, kedi-köpekler almıştır Kıtalar arasındaki su bariyerlerinin kalkmasıyla, Avrupa-Asya, Asya-Afrika ve Asya-Kuzey Amerika arasında hayvan göçleri yaygınlaşmıştır. Bu haliyle Miyosen, kıtaların ve canlıların modern görünümlerine kavuştukları dönem olarak kabul edilmektedir.

Pliosen

5.3-1.8 milyon yıl öncesinde yaşanan önemdir. Miyosen'de başlayan küresel soğuma eğilimi Pliyosen boyunca sürmüş, buzul örtüleri genişlemiştir. Buzullaşmanın artması ile deniz seviyesi alçakmış, kara alanları genişlemiş, pek çok iç havza göllerle kaplanmıştır. Yukarı ve orta enlem iklim kuşakları, soğumanın etkisiyle ekvatora doğru kaymışlardır. Nemli ve soğuk-ılıman koşullar bitki örtüsü ve türlerde bazı değişikliklere neden olmuş, Afrika'da savan alanları genişlerken, Avrupa'da, hurma gibi sıcak iklim isteyen bitkiler kaybolmuş, meşe, ceviz, kayın ve çam türleri yaygınlaşmıştır.

Pliyosen'deki hayvan toplulukları genel olarak, Miyosen'in devamı şeklindedir. Bu dönemde, günümüz memelilerinin, tüm takım ve aileleri ortaya çıkmış durumdadır. Pliosen'de, boynuzlular yaygınlaşırken, at, gergedan, fil, tapir ve develerin sayısı azalmış, tek toynaklı atlar ilk kez ortaya çıkmıştır. Pliosen'in en önemli olaylarından biri, yüksek primatların ortaya çıkmasıdır. Afrika'da savanların yaygınlaşması, bazı maymunların ağaçlardan düzlüklere inmesine ve açık alanlarda yayılmasına yol açar. Hominidler Kuzeydoğu Afrika'nın Rift vadilerinde Erken Pliyosen'de ortaya çıkmışlardır.

KUATERNER (IV. JEOLOJİK ZAMAN)

Günümüzden, 1,8 milyon yıl öncesine kadar uzanan son jeolojik devirdir. Senozoik'in bir devri olmakla birlikte, özellikle insanın ortaya çıkmış olması da dikkate alınarak ayrı bir dönem olarak ele alınabilmektedir. Bu nedenle IV. Zaman ya da Antropozoik olarak da adlandırılır.

Kıtalar, Kuaterner boyunca günümüzdekine benzer konumlarını korumuştur. Dönemin en etkili olayı buzullaşmalardır. İki alt bölümden oluşan dönemin büyük bölümünü kapsayan Pleistosende, önemli iklim değişiklikleri olmuş, bir dizi buzul çağı yaşanmıştır. Avrupa ve Kuzey Amerika'da 50o paralelinin altına kadar olan alanlar buzullarla kaplanmış, daha aşağı enlemlerdeki dağlık ve yüksek alanlarda da takke ve vadi tipi buzullar oluşmuştur. Pleistosen'de, günümüz fauna ve florasının yanında, bu gün soyu tükenmiş olan, mamut, kılıç dişli kaplan ve dev gergedanlar gibi dev canlılar yaşıyordu. Buzul döneminin sonlanmasıyla, Pleistosen bitip, Holosen başlamış ve dev memelilerin ortadan kalkmasıyla da insan, tüm kıtalarda yaygınlaşarak uygarlıklar kurmaya başlamıştır.

Pleistosen

1,8 milyon-10.000 yıl öncesi dönemde, Kuaterner'in neredeyse tamamını kapsayan Pleistosen, "Buzul Çağı" olarak tanımlanmakla birlikte, buzulların yaygınlaştığı bir dizi soğuk dönem ve bunların da arasında ılıman-sıcak, interglasyal dönemlerin

yaşandığı bir devirdir. Buzullaşma dönemlerinde, orta kuşağa doğru ilerleyen buzullar, bazı dönemlerde karaların 1/3'lük kısmını kalın bir örtü halinde kaplamıştır. Glasyal dönemlerde, deniz seviyesinin yer yer 120m.kadar alçalmasıyla kıtalar ve adalar arasında insanlık ve uygarlık tarihi bakımından da çok önemli olan, hayvan ve insan göçlerine olanak tanıyan kara köprüleri kurulmuştur. Bu dönemde dikkat çekici bir iklim özelliği de, rüzgâr etkinliklerinin artmasıdır. Soğuk ve kurak iklim koşulları nedeniyle kara içlerindeki bitki örtüsü zayıflamış, Dünya genelinde orman alanları daralmış, bozkır alanları genişlemiştir. Rüzgârların aşındırma etkinliklerini arttıran bu değişikliklere bağlı olarak, çöl alanları 300–400km.kadar genişlemiştir (Atalay 2005).

Günümüzde, varlığını sürdüren pek çok bitki ve hayvan türü, Pleistosende de yaşıyordu. Ancak, iklim koşullarının farklılığı nedeniyle bu canlıların yaşam alanları günümüzden oldukça farklıydı. Örneğin, fillerin ve su aygırları, Pleistosen'de orta Avrupa'ya kadar yayılmıştı. Bu gün de varlığını sürdüren türlerin yanı sıra, dev cüsseli, pek çok hayvan, Pleistosen canlıları arasında yer almaktaydı. Pleistosen sonlarında, bu dev canlıların hepsi yok olmuştur. Bu dev hayvanların yok oluşunun nedeni tam olarak bilinmese de, yaygınlaşan insan etkinlikleri ya da bazı virüslerin bu türleri yok etmiş olabileceği düşünülmektedir.

Buzul çağının bitimi ile sonlanan Pleistosen'in, kuşkusuz önemli özelliklerinde biri de, Pliyosen'de otaya çıkan primatları takiben, kendi türümüz olan Homo sapiens'in ortaya çıkması ve insanların, dönem sonlarına doğru tüm kıtalara yayılmasıdır.

Holosen

Pleistosen gibi Holosen'de, yaklaşık 10.000 yıllık süresi de dikkate alınarak, tam bir jeolojik devir olarak kabul edilmemektedir. Bu dönemin başlarında iklim koşulları belirgin olarak değişmiş, soğuk-kurak iklim sonlanırken, nemli ve ılıman koşullar egemen olmuştur. Buzulların erimeye başlamasıyla birlikte, Pleistosen'de kara haline gelen kıyı bölgeleri deniz suları altında kalmış, Karadeniz gibi göl haline gelmiş yerler, yeniden denizlerle birleşmiştir.

Buzul devirlerini izleyen sıcak bir dönem olan Holosen, insanlığın tüm kayıtlı tarihini ve uygarlığını kapsamaktadır. İnsanlar, "günümüz" anlamına gelen Holosen'de, toplayıcılık ve avcılıktan, üretime geçerek, yerleşik bir yaşam ve tarım toplumu düzeyine yükselmiş, uygarlıklar dünyasına adım atmışlardır.

İNSAN YERYÜZÜNDE

Evren ve Dünya'nın oluşumu, kıtaların belirmesi ve gelişimi, iklim ve ortam değişiklikleri ile bunlara bağlı olarak inorganik unsurlardan, organizmaların ortaya çıkışı, canlılığın oluşumu ve gelişimi jeolojik tarihçesi içinde özetlenmişti. Peki ya insan?

Günümüzde, biyolog ve paleoantropologların bulgularına göre, insanın atası olarak tanımlanan özel bir primat türü, yaklaşık 7-8 milyon yıl önce ortaya çıkmıştır (2008 yılında Çad'da bulunan ve Sahelanthropus tchadensis olarak adlandırılarak, 7 milyon yıl öncesine tarihlenen örneğin, insan ailesinin bugüne kadar bilinen en eski üyesi olabileceği değerlendirilmektedir). İnsan atasının çıkış yeri Doğu Afrika olarak kabul edilmekte, üzerinde genelde anlaşılan, bilimsel verilere göre de, tek kaynaktan türediği öngörülmektedir. Bu primatlar, Afrika'yı kaplayan sık ormanlarda yaşarken, yaklaşık 7 milyon yıl önce Doğu Afrika' da meydana gelen tektonik hareketlerle "Rift vadisi" adı verilen bir çöküntü hendeği oluşmuştur (Şekil 1.2.).

Bütün Doğu Afrika'yı güneyden-kuzeye 6.000 km boyunca kat ederek Doğu Akdeniz'e kadar uzanan bu kırılma hattının bazı kenarları yüksek ve dik bir duvar halindedir. Tanganika Gölü'nde 4.000 metreyi bulan bir derinliğe ulaşan çöküntü alanı, yer yer 100km. genişliğe ulaşan bir koridor oluşturmaktadır.

Afrika'da yaşanan bu şiddetli tektonik hareketlerle birlikte, iklim koşullarında da önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Kırık hattının batı kesiminde, nemli koşullar etkisini sürdürürken, doğu kesiminde azalan yağışlarla birlikte orman örtüsü ortadan kalkmış, bunların yerini, savan ve stepler almıştır. Fay hattının batısında kalan primatlar, ormanlardaki yaşamlarını aynı biçimde sürdürürken, doğudaki çöküntü alanında kalanlar, önce savan, sonra da step ortamıyla karşılaşmışlardır. Yapılan değerlendirmelere göre, batı yakasında kalanlar, bugünkü yüksek maymunların, şempanze ve gorillerin, doğu yakasındakiler ise, ön-insanların, sonra da insanların atalarını oluşturmuşlardır (Reeves. H, vd 2006).

Bugün insanı tanımlayan özellikler olarak kabul edilen, dik duruşumuz, beslenme biçimimiz, beynimizin gelişimi, aletlerin icadı, daha kurak bir ortama uyum sürecinin sonuçlarını yansıtmaktadır. Buradaki küçük grup, genetik mutasyon nedeniyle yeni ortamda başarılı olup, üstünlük sayılacak karakterlere sahip olunca, daha uzun yaşamaya ve zamanla aynı özelliklere sahip yeni kuşaklar oluşturmaya başlamışlardır.

İlk ayağa kalkan, dik durabilenler türler, tam anlamıyla insan değil, arkaik veya ön-insan olarak kabul edilmektedir. 7 milyon yıldan 1 milyon yıl öncesine kadar Afrika'nın bu bölgesinde tam bir tür patlaması yaşanmış ve farklı türler ortaya çıkmıştır. 3-3.5 milyon yıl öncesine tarihlenen türler, iki ayak üzerinde yürümesine karşın, ağaçlara tırmanabilme özelliğini de sürdürmektedir. Elleri gelişmiş fakat konuşmaya uygun dil yapıları yoktur. 3 milyon yıl kadar önce ortaya çıkan başka bir tür, konuşma yeteneği kazanınca, ilk kez İnsan olarak tanımlanmıştır.

Şekil 1.2. Rift vadisi çöküntü hendeği.

İlk insanlar yaklaşık 20-30 kişilik gruplar halinde yaşamaktadırlar. Grup kalabalıklaştığında bir kısmı ana gruptan ayrılıp, geçimini başka yerlerde aramaya başlamaktadır. Bu arayış, insanların Dünya'ya yayılmasının ilkel aşamalarını oluşturmaktadır. Nüfusları hızla artan ilk insanlar, kuşak başına 35-50 km yol alarak, Dünya'ya yayılmışlardır. Bu hızla Doğu Afrika'dan, Avrupa'ya ulaşmaları, insanlık tarihi bakımından çok kısa sayılabilecek bir süre, sadece 15 bin yıl kadar sürmüştür. Afrika'dan çıkan ilk insanlar, diğer Uzakdoğu ve Uzak batıya kadar yayılmıştır. Bu alanlarda bulunan 2 milyon yıllık fosiller ve yontulmuş taş parçaları önemli kanıtlardır. Ateşin kontrol altında kullanımı, 500 bin yıl kadar önce, homo erectus tarafından gerçekleştirilmiş. Aynı dönemde taş vuruş ve kullanma yöntemleri de gelişme kaydetmiştir. Doğu Afrika'daki taş yatakları incelendiğinde, 100 bin yıl kadar önce bir dönüm noktasına gelindiğini anlaşılmaktadır. Bu dönemden itibaren kültürel değişimler, anatomik süreçlerin yerini almaktadır. Belirlenen önemli bir tür, Homo erectus'tan, homo sapiens'e dönüşüm, Asya ve Afrika'da adım adım

gerçekleşmiştir. Modern insanı, temsil eden Homo sapiens Afrika ve Asya'da kendi evrimini geçirdikten sonra, 40 bin yıl kadar önce Avrupa'ya gelmiştir. Bu örnek, ilk bulunduğu mağaranın ismiyle anılan, Cro-Magnon insanı olarak da adlandırılmaktadır. Homo Sapien insanı, Dünya'nın her tarafına yayılmaya devam etmiştir. Kristof Kolomb'tan yaklaşık 100 bin yıl önce, Bering boğazı yoluyla Amerika'ya, 60 bin yıl kadar önce de Avustralya'ya ulaşmıştır. İnsanın gelişiminde, Neandertal'den Homo Sapien'e kadar anatomik bakımdan bir kesinti olmasına karşın, kültür konusunda gerçek bir süreklilik gözlenmektedir. Bilinç ve onun sonucu olan sembolik ve soyut düşünce, kuşaklar boyu yavaş yavaş gelişmiş ve nüfuslanmıştır. Gezegenimizin bugüne kadar ki 4,5 milyar yıllık ömrünü bir güne, yani 24 saate indirger ve tam gece yarısı saat 24:00 de, doğduğunu varsayarsak, canlılık sabahın 05:00'ine doğru ortaya çıkmakta ve bütün gün gelişimini sürdürmektedir. Bu ölçeğe göre, dinozorlar saat 23.00'te ortaya çıkıp, 23.40'ta yok olmuşlardır. Bizim atalarımız ise günün sonundan önceki son 5 dakikada, 23.55'te, ortaya çıkmışlar ve Homo sapiens veya Cro-magnon aşamasına ancak son dakikada ulaşmışlardır (Reeves. H, vd 2006).

Bu ölçeğe göre, Dünya ile karşılaştırıldığında uygarlık tarihinin tamamı bir göz kırpma süresi kadar kısadır. Ancak, bizim ölçülerimizle 5000-6000 yılı bulan bu dönemde, insanlık adım adım ilerlemiş ve ayrıntıları ileriki bölümlerde ele alınan uygarlıkları kurarak, günümüze ulaşmıştır.

Kaynakça

Atalay, İ.(2004).*Doğa Bilimleri Sözlüğü*, *Coğrafya-Ekoloji-Ekosistem*, Meta Basım Matbaacılık, İzmir.

Atalay,İ.(2005).*Genel Fiziki Coğrafya*, Meta Basım Matbaacılık, İzmir.

Cristopherson W., R., Hess, D., Lutgens, H., F., Tarbuck, J., E., (2003) *Drifting Continents*, Pearson Education Inc. Website, http://www.pearsoned.co.uk/.

Demirsoy,A.(2002).*Genel Zoocoğrafya ve Türkiye Zoocoğrafyası "Hayvan Zoocoğrafyası"*, Meteksan A.Ş., Ankara.

Lewin,R.(2004).*Modern İnsanın Kökeni.* (Çeviren; İ.Berkan), Tübitak Popüler Bilim Kitapları, (Çeviren;N.Özüaydın) Ankara.

Reeves,H., Rosnay,J., Coppens,Y.,Simonnet,D.(2006). *Dünyanın En Güzel Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları,İstanbul.

Tunçdilek,N.(1986).*Türkiyede Yerleşmenin Evrimi*, İst.Üniv.Yayınları No:3367,İstanbul.

www.biltek.tubitak.gov.tr

UYGARLIK, KÜLTÜR VE GÜNCEL SORUNLAR*

Bu giriş bölümde "kültür" ve "uygarlık" terimlerinin anlamları, etkilerini günümüze kadar sürdüren Eksen Çağ devrimi, uygarlıklar çatışması tezi, batı uygarlığı ile sömürgecilik ve ırkçılık arasındaki ilişkiler, Türklerin uygarlıkla ilişkileri, uygarlığın iyi bir şey olup olmadığı konularında ileri sürülen görüşler üstünde duracağız.*

Kültür ve Uygarlık Nedir?

"Kültür" ve "uygarlık" sözcükleri bazen eşanlamlı olarak, bazen farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Aralarındaki farkı göstermek için önce kültür sözcüğünün anlamlarına bakalım. Latince kökenli olan ve Osmanlıca'da Ziya Gökalp'in Arapça köklerden türettiği "hars"[1] ile ve daha sonra Türkçe köklerden türetilen "ekin" ile karşılanan "kültür" sözcüğü ilk başta "toprağı, ekin yetiştirmek için saban ve sürgü ile sürmek, işlemek" anlamına gelir. Sözcük, daha sonra, Cicero (İ.Ö. 106-43) tarafından "felsefe ve eğitim ile ruhun işlenmesi" anlamında kullanılır. "Kültür" sözcüğü, Avrupa'da 17. yüzyıldan itibaren bazen "uygarlık" ile eşanlamlı olarak, bazen insanların yarattığı maddî, fakat daha çok da manevî bütün ürünlere işaret etmek için kullanılır. Bazen, kültür uygarlığın gelişiminin belirli bir aşaması olarak, bazen de uygarlık kültürün gelişiminin bir aşaması olarak kullanılır.

"Kültür" teriminin, bugün sosyal bilimlerde betimleyici ve normatif olmak üzere iki anlamını ayırt etmek mümkündür. Betimleyici kullanımda "kültür" terimi, bir toplumun ister maddi ister manevi başarılarına işaret etsin, bir değer yargısı içermez. En ilkelinden en gelişmişine kadar her toplumun bir kültürü olduğu kabul edilir. Çeşitli toplumların kültürleri arasında da, gelişmiş-ilkel, üstün-aşağı, ileri-geri gibi ayrımlar yapılmaz. Kabile hayatı yaşayan toplumlarınki de, ileri sanayi toplumlarınınki de kültür sayılır. Bir toplumun kültür öğeleri içinde de elit kültür ve popüler kültür ayrımı yapılmaz. Örneğin, arabesk de batı müziği de müzik olarak kabul edilir.

---

* Bu bölüm Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Hasan Ünder tarafından hazırlanmıştır.

1 Gökalp hars ile medeniyet arasında ayrım yapmaya çalışır. O "hars" sözcüğünü, Berkes' e (1985, s. 204-205) göre üç anlamda kullanılır: (1) Bir kavmin başka kavimlerden alınmamış, kendiliğinden doğal olarak dğmuş, -örneğin, dil gibi- ürünlerine işaret etmek için, (2) bir ulusun, uluslaşma sürecinde başka kavimlerden aldığı ve kendisinin kıldığı, -örneğin din gibi- kavmi mirası olan kültürünü göstermek için ve (3) bunlarla kaynaşarak ulusal kültüre aşılanmış kendine özgü "kurumları" (örfleri) göstermek için. "Uygarlığı" ise, Gökalp, planlı ve düşünülürek yaratılan, nesnel nitelik taşıyan, taklit geçen vebirçok ulus tarafından paylaşılan kültür ürünlerine işaret etmek için kullanır. Gökalp, bir ulusun uygarlığını değiştirebileceğini, başkalarından alabileceğini fakat kültürünü değiştiremeyeceğini savunur.

"Kültür" sözcüğü normatif anlamda alındığında ise, bir birey ya da grup tarafından betimleyici anlamda kültürü oluşturan öğelerin her biri içinde, bir değerlendirme yapılarak daha değerli (yüksek) daha değersiz (aşağı) gibi değer yargıları ileri sürülür. Genel kabul gören değerlendirmeler, genellikle toplumdaki elitlerin –yani kültürün anlam sistemini en çok etkileyen ve bir toplumda siyasi, ekonomik ve özellikle entelektüel gücü ve saygınlığı olan kişilerin– değerlendirmeleridir. Toplumun elit kesimine göre de "kültür", toplumun elit kesiminin sanatsal etkinliklerini, entelektüel ürünlerini, değerlerini ve ideolojisini içeren yaşam tarzıdır. "Kültürlü insan" dediğimizde sözcüğü genellikle normatif ya da elitist anlamda kullanırız. Bu anlamda aldığımızda, örneğin, batı müziği müziktir fakat arabesk müzik sayılmayabilir, dolayısıyla kültüre dahil edilmeyebilir. Dolayısıyla, "kültür"ün normatif anlamı, geniş anlamda kültürü oluşturan öğelerin tümünü değil, sadece elitler tarafından onaylanan biçimlerini kapsar. Örgün eğitimde öğrencilere aktarılan kültür öğeleri de normatif anlamda kültürdür.

Bu ayrım, "kültür" sözcüğünün tanımlarına da yansır. Antropologlar ve sosyologlar "kültür"ü daha çok betimleyici anlamda, entelektüeller ise daha çok normatif anlamda alırlar. Aşağıdaki "kültür" tanımlarından ikisi betimleyici, ikisi normatiftir.

1. "Tarihsel toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün özdeksel ve tinsel değerler ile bunları yaratmada, kullanmada, sonraki kuşaklara iletmede kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların tümü (Ozankaya, 1975)". Görüldüğü gibi, burada "kültür" Bir toplumun maddi ve manevi başarılarının tümünü kapsayacak şekilde ve betimleyici bir biçimde tanımlanmıştır.
2. "İnsan topluluğunun yazınsal [edebi], sanatsal ve tinsel [manevi] ürünlerinin tümü (Gencan, Ediskun ve Gökçen, 1974)". Burada da "kültür" ("ekin"), bir topluluğun maddi başarılarından daha çok sembolik ya da manevi (tinsel) başarılarına işaret etmektedir.
3. "Bizi ençok ilgilendiren bütün konularda, dünyada düşünülmüş ve söylenmiş olan en iyi şeyleri bilerek tam bir mükemmelliği aramaktır (Matthew Arnold)."
4. "En iyi şeyden hoşlanma alışkanlığı ve niçin hoşlandığını bilme" (Henry van Dyke –Amerikalı şair, yazar, eğitimci)."

(3) ve (4)'de geçen "en iyi", kuşkusuz toplumun seçkin kişileri ya da kesimleri açısından en iyi sayılan kültür öğeleridir.

"Uygarlık"ın batı dillerindeki karşılığı olan "civilization" sözcüğü, "kent sakini", "şehirli" anlamındaki Latince civis sözcüğünden gelir. Sözcük, İngilizce'de "barbarlığın" karşıtı olarak 1720'de, "uygarlaşmış durum" anlamında İngilizce'de 1770'lerde kullanılır. Türkçe'de şimdi "civilization"a karşılık olarak eşanlamlı iki sözcük, "uygarlık" ve "medeniyet", vardır. "Uygarlık", 1935'de, dilde özleşme hareketi sonrasında muhtemelen ilk yerleşik medeniyeti kuran Uygur Türklerinin adından esinlenilerek[2] "medeniyet"e karşılık olarak üretilmiştir. "Medeniyet" ise 1838'de Fransızcadaki "civilization"a (okunuşu: sivilizasyon) karşılık olarak Arapça köklerden türetilmiştir. Tuncer Baykara'ya (1992, s. 29, 31) göre, Türkçede "medeniyet" 1838'de Sadık Rifat Paşa tarafından, sözcüğün batı dillerindeki karşılığı olan "civilization" ise 1834'de Mustafa Reşit Paşa tarafından kullanılmıştır. Osmanlı aydınları, "medeniyet" sözcüğünü, Latince "civis"in içerdiği şehirlilik anlamını verecek şekilde "şehre gelmek", "bir yere iskân etmek" anlamına gelen Arapça "meden" kökünden türetmişlerdir. Sözcük göçebeliğin ya da bedeviliğin karşıtı olarak "şehirli, yerleşik yaşam tarzı" anlamına gelir. "Uygarlık" sözcüğü, kökenindeki "şehir" ya da "kent" sözcüğünün de ima ettiği gibi, şehirde ortaya çıkan şeyleri, sanatları, teknolojiyi, bilimleri, siyaseti ifade eder. Uygarlığın şehir ve şehirlilik ile bu ilişkisi, pek çok tanımda görülebilir.

"Kültür" sözcüğü gibi, "uygarlık" sözcüğü de hem betimleyici hem normatif anlamda kullanılır. Yazılı -yani okuryazar- ve kentleşmiş toplumlar için betimleyici anlamda kullanıldığı zaman "kültür" ile "uygarlık" arasında herhangi bir ayrım yoktur.

"Uygarlık" sözcüğü, Batı dillerinde ve Türkçede şu anlamların hepsini kapsar:

1. Büyük şehirlerin ortaya çıktığı, zanaatlarda ve bilimlerdeki ilerlemenin, kültürel ve maddi gelişmenin ve dolayısıyla uzmanlaşmanın göreli olarak ileri bir dereceye ulaştığı, yazının yaygın olarak kullanıldığı, karmaşık siyasal ve toplumsal kurumların ortaya çıktığı bir durum.
2. Belirli bir ulus veya bölge tarafından geliştirilen veya belirli bir devirde ortaya gelişmiş olan kültür ve toplum tipi: Örneğin, Maya uygarlığı, Akdeniz uygarlığı, eski Türk medeniyeti gibi.
3. "Varlığa ve evrenin doğasına ilişkin tasavvurların (yani, olağan gerçekliğe ve bu olağan gerçekliği aşan olağanüstü gerçekliğe ilişkin tasavvurlarının), toplumsal yaşamın ve etkileşimin başlıca alanlarının tanımlanması, kuruluşu ve düzenlenmesiyle bir araya gelip bütünleşmesi (Samuel N. Eisenstadt)."

2 İsmet Zeki Eyüboğlu'nun *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü'nde* "uygar"ın "uy" kökünden türetildiği; Sevan Nişanyan'ın *Sözlerin Soyağacı: Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*'nde ise sözcüğün Uygur Türklerinin adından geldiği, "uy" kökünden türetilmesinin zorlama olduğu, 1934'de "uygur" olarak kullanıldığını ve 1935'de "uygar" olduğu belirtilir.

4. Rahatlık ve konforuyla modern toplum: "Dağda kamp yaptıktan sonra uygarlığa döndü." "Çadırlardan yaşayan insanların uygarlığın nimetlerinden faydalanmaları beklenemez."
5. Düşüncede, görgüde, zevkte zarafet, barbarlığın ve kabalığın karşıtı. "Medeni bir insan"da olduğu gibi.

Bu tanımlardan (1), (2) ve (3) "uygarlığın" betimleyici tanımlardır. (4), rahatlığa ve konfora değer atfettiğimiz ölçüde değerleyicidir fakat fiziksel kolaylıklar anlaşılırsa betimleyici olarak kabul edilebilir. (5) ise normatif ya da değerleyicidir. Sözcük, Osmanlıcada ilk zamanlarda (1)-(3)'deki betimleyici anlamında değil, daha çok (5)'de olduğu gibi normatif veya değerleyici anlamında, Avrupa'nın ileri, üstün ve "incelmiş" sayılan yaşam tarzını ifade etmek için kullanılmıştır. Nitekim hala kaba saba bir insan için "medeniyetten nasibini almamış", "medeniyet yüzü görmemiş" deriz. "Medeniyet" ya da "uygarlık" sözcüğü bu anlamların hepsini kapsasa da bu kitapta, sözcük birinci anlamda ele alınacaktır.

Kültür ve uygarlığın tanımlarından da anlaşılabileceği gibi, kültür daha geniş kapsamlıdır ve uygarlığı da içerir. Uygarlık, kültürün ancak belli bir gelişim aşamasında, kentlerin ortaya çıkmasıyla başlar. Kültürün gelişmiş bir biçimidir. Dolayısıyla her kültür bir uygarlık değildir, fakat her uygarlık bir kültürdür.

Bugün yukarıdaki ikinci anlamda uygarlıkların tümünde ortak olan yönleri gösteren bir uygarlık tanımı yapmak imkansızdır. Örneğin, Gordon Childe'a (2001) göre, bir şehrin, dolayısıyla uygarlığın var olabilmesi için nüfusun belirli yerlerde, şehirlerde yoğunlaşması; uzmanlaşmaya imkan verecek ve şehirde tarımda çalışmayan uzmanları ve işçileri beslemek için gerekli bir gıda fazlası; bir yönetici sınıf; bir vergi sistemi; yazı; Güneşe dayalı bir takvim; astronomi, matematik, geometri vb. bilim alanlarında gelişmeler; tapınak, mezar, saray gibi anıtsal mimari eserler; resim, heykel, destan gibi sanatsal anlatımlar; uzak mesafelerle ticaret; ölçü birimleri olmalıdır. Bunlara bakır ve bronz gibi metallerin işlenmesi, sulama kanalları, tekerlek, saban, araba gibi araçlar da eklenebilir. Childe'ın saydığı bu özellikler daha çok maddi başarıları önplana çıkarır. O bu koşulları sayarken Mısır, Mezopotamya ve İndus Vadisi uygarlıklarını göz önünde tutar ve bunlar gerçekten de bu kent uygarlıkları için geçerlidir. Fakat eski uygarlıkların bazılarında bu özelliklerin tümünün bir arada bulunmadığını belirtmemizde yarar vardır. Örneğin, Orta Amerika uygarlıklarında yük hayvanları, tekerlek ve metal işleme yoktur. İknalar *quipu*[3] dışında bir yazı sistemi geliştirmemişlerdir. Vedik-Aryan uygarlığında uzun zaman yazı, kentleşme ve göze çarpan maddi kültür ürünleri görünmez. Yahudi uygarlığında yine benzer şekilde olağanüstü bir maddi kültür başarısı yoktur.

3 *Quipu* (düğüm). Bir ipe ipler bağlayarak yapılan bir kayıt sistemi. İplerin rengine, uzunluğuna ve düğümlerin sayısına ve konumuna belirli bir anlam atfedilir.

Childe'ın maddi başarıları öne çıkaran bu tanımından farklı olarak Robert M. Adams uygarlığın toplumsal yapı ve örgütlenme boyutunu öne çıkarır ve bütün uygarlıklarda ortak özellikler olduğu söylenebilir. Adams'a göre, uygarlık "işlevsel olarak birbirine bağlı toplumsal kurumlara sahip bir toplum"dur. Ona göre uygar toplumun ayırt edici özellikleri şunlardır: Mülkiyete ve üretimin kontrolüne dayanan sınıfsal bir tabakalaşma; bir toprak parçası üzerinde örgütlenmiş devletin merkezi yönetiminde birbirini tamamlayan siyasi ve dinsel hiyerarşiler ve büyük bir köylü üreticiler kitlesinin yanında, nitelikli işçilerin, askerlerin ve devlet görevlilerinin olduğu karmaşık bir işbölümü. Özellikle üçüncü koşul ancak kalabalık şehirlerde gerçekleşebilir.

Dolayısıyla, uygarlık şehirlerde ortaya çıkan yaşam tarzını anlatır ve bu yaşam tarzıdır. Bu yaşam tarzı Childe'ın tanımındaki öğelerin birçoğunu ve Adams'ın tanımındaki öğelerin tümünü kapsar. Uygarlık tarihi de kentlerin, anıtsal yapıların, maddi başarıların, yazının ilk kez göründüğü zamandan itibaren başlatılır.

Irmak Vadisi Uygarlıkları'ndan Eksen Çağ'a

Bir kültürün uygarlık olarak nitelenebilmesi için sıralanan bu koşullar, insanlık tarihinde ilk kez ırmak vadilerinde oluşmuştur. Fırat ve Dicle ırmaklarının kıyılarında Mezopotamya'da (Sümer, Akad, Eski ve Yeni Babil, Asur) uygarlıkları, Nil Nehri'nin kıyılarında Eski Mısır Uygarlığı, İndus Irmağının kıyılarında İndus Vadisi (ya da Harappa) Uygarlığı, Ganj Irmağı'nın kıyısında Vedik-Aryan Uygarlığı, Sarı Irmak kıyısında Çin Uygarlığı ortaya çıkmıştır.

Bu uygarlıkların yaratmış olduğu maddi eserlerin pek çoğu zamana direnememiştir. Birçoğu yıkılmış, bazıları ortadan kaybolmuş, bazıları da muhtemelen yeraltında keşfedilmeyi bekliyordur. Örneğin, Antik Dünyanın Yedi Harikası olarak nitelenen eserlerden sadece Keops Piramidi ayaktadır. Fakat bu uygarlıkların gelişiminin belirli bir aşamasında bu ırmak vadilerinde ya da onların yakınlarında ortaya çıkan fikirler ve bakış açıları kalıcı ve her zaman güncelliğini korumuş, insanların yaşamlarına 2500 yıldır yön ve anlam vermiştir ve vermeye de devam etmektedir.

Bu düşünüş ve inanış biçimleri nelerdir? Biliyoruz ki insanların büyük çoğunluğu bir dine inanmaktadır. Bazıları akla inanmaktadır. Bazıları her ikisine de inanmaktadır. Bugün dünyada inananı en çok olan dinler, sırasıyla, Hıristiyanlık (% 33), İslamiyet (% 21), Hinduizm (% 14), Budizm (% 6) Geleneksel Çin dinleri (Konfüçyüsçülük, Taoculuk, Atalara tapma) (% 6), dindar olmayanlar (% 16). Bunlara izleyicisi az olmakla birlikte Caynacılığı, Zerdüştlüğü de ekleyebiliriz. Bu dinlerin çoğunun ortaya çıktığı yerler, ırmak vadileri uygarlıklarının içi veya yakınlarıdır.

Tektanrıcılık (Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam) Fırat ve Dicle ile Nil arasında; Zerdüştlük, Fırat ve Dicle ile İndus Irmağı arasında; Hinduizm, Budizm ve Caynacılık İndus Irmağı'nın yakınlarında ve Ganj Irmağı kıyılarında; Konfüçyüsçülük ve Taoculuk Sarı Irmak vadisinde ortaya çıkmıştır.

İnsanlar sadece dine inanmamakta, aynı zamanda akla, yani bilime ve felsefeye de inanmaktadır. Yukarıda dünya nüfusunun % 16'sını oluşturan dindar olmayanlar da genellikle bu düşünüş tarzından derinden etkilenen kişilerdir. Bu düşünüş tarzı da Mezopotamya ve Nil Vadisine yakın bir yerde, Anadolu'nun batı kıyılarında ve Yunanistan yarımadasında ortaya çıkmıştır.

Ortaya çıkan bu felsefi, dinsel ve bilimsel gelenekleri içinde gelişmeler, dallanmalar ve budaklanmalar olsa da, gelenekler ana hatlarıyla kalıcı olmuştur ve bugün yaşayan milyarlarca insanın yaşamına yön vermeye devam etmektedir.

Bu gelenekler, İ.Ö. 1. binyılda, daha belirgin bir tarih vermek gerekirse, İ.Ö. 8. yüzyıl ile 3. yüzyıl arasında ortaya çıkmıştır. Yahudiliği gerçek anlamda tek tanrılı bir din haline getiren peygamberlerden İşaya (İ.Ö. 760-710 veya 690), Zerdüşt (İ.Ö. 588?-511?), Taoculuğun kurucusu Lao-tzu (ya da Laozi) (İ.Ö. 570?-490?), Budizmin kurucusu Siddharta Gautama (Buda) (İ.Ö. 566-486), kendi adıyla anılan felsefi-dinsel geleneğin kurucusu Konfüçyüs (İ.Ö. 551-479), Caynacılığın (ya da Jainizmin) kurucusu Mahavira Vardhamana (İ.Ö. 540-468), Yunan akılcı düşüncesini başlatan Thales (İ.Ö. 640-548), Parmenides (İ.Ö. 5. yüzyıl), Herakleitos (İ.Ö. 540-480), Sokrates (İ.Ö. 469-399), Platon (429-347) ve Aristoteles (İ.Ö. 384-322), Eukleides (İ.Ö. 330-275) Arkhimedes (İ.Ö. 287-212) –parantez içindeki tarihlerin karşılaştırılmasından da anlaşılabileceği gibi– uzun insanlık tarihinde birbirlerinin çağdaşı sayılabilecek kadar yakın tarihlerde yaşamışlardır.

Alman düşünürü Karl Jaspers (1948), bu düşünsel ve dinsel geleneklerin ortaya çıktığı İ.Ö. 800-200 arasına Eksen Çağ (Axial Age) adını verir. Ona göre İ.Ö. 500 civarı insanlık tarihinde çok önemli bir "dönüm noktası", "bugün olduğu şekliyle insanın ortaya çıktığı" dönemdir. Bu dönemde insan, bir bütün olarak varoluşun, kendi benliğinin, sınırlılıklarının ve bilincin kendisinin farkına varır. Hala içinde düşündüğümüz düşünce kategorileri, hala inandığımız dinler bu dönemde ortaya çıkar. Eksen Çağ'ın ayırt edici özellikleri şöyle özetlenebilir:

1. Daha önce sorgulanmadan kabul edilen adet ve görüşlerin eleştirilmesi, sorgulanması ve ortadan kalkması,
2. Efsanelere karşı akılcılığın önplana çıkması,
3. Görünür dünyanın ötesinde ve üstünde, fakat görünür dünyanın kendisinden çıktığı –Çinlilerin "Tao"su, Hintlilerin "Brahman"ı, Yahudilerin

"Yahova"sı, Platon'un "Bir"i gibi– aşkın (transcendental) evrensel ilke ve varlıkların ortaya atılması,

4. Bu aşkın gerçeklik karşısında sıradan günlük dünyanın değer kaybetmesi, eksik, kusurlu ve ıslaha muhtaç görülmesi,
5. Görünür dünyanın bu aşkın, daha yüksek metafizik ve ahlaksal düzene göre yeniden kurulmasının önerilmesi,
6. Bu dünyadaki kusurlu yaşam koşullarından kurtuluşun, bu aşkın ilke veya varlıklarla birleşmekte ya da en azından onlarla temas kurmakta aranması.

Uygarlık tarihinde bu önemli dönemde ortaya çıkan varlığın ve evrenin doğasına ilişkin fikirler, özellikle dinsel fikirler ve onlardan türeyen dinler ve mezhepler, bugün bile uygarlıkları sınıflamada temel oluşturmaktadır. Örneğin, Eksen Çağ kavramını geliştiren S. N. Eisenstadt (2001, 2003) da uygarlığı maddi ve teknolojik başarılardan çok, dünya görüşlerinin ve buna bağlı olarak ortaya çıkan toplumsal yaşam alanlarının tanımlanması, kurulması ve düzenlenmesi tarzı olarak tanımlar. Ona göre uygarlık, yukarıda 3. tanımda da verdiğimiz gibi, "varlığa ve evrenin doğasına ilişkin tasavvurların –yani, olağan ya da sıradan gerçekliğe ve bu olağan gerçekliği aşan ya da olağanüstü gerçekliğe ilişkin tasavvurlarının– toplumsal yaşamın ve etkileşimin başlıca alanlarının tanımlanması, kuruluşu ve düzenlenmesiyle birleşmesidir (Eisenstadt 2001)." Dolayısıyla, farklı uygarlıklar, gerçekliğe ilişkin farklı görüşlere sahiptir.

Uygarlıklar Çatışması

Samuel P. Huntington da, 1993'de yayınladığı "Medeniyetler Çatışması mı?" adlı makalesinde[4] "uygarlık" sözcüğünü Eisenstadt gibi dinsel ve felsefi dünya görüşlerini ve onlardan kaynaklanan kültürü anlatmak için kullanır. Huntington'un tezine Müslüman Azerilerle Hıristiyan Ermeniler, Keşmir'deki Hindularla Müslümanlar, eski Yugoslavya dağılırken Müslüman Boşnaklarla Ortodoks Sırplar arasındaki çatışmalar ilham kaynağı olmuştur. 11 Eylül 2001'de New York'taki Dünya Ticaret Merkezi'ne (İkiz Kulelere) saldırı ve ardından gelişen olaylar (batılı ülkelerde Müslümanlara yönelen tepki, Afganistan'ın ve Irak'ın işgali, Irak'taki çatışmalar, Saddam Hüseyin'in idam edilmesi, Suriye ve İran'a ABD'nin benzer saldırılarda bulunabileceği ihtimali) tezin sürekli gündemde kalmasına ve pekişmesine neden olmuştur. Özellikle Huntington'un batı ile İslam uygarlığı arasında çatışma olasılığını yüksek görmesi dolayısıyla, teze Türkiye'de de yakın ilgi gösterilmiştir. Huntington'un öngördüğü çatışmanın olmayabileceğini kanıtlamak veya böyle

4 Huntington, makaleyi geliştirerek 1996'da kitap haline getirmiştir: *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*, Çev. M. Turhan ve Y. Z. C. Soydemir, (İstanbul: Okuyan Us Yayınları, 2004).

bir çatışmayı önlemek için çeşitli girişimlerde bulunulmaktadır. Örneğin, sık sık duyduğumuz "medeniyetler ittifakı" girişiminin doğuş nedeni, bu tez ve onun öngördüğü ürkütücü çatışma manzarasıdır. Bu önemi dolayısıyla, Huntington'un görüşünü kısaca özetlememiz yararlı olacaktır.

Huntington "medeniyet" sözcüğünü "bazı çok önemli toplumsal kültürel öznitelikleri ortaklaşa paylaşan toplumsal-kültürel birimler"i ifade etmek için kullanır.[5] Ona göre "Bir medeniyet, kültürel en büyük insan grubu, en geniş ya da üst kültürel kimlik düzeyidir. Medeniyet grubu, bütün insanları kapsamaz fakat diğer bütün insan gruplarından büyüktür. Uygarlık gruplarının bazıları kalabalık, bazıları az sayıda insanı içerir. Bazıları bir tek, bazıları birden çok ulusu içerir. Bazıları alt uygarlıklar da içerir. Uygarlıklar doğsalar ve yok olsalar da onlar en uzun ömürlü insan gruplarıdır. Huntington'a göre, bugün dünyada Batı, İslam, Slav-Ortodoks, Hindu, Konfüçyüsçü (Çin), Japon, Latin Amerika ve (muhtemelen) Afrika uygarlıkları vardır. (Huntington'un listesinde yer alan uygarlıkların ilk üçünün kökleri Yahudi tektanrıcılığına, dolayısıyla ilk beşinin kökleri Eksen Çağ uygarlıklarına götürülebilir.)

Bu uygarlıklar "dil, tarih, adetler, kurumlar ve en önemlisi din gibi nesnel ve insanların kendi kimliklerini tanımlamaları gibi öznel öğeler tarafından belirlenir." Huntington'a göre tarih, dil, kültür, gelenek ve en önemlisi din uygarlıkları birbirinden ayırır. Farklı medeniyetlere mensup insanlar, Tanrı ile insan, birey ile grup, yurttaş ile devlet, ana-baba ile çocuklar, karı ile koca arasındaki ilişkiler konusunda ve aynı zamanda haklar ile sorumlulukların, özgürlük ile otoritenin, eşitlik ile hiyerarşinin göreli önemleri gibi konularda yüzlerce yılın ürünü olan farklı görüşlere sahiptirler. Bu konulardaki görüşler, insanları ideolojilerden,

Uygarlık farklılıkları, siyasal ve ekonomik rejim farklılıklarından, ulusal farklılıklardan daha köklüdür. Huntington'a göre soğuk savaş sonrasında çatışmalar bu uygarlıkların kesiştikleri ve ayrıldıkları sınır bölgelerinde ("fay hatlarında") olacaktır. Aralarında çatışması beklenen uygarlıklar Batı ve İslam, Batı ve Çin uygarlıklarıdır. Huntington'a göre, Batı-İslam çatışması, 21. yüzyılın en kanlı çatışmasını oluşturacaktır.

Huntington'un geleceği ilişkin bu öngörüsü kuşkusuz kaçınılmaz değildir. Fakat kendini doğrulayan bir kehanet olabilir, yani insanlar olmayabilecek bir şeyin olacağına inandıkları için o olaya yol açacak şekilde davranabilirler. Örneğin, medeniyetler çatışması olacak inancıyla yapılan hazırlıklar, karşı tarafı tetikleyebilir ve gerçekten çatışma olabilir.

5 "Medeniyetler Çatışması mı?" adlı makalesiyle Huntington'ın popülarize ettiği "uygarlıklar savaşı" deyimini, ilk kez Bernard Lewis'in 1990'da *The Athlantic Monthly* dergisinde (September 1990, cilt 266, no: 3) yayınlanan "The Roots of Muslim Rage" (Müslüman Öfkesinin Kökleri) makalesinde, geçer. Lewis, Müslümanların batıya, özellikle de Amerika'ya, karşı öfkesini bir uygarlıklar savaşı olarak adlandırır.

Batı Uygarlığı ve Diğer Halklar

Huntington'un listesi kabul edilmese de bugün dünyada sayıları yazarlara göre değişen birden çok uygarlık olduğundan kimsenin kuşkusu yoktur. Dolayısıyla uygarlıklar konusunda bir çoğulculuk vardır. Fakat uygarlık teriminin ortaya çıktığı 18. yüzyıl ve yaygın olarak kullanılmaya başlandığı 19. yüzyılda, Avrupa'da, dünya tarihinin belirli bir hedefe ya da ereğe doğru gittiğini, yani "ilerlediğini" varsayan bir tarihçilik anlayışı vardır. Buna göre, bütün toplumlar, daha üstün toplumsal, ekonomik ve siyasi gelişim düzeyi ile sonuçlanan ileri doğru giden birörnek bir gelişim aşaması izler. Gelişme ya da ilerleme kendini, entelektüel ve ahlaksal yükselme, daha yüksek ve daha geniş akılcılık, toplumsal farklılaşma ve doğa üzerinde bilim aracılığıyla kurulan kontrol ile belli eder (Al-Azmeh, 2001, s. 1903-1909). Örneğin, tarihsel olayların ereği Kant'a göre "insanın akıl yeteneğinin tam gelişimi" , yani aydınlanmadır. Marx'a göre komünist toplumdur, Comte'a göre bilimsel zihniyet, Hegel'e göre "özgürlük bilincinin ilerlemesidir." Soğuk Savaş sonrası dönemde yazan Fukuyama'ya göre liberal demokratik toplumdur.

Bu bakış açısına göre diğer toplumlar, bu uygarlığa çeşitli katkılar yapmışlardır. Bu uygarlığın meşalesini değişik zamanlarda farklı topluluklar, örneğin, Sümerler, Mısırlılar, Kaldeliler, Çinliler… taşımışlardır, onun en ileri seviyesini temsil etmişlerdir. Fakat 18. yüzyıldan itibaren bu meşaleyi batı Avrupalı halklar taşımaktadır.[6] Avrupa'nın, özellikle de Fransa ve İngiltere'nin[7] elindedir. Medeniyet'in, yani bilimin ve teknolojinin en gelişmiş seviyesini, en aydınlanmış düşünüş tarzını, en iyi yönetim biçimini, en zarif davranış ve görgü kurallarını, en kibar ve incelmiş yaşam biçimini Avrupa temsil eder. (Bunlar "uygarlık" sözcüğünün başlıca anlamları arasındadır.) Batılı olmayan diğer topluluklar, Avrupalılara göre ya geri ya da, Uygarlık barbarlığın karşıtı olarak görüldüğünden, geridir.

Tarihin içindeki ya da dışındaki bir gücün tarihteki olayları belirli bir hedefe doğru yönlendirdiği varsayımını sürdürmek için bir neden yoktur. Bugün her biri kendi yönünde giden fakat batı uygarlığından derin biçimde etkilenen uygarlıkları varsaymak daha makul olacaktır. Nitekim tek bir uygarlık olduğunu ima eden bu dersin adını da "uygarlıklar tarihi" olarak anlamak daha doğru olacaktır.

---

6 "Batı" denince, genellikle Katolik veya Protestan olan, Rönesans, Reform ve Aydınlanma hareketlerini yaşamış olan topluluklar anlaşılır. (Bu bakımdan Rönesans ve reform hareketlerini yaşamamış olan Ortodokslar gerçek anlamda batılı sayılmaz.) Roma Kilisesi'nin egemen olduğu bölgede (Batı Avrupa'da) oluşan bu uygarlık, oradan dünyanın çeşitli yerlerine 1) göçlerle (örneğin, Kuzey ve Güney Amerikalara, Avustralya'ya, Yeni Zelanda'ya) 2) sömürgecilikle ve 3) ticaret ve kültürlerarası ilişkilerle yayılmış, coğrafi bir terim olmaktan çıkmıştır.

7 Namık Kemal'in şu satırları onun bu fikre katıldığını gösterir. O 1872'de "Ruy-i arzda [yer yüzünde] mevcut olan asar-ı terakkinin [ilerleme eserlerinin] fotoğraf ile resmi alınmış olsa medeniyet-i hazırayı [çaşdaş uygarlığı] ancak Londra kadar gösterebilir" der (Ahmet Hamdi Tanpınar (der.), *Namık Kemal Antolojisi*, (İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitap Evi, 194[?]), s. 57).

Toplumlar ileri ve geri olarak ayrıldıktan sonra niçin Avrupalıların ileri, Avrupalı olmayanların geri oldukları tartışılır. Bir bakış açısına göre, batılılar diğer halklardan biyolojik olarak değil, kültürel olarak üstündür. Bu kültürel üstünlük tezine göre, bütün insanlar uygarlaşma yetenekleri bakımından eşittir, fakat bazıları şu ya da bu nedenle geri kalmışlardır. Her ne kadar "özgür ve eşit vatandaşlar olmayı ancak kültür ve eğitimin yüksek bir derecesine ulaşmış insanlar hak" (Iggers 2004) etseler de, geri kalmış olanlar, uygarlaşabilir. Burada onları kimin uygarlaştıracağı sorunu ortaya çıkar. Yanıt, bellidir: Avrupalılar. Böylece, Avrupalılar kendilerine uygarlığı dünyaya yayma, barbarları uygarlaştırma gibi bir 'yüce' ve 'soylu' bir misyon yüklemişlerdir.[8] Örneğin, İngiltere'de Viktorya döneminin (1837-1901 arası) sonlarında, İngiltere "uygarlığı vahşilere getirme" görevini üstlenmiştir. Vahşiler, Afrikalı, Pasifikli ve üçüncü dünya olarak bilinen halklardır. Bu slogan altında bu halkları savaş ya da başka yollarla egemenlik altına almak meşru hale getirilir. Dolayısıyla, sömürgeci ve emperyalist yayılma, 'yerliler'e, 'barbarlar'a, 'ilkeller'e veya 'geri toplumlar'a, Aklı, Bilimi, Uygarlığı götürme olarak sunulmuş, işgaller uygarlık adına yapılmış, yerli kültürlerin, geleneklerin yok edilmesi bir nevi 'uygarlaştırma' olarak haklı çıkarılmıştır.[9] Örneğin, İngiliz yazar ve Nobel edebiyat ödülü sahibi Rudyard Kipling'in (1865-1935), İspanyollara karşı bağımsızlığını kazanmış olan Filipinleri sömürgeleştirme konusunda tereddüt gösteren Amerika'yı ırksal sorumluluğunu üstlenmeye teşvik etmek için yazdığı, Amerika'nın Irak'ı işgal etmesiyle, işgali savunan Amerikan çevrelerinde yeniden güncellik kazanan "Beyaz Adamın Yükü" (1899) şiiri, "Beyaz Adam"ın bir görevi "yükü" olduğunu açıkça ifade eder: "Beyaz Adam'ın yükünü üstlen- / Oraya en iyi çocuklarını gönder- / Git, oraya, oğullarını sürgüne bağla- / Tutsaklarının ihtiyaçlarına hizmet etmek için; / Ağır koşum demirleri altında- / Aşağı yukarı hareket eden halka, vahşilere- / Yeni tutsak edilmiş somurtkan halklara / Yarı şeytan yarı çocuklara / Hizmet etmek için…." Şiir, uygarlaştırılacak olan halkların uygarlaştıranın (Beyaz Adam'ın) gözündeki imgesini de verir: Tutsak, vahşi, şeytan, çocuk.

Diğer bakış açısına göre uygarlık yeteneği bir ırksal yani biyolojik bir yetenektir. Uygarlık yaratma ve uygar olma yeteneğine sadece beyaz ırk sahiptir, diğer ırklarda bu yetenek yoktur. Irkçılığın önde gelen savuncusu ve daha sonraki ırkçı hareketleri derinden etkileyen Arthur de Gobineau'ya (1816-1882) göre nerede bir uygarlık varsa orada beyaz ırk vardır. Gobineau, beyazların ataları tarafından yaratılmamış gibi görünen Hint, Mısır, Çin, Maya, Aztek ve İnka uygarlıklarının da Aryan koloniler ya da Aryan krallar tarafından yaratıldığını ileri sürer. Başka

8 Edgar Morin (1987, s. 96-97), "emperyalist Avrupa'nın dünyaya hakimiyetini dayattığı sırada kültürel Avrupa dünyaya uygarlık ve ilerleme götürdüğüne" inandığını belirtir.

9 Amerikalılar, Irak'ı işgal gerekçelerinden birisi olarak Irak'a uygar dünyanın yönetim biçimi olan demokrasiyi götüreceklerini söylemişlerdir.

deyişle ona göre, beyaz olma, uygarlık yaratmanın yeterli değilse bile gerekli bir koşuludur. Irkçılara göre, sarı ırk beyaz ırktan aşağı, siyah ırk ise hayvandan pek farklı değildir. Onlar beyazların yarattığı uygarlığı yıkarlar ya da en çok korurlar. Biyolojik bakımdan yeteneksiz oldukları için, bu ırklara mensup halkların uygarlaşması da söz konusu olamaz. Ancak "efendi ırk" olan saf beyaz ırk tarafından yönetilebilir. Gordon'a (1989, s. 24-25) göre, batılıların batılı olmayan diğer halkları emperyalist kontrol altında tutması için geliştirilen mantığa bürümelerde, sık sık kültürel üstünlük iddiası ile ırksal üstünlük iddası birbirine karışır.

Uygarlık ve Türkler

Bugün Türkiye'de "çağdaş uygarlık" denince aklımıza tipik örneklerini batı Avrupa ve Kuzey Amerika ülkelerinde görebileceğimiz yaşam tarzı, düşünüş, felsefe, üretim yönetim biçimleri aklımıza gelmektedir. Rönesans ile Batı Avrupa'da yeni bir bilim, din, toplum, ekonomi ve yaşam anlayışı şekillenmeye başlar. Batılı devletler bütün dünyayı keşfe çıkarlar. 18. yüzyıla kadar dünyanın önde gelen şehirleri Ortadoğu ve Uzakdoğu'da olduğu halde, bu tarihten sonra Batı şehirleri öne çıkmaya başlar. Dünyanın pek çok halkını sömürgeleştirirler. Birçok yerde, örneğin Amerikalarda ve Avustralya'da, Yeni Zelanda'da koloniler kurarak nüfus yapısını değiştirirler. Koloni ve sömürgelerin yeraltı ve yerüstü zenginlik kaynaklarını kendi ülkelerine aktarırlar. Batılı ülkelerin ürettiği ürünler bütün dünya pazarlarına yayılır. Batılı devletlerin artan ekonomik ve askeri gücü ile pazarlarda ve savaş meydanlarında tanışan diğer devletler de batı uygarlığına ilgi duyarlar. Batılı ülkelerin bilim ve teknolojisini öğrenmek için öğrenciler göndererek batının askeri, ekonomik ve siyasal yapılarını kendi ülkelerine naklederler.

Malazgirt'ten itibaren sürekli olarak Hıristiyan güçlerle savaşan ve Batı Avrupa'yı tehdit eden Osmanlı İmparatorluğu, Batı Avrupa'nın kendini uygarlığın önde giden temsilcisi olarak gördüğü yıllarda gerileme dönemindedir. Güçlü olduğu zamanlarda küçümsediği batıya bu dönemde ilgi duymaya başlar ve derken batılılaşmaya karar verir.

Avrupalılar, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ile mücadelelerini uygarlığın barbarlığa karşı mücadelesi olarak takdim ederler. Türklere karşı sömürgeci ve emperyalist politikalarını uygarlık adına haklı çıkarmaya çalışmışlardır. Batılı devletler Yunan isyanını uygarlık adına desteklediklerini; Ruslar 1828-29 Türk-Rus Savaşını, Yunanistan'ın özerkliğini sağlamak için "insanlık" ve "uygarlık" adına başlattıklarını; Fransızlar Cezayir'i, İtalyanlar Trablusgarb'ı "uygarlığa" kavuşturmak için işgal ettiklerini ileri sürmüşlerdir (1992, s. 7 vd).

Bu iddia, en açık ifadelerinden birini Sevr Anlaşmasını hazırlayan heyetin Damat Ferit Paşa heyetine verdiği yanıtta bulur. Yanıtta, Türklerin egemenliği altına giren halkların uygarlıkça gerilediği, Türklerin egemenliğinden kurtulan halkların da ilerlediği iddia edilir. Türkler, savaşla elde ettiğini barış içinde geliştirme yeteneğinden yoksundur (Olcay 1981, LXXII'de). Atatürk bu suçlamayı, 28.12.1919'da, Ankara'ya gelişinin ertesi günü, Ankara ileri gelenleriyle yaptığı konuşmasında reddeder.[10] Atatürk, Türklerin medeni olduğu tezini neredeyse bütün konuşmalarında savunur, bu iddiaları çürütmeye çalışacaktır. Fakat, Türklerin uygarlıkla ilişkileri konusunu Atatürk'ün ciddi bir biçimde incelemeye başlaması 1928'de Afet İnan'ın, İstanbul'da Fransız Notre Dame de Sion'da okurken, o okulda okutulan bir coğrafya kitabında Türklerin sarı ırka mensup olduğunun ve ikinci dereceden insan olduklarının yazılı olduğunu Atatürk'e göstermesiyle başlar. Atatürk 'Hayır böyle olamaz. Bunların üzerinde meşgul olalım' der ve çalışmalar başlar (İnan 1959, s. 184). 1930'da Türk Ocağı bünyesinde "Türk Ocağı Türk Tarihi Tetkik Heyeti" oluşturulur. Aynı yıl Türk Tarihinin Ana Hatları yayınlanır. 1931'de Türk Ocakları kapanınca, onun bünyesindeki "Türk Tarihi Tetkik Heyeti", 1931'de "Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti" adıyla dernekleşir. Cemiyet'in adı daha sonra, "Türk Tarih Kurumu" olur. Bu çalışmalar sonunda yazılan ve 1931'de yayınlanan Tarih, Türk tarihini Avrupa merkezci olmayan, Türk merkezli bir bakış açısından yazılan dört ciltlik bir tarih kitabıdır.[11] Tarih'in temelindeki Türk Tarih Tezi, Türklerin beyaz ırka mensup ve atayurdunun Ortaasya olduğunu, Ortaasya'nın

10 Atatürk'ün konu ile ilgili olarak şunları söyler (1989, cilt2, s. s. 7-8):

"İtilaf Devletlerinde büyük bir zihniyet tebeddülü görülüyor. Mütarekenamenin aktinde hür ve müstakil yaşamağa layık bir Osmanlı milleti kabul ettikleri halde aradan bir iki ay geçtikten sonra bu kanaatlarden tecerrüt ediyorlar. Başka renk ve manada kararlar veriyorlar. Bunun sebebi şu suretle izah olunabilir. Ecnebiler kendi menafii iktisadiye ve siyasiyelerini tatmin edebilmek için, aleyhimizde icat ettikleri iki mütaleayı yürütmeye başladılar. Bu mütalealardan birincisi güya milletimizin anasırı gayrimüslimeyi müsavat ve adalet düsturuna tevfikan idareye gayrimuktedir olduğu.

İkincisi de güya milletimiz heyeti umumiyesile kabiliyetten mahrum bulunduğundan, bahçe halinde bulunan yerlere girmiş ve oraları harabezara [yıkıntıya] çevirmiş. Birincisi ile millete zalimlik atıf ve isnat ediyorlar. İkincisi ile kabiliyetsizlik. Eğer bu iki mütalea cidden varit olsa idi, milletimizin müstakil yaşamağa hakkı iddia olunamazdı. Hakikaten zulüm medeniyetle kabili telif değildir. İstidatsızlık ta şayanı af bir şey olamaz. Çünkü milletler işgal ettikleri arazinin sahibi hakikisi olmakla beraber beşeriyetin vekilleri olarak da o arazide bulunurlar. O arazinin menabii servetinden hem kendileri istifade eder ve dolayısiyle bütün beşeriyeti istifade ettirmekle mükelleftirler. Bu düstura göre bundan aciz olan milletler hakkı beka ve istiklale layık olmamak lazımgelir.

Halbuki bu mütaleat bizim hakkımızda kat'iyyen gayrivarittir. Her ikisi de mahzı iftiradır. Milletimizin kabiliyetsiz olmadığı tarihen ve mantıkan sabittir."

11 Bu eser, Kaynak Yayınları tarafından sadeleştirilmiş biçimde Tarih: *Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri* adıyla 4 cilt olarak 2000-2001 yılları içinde yeniden basılmıştır.

uygarlığın beşiği olduğunu, kuraklık yüzünden dünyanın çeşitli yerlerine göç ettiklerini ve gittikleri yerlerde birçok uygarlıklar kurduklarını, dolayısıyla Türklerin uygarlık yaratmaya yetenekli olduğunu ve geçmişte birçok uygarlıklar yarattığını ileri sürer. Teze göre, Çin, Hint ve Ortadoğu (özellikle Sümer ve Hitit (Eti)) uygarlıkları böyle kurulmuştur. Bunlardan Hitit ve Sümer uygarlıklarının Türkler tarafından kurulduğu tezi üstünde çok durulmuştur. Hatta bu nedenle, 1933'de kurulan Sümerbank'ın, 1935'de kurulan Etibank'ın adları tarih tezinden gelir. Bu tarih görüşü daha sonraki yıllarda sessizce terk edilmiştir.

Batılıların emperyalist politikalarını uygarlık yayma, uygarlaştırma veya uygarlık düşmanlarını etkisiz hale getirme şeklinde haklı çıkarmaları, Türkiye'de "medeniyet"in (uygarlığın) emperyalizmle özdeşleştirilmesine, dolayısıyla zihinlerde kötü bir çağrışım yapmasına yol açmıştır. Bunun en açık göstergelerinden biri, "medeniyet"in Mehmet Akif Ersoy tarafından İstiklal Marşı'mızda "tek dişi kalmış canavar", "Çanakkale Şehitlerine" şiirinde "kahpe" ve "yüzsüz" olarak nitelenmesidir. Milli Marşımızdaki ve her yıl 18 Mart'ta kutladığımız Çanakkale Şehitleri'ni anma toplantısında okunan bu şiirlerdeki nitelemeler Türkiye'nin batı uygarlığı konusundaki tutumunu yansıtır. Türkiye bir taraftan genel olarak medeniyete ve tek[12] ya da en gelişmiş medeniyet olarak gördükleri batı medeniyetine değer verirken bir taraftan da siyasi ya da emperyalist batının medeniyet adına yaptığı saldırılara maruz kaldıkları için onu bir canavar olarak görürler. Ve bu ikilik Batı uygarlığına karşı tutumlarımızda hala kendini gösterir. Örneğin, bir taraftan AB'ye girmek isterken diğer taraftan AB'ye karşı kuşkularımızı ve duygularımızı muhafaza etmekteyiz.

Uygarlık İyi Bir Şey midir?

Hiç kuşkusuz bu dersin okutulmasının amacı, bugün yaşayan insanların yaşamını içinde geçtiği bilimsel, teknik, hukuksal, dinsel, sanatsal, siyasal ortamın oluşumunu izlemek ve katkıda bulunan insanları ve halkları takdir etmektir. Dolayısıyla bu derste uygarlığın iyi bir şey olduğu ima edilir. Uygarlık, gerçekten de, bilimi, sanatı, teknolojiyi, bunlara bağlı olarak rahat ve konforlu yaşama koşullarını getirmiştir. Fakat madalyonun bir de öteki yüzü vardır. "Uygarlık" sözcüğünün bir anlamı davranışlarda ve düşünüşte incelme olmakla birlikte, uygarlık barbarlığı ve vahşeti yok etmemiştir. Tersine bilimin ve teknolojinin sağladığı imkânlarla zulmün ve vahşetin boyutlarını daha da artırmıştır: Savaşlar daha kanlı ve öldürücü olmuş, doğal çevre daha çok tahrip edilmiştir. Ayrıca, uygarlık, kalabalık insan gruplarının sıkışık bir biçimde bir arada yaşamasına, insanlararası ilişkilerin

12 Atatürk (1989, cilt 3, s. 90-91), 29 Ekim 1923 tarihinde Fransız bir gazeteciyle yaptığı mülakatta, çağdaş batı uygarlığını kast ederek "Memleketler muhteliftir, fakat medeniyet birdir. Ve bir milletin terakkisi için de bu yegane medeniyete iştirak etmesi lazımdır" der.

yapaylaşmasına, gıda kaynaklarından uzak yaşamaya, salgın hastalıkların daha çabuk yayılmasına, servetin belirli ellerde toplanmasına, yol açmıştır.

Bazı düşünürler, uygarlığın bu yönünü önplana çıkarmışlardır. Örneğin, Montaigne (1997, "Yamyamlar Üstüne") ve Rousseau gibi düşünürler vahşilerin uygarlara göre daha doğal, sade ve mutlu olduklarını savunurlar. Rousseau'ya (1989) göre, uygarlığın temel ürünleri olan bilimler ve sanatlar, insanların güzel olmayan, kötü eğilimlerinden doğmuştur. "Astronomi hurafelerden; belagat hırstan, kinden, dalkavukluktan, yalandan; geometri cimrilikten; fizik boş bir meraktan ve hepsi birden, hatta ahlak bile, insanın kendini beğenmesinden doğmuştur." Bilimlerin ve sanatların gelişmesi insanlar arasında yapmacık bir inceliği yaygınlaştırmış; lüks düşkünlüğünü, zevk ve sefakatı, kibiri ve kendini beğenmişliği artırmış; doğallığı, vatan aşkını ve kahramanlığı yok etmiştir. Matbaa bilimleri ve sanatları yayarak bu kötülükleri yaymıştır. Kısacası, bilimlerin ve sanatların gelişmesi hiçbir toplumda insanların gerçek mutluluğuna bir şey katmamıştır, onların ahlakı bozmuş ve zevklerini berbat etmiştir. Oysa vahşi olarak nitelenen doğal insanlar ise belki kaba fakat samimi, sade ve doğal bir yaşam sürmüşlerdir. Rousseau'nun bu bakış açısını 19. yüzyılda uygarlığın sığ ve maddiyatçı olduğunu ve tarıma dayalı doğaya uygun bir yaşamayı savunan Thoreau gibi transandantalistler (Amerikan Aşkıncıları), 20. yüzyılda uygarlığın doğayı sömürdüğünü ve tahrip ettiğini ve doğayla uyumlu sade bir yaşamı savunan çevreciler tarafından sürdürülecektir.

Kaynakça

Al-Azmeh, A. 2001. Civilization, Concept and History of. Neil J. Smelser and Paul B. Baltes, Editor(s)-in-Chief, *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences* (s.1903-1909). Oxford: Elsevier Ltd. içinde. (http://www.sciencedirect.com/science/ article/B6WVS-4DN8TNP-6X/2/dc174281fb13962a6d0a8aa88017c119)

Atatürk. 1989. *Atatürk'ün Söylev Demeçleri 1-3.* Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları. (3 cilt bir kitapta. Sayfa numaraları süreksiz.)

Baykara, Tuncer. 1992. *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Ait Araştırmalar. İzmir:* Akademi Kitabevi.

Berkes, Niyazi. 1985. *Felsefe ve Toplumbilim Yazıları.* İstanbul: Adam Yayınları

Calhoun, Craig. 2002. Culture. *Dictionary of the Social Sciences*. Oxford.

Childe, Gordon. 2001. *Kendini Yaratan İnsan: İnsanın Çağlar Boyunca Gelişimi*. Çeviren: Filiz Ofluoğlu. İstanbul: Varlık Yayınları.

Craig, A. M., Graham, W. A., Kagan, D., Ozment, S. Ve Turner, F. M. 2000. *The Heritage of World Civilization.* Combined Edition. New Jersey: Prentice-Hall.

Eisenstadt, S. N. 2001. Civilizations. Neil J. Smelser and Paul B. Baltes, Editor(s)-in-Chief, *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences* (s. 1915-1921). Oxford: Elsevier Ltd. içinde. İnternet adresi: (http://www.sciencedirect.com/science/ article/B6WVS-4DN8TNP-35/2/f3ab6bbbd1519c7f64eac07a890157a9)

Eisenstadt, S. N. 2003. *Comparative Civilizations and Multiple Modernities: A Collection of Essays*. Leiden-Boston: Brill.

Gencan, T. N. Ve diğerleri. 1974. *Yazın Terimleri Sözlüğü* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları , 1974.

Gordon, David C. 1989. *Images of the West: Third World Perspectives*. USA: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.

Gökalp, Ziya. 2003. *Türkçülüğün Esasları.* Hazırlayan: Kemal Bek. İstanbul: Bordo-Siyah Yayınları.

Huntington, Samuel P. 1993. Medeniyetler Çatışması mı?. Çeviren: Mustafa Çalık. *Türkiye Günlüğü,* Sayı 23 (Yaz), s. 33-46.

Iggers, G. 2001. Historiography and Historical Thought: Modern History (Since the Eighteenth Century). Neil J. Smelser and Paul B. Baltes, Editor(s)-in-Chief, *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences* (s. 6798-6804). Oxford: Elsevier Ltd. içinde. İnternet adresi: (http://www.sciencedirect.com/science/article/B6WVS-4DN8TNP-17J/2/7bd86c51a0d002807494633d01fae828).

İnan, Afet. 1959. *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*. Ankara: İş Bankası Yayınları.

Jaspers, Karl. 1948. The Axial Age of Human History. *Commentary*, vol. 6 1948. s. 430-435.

Montaigne. 1997. *Denemeler*. Çeviren: Sabahattin Eyüboğlu. İstanbul: Cem Yayınları.

Morin, Edgar. 1987. *Avrupayı Düşünmek*. Çeviren: Şirin Tekeli. İstanbul: Afa Yayıncılık.

Olcay, Osman. 1981. *Sevres Andlaşmasına Doğru (Çeşitli Konferans ve Toplantıların Tutanakları ve Bunlara İlişkin Belgeler)*. Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

Ozankaya. Özer. 1975. *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Rousseau, Jean-Jacques. 1989. *İlimler ve Sanatlar Hakkında Nutuk*. Çeviren: Sabahattin Eyüboğlu. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1989.

2. BÖLÜM

ÖN ASYA UYGARLIKLARI

MEZOPOTAMYA TARİHİ VE UYGARLIĞI*

Mezopotamya, Yunanca "İki ırmak arasındaki ülke anlamına gelir" ve coğrafi olarak iki bölgeye ayrılır: Aşağı Mezopotamya ve Yukarı Mezopotamya. İran'ın Basra körfezinden bugünkü Irak bölgesine kadar olan bölüm Aşağı Mezopotamya içinde kalırken, Bugünkü Irak'ın ortalarından, Anadolu'da Güneydoğu Torosların güneyine kadar uzanan bölge ise Yukarı Mezopotamya'dır. Mezopotamya uygarlığına can veren Dicle ve Fırat'tır. Dicle ve Fırat'ın taşıdığı alüvyonlu topraklar bu coğrafya'da tarımsal üretimi mümkün kılar ve her yıl düzenli ürün elde etme olanağı sağlar. Fırat'ın suyu, Dicle'den iki kat azdır. Yatağı derin değildir, kenarları fazla yüksek ve dayanıklı olmadığından suları ovalara kolayca yayılır. Suladığı bölgelere verim ve bolluk getirir. Dicle'nin ise hem yatağı derindir; hem de kenarları dik ve yüksektir. Fırat ve Dicle'den yararlanabilmek için birtakım ön hazırlıklar yapılmalıdır. Taşkınların ne zaman gerçekleşeceğini hesaplamak ve taşkın sularından yararlanmak için setler, bentler ve kanallar yapmak gereklidir. Bu gerçekleri bilen Sümerler, yaptıkları setler, bentler ve kanallar aracılığı ile Fırat kıyılarına kurdukları şehirleri beslemişlerdir.

Coğrafi olarak Ortadoğu'nun merkezinde yer alan ve Dicle ve Fırat'ın sağladığı olanaklardan dolayı Mezopotamya, Asya'dan gelen ve sulak topraklar arayan kavimler için öncelikli bir uğrak yeri olmuştur. Arabistan'dan gelen kabileler de aynı cazibeye kapılmıştır. Kuraklıktan bunalmış Arap Kabileleri de göçü Mezopotamya topraklarına yönelmişlerdir. Bu durum Mezopotamya'da çok farklı kavimlerin kaynaştığı bir zenginlik yaratmıştır. Asyalı, Sami kökenli, Hint-Avrupa kökenli kavimlere Mezopotamya'da rastlamak mümkündür. Diğer bir sonuç ise, uzun süreli bir devletin hâkimiyetinin Mezopotamya topraklarında gerçekleşmemesi;

* Bu bölüm Afyon Kocatepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Öğretim Elemanı Öğr. Gör. Burak Çalışkan tarafından hazırlanmıştır.

kurulan, gelişen sonra da yıkılan bir dizi imparatorluğun birbirini takip etmesidir. Dolayısıyla Mezopotamya tarihinin en belirgin özelliği, Mısır ile kıyaslandığında daha az homojen bir kültürün gelişmesidir.

Mezopotamya siyasi tarihinde baktığımızda, Mezopotamya'da siyasi egemenliğin, arada kesintiler olsa da, Güney Mezopotamya'dan kuzeye doğru, önce Akad bölgesine daha sonra Asur'a geçtiği görülmektedir. Bu coğrafyanın önemli siyasi ve kültürel dönüşümlerini yaratan uygarlıklar şunlardır:

1. Sümerler ve Kent Devletleri (İ.Ö 3500–2000)
2. Akadlar (Doğu Samiler) (İ.Ö 2350–2150)
3. Babilliler(Batı Samiler) (İ.Ö 1900- 539)
4. Asurlular ve Aramiler (İ.Ö 2000–612)

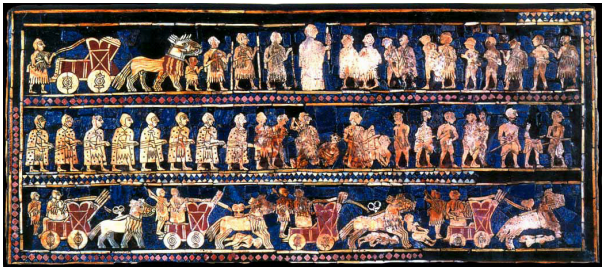
Harita 2.1. Eski Mezopotamya Haritası

Sümerler (İ.Ö 3500–2000)

Sümerler, İ.Ö 3500'lü yıllarda, Güney Mezopotamya'ya gelmişlerdir. Nereden geldikleri ve bu bölgeye neden geldikleri kesin olarak bilinmemektedir. Kesin olarak bilinen tek şey, bu topluluğun ırmak kenarlarındaki bataklık bölgeleri kurutup, verimli bahçelere dönüştürdükleri; tarlalar açarak zengin ve bağımsız siteler kurarak Mezopotamya'da gözle görülür bir uygarlık oluşturduklarıdır. Bazı tarihçiler, tarihin Sümer'de başladığını söyleyerek uygarlık kuracak düzeye ulaşmış ilk topluluk olarak kabul etmektedirler.

Sümerler öncelikli olarak, Güneye, Fırat kıyısındaki Eridu'ya yerleşmişler, daha sonra kendilerine Uruk (Erek) kentini siyasi bir merkez olarak benimsemişlerdir. Eski Sümer sitelerinin en önemlilerinden biri olan Uruk hakkında bilgilerimiz kısıtlıdır. Sadece, Uruk'un dini ve mistik hayatını tasvir eden metinlerden anlaşıldığı üzere, dinsel hayatın oldukça canlı olduğunu ve özellikle Eanna mabedinin şehrin önemli yapılarından biri olduğunu biliyoruz.

Sümerlerin İ.Ö 3500-İ.Ö 3000 yılları arasında Mezopotamya'ya yerleştikleri döneme arkeologlar "Uruk Çağı" adını vermektedir. Bu süre içinde site denilen şehir devletleri kurulmuş ileri bir uygarlık seviyesine ulaşılmıştır. Ayrıca, taşkınları kontrol edebilecek bir sistem geliştirilmiş; sulama sağlanmış; bir mimari form yaratılmış ve bir ekonomik sistem kurulmuştur. Mevcut eski köy kültürü şehir kültürüne dönüştürülmüştür. Aynı bölgede birçok Sümer şehir devletleri kurulmasına rağmen, bir Sümer devletinden söz etmek mümkün değildir. Her Sümer sitesi iç işlerinde bağımsızdır. Patesi denilen rahip-krallar tarafından yönetilirdi. Her şehrin ayrı bir koruyucu tanrısı vardı. Sümer tanrıları hayatın ve krallık hazinesinin koruyucusudurlar. Dinsel olduğu kadar ekonomik ve siyasal bir merkez olan tapınak, aynı zamanda idari kararların alındığı bir merkezdir.

Resim 2.1. Sümer topraklarına toplanan ürünlerin getirilmesini tasvir eden duvar resmi

Sümer Kent Devletleri

Sümer siteleri, bir kralın idaresinde ve bağımsız olarak yaşıyordu. Bu kent devletleri arasında siyasi birlik henüz kurulmamıştı. Merkezi bir tapınak çevresinde kurulan ve kendilerini hemen bir surla güvenlik altına alan küçük Sümer Kent devletleri dönemin başlıca karakteristiğini oluştururlar. Eridu, Uruk, Ur, Lagaş, Kiş, Nippur, Umma, Erek gibi kent devletleri arasında Uruk lider bir rol oynamıştır. Bazen bu kentler ve çevresindeki köyler, kendine yeterliliklerini yitirip birbirlerinin mallarına, ürünlerine muhtaç duruma düşebiliyorlardı. Daha çok toprak ve su sorunları yüzünden aralarında sık sık çatışmaların çıktığı bu kentler ayrıca çevrelerindeki göçebe topluluklarının saldırılarına uğruyorlardı. Aralarında birlik sağlayamayan bu şehir devletleri, İ.Ö 2500'lerden itibaren Mezopotamya'ya girmeye başlayan Sami kökenli Akadların hâkimiyetini kabul etmek zorunda kaldı. Çok eski bir Sümer efsanesi olan Kiş sitesinin Sami asıllı kralı Agga'nın Uruk sitesi kralı ile yaptığı mücadeleyi anlatır. Agga'nın şehri kuşatması üzerine rahip-kral Gılgamış, bir tür senato durumunda olan ihtiyarlar meclisini toplantıya çağırmıştır. Meclisin şehrin teslim edilmesi yolunda bir karar almasına rağmen Gılgamış, eli silah tutan herkesin savaş alanında yerini almasını ister. Toplanan ordu, kısa sürede kuşatmayı yarar ve Agga'nın kuvvetlerini geri çekilmek zorunda bırakır.

Uruk IV dönemi Sümer Mimarisinin en ileri düzeyini temsil eder. Sümerler, Mezopotamya'da kurdukları yerleşim yerlerine, "ziggurat" adı verilen tapınaklar inşa etmişlerdir. Zigguratları eski yurtlarının dağlarına benzettikleri şeklinde yorumlanmıştır. Birçok zigguratın ismi dağlarla özdeşleştirilmiştir. Örneğin, Nippur'daki tanrı Enlil Zigguratında "Dağın evi; Fırtınanın dağı; Gökle yer arasındaki bağ" denilirdi. Sümer şehir devletlerinde her şehrin ayrı bir tanrısı (Koruyucu Tanrı) vardı; bu şehir tanrıları adına tapınaklar kuruyorlardı. Sümer tapınakları, bir platform üzerinde yükselirlerdi ve sunakların planları basit bir dikdörtgen şeklindeydi. Tapınakların bulunduğu tepelerin çevresinde tuğlalardan payandalar örtülüyordu. Bu payandalı duvarlardan sonra birinci kat bitiyor, sonra da daha küçük bir yapı yükseliyordu; böylece yükseldikçe küçülen kademeli mabetler meydana geliyordu. Bu yüzden Sümer halkı Zigguratlar için "Basamaklı Mabet" tabirini de kullanmıştır. Halkın evleri bu tapınakların etrafında yer alırdı.

İ.Ö 3500'lerden başlayarak yerleşme yerlerinin ve tapınaklarının boyutlarının büyüdüğü görülür. Böylece anıtsal yapılar ortaya çıkmıştır. Bu yapılardaki en önemli özellik, simetri ve ahenge önem verilmesidir.

Sümer inancına göre, yeryüzündeki her şey tanrının malıydı; dolayısı ile kentin ve kent topraklarının da sahibiydi. Kentlerin başında rahip-kral bulunuyordu ve bu kişi "Ensi" adı ile anılırdı. Bu kral hem devletin hem de din adamlarının başıydı. Tanrının evini ve mülkünü tanrı adına din adamları yönetiyordu. Tanrının topraklarını verimli hale getirmek gibi zor işler, halkın müşterek emeği ile gerçekleşiyordu.

Çiftçilerden alınan vergiler tapınaklarda toplanırdı. Enlil'de bulunan belgelerden, kamu hizmetlerini yerine getirmek için bireylerin mal ve kazançlarının karşılığında ortak mal olarak tapınağa verdikleri görülmektedir. Bunları toplayan, çalışmaları örgütleyen, yöneten din adamları, astronomi ve matematik alanlarında soyut, kuramsal düzeyde bilgi birikimini hızlandırıp geliştirdiler. Örneğin takvimi ve yazıyı buldular. Din adamlarının buluşlarının en önemlisi olan yazı, tapınak hesaplarını tutarken kişilerin adlarını ve tapınağa getirilen mal ve miktarını işaretleme gereksiniminden doğmuştur. Bu konudaki yazılı tabletlerin en eskileri Erek'teki tapınakta bulunmuştur. Bunlar, topluluğun üretim odağı, deposu ve atölyesi olarak işletilen tapınağın işlerinin yürütülmesine yardımcı olan not defterleridir ve basit bir işaretle tapınağa ne kadar koyun, ne kadar keçi girdiğini gösterirlerdi. Sümer din adamları takvimi bularak, tahılların ekim biçimi için uygun tarihleri saptamışlar, ırmakların ne zaman taşıp, sularının ne zaman çekileceğini hesaplamışlar ve bu konuda çiftçilere büyük hizmette bulunmuşlardır.

Bu durum, rahiplere çiftçilerin gözünde saygınlık kazandırdı. Mevsimlerin gelişimini yıldızlara bakarak önceden bilen din adamları, tanrılarla konuştuklarını ileri sürerek buyruklarını tanrının buyruklarıymış gibi sundular. Tapınak topraklarından elde edilen ürünlerden, din adamaları ve zanaatçıların yanı sıra askerler ve bunlara ek olarak, tapınak adına iç ve dış alışverişi yöneten tüccarlar da faydalanmışlardır. Tapınaklar, doğrudan üretici güçlerin kurulması (kanal, baraj, set yapımı) geliştirilmesi ve bakımı yolunda katkı da sağlıyordu.

Tapınakta biriken ürünler, bir tür sosyal güvenlik hizmeti de görüyordu. Örneğin tapınak, halktan yoksullara, düşkünlere yardım ediyor, kıtlık zamanlarında ambarlarını halka açıyordu. Tapınaktaki altın, gümüş v.b madenlerden yapılmış aletler, eserler ve mallar savaşlarda takas edilerek, toplumun maddi gereksinimlerinin karşılanması için kullanılıyordu.

Toplumsal işbölümüne baktığımızda; köylüler, zanaatçılar, askerler, tacirler ve kölelerin varlığını görüyoruz. İş kolları ise çömlekçilik, dokumacılık, doğramacılık, yapı ustalığı, maden işçiliği, tekne yapımcılığı, şarapçılıktı. Ekonominin temelini tarım oluşturuyordu. Ticarette ilk dönemden itibaren önem kazanmıştı.

Kent devletleri birbirleri ile çatıştıkları gibi, sık sık çevredeki göçebe topluluklarının saldırılarına uğruyorlardı. Devletin başı olan "rahip kral", savaş sırasında ordunun başına bir komutan atıyordu. Zamanla bu komutanlar, askeri işlerin yanı sıra, sivil işlere de karıştılar. Komutanların güçleri ve önemi arttıkça, kenti savaş dönemleri dışında da yönetme eğilimi gösterdiler.

Uygarlık, Sümerlerin, öncelikle ticari ve düşünsel etkinlikleri ile yayıldı. Mezopotamya'da teknolojinin ihtiyaç duyduğu madenleri ve keresteyi bulamayan Sümer Kent devletleri, bu hammaddeleri bulabilmek için çevrelerindeki ve

çok uzaklardaki ülkelere kara ve deniz seferleri düzenlediler. Bu seferlerde uygar toplum anlayışını da gittikleri yerlere götürmüş oldular. Uygar toplum anlayışı, Sümer ile benzer koşulları olan Mısır'da ve İndus Vadisi'nde de tuttu ve buralarda öteki etmenlerin de etkisi ile ticari ve düşünsel etkilenme sonucunda ileri toplumlar doğdu. Böylece Sümer uygarlığının doğuşundan (İ.Ö 3500) 500 yıl kadar sonra İ.Ö 3500 yıllarında Nil deltasında Mısır Uygarlığının; 1000 yıl kadar sonra da İ.Ö 2500 yıllarında Hindistan'da İndus Uygarlığında görüldü. Sümerler buralarda siyasi egemenlik kurmadıklarına göre, Sümer Uygarlığı bu ülkelere öncelikli olarak Sümer malları ve ürünleri sayesinde ulaşmış olmalıdır.

Yazının İcadı

Uruk IV devrinde ve onun daha ileri aşaması olan Cemdet Nasr devrinde (İ.Ö 3200–3000) Sümer siteleri gördüğümüz ilk yazılı uygarlıktır. Sümerler kurdukları ilkel Sosyalizmin (Mabet Sosyalizmi) neticesi olarak geç Kalkolitiğin sonunda yazıyı keşfetmişlerdir. Günümüz insanı, Mezopotamya kültürünü, Sümerlerin yazıyı bulmaları sayesinde öğrenebilmiştir. Başlangıçta Sümer yazısı, kelimelerin resim ve sembollerle ifadesi şeklindeydi. Resimlerle anlatım, zamanla daha basit şekiller halini aldı. Artık resim kullanılmıyordu. Daha sonra bu yazıya çiviye benzer işaretlerden dolayı çivi yazısı adı verildi.

Resim 2.2. Çivi yazısıyla yazılmış tabletler

Rahipler, her vatandaşın tapınağa getirdiği malı unutmamak veya teslimatı belgelemek için tabletlerin üzerine, başlangıçta yalnız kendilerinin anlayacağı şekilde her şahıs için bir işaret, onun karşısına da getirdiği malın resmini yapmaya başladılar. Sonra karışıklıları önlemek için işaret ve resimleri belirli bir sistem dâhilinde şifre ile kullanmaya başladılar. Her işaret bir hece olarak kabul edildi. Sonra belirleme işi kullanıldı.

Örneğin işaret erkek ise ismin önüne dikey çizgi, kadın ise ismin önüne üçgen işareti konuyordu. İşte böyle yaş kil üzerine üçgen uçlu bir kamışla, sonraları maden uçlarla yazıldığı için işaretleri çiviye benzetildiğinden modern araştırmacılar tarafından çivi yazısı denilen yazı, İ.Ö 3200'lerde keşfedilmiş oldu. Mezopotamya için tipik olan Çivi Yazısı zamanla başlangıç dönemindeki bir resim yazısından (piktografik yazı) bir hece yazısına dönüşmüştür. Bununla birlikte bu hece yazısında bazı sözcük (İdeogram) ve anlam işaretleri (determinatif) de vardı. Bu yazı, İ.Ö 3000 yıllarından itibaren önce Sümerler tarafından geliştirilmiş ve Akadça ile daha sonraki diğer Asya dillerinde de (Babilliler, Asurlulular, Hurriler, Hititler, Uratular, Ugarit ve Persler) kullanılmıştır. Bu işaretler aynı zamanda sayılar için de kullanılmıştır. Çivi yazısı Helenistik dönemdeki Selevkoslar dönemine (İ.Ö 364–312) kadar, Astronomiyle ilgili bazı metinlerde ise M.S 70 yılına kadar kullanılmıştır.

Sümerler tarafından bulunan ve tarih devirlerinin oluşmasını mümkün kılan çivi yazısı çok geniş bir coğrafyaya yayılmış; doğuda İran'dan batıda Anadolu ve Akdeniz'e kadar Sümer yazısı kullanılmıştır. Bu yazı, İ.Ö 1.yüzyıla kadar yaklaşık üçbinyıl çeşitli kavimler tarafından kullanılmıştır.

Tarihin bilinen en eski yazılı belgelerinden biri olan Sümer tabletlerinin başlıcaları, resmi kayıtlar, anlaşmalar ve ticari vesikalardı. Bunların çoğunda ağırlık merkezini ekonomik ilişkiler oluşturuyordu. Yazı ile birlikte okullar açıldı, medeniyetin yarattığı yeni bir meslek olan kâtiplik doğdu. Kâtipler yazının yanı sıra, aritmetik ve geometri de bilmek zorundaydı. Tabi bu arada ticareti geliştirmek amacıyla ağırlık ve uzunluk ölçüleri hakkında da bilgi sahibi olduklarını biliyoruz. Keresteye, dayanıklı yapı taşlarına ve madene ihtiyaçları vardı. Bütün bunlar, onların ekonomik gelişmeleri için vazgeçilmez elemanlardı. Bu temel ihtiyaç maddeleri uzun yıllar komşu ülkeler ve daha uzak memleketlerle yapılan alışverişle elde edildi. Yelkenliler durmadan nehir ve Basra Körfezi boyunca gidip geldi. Kervanlar için yeni yollar bulundu. Mallar katır ya da öküzlerin çektiği arabalarla taşınırdı.

İnsanlık tarihinin temel buluşlarından olan tekerlek ilk kez Sümerler tarafından bulunmuş olup, sopalarla birbirine tutturulan üç ayrı tahta parçasından meydana gelirdi. Tüm Mezopotamya, Mısır ve Suriye Sümerler'in pazarı durumundaydı. Dağları ve çölleri aşan kervanlar, bu dönemde İndus vadisine kadar

uzandılar. Ekonomik ilişkilerin gelişmesi sonucunda coğrafi bilgiler arttı. Ülke gelişmiş bir karayolu ağıyla kaplandı. Aynı şekilde bu temaslar sırasında karşılaşılan farklı gelenek ve görenekler ile bilim teknik sayesinde kültürel alanda bir alışveriş gerçekleşmiş oluyordu.

Akadlar (İ.Ö 2350–2150)

Akadların mensup olduğu ilk Sami kavimleri (Doğu Samileri), Arap yarımadasından çıkarak Orta Mezopotamya bölgesine gelmişlerdir. Yüzyıllarca Sümer bölgesini Sümerlerle paylaşmış olan Akadlar, Sümer kültürünü de benimsemişlerdir. Başlangıçta Akadlıların dilleri Sümerce idi. Mezopotamya'ya Samiler hâkim olmaya başlayınca dil, Sümer ve Sami dilinin bir birleşimi haline gelmiştir. Fakat İ.Ö 2350 yıllarında kendi kültürleriyle ortaya çıkmışlar ve Mezopotamya'ya hâkim olmuşlardır. Böylece Mezopotamya'da Sümer idaresi son bulmuş ve Akadların kurdukları devletin idaresinde Sümerler, sakin bir halk olarak yaşamışlardır.

Akad kültürü, kendilerine özgü kültürleriyle, Sümer kültürünün kaynaşmasından oluşmuştur. Akad (Agade) şehrinde kurulan devlet, Önasya dünyasının bir dönüm noktasıdır. Artık bir Site devleti olmaktan ziyade, Siteden İmparatorluğa geçmiş bir devlet görünümündedir.

Sümerlerde din adamlarının çözemedikleri kent devletleri arasındaki savaşlar sorununu, Akadlar askerlerle çözmüşler ve kent devletlerini tek bir yönetim altında göçebe topluluklarının saldırılarına karşı birleştirmeyi başarmışlardır. İ.Ö 2350 dolaylarında Akadlı Sargon, Sümer kentlerini tek tek ele geçirerek, kent devletlerinde bölgesel devlete geçilmesini gerçekleştirmiştir. Sargon, Akad'ı Güney Mezopotamya'nın yönetim merkezi yapmıştır ve Sami kökenli kavimlerin egemenliğini başlatmıştır. İki yüzyıl sürmüş bu Eskiçağın ilk büyük imparatorluğunun sınırları, güneyde Basra körfezi kıyılarından doğuda Elam'a; batıda Akdeniz'den, kuzeyde Orta Anadolu topraklarına kadar uzanıyordu.

Samiler, Uygar Mezopotamya toplumunun çevresinde yarı göçebe bir yaşam sürerek yavaş yavaş Mezopotamya'ya sızmışlardır. Bu sızma, Sami halkı kentlerinin oluşturulmasına kadar varmıştır. Sargon'un da böyle kentlerden biri olan Kiş kralının yüksek bir memuru olduğu bilinmektedir. Belgelerde, " Cesaretli, atılgan, gözü hiçbir şeyden kaçmaz gürbüz bir genç" olarak resmedilir. Akad kralı I. Sargon'un yaşamını ve krallığı sırasında yaptığı işleri anlatan kronikleri, siyasi görüşlerini gözler önüne serecek düşüncelerini içerir. Onun başarıları insanüstü olarak gösterilmiştir. Doğumundan ölümüne bütün hayatı efsanelerle doludur. Doğumunda anlatılan efsane, Tevrat'ta Musa'ya; İran'da Kyros'a sonra da Roma'yı kuran ikizlere mal edilmiştir. Sümer kral listelerinde ülkesini 56 yıl yönettiği yazılıdır.

Daimi bir ordu kuran Akad Kralı Sargon, doğuda Elam'a; kuzeyde dağ kavimlerine; Suriye ve Lübnan'a, Küçük Asya'da Toroslara kadar yaptığı askeri seferler, haklı olarak onu, tarihin "İlk Dünya Hâkimi" unvanlı hükümdarı yapmıştır. Onun bu seferlerini anlatan yazılı belgeler, o dönemin Ön Asya tarihini anlamak için de önemlidir. Akad devletinin Kıbrıs ve Hindistan ile de ticari bağları olmuştur. Ayrıca Basra körfezindeki adalara karşı da seferleri olduğu belgelerden anlaşılmaktadır. Bu kayıtlar onun kara ordusundan başka denizlerde de savaşacak deniz kuvvetlerine de sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ordusunu, kanlı isyanları bastırmakta kullanmaktan çekinmemiştir. Son dönemindeki Sümer isyanını şiddetle bastırmıştır. Akadlı Sargon'un Anadolu ile ticaret yapan tacirlerin istekleri doğrultusunda, onların davası uğruna savaşmak için bir ordu ile Anadolu'ya gittiğini anlatan "savaşların kralı" adlı bir destanla karşılaşıyoruz. Böylece emperyalist bir yayılmanın barışın bir güvencesi olduğunu görüyoruz.

Sargon'un gerçekleştirdiği bu devlet yönetiminin tam bir merkezi karakter kazanmadığı bilinir, çünkü sitelerin Ensileri yine vardır. Sargon bu siteleri egemenliği altına almış, onlara bağlı beylik(vasal devlet) statüsü uygulamıştır. Halefleri hakkında bilgileri yine Sümer kral listeleri vermektedir. Rimuş ve Maniştusu adında iki oğlu vardır. Manişitsu'nun oğlu Naramsin dedesine layık bir torun olarak nitelendirilmiştir. Sus'da bulunan bir kaya üzerinde "Kiş kralı Manişitsu'nun deniz ortasındaki memleketlerin 42 kralını mağlup ettiği" yazılıdır.

Sargon'un haleflerinden Naramsin (İ.Ö 2270–2233) dönemi fetihlerle geçmiştir. İmparatorluğu Arap yarımadasının kuzey sınırına ve Batı İran'ın içlerine kadar genişletmiştir. Yazılı belgelerde Anadolu'daki 17 kralla savaştığı belirlenen Naramsin'in bu seferi, İ.Ö III. bindeki Anadolu tarihi açısından oldukça önemlidir. Kıbrıs adası da bu dönemde Akad'ın batı sınırı olmuş, belgelerde Naramsin " Dört İklim Kralı" olarak betimlenmiştir. Zaferini anlatan dikili taş, Mezopotamya sanatının özgün yapıtlarındandır. Bu dikili taştan anlaşıldığı üzere, "Dört İklim Kralı" unvanı almakla kalmamış, ayrıca kendisini tanrılaştırmıştır. O Patesi değil, tanrının kendisidir. Böylece, Mezopotamya'da krala tanrı niteliği verilmesi ilk kez ortaya çıkmıştır.

Naramsin'den sonra başa geçen krallar döneminde Akad devletinin zayıfladığı görülmüştür. Bu zayıflamanın nedenleri arasında devletin içindeki Sümer sitelerinin rahip krallarının (Ensi) isyan etmelerini, Sami hâkimiyetine karşı Sümerlerin sürekli saldırılarını, İran'ın Zagros dağlarında yaşayan kavimlerin saldırıları ve Elamlıların Mezopotamya'ya akın etmelerini sayabiliriz.

Yaklaşık 200 yıl kadar süren Akad İmparatorluğu, Guti akınlarıyla yıkıldı. Gutiler belgelerde " iradeli, azimli, çevik ve mert insanlar" olarak tanımlanırlar. Gutiler, Akad Şehirlerini yağmaladılar. Fakat Sümer şehirleri bu akınlarla mücadele ettiler ve Mezopotamya'dan çıkarma başarısını gösterdiler. Böylece Sümer Klasik Çağı başladı.

Akad devrine ait vesikalarının pek azı (Sargon ve Naramsin Abideleri) orijinaldir. Çoğu daha sonraki III.Ur sülalesi, İsin, Larsa Krallıkları dönemi, Eski Babil dönemlerinde yazılmış kopyalardır. Bunlar Nippur ve Ur arşivlerinde bulunmuştur. Akad devrine ait efsanelerin en ünlüsü Şar Tamhari (Mücadele Kralı) metinleridir. Bu vesikalarda Sargon ve Naramsin'in uzak ülkelere yaptıkları seferler anlatılır. Bu metinlerin Boğazköy, Tel-El Amarna ve Babil nüshaları da bulunmuştur. Başka bir metinde de Sargon'un hâkim olduğu ülkeleri gösteren ve o zamanki bilgilere göre çizilmiş bir dünya haritası bulunmuştur.

Sargon gerçek bir asker ve alçakgönüllü bir devlet adamıydı. Mezopotamya'daki Sami sitelerini birleştirdi. Sami şehirlerindeki idareyi değiştirmedi sadece şehri vergiye bağladı. Beş bin kişiden oluşan güçlü bir ordu desteği ile büyük bir imparatorluk kurdu. Yalnız birliği sağlamakla kalmadı, sınırlarını Basra körfezinden Taurus nehrine Akdeniz'den Asur ve Elam'ın dağlık bölgelerine kadar genişletti. Deniz, kara ve nehir ticaretini kontrolüne aldı. Doğunun tek hâkimi oldu.

Sargon hanedanının saltanatı yaklaşık iki asır sürdü. Bu dönemde imparatorluğun merkezi Agade idi. İmparatorluğa bağlanan bölgelerle merkez arasında kültür alışverişi doğdu. Mitler, efsaneler, hatta Sümer dili Sami kültürünün bir parçası haline geldi ve iki toplum birbiri ile kaynaştı.

Sargon tarafından kurulmuş olan hanedanının son başarılı kralı, torunu Naramsin idi. Naramsin birliği koruma yolunda birçok savaşa katıldı. 50 yıl süren saltanatı boyunca ekonomi, kültür ve sanat alanında büyük ilerlemeler kaydedildi. Ancak kendisinden sonra gelenler onun kadar başarılı olamadılar. Bazı Sümer kentleri bu dönemde bağımsızlıklarını kazanmak istedilerse de isyanlar kısa sürede bastırıldı. Doğunun tek hâkimi olan imparatorluk, Mezopotamya'nın dağlık bölgelerinde yaşayan Gutiler tarafından yok edildi. Devletin yıkılmasının diğer önemli nedenleri; imparatorluk içinde yaşayan etnik unsurların çeşitlilik göstermesi, dil ve din birliğinden yoksun bulunması geniş topraklar üzerinde asayişin sağlanamaması ve sık sık ayaklanmaların olmasıdır.

Babilliler (İ.Ö 1900–539)

Akadlar döneminden Babil devleti dönemine kadar olan süreye "Yeni Sümer Devri" denir. Bu dönem Akadlaşmış Sümer dönemidir. Gutilerin Mezopotamya'dan çıkarılmasıyla Sümer kültürü tekrar canlanmıştır. Bu dönem çeşitli hanedanlar dönemidir. (Uruk Hanedanı, Lagaş Hanedanı, Ur Hanedanı) Uruk ve Lagaş hanedanları, Guti hakimiyeti sırasında hanedanlıklarını kısmen sürdürmüşler, Gutilerin Mezopotamya'dan tamamen atılmalarından sonra Ur hanedanı Mezopotamya'ya hakim olmuştur. İ.Ö 2000'li yılların başlarında Lagaş Kralı Gudea döneminden günümüze birçok sanat yapıtı ve yazılı belge kalmıştır.

Uygarlık alanında önemli ilerlemelerin görüldüğü bu dönemde ticaret yaşantısı oldukça canlı olduğu için Lagaş'ın altın devri olarak adlandırılır.

İ.Ö 2000 yıllarında, Arap yarımadasından yeni göçebe kavimler Akdeniz Kıyılarına ulaştılar. Samilerin Amurru(Batı Samiler) kolundan olan bu kavimler, Mezopotamya'ya sızarak Sümer-Akad kültürü ile bütünleştiler. Uzun yıllar Sümer Akad hâkimiyetinde kalarak, aylıklı asker, işçi ve tacir olarak çalıştılar, daha sonra Akad ilinde toplandılar ve buradaki Samilerle birleştiler. Babil şehrini de kuran bu toplulukların ilk yöneticileri Elamlılara bağlı yönetim altında yaşamak zorunda kalmışlardır. Babil'in krallık durumuna gelmesi İ.Ö19.yüzyıldır. Şehrin coğrafi durumunun uygun olması ile oldukça gelişmiş, ve İ.Ö 18.yüzyılda Mezopotamya Babil egemenliğinde birleşmiştir.

İ.Ö 1790 yılında Babil Krallarından Hammurabi, hem Sümer hem de Akad kentlerini tek bir yönetim altında birleştirerek bölgesel devletten İmparatorluğa geçişi sağlamıştır. Bu dönemde, Sümer, Akad, Elam, Gutiler, ve Amurrular'ın bir araya gelmeleri sonucu oluşan ırklar karışımında küçük bir azınlık durumuna düşen Sümerler, zamanla Samiler içerisinde eriyip gitmişlerdir.

İyi bir komutan ve idareci olan Hammurabi, bütün gücü ile Mezopotamya'yı Samileştirdi. Babil kültürünü Mezopotamya kültürü durumuna getiren bu kralın döneminde görülen siyasal ve sosyal alandaki çalışmalarla ilgili yazılı belgelerin çokluğu bilimsel açıdan geniş bir bilgi birikimi sağlamaktadır. Hammurabi, eski yerel yöneticileri şehirlerdeki görevlerinden alarak, yerine kendine bağlı valiler atayıp, Babil'in merkez ve taşradaki yönetim birimlerinin sağlıklı bir biçimde işleyebilmesini sağlayacak kadrolar oluşturdu. Devletin başında kral olarak kendisi yönetimi tek elden yürüttü.

Tarihte kanunları ile ünlenen Hammurabi'nin bu yasaları bölgesel devletten imparatorluğa geçiş sürecinde, bölgelere göre değişmeyen örnek bir hukuk ve yönetim anlayışı kurmak için yaptırdığı tahmin edilmektedir. Hammurabi'nin bu yasalar derlemesini İ.Ö 1750'li yıllarda oluşturduğu ileri sürülür. Bu derleme; giriş, temel yasalar ve sonuç olarak üç bölümden oluşur. Giriş bölümünde ülke yararına yaptığı işleri sıralayarak övünen Hammurabi, adaletli bir kral olduğundan, büyük kanallar ve binalar yaptırdığı için halkın kendisine olan güveninin arttığından söz eder.

Kralın yargıçları da ellerinde Hammurabi yasalarıyla ülkeye yayılmışlardır. Ayrıca bu yasa derlemesinden ve Hammurabi'nin valilere yazdığı mektuplardan anlıyoruz ki tüm ülkede malların pazarlardaki satış fiyatları da belirleniyordu. Merkezi iktidarların tüm ülkeyi denetlemesini sağlayan araçlar olarak bürokrasi, hukuk ve sabit Pazar fiyatları geliştirilmişti.

Hammurabi' den sonra oluşan iç isyanlar ve dışarıdan gelen Kassit saldırıları yüzünden Babil, fazla uzun ömürlü olmamış ve Hititler'in son darbeyi indirmeleri sonucu yıkılmıştır. Hitit kralı I. Murşili tarafından yıkılan devletin zenginlikleri yağmalanmış ve halkı Dicle boylarına sürülmüştür. Fakat Hititlerin de bu ülkede uzun süre kalamayışlarından doğan boşluktan yararlanan Kaslar, Babil topraklarına hâkim oldular. Kassitler, Babil devletinden önce de Aşağı Mezpotamya şehirlerine inip, alışveriş yapmakta, özellikle yetiştirdikleri atları satmaktaydılar. Babil devletinin zenginliği onların bu bölgeyi ele geçirme isteklerini arttırmış olmalıdır. Hititlerin saldırılarından yararlanarak Aşağı Mezopotamya'yı istila etmişlerdir. Zamanla Mezootamya uygarlığını benimseyip, kendilerini Mezopotamyalı saymışlardır. Kassitlerin bu bölgedeki egemenlikleri İ.Ö 12. yüzyıla kadar sürmüştür. Ancak daha sonra Asur prensleri bunlarla mücadele ederek Kassit hâkimiyetine son vermişleridir.

İ.Ö 1900 yılında Babil, Mezopotamyaya yerleşen Sami kavimlerinden Amurruların başkenti oldu. Amurruların başkent Babilden dolayı bu adı alan I.Babil sülalesi devrinde büyük bir imparatorluk kurdular. İ.Ö 1894–1595 yılları arasında rastlayan bu dönemde başa geçen 11 kraldan en önemlisi, şüphesiz Hammurabi idi. İ.Ö 1792 yılından itibaren Hammurabi, fetihler, ittifaklar ve antlaşmalar yoluyla Mezopotamya'da birliği yeniden sağladı. O döneme ait kitabede Akad ve Sümer topraklarının idaresinin Hammurabi'ye Sümer tanrıları Anu ve Enlil tarafından verildiği yazılıdır.

Babilliler, Sümer ve Akadların gelenek ve göreneklerini aynen korumakla birlikte sosyal ve ekonomik alanlarda köklü değişiklikler yapmışlardır. Örneğin, Babil halkı üç sınıfa ayrıldı. Krallık görevlileri, tüccarlar, bankerler ve büyük toprak sahiplerinden oluşan hür vatandaşlar. Zenaatkarlar sarayda görevli hizmetkarlar ve çiftçiler ve toprak sahiplerinden oluşan bir orta sınıf ve nihayet köleler. Kölelerde savaş esirleri ve işledikleri suçun cezasını geçici bir süre kölelik yaparak ödeyenler olmak üzere ikiye ayrılırdı.

Sümer ve Akadlar Amurrularla aynı haklara sahiptiler. Ekonomi sadece saray ve tapınağın tekelinde değildi. Özel mülkiyete ait ya da çiftçiler tarafından işletilen topraklar da vardı. Buralarda kölelerle tarım işçileri çalıştırılırdı. Savaş sırasında askere alınan çiftçiler eğer geriye sağ dönmezlerse bu topraklar oğullarına, oğulları küçük yaşta ise eşlerine kalırdı. Şehir devletlerini oluşturan kurumlar arasında en önemlisi tapınaktı. Tapınağın geliri halk tarafından karşılanırdı.

MEZOPOTAMYA UYGARLIĞI

Mezopotamya'da Yönetim Şekilleri

Sümerler Güney Mezoptamya'ya yerleştiklerinde buradaki bataklıkları kanallar açmak sureti ile kurutmuşlar ve etrafı surlarla çevrili kentler inşa etmişlerdir. Bu şehirler incelendiğinde şehrin merkezinde yüksek mabetler (zigguratlar) ve mabetlerin çevresinde iki katlı evler olduğu görülmüştür. Şehirlerin genel görünümü şu şekildedir:

1. Site tanrısına ait Ziggurat,
2. Tanrının vekili olan Patesi'ye ait saray,
3. Sarayın yakınlarında Patesi'nin mahiyetinin ikamet ettiği yerler ve askerlerin kışlaları.
4. Ziggurat yakınlarında konuşlanmış Pazaryerleri,
5. Halka ait meskenler, dükkânlar, sanat ve ticaret kurumları.

Zor ve yoğun emek gerektiren işlerin bireysel çabalarla gerçekleştirilmesi mümkün değildi. Bu nedenle, Sümer kentlerinde "emekte ve nimette müştereklik" esasına dayanan bir rejim doğmuştur. Bu anlayışa göre bütün vatandaşlar kazançlarını mabede teslim etmek zorundaydılar. Mabette toplanan bu mallar şehrin koruyucu tanrısının hizmetkârı olan rahipler tarafından vatandaşların ihtiyaçlarına göre paylaştırılıyordu. Bu rejime, tarihçiler tarafından "mabet sosyalizmi" veya "teokratik sosyalizm" adı verilir.

Sümerler birçok şehir devletleri kurmuşlardır. Bu şehir devletlerinin en önemli özelliği her birinin bağımsız devlet olması ve bu devletler arasında siyasi birliğin olmamasıdır. Bu şehirlerin idare şekillerine baktığımızda " En" ya da "Ensi" denilen rahip krallar tarafından idare edildiklerini görüyoruz.

Sümer inancına göre, krallık kurumu tanrıların yeryüzündeki mülklerini adilane bir şekilde idare edilmesi ve toplulukların düzeni için tanrılar tarafından kurulmuştur. Bu fikir, Er Sülaleler devrinde (İ.Ö 2850–2350), mabet şehri rejiminin doğmasında etken olmuştur.

İlk zamanlarda şehir devletlerinin başında bulunan ensiler, rahipliği ve krallığı şahıslarında birleştirmiş kişilerdi. Daha sonraları şehirler büyüdükçe ensilerin işleri de artmıştır. Bu nedenle, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması gerektiği kanaatine varıldı. Nitekim ilk defa Er Sülaleler Devrinde (İ.Ö 2650–2550), saray ve mabet birbirinden ayrıldı. Bunun sonucunda kral, sadece devlet yönetiminden sorumlu olurken, dini işler rahipler sınıfına bırakıldı.

Bu tarihten itibaren Sümer şehir devletlerini yöneten krallar, "Lugal" ünvanı ile anılmaya başladılar. "Büyük Adam" anlamında gelen Lugaller, hemşerileri tarafından değil, tanrılar tarafından seçildiklerine inanırlar ve bu inançlarını kitabelerde sık sık dile getirirlerdi.

Mezopotamya krallarının kullandığı ünvanlardan biri de " Dört İklim Kralı" anlamına gelen " şar gali şarri" idi. İlk defa Er Sülaleler devrinde Abad şehrinin beyi Lugal –annimudu tarafından kullanılan bu unvan ile bir dünya devleti anlatılmaya çalışılıyordu. Fakat bu dünya, yalnız Mezopotamya'yı kapsayan bir Sümer dünyası idi.

İ.Ö 2350'lerden itibaren Sümer şehirleri üzerinde egemen olan Akkadlar, merkezi bir idare sistemi kurmuşlardı. Elde ettikleri bölgelerdeki şehirlerin beylerini vasal krallar olarak merkeze bağlıyorlardı. Böylelikle Akkad kralları büyük bir imparatorluk kurmuşlardı. Geniş topraklarda hüküm süren Akkadların hükümdarlarından Sargon'un torunu Naramsin, bu toprakları idareyi kolaylaştırmak için kendisini tanrılaştırdı ve daimi bir ordu besledi. Fakat teokratik monarşinin bu ilk örneği, Naramsin'in ölümünden sonra ancak yarım asır yaşayabildi. Hâlbuki Sümerler'in anlayışına göre krallar tanrının mülkünü korumakla görevli çobanlardır. Sümer inancına göre tanrılar insanları kendilerine hizmet etmeleri için yaratmışlardı. Onları idare etmek için bazı "büyük adamları" (Lugal=kral) seçmişlerdi. O halde krallar tanrıların kulları için de çalışacaklar ve onlar, kuvvetlinin zayıfı ezemeyeceği bir düzen kuracaklardı.

Hukuk

Tarih öncesi devirlerde yaşamış olan toplumlar, her türlü hukuk işlerini "gelenek" haline gelmiş kurallara göre yürütmüşlerdir. Sümer sitelerinde yapılan kazılar, Sümerlerin Güney Mezopotamya'ya Kalkolitik çağın sonlarına doğru geldiklerini göstermektedir. Buna göre Güney Mezopotamya kalkolitik kültürünü yaratan kavimler, sitelerinde yaşayan fertlerin hukuki sorunlarını belirli örf ve adetlere dayanarak çözüyorlardı. Sümerler, hukuk düşüncesini ilk geliştiren; hak ve adaletin korunması için kurumlar oluşturan ilk topluluktur.

Sümerlerde hak ve adalet kavramının çok eski zamanlardan beri var olduğunu biliyoruz. Ancak geleneklere dayalı hukuk anlayışından yazılı hukuka ilk defa hangi sitede ve ne zaman geçildiğini bilemiyoruz.

Sümerlerde toplumda yürürlülükte olan hukuku incelemek için çeşitli belgeler vardır. Çünkü Sümerler, her çeşit alım-satım işlerini; mübadele, kira, ödünç verme ve faiz gibi ekonomik hayatın tüm işlerini kil tabletler üzerine çivi yazısı ile yazdıkları gibi; sosyal hayatın boşanma, evlenme, miras, evlatlık alma gibi olaylarının da ticari bir iş olarak kabul ettiklerinden, bunları da yazılı belgelerle vesikalandırıyorlardı.

Mezopotamya'nın çeşitli sitelerinde bulunan binlerce tablet arasında yazılı kanunların olduğu tabletler veya Hammurabi Kanunları'nda olduğu gibi, üzerinde kanun maddeleri yazılmış dikili taşlar bulunmuştur. Sümerlerin hâkimiyeti döneminde bu kanunlar Sümer dilinde yazılmıştır, fakat Amurru göçlerinden sonra Sami dilinde yani Akkadça yazılmıştır.

Mezopotamya'da bugüne kadar yazılan kanunlar yazılış sırasına göre şunlardır:

1. SÜMERCE YAZILI KANUNLAR
   a. Urgakina Kanunları
   b. Ur-Nammu Kanunları
   c. Anna-İttuşu Kanunları
   d. Lipit-İştar Kanunları
2. AKKADÇA YAZILI KANUNLAR
   a. Eşnunna Kanunları
   b. Hammurabi Kanunları
   c. Orta Asur Kanunları

İ.Ö 2750'lerde yaşadığı düşünülen Urgakina, bir kitabesinde; ihmal edilen kanunlardan, çiğnenen adaletten, zulüm ve haksızlıklardan bahsetmiştir. Bu ünlü ıslahatçı, suiistimalleri kaldırdığını; halkını hırsızlıktan ve haksız saldırılardan kurtardığını ve bu düzenin daim olması için bir takım kanunlar koyduğunu söyler.

Bütün bu kanunların standart bir kalıbı vardır. Her kanun Önsöz, Maddeler ve Sonuç olmak üzere üç bölümden oluşurdu. Her maddede mutlaka "şumma" yani "eğer" kelimesi ile başlayan bir suç tasvir edilir, sonra bu suçun hangi ceza ile cezalandırılacağı belirtilirdi. Sümer kanunlarında cezalar daha ziyade maddi olduğu halde, Sami kavimlerinin kanunlarında "tailon" denilen " kısasa kısas" prensibi hâkimdi. Hammurabi kanunlarında bu prensibe geniş ölçüde yer verilmiştir.

Sosyal Hayat

Kanunlardan anlaşıldığına göre, Mezopotamya'daki Sümer ailesi babaerkil bir yapıya sahiptir. Sümerlerde aile kurumu, evlenecek erkeğin kızın babasına iki tarafın anlaşacağı bir meblağı (tirhatum) vermesi ile kuruluyordu ve bu gelenek bütün babaerkil toplumlarda görülmektedir. Bu şekildeki aile modelinde baba, kızı üzerindeki egemenlik hakkını damadına satmış oluyordu. Buradan anlaşıldığına göre kadın Sümer toplumunda hür ve bağımsız değildi. Evlilik kurumu sözde monogamiye dayanıyordu. Fakat erkek istediği ve besleyebildiği kadar odalık alabilirdi. Böylece Sümer kanunu ilk ve meşru zevceyi ancak çocuk doğurmak şartıyla onere ediyordu.

Çivi yazı hukukunda evlilik, bir alışveriş gibi, ticari bir akit olarak kabul edildiği için, gerektiğinde bu akit bozulabilirdi. Yeter ki kanuna uygun olsun. Nitekim Lagaş kralı Urgakina, İ.Ö 2400'lerde karısını boşayacak olan erkeklerin saraya ve mabede çok ağır vergi vermeleri gerektiğini bildirmiştir. Urgakina, ilk karısını boşayan erkeğin vereceği tutarı belirlemişti.

Mezopotamya medeniyetinde kentlerde yaşayan insanların başlıca üç sınıfa ayrıldığını görmekteyiz:

1. Soylular (aristokratlar)
2. Hürler
3. Köleler

Urgakina kanunlarında kölelerden söz edildiğine göre, Sümer toplumunda Hürler ve Köleler ayrımının varlığı aşikârdır. Hür olmak, doğuşla kazanılan bir haktı. Hür olan bir kişinin çocuğu da hür olma hakkına sahipti. Hür olmanın en önemli göstergesi mülkiyet hakkına sahip olunmasıydı. Kölelik ise Sümerlerin erken dönemlerinden beri vardı. Kölelik ömür boyu değildi. Köleler belli bir para karşılığında özgürlüklerini satın alabilirlerdi. Köle ve cariyeler eşya gibi alınıp satılırdı. Babil monarşilerinde soylulara timar (ilku) denilen topraklar bağışlanırdı. Onlar da buna karşılık kralın seferlerine katılırlardı.

Hür vatandaşların başlıca görevleri;

1. Angaryada çalışmak
2. Vergi vermek
3. Askerlik yapmak idi.

Angarya hizmeti, mabet, sur veya kanal gibi genel hizmetleri ilgilendiren inşaat işlerinde çalışmaktı. Kral hangi şehrin halkına görev verirse, bütün erkek yurttaşlar o görevi yapmaya mecburdurlar. Kendisi fiilen çalışmayan kimse, gündelik olarak adam kiralar yerine onu çalıştırırdı. Yine hür vatandaşlar vergi ödemek zorundaydılar. Çok çeşitli vergiler vardı.

Eski Mezopotamya'da en kötü durumda olanlar kölelerdi. Kentlerde yaygın bir kölelik kurumu vardı. Bu köleliğin kaynakları;

1. Aile başkanının borç yüzünden köle olarak satılan kadın ve çocukları
2. Anne ve babalarına başkaldırdıkları için satılan gençler,
3. Borç yüzünden mahkeme kararı ile köle yapılmış kimselerden oluşuyordu.

Eski Mezopotamya'da esir ticareti de vardı. Esirler uzak ülkelerden tüccarlar tarafından getirilirdi. Eserlerin köle pazarlarındaki değerleri, cinsiyetlerine, güçlerine, yaşlarına ve yeteneklerine göre değişirdi.

Ekonomik Hayat

Sümer kent devletlerinin merkezinde yer alan tapınak, ekonominin de merkeziydi. Teokratik Sosyalizmin yaşandığı şehir devletlerinde, toprak tanrının malıdır, üretim tanrı için yapılır. Rahip memurların denetiminde işlenen topraklar, mabet depolarında toplanıyor, her ailenin ihtiyacına göre dağıtılıyordu. Ürünlerin ihtiyaç fazlası olanları dış ülkelere satılarak, dışarıdan maden, kereste, taş gibi maddeler satın alınıyordu.

Ekonominin temeli tarım ve hayvancılıktı. Sümerler Güney Mezopotamya'daki toprakları işgal ettikten sonra, kanallar ve bentler kullanarak verimli hale getirmişlerdir.

Mezopotamya ekonomisinin en önemli öğesi ticaretti. Ticaretin en eski zamanlardan beri gerçekleştirildiği bilinmektedir. Ticaretin yapıldığı coğrafi mekân oldukça geniştir. Bu alan, bir taraftan Basra körfezi yolu ile Hindistan ve Arabistan; bir taraftan Suriye, Filistin ile Akdeniz ve Mısır'ı kapsıyordu. Bu coğrafi şartlarında bir gerekliliğidir. Dağlar ve ormanlardan yoksun oluş, Mezopotamya'yı taş, maden, kereste gibi önemli ihtiyaçlarını dışarıdan sağlamaya itmiştir. Örneğin, sarayların ve tapınakların kapıları, tapınaklar ve hükümdarların heykelleri için mermer dışarıdan sağlanıyordu.

Ticaret usullerine baktığımızda daha çok mübadele (değiş-tokuş) usulünün kullanıldığını görmekteyiz. Sümerlere göre bir şeyin satılması, mülkiyet hakkının başkasına devredilmesi anlamına geliyordu. Bu yüzden Sümerler, mukavele yapma gereğini duyuyorlardı. Alım-Satım mukavelesinde başlıca üç kısım vardı: Satılan şey hakkında bilgiler, satın alanların isimleri ve belirlenen bedel.

Özellikle Akadlar zamanında Mezopotamya ile Anadolu arasında kervan ticaretinin yoğun olarak yapıldığını biliyoruz. Bu konuda bilgi veren en önemli metinler Şartamhari metinleridir. Sargon'un torunu Naramsin İ.Ö 2200'lerde Anadolu'ya bir sefer düzenleyerek Hattuş, Kaniş ve Kursuara şehirlerinin koalisyonu ile çarpışmıştır. Bu metinlerde sıkça tüccarlardan bahsedilmesi, Akkad kralının yeni zaptedilen ülkelerden ekonomik menfaatler sağladığının bir göstergesidir.

Babil devrindeki ekonomik hayatı, Hammurabi'nin kanunlarından takip edebiliriz. Hammurabinin valilere gönderdiği mektuplarda bize ekonomi ile ilgili bilgi vermektedir. Hammurabi Larsa kentini zaptettikten sonra bu kenti tahrip etmemiş, önemli bir ticaret merkezi olan bu kentin ticaretle ilgili kurallarından yararlanarak, kendi saray ticareti için gerekli bazı değişiklikler yapmıştır. Bu değişiklikler, Hammurabi kanunlarında özellikle ticaret hukuku ile ilgili maddelerde görülmektedir. Bu maddelerden anlaşılacağı üzere Eski Babil devletinde iki tür tüccar vardı: Bunlar "tamkarum" ve "şamallum" olarak adlandırılıyordu. Tamkarumlar sermaye sahibi büyük tüccarlardır. Şamallumlar ise büyük tüccarların

emrinde çalışan ticaret gemileriyle veya kervanlarla dış ülkelere giderek mal getiren veya götüren bezirgânlardı. Gerek kanun maddeleri gerekse mektuplardan tüccarların bu devirde sosyal bağımsızlıklarını kaybetmiş, adeta birer devlet memuru haline sokulmuş oldukları görülür.

Resim 2.3. Hamurabi kanunlarının yazılı olduğu kaide.

Krallığın ebedi tohumu,
Kuvvetli kral
Babil'in güneşi
Sümer ve Akkad memleketleri üzerine nur çıkartan (yağdıran),
Dört cihana boyun eğdiren kral
Iştar'ın sevgilisiyim ben,
Marduk, insanları doğru idare etmek (ve)
Memleketin idaresini ele almakla beni görevlendirdiği zaman,
Memleketin diline doğruluk ve adalet koydum.
(Halkı memnun ettim) Halkın bedenini hoş ettim

Dil, Bilim, Edebiyat

Yazıyı keşfederek dünya uygarlık tarihine önemli katkılar sağlayan Sümerler, eğitim ve öğretime de önem vermişlerdir. Önceleri okuma ve yazmak sadece rahiplere özgü bir sanattı. Fakat zamanla özellikle Ur Sülalesi zamanında (İ.Ö 2060–1960) kâtip olarak yetiştirilecek çocuklara mabetlerde rahipler tarafından okuma yazma öğretildiğini görüyoruz. Daha sonra okullar mabetlerden ayrılarak bağımsız kurumlar haline gelmişlerdir. Nitekim kazılarda üzerinde hece işaretleri yazılı okul tabletleri bulunmuştur. Ayrıca, Şuruppak kentinde 1902–1903 yıllarında yapılan kazılarda İ.Ö 2500'lü yıllardan kalma çok sayıda "Ders Kitabı" bulunmuştur.

Sümer okullarında okuma yazmanın dışında teoloji, botanik, zooloji, mineroloji, coğrafya ve matematik derslerinin de verildiğini gösteren tabletlere de rastlanmıştır. Bu okulları bitirenler saray kâtibi veya yüksek kâtip oldukları gibi, rahip, arşiv memuru, vali veya elçi oluyorlardı. Okullara sadece erkek öğrencilerin devam ettiği görüşü doğru değildir. Fakat erkek okumuşlar kadın okumuşlardan fazladır.

Sümer ve Akad'ı birleştiren Babil devleti köken bakımından Sami ırkından olduğu için krallığın resmi dili de Akadça oldu. Bunun sonucu olarak zamanla Sümer dili unutuldu. Hâlbuki eski metinler, kitaplar Sümer dili ile yazılmışlardı. Sümer dili, din dili olarak varlığını sürdürmüştür. Mabetlerdeki rahipler, Sümer dönemlerindeki konumlarını koruduklarından kendi ana dilleri ne olursa olsun, Sümer geleneğine göre hareket etmişlerdir.

Sümerler yazıyı bulduktan sonra, hafızalarındaki bütün hikâyeleri, masalları, destanları ve gelenekleri yazıya geçirmişlerdir. Paris Louvre Müzesinde bulunan bir envanter tabletine göre 68 edebi türde yüz binlerce belge bırakmışlardır.

Sümerlerin en önemli edebiyat eserleri şunlardır:

- Gılgamış Destanı
- Yaradılış Destanı
- Tufan Hikâyesi

Gılgamış Destanı, Mezopotamya'da ortaya çıkan ilk yazılı destandır. Ölümsüzlüğü arayan bir kralın öyküsüdür. Destana konu olan kral Gılgamış gerçekten yaşamış ve İ.Ö 27.yüzyılda Mezopotamya'daki Uruk kentinde hüküm sürmüştür. Ölümsüzlüğün ve bilgeliğin peşindeki insanın yüceltilerek anlatıldığı Gılgamış Destanı, Gılgamış'ın ölümünden 1000 yıl kadar sonra yazılmış ve günümüze kadar ulaşmıştır. Destan Akad dilinde yazılmış tabletlerden oluşur. Bunlardan günümüze kadar 11 adeti bulunmuştur. Ama bu tabletler eksik olduğundan destan metninin tümüne ulaşılamamıştır. Gılgamış Destanının en önemli özelliklerinden biri, anlatılan "Tufan Hikâyesi" nin üç büyük dinin kutsal kitaplarında yer almasıdır.

Zigguratların bir kullanım amacı da rasathane olarak kullanılarak gökyüzünün gözlenmesidir. Bu astronomide önemli buluşları gerçekleştirmelerini sağlamıştır. Burçları bulmuşlar, bir ayı 30, bir yılı 360 gün olarak tespit etmişler, yılı 12 aya bölmüşlerdir. Çarpma ve Bölme cetvelleri, uzunluk ve ağırlık ve hacim ölçülerini kullanmışlardır.

Dini Hayat

Mezopotamya'da Kalkolitik devir sakinleri, bereketi, bolluğu ve doğurganlığı sembolize eden "Toprak Ana" ya ibadet ettikleri gibi, tanrısal bir gücü ifade eden Boğa'ya da tapmışlardır.

Güney Mezopotamya'ya yerleşen Sümerler, suni tepeler oluşturarak, mabetlerini bu tepelerin üzerine inşa etmişlerdir. Kalkolitik devrin sonunda gerçekleşen bu olay sonucunda oluşan mabetlere "basamaklı mabet" ya da "Ziggurat" adını verdiler. Zigguratlar kâinatın taksimatını (Yeraltı, Yeryüzü, Gök) simgeliyor, semayı yani tanrıya giden yolu temsil ediyordu. Zigguratları İslam dönemindeki minarelerin ilk örnekleri olarak görebiliriz.

Kazılardan ele geçirilen tabletlerden anlaşıldığına göre Mezopotamya toplumlarının dini çok tanrılı sisteme dayanıyordu. Bu tanrıların bir kısmı Sami, bir kısmı Sümer kaynaklıdır. Sümer inancında, tanrılar ölümsüz, insanlar fani olarak belirtilmiştir. İnsanların tanrılaştırılması görülmez. Tanrılar içerisinde ilk sırayı Sümer ve Akad kentlerinin tanrıları alıyordu. Başlıca tanrıları:

ENLİL- Sümerlerin baş tanrısı ve Yeryüzünün Tanrısıdır. Fırtına ve boralara hâkimdir. Kasırgalar içinde ilerler.

ANU- Uruk'un ve bütün Sümer dünyasının Gök Tanrısıdır. Sümer yazısında tek yıldızla gösterilir. Bütün tanrıların babası ve hayat suyunun koruyucusudur.

EA- Eridu şehrinin denizlerin ve Yeraltı sularının hâkimidir. Sembolü suda ve karada yaşayan yarı keçi yarı balık bir canlıdır. Akıl ve hikmet tanrısıdır.

Marduk, Babil kentinin en büyük tanrısıydı. Sonraları bu tanrı Enlil ve Tammuz'un görevlerini de üstlenmiştir. Marduk şerefine ilkbaharda Yeni Yıl bayramı kutlanırdı. Bu bayramlarda, Marduk'un zaferi, tanrısal tahta çıkışı, dünyanın ve insanların yaradılışı ve Göksel Babil'in kuruluşu canlandırılırdı.

Mezopotamya toplumlarında doğa olaylarını yöneten tanrıların yanında, hastalıkları ve ölümü getiren, insanlara günlük işlerinde yardım eden sayısız iyi ve kötü tanrılar da vardı. Mezopotamya insanı, kötü ruhlardan korunmak için büyü törenlerine özel bir önem verirlerdi.

Sanat

Sümerlerin Mezopotamya'ya ilk geldikleri zamanlarda çadırlarda ve kamıştan yaptıkları kulübelerde oturmuş olduklarını biliyoruz. Wooley'in Ur'da yaptığı kazıların ortaya çıkardığı gerçek, Sümerlerin Ur'a yerleştiği erken dönemde konut yapımına başladıklarıdır.

Sanatın en önemli kollarından biri olan mimarinin ilk örneklerini Sümerler vermiştir. Geç Kalkolitik devirden itibaren, kentler kurmuşlar ve bu kentlerin daha güzel, daha bayındır olması için çaba sarf etmişlerdir. Mezopotamya'da taş bulunmadığından Sümerler evlerini ve saraylarını fırında pişirilmiş tuğlalar ya da güneşte kurutulmuş kerpiçlerle inşa etmişlerdir. Evlerin güneş ve hava girmeye uygun yerleri olan kapıları, kerpiç duvarlarla çevrilmiş avlulara açılıyordu.

Sümerler, sütun, kemer ve kubbe gibi Batı dünyasında ancak binlerce yıl sonra girmiş olan mimari şekilleri, günümüzden 5000 yıl önce başarı ile kullanmışlardır.

Sümerler, güzel sanatların bir kolu olan heykeltıraşlık alanında da önemli eserler vücuda getirmişlerdir. İlk dönem heykellerinde gövde önden, yüz yandan, bacaklarda yandan ve biri ötekinin arkasında gösterilmiş olup, bütün kişiler aynı görünüştedir. Heykellerde adalelerin sertliğinden elbiselerin pillerine kadar her ayrıntı verilmiştir. Ancak daha sonraları Mısır ve Anadolu'da olduğu gibi Mezopotamya'da da Kral ve Tanrı heykelleri son derece büyük olarak yapılmış, halkı ise köle durumunda düşündüklerinden sürekli küçük olarak canlandırmışlardır.

Sümer uygarlığında hayvan heykelleri de yapılmıştır. Daha çok aslan heykellerine rastlanmaktadır. Bunun dışında, boğa ve öküz gibi hayvanlarında heykelleri yapılmıştır.

Mezopotamya'nın erken dönemlerinden başlayarak Seramik sanatında da ilerleme görülür. Güneşte kurutarak kerpiç yapmak sureti ile toprağı işlemeye başlayan Sümerler, bu andan itibaren Seramik sanatını da geliştirmişlerdir. Çanak, çömlek, su bardağı, su testisi, tabak gibi ev eşyalarının topraktan üretilmesi Seramik sanatının ilerlemesine neden olmuştur. Seramikteki ilerlemenin göstergeleri; boyalı ve boyasız seramiklerin ve hayvan şekilli mozaiklerin varlığıdır.

Sümerler Kabartma sanatında da önemli eserler vücuda getirmişlerdir. Kabartmalarda Sümer krallarının komşu kavimlerle yaptıkları savaşlar ve kazandıkları zaferler ve anlaşmalar anlatılır. Bütün bu olaylar bir sinema şeridi gibi birbirini takip eden sahneler şeklinde çizilerek anlatılmıştır.

Sümerler Müziğe de önem vermişlerdir. Bulunan kabartmalar dikkatlice incelendiğinde birtakım müzik aletlerinin Sümerler tarafından geliştirildiğini görülmektedir. Sümerlerin özellikle vurmalı çalgıları geliştirmedeki yetenekleri dikkate değerdir.

Kaynakça

Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi,* Ekin Kitabevi, Bursa, 2006.

Ekrem Memiş, *Genel Tarih,* Tablet Yayınları, Konya, 2002.

H.A.Davies, *An Outline History of The World,* Oxford University Press, Hong Kong, 1975.

Henry Frankfort, *Uygarlığın Doğuşu,* İmge Kitapevi, Ankara, 1989.

Recep Yıldırım, *Uygarlık Tarihi Ders Notları-I,* Saray Matbaacılık, İzmir,2000.

Recep Yıldırım, *Uygarlık Tarihine Giriş,* 2.Baskı, Ankara, 2004.

Samuel Noah Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar,* Çev: Hamide Koyukan, Kabalcı Kitapevi, İstanbul, 1998.

Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark ve Mezopotamya,* Türk Tarik Kurumu Basım Evi, Ankara, 1987.

William, Mcneıll, *Dünya Tarihi,* Çev: Alâeddin Şenel, İmge Kitapevi, 7.Baskı, Ankara,2003.

ESKİ MISIR*

Eski Mısır medeniyeti, Mezopotamya, Hint ve Çin medeniyetleriyle birlikte, en eski medeniyetler arasında yer alır. Dünyanın en eski medeniyetlerinden birine kaynaklık eden Mısır, tarih boyunca birçok toplumla ilişki kurmuş zengin bir birikime sahiptir.

Eski Mısır Nasıl Ortaya Çıkmıştır?

İ.Ö. VI. ve V. binyıllarda Nil'in kıyılarındaki vahalara ve topraklara yerleşen insan topluluklarıyla Afrika, Sahra ve hatta eski çağlarda Yakındoğu kültürleri arasında yakın ilişkiler ortaya çıkmıştır. Firavunlar dönemindeki, Mısır medeniyeti komşu Yakındoğu'yu. Kuzey Nübye'yi, sonra da Yunanistan ve Roma'yı derinden etkilemiştir. Eski Yunan ve Roma, Mısır'a ne kadar çok şey borçlu olduklarını pek de umursamayan kültür mirasçıları olarak Mısır'daki jsis kültürü gibi daha birçok kültün de mirasçısı olmuşlardır. Mısır kültürü Asuriuların istilasından, özellikle, Yunan, Roma ve Bizans işgallerinden itibaren, kuzeydeki şehirlerde yeni görüntülerle çeşitlenip renklenir (Gelişim Hachette, 1999).

Eski Mısır Uygarlığı ve Coğrafya

Çevrenin tarih üzerinde belirleyici bir etkisi olmuştur. Esas olarak kurak bir iklim altında, Mısır tarımının yüksek verimliliği, uzun ama çok dar olan (ortalama genişliği 19,2 km, Delta'ya kadar uzunluğu 248 km) taşkınlara açık bir ovaya bağımlıydı. Yıllık taşkınların hacminde düzenli aralıklarla meydana gelen uzun süreli düşüşler, toplumsal gerilime, askerî ve siyasî çatışmalara sebep olabiliyordu; hafif taşkınlarsa yedek erzak birikimini artırıyordu. Nil'in kabarıp taşması, mekânı düzenlemek için olağanüstü bir ortak çaba harcanmasını gerektiriyordu. Bu durum merkezî bir hükümetin oluşmasını kolaylaştırdı. Doğudaki ve batıdaki çöller değerli taşlar ve mineraller barındırıyor ve Mısır'ın yabancı istilalardan ve sızmalardan korunmasına yardımcı oluyordu. Güneyde çölleşme firavunlar döneminden itibaren ağırlaşarak, asıl Mısır'ın, sadece taş ve altın bakımından zengin geniş alanlarla, Önce Kuşî, sonra Meroe medeniyetlerinden ayrılmasına yol açtı. Mısır, kuzeydoğu ve güney komşularıyla askerî, diplomatik ve ekonomik ilişkilerini sürdürdü. Özellikle, bu komşular, Mısır için zaman zaman askerî bir tehlike oluşturuyorlardı (Gündüz,2002).

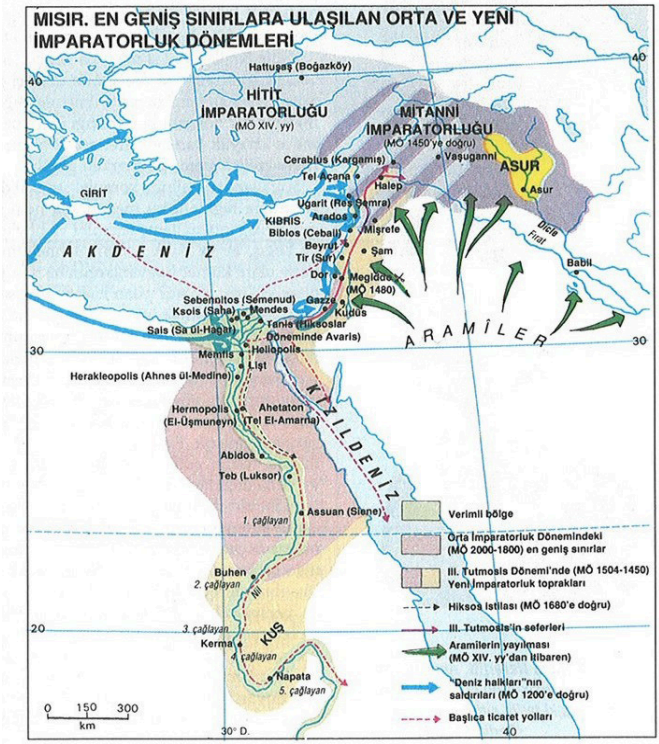
* Bu bölüm Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. İsmail Güven tarafından hazırlanmıştır.

Mısır Medeniyetinin Başlıca Özellikleri

Yenilik, süreklilik ve başarı, Mısır medeniyetinin üç özelliğidir. Büyük başarılar arasında, siyasî birliğin ve toplumsal istikrarın sürekli güçlenmesi; yönetsel, askerî, dinî ve zanaatsal bir üstyapının dayandığı gıda ve malzeme yedeklerinin oluşturulması; İ.Ö. 3100'e doğru bir yazı sisteminin icat edilmesi ve hayata geçirilmesi sayılabilir. Yazının ve okumanın yaygınlaşması siyasî iktidarı sağlamlaştırır, dinî, entelektüel ve bilimsel ortak varlıkları saptar ve zenginleştirir. Örneğin, astronomi ve matematik alanındaki atılım böyledir. Nitekim, yakın tarihli araştırmalar bunların olağanüstü önemini ölçmeye başlamıştır. Bu ilerlemeler, çok büyük boyutlara ulaşabilen, karmaşık bir taş ve tuğla mimarîsinin gelişmesine yol açmıştır. İlkçağ'ın en seçkin eserleri arasında yer takvimler günümüze kadar varlığını korumuştur. Geleneksel biçimde tapınakların inşası sürdürüldü; ama sanat melez bir nitelik kazandı. Mezarların duvar sahneleri Mısır ve Yunan üsluplarının ve temalarının bazen ustalıklı, çoğu kez de beceriksiz bir karışımını sergiler. Daha sonraları, geleneksel firavun heykellerinin üzerine, gerçekçi Roma üslubunda yapılmış imparator yüzlerinin yerleştirildiği görülmüştür. Ağaç üzerine resmedilen gerçekçi portrelerse, Mısır üslubunda mumyaları ve lahitleri kapsayan kompozisyonlara ek olarak eklenir. Kutsal kuşlara ve hayvanlara tapınmak o sırada çok moda olduğundan, çoğunlukla dinî yapılan bezemek için Mısır'ın bitki ve hayvan varlığının bazen şaşırtıcı sayısız tasviri gerçekleştirilir.

Ülke, ücretleri devlet tarafından genel vergilerden karşılanan memurlarla yönetiliyordu; ama yeni bir sistem, orta sınıfların yönetim giderlerini doğrudan ödemelerini gerektiriyordu. Genellikle verimsiz toprakları işlemek zorunda olan ve ağır bir biçimde vergilendirilen köylüler kırsal kesimlerden kaçmaya başladılar. Diocletianus, MS III. yy'ın sonunda, ekonomik bunalımı aşmaya yönelik reformlara girişti; ama yönetim, sistemi iflasa doğru sürükleniyordu. İmparatorluğun geri kalan bölümü gibi Mısır'da Hıristiyanlaştı; tektanrıcılığın ilk büyük atılımını yaşadı. Ancak, İskenderiye kültürünün felsefî geleneklerine sadık kalan Mısırlı din adamları, İznik Konsili'nin, V. yy'dan itibaren de yeni efendileri Bizans imparatorlarının dayattığı Ortodoksluğu reddetti. Araplar, 639-642 arasında, ayaklanma halindeki ülkeyi kolayca fethetti. Asur, İ.Ö. 671'de ve İ.Ö. 667-664 arasında Mısır'ı işgal ederek bu siyaseti bozdu. XXVI. Sülale bağımsızlığı ele geçirdiyse de çok geçmeden Perslerin boyunduruğu altına girdi. Persler önce İ.Ö. 525-404 arasında, sonra İ.Ö. 341-333 arasında olmak üzere, iki kez Mısır'ı yönetti (Oxford Ency.of Ancient Eygpt).

Bu istikrarsızlıklara rağmen, ülke sonraki sülaleler döneminde sık sık zenginlikler yaşadı. Günümüze çok az kalıntısı ulaşmakla birlikte, büyük tapınaklar inşa edildi ve çoğunlukla tunçtan heykel üretimi kesintiye uğramadı. Tapınakların ve mezarların alçak kabartmalarında, kısmen Mısır ile idealize edilen geçmişi arasında ayinsel bir ilişki kurmak amacıyla oldukça eski birçok üslup, hatta bazı özgün sahneler yeniden kullanıldı. Özellikle, heykellerde, neredeyse gerçekçi bir üslup da belirdi; ama ardından heykellerde ve alçak kabartmalarda genel beğeni yumuşak, daha yuvarlak hatlara döndü (Sterr, 2005).

Harita 2.2. Mısır. En geniş sınırlara ulaşılan orta ve yeni imparatorluk dönemleri

Arkaik Çağ

Mısır tarihi genellikle, İ.Ö. III. yy'da yaşamış Mısırlı kronikçi Maneton'un saydığı 30 hükümdar sülalesine karşılık gelen dönemlere bölünür. Hakkında hiçbir yazılı belgenin olmadığı İ.Ö. 3100'den önceki dönem, sülaleler öncesi olarak anılır.

Sülaleler Öncesi Dönem

İ.Ö. 5000'den kesin olarak önce gelen bir dönemde, Nil'e bakan yaylalarda ve doğu ve batıya doğru uzanan savanlarda çok sayıda avcı toplayıcı topluluk yaşıyordu. Özellikle, İ.Ö. 4000'den sonra, yağışlardaki düşüş ve kabarmalardaki göreli azalma batı topraklarında çölleşmeye yol açınca, bu topluluklar vadiyi ve yakın çevresini yoğun bir biçimde işgal etti. Gene de, aralarında fillerin ve zürafaların da bulunduğu bu yaylaların hayvanları, kesin olarak güneye çekildikleri 2300 dolaylarına kadar varlıklarını korudu.Taşkın sularını tutan doğal sulama havzalarına sahip olan Nil Vadisi, tarımın ilk taslağını içeren Mezolitik ekonomiden, hayvancılığın eşlik ettiği yerleşik tarıma dayalı bir ekonomiye geçmek için ideal bir yerdi. Aşağı Mısır'da, Delta'nın güneyinde yer alan Merimde ve Fayyum'da (İ.Ö. 5000 -İ.Ö. 4000) yapılan arkeolojik kazılar, görünürde güçlü bir yönetimi olmayan bir köylü toplumunun varlığına işaret eder; burada kurulu köyler kamış çitlerden inşa edilmekte ve bazen çizerek yarılmış veya yapıştırılmış bezemelerle belirginleştirilen tekrenkli çömlekler üretmektedir. Aynı dönemde, Yukarı Mısır'da yönetim çok daha güçlü ve merkezci görünmektedir; Hierakonpolis'te şehir olguları belirir (Craig vd 1990, Özçelik 2002) .

Genel tarihsel şemalar, iktidarlarını tarımsal zenginliğe ve yeni tekniklerle işlenmeye başlayan değerli maddelerin denetimine dayandıran siyasî seçkinlerin doğusuyla birlikte, bu çağda biçimlenir. Aletler ve silahlar başlangıçta taştan veya organik maddelerden olmakla birlikte, bakır ve değerli madenler önce Yukarı Mısır'da, daha sonraları da Aşağı Mısır'da giderek önem kazanır. Naganda II kültürü (IV. binyılın ortalan) daha büyük ve daha başarılı teknelerin inşasına ve Nil'de yapılan ticaretin gelişmesine tanık olur. Diğerlerinin arasında bu etkenler, mezarları öncekilerden daha büyük ve daha gösterişli olan bîr seçkin sınıfın ortaya çıkmasına yol açar; öyle ki, taşralı siyasî önderler, değişik sit alanlarında yükselen «şef mezarlarından tanınabilmektedir. Sonraki söylentilere göre, Yukarı Mısır'ın maddî ve siyasî üstünlüğünün daha belirgin olduğu hanedanlar öncesi dönemin sonunda iki krallığın kurulmuş olması gerekir. İ.Ö. 5000'den İ.Ö. 3100'e kadar uzanan bütün bu dönem boyunca, doğrudan veya dolaylı yabancı etkiler belirleyici olmuştur; ama bunların ayrı ayrı paylarını belirlemek güçtür. Suriye ve Filistin'den gelen tahıl tarımı ve bazı hayvanlarla sınırlı olan hayvancılık, bu bölgelerin etkisinin bir işaretidir. Yukarı ve Aşağı Mısır, Suriye, Filistin ve Kuzey Afrika ile ticaret yapar. Yukarı Mısır'da bugüne kadar, muhtemelen doğrudan ilişkiden çok aracılar tarafından getirilmiş olan, Mezopotamya üslubunda, özellikle önemli çömlekler ve bezeyici motiflerden ve silindir biçiminde mühürlerden başka bir şey bulunamamıştır (Toynbee, 1995).

Hanedanlar öncesi dönemin en çok şey söyleyen tanıkları nekropollerde bulunur; mezar çukurlarının içi ahşap veya tuğlayla kaplı, üstüyse hasır veya döşeme bir çatıyla örtülüydü. Bazı mezarların üzerinde tuğladan veya yığma topraktan sağlam ve küçük yapılar bulunuyordu. Geçici yerleşmelerde kısmî kazılar yapılmış ve yakın tarihlerde Hierakonpolis'te muhtemelen hanedanlar öncesi döneme ait bir tapınak bulunmuştur. Oldukça gelişmiş olan sanat, küçük boyutlu eserlerle sınırlıydı. Bazen doğadan örnek alınan, yalnız insanları ve hayvanları temsil eden heykelcikler, kurutulmuş topraktan, seramikten veya fildişinden yapılıyordu. Şistlerden yaprak halinde yarılmış tepsiler kuş veya hayvan biçimini alabiliyordu; çömlekler üzerine çizilen bezemelerle, bazen karmaşık kompozisyonlar halinde gemilere, hayvanlara ve insanlara rastlanıyordu. Çoğunlukla mezarlarda bulunan bu sanat eserleri büyü veya dinî nitelikli tasvirlerdi. Gene de hanedanlar öncesi dönemin sonunda üretilen fildişinden bıçak saplan ve hiç kuşkusuz tapınaklar için yapılan adak tepsileri kabartma sahnelerle bezeliydi. Bu sahneler, Hierakonpolis'teki bir şef mezarında bulunan bir duvar resmi örneğinde olduğu gibi tarihî olayları betimliyordu. En fazla tercih edilen motifler dövüş, av sahneleri veya ayin sahneleriydi. Bütün alanlarda, özel olarak sanata ilişkin kurallar belirdi (Craig vd,1990, Friedell, 2006).

Tînis dönemi (İ.Ö. 3100 - 2750)

I. Sülale

Narmer (Menes)

Cer Udimu

II. Sülale

Hotepsehemui Hasehemui

Aşağı ve Yukarı Mısır krallıklarının birleşmesi, kral Narmer'in (sonradan Menas, yani «kurucu» adını almıştır.) eseridir. Şistten yapılmış bir adak tepsisi, Narmer'i başına pskent (firavun başlığı giymiş halde, tutsakları denetlerken veya kuzeyden gelen bir düşmana saldırırken gösterir. Öncülleri gibi o da, Yukarı Mısır'ın başkenti olan Abidos'ta gömülür. Aşağı Mısır'ın başkentiyse Delta'nın kuzeybatısındaki Buto'dur. I. ve II. sülale firavunları Narmer'in ardıllarıdır. Bazı uzmanlara göre, I. Sülale krallarının Abidos'ta tümülüse benzer yapılarla kaplanmış dinî eşyalarla donatılmış mezar çukurlarına gömülü olmaları gerekir. Bu mimarî, hiç kuşkusuz daha sonraki piramit biçimindeki büyük yapıların habercisidir. Bu tez, firavuna, daha başından itibaren ayrı bir statü verir. Oysa, birleşik Mısır'ın yeni başkenti Memfis olur ve I. Sülale'nin Sakkara dolaylarındaki kral mezarları, diğer seçkin kişilerinkine benzer boyutlarda ve mimarî tarzdadır. Böylece, bu dönemde krallık statüsünün henüz taslak halinde olduğu kesinlikle saptanmıştır. II. Sülale'nin kral mezarlarına ilişkin çok daha az öğe vardır; Abidos'ta, yanlarında dinî yapılar bulunan iki kral mezarı vardı; diğerleri Sakkara'da bulunuyordu (Gündüz, 2002).

Mısır'da Bilim

Bilimsel tarih araştırmasının bu kolunun amacı, elbette, Mısır'ı (Nil Vadisi'nin çağlayanlardan sonraki kuzey bölümü) ve eski sakinlerini incelemektir. Mısırbilim, sık sık firavun yönetiminin ve ayrıcalıklı bir aristokrasinin kültürünün incelenmesine indirgenmiştir. Mısırbilim, Mısır ile ilgili bilgilerin gizemle kaplı olduğu uzun bir dönemden sonra, XVIII. yy'ın sonunda, hem daha Antikçağ'da başlamış olan antik kalıntıları yağmalama girişimlerinin yoğunlaşması, hem de tam anlamıyla bilimsel bir merakın yeniden doğması sonucunda gelişmiştir. İki temel engel, uzun süre ciddî bir yaklaşımı engellemiştir. Müslümanlar tarafından titizlikle savunulan vadiye girmenin güçlüğü ve daha da önemlisi çözülmemiş bir yazı. Napolyon'un 1798 Mısır Seferi, bu iki engelin de aşılmasını sağladı. Mısır'ın kapıları Avrupalı araştırmacılara açıldı ve Avrupa müzelerindeki büyük koleksiyonların oluşturulmasına imkân verdi. Napolyon'a, görevi Mısır'ın doğal, kültürel ve tarihî zenginliklerini incelemek olan bir bilginler topluluğu eşlik ediyordu. Bunlar, çalışmalarının sonuçlarını yirmi ciltlik dev bir eserde yayımladı: «*Mısır'ın Tasviri*» (Tanilli 1999, Craig, 1990, Gelişim Hachette, 1999).

Mısır'ı Yönetenler

Kuzeyde, Fayyum ve Merimde çevresindeki topraklarda bulunan Aşağı Mısır Krallığı'nın simgesi, hükümdarın alnını saran alçak ve kırmızı bir taçtır. Orta Nil kıyılarında, çağlayanların kuzeyinde bulunan, daha güçlü ve daha iyi örgütlenmiş Yukarı Mısır Krallığı'nın simgesiyse, yüksek ve beyaz bir horusdur. İki krallığın yeniden birleşmesinden sonra, firavun resmî tasvirlerde, pskent denen genellikle sivri külah biçimindeki ikili tacı giymiş olarak görünür.

Eski İmparatorluk

Firavunları, art arda sülaleler (veya hanedanlar) biçiminde düzenleme alışkanlığı yerleşmiştir. Beş yüzyıldan biraz uzun bir döneme yayılan Eski İmparatorluk (İ.Ö. 2750-2200) bunlardan dördünü kapsar. Krallık erkinin giderek arttığı III. Sülale'den bu erkin zayıfladığı VI. Sülale'ye kadar.

Piramitler

Güçlü ve merkezî bîr iktidarın doğuşunun en belirgin işareti, artık çok daha büyük olan ve üzerlerinde basamaklar bulunan piramitlerin yer aldığı kral mezarlarının inşasıdır. Bunların ilki Sakkara'da, Firavun Coser'in (III. Sülale) mimar bakanı İmhotep tarafından inşa edilmiştir. İyi korunmuş olan bu piramîtin yüksekliği 62 m'dir; eskiden bunun çevresinde, mezar yeri olduğu kadar ebedî saray olarak da kabul edilen bir yapı kompleksi bulunuyordu. Yapıların tamamı, kulelerle donatılmış ve ünlü Kobralar frizi gibi frizlerle bezenmiş bir surla korunuyor-

du. IV. Sülale'nin Gize'deki geometrik piramitleri daha da görkemlidir. Firavun Keops'un 2,59 milyon metreküp hacmindeki piramidi, dünyadaki piramitlerin en büyüğüdür. V. ve VI. sülalelerin Sakkarat ve Abusir'deki piramitleri daha mütevazı boyda olmakla birlikte, gene de görkemlidir (Craig vd. 1990, Durant, 1996). Piramit kompleksi sadece ölü krala ikamet hizmeti görmüyor, aynı zamanda, krallıkla evren arasında bir ilişki kuruyordu. Bunlar, piramidin içinden geçilerek ulaşılan bir tapınağı ve bir sarayı kapsıyordu. Piramit, evrenin yaratıldığı ilk yüksekliği temsil ediyordu ve iç bezemeler, kralı, evrende kaosun efendisi rolünde betimliyordu. V. Sülale döneminde, kralı güneş tanrıyla birleştiren ilişkiyi simgelemek için, piramitlerin yakınlarında evrenin yaratıcısı ve düzenleyicisi güneş tanrı Ra'ya adanmış tapmaklar inşa edildi; VI. Sülale'den itibaren kral, «Ra»nın oğlu unvanını aldı (Ster, 2005).

Yönetimin Örgütlenmesi

Piramitlerin inşası için gerekli malzeme, örgütlenme ve emek, tıpkı külte katılan çok sayıda sınıf ve onların hizmetlileri gibi, kralın ülkeyi ve kaynaklarını sıkıca elinde tuttuğunu gösterir. Karmaşık bir örgütlenme yapısına sahip olan devlet, doğrudan firavunun yetkisi altında olan merkezî bir yönetim ve merkezî yönetime karşı sorumlu otuzun üzerinde eyalet yönetiminden (nomos) oluşuyordu. Bununla birlikte, daimî bir ordunun olmadığı, buna karşılık, güneye, kuzeydoğuya veya kuzeybatıya düzenlenen seferler için her an kullanılabilir özel birliklerin bulunduğu sanılmaktadır. Firavunlar zaman zaman sistemde reformlara girişiyorlardı. Merkezî yönetimin yüksek memurları, kralın iktidarı için bir tehdit oluşturduklarında firavunlar kendi yetkilerini anlatıyorlardı (Gelişim Hachette, 1999, Craig vd. 1990).

Birinci Ara Dönem

Merkezî otorite, VI. Sülale döneminde dağılmaya başladı. Bunu izleyen birinci ara dönemde (yaklaşık İ.Ö. 2200-2150), Memfİs firavunları, yerel askerî valileri toprakların denetimini ele geçirmek için savaşmaktan alıkoymayı başaramadı. Sonunda, biri Herakleopolis'te IX. ve X. sülalelerin, oldukça kısa ömürlü egemenliği altında, diğeri Teb'de XI. Sülale'nin egemenliği altında olan iki ayrı krallık kuruldu. Bu İki krallık, üstünlüğü ele geçirmek için mücadeleye girişti, ama eyalet valilerinin özerkliği nedeniyle amaçlarına ulaşamadı. Buna paralel olarak, artlarını korumak, ticarî avantajlarını güvence altına almak, iç savaşlara girişmiş olan Nübyeli ve Filistinli savaşçıların değerli hizmetlerini kiralamak (ikna veya zor yoluyla) için yabancılara karşı saldırgan bir siyaset izlemiş olmaları gerekir. İ.Ö. XX. yy'da, XI. Sülale'nin firavunlarından Mentuhotep, Yukarı Mısır'ı egemenliği altına almayı ve aynı zamanda, Orta İmparatorluk'un başlangıcını belirleyen merkezî bir monarşi kurmayı başardı (Oxford Encyl.of ancient Eygpt, Toynbee, 1995).

Orta İmparatorluk

Bu karışıklıkların nedenleri ve boyutları pek bilinmemektedir. Sonraki Mısırlı yazarlar dönemin devrimci karakterini fazlasıyla abartmışlardır. Dış baskılar ve iç siyasî istikrarsızlık, daha büyük bir önem kazanıyordu; darbeden yararlanan I. Amenemhat da çok geçmeden öldürüldü. Kurucusu olduğu (İ.Ö. 1991) XII. Sülale, iç savaşın ve süreğen kıtlığın ciddî biçimde sarstığı kral saygınlığını yeniden yaratmak için etkin bir çaba gösterdi. Memfis yakınlarına yerleşmiş olan krallar, eyaletlerin yetkilerini azalttı ve firavuna sadık bir seçkinler sınıfı yarattı; toplanan asker sayısını artırmaya ve kralı fazla sağlam olmayan askerî lider imgesinden kurtarıp kendinden emin ve yarı tanrısal nitelikli bir hükümdar imgesine büründürmeye yönelik ince bir propogandanın damgasını taşıyan bir edebiyattan destek aldılar. Bununla birlikte, dışarıda durum kaygı verici olmaya devam ediyordu (Craig, 1990, Gündüz, 2002).

Toplumsal Değişiklikler

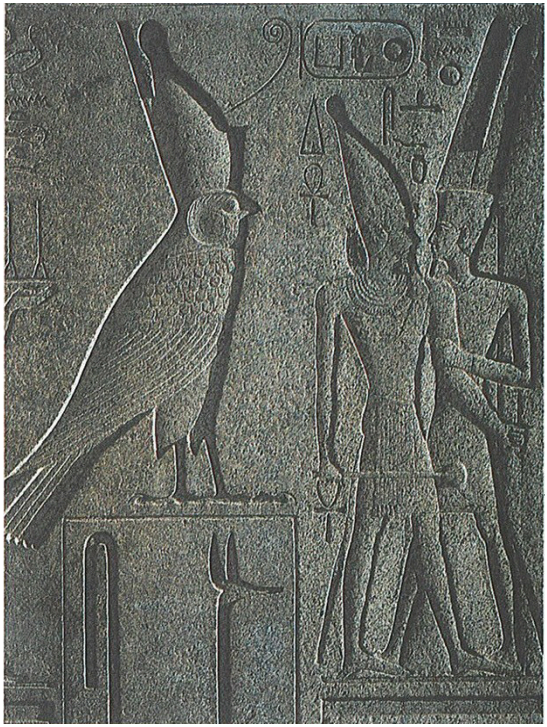
Toplumsal karışıklıklar önemli boyutlardaydı. Uyruklar bireysel hakları konusunda daha bilinçli olmuşlardı; bu durum, saray siyasetinin yumuşatarak onaylayacağı bir gelişmeydi. Din de bu süreçten etkilendi. O tarihe kadar firavunların tekelinde olan mezar inançları ve ayinleri, toplumun bütün katmanlarına yayıldı, tik ara dönemin Mısırlıları ekonomik açıdan kendi kendilerine yeterli olduklarını ileri sürerek, kendilerini devlete daha az bağımlı hissediyorlardı. XII. Sülale döneminde, saray siyaseti Abidos'taki gibi tapınma merkezlerinde etkin bir rol oynayan bir orta sınıfın ortaya çıkmasını bile özendirdi. Bu sınıfın üyeleri, zengin mobilyaları olan mezarlara gömülüyorlardı. Kısa bir süre önceye kadar firavunun mezar tanrısı olan Osiris, herkesin tapabileceği bir tanrı durumuna geldi (Friedel, 2006).

Sanat ve Mimarî

Bu dönemden daha çeşitli mimarî kalıntılar kalmıştır. Önemli bir şehir olan Kahun, sosyo-ekonomik bölünmeleri yansıtan konut alanlarına bölünmüştü. Nübye'de görkemli bir mimarî ürün olan surlar inşa edildi. Bazı tapınakların topraktaki planları varlığını korumuştur. Bazı krallar, çok sayıda özel anma sunağının da ortaya çıkarıldığı Abidos'ta, kendilerine boş mezarlar inşa ettirdiler. Mezar kalıntıları sanatsal biçimler konusunda hâlâ en iyi bilgi kaynağını oluşturmaktadır. Teb'de yeni tip bir kral mezarı tasarlandı. Bunun en kusursuz ifadesi, üzerinde piramit yerine ilk yüksekliği hatırlatan kübik bir yapı bulunan, Mentuhotep'in eşsiz, basamaklı anıtıdır. XIII. Sülale'nin firavunları, otokratik Eski imparatorluk ile özdeşleşme arzusuyla piramit kompleksine geri döndüler; ama buna, Osiris'in efsanevî mezarını hatırlatan alışılmadık yeraltı öğeleri kattılar. İdealize kral heykellerinin arasına, zaman zaman, kaygılı bir ifadesi olan daha gerçekçi figürler karışıyordu. Seçkinler, mastabalara ve kayalara oyulmuş mezarlara gömülmeye

devam etti. Bunlar, önceleri merkezî iktidar tarafından dayatılan normların çözülüşünü yansıtan, beceriksizce, ama etkileyici üsluplarla, sonralarıysa daha gelişkin, geleneksel tarzlarda bezendiler (Durant 1996).

Horus, Kraliçe Hatşepsut ve bir tanrı. *(Kraliçe tarafından İ.Ö 180'e doğru Karnak'ta yaptıralın pembe granit dikilitaştan ayrıntı.)*

Resim 2.4. Kraliçe tarafından İ.Ö. 1480'e doğru Karnak'ta yaptırılan pembe granit dikiliştan ayrıntı.

İkinci Ara Dönem

XII. Sülale'nin sonu, Mısır'ın beş yüzyıldan biraz kısa bir süre önce yaşadığı karışıklıkların yeniden baş göstermesiyle çakışır. Tarihçiler bu dönemi ikinci ara dönem (İ.Ö. 1780-1580) olarak adlandırır. Birincisi gibi, ikinci ara döneme de gerileme ve istilalar damgasını vurdu. Aynı toplumsal kargaşa, firavunların iktida-

rındaki aynı zayıflama, yerel ve rakip güçler arasında (hatta zaman zaman firavun düzeyinde), aynı parçalanma bir daha baş gösterdi. Ama bu kez istilalar daha tehdit ediciydi. Yukarı Nübyeli Kuşîlerin işgali Güney Nübye'ye yayıldı. Mısırlıların Hiksos (Mısır dilinde «yabancı bir ülkenin valisi») olarak adlandırdıkları, kuzeydoğudan gelen Asyalılar, yavaş yavaş Delta'ya yerleşti. Mısır düşünce tarzını benimsedi ve XV. Sülale'yi kurdu. Mısırlılar'ın pek hoş görmedikleri Hiksoslar, gene de ülkeye büyük yenilikler getirdi; at, zırh ve savaş arabası. Teb'e çekilmiş olan XII. Sülale firavunları, sonunda Hiksoslara karşı bir bağımsızlık savaşı başlattı (Craig, 1990, Oxford.Ency.of Ancient Eyg).

1. ARA DÖNEM
(İ.Ö. 2200 - 2150)
ORTA İMPARATORLUK
(İ.Ö. 2150 - 1780)
II. ARA DÖNEM
(İ.Ö. 1780 - 1580)
YENİ İMPARATORLUK
(İ.Ö. 1580 - 1080)
XVIII. Sülale
XIX. Sülale
XX. Sülale

Yeni İmparatorluk

Tebliler, Hiksosları ülkeden çıkardıktan sonra, XVIII. Sülale ile Eski Mısır'ın en saygın dönemi olan Yeni İmparatorluk'u (İ.Ö. 1580-1080) başladı. Tutmosis ve Amenofis adlı firavunların mensup olduğu bu ilk sülale, kralların birbirini izleme sırasına göre beklenmedik üç tehlike yaşadı. Bunlardan birincisi, ileride III. Tutmosis adıyla firavun olacak olan yeğeninin çocukluğunda naiplik görevini yürüten Hatsepsut adlı bir kraliçenin hükümdarlığıdır (yaklaşık İ.Ö. 1490-İ.Ö. 1470). Hatsepsut kendini firavun ilan etti ve yirmi yıl kadar ülkeyi yönetti. Ölümünden sonra, III. Tutmosis, dikilitaşları yıktırarak ve anıtlarını tahrip ederek onun hükümdarlık döneminin bütün izlerini yok etmeye çalıştı. Hatşepsut'un Deyr ül-Bahri'de inşa ettirdiği, bütün Mısır tarihinin en güzel tapınaklarından birini yıktırmaya kadar vardırdı. İkinci olumsuzluk, genç Tutankhamon'un kısa hükümdarlık dönemi oldu; üçüncüsüyse, bu sonuncunun ölümünden sonra, firavun yetkilerinin basit bir general olan Horemheb tarafından gaspedilmesiye yaşandı. Horemheb'in hükümdarlığı, sülaleyi sona erdirdi. Seti'lerin ve Ramses'lerin mensup olduğu XIX.-XX. sülaleler, askerî zafer ve kültürel parlaklıkta hiçbir bakımdan XVIII. Sülale'den aşağı kalmadı (Craig vd., 1990).

Dış Siyaset

Yaklaşık beş yüzyıl boyunca Mısır'ı yöneten bu üç sülale döneminde dış siyaset dikkat çekiciydi. Yukarı Nübye'nin ve Filistin'in yeniden fethi, Yakındoğu ile ilgili konulara müdahaleler değişmez bir eğilim oldu. I. Tutmosis, Fırat'ın ötesine

müdahale etti. Babilliler, Asurlular, Hititler ve Mikenler Mısır ile sıkı diplomatik ve ticarî ilişkiler yürütüyorlardı. Aynı şey, Deyr ül-Bahri Tapınağı'nda büyük ayrıntıyla betimlenmiş olan, Kızıldeniz kıyısındaki günlük üreticisi Punt Bölgesi (bugünkü Somali) için de geçerliydi.

Müdahalelerinde çok saldırgan olan III. Tutmosis, Yakındoğu'ya on yedi sefer düzenledi ve Suriye-Filistin'de de Mısır pro-tektoraları kurdu. Hiksosların eski vasallık sisteminin merkezî bir otokrasiye dönüşmesinin daha büyük sonuçlan oldu. Yabancı ülkelere karşı yapılacak savaşlar için toplanmış olan büyük kraliyet orduları rakip iktidarları sindiriyordu. Yönetim iyi bir düzene bağlandı ve imparatorluğu oluşturan parçalardan her birinin başına bir başbakan atandı. Hiçbir konsey ve parlamento olmadığından, bütün atamalar ve görevden almalar, sık sık teftiş gezilerine çıkan firavun tarafından doğrudan gerçekleştiriliyordu.

Bu dönemin bir özelliği de, firavunların toprağa, kölelere ve armağanlara boğduğu rahip gruplarının giderek artan zenginliğiydi. Mısır'ın tarım arazilerinin neredeyse üçte biri bunların elindeydi. Bununla birlikte, firavunla rekabet etmeleri güçtü; çünkü yüksek makamlı görevlileri doğrudan firavun seçiyordu. Öte yandan, firavun hâlâ, biri insan, diğeri o sırada çok değer verilen tanrı olmak üzere, ikili bir doğaya sahipti. İmparatorluk dogması her firavunun, yaratıcı ve koruyucu işlevlerinde yaşamsal enerjileri yönlendiren tanrısal fei'nın egemenliğinde olduğunu öğretiyordu; mitolojiye göre, Horus çok eski zamanlarda yeryüzünü yöneten ve Amon-Ra ile özdeşleştirilen son tanrıydı (Durant, 1996).

Teb ve Karnak

Batıdaki, arkasından güneşin battığı son derece etkileyici piramit kitlelerine tepeden bakan Teb havzasının olağanüstü güzel manzarası, Eski İmparatorluk sırasında Memfis firavunlarının dikkatini çekmeye yetmedi. Bu sırada yörede küçük bir kasabadan başka bir şey yoktu. Orta İmparatorluk sırasında, XI. Sülale, Teb'i (bugün Luksor) başkent yaptı. Bu karar, Teb'in tanrısı Amon'u gün ışığına çıkardı; öyle ki, XII. Sülale ülkenin kuzeyinde ikamet etme kararı verince, bu tanrı, Mısır'ın dinî yaşamında bundan böyle merkezî bir yer edindi. Bununla birlikte, XII. Sülale'den itibaren, Teb'in ve Karnak'ın çevresini kuşatan dev tapınaklar dizisinin inşa çalışmaları başladı. XVIII. Sülale Teb'deki yapılara büyük bir parlaklık kazandırdı. İ.Ö. 1080'e kadar devam edecek bir gelenek başlattı. Ölen imparatorların, batıdaki dağ kitlelerinde, güneşin gece olunca ölüler ülkesine girdiği yerde, Nil taşkınlarının asla ulaşamayacağı bir yükseklikte bulunan "ebedî" ikametgâhlarına gömülmeleri. Kayalık dağ kitlesi uzun süre kralların, kraliçelerin ve önemli kişilerin mezar yeri olarak kaldı. İ.Ö. 1080'den sonra firavunlar, Teb'i, mezarlıklarını ve tapınaklarını terk etti; tapınakların kireçten inşa edilmiş olanları basit birer kireç

deposuna, granitten veya kum taşından inşa edilmiş olanlarıysa inşaatlar için taş ocaklarına dönüştü (Candan, 2006, Gelişim Hachette, 1999).

Yıkılmış ve bozulmuş olsalar bile, hâlâ hayranlık uyandıran tapınaklar Teb'in görkemine tanıklık etmeyi sürdürmektedir. En önemli kompleks doğu yakasındaki Karnak kompleksidir. Burada her biri surlarla çevrili üç ana merkez vardır. Yaşlı savaş tanrısı Montu'nunki; surlarının kenar uzunluğu 600 m olan Amon-Ra'nınki; Amon'un eşi Mut'unki. Amon'un merkezini kuşatan surların içinde başka tanrılara adanmış başka tapınaklar vardır. Yıkımlar ve onarımlar sülaleler veya firavunlar arasındaki çekişmelere bağlı olarak birbirini izlemiştir. Karnak'ta yapılan heyecan verici bir keşif, Horemheb'in Ahenaton tarafından Aton'a adanan bir tapınağı yıktırdığını kanıtlamıştır. Bu yıkımdan elde edilen 13 000 taş blok, Horemheb'in emriyle yeni bir tapınağın dev duvarının yapımında kullanılmıştır. Bunlar, Ahenaton dönemine ilişkin birçok bilgi sağladığından özenle incelenmektedir. Tavanını sütunların taşıdığı son salon örneği, Ramsesler dönemine aittir. Salonda heykel biçimli ve boyalı 134 sütun bulunuyordu ki, bunlardan gedye kalanlar bile hâlâ çok etkileyicidir. Kraliçe Hatsepsut (İ.Ö. 1490-1470) Karnak Tapınağı'nı, tepelen göğe değecek kadar uzun olan, altın kaplama iki stelle süslemek istemiştir: Bunlardan birinin yüksekliği 29,50 m'dir; stellerin ikisi de aynı granit ocağının taşıyla yapılmıştır ve tekparça taştandır. Karnak kompleksindeki her tapınak, törenlerle kutlanan bayram günlerinde her bîrinin üzerinde bir tanrının oturduğu büyük boyutlu bir sandal barındırıyordu. Bu bayramlara örnek olarak, Amon'un Luksor'a yaptığı altı günlük ziyaret veya batı mezarlıklarına her yıl yaptığı ziyaretler verilebilir. Amon Tapınağı, Mut Tapınağı ve Luksor kompleksi arasında, daha yakın tarihli inşaatların toprak altında bıraktığı, kenarlarında 700 sfenks olan 2 km'lik bir yol bulunmuş ve kısmen kazılmıştır. Karnak'ta kinden daha az etkileyici olan Luksor'daki sütunlu salon, gene de, papirüs saplarından demetleri temsil eden sütunlarıyla dikkat çekicidir (Sterr 2005).

Batı yakasında da taşıdıkları ünü hak eden başka tapınaklar vardır. Hatşepsut, Amon için dev bir tapınak yaptırmıştır. Bugün yavaş yavaş yeniden inşa edilen bu yapı, dikkat çekici, ama sonuçsuz kalan koruma çalışmalarına konu olmuştur. Dağa yapışık olan tapınak, özellikle, deprem olduğunda, düşen kayaların tehdidi altındaydı. Yersarsıntıları, zaten Hatşepsut'un düşmanı III. Tutmosis'in yıkıcı öfkesine hedef olmuş olan bu hayranlık verici eserin hakkından gelmiştir. II. Ramses, batı yakasında Amon için bir tapınak da yaptırmıştır. Bu tapınak, Hititler karşısında elde edilen zaferi tasvir eden bölümleriyle ünlüdür. Tapınağın büyük yapısının dışında, pişmiş tuğla tonozlu (kökeni Eski İmparatorluk'a kadar uzanan ve «Nübye işi» denen tonozlar) çok sayıda yapının, tapınağın hizmetçilerini ve firavuna teslim edilen bütün ürünleri kayda geçiren birçok muhasebeci ve yazıcıyı barındırdığını anımsatmak daha da ilginç olacaktır. Zaten tapınakların dö-

şenmesinde genellikle komşu halkların getirdikleri haraçlar ve firavunun seferden dönüşte beraberinde getirdiği sayısız tutsak, resimle tasvir ediliyordu. III. Ramses de, Teb'in karşısında bulunan Medinet Habu'da bir tapınak inşa ettirdi. Bu büyük kompleks, Mısırlıların hesap, astronomi, inşaat ve bezeme alanlarında ulaştıkları yetkinlik düzeyini, Memfis, Gize veya Sakkara örneklerinde olduğundan farklı bir biçimde anlamamızı sağlar. Tapınaklar zaten milyonlarca yılın tapınağı unvanını taşıyordu. Teb tanrısıyla güneş tanrı arasındaki birliği temsil eden bu tanrı, imparatorluğun koruyucu tanrısıydı (Candan 2006, Oxford Enycl.of ancient Eygpt).

Dinde reform yapan Akhenaton (IV. Amenofis, İ.Ö. 1379-1362) mutlakıyetçiliği son derece güçlendirdi. Hükümdarlığı sırasında tek tanrı Aton kültü (evrene hükmeden bir firavunun görünüşü olan güneş kursu) yerleşti. Ahenaton, Orta Mısır'daki Ahenaton'da (bugünkü Tel el-Amarna) Aton için bir tapınma merkezi İnşa ettirdi ve burada imparatorluğun yeni başkentini kurdu. Karısı Kraliçe Nefertiti ve çocuklarıyla, Aton'un yeryüzündeki zımnî görünüşü olarak göründüğü ölçüde kutsal bir aile oluşturuyordu. Ahenaton, psikolojik bakımdan dengesiz olduğundan kuşku-lanılmasına rağmen, güçlü ve becerikii bir hükümdardı. Hükümet düzene bağlı kişilerden oluşuyor ve Akhenaton saldırgan bir dış siyaset izliyordu. Orduları Sudan'a sefere çıktı ve Mısır egemenliğindeki toprakları fethetmek için harekete geçen Hititler karşısında Mısır'ın müttefiklerine ve bağımlı devletlere destek sağladı. Tel el-Amarna arşivlerinin belirttiği gibi, Ahenaton, büyük güçlerle ilişki içindeydi ve vasatlarının topraklarında çıkan ayaklanmaları ve çekişmeleri dikkatle izliyordu (Gelişim Hachette, 1999).

Akhenaton'un ardılları Aton tektanrıcılığını reddettiler, Teb'e geri döndüler ve yeniliklerini yeniden ele aldılar. Bunlardan biri olan Tutanhamon'un mezarı, korunmuş mezarların en zenginidir. Daha sonraki bir dönemde, yeni bir kral soyu olan XIX. Sülale'nin (İ.Ö. 1320-1200) hükümdarları, Ahenaton'un onuruna yapılmış anıtların yıkılmasını emretti; ama zekice merkezîleştirilmiş olan aynı yöntemi korudular ve Filistin'de kaybedilen toprakları yeniden fethettiler. I. Seti ve II. Ramses, Hititlere karşı bir barış antlaşmasıyla sona eren birçok sefer düzenledi. Filistin ve Nübye'nin denetimi güvence altına alınırken yeni tehditler doğdu. II. Ramses'in oğlu Mineptah, Batı Anadolu ve Ege dünyasının savaşçı Deniz Halkları'nın desteğinden yararlanan ve o zamana kadar ikinci planda düşmanlar olan Libyalı yarı göçebelerin büyük çaplı bir istilasını püskürtmek zorunda kaldı. Ülke içinde XIX. Sülale firavunları, kralın tanrısal olduğu inancından yararlanmaya devam edip, kaynaklan ve yetkileri, Amon-Ra ile Memfis'in tanrısı Ptah ve Heliopolis'in tanrısı Ra arasında ustalıkla bölüştürdü. Böylece, bir rahip sınıfının haksız yere güçlenme tehlikesi hafiflemiş oldu. Bu dönemin toplumsal tarihine ilişkin birçok bilgi vardır. Yüksek dereceli memurların veya firavunların oğullarının yaptıkları işler bilinmektedir. Bunlara örnek olarak, eski anıtları onarmaya girişen ve bize anısı ulaşan

ilk arkeologlar arasında yer alan, II. Ramses'in oğlu Prenses Haemusat verilebilir. Toplumsal katmanlaşma açık seçik bir biçimde oluşmuştu. Yüksek düzeyli rahipler, askerler ve memurlar Ödüllere boğulmalarına rağmen, her an gözden düşebilir veya görevden alınabilirlerdi. Çok sayıda zanaatçıyı kapsayan orta sınıf, 400 yıl boyunca kral mezarlarını yontan ve bezeyen zanaatçıları bandıran zengin Deyr ül Medine köyünün de tanıklık ettiği gibi varlıklıydı. Firavun yönetiminin en önemli görevlerinden biri olan adalet iyi örgütlenmiş ve muhtemelen kurala bağlanmıştı. Çok sayıda yargıç, adaletin hizmetindeydi ve zaman zaman kamusal bir ayin alayında omuzlar üzerinde taşınan bir tanrı tasvirine emanet ediliyordu. Kadınlar yüksek bir hukukî statüye sahiptir. Mülk edinip vasiyetle miras bırakabiliyor, boşanma davaları açabiliyorlardı; memurların eşleri bazen kocalarının sorumluluklarını paylaşıyorlardı. Toprak mülkiyeti zenginliğin temeliydi; gerek dış, gerekse iç ticaret, firavunun ve hükümet kuruluşlarının yetkisi içinde olmakla birlikte, yazılı metinlerde sık sık sözü edilen özel kişiler arasındaki satışlar yaygın bir biçimde uygulanıyordu (Craig vd, 1990, Gündüz, 2002).

Sanat ve Mimarî

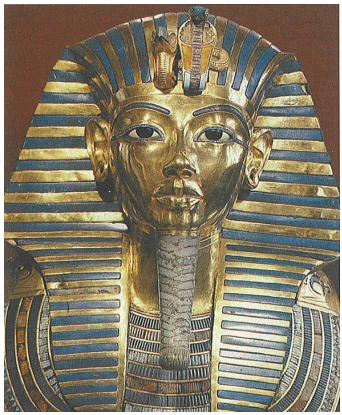
Yeni İmparatorluğun sanatı ve mimarîsi çeşitlenmiştir ve karakteristiktir. Bazı tapınaklar bütünüyle ayakta kalmıştır; taştan yapılan bu yapılar çok büyük boyutlu olabiliyordu. Teb'deki (Karnak) Amon-Ra Tapınağı 3,2 km2'lik bir alanı kaplıyordu. Her tapınak, Mısır'ı dinî olarak evrenle bütünleştirmek üzere tasarlanıyordu. Firavunun kazandığı zaferleri anlatan dıştaki sahneler, içeride saklanan tanrı tasvirini koruyordu; avluların ve odaların iç duvarlarıysa halk şenliklerinin ve gizli ayinlerinin tasvirleriyle bezenmişti.Taşıdıkları kozmolojik anlamı tapınağın biçimi gösteriyordu. Sunak, yaradılışın gerçekleştiği ilk yüksekliği anımsatıyordu; dev bitkileri betimleyen sütunların taşıdığı tavan resimleri gökküreyi andırıyordu; girişteki iki kapıkule, güneş tanrının Evren'i yeniden doğurmak için içinden çıktığı ufuktaki gediği simgeliyordu. Kral saraylarının mimarîsinde yapı malzemesi olarak tuğla kullanılmakla birlikte, firavunun tanrısal doğasını vurgulamak amacıyla bilinçli olarak tapınakların mimarîsi taklit ediliyordu; yerdeki freskler doğanın yenilenişini betimliyordu (Craig vd, 1990, Friedell, 2006).

Tel el-Amarna ve Deyr ül-Medine, konut mimarîsine ilişkin en fazla öğenin bulunduğu merkezlerdir. Tel el-Amarna'da çok sayıda odası, atölyeleri ve bahçeleri olan soylu evleri bulunmuştur. Bu iki sit alanında, toplumsal hiyerarşinin diğer ucu, beş odalı ve çoğunluka düz damlı olan küçük konutlarla belli olmaktadır. Genel olarak, konutlar duvar resimleri ve halılarla gösterişli bir biçimde bezenmiyordu. Bu eksiklik, ikincil sanatların yüksek gelişme düzeyiyle telafi edilmiştir. Tutanhamon'un uzak diyarlardan getirilen ağaçlarla yapılmış ve üzerlerine olağanüstü değerli taşlar kakılmış tahtları ve koltukları iyi bîr işçiliğe sahiptir. Taş,

maden veya diğer malzemelerden yapılan kaplar sıradan eşyalardı. Sanat bu alanda bile Önemli işlevler yerine getiriyordu; mesela, çoğu mobilya, kötü ruhları uzaklaştıran Bes adlı devin tasvirlerini taşıyordu. Bazı durumlarda, lahitler ve Ölüler Kitabı (papirüs üzerine kaydedilmiş büyü tasvir ve metinleri derlemesi) gibi mezar eşyaları da sanat eseri olabiliyordu (Oxford. Encyl.of ancient Eygpt, Ster, 2005).

Bu dönemde yeraltı kral mezarları köklü bir değişime uğradı. Piramit terkedildi ve özel mezar mimarîsinde daha küçük ölçekte yeniden ele alındı. Yeni împaratorluk'un, duvarları, tanrıların ve şeytanların dolup taştığı cehennemleri temsil eden, canlı renklerde resimlerle bezeli yeraltı kral mezarlarının hemen hemen hepsi uzak Krallar Vadisi'nin duvarlarına oyulmuş tünellerdir. Kral cenazeleriyle bağlantılı dinî ayinler, mezarların uzağında, Vadi'nin kenarında dimdik yükselen yarların eteğinde bulunan tapınaklarda gerçekleştiriliyordu. Tel el-Amarna'nın sanatı ve mimarîsi birçok bakımdan tuhaftır. Akhenaton, içerinin ışığa boğulması için çatıları, kapı ve pencere kirişlerini çıkartıp gereksiz görülen sunağı kaldırtarak geleneksel tapınak modelini değiştirdi. Şu anda çok kötü bir durumda olan kral mezarı, soylu mezarları gibi Tel el-Amar-na'da bulunuyordu. Soylu mezarlarında bezemelerin ağırlığı, armağanları ve geleneksel günlük yaşam sahnelerini betimleyen resimlerden Mısır sanatında benzeri olmayan bir ayrıntı zenginliğine sahip kraliyet törenlerine ve şehir resimlerine kayar. Tel el-Amarna üslubu, çok sayıda eski geleneğe bağlı kalırken, insan ve hayvan resimlerinde daha esnek ve gerçekçidir. Önemli kişiler daha büyük boydadır ve perspektif bilinçli olarak göz ardı edilir (Sterr, 2005, Craig vd. 1990) .

Tutankhamon

XVII. Sülale'nin sondan bir önceki firavunu olan ve yirmi yaşına doğru ölen bu genç prens, ancak dokuz yıl hüküm sürmüştür. Öncülü IV. Amenofis gibi onun da, III. Amenofis ve Kraliçe Tiyi'nin soyundan geldiği sanılmaktadır. IV. Amenofis'in ölümünde bulunabilen tek mirasçının, önce Tutankhaton adını taşıyan bu genç prens olduğu sanılmaktadır. 1352'de tahta çıkışı sırasında, Amon kültüne bağlılığının işareti olarak Tutankhamon adını almıştır. Tutankhamon on yıl sonra öldüğünde, geleneği savunanlara aşırı gelen, gereğinden fazla yenilikçi girişimde bulunmakla suçlanmıştır; izlerini silmek için önlemler alındığı bilindiğinden, Tutanhamon'un sonraki kuşaklar tarafından tanımadığın sanılmaktadır.

Aceleyle hazırlanan mezarında, çoğu durumda yağmacıları çeken dış bezemeler yoktu. Bu nedenle, mezar malzemesinin ölümünden kısa süre sonra altüst edilmesine rağmen, mezarı diğer bütün mezarlardan daha iyi korunmuştur. Mezarın esas bölümünün korunmasını sağlayan, muhtemelen günah işleme korkusu olmuştur. Bunlar, en iyi korunmuş odadaki dört büyük sunak ve üç lahittir. Üçüncü lahitte genç ölünün bedeni bulunmuştur. 1922'de bu odanın bulunması, bütün Mısır bilim tarihinin en verimli kazılarından birinin yapılmasını sağlamıştır.

Altın bezemeli dört sunak, biri genç adamın idealize edilmiş portresinden oluşan dünyaca ünlü altın maskeyi barındıran üç lahit, firavunun bedenini koruyordu. Ceset altmış gün içinde, bilinen tahnit maddeleri aşırı miktarda kullanılarak aceleyle mumyalanmıştı. Bu işlem, cesedin çürümesini önlemiş, ama onun yerinden oynatılmasını ve üzerinde çalışmayı imkânsız hale getirmişti. Cesedin üzerinde altın yüzükler ve bilezikler bulunuyordu; göğüste taşınan süsler koruyucu muskalarla doluydu. Toplam 143 eşya; bunların en dikkat çekicilerinden biri, bir yüzü Nil hayvanlarıyla bezeli olan, altın kınlı kısa bir kılıçtır. Bir aslanın saldırdığı bir Nübye dağkeçisi vahşî boğalar, çıtalar, köpekler. Bütün iktidar simgeleri cesedin yanına bırakılmıştı. Mezarın içine, hepsi firavunun «öldükten sonra yaşaması» için gerekli, 2 000 kadar eşya konmuştu. Sofra takımı, dinlenme yatağı, bir devekuşu avı sahnesiyle bezeli, uzun saplı büyük bir yelpaze, mezarda, Amon geleneklerine dönüşü gösteren, firavunun Osiris'e dönüşmesinin simgeleri de bulunuyordu.

Tutanhamon'un Osiris olduğuna tanıklık eden, her biri 1,70 m'den uzun iki heykel, mezarın girişini koruyordu. Başka iki heykel, firavunu çocukluk çağında, siyah bedeni asfaltla sıvanmış olarak, güneşin doğmasından önce bataklıkları geçerken temsil ediyordu (Gelişim Hachette, 1999, Oxford Encyp.of ancient Eygpt).

Üçüncü Ara Dönem ve Geç Dönem

İ.Ö. 1080'de iktidar, ülke çapında tanınma talep eden Aşağı Mısır'daki XXI. Sülale'nin ve Yukarı Mısır'ı denetleyen bir avuç büyük rahiple Tebli bir generalin eline geçti. Uzun süredir Nil Vadisi'nde yaşayan Libyalı paralı askerlerin soyundan gelen XXII. Sülale daha özerkleştirilmiş bir sisteme dayanıyordu. Krallar kuzeyde oturuyor, oğullarıysa krallığın başka yerlerindeki stratejik noktalan denetliyordu. Bu durum, çekişmelere ve birkaç iç savaşa yol açtı. Öyle ki, İ.Ö. VIII. yy'da, Mısır on bir özerk devlete bölündü; uyrukları surlarla çevrili şehirlere sığınmak zorunda kaldı. Bu insanlar artan kaygılarını artık ulusal değil, yerel tanrılara tapınarak ifade ediyorlardı. Böylece zayıf düşen ülke Kuşîlerin egemenliği altına girdi. Kuşî olan XXV Sülale, 4. Çağlayan ile Delta arasındaki vadilerin yeniden birleşmesini sağladı (Durant, 1996).

Mısır Tanrıları

Eski Mısır, kırka yakın yönetim birimine (nomos) bölünmüştü. Bunların her biri, anıtların üzerinde bir hayvan, bir bitki veya bir eşya görüntüsüyle betimlenen bir tanrıyı kutsal sayıyordu. Bu kutsal varlık Memfis'te Boğa Apis, Mendes'te bir keçiydi. En eski firavunlardan birinin kartuşunda bir akrep tasviri vardır. Yavaş yavaş bu yerel kültlerden bazıları daha büyük bir önem kazandı. Horus ve Osicis veya Hator kültleri Denderah'ta kutsanan bu kült, sülaleler öncesi dönemde, insan başlı bir inek olarak temsil ediliyordu. Eski İmparatorluk dönemindeyse, firavunun tatlı koruyucusu «tanrının ineği» durumuna geldi. II. Sülale'nin sonundan itibaren hayvan, insan veya bedeni insan, başı hayvan olarak tasvir edilen yirmi kadar tanrı vardı. Bunların en ünlüleri arasında, ölümden sonra ölenin değerli yanlarını ve hatalarını tartan ve ilaçlama törenlerine başkanlık eden çakal Anubis, tehlikeli olmasına rağmen, mezarların koruyucusu durumuna gelen ve bazen kralın ikili tacının önünde dikilmiş olarak görünen kobra yılanı (mezar soyguncularını caydırmak için mezarlara sık sık kobra tasvirleri koyuluyordu), firavunlar döneminde Mısır'da yok olan ama panteonda Apopis (yıkıcılık görevinde Set'in müttefiki ve Ra'nın başlıca düşmanı) adıyla varlığını sürdüren piton sayılabilir. Eski İmparatorluk sırasında bu tanrılardan bazıları diğerlerinden daha fazla önem kazandı. Bunlar; Ra, Osiris, Set ve Hator idi. Firavun tapınakta, ya kişisel olarak veya rahipler aracılığıyla, tanrı kültü için gerekli bütün yükümlülükleri yerine getirmek zorundaydı. Mısırlılar bu panteonun başlıca kişilikleri arasında bir hiyerarşi oluşturdu. Dünyann yaratılışını anlatan öyküler, başrolün yerine göre Ptah'a, Ra'ya veya başkalarına ayrıldığı bu tutarlılık kaygısını giderek daha fazla yansıtır oldu. Yeni İmparatorluk süresince üç tanrı yavaş yavaş diğerlerine egemen oldu. Amon, Ra ve Ptah. Buna koşut olarak Osiris kültünden doğan Isis kültünün başarısı sürekli büyüdü. Yeni imparatorluk döneminde, Ahenaton, tektanrıcılığı zorla benimsetmeye kalkıştı. Bu, çok sayıda kolu olan güneş kursu Aton kültüydü. Ama bu reformun karşısına çok fazla törellik ve çıkar çıktı ve Ahenaton'dan sonra yaşamadı. İ.Ö. VIII. yy'da, Mısır'ı bir yüzyıldan biraz kısa bir süre yöneten Nübyeli XXV. Sülale, Amon kültünün bütün Nil Vadisi'ne yayılmasına katkıda bulundu (Candan, 2006, Durant, 1996).

Sonuç

Arkeolojik kazı sonuçlarına göre Mısır'ın tarihi, İ.Ö. 5000 yıllarına dayanmakta, Aşağı ve Yukarı Mısır Krallıkları ile başlamaktadır. Her biri bağımsız olan şehir devletçiklerinden (site) oluşan Eski Mısır'da yönetim, aklı ve kabiliyetiyle kendini gösteren kimseler tarafından üstlenilmiş ve babadan oğula intikal eden bu düzen, zaman içinde krallık sistemini doğurmuştur. Zamanla güçlü sitelerin diğerlerini hâkimiyetleri altına almasıyla birçok siteden oluşan devletler kurulmaya başlanmış; bu da imparatorlukların çekirdeğini oluşturmuştur. Sonunda bütün Mısır sitelerinin kabul ettiği bir kral yönetiminde birleşilmiş ve bu krala "firavun" denmiştir. Bütün Nil vadisini otoriteleri etrafında birleştiren firavunlar, zamanla bu vadi dışına da taşarak büyük bir imparatorluk kurmuşlardır (Friedell, 2006).

Toplum hayatının, çok tanrılı ve karmaşık bir özellik gösteren eski Mısır dinine dayalı olduğu ülkede, din adamları ayrıcalıklı bir sınıf olup, hiyerarşide hanedandan hemen sonra yer almışlardır. Edebiyat, mimari, heykelcilik, resim sanatı ile kimya, astronomi ve geometri gibi bilimlerin büyük gelişme gösterdiği Mısır, dünyanın yedi harikasından birincisi olup, firavunların anıt-mezarları hükmündeki piramitleriyle bugün de büyük ilgi çekmektedir. Bu piramitlerin inşasında kullanılan ve kimileri 1,5 tona ulaşan dev taş bloklarının nasıl taşındığı, hesaplarının "pi" sayısı ile nasıl uygunluk gösterdiği, keza en ücra yerlerinin nasıl aydınlatılabildiği gibi soruların hâlâ cevaplandırılamadığı piramitlerinin yanı sıra, kurumları bir o kadar meçhul olan ve rüzgarların tesiriyle hayvan şekilleri alan sfenksleriyle de tarihî bir ilgiyi hak eden Firavunlar dönemi, 30 kadar hanedandan oluşmaktaydı. Mısır'da Firavunlar dönemini, Menes Hanedanlığı ve Pers hakimiyeti takip etmiştir. İ.Ö. 525 yılında kralları Kambis yönetiminde Mısır'ı işgal eden Perslerin Mısır'daki hakimiyeti, İ.Ö. 332 yılında İskender'in bölgeyi istilasına kadar devam etmiş; İskender'in ölümünden sonra imparatorluğunun komutanları arasında bölüştürülmesiyle, Mısır Ptolemaios'a geçmiş ve bölgede Ptolemy Krallığı hakimiyet kurmuştur. İ.Ö. 305-300 yılları arasında bölge üzerinde hüküm süren bu krallık döneminde Mısır büyük bir gelişme göstermiş; Hint ürünlerinin Avrupa'ya başlıca çıkış noktalarından biri olmuştur. Kütüphanesi ve meşhur ilimler akademisiyle, dünyanın en büyük ve medeni şehri haline gelen İskenderiye ise, önemli bir nüfus yoğunluğuna ulaşmıştır. Ptolemaiosların son devirlerinde Roma Cumhuriyeti'ne tabi olmasıyla, Augustus tarafından Roma'nın bir eyaleti haline getirilen ve alelâde bir eyalet şeklinde yönetilen Mısır, erken bir dönemde Hıristiyanlık ile tanışmış ve Roma dönemi sonunda ülkenin hemen hemen tamamı Hıristiyan olmuştur. 395 yılında Roma'nın ikiye bölünmesi ile Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu'nun payına düşen Mısır, bu dönemde de İskenderiye'de oturan bir vali tarafından yönetilmiştir (Oxford Encl.of Ancient Eygpt).

Kaynakça

Candan, E. (2006). *Antik Mısır Sırları,* Sınır Ötesi Yayınları: Çizgi Kitabevi: İstanbul.

Craig, A. Graham, W, ve Kagan, D.(1990). *The heritage of World Civilizations. (2nd Ed*). McMillan Publishing: NewYork.

Friedell, E. (2006). *Mısır ve Antik Yakındoğu'nun Kültür Tarihi,* Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.

Gelişim / Milliyet Hachhette Büyük Ansiklopedisi: Mısır Medeniyeti Maddesi, Doğan Yayıncılık, İstanbul. 1999

Gündüz, A. (2002). *Mezopotamya ve Eski Mısır* Büke Yayınları / Anı-Roman Dizisi 2002.

Ster, D. A. (2005). *Mısır'ın Gizemi,* Çev. Levent Türer, Tudem Yayınları, İstanbul.

Tanilli, S. (1999).*Uygarlık Tarihi,* Adam Yayınları, İstanbul

Toynbee, A. (1995). A study of History. Oxford University Press ve Thames and Hudson, London.

Oxford encyclopedia of ancient Eygpt, Oxford University Press Oxford, London..

3. BÖLÜM

ANADOLU UYGARLIKLARI

HİTİTLER*

Giriş

İnsana ait izleri en eski dönemlerinden itibaren izleyebildiğimiz Anadolu, tüm tarihöncesi ve tarihsel dönemlerde çeşitli uygarlıklara sahne olmuştur. İnsanlık tarihinin ilk ve en uzun süreci olan Paleolitik Dönem; yeryüzünde iklim ve coğrafyada meydana gelen büyük değişikliklerin insan yaşantısındaki yansımalarının izlenebildiği Mezolitik Dönem; kimi zaman bir devrim olarak nitelenen, modern yaşantının en temel öğelerini de kapsayan insan hayatındaki birçok unsurun en ilkel ve ilk haliyle ortaya çıktığı Neolitik Dönem; siyasal ve toplumsal yaşantının gelişimine açıkça tanık olduğumuz Eski Tunç Dönemi bu topraklarda yaşanmıştır. Orta Tunç Çağı ise Anadolu'nun tarihsel dönemlere girişini belirler. Yani yazı ilk kez burada bu dönemde kullanılmaktadır. Anadolu'nun tarihöncesi kültürlerini takip ederken bilinmezlerin nasıl keşfedildiğinin de izinden gidenler, tarihsel çağların yazılı belgelerinde çok daha renkli bir dünya ile karşılaşırlar.

İ.Ö. 2. binyılın başında yazı ilk kez Anadolu'da Asurlu tüccarlar tarafından kullanılmıştır. Kuzey Mezopotamya'da bu dönemde siyasal açıdan fazla etkin olmayan Asur kenti çok organize ve yaygın bir ticaret ağının merkezi konumundaydı. Asurlu tüccarlar özellikle Orta Anadolu'da ve buradan güneydoğu istikametindeki bölgede, yani Asur'la ulaşımın rotasında bulunan yerlerde çok organize bir ticaret sistemi kurmuşlardı. Merkezi Asur kenti olarak sürdürülen ticaret faaliyetinde Anadolu'da sayıları 20'ye varan ticaret merkezleri (Karum) ve yine yaklaşık olarak aynı sayıda, büyük ticaret merkezleri arasında konaklama yerleri ya da küçük çaplı pazaryerleri (Vabartum) kurmuşlardı. Karumlar Anadolu'da bazı

* Bu bölüm Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr.Turgut Yiğit tarafından hazırlanmıştır.

büyük kentlerin hemen yanı başında kurulmuş bulunan, tüccarların hem oturdukları hem de ticaret faaliyetlerini devam ettirdikleri ticaret mahalleleri ya da diğer bir deyişle ticaret kolonileriydi. Bu koloniler aracılığıyla Anadolu içinde ve Asur ile arasında yürütülen ticaretin Anadolu'daki merkezi Kayseri yakınlarındaki eski adı Kaneş olan bugünkü Kültepe'de arkeolojik kazılarla gün ışığına çıkarılmış olan karumdu. O dönemin en önemli kentlerinden biri olan Kaneş belki de ticaret açısından uygun konumu dolayısıyla Asurlu tüccarlar tarafından seçilerek organize ticaretin merkezi olan karum (Kaneş Karumu) orada kurulmuş olmalıydı. Yerel beylerin izinleriyle kurulan bu kolonilerde yine ticaret faaliyetleri yerel yöneticilerin izin ve koruması altında, şüphesiz karşılıklı çıkar ilişkileri içerisinde sürdürüyordu. İşte Anadolu'da yazıyı ilk kez kullanan, dolayısıyla bizim terminolojimizle Anadolu'nun tarihsel devirlere girmesine neden olan bu Asurlu tüccarlardır. Diğer ticaret kolonilerinin ticari faaliyetleri açısından bağlı oldukları Kaneş Karumu'nda yapılan kazılarda çok sayıda çivi yazılı tablet ortaya çıkarılmıştır. Her ne kadar tüccarlar tarafından yazılmış oldukları için çoğunlukla ticari içerikli olsalar da bu belgeler vasıtası ile biz o dönem Anadolu'sunun siyasal, kültürel, etnik yapısına dair bilgiler edinebiliyoruz.

Kaneş Karumu'ndaki Eski Asurca belgeler bu dönem Anadolu'sunun etnik kimlikleri arasında Hititlerin de olduğunu bize göstermektedir. Henüz kendileri yazıyı kullanmadıkları için İ.Ö. 2. binyılın ilk çeyreğini kapsayan süreçte Hititleri Asurlu tüccarlara ait çivi yazılı belgelerde özellikle Hititçe olan yer ve şahıs isimleri vasıtasıyla tanıyabiliyoruz. Yine aynı belgeler vasıtasıyla edindiğimiz Anadolu'nun bu dönem siyasal görünümüne ilişkin bilgilerimiz birçok küçük beyliğin kendi hâkimiyet alanını belirlediği parçalanmış bir yapı sunmaktadır. Başında bir beyin ya da diğer bir deyişle küçük bir kralın bulunduğu merkezi büyük bir kentin egemen olduğu, daha küçük yerleşim birimlerinin içinde yer aldığı bölgeler söz konusudur. İşte bu yapı içerisinde Orta Anadolu'daki küçük krallıkların bazılarının yazılı belgeler vasıtasıyla İ.Ö. 2. binyılın ilk çeyreğinde Hititli kimliğinden söz edebiliriz. Yani Hititler İ.Ö. 2. binyılın ilk çeyreğinde Anadolu'da küçük beylikler halinde siyasal varlıklarını sürdürmekteydiler.

HİTİT DEVLETİ (M.Ö. 2000 - 1200)

Harita 3.1. Hitit Devleti

Siyasal Tarih

Anadolu tarihinde ilk kez geniş çaplı bir siyasal birlik kurmuş olanlar Hititlerdir. Hititlerin tarih sahnesine çıkmış oldukları yer olan Orta Anadolu'da gerçekleştirilmiş bu siyasal birlik İ.Ö. 17. yüzyılın ikinci yarısında kurulmuş, buradan Anadolu'nun diğer bölgelerine, hatta Anadolu'nun dışına genişlemiştir. Sözünü ettiğimiz, Hitit Krallığı'dır. Ancak bu krallık kurulmadan önce de Hititlerin yine geniş sınırlara uzanan bir siyasal birlik kurma çabasıyla karşılaşmaktayız. Öncelikle uzun ömürlü olmayan bu çabadan söz etmek gerekir.

Erken Hitit Çağı

Hitit Krallığı'nın başkenti Hattuşa'da yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan çivi yazılı arşivde, sayıları otuz bini bulan çivi yazılı tabletler içinde bu krallığın kurulmasından çok önceye, daha Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Hititlerin siyasal, askeri faaliyetlerine dair bilgiler içeren bir tablet ele geçmiştir. Bu, Hitit Krallığı kurulmadan önceki Hititlerin faaliyetlerine dair bilgi veren hemen hemen tek kaynaktır. Bu belgeden öğrendiklerimiz Hitit Krallığı'nın kurulmasından önceki devre, yani Erken Hitit Dönemi'ne dair çok önemli bilgileri bize ulaştırmaktadır.

Anitta Tableti olarak adlandırılan söz konusu çivi yazılı tablet üzerindeki metne göre, Erken Hitit Çağı'nın en önemli kentlerinden, Hititler'in ilk başkentleri diyebileceğimiz Kuşşara'nın kralı Pithana, Neşa kentine düzenlediği bir askeri sefer sonucunda burayı ele geçirir. Neşa, yukarıda adı geçmiş olan Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Kaneş olarak tanınan kenttir. Metindeki ifadelerden halkının Kuşşaralılarla ortak kökene sahip olduğu anlaşılan, yani halkı Hititli olan bu kent, Pithana'dan sonra tahta geçmiş olan onun oğlu Anitta tarafından yeni başkent olarak kabul edilmiştir. Anitta buradan hareketle askeri seferler düzenleyerek Anadolu'nun o dönemdeki belli başlı kentlerini ele geçirmiştir. Böylece İ.Ö. 18. yüzyılın ortalarında Kuşşara kökenli Hititlerin, Orta Anadolu'da hüküm sürmekte olan kent devletlerini (beylikleri) kendi otoriteleri altına almak suretiyle bir geniş çaplı siyasal birlik kurma işini gerçekleştirdikleri görülmektedir. Ancak bu döneme ilişkin bilgiler veren söz konusu tabletten başka yazılı belge bulunmadığı için, Neşa merkez olmak üzere kurulmuş olan bu siyasal birliğin akıbetini bilemiyoruz. Daha sonraki Hitit tarihine ilişkin gelişmelere bakıldığında bunun uzun süre devam etmediği anlaşılabilmektedir.

Eski Hitit Dönemi

Hitit kralları Pithana ve ardından onun oğlu Anitta tarafından sürdürülen, çevrelerindeki diğer beylikleri egemenlik altına alma girişimlerinden sonra, neler olup bittiğini bilmediğimiz yaklaşık yüz yıl geçer. İ.Ö. 17. yüzyılın ortalarından sonra Hititler yeniden tarih sahnesine bu defa başkentleri bugünkü Çorum'un Boğazkale ilçesi yakınlarındaki Hattuşa olmak üzere çıkarlar. İ.Ö. 1630 yılı ve sonrasında I.Hattuşili Hitit kralıdır. Yine Orta Anadolu merkez olmak üzere güçlü bir krallık karşımızdadır. I.Hattuşili dönemi aynı zamanda Hititlerin çivi yazısını da kullanmaya başladıkları, yani tuttukları kayıtlar vasıtasıyla tarihlerinin, kültürlerinin ayrıntılarını günümüze dek ulaştırmaya başladıkları dönemdir. Hititler yazıyı ilk kez I.Hattuşili zamanında kullanmaya başladıkları için Hititlere ilişkin bilgilerimiz bu kraldan sonra zaman zaman kesintiye uğrasa da eskiye bakarak daha düzenli bir şekilde devam eder.

Hitit Krallığı'nın I.Hattuşili'nin selefi zamanına dair az da olsa bilgilerimiz mevcuttur. Kurumları, yönetim gelenekleri, dış politikaları ve idari organizasyonu gibi açılardan bakıldığında hep I.Hattuşili Hitit Krallığı'nın asıl kurucusu olarak tanımlanır. Ancak bu krallığın kurulması işini fiilen başlatan kişinin Labarna adını taşıyan bugün bizim I.Labarna olarak tanıdığımız kral olduğu, İ.Ö. 16. yüzyıla ait bir Hititçe belgede, Hitit tarihinin kısa özetinin verildiği satırlardan anlaşılır. I.Labarna zamanında Hititler henüz yazıyı kullanmadıkları için onun döneminden günümüze detaylı bilgiler verecek kaynaklar ulaşmamıştır. I.Hattuşili'den önce

tahtta bulunan I.Labarna, tıpkı kendisinden yaklaşık yüz yıl önce yaşamış Pithana ve Anitta gibi fetih hareketlerine başlamıştır. Özellikle Orta Anadolu'nun güney kesimlerinde birçok kenti ele geçirmiş, buralara kendi çocuklarını idareci tayin ederek Hititler için kalıcı geniş sınırlara ulaşan bir krallığın temellerini atmıştır. I.Labarna'dan sonra krallık tahtında yine aynı adı taşıyan bir başka Labarna, (Labarna adı Hitit kralları tarafından Tabarna şeklinde unvan olarak kullanılmıştır) II.Labarna görülür. II.Labarna, Hattuşa kentini Hitit Krallığı'na başkent yapan ve bununla ilgili olarak Hattuşili adını alan bizim I.Hattuşili olarak tanıdığımız kraldır. I.Labarna ile başlayan Hititlerin yoğun askeri fetihleri I.Hattuşili ile devam etmiş, onun zamanında yaklaşık dört yüzyıldan fazla sürecek siyasal organizasyon, yani Hitit Krallığı güçlü bir şekilde ortaya çıkmıştır. Böylece başlayan döneme Eski Hitit Krallığı adı verilmektedir. Eski Hitit Krallığı İ.Ö. 14. yüzyılın başına dek devam eder. Bundan sonra ise Hitit İmparatorluk devri ya da bir başka tanımlamayla Yeni Krallık Dönemi başlar.

I.Hattuşili'nin nasıl tahta geçmiş olduğu tarihsel içerikli belgeler yardımıyla açıkça ortaya konulamamaktadır. Bu konuda bildiğimiz şey, Hititlerde geçerli olan tahta geçiş usullerine uymayan bir tarzda kral olduğudur. Zira yazdırmış olduğu yıllıklarının girişinde kendini yasal yoldan tahta geçmiş gösterme çabası açıktır.

I.Hattuşili zamanı yukarıda da değinildiği üzere Hititlerin çivi yazısını kullanmaya başladıkları dönemdir. İ.Ö. 2. binyılın başlarında Anadolu'da Asurlu tüccarlar tarafından kullanılmış olan Eski Asur üslubundaki çivi yazısı Asurlu tüccarların Anadolu'dan İ.Ö. 18. yüzyılın ortalarında çekilmeleri ile bir daha bu topraklarda kullanılmamıştır. Aynı dönemde Anadolu'da var olduklarını bildiğimiz Hititler, anlaşılamaz bir şekilde bulundukları ortamda kullanılan bu yazıya ilgi göstermemişlerdir. Buna karşın Eski Asur üslubundaki çivi yazısının Anadolu'da son kez kullanılışından yüz yıl kadar sonra Hitit Krallığı kurulduğunda bir başka çivi yazısı Hititler tarafından kabul edilerek kendi dillerine uygulanmıştır. İşte bu olay, yani Eski Babil üslubundaki çivi yazısının Hitit diline adapte edilerek kullanılması I.Hattuşili'nin Hitit Krallığı'nın otoritesini Kuzey Suriye'ye dek genişlettiği sırada olmalıdır. Zira Eski Babil üslubundaki yazı bu sırada Suriye'de kullanılıyordu. I.Hattuşili'den sonra Hitit Krallığı yıkılıncaya kadar Hititler tarafından bu yazı ile tutulmuş kayıtlar Hitit tarihi ve kültürüne dair başlıca kaynağımızı oluşturur.

I.Hattuşili dönemini kendisinin ve halefi I.Murşili'nin zamanına ait belgeler vasıtasıyla öğreniyoruz. I.Hattuşili'ye ait birçok çivi yazılı metin içinde iki ana belge söz konusudur. Bunlardan biri daha çok dönemin iç olaylarının kaydedildiği vasiyetname olarak adlandırılan belge, diğeri ise dönemin dış olaylarını, yani askeri seferleri öğrendiğimiz yıllıklardır.

I.Labarna'nın halefi olarak I.Hattuşili'nin (II.Labarna) onun başlatmış olduğu fetihleri önce Orta Anadolu'da devam ettirdiği, arkasından batıya yöneldiği ve bunu takiben de Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye'yi hedef aldığı görülür. Bu askeri seferlerin ayrıntıları I.Hattuşili'nin Yıllıkları'nda ve diğer bazı belgelerdedir. Bu dönemde Hitit Krallığı'nın ağırlıklı hedefi Anadolu'nun güneydoğusu ve Kuzey Suriye olmuştur. Sadece söz konusu dönemle sınırlı olmayan bu hedef Hitit Krallığı'nın tüm tarihi boyunca da geçerlidir. Mezopotamya, Mısır ve Anadolu olmak üzere Eski Yakındoğu'nun en önemli üç uygarlık bölgesinin arasında kalan Güneydoğu Anadolu, Suriye ve Doğu Akdeniz kıyıları daima göz önünde olmuştur. Üç büyük uygarlık bölgesinde ortaya çıkmış olan güçler, stratejik konumu, ticaret yollarının kavşak noktalarının bulunması, o dönemde çok ihtiyaç duyulan hammaddeler açısından zengin olması dolayısıyla ve ayrıca kendi güvenlikleri nedeniyle bu bölgelerde daima etkin olmak istemişlerdir. I.Hattuşili de şüphesiz bu nedenlerle Hitit Krallığı'nın ilk zamanlarında dış politikasının temel hedefini bu yönde belirlemiştir. Yıllıklarında kral buradaki birçok kenti ele geçirdiğini, yağmaladığını anlatır. Ancak asıl hedefi olan, Kuzey Suriye'nin en önemli kenti, bölgenin güçlü yerel krallıklarından Yamhad'ın merkezi Halpa'yı (Halep) ele geçirememiştir. Bu hedef I.Hattuşili'nin halefine bıraktığı bir dış politika mirasıdır.

Hitit Krallığı'nı Önasya'nın etkin bir gücü haline getirdiğini öğrendiğimiz I.Hattuşili'nin aslında çok zorlu bir krallık dönemi geçirdiğini, çok sarsıcı iç isyanlarla uğraştığını, kimi zaman kurmuş olduğu krallığın yıkılmak, yok olmak aşamasına bile geldiğini onun vasiyetname olarak tanımlanan belgesiyle öğreniyoruz. Aslında bu belge bir vasiyetname olarak yazılmamıştır. Fakat metnin içeriği dolayısıyla bu tanımlamayı hak etmektedir. Vasiyetnamenin asıl yazılış amacı kralın kendisinden sonra tahta oturacak kişinin belirlenmesi, onun krallığa hazırlanması hususunda başkent Hattuşa'nın ileri gelenlerine talimatın iletilmesidir. Bu amaca yönelik satırlar arasında I.Hattuşili ibret alınması için yaşamış olduğu sıkıntıları anlatır. Bu sıkıntıları yaratanlar da başkaları değil, bizzat kraliyet ailesi üyeleridir. Kralın oğulları, kızı, kız kardeşi ayrı ayrı ona karşı isyan etmişlerdir. Her bir isyan Hitit ülkesinde büyük karışıklıklara, büyük kayıplara yol açmıştır. Tüm bu badireleri atlatan I.Hattuşili, halefine güçlü bir krallığı miras olarak bırakmıştır. Onun vasiyetnamesinde kendisinden sonra yerine geçirilmesi için belirttiği isim evlatlık almış olduğu torunu Murşili'dir.

Dedesinin ölümünden sona Hitit tahtına geçen I.Murşili onun gibi başarılı bir kral olarak tarihsel belgelerde takip edilir. I.Hattuşili'nin Vasiyetnamesi olarak adlandırılan belgede birçok karışıklıklara neden olan kraliyet ailesi içinde kralın veliaht tayin edebileceği pek kimsenin kalmadığı, bu nedenle zorunlu olarak Murşili'nin seçildiği izlenimi edinilmektedir. Hitit ülkesinin yeniden büyük sıkıntılarla karşılaşmaması için de söz konusu belgede ona yapılan tavsiyeler ve onun

iyi bir kral olacak şekilde yetiştirilmesi için krallığın önde gelenlerine iletilen talimatların kulak arkası edilmediği I.Murşili'nin icraatına göz atınca anlaşılır.

I.Muşili de selefinden devralmış olduğu dış politika hedeflerini takip etmiştir. Anadolu'nun güneydoğusu ve Kuzey Suriye'de etkin olan Hurrilerin gücünün kırılması ve Kuzey Suriye'deki önemli bir yerel krallığın merkezi olan Halpa'nın ele geçirilmesi bunlar için de öncelikli olanlardır.

Her ne kadar İ.Ö. 2. binyıl Anadolu tarihinin kesin kronolojisi ortaya konulamasa da bir fikir vermesi için söylersek, İ.Ö. 1620-1590 yılları arasında tahtta kalmış olması gereken I.Murşili zamanında Hititçe çivi yazılı belgelere yansıyan bilgilere göre Kuzey Suriye'deki Halpa kenti ele geçirilmiştir. I.Hattuşili, Yamhad Krallığı'nın merkezi olan bu kente bağlı olan o bölgedeki diğer kentleri tek tek ele geçirmiş, ancak Halpa'yı zapt edememişti. Şimdi I.Murşili bunu başarmış, Kuzey Suriye'nin çok önemli stratejik konuma sahip bu müstahkem kentinin Hitit Krallığı'nın eline geçmesiyle bölgenin siyasal açıdan tamamen Hitit kontrolüne girmesini sağlanmıştır. Böylece Hitit Krallığı hem siyasal açıdan Eski Önasya dünyasında bir kilit noktayı elinde bulunduruyor olmanın avantajını yakalamış, hem de buna bağlı olarak ticaret yollarının kavşak noktasında olan ve zengin hammadde olanaklarına sahip bölgeden ekonomik olarak faydalanma imkânını da elde etmiştir.

Halpa'nın ele geçirilmiş ve bu bölgedeki Hurri gücünün kısmen kırılmış olması Hititlerin önünde Mezopotamya'nın ortalarına dek uzanan yolda ciddi bir engel bırakmamıştı. Bu fırsatı değerlendiren I.Murşili idaresindeki Hitit ordusu, Orta Mezopotamya'daki Eski Çağ Önasya'sında kültürel ve siyasal açıdan çok seçkin bir yeri olan meşhur Babil'e dek ilerlemiş, orayı ele geçirerek yağmalamıştı. Bu olaydan bir süre sonra Eski Babil sülalesinin sona erdiği Mezopotamya yazılı kaynaklarından izlenir. Mezopotamya belgelerindeki kayıtlarla senkronizm kurmak suretiyle İ.Ö. 1594 yılına tarihlenebilen I.Murşili'nin Hitit tarihinde bir kez daha tekrarlanmayacak olan bu başarısı, aslında çok iyi planlanmış, kalıcı sonuçları olacak şekilde önceden hesaplanmış bir askeri sefer olarak görülmemelidir. Hitit Krallığı'nın henüz Anadolu'da bile sağlam gelenekler üzerine oturtulmuş, iyi organize olmuş bir devlet olamadığı böylesine erken bir döneminde Babil'e kadar uzak bir bölgeyi sürekli kontrol altında tutması imkânsızdı. Bu nedenle Babil seferi bir yağma seferi niteliğinden ileri gidememiş, hatta Hititler bu kadar uzak bir mesafeden Hattuşa'ya dönerken beraberlerinde başkentlerine götürmeyi hedefledikleri bir tanrı heykelini bile daha fazla taşıyamayarak yarı yolda terk etmek zorunda kalmışlardı. I.Murşili'nin krallığının merkez alanına bir an önce dönmeye gayretinin nedeni Mezopotamya ve Orta Anadolu arasında çok etkili olan Hurrilerden çekiniyor olması ve uzun süre başkentinden ayrılan bir kralın siyasal otoritesinin sarsılabileceği düşüncesi olmalıydı. Nitekim ikincisinin gerçekleştiği, I.Murşili

başkentine döndüğünde iktidarı ele geçirmek için kraliyet ailesi mensupları ve onların yakınlarının içinde bulunduğu bir komplo ile karşılaştığı, İ.Ö. 16. yüzyılın sonlarına ait Telipinu Fermanı adı verilen ve baş tarafında Hitit Krallığı'nın o döneme kadar olan tarihinin kısa bir özetinin verildiği belgede okunmaktadır. Buna göre I.Murşili, Hantili adındaki eniştesi ve onun yakınları tarafından bir suikast sonucu öldürülmüştür.

İ.Ö. 1590'dan İ.Ö. 1525'e kadar devam eden zaman, kargaşa dönemi olarak adlandırılır. Gerçekten de bu süreçte hem krallık sarayında hem başkentte hem de iç ve dış siyasette tam bir karışıklık ortamı hakimdir. Hantili'nin bir suikastla tahtı ele geçirmesi, krallığın el değiştirmesinin belirli kurallar dahilinde olması gerektiği Hitit yönetiminde ve toplumunda elbette kolayca kabul görmeyecekti. Bu durum her yönüyle krallıkta zafiyete yol açmıştır. Sonrasında bir süre daha krallar normal yollarda tahta geçmeyecekler, entrikalar, cinayetler kraliyet ailesi içinde sürüp gidecektir. Bu dönemi değerlendirebilecek geniş kaynaklara sahip olmamamızın nedeni bir istikrarsızlık ortamında yazılı belgelerin üretiminin de sınırlı olacağındandır.

I.Murşili'den sonra tahtta gördüğümüz I.Hantili, Hitit Krallığı'nın geleneksel dış politikasını takip etmeye gayret etmiştir. Ancak Hurriler karşısında başarılı olamamıştır. O kadar ki, Hititler kralın eşi ve çocukları bile Hurriler tarafından esir edilip öldürülecek kadar etkisiz kalmışlardır. Güçsüz kalan krallığın başkenti tüm tehditlere açık hale geldiğinden olsa gerek, Hantili dönemine ilişkin sınırlı sayıdaki tarihsel kayıtlardan birinde onun Hattuşa'nın etrafını surla çevirttiğinden bahsedilmektedir. Yirmi yıl kadar tahtta kaldığı tahmin edilen Hantili'nin ölümünden sonra tahta geçme hakkı olan oğulları öldürülmüş ve taht onun damadı Zidanta tarafından gasp edilmiştir.

I.Zidanta aynı zamanda Hantili'nin I.Murşili'yi öldürttüğü suikasttaki suç ortağıdır. İcraatı hakkında açık bilgiler olmayan I.Zidanta'nın sonu bu kargaşa döneminin en hazin ve ibret verici olayını içeriri. Bu kral bizzat öz oğlu Ammuna tarafından katledilmiştir. Hitit kraliyet ailesi içindeki aşırı hırslı kişilerin, dinsel inançları çok güçlü Hitit toplumuna rağmen çıkar çatışmalarında din ve ahlak kurallarının ne denli dışına çıkabildiklerinin en uç örneğini bu durum sunmaktadır.

Döneminin olaylarına dair kayda değer bilgiler bulunmayan Ammuna'dan sonra I.Huzziya Hitit tahtındadır. I.Huzziya da kendisi için tehdit olarak gördüğü ve sürgüne yollamak istediği eniştesi Telipinu'ya tahtını kaptırmıştır. Geçekten de burada 'kaptırmış' sözcüğü uygun düşmektedir. Zira Telipinu ve eşi başkentin önde gelenlerinin desteğini alarak I.Huzziya'yı tahttan indirip sürgüne yollamışlardı.

Telipinu'nun tahta geçmesi ile kargaşa döneminin sona erdiği, Hitit Krallığı'nın yeniden istikrara kavuşmaya başladığı açıkça gözlemlenebilmektedir. Bu kralın Orta Anadolu'dan güneydoğuya doğru olan bölgede iyice zayıflamış olan Hitit otoritesini yeniden kurmak için çabaladığı ve başarılı olduğu anlaşılır. Ancak Anadolu'nun batısında sorunlar devam etmekteydi. Güneyde de, bugünkü Çukurova olan o zamanki adıyla Kizzuvatna'da bir Hurri Krallığı'nın kurulmasını Hititler engelleyememişlerdi. Hal böyle olunca bu krallıkla Hititler bir antlaşma yaparak güney sınırlarını güvence altına almaya çalışmışlardır. Kizzuvatna kralı Işputahşu ile Hitit kralı Telipinu arasında yapılmış olan yazılı kanıtları günümüze dek ulaşmış bu antlaşma, Hitit Krallığı'nın yapmış olduğu ilk devlet antlaşmasıdır. Ancak kral Telipinu'ya tarihte asıl ününü veren onun tarafından yazdırılmış olan ferman niteliğindeki bir metindir. Bu metnin asıl yazdırılış amacı, Hitit Krallığı'nda uygulanacak olan tahta geçiş kurallarını saptamaktır. Kendisi de tahtı yasal olmayan yollardan elde ederek kral olmuş bulunan Telipinu, uzunca bir süredir krallığın içine düştüğü istikrarsızlığa tahta geçişin kesin uyulması gereken kurallarını saptayarak son vermek istemiştir. Bu belgeye öncelikle Hitit Krallığı'nın o zamana kadar olan tarihinin bir özeti verilerek başlanır. Tarih yazıcılığı açısından Eski Önasya uygarlıkları içinde haklı bir yer edinmiş olan Hititlerin tarih yazıcılıklarında bu metnin bu kısmının da önemli bir yeri vardır. Telipinu Fermanı adıyla bilinen metinde belirlenen ve Hitit meclisi Panku'nun da onayını alan kurallarda "bir kral öldüğünde onun yerine birinci sıradan oğlu tahta geçer. O yoksa o zaman ikinci sıradan bir oğul (bir cariyeden olan oğul kastediliyor) tahta geçer. Eğer o da yoksa kralın kızı evlendirilir, onun kocası kral olur" denilmektedir. Telipinu'nun da kraliyet ailesinde kral olmadan önce damat olduğu hatırlanmalıdır.

İ.Ö. 16. yüzyılın son çeyreğinde krallık yapmış olduğu söylenebilecek Telipinu'dan sonra İ.Ö. 15. yüzyılın sonuna dek, ölmüş kral, kraliçe, prens gibi kraliyet ailesine mensup kişilerin isimlerini içeren ve onlara ne kadar kurban sunulacağını belirleyen kurban listelerinden, başka bazı belgelerden ve mühür baskılarından saptanabilen; yaptıkları işler hakkında detaylı bilgiler olmayan Alluvamna, Tahurvaili, II.Hantili, II.Zidanta, II.Huzziya, ve I.Muvatalli adlı krallar tahta geçmişlerdir. Böylece Hitit Krallığı'nın siyasal tarihinde yaptığımız ayrımlardan Eski Hitit Krallığı sona ermektedir.

Yeni Krallık Dönemi

İ.Ö. 14. yüzyılın başları ile Hitit Krallığı'nda yeni bir döneme girilmektedir. Tahta geçişinin Hititler arasında öncelikle tercih edilen usullere uygun olmadığı anlaşılan II.Tudhaliya ile başlayan sülale, krallığın İ.Ö. 12. yüzyılın başında yıkılmasına dek devam edecektir. Yeni dönemle birlikte günümüze ulaşan yazılı belgeler de çoğalmaktadır. II.Tudhaliya zamanında Hititlerin güneydoğudaki en önemli rakibi Mitanni Krallığı'dır. Hititler bu krallık ile geleneksel dış politika hedeflerinin arasında olan bölgede mücadele etmişlerdir. Hititlerin Kuzey Suriye'ye etkili bir şekilde giderek buradaki en önemli merkez Halpa'yı yeniden ele geçirdikleri görülmektedir. Geleneksel politikanın sıkı takipçisi olan II.Tudhaliya Batı Anadolu'ya da yönelmiş, burada Hitit Krallığı'nın çıkarlarını korumuştur.

II.Tudhaliya'dan sonra I.Arnuvanda krallık tahtına çıkmıştır. Hitit başkentindeki arşivlerde ele geçmiş olan yazılı belgeler incelendiğinde tüm Hitit tarihi boyunca iki kraliçenin adı ön plana çıkar. Bunlardan biri III.Hattuşili'nin eşi Puduhepe, diğeri ise I.Arnuvanda'nın eşi Aşmunikal'dir. Aslında belgeler göre kral ve kraliçe olarak karşımıza çıkan bu çift kardeş olarak görülmekle beraber, Hitit geleneklerine göre kardeşlerin evlilikleri kesinlikle mümkün değildi. Bunun üzerine bilim adamları tarafından, hem kardeş gibi görünen hem de kral ve kraliçe olarak Hitit sarayında bulunan I.Arnuvanda ve Aşmunikal'in durumunu açıklamaya yönelik bir kaç senaryo öne sürülmüştür. Ancak I.Arnuvanda zamanına ilişkin açıkça okunan kayıtlarla, Hitit geleneklerine dair diğer belgelerin bize aktardıkları arasındaki çelişki hala çözülebilmiş değildir.

I.Arnuvanda zamanı, bundan sonraki tarihinin tümünde Hitit Krallığı'nın başını sürekli ağrıtacak olan Orta Karadeniz bölgesinin savaşçı kabileleri Kaşkaların ilk kez yazılı belgelere yansıdıkları dönemdir. Kaşka kabilelerinin yarattıkları sorunlar belki I.Arnuvanda'dan önce de yaşanmıştı, ancak ne arkeolojik ne de tarihsel kanıtlarıyla bundan açıkça söz edebiliyoruz.

I.Arnuvanda'dan sonra Hitit kraliyet şeceresinde bir sorun ortaya çıkar. Bu kraldan sonra krallık yaptığı, II.Murşili zamanına ait Halpa kralı Talmi-Şarruma ile yapılmış antlaşmanın giriş kısmındaki ifadelere dayanarak öne sürülen II.Hattuşili'nin aslında hiç yaşamadığı, böyle bir kralın olmadığı yolunda görüşler de vardır. Krallık silsilesi gibi bir konunun bile kaynakların açık bilgiler sunmuyor olması dolayısıyla hala tartışmalı olması, Eskiçağ Tarihi alanında kimi zaman ne denli temel sorunların çözümüne odaklanıldığının bir örneğini oluşturur.

İ.Ö. 14. yüzyılın ortalarına rastlayan dönemde III.Tudhaliya'nın krallığına tanık olmaktayız. Bu kral Hitit merkez alanının kuzeyinde ve kuzeydoğusunda bulunan Kaşkalar, batıda Arzava ve Kuzey Suriye'de Halpa üzerine yapılan askeri seferlerle Hitit Krallığı'nın gücünü hep hissettirdi. Onun zamanında prens

Şuppiluliuma'nın bir ordu komutanı olarak babasının en büyük yardımcısı olduğu belgelerde okunmaktadır. III.Tudhaliya'dan sonra aynı adı taşıyan veliahdı Genç Tudhaliya'nın ya çok kısa süre tahtta kaldığı ya da daha tahta geçmeden III. Tudhaliya'nın çok etkin prenslerinden Şuppiluliuma tarafından saf dışı edildiği anlaşılmaktadır.

Hitit Krallığı'nın gerçekten bir imparatorluk hüviyetine büründüğü, Anadolu'da otoritesini tam olarak sağlayıp, Anadolu dışında da gücünü çağın önemli rakiplerinin üzerine çıkardığı I.Şuppiluliuma dönemi, hem onun hem de daha çok oğlu II.Murşili'nin zamanına ait yazılı belgeler vasıtasıyla bilinmektedir. I.Şuppiluliuma dönemi (İ.Ö. 1344-1322) Hititlerin Anadolu'nun güneydoğusunda ve Suriye'de çok etkili oldukları, aynı bölgede sürekli çekişme halinde oldukları Mısırlı ve Mezopotamyalı güçlere üstünlük sağladıkları dönemdir. Daha prensliği sırasında babasının ordu komutanı olarak başarılı askeri seferler yapmış olan I.Şuppiluliuma, tahta geçtikten sonra kuzeydoğu yönünde Kaşkaların durdurulması konusunda da başarılı olmuştur. Hitit topraklarına sürekli yağma akınları düzenleyen bu savaşçı kabilelerin tehditleri bir süre uzaklaştırılmıştır. Batı Anadolu'da da etkin olan I.Şuppiluliuma, asıl ağırlığı güneydoğuya vermiştir. Kargamış ve Halpa Hitit Krallığı'na bağlanarak buralara kral kendi oğullarını idareci yapmıştır. Suriye'deki Amurru Krallığı'nın da Hitit otoritesini kabul ettiği görülür. Bu bölgenin en önemli gücü olan, Hititlerin en önemli rakiplerinden Mitanni Krallığı da I.Şuppiluliuma tarafından bertaraf edilerek vassal statüde Hititlere bağlı duruma getirilmiştir. Mitanni'nin tümden ortadan kaldırılmamış olması I.Şuppiluliuma'nın Mezopotamya'da güçlenmekte olan Asur'a karşı bir önlemi olarak düşünülür. Dul kalan Mısırlı kraliçe Ankesenamon'un bir mektupla I.Şuppiluliuma'dan kendisine koca ve Mısır'a kral olmak üzere bir oğlunu istemesi tarihin ilginç olaylarından birini oluşturur. I.Şuppiluliuma'nın oğlu II.Murşili'nin belgelerinde okunan bu olay, Mısır'a yollanan prensin öldürülmesi ile sonuçlanmıştır. Zaten Suriye üzerinde çıkar çekişmesi içinde olan Hitit ve Mısır krallıklarının bir çatışma ortamına sürüklenmesinde bu olayın da etkisi olmuştur.

I.Şuppiluliuma'nın son zamanları Hitit ülkesinde uzun süre devam edecek olan bir veba salgınının başladığı yıllardır. Kral da bu salgın sonucunda ölür. Onun yerine geçen oğlu II. Arnuwanda da kısa bir süre sonra vebadan dolayı ölür. Sonuçta Hitit tahtında I.Şuppiluliuma'nın küçük oğlu II.Murşili vardır. Küçük yaşta tahta geçen bu kralın ilk yılları Hitit Krallığı'nın salgın hastalık ve üst üste kral değişimleri ile sarsılan otoritesini yeniden kurmakla geçer. Nitekim tarih boyunca kralların değiştiği dönemler, zorla bağlı hale getirilmiş küçük devletçikler ve fırsat kollayan grupların isyanı, düşman devletlerin saldırması için en uygun zamanı sunmuştur. II.Murşili'nin ilk yıllarında da bu yaşanmıştır. Tüm bunları ondan günümüze dek ulaşan yıllıklar vasıtasıyla öğreniyoruz.

Tarih yazıcılığında Eski Yakındoğu uygarlıkları arasında önemli bir yeri olan Hitit uygarlığında II.Murşili dönemi bu açıdan da dikkat çekicidir. II.Murşili'nin yazdırmış olduğu başta yıllıkları olmak üzere, veba duaları olarak adlandırılan metinler ve babasının icraatını kaleme aldırmış olduğu tabletler bunun kanıtlarıdır. II.Murşili'nin zamanında yazdırılmış belgelerden sadece kendi dönemi değil, babası I.Şuppiluliuma'nın zamanı da ayrıntılarıyla öğrenilmektedir.

II.Murşili'nin kendisine çocuk kral diye hitap eden düşmanlarının üzerine yürüdüğü, Suriye'de Hitit egemenliğini aldığı önlemlerle pekiştirdiği ve Batı Anadolu'ya yönelerek buradaki Arzava ülkelerini yeniden otorite altına aldığı kaynaklarda okunur. Yıllıklarında bahsedilen Arzava ülkelerinden başkente taşınan ganimet ve alınan tutsaklar o dönemde savaşların imparatorluk hazinesine doğrudan katkısının birer örneğini oluşturmaktadır.

II.Murşili'nin zamanına ait metinlere yansıyan kişisel sıkıntıları, hastalıkları, ailesi içindeki huzursuzlukları gibi konular, siyasal, askeri icraatları ile anılan kralların özel yaşantılarına dair ilginç bilgilerdendir. Yine II.Murşili'nin ülkesinde uzun yıllar devam eden ve büyük kayıplara yol açan vebanın ülkeden tanrılar tarafından kovulması için onlara yakarmasını içeren dua metinleri, Eski Önasya edebiyatında değişik bir türün örneği olarak yerini almıştır.

II.Murşili'nin oğlu II.Muvatalli babasından sonra Hitit tahtına geçmiştir. İ.Ö. 1295-1272 arasında sürmüş olduğunu kronolojik açıdan bir fikir vermesi için söyleyebileceğimiz bu döneme güneyde Mısır'la yapılan büyük mücadele ve buna yönelik hazırlıklar damgasını vurmuştur. II. Muvatalli'nin krallığı sırasında onun en büyük yardımcısı kardeşi III.Hattuşili'ydi. II.Muvatalli başkent Hattuşa'nın kuzey ve kuzeydoğusunda bulunan ve yukarıda da belirttiğimiz üzere Hititler için her zaman büyük tehdit oluşturan Kaşkaları dizginleme görevini kardeşine vermişti. Bu amaçla ona Hitit ülkesinin doğu ve kuzeydoğusunun, yani Hitit idari bölümlenmesindeki birimlerden biri olan Yukarı Ülke'nin yönetimini vermişti. III.Hattuşili, Kaşkaları kimi zaman askeri mücadeleler kimi zaman da onların beylerine yapılan toprak bağışları gibi yöntemlerle bir süre kontrol altına alabilmişti.

II.Muvatalli, Anadolu'nun batısındaki huzursuzlukları da buraya yönelmek ve sonuçta Viluşa kralı Alakşandu ile bir antlaşma yapmak suretiyle halletmiştir. Bütün bu girişimler II.Muvatalli'nin Suriye'de yürüteceği politikalar için uygun bir zemini yakalamaya yöneliktir. Anadolu içinde güvenliği büyük ölçüde sağlayarak ve Anadolu'daki küçük krallıkların desteğini alarak II.Muvatalli Suriye'de Mısırla olan çekişmeye bir son vermek istiyordu. Yine bu amaçla Suriye seferine çıkmadan önce kralın başkentinin de değiştiği belgelere yansıyan bilgiler arasındadır. Hattuşa'dan başkentin bugün bizim nerede olduğunu kesin olarak bilemediğimiz, ancak arkeolojik ve filolojik araştırmaların sonuçlarına göre Karaman bölgesinde

olabileceği yolunda güçlü görüşler olan Tarhuntaşşa'ya taşınmıştır. Bunda amaç Suriye'ye düzenlenecek olan büyük seferin hazırlıkları ve Hitit orduları Suriye'de iken, başkentin her ne kadar şimdilik ortaya koydukları yoğun sorunlara ara verilmiş olsa da Kaşkalardan uzak, güvenli bir yerde bulunmasıydı.

II.Muvatalli'nin zamanında Hititlerin daha I.Şuppiluliuma zamanından beri olan Suriye'deki etkililiklerinin sürdüğü bilinmektedir. Suriye'nin güneyindeki Amurru Krallığı ise Mısır ve Hitit arasında ikili bir politika izlemekteydi. Meşhur Kadeş Savaşı'ndan önce bu krallığın Hitit otoritesini tanımadığı belgelere yansımıştır. II.Muvatalli Anadolu'daki ve Suriye'deki bağlaşıklarının da katkısıyla oluşan büyük bir orduyla Suriye içlerine yürümüş, bugünkü Humus kenti yakınlarında olan Kadeş'e kadar varmıştır. Mısırlılar da Hititlerle Suriye egemenliği konusunda bir sonuca ulaşmak için orduları ile firavun II.Ramses yönetiminde buraya geldiler. Kadeş kenti yakınlarında iki ordu arasında yazılı belgelere yansıyan tarihin ilk büyük meydan savaşlarından biri yapılmıştır. Firavun II.Ramses'in 21. yılında meydana geldiği Mısır belgelerinde kaydedilen bu olay İ.Ö. 1274 yılında cereyan etmiştir.

Bu savaşa dair bilgileri bize ulaştıran Mısır kaynaklarına göre bir Mısır zaferi söz konusudur. Oysa bu savaştan sonra Hitit güçlerinin daha güneydeki Şam bölgesine değin etkilerini uzatmaları, Amurru kralı Benteşina'nın Hititlerce esir edilerek Anadolu'ya götürülmesi, aslında savaşın sonucunun Mısır kaynaklarında anlatıldığı gibi olmadığı fikrini vermektedir. Kadeş Savaşı'na ilişkin ne yazık ki Hitit kaynaklarında bir kaç cümlenin dışında bir kayıt yoktur. Hititler gibi tarih yazımında ileri, en önemsiz olayları bile tabletlere kaydetmiş bir kavim için bu durum anlaşılamazdır. Ancak bu sırada başkent olan ve hala yeri bilinmeyen Tarhuntaşşa keşfedilip, arşivleri ortaya çıkarıldığında bu anlaşılamaz durumun da çözüleceği muhakkaktır.

II.Muvatalli'den sonra yerine geçmiş olan oğlu Urhi-Teşup krallık adı olarak Murşili'yi benimsemiştir. Hitit krallarından aynı adı taşıyan üçüncüsü olduğu için III.Murşili adıyla da anılan bu krala dair bilgilerimiz onunla mücadele ederek onu sürgüne yollayıp tahtı ele geçiren III.Hattuşili zamanına ait yazılı kaynaklardandır. III.Hattuşili, III.Murşili'nin krallığını meşru saymadığı için ondan bahsederken hep prenslik adını, Urhi-Teşup'u kullanır. III.Murşili'nin tahta geçtikten sonra yaptığı kayda değer işlerden biri başkentin yeniden Hattuşa'ya naklidir. Bundan sonra da halen Yukarı Ülke'nin yöneticisi olan amcası III.Hattuşili ile mücadeleye girişmiş, sonunda tahtını kaybetmiştir. Her ne kadar Urhi-Teşup'u meşru kral saymasa da, bu anlattıklarımız Hitit tahta çıkış gelenekleri açısından değerlendirilecek olursa, III.Hattuşili'nin kendisi meşru kral değildir. Daha ağabeyi II.Muvatalli zamanında başarıları ile dikkati çeken III.Hattuşili kral olduktan sonra da hem dış politika hem de iç politikada hünerini göstermiştir. Onun zamanı Hiti Krallığı'nın

en güçlü dönemlerindendir. Daha prens iken Kaşkaları askeri ve sonrasında politik manevralar ile büyük tehlike olmaktan çıkaran III.Hattuşili'nin asıl Mısır'la olan diplomatik ilişkileri dikkat çekicidir. Kadeş Savaşı'nın üzerinden yıllar geçtikten sonra yeniden kayda değer şekilde hiç karşı karşıya gelmemiş olan Hitit ve Mısır krallıkları arasında, bu kral zamanında İ.Ö. 1259'da bir barış antlaşması yapılmıştır. Bu antlaşmanın Mısır tarafında, III.Hattuşili'nin ağabeyi ile Kadeş Savaşı'nı da yapmış olan, tarihte en uzun süre iktidarda kalan krallardan biri olan II.Ramses bulunmaktaydı. II.Ramses ile III.Hattuşili'nin başında bulunduğu krallıklar arasındaki bu antlaşma, Hitit-Mısır Barış Antlaşması, tarihte iki büyük devlet arasında yapılmış ilk antlaşmadır. Antlaşmanın Mısır ve Hitit nüshaları karşılıklı olarak yazdırılarak başkentlere yollanmıştır. Bugün kopyaları elimizde olan, ancak gümüş bir tablet üzerine yazdırılmış orijinali günümüze ulaşmamış olan Hitit nüshası hem III.Hattuşili hem de Hitit kraliçesi Puduhepa tarafından mühürlenmiştir. Bir kraliçenin böylesine önemli bir diplomatik belgede mührünün yer alması onun etkinliğinin bir kanıtıdır. Gerçekten de III.Hattuşili dönemi, kralın yanı sıra kraliçe Puduhepa'nın da çok etkin olduğu bir dönemdir. Hitit Krallığı'nda Hurri kökenli bir kraliçe olan Puduhepa, Hitit ülkesinde Hurri kültürünün yayılması konusunda da hemen hatırlanan bir isimdir. Bunun zamanında özellikle Hurri dininin Hitit dini üzerinde büyük etkileri hem yazılı belgeler hem de başkent Hattuşa'nın yanı başındaki Yazılıkaya kutsal alanındaki kaya üzerindeki dinsel içerikli kabartmalar vasıtasıyla izlenebilmektedir.

Puduhepe ve III.Hattuşili çiftinin oğlu olan IV.Tudhaliya İ.Ö. 13. yüzyılın sonlarına doğru Hitit Krallığı'nın başındadır. IV.Tudhaliya zamanında artık hem Anadolu'nun içinde hem de dışında Hititleri ilgilendiren durumun ve dengelerin giderek değiştiği gözlemlenmektedir. Kuzey Mezopotamya'da Asur güçlenmektedir. III.Hattuşili'nin bir mektubunda açıkça azarladığı ve haddini bilmeye davet ettiği Asur kralı, şimdi metinlerde Hitit kralı ile eşit krallar arasında sayılmaktadır. Asur'un güçlenmesi Anadolu'nun güneydoğusu ve Suriye'deki çıkarları açısından Hititler için endişe verici olmaya başlamıştır. Ama yine de Hititlerin Suriye'deki egemenliği devam etmektedir.

Anadolu içinde ise IV.Tudhaliya'nın batıdaki küçük krallıklarla uğraştığı belgelere yansır. Buradaki yerel beyliklerin, krallıkların entrikaları, başkaldırmaları Hititlerin başını ağrıtmaktadır.

Bütün bunlar olup biterken IV.Tudhaliya zamanında, daha önce başlamış olan dinsel alandaki bazı değişimler belirgin bir şekilde seyrini sürdürmekte, Hitit dini Hurri karakterini daha çok yansıtarak anlayış değişikliği iyice belirginleşmektedir.

IV.Tudhaliya'dan sonra tahta geçen oğlu III.Arnuvanda zamanında artık Hitit Krallığı'nın giderek daha fazla sıkıntı içine düştüğü çivi yazılı metinlere kaydedilmiştir. Batı Anadolu'da başlayan Hitit otoritesini tanımazlık Anadolu'nun di-

ğer yerlerine de yayılmış, federatif bir yapı gösteren krallık dağılma eğilimi içine girmiştir. Yeniden bir kargaşa döneminin hakim olmaya başladığı Anadolu'nun dört yüz yıldan fazla egemeni olmuş Hitit Krallığı'ndan bu duruma bağlı olarak günümüze ulaşan yazılı belge sayısında da şüphesiz büyük düşüş olmuştur. Bundan sonraki gelişmeleri belgelerin yetersizliği dolayısıyla güçlükle takip edebiliyoruz.

Sınırlı belgelerin sunduğu, sınırlı bilgiler dahilde bu karışıklık ortamında II.Arnuvanda'nın kardeşi II.Şuppiluliuma Hitit tahtının son sahibi olarak görülür. Anadolu içindeki başkaldırmalar iyice yaygınlaşmış, başkentte, hatta krallık sarayında bile bu ortamda karışıklık baş göstermiştir. Her ne kadar Anadolu'nun güneydoğusundaki ve Suriye'deki bağlı krallıkların destekleri en azından şimdilik devam ediyor gibi görünse de bu durum yaklaşan büyük tehlike ile Hitit Krallığı'nın sona ermesini engelleyememiştir. İyice gücünü yitiren Hitit Krallığı'na son darbeyi vuran batıdan gelen, boğazlar, adalar yoluyla gelip Anadolu'yu temelinden sarsan bir göç hareketi olmuştur. Yakıcı yıkıcı bir tarzda ilerleyen ve Ege Göçleri adıyla anılan İ.Ö. 12. yüzyılın başlarındaki bu göç hareketi sadece Hitit Krallığı'na son vermemiş, tüm Doğu Akdeniz havzası ve Yunanistan'da yıkıcı etkilerini göstermiştir. Denizden ve karadan Mısır'a dek ulaşan bu göçlerin yıkıcı etkisinden Mısır güçlükle kendini koruyabilmiştir. Hitit Krallığı'nın yıkılmasından sonra Anadolu'da uzunca bir süre hiç bir uygarlıktan haber alınamayan karanlık devir başlar. Bu süreçte yazı olmadığı gibi, arkeolojik kazılar da belirgin bir uygarlığın izlerini ortaya koyamamaktadır.

Dört yüz yıldan daha fazla Anadolu'da güçlü krallık kurmuş olan Hititlerin bir anlamda mirasçıları diyebileceğimiz kalıntılarının Orta Anadolu'nun güneydoğusundan Kuzey Suriye'ye kadar yayılan bölgede küçük krallıklar, beylikler halinde varlıkları İ.Ö. 7. yüzyılın başına kadar izlenir.

Uygarlık

Devlet Yönetimi

Anadolu'da kurulmuş ilk geniş çaplı siyasal birlik olan Hitit Krallığı'nın kurulduğu merkez alan Orta Anadolu'dur. Özellikle de Kızılırmak'ın burada çizmiş olduğu geniş kavsin içinde kalan bölge Hititlerin siyasal, kültürel varlıklarının en yoğun olduğu, bugün de bizim Hititlerden günümüze dek ulaşan izleri en iyi takip edebildiğimiz yerdir. Önce burada varlığını sağlamlaştıran krallık daha sonra Anadolu'nun her yönüne yayılmış, Anadolu dışında Suriye'de de yayılımını sürdürmüştür. Tüm Hitit tarihi boyunca geçerli olan bu durumun krallığın erken dönemlerinden geç dönemlerine dek uzanan aşamalarında devlet yönetimi açısından da etkileri olmuştur. İlk başkentleri Kuşşara, sonra Neşa ve belki

arada Şanahuitta'dan sonra Hattuşa Hitit Krallığı'nın asıl merkezi olmuştur. Güçlü bir krallığın, bir imparatorluğun merkezi bu kentin günümüzdeki yıkıntılarının bulunduğu yer, onun müstahkem mevkii, neden tercih edildiğini hemen ortaya koyar. İlkin Kızılırmak'ın güneyindeki topraklarda yayılan krallık yine ilk örgütlenmesini buna göre oluşturur. Telipinu Fermanı'na göre I.Labarna, sözünü ettiğimiz bölgede fethettiği kentlere kendi çocuklarını idareci olarak yollar. Bu yöntem, bağlı kentlerin ve bölgelerin güvenilir kişiler tarafından idare edilmesini isteyen Hititler tarafından hep tercih edilmiştir. Ancak sistemin her zaman istenildiği gibi işlemediği, I.Hattuşili'nin bağlı kentlere idareci olarak yollamış olduğu oğullarının babalarına karşı isyan etmiş olmaları ile ve yine Hitit tarihinin sonraki dönemlerindeki benzer örneklere bakıldığında ortaya çıkar. I.Hattuşili ile başlayan krallığın sınırlarının genişlemesi, Anadolu dışına taşması, şüphesiz beraberinde yönetim organizasyonunda da değişme ve gelişmeleri getirmiştir. Fetihlerle genişleyen krallığın yeni ele geçirilen yerleri kimi zaman doğrudan merkeze bağlı olarak, kimi zaman da vassaller aracılığıyla yönettiğini görüyoruz. Mesela daha Eski Hitit Dönemi'nde, Anadolu'nun batısında olan Arzava bölgesinin sanki doğrudan merkeze bağlı bir yönetime sahip olduğu, saray kronikleri olarak bilinen belgelerdeki anlatımlara dayalı olarak söylenebilir. Oysa daha sonraki dönemlerde Arzava, Hititleri uğraştıran birçok küçük krallığın olduğu yerdir. Anadolu'nun güneydoğusunda ve Kuzey Suriye'de de, merkeze uzak bu bölgelerdeki krallıklar vassal statüde Hititlere bağlandıkları, yerel beylerin bu krallıkların başında bırakıldığı gibi kimi zaman prenslerin buralara kral olarak tayin edildikleri de bilinir. Büyük krallık ile, yani Hitit krallığı ile vassal krallıklar arasındaki karşılıklı görev ve sorumluluklar bir antlaşma ile belirlenirdi. Merkeze bağlı yönetim bölgelerinin ikisinin Aşağı ve Yukarı Ülke olmak üzere oluşturulduğu belgelere yansımıştır. Bu bölümlenmenin merkeze doğrudan bağlı her yeri kapsamadığı açık olduğu gibi, bu kapsamda coğrafi sınırları belirlemek de güçtür. Ancak Yukarı Ülke'nin, merkez alanının doğusunda kalan, Kızılırmak'ın yukarı uzanımlarını ve çevre bölgesini içine aldığı; Aşağı Ülke'nin ise Kızılırmak'ın Orta Anadolu'daki çizdiği kavsin güneyinde kalan toprakları kapladığı anlaşılmaktadır. III.Hattuşili'nin, ağabeyi II.Muvatalli zamanında Yukarı Ülke'nin yöneticiliğini yapmış olması, bu idari birimlerin kraliyet ailesi mensubu bir genel vali tarafından idare edildiklerine dair işaret sunmaktadır.

Yönetim organizasyonunun başında bulunan kraldır. Krallar en üst düzeydeki idareci olmanın yanı sıra, en üst düzeydeki din adamı, komutan ve yargıç gibi yetkilere sahip bulunuyorlardı. Devlet yönetiminde kralın belirlemiş olduğu ve yine öncelikle kraliyet ailesi mensuplarının yer aldığı belli bir derecelenme ile sıralanan memurlar yer alıyorlardı. Sarayda, saray dışında, diğer kentlerde bu idarecilerin oluşturduğu bir bürokratik sistemin varlığı bilinmekle beraber, bunun detaylarını öğrenebileceğimiz kaynaklara ne yazık ki sahip değiliz. Memurlukların

günümüze dek ulaşan adları onların hangi işleri yaptıkları konusunda fikir vermekten uzaktır. Zaten belli bir memurun sınırları belli görev ve sorumlulukları olup olmadığını dahi açıkça ortaya koyabilecek belgeler yeterli değildir. Sınır bölgelerindeki kentlerde idareci olarak görev yapan kale komutanı kimliğindeki görevlilerin çivi yazılı metinlere yansıyan görev ve sorumlulukları örneği göz önüne alındığında, idari, askeri, adli, dinsel gibi temel alanların dahi görev ve sorumlulukların belirlenmesinde gözetilmediği anlaşılmaktadır. Kral hem ülke idaresinin merkezi hem de ikametgahı olan Hattuşa'daki sarayında yaşamaktaydı. Bugün bizim Büyükkale olarak adlandırdığımız, başkentin en tahkimatlı yeri olan saray, ikametgah, yönetim binaları, arşivler ve tapınaklar gibi bir çok bölümden oluşan bir yapı kompleksidir. İdarede görev alan üst düzeydeki memurların görev yeri de yine burasıdır.

Diğer birçok yakındoğu uygarlıklarının aksine yaşarken tanrısal niteliklere sahip olduğuna inanılmayan Hitit kralları bu niteliğe öldükten sonra sahip oluyorlardı. Nitekim Hititçe çivi metinlerde kralların öldüğünden bahseden sözcükler 'tanrı oldu' şeklinde yazılmaktaydı. Tanrısal niteliği olmayan Hitit kralı tanrıların yeryüzündeki temsilcisiydi. Büyük çoğunluğu dinsel içerikli metinlerden oluşan Hitit arşivlerindeki belgeler kralların, dinsel uygulamalardaki, Hititler için her zaman dini açıdan çok önemli olan bayram kutlamalarındaki rollerini açığa vurur. Krala günlük yaşantısındaki sıradan olaylarda bile gösterilen özen, onun tanrıların yeryüzündeki temsilcisi olarak belirlenen dinsel kişiliği ile ilgilidir. Krallar günümüze dek ulaşan tasvirlerde genellikle başında takke yere dek uzanan bir giysi ile din adamı kıyafeti ile gösterilmişlerdir.

Askeri seferlerde genellikle başkomutan olarak kral ordusunun başındadır. Hititlerin askeri seferlerinin, fetihlerinin anlatıldığı metinlerde tüm bunlar doğrudan kralların başarısı olarak sunulur. Ancak ifadelere göre başarılarında daima kendilerini destekleyen tanrıların da önemli payı vardır. Hatta savaşta önlerinde giderek onların yolunu açar, bizzat krala, Hitit ordularına yardım ederlerdi.

En üst düzeyde yargıç olarak kral, sıradan davalara değil, yine üst düzey davalara, vassaller arasındaki anlaşmazlıklara bakıyordu. Onun verdiği hükme karşı çıkılamazdı.

Kralların tahta geçince daha önceden taşıdıkları isim yanında bir taht ismi aldıkları ve bu adı kullandıkları bilinmektedir. Tabarna, onların taşıdığı bir unvandır. Labarna adının dönüşmesi ile ortaya çıkan bu unvan büyük kral anlamına gelmekteydi. Bunun yanı sıra 'güneşim', 'kahraman' gibi unvanlarının metinlerde sıralandıklarına tanık olunur.

Prenslerin idareci olarak kentlere ya da fethedilen yerlere vassal kral olarak yollandıklarından yukarıda söz edilmişti. Krallıkta idari olarak önemli görevler üstlenen kraliyet ailesi üyeleri denilince öncelikle akla gelen devlet yönetiminde önemli sorumluluklar üstlenen ana kraliçe, yani Tavanana'dır. Tavannnalık Eski

Hitit Dönemi'nden İmparatorluk Dönemi'ne tüm Hitit tarihi boyunca karşımıza çıkan, ağırlığını bu süreçte hep devam ettiren bir kurumdur. Kralın eşi bu unvanı taşırdı. Bu unvanı taşıyan, bu kurumu temsil eden kraliçe, bunu ölünceye kadar sürdürürdü. Yani Tavanannalık krala bağlı değildir. Bir Tavananna kocası öldükten sonra bu mevkide sonraki kral zamanında da kalırdı. Hitit idari ve dinsel yaşantısında önemli yeri olan bir kurumdur. Bu mevkide bulunan kraliçelerin kişilik özellikleri ile de bağlı olmak üzere kimi zaman ülke idaresinde, diplomatik ilişkilerde, dinsel organizasyonda çok etkili olarak ortaya çıktığı görülür. Örnek olarak III.Hattuşili'nin eşi Puduhepa verilebilir. Hurri kültürünün, dininin günümüze yansıyan Hitit kültürü ve dininde çok etkili olmasında rolü olduğu bilinen bu kraliçe, Mısır firavunu ile yazışacak ve Mısır firavunu tarafından, diplomatik ilişkilerde başka bir örneği daha görülmeyecek şekilde, 'kız kardeşim' şeklinde hitap edilecek derecede etkindi.

Veliahdın belirlenmesi, devletin geleceği ve en zorlu dönemlerden olan krallığın el değiştirmesinin mümkün olduğunca az sorunla gerçekleştirilmesi açısından önemliydi. Eski Hitit Dönemi'nde bunun sıkıntısının çekildiği, I.Hattuşili'nin Vasiyetnamesi'nde anlatılanlar vasıtasıyla ve Telipinu Fermanı'nda bu konuya bir düzen getirilmeye çalışılmasıyla anlaşılır. Söz konusu fermanla Eski Hitit Krallığı'nda süren bu konudaki belirsizliğe kesin kurallar getirilerek son verilmek istenmiştir. Bir iki aykırı tutum dışında buna Hitit Krallığı sona erinceye kadar uyulmuştur denilebilirse de; aslında bu ferman ile getirilen usulün ataerkil geleneklere bağlı bir kavimde zaten geçerli olduğu da gözden uzak tutulmamalıdır.

Eski Hitit Dönemi'nde veliahdın belirlenmesinde söz sahibi olduğu anlaşılan, Telipinu Fermanı vasıtasıyla çok önemli yetkilere sahip olduğu bilinen, Hititlerde belgelere yansıyan tek meclis Panku'dur. Yapısı, görevleri, sorumlulukları açıkça bilinmeyen bu meclisin Eski Hitit Dönemi'nde krallık içinde yönetimde söz sahibi olduğu, önemli sorumluluk ve yetkilere sahip olduğu anlaşılıyorken, İmparatorluk Dönemi'nde giderek önemini kaybetmiştir. Bunun dışında Hitit kentlerinde varlığı çivi yazılı metinlere yansıyan ihtiyarlar kurulları hakkında ise bilgilerimiz çok yetersizdir.

Hititçe çivi yazılı tabletlerde yüzlerce yerleşim yeri adı saptanmıştır. Bu dilde en büyük kentlerle, başkentle en küçük yerleşim yerlerini, köyleri anlatmak için kullanılan sözcük aynıdır. Bundan dolayı belgelerde geçen yer adları, bu belgelerde hangi bağlamda, nasıl ve ne sıklıkta anıldıklarına bakılarak değerlendirilebilir, bunlar hakkında fikir sahibi olunabilir. Söz konusu birçok yer adından sadece bir kaç tanesi arkeolojik kazılar sonucu ortaya çıkarılan Hitit dönemine ait yerleşim yerleri ile identifiye edilmiştir. Hitit kentlerinden şüphesiz en iyi tanınanı hem yazılı belgeler vasıtasıyla hem de arkeolojik kazılar dolayısıyla başkent Hattuşa'dır. Çorum'un Boğazkale ilçesinin hemen yanındaki ören yerinin İ.Ö. 2.

binyılın önemli uygarlıklarından birini ortaya koyan Hititlerin bu en önemli kenti, bugün bizim tanıdığımız yerleşim alanıyla halkın yaşadığı yer olmaktan çok bir yönetim merkezi ve tapınaklar kentidir. Yönetim ve dinsel uygulamalarla ilişkili kişilerin bulunduğu kent şüphesiz dönemin diğer kentlerinden farklı bir yapıya sahiptir. Başkentin dışında Hitit krallarının zaman zaman ikamet ettikleri, yine idare merkezi olan başka kentlerin de varlığını biliyoruz. İdari açıdan olduğu gibi dinsel açıdan öneme sahip kimi kentlerin varlığı da Hititçe belgelere yansıyan hususlardandır.

Ordu

Eski Hitit Dönemi'nden itibaren dış politikadaki ağırlıklı hedefin Anadolu'nun güneydoğusu ve Kuzey Suriye olduğunu yukarıda belirtmiştik. Bu hedefin belirlenmesi ve sürdürülmesinin nedeni şüphesiz söz konusu bölgenin o çağın özellikleri açısından önemli sayılması gereken nitelikleridir. Siyasal ve ekonomik başlıklar altında izah edilebilecek nedenlerle Hititlerin izledikleri bu politikalar, bunların dışında Anadolu içinde hemen her yöndeki egemenliği yayma, koruma ve güvenliğin sağlanması güçlü bir ordu ile sürdürülebilirdi. Siyasal organizasyonun oluşturulması, onun egemenliğinin geniş sınırlara yayılması ve buralarda varlığının devam ettirilmesi, askerlik faaliyetleriyle mümkün olmuştur. Sürekli düşman güçlerin bulunduğu, sınırların güven altında olmadığı; ayrıca hemen her yıl askeri seferlerin imparatorluğun devamı için vazgeçilmez olduğu ortamda, belirli bir daimi çekirdek ordunun ve sınır bölgelerinde, stratejik önemi olan noktalarda belli bir askeri gücü barındıran garnizonların bulunması gerekliydi. Bu çekirdek güç, sefer zamanlarında halktan toplanan askerler ile sayıca artıp asıl orduyu oluşturmaktaydı. Vassal krallıklar da kendi ordularıyla büyük krallığın ordusuna gerekli durumlarda katılmakla yükümlüydüler. Bir başka büyük güçle savaşılacağı durumda Hitit Krallığı ve bağlı krallıkların ordularından oluşan büyük bir ordu söz konusu olmaktaydı. Nitekim Kadeş Savaşı'nda, Mısır kaynaklarına göre Hitit ordusu olarak tanımlanan ordu, Hititlerin yanı sıra diğer Anadolulu bağlı ve müttefik güçlerin ordularından oluşan bir konfederasyon ordusu görünümündeydi. Askeri seferler genellikle yazın yapılmakta, kışın seferlere ara verilmekteydi. Güneydoğu Anadolu'da yeri kesin olarak bilinmeyen Urşu adındaki kentin uzayan kuşatmasının Hititleri endişelendirildiği, bu kuşatmayı konu alan metindeki 'soğuklar başladı' sözlerinden anlaşılıyor. Savaş taktiklerine bakıldığında, bir önceki cümlede anılan olaydan da anlaşıldığı gibi kuşatma savaşları yapılıyor, müstahkem kentler ele geçirilmek için kuşatılıyordu. Belgelerde altı aya dek uzayan kuşatmalardan bahsedilir. Gece baskınları da Hititlerin sıkça kullandıkları savaş taktikleri arasındaydı. Savaşlar sonucu ele geçirilen kentlere, düşmanlara ne denli acımasız davranıldığı yine kaynaklarda okunan 'aslan gibi pençeyle bastırmak', 'dumanını göğe yükseltmek', 'yakmak', 'yıkmak' gibi sözlerden anlaşılır. Bunun yanı sıra

politik nedenlerle ele geçirilen yerin halkına iyi davranıldığına dair ifadeler de yok değildir. Çoğunlukla kralın başkomutan olarak bulunduğu seferleri, kimi zaman prensler ya da bir yüksek rütbeli komutanın idare ettiğine de şahit olunur. Orduda temel güç piyadedir. İyi eğitimli bu yaya askerlerin yanında önemli bir vurucu güç olarak o zamanın ordularının süvarileri olarak tanımlayabileceğimiz arabalı savaşçılar vardı. Eski Yakındoğu uygarlıklarının birçoğunda gördüğümüz bu güç, Hititlerin ordularında çok önemli bir yer edinmişti. Kadeş Savaşı ile ilgili Mısır tasvirlerinde Hitit arabalı savaşçılarına dair betimlemeler bu konuda bize bilgiler sunar. Aynı bilgiler Hititçe yazılı belgeler vasıtasıyla da doğrulanmaktadır. Hitit tasvirlerinde miğferli, kemerli kısa eteklikli giysileriyle Hitit askerleri silah olarak kılıç, mızrak, balta, ok, yay ve savunma için de kalkan kullanıyorlardı. Tanrıların da yardımıyla kazanıldığı belirtilen savaşlardan sonra elde edilen kıymetli eşyalar, madenler, hayvanlar ve çok sayıdaki esirden oluşan ganimet yine bir kısmı tanrıların tapınaklarına sunulmak, hem bu şekilde hem de kralın, ordu komutanlarının hatta askerlerin kendi paylarına düşenlerle Hitit ekonomisine katkıda bulunmak üzere Hitit ülkesine getiriliyordu. Saldırının yanında savunmaya yönelik önlemler olarak da kentleri çepeçevre saran surlar, sınır bölgelerindeki muhafız kuvvetleri, garnizonlar sayılmalıdır. Denizlerdeki savaş gücüne dair imparatorluğun son evresine ait kayıtlarda bazı bilgiler varsa da bu konu belirgin biçimde ortaya konulamamaktadır.

Halk

Hitit Dönemi Anadolu'sunun etnik yapısına bakılmak istenirse bu konuda bize fikir veren hususlar çivi yazılı ya da Anadolu'nun hiyeroglif yazısıyla yazılmış belgelerde kaydedilmiş, farklı dillere ait metinler, yine farklı etnik gruplara ait olduğu belirlenen yer ve şahıs adları ile yine bu hususa ait bilgiler ulaştıran çeşitli kayıtlardır. Hititlerin yanında Anadolu'da bu dönemde onlarla yakın akraba kavimler olarak tanınan Luviler ve Palaların varlığını biliyoruz. Palalar, Hitit ülkesinin kuzeybatısında yaşayan kavim iken, Luvilerin Batı Anadolu'dan Orta Anadolu'nun güneyi de dahil olmak üzere tüm Güney Anadolu'ya yayılan en geniş etnik grubu oluşturduğu söylenebilir. Dilleri itibariyle Hititlere yakınlık gösteren bu grubun diğer kültürel yönlerden Hititlerden ayrımını belirlemek, siyasal, sosyal alanda bu iki kavime özgü nitelikleri ayrı ayrı açıkça ortaya koymak her zaman mümkün olmamaktadır. Hurriler İ.Ö. 3. binyıldan itibaren Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da varlıklarını sürdürürken İ.Ö. 2. binyılda Güney ve Orta Anadolu'ya dek yayılan en büyük etnik gruplardan biridir. Bunların dışında Anadolu'da yazılı belgelere yansıyan başka kavimlerden de bahsedilebilir.

İ.Ö. 2. binyıl Anadolu toplumu Eskiçağ toplumlarında genel olarak karşımıza çıkan sınıflardan oluşmaktadır. Asiller, hürler ve köleler. Siyasal, askeri, dinsel

idarede önemli mevkilerde bulunanlar ve yakınları, saray mensupları olarak tanımlayabileceğimiz grup asillerdir. Hürler sözcüğü ile anlatmaya çalıştığımız ise köle olmayan halktır. Kentlerde ya da kırsal kesimde yaşayan, çoğunlukla tarım, hayvancılık gibi o dönem ekonomisinin de temelini oluşturan uğraşları olan; ayrıca çömlekçilik, dokumacılık, dericilik, gibi o dönem endüstri kollarında çalışarak hayatını devam ettiren, ticaretle uğraşan insanlardır. Bu insanların devlete belli oranda vergi verdikleri, angaryaya koşuldukları mülkiyet sahibi olabildikleri yine belgelere yansıyan bilgilerdendir. Köleler, hür insanların mülkiyetinde efendisine hizmet eden, çoğunlukla savaşlar sonucu esir edilmiş ya da kölelerin çocukları olarak doğmuş insanlardır. Hitit kanunları incelendiğinde kölelerin de haklarının bu kanunlarla korunduğu izlenimi edinilirse de, aslında bu kölelerin efendisinin mülkiyet haklarını korumaktan başka bir şey değildir. Kölelerin mülk edinme hakkının olması da bu arada dikkat çekici bir hususdur. İ.Ö. 2. binyıl Anadolu'sunda hürler ve kölelerin dışında, belki bu ikisi arasında bir statüye sahip oldukları söylenebilecek, ama yine de durumları açıklıkla ortaya konulmuştur denilemeyecek, dilimizde bir karşılığı olmadığı için Hitit belgelerinde geçen sumerogram karşılığını kullanmak zorunda kaldığımız NAM.RA'lar vardır. Bunlar savaşlar sonucu ele geçirilen yerlerden sürgün edilerek Hitit ülkesine getirilen ve belli bir yerde ikamete mecbur tutulan insanlardır. Yerleştirildikleri bölgenin imarı ve ekonomiye katkıda bulunmalarının amaçlandığı söylenebilir.

Ekonomi

Hitit Dönemi Anadolu ekonomisi esas olarak tarım ve hayvancılığa dayanmaktaydı. Günümüze dek ulaşmış olan yazılı belgeler, bununla beraber arkeolojik araştırmaların sonuçları özellikle tarımın ekonomide ağırlıklı bir yer tuttuğunu göstermektedir. Tarımsal faaliyetler yanında genel olarak ikinci derecedeki bir ekonomik uğraş olarak beliren hayvancılık, günümüzde olduğu gibi belki de coğrafi koşulların belirlemesiyle o dönemde de Anadolu'nun bazı yerlerinde temel geçim kaynağını oluşturmaktaydı. Buğday ve arpa en çok yetiştirilen ürünler olmakla birlikte temel besin kaynağını da teşkil etmekteydi. Tahıl ürünleri yanı sıra çivi yazılı belgelere yansıyan baklagiller, meyveler, zeytin gibi yağ elde edilen kimi endüstriyel bitkiler o dönemde de üretilmekteydi. Tarım arazileri, Hitit inancına göre tüm yeryüzü ve her şeyin olduğu gibi tanrılara aitti. Tanrılar adına ise bunların sahibi kraldı. Her ne kadar temel anlayış bu olsa da özel mülkiyet kavramının tarım arazileri için de varlığı bilinir. Kişisel araziler yanında, sarayın ve tapınakların da arazileri mevcuttur. Osmanlı Dönemi'ndeki tımar sistemine benzer bir uygulamanın en eski benzerini Hititlerde de görüyoruz. Kral tarafından belirli yükümlülükler karşılığında arazi verilen kişiler söz konusudur. Tapınaklar, Hitit dünyasında sadece dinsel uygulamaların gerçekleştiği, tanrıların temsil edildiği

yerler değil, aynı zamanda sosyal, kültürel ve ekonomik organizasyonları ile belirginleşen yerlerdir. Tapınaklara ait, saraya ait geniş arazilere bağlı olarak çalışan, tarım yapan işçiler olduğu gibi, kendi arazisinde çalışan insanlara da belirli zamanlarda buralarda çalışma yükümlülüğü verilebiliyordu.

Hayvancılık söz konusu olduğunda büyükbaş ve küçükbaş hayvan sürülerinden bahsedilebilir. Şahıslara ait sürülerin yanı sıra saraya ve tapınağa ait hayvan varlığı dolaylı olarak ya da doğrudan belgelere yansımıştır. Çobanlık bu dönemde sadece hayvanları sevk ve idare eden değil, onların ürünlerinden yararlanma işini de organize eden önemli bir meslek olarak karşımıza çıkar.

Dokumacılık, dericilik, çömlekçilik gibi meslekler küçük endüstriyel uğraşlar olarak daha çok kent yaşantısında söz konusuydu. Üzerinde durduğumuz çağ, maddi kültür unsurlarına göre yapılan adlandırmasıyla Orta Tunç ve Geç Tunç Çağları'dır. Yani tuncun günlük yaşamdan askeri alana dek her yerde bolca kullanıldığı bir dönem söz konusudur. Tuncun kullanılıyor olması madencilikteki ulaşılmış aşamayı tek başına ortaya koyan bir husustur. Tunç, bakır ve kalay alaşımıdır. Tuncun elde edilmesi için bakırın sağlanması, bu da Anadolu'daki bakır madenlerinin işletilmesi ile mümkündü. Kalay ise Anadolu'ya dışardan getiriliyordu. Bakırın elde edilmesi örneği madenciliğin varlığına işaret ettiği gibi, bakırın ve kalayın alaşımını yapmak üzere eritilmesi; bunu gerçekleştirebilecek yüksek ısıyı sağlayabilecek fırınların inşa edilmesi; bu fırınların kullanılması; tunç elde edilmesi; işlenmesi; tüm bunlar uzmanlaşmanın olduğunu açıkça gösteren faaliyetlerdir.

Tuncun elde edilebilmesi için gerekli kalay, Anadolu'da o dönemde işletilen kalay yatakları olmadığından dışarıdan getirilmek durumundaydı. Bu da ticaret açısından değerlendirilmelidir. Ticaret bir önceki Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda olduğu kadar yaygın ve gelişmiş olmamakla beraber Hitit Dönemi'nde de şüphesiz devam ediyordu. Hem Anadolu içinde ticaretin sürdürüldüğü hem de dış ticaretin varlığı bilinmektedir. Ticarette değişim aracı olarak maden külçeleri, gümüş ağırlıklar kullanılmaktaydı.

Yazı

İ.Ö. 2. binyıl Anadolu'sunda iki tür yazı kullanılmıştır. Bu yazılardan biri, Hitit siyasal tarihine ve kültürüne ilişkin bilgilerimizin büyük kısmını bize ulaştıran belgelerin kaydedilmiş olduğu çivi yazısıdır. Diğer yazı ise, Anadolu'ya özgü olan bir resim yazısıdır. Çivi yazısı İ.Ö. 3200 yılı civarında Güney Mezopotamya'da Sumer ülkesinde icat edilmiş olan yazının yüzyıllar içinde içerikte ve biçimde geçirmiş olduğu gelişme aşamalarından sonra ulaşmış olduğu formdur. Bu yazı Mezopotamyalı kavimler tarafından kullanılmış, buradan diğer Önasya uygarlıklarına da yayılmıştır. Anadolu'da İ.Ö. 2. binde iki ayrı çivi yazısı kullanılmıştır.

Bunlardan birincisi Hitit Krallığı kurulmadan önce Anadolu'da ticaret amacıyla bulunan Asurlu tüccarların kullandıkları, kendi dillerini ifade ettikleri Eski Asur üslubundaki çivi yazısıdır. Bu yazıyla yazılmış binlerce tablet, Asurlu tüccarların Anadolu'da kurmuş oldukları ticaret kolonilerinin merkezi olan Kaneş (Kayseri-Kültepe) yanında kurulmuş olan ticaret kolonisinde ele geçirilmiştir. Bu yazı Anadolu'da kullanılıyor iken Hititlerin de bu topraklarda bulunduklarını, Pithana ve Anitta isimli krallar ile ilk siyasal birlik kurma çabalarını başlattıklarını biliyoruz. Anacak Hititler Eski Asur üslubundaki bu çivi yazısını kullanmamışlardır. Asurlu ticaret kolonileri Anadolu'da ortadan kalktıktan ve aradan yüzyıl kadar geçtikten sonra kurulan Hitit Krallığı döneminde Hititler başka bir çivi yazısını alarak kendi dillerine uygulamışlardır. Yine Eski Mezopotamya kökenli olan Eski Babil üslubundaki bu çivi yazısının Hititçeye uygulanması sonucu Hitit çivi yazısı dediğimiz yazı ortaya çıkmıştır. Hititçe yazılmış olan çivi yazılı tablet arşivleri şimdiye dek dört ayrı yerde arkeolojik kazılar sonucu gün ışığına çıkarılmıştır. Başkent Hattuşa (Çorum-Boğazkale), Şapinuva (Çorum-Ortaköy), Tapigga (Tokat-Maşathöyük), Şarişşa (Kuşaklı-Sivas). Bunlardan Hattuşa'daki arşivlerde ele geçen, incelenip yayınlanmış olan binlerce tablet Hitit tarihi ve kültürü konusundaki başlıca kaynağımızı oluşturur. Hititçe çivi yazılı tabletlerde kaydedilmiş olan metinler, yıllıklar, antlaşmalar, kanunlar, mektuplar, bayram törenleri, bağış belgeleri, büyü ve fal metinleri, mitolojik içerikli metinler, dualar vs. olmak üzere çok çeşitli konulardadır. Çoğunluğu dinsel içerikli metinler oluşturmaktadır. Tabletlere kaydedilen belgelerin yazımında kullanılan dil Hititçe olmakla beraber, Hititlerin kültürel açıdan çok etkilendikleri, ayrıca yazının ilk ortaya çıktığı yer olan Mezopotamya uygarlıklarının dilleri Akkadca ve Sumerce birçok sözcük de kullanılmıştır. Hititçe'nin yanı sıra Anadolu'da konuşulmuş diğer diller, Hattice, Palaca, Hurrice, Luvice yazılmış pasajlar da söz konusudur. Dönemin diplomasi dili konumundaki Akkadca yazılmış metinler de vardır. Çivi yazısı sadece sarayda, yönetim çevreleriyle sınırlı kalmış halk tarafından kullanılmamıştır. Bu yazının saraylarda, yönetim birimlerinde görevli katipler tarafından yazılmış olduğu, yani yazı yazma işiyle görevli kişiler bulunduğu belgelerden anlaşılmaktadır. Yazıcıların yönetim işlerinde de önemli sorumluluklar üstlendikleri, başyazıcı unvanına sahip bir kişinin, başkent geçici olarak Tarhuntaşşa kentine taşındığında eski başkent Hattuşa'nın yönetimini üstlenmesinden anlaşılmaktadır.

Anadolu'nun bu dönemdeki diğer yazısı olan resim yazısı, yani Anadolu hiyeroglif yazısı ise kaya anıtları üzerinde ve mühürlerde kullanılmıştır. Halkın görebileceği yerde anıtlar üzerinde ve yine günlük yaşantıda da kullanılan mühürler üzerine uygulanmış olması bu yazının halka hitap eden, halkın anlayabileceği bir yazı olduğu izlenimini doğurmaktadır. Ancak yine de bu yazının yaygın okur-yazar bir halk kitlesince kullanıldığı anlamı çıkarılmamalıdır. Her

ne kadar bu yazının yaygın olarak üzerine yazılmış olduğu malzemelerin, çivi yazısının üzerine yazılmış olduğu kil tabletler gibi dayanıklı olmadığı, dolayısıyla bu yazının yaygın kullanımına delil oluşturacak yazılı malzemenin doğanın yıpratıcı koşulları karşısında günümüze ulaşmadığı yorumları yapılsa da, bu yazının yaygın olarak kullanıldığı hususu çok şüphelidir. Hitit Krallığı tarih sahnesinden kalktıktan sonra Geç Hitit Beylikleri zamanında da kullanılan Anadolu hiyeroglif yazısının dili Hititçe değildir. Hititçe ile yakın akraba olan, Luvilerin konuşmuş olduğu Luvice'dir. Bu durum göz önünde bulundurularak, yani halkı daha çok ilgilendiren yazının dilinin Hititçe değil, Luvice olmasına dayanarak o zamanki etnik yapı hakkında da fikir yürütülebilmektedir.

Hukuk

Hattuşa arşivlerinde ele geçen çivi yazılı tabletler arasında kanunların kaydedilmiş oldukları da bulunmaktadır. Hitit kanunları iki ayrı tablette yazdırılmış olmakla beraber, bunların kopyaları olan nüshalar arşivlerde yer almıştır. Kanun tabletlerinde toplam 186 madde yer almaktadır. Bu maddeler modern ceza hukukunda olduğu gibi suçlara ilişkin genel tanımlamalar ve verilecek cezalar değil, doğrudan doğruya suçlar tasvir edilerek ve bu suçun karşılığında verilecek ceza belirtilerek oluşturulmuştur. Kanun tabletlerinden biri 'eğer bir adam' diğeri de 'eğer bir bağ' sözüyle başladığı için bugün böyle adlandırılmaktadır. Hitit kanunlarının oluşturulmasında Mezopotamya'da yazıya geçirilmiş olan kanunlardan etkilenilmiş olduğu, içeriğin ve formun oluşturulması hususuna dikkat edildiğinde kendiliğinde ortaya çıkar. Bununla beraber Hitit kanunları birçok yönüyle Mezopotamya kanunlarından ayrılmaktadır. Kanun maddelerinin bireyin haklarını, mülkiyetini korumanın yanı sıra toplumsal düzenin korunması, ekonominin zarar görmesinin engellenmesi konularının da gözetilerek konulduğu açıktır. Kanunlar içindeki ifadelerden, farklı kopyalardaki bazı dilsel özelliklerden hareketle kanunların zaman içinde değişime uğradığı anlaşılmaktadır. Zaman içinde meydana gelen değişiklikler takip edildiğinde, Hitit yasalarının, Mezopotamya yasalarında daha çok görülen öç alma duygusunu tatmin eden cezalardan, tazminat cezalarına yönelik olduğu, yani hukuk anlayışının gelişiminin yasalara yansıdığı görülür. Bu ifadeden anlaşılacağı üzere Hitit kanunlarında genellikle ceza verilirken kısasa kısas prensibi değil, mağdurun mağduriyetinin giderilmesine yönelik cezalar tercih edilmiştir. Bu yönüyle Hitit hukuk anlayışının yüksek Mezopotamya kültüründe ortaya konulmuş hukuk anlayışının ilerisinde olduğu söylenebilir. Ölüm cezalarının verildiği maddeler de söz konusudur. Bunlar genellikle krala karşı işlenen ya da Hitit toplumunda büyük günah sayılan suçlara verilirdi.

Mahkeme olarak tanımlanan yerlerin olduğu ne yazılı belgeler vasıtasıyla ne de arkeolojik kazılar yoluyla kanıtlanamamıştır. Kanun maddeleri dolayısıyla 'kral kapısı' deyiminin mahkemeyi karşıladığı anlaşılmaktadır. Ancak bunun her

zaman sözcüklerin ifade ettiği gibi kral sarayının kapısı ile ilgili olup olmadığı belli değildir. Kralın bizzat baktığı davalar olduğu bilinmekle beraber, 'kral kapısı' deyimi her zaman kralın baktığı davaların görüldüğü yer için kullanılmamış olsa gerekir. Davalara bakanların sadece bu işle görevli kimseler olduğu yolunda da bilgiler yoktur. Ancak kentlerdeki ihtiyarlar kurulunun bu işle ilgili olduğu, aynı zamanda idari görevleri de olan yüksek dereceli komutanların da davalara baktıkları anlaşılmaktadır.

Din

Daha önce de belirtilmiş olduğu gibi günümüze dek ulaşmış bulunan Hititçe çivi yazılı belgelerin çoğunluğu dinsel içeriğe sahip ve din işleriyle ilgilidir. Dinsel içerikli olmayan birçok başka tür metinde de her zaman tanrıların anıldığı, dinsel önemin vurgulandığı pasajlar söz konusudur. Tüm Eskiçağ toplumlarında da benzer olduğu üzere din, Hitit toplumsal yaşantısında, hatta bunun ötesinde siyasal yaşantısında çok önemli bir yer tutmaktaydı. Hitit dini, bu dini benimseyen halkı tanımlarken sık sık kullanılan 'bin tanrılı halk' sözünde ifade edildiği gibi çok tanrılı bir dindir. Tanrılar ailesinde başta baş tanrı Fırtına Tanrısı ve onun eşi olan Arinna'nın Güneş Tanrıçası, bu çiftin çocukları olan tanrılar ve tanrıçalar ile diğer tanrılar yer alır. Hititlerin inanç konusundaki tutumu, diğer çoğu Eski Önasya kavimlerinde olduğundan daha fazla başka kavimlerin dinlerinden kolay etkilenmeye açıktır. Nitekim Hitit dini, Hititlerin kendi dinsel inançlarının yanı sıra Anadolu'da birlikte yaşadıkları, egemenlikleri altına aldıkları kavimlerin; kültürel açıdan etkisinde kaldıkları Mezopotamyalı kavimlerin dinlerinin özelliklerini de yansıtır. Hititler ilişkide bulundukları kavimlerin dinlerine karşı, belki de onların tanrılarının kendileri üzerindeki olabilecek kötü etkilerinden korktukları için, hoşgörülü davranmışlar, diğer kavimlerin tanrılarını kabul ederek onları da kutsamışlardır. Dinsel açıdan onlar üzerindeki en yoğun etki gösterdiği izlenebilen kavim Hurrilerdir. Hurrilerin Anadolu'ya daha fazla yayılmalarından sonra, özellikle Hitit İmparatorluk Dönemi'nde Hurri etnik unsurunun, kültürünün Hititler arasında daha fazla yayılması, Hurri dininin de yoğun etkisini beraberinde getirmiştir.

Hitit tanrılarına dair bilgilerimizi yazılı belgelerden öğrenirken onlara ilişkin tasvirler de Anadolu'nun çeşitli yerlerinde bugüne dek ulaşan kaya kabartmalarında yer alır. Tanrıları ve tanrıçaları insan biçiminde tasavvur etmekteydiler. Onlar da insanlara benzer bir yaşam sürmekteydi. Tanrılar genellikle sivri külah üzerine boynuzla betimlenmiş bir başlık takarken beli kemerli kısa eteklikli bir giysi giyerken gösterilmişlerdir. Tanrıçalar ise silindirik bir başlık ve yere kadar uzanan etekleri ile tasvir edilmişlerdir. Çok sayıda tanrı ve tanrıçanın tasvirinin en iyi görülebildiği yer başkent Hattuşa'nın hemen yakınındaki ve bu kentin, bir

tapınağın da bulunduğu kutsal alanlarından Yazılıkaya'dır. Burada iki ayrı galeride kaya yüzeyine kabartma olarak betimlenmiş tanrılar ve tanrıçalar bulunmaktadır.

Tanrıların kutsal mekânı olarak kentlerde tapınaklar inşa edilmiştir. Hattuşa'da yapılmış olan birçok tapınaktan en önemlisi aşağı kent olarak bilinen yerdeki baş tanrı ve tanrıça adına olan tapınaktır. Tapınaklar, içerisinde en kutsal yerinde tanrıyı simgeleyen bir heykelin bulunduğu, o tanrıyla ilgili dinsel uygulamaların yapıldığı yerlerdir. Sadece kutsal mekân olmanın dışında, görevlilerin günlük işlerini, yaşamlarını sürdürdükleri yerlerin, depoların, arşivlerin bulunduğu yapılar topluluğudur. Tapınak, kendi arazileri, gelir getiren mülkleri olan, bağışlar ve hediyeler gibi girdileri olan bir ekonomik merkezdir aynı zamanda.

Hititçe belgeler içinde bayram törenlerini anlatanlar da çok sayıda olmak üzere günümüze ulaşmıştır. Bunlar vasıtasıyla dinsel içeriğe sahip bayram törenlerinin nasıl uygulandığını, içeriğini biliyoruz. Tanrılar adına kutlanan bayramlarda amaç tanrıları memnun etmektir. Bu nedenle belli zamanlarda kutlanması gereken bayram törenlerinin vaktinde ve gereğine uygun olarak kutlanmasına büyük özen gösterilirdi.

Yine tanrıları memnun etmek amacıyla kurban uygulamalarının varlığını biliyoruz. Tanrıların isteklerini, kararlarını öğrenmek için yapılan fallar, bazı doğa olaylarını dikkate alarak tanrıların kararlarının yorumlanması olan kehanetler, tanrılardan istekte bulunmak amacıyla yapılmış olan dualar, Hititçe çivi yazılı belgeler içinde kaydedilmiş sayıları hiç de az olmayan metinlerdir.

Geç Hitit Devletleri

Anadolu'nun İ.Ö. 2. binyıl tarihine damgalarını vuran Hititlerin kurmuş oldukları krallık dört yüz yılı aşkın bir süre varlığını devam ettirdikten sonra, İ.Ö. 12. yüzyılın başlarında yıkılmıştır. Anadolulu bazı kavimlerin saldırıları, bağlı devletçiklerin isyanları ile zayıflamış olan Hitit Krallığı'na son yıkıcı darbeyi batıdan gelen Ege Göçleri olarak bilinen yıkıcı göç dalgası vurmuştur. Yeni gelen istilacı göçebe kavimlerle beraber, Anadolu uzunca bir süre yazılı kaynakların olmadığı karanlık döneme girer. Orta Anadolu'da dört yüz yıllık bir zaman ne yazılı ne de arkeolojik verilerle herhangi bir belirgin uygarlığın izlerinin takip edilemediği dönemdir. Hitit Krallığı'nın yeni gelen istilacılar tarafından yıkılmasında sonra, bunların baskılarına maruz kalan Hitit yönetiminde yaşayanlar yurtlarını terk ederek daha güneye ve güneydoğuya doğru çekilmek zorunda kalmış olmalıydılar. Hititli, Luvili bu etnik gruplar Anadolu'nun güneydoğusunda ve Kuzey Suriye'de Aramiler ve Hurriler ile de karışarak Geç Hitit Devletleri dediğimiz kü-

çük krallıkları kurmuşlar; aynı adla anılan uygarlığın temsilcileri olmuşlardır. Tuz Gölü'nden Kuzey Suriye'ye dek uzanan coğrafyada irili ufaklı olarak beliren bu krallıkların tarihi, kaynakların dağınık ve az olması nedeniyle yeterince ortaya konulamamaktadır. Geç Hitit Dönemi'nden günümüze dek ulaşmış olan, Hitit İmparatorluk Dönemi'nde de kullanıldığını bildiğimiz Luvi hiyeroglif yazısı ile yazılmış yazıtlar tarihsel içerikli geniş bilgi sunmaktan çok uzaktır. Bu krallıkların tarihi onların ilişkide oldukları çağdaşları Asur Krallığı'nın kaynaklarından öğrenilir. Bu kaynaklarda da onlardan Asur'la ilişkileri ölçüsünde bahsedildiği için yine sürekli ve bütün tarihsel bilgi edinilemez. Geç Hitit Devletleri'nin, Hitit İmparatorluk Dönemi'nde de kullanılmış, ancak dili itibariyle Luvi unsurunu yansıtan bu yazı dışında kültürel anlamda; ayrıca bu devletlerin krallarının bazılarının taşımış oldukları isimler ve yine bu krallıkların Hititlerin kendi ülkeleri için kullanmış oldukları ad olan Hatti adıyla Asur belgelerinde anılmış olmaları dışında siyasal anlamda, ağırlıklı olarak Hitit unsurunu temsil ettikleri iddia edilemez.

Genel olarak İ.Ö. 9. yüzyılın ortalarından İ.Ö. 7. yüzyılın başına kadar siyasal tarihlerine dair Asur belgelerinde kayıtlar olan Geç Hitit Devletleri'nin en batıda olanı Tabal adını taşır. Kuzeyde Kızılırmak'tan güneyde Aladağlar ve Bolkar Dağları'na, batıda Tuz Gölü'nden doğuda Gürün'e dek uzanan bölgedeki Tabal, söz konusu krallıklar arasında sınırları açısında en büyüğünü teşkil eder. İ.Ö. 2. binyılda da Luvi etnik unsurunun, dolayısıyla Luvi kültürünün yayılım alanı içinde olduğu kabul edilen Tabal ülkesindeki İ.Ö. 1. binyıla ait Luvi hiyeroglif yazıtlarında edinilen sınırlı bilgiler, Asur kaynakları ile paralellik gösterir ve kimi zaman birbirini tamamlar. Güneydoğudaki diğer devletlere göre Asur'un etki alanına daha az giren Tabal'de batıdaki Fryg kültürünün etkileri de izlenir.

Milidia Krallığı, Malatya bölgesini kaplamaktaydı. Fırat'ın doğusunda ve batısında yayılmış olan Milidia, Asur kaynaklarında İ.Ö. 11. yüzyıldan itibaren yer alır. Geç Hitit Devletleri'nin en kuzeydoğuda olanı Milidia, Urartu Krallığı ile de mücadele etmek durumunda kalmış, İ.Ö. 8. yüzyılın sonunda bağımsızlığını Asur'a karşı kaybetmiştir.

Fırat kıyısında Türkiye-Suriye sınırındaki, tarihi İ.Ö. 3. binyıla dek çıkan, 2. binyılda Hitit Krallığı'nın güneydoğudaki önemli vassallerinden biri konumundaki Kargamış, Geç Hitit Devletleri arasında da en dikkat çekici olanlardandır. Fırat'ın geçiş yerini kontrol altında tutan, stratejik öneme sahip bu kent, İ.Ö. 11. yüzyıl Asur kaynaklarında güçlü bir krallık olarak tanınmaktadır. Bölgesindeki diğer devletçiklerle aynı kaderi paylaşarak İ.Ö. 8. yüzyılın sonlarına doğru Asur'a bağımlı hale getirilip, bağımsızlığına son verilmiştir.

Diğer Geç Hitit Devletleri ise şunlardır: Adıyaman bölgesinde bulunan, başkenti bugün Atatürk Barajı gölünün suları altına kalan Samsat Höyüğü olan Kummuh Krallığı; Kahramanmaraş dolaylarını kapsayan Gurgum; Gaziantep yöresindeki, merkezi Zincirli höyüğü olan Sam'al Krallığı; Antakya ve Amik Ovası'nı kapsayan Pattin Krallığı; Çukurova'da bulunan Que ve onun kuzeyindeki dağlık bölgede olan Hilakku krallıkları.

Kaynakça

Akurgal, E., Hatti ve Hitit Uygarlıkları, İstanbul 1995

Alp S., Hitit Çağında Anadolu, Ankara 2001.

Bryce, T. R. The Kingdom of the Hittites, Oxford 1999.

Bryce, T.R., Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum, Ankara 2003.

Dinçol, A.M., "Hititler", Görsel Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, cilt I, İstanbul 1980, s.18-120.

Gurney, O.R., Hititler, Ankara 2001. Kınal, F., Eski Anadolu Tarihi, Ankara 1987.

Macqueen, J.G., Hititler ve Hitit Çağında Anadolu, Ankara 2001

Ünal,A., Hititler Devrinde Anadolu, I,II, III, İstanbul 2002,2003,2005.

FRİGLER*

Geçmişten günümüze kadar sayısız medeniyetlerin yaşam bulduğu Anadolu coğrafyasında, insanoğlunun bilinen 900.000 yıllık serüveni esnasında, sayısız ve eşsiz nitelikte anıtlar ve eserler günümüze ulaşmıştır. Bu anıt ve eserler sayesinde, kimlerin bu topraklar üzerinde yaşayıp göçtükleri hakkında fikir sahibi oluruz.

İnsanoğlu yaşam döngüsü içindeki sürenin büyük bir kısmını, mağaralarda ilkel bir şekilde yaşayarak geçirmiştir. Bu çağ bilim adamlarınca Paleolitik Çağ (Yontma Taş Devri) olarak adlandırılmıştır. İ.Ö. yaklaşık olarak 10.000 yıllarına kadar devam eden Paleolitik Çağ' da dünyamız kuzey yarım küresi çetin kış koşullarının yaşandığı buzul evrelerinin şiddetli baskısı altındaydı. Buna çağdaş olarak güney yarım kürede de bol yağışların hakim olduğu plüvial evreler hüküm sürmekteydi. Buzul Çağı'nda Anadolu'nun da bulunduğu kuzey yarım kürede 5 farklı buzul dönemleri ile bu dönemlerin arasında yaşanan ara dönemler yaklaşık 2 milyon yıl boyunca dünyamızı etkisi altına almıştır.

Yaklaşık olarak 900.000 yıl önce Anadolu'da izleri tespit edilen insanoğlu 20-25 kişilik küçük topluluklar halinde mağara, kayaaltı sığınakları ve ilkel kulübelerde yaşamlarını sürdürmeye çalışmıştır. Bu dönemde genellikle grubun güçlü ve genç erkekleri ağaç dallarından ve çakmaktaşından yaptıkları ilkel savaş aletleri ile çevrelerinde yaşayan vahşi hayvanları avlamış, kadınlar, yaşlılar ve çocuklar da kamplarında avcıların iyi bir av ile dönmesini ümit ederek beklerler ve etrafındaki meyve ve sebzeleri toplayarak, topluluğun besin ihtiyaçlarının teminine katkıda bulunmaya çalışırlardı.Bu dönmede temel gereksinim, vücudun çetin doğa koşullarına karşın hayatta kalmak için ihtiyaç duyduğu enerjiyi sağlayacak besin kaynaklarının temini, temel problemi ise yaşamın devamını sağlayacak güvenli ortamın olmayışıdır.

Oldukça uzun bir dönem devem eden Paleolitik Çağ'da insanoğlu maalesef ciddi bir gelişme gösterememiş, ancak temel hedefi olan hayatta kalmayı bütün güçlüklere rağmen büyük bir özveriyle başarmıştır. Gerçek silahlardan yoksun, çetin doğa koşulları ve doğada fiziksel olarak kendinden daha üstün donanımlara sahip diğer hayvanlar ile yarışmak zorunda kalmıştır. Buradaki en büyük etken hiç şüphesiz ki iklim koşullarıdır. Tüm canlılar gibi insanoğlunun temel hedefi, vücudunun gereksinim duyduğu enerjiyi sağlayacak besini en kısa ve en güvenli şekilde temin etmektir. İnsanoğlunun et ve otla karışık olarak beslenmesi şüphesiz ona ciddi avantajlar sağlamıştır. Devam eden süreç içinde fiziksel ve zihinsel gelişiminin önünde soğuk iklim her zaman büyük bir engel olmasına karşın, insanoğlu kendine avantaj sağlayacak koşulları yaratmayı başararak doğayı sınırlı da olsa kontrol edebilmişitir.

* Bu bölüm Anadolu Medeniyetleri Müzesi Uzmanlarından Mustafa Metin tarafından hazırlanmıştır.

İnsanoğlunun önündeki engel, yaklaşık olarak günümüzden 12.000 yıl önce yavaş yavaş kalkmaya başlamıştır. İklim koşulları değişince şüphesiz insanoğlunun yaşadığı çevredeki fauna ve flora da zenginleşmeye ve çeşitlenmeye başlamıştır. Bu avantajı çok iyi değerlendiren insanoğlu besini elde etmek için daha az zaman harcayınca başka faaliyetler için artık zaman bulabilmiştir. Böylelikle doğal olarak elde edilen barınma ihtiyacı insanoğlunun elinde şekillenmeye başlayarak kerpiçten barınaklara ve köylere dönüşmeye başlamış, bazı vahşi hayvanları evcilleştirmiş, doğada bulunan vahşi arpa ve buğdayı üretmeyi kendi başarmıştır.Bu uzunca yılların sonunda hayvan evcilleştirmek ve besin kaynaklarını düzenli bir şekilde üretmek insanoğlunun gerçekleştirdiği gerçek bir devrimdir.

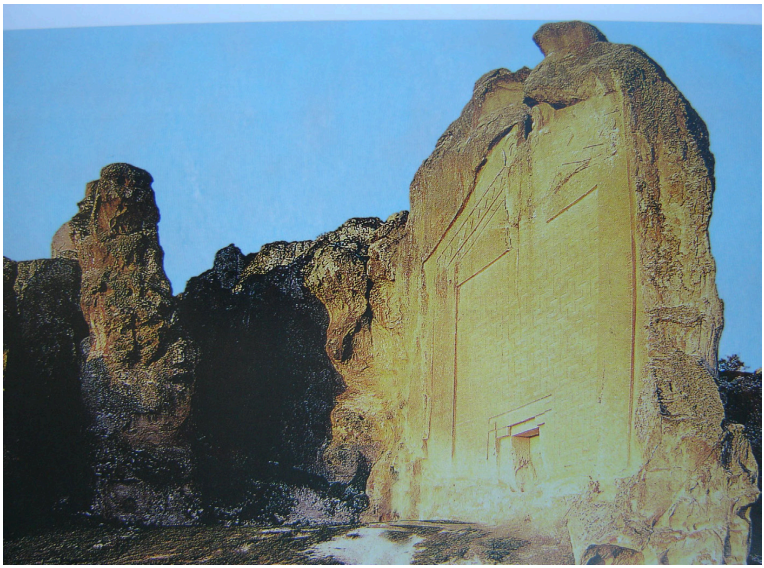
Artık avlanmak zorunda olmayan ve gereksinim duyduğu besinini üreten toplumlar, sanatsal faaliyetler için zaman bulmaya başlamışlardır. Bu dönem Neolitik Çağ olarak adlandırılmıştır. Bu çağda insanoğlu kili kullanarak ihtiyaç duyduğu çanak çömleği kabaca elde şekillendirerek ilkel fırınlarda pişirip kullanmaya başlamıştır. Bu devrimler insanoğlunun gelişimine büyük katkılar sağlamıştır.

Toplumlar zamanla bakırı keşfetmiş, kurduğu kentlerin etrafını yüksek savunma duvarları ile çevirmeye başlamış ve ürettiği seramikleri geometrik desenler ile bezemiştir. Daha sonra keşfettiği bakırı kalay ile karıştırıp bronz elde eden toplumlar zamanla gümüşü ve altını da kullanarak bütün dünya uluslarının hayranlığını kazanan en üstün sanat eserlerini yaratmışlardır içinde yaşadığımız coğrafyada.

İ.Ö. 1950 yıllarında Anadolu'nun zenginliğini fark eden Asurlu tüccarlar ticaret için Anadolu'ya gelmeleri ve beraberlerinde çivi yazısını da getirmeleri, yeni bir atılımın habercileridir. Artık Anadolu insanı yazı ile tanışmıştır, kendisini, atalarını, dinini, sanatını, yaşamını ve yaptıklarını bizlere anlatma becerisine kavuşmuştur. Böylelikle Anadolu' nun zengin altın yataklarından pay alabilmek amacıyla gelen tüccarlar, Anadolu'da tarihi çağların başlamasına ne denli büyük bir katkıda bulunduklarının belki de farkında değillerdi. Zamanla Anadolu insanı da yazmayı ve okumayı öğrendi Asur 'dan gelen tüccarlardan ve katiplerden.

İ.Ö. 17 yüzyıla gelindiğinde, Orta Anadolu'da tarihe yön verecek yeni ve büyük bir medeniyetin ayak sesleri duyulmaya başlanır. Bu topluluk daha sonra Anadolu tarihindeki ilk imparatorluğu kuracak olan Hititlerden başkası değildir. Zaman zaman Anadolu'nun büyük bir kısmını hükümranlık altına alan Hititler yaklaşık olarak İ.Ö. 1200 yıllarında tarih sahnesinde büyük izler bırakarak silinir ve Orta Anadolu'yu terk ederek güneye göç ederler. Böylelikle İ.Ö. 3000 yıllarında başlayan Bronz Çağı sona ermiş, antik dünyaya yön verecek yeni bir metal adından söz ettirmeye başlayacaktır. Bu metal demirdir. Gerçi Anadolu insanı demiri çok önceden bilmekteydi ancak yoğun bir şekilde her nedense kullanamamıştı.

İ.Ö. 1200 yıllarında artık Demir Devri başlamış, Orta Anadolu bozkırında farklı bir kültürün ayak sesleri duyulmaya başlanmıştır. Bu sesler, Anadolu'ya göç eden yabancı bir kültüre aitti ve bu kültür daha ilkeldir Anadolu'nun yerli halklarına oranla. Artık bozkır yeni bir medeniyete yurtluk olmaya başlamıştır. Artık Orta Anadolu bozkırının yeni efendileri Frigler' dir ve İ.Ö. 1. bin yıl boyunca Anadolu, Orta Doğu ve Batı dünyasında adlarından söz ettireceklerdir.

Resim 3.1. Friglere ait önemli bir eser: Yazılıkaya

Siyasal Tarihi

Avrupa'da yaşadıkları dönemede Brygler veya Brigler adını taşıyan Frigler, Mekodonya ve Trakya'dan Boğazlar yolu ile Anadolu'ya göç eden Trak boylarından biridir. Tarihte "Ege Göçleri" veya "Deniz Budunlarının Göçü" olarak bilinen bu göçler konusundaki en ayrıntılı bilgi kaynakları Mısır belgelerinde yer almaktadır. Bu belgelerden anlaşılabildiği kadarıyla, Hititlerin durdurmayı başaramadığı bu saldırgan kavimler, yolları üzerindeki tüm uygarlık merkezlerini yakıp yıkarak Mısır sınırlarına dayanırlar ve III. Ramses (İ.Ö. 1198-1166) tarafından iki büyük savaşta durdurulur. Orta Anadolu'daki Hitit kentlerinde tespit edilen yangın katmanları ve saldırıların çok şiddetli olduğunu göstermektedir. Bu kavim, daha sonraları Anadolu'da Frigler olarak bilinen kavimden başkası değildir.

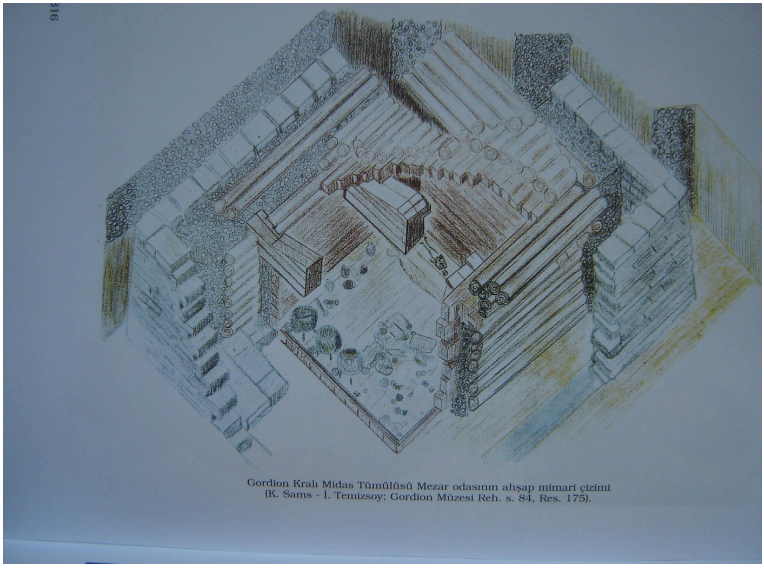
Frig göçlerinin tarihi hala birçok yönden karanlık olup, tartışmalıdır. Genel olarak kabul edilen görüşe göre, Truva'nın bir yangınla sona eren VIIb1 ve VIIb2 tabakalarında (İ.Ö. 1200-1050), Güneydoğu Avrupa kökenli el yapımı, kaba seramik ve yumrulu seramik örneklerinin ortaya çıkması, buraya Güneydoğu Avrupalı yeni bir halkın geldiğini göstermektedir. El yapımı benzer örneklere Friglerin başkenti Gordion'da Geç Tunç Çağı safhasını takip eden Demir Çağı (İ.Ö.1100 – 1000 ve 1000-950/900) safhalarında rastlanılmıştır. Araştırmalarda göçlerin tek dalga halinde olmayıp, İ.Ö. 1200'lerden başlayarak, İ.Ö. 8. yüzyıla kadar dalgalar halinde devam ettiği tespit edilmiştir.

Küçük gruplar halinde Anadolu'ya giren Frigler, krallıklarının başkenti olarak Sakarya (Sangarios) Irmağının kıyısını kendilerine seçmiştir. Bugün Polatlı İlçesinin Yassıhöyük Köyü sınırları içinde bulunan Friglerin başkenti, başlangıçta küçük bir köy görünümünde iken İ.Ö. 9. yüzyılın ortalarında seçkinlerin yaşadığı muhteşem surlar ile çevrili bir başkente dönüşmüştür. Yaklaşık 2 yüzyıl boyunca Frigler en güçlü dönmelerini yaşarlar. Bu döneme ait antik kaynakların bizlere bildirdiği iki Frig Kralı öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki, Frig Devletinin ilk kralı, başkent Gordion'a adını vermiş olan kral Gordios' tur. O, ününü oğlu Kral Midas'a ve ünlü Gordion düğümü ile bağlı arabasına borçludur. Kral Gordios, dağınık Frig topluluklarını siyasal bir birlik altında toplamayı başarandır ve bu kralın yaşadığı dönemin siyasal olayları ile ilgili bilgilerimiz yok denecek kadar azdır. Tarihçi Arianos'a göre Gordios Thelmessos'lu (Fethiye) bir kadınla evlenmiş ve Midas adını verdiği bir oğlu olmuştur. Gordios' un ölümünün ardından, oğlu Midas'ın tahta geçiş yılı olarak İ.Ö. 742 veya 738 yılı önerilmektedir.Midas'ın ünü kendi ülkesinin sınırlarını aşıp, Batı Anadolu kıyılarına ve hatta Kıta Yunanistan'ına kadar yayılmıştır. Antik kaynaklar Kral Midas'ın üstün bir diplomatik kişiliğe sahip olduğunu anımsatarak, Kyme'li (Aliağa) bir prenses ile yaptığı evliliğin bunun en önemli kanıtı olduğunu söylemektedirler. Kral Midas hükümran olduğu yıllarda zaman zaman komşuları ile birlikler kurarak güneyli komşuları Asurlar ile savaşarak etki alanlarını genişletmeye çalışmıştır. Yaşadığı dönemin en önemli hükümranı olan Kral Midas'ın ünü o kadar yayılmıştır ki zamanla mitolojik olaylara konu olmuştur.

Kral Midas ile en görkemli çağını yaşadığı sırada, Kafkaslar üzerinden Doğu Anadolu'ya giren Kimmerler, önce bölgedeki Urartular' ı güçsüzleştirdikten sonra Kızılırmak'a kadara uzanırlar ve Frig-Kimmer savaşında Frigya tamamen tahrip olur. Kimmer yenilgisini (İ.Ö. 696/695) kabullenemeyen Kral Midas, mitolojiye göre boğa kanı içerek yaşamına kendi elleriyle son vermiştir. Kral Midas'ın ani ölümü karşısında, Frig Krallığı'nın politik gücü sona ermiştir. Kral Midas yaklaşık olarak 42 yıl Frig tahtına hakim olmuş ve Friglere en görkemli dönemi yaşatmıştır. İstiladan sonra Frigler tarih sahnesinden tamamen yok olmayıp, kısa bir süre

sonra başkent Gordion'un savunma duvarları eski plan üzerine daha gelişmiş bir teknikle yeniden inşa edilmeye başlandığı ve İ.Ö. 7. yüzyılın ortalarında tamamlandığı tahmin edilmektedir.

Kimmer istilasından sonra, krallığın başkenti Gordion artık güçlü bir devletin başkenti olmayıp, yalnızca bölgesel bir merkez durumundadır. Hitit başkenti Hattuşa ve Çorum yakınlarındaki Pazarlı' nın bu dönemde birer beylik merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Frig beyleri, bu topraklarda İ.Ö. 590 yılındaki Lidya Kralı Alyattes'in (İ.Ö. 610-560) Kızılırmak seferine değin bağımsızca, bu tarihten İ.Ö. 540 yılındaki Pers istilasına kadar da Lidya Krallığı'na bağımlı prenslikler halinde varlılarını devam ettirmişlerdir. Pers egemenliği altında kalan yerli halk büyük ölçüde geleneksel yaşam biçimini ve kültürlerini sürdürmeye devam etmiştir.

Resim 3.2. Gordion Kralı Midas Tümülüsü mezar odasının ahşah mimarı çizimi

Büyük İskender'in İ.Ö. 334 yılında Çanakkale üzerinden Anadolu'ya girerek Granikos (Biga Çayı) Savaşında Perslere karşı galip gelmiş ve bütün Frigya' yı egemenliği altına almıştır. Bu, Eskiçağ dünyasının en ünlü askeri seferinin başlangıcıydı. Persler ile yapılan bu savaştan Büyük İskender'in İ.Ö.323'teki ölümüne kadar, Ege denizinden İndüs nehrine kadar yürüten Büyük İskender, Mısır'dan Kırgızistan'a kadar olan bütün bölgeyi fethetti. Anadolu'nun fethiyle birlikte başlayan Helenistik Çağ'da Anadolu'da yeni bir yaşam tarzı benimsenmiştir. Bü-

yük İskender'in Pers İmparatorluğu'nu yenilgiye uğratmasıyla birlikte Anadolu'da başlayan Hellenleşme olgusuyla birlikte, Frig kültürünün birçok özelliği de yok olmaya yüz tutmuştur. Yerli diller ve gelenekler yerini bu yeni akıma bırakmıştır. Büyük İskender'in ölümünden sonra bölge, Onun komutanları arasında sürekli el değiştirmiş ve İ.Ö. 277 yılında bir Kelt boyu olan Galatlar' ın istilasına uğramıştır. Yukarı Sakarya ve Kızılırmak arasındaki bölgeye yerleşen bu halklardan ötürü zamanla bu topraklar Galatya adını almıştır. İ.Ö. 188 yılındaki Apemeia Barışı ile Frigya, Bergama Krallığı'nın hükümranlığı altına girmiştir. Bu tarihten itibaren bölgenin kuzeybatısındaki topraklar Phrygia Epictetos adı ile anılmaya başlanmıştır. İ.Ö. 133 yılında III. Attalos Bergama Krallığı'nı veraset yolu ile Roma'ya bırakmasından sonra bölge, İ.Ö. 116 yılında Roma'nın "Asya Eyaleti" içinde yer almıştır. İ.Ö. 25'te Roma Kralı Augustus, Galatya' yı bir Roma eyaleti olarak yeniden düzenlemiş, bu dönemde Frigya' nın büyük bir bölümü Galatya Eyaleti'ne dahil edilmiştir. Bununla birlikte köklü Frig kültürünün etkileri, bölgede Roma döneminin sonlarına, hatta Hıristiyanlığın ortaya çıkışına kadar devam etmiştir. M.S. 395 yılında Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesi ile Frigya Doğu Roma toprakları içinde kalmıştır.

Frigya'nın Coğrafi Sınırları

Anadolu' ya göç edip zamanla büyük bir krallığa dönüşen Frigler, başlangıçta Ankara, Eskişehir, Afyon ve Sakarya vadilerini içine alan bir bölgede hükümran olup daha sonra kesin olmamakla birlikte, batıda Kütahya'ya , güneybatıda Isparta, Denizli, Burdur ve Elmalı Ovası'na, güneyde Konya, Niğde ve Kayseri'ye, doğuda Çorum, Tokat ve Kırşehir'e, kuzeyde Samsun'a, kuzeybatıda Bandırma yörelerine kadar etki alanlarını genişlettikleri anlaşılmaktadır.

Günümüze kadar yapılan arkeolojik kazılarda Frigler' e ait izlere, başta başkent Gordion(Yassıhöyük) olmak üzere Pessinus (Ballıhisar), Dorylaion (Eskişehir), Midas Kentin' de (Yazılıkaya), Alaatin Tepe'de (Konya), Ankyra'da (Ankara), Tyana'da (Niğde), Kültepe'de (Kayseri), Hattuşaş'ta (Boğazköy), Pazarlı'da (Çorum), Maşathöyük'te (Tokat), Kalehöyük' te (Kaman) rastlanmıştır. Bu merkezlerden Kızılırmak'ın doğusunda kalan merkezler bazı araştırmacılar tarafından Doğu Frigya sınırları içinde değerlendirilmektedir. Bu merkezlerin yanı sıra yapılan araştırmalarda şüphesiz pek çok Demir Devri yerleşim alanı tespit edilmiştir. Elbetteki Demir Devri ile ilgili yapılan araştırmalar ve kazılara devam ettikçe yukarıda bahsedilen Frig yerleşim merkezlerine şüphesiz ki yeni yerleşim merkezleri eklenecektir.

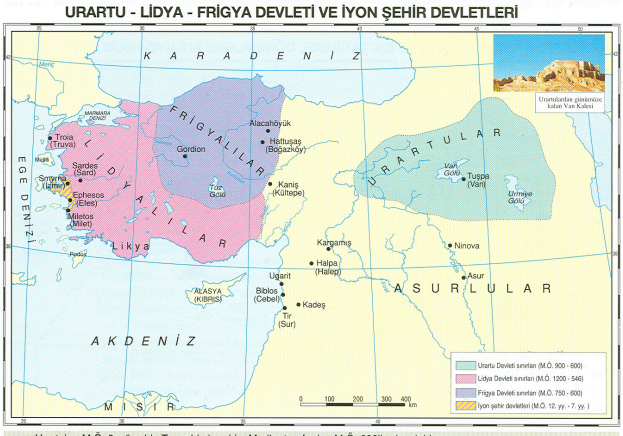
Frigler' in yerleştiği alan coğrafyacılar tarafından, İç Batı Anadolu Eşiği olarak adlandırılmaktadır. Bölge bir yandan İç Anadolu Bölgesi'nin batı kesimini çevirirken diğer yandan da kollar halinde denize dikey olarak inen dağlar arasındaki vadiler ile Ege ve Marmara denizi kıyılarına doğru açılır. Bu konumu ile Frigya,

İç Anadolu Bölgesi'nin batıya açılan kapısı, doğu ile batıyı kavuşturan ana yolların düğüm noktasıdır ve tarih boyunca stratejik önemini daima korumuştur.

Dil ve Yazı

Güneydoğu Avrupa'dan Anadolu'ya göç eden Frigler' in kullandıkları yazı ve dil üzerine bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Ancak Herodotos ve Strabon gibi eski çağ yazarlarının verdikleri bilgiler, dilbilim bulguları ve Güneydoğu Avrupa halkları ile aralarındaki maddi kültür benzerlikleri nedeni ile Friglerin Avrupa kökenli oldukları ve dilleri Frigçenin Hint-Avrupa dil ailesinden olduğu ileri sürülmekle birlikte kaynağı ve gelişimi henüz net olarak belirlenememiştir.

Frig dili batıda Bandırma yakınlarındaki Daskyleon'da; doğuda Yozgat yöresindeki Kerkenes'te; güneyde Antalya yakınlarındaki Elmalı Ovası'nda yer alan Bayındır'da konuşuluyordu. Gerek yazıtların bulunduğu yerlerin dağılımı gerekse antik Yunan yazarlarının anlattıkları da Frig topraklarının Anadolu'nun hatırı sayılır bir bölümünü kapladığını gösteriyor. Konuştukları Hint-Avrupa dilinin türü Anadolu'da Tunç Çağı süresince konuşulan Hititçe, Luvice ya da Palaca gibi diğer Hint-Avrupa dillerinden belirgin bir farklılık gösteriyordu. Ona en çok Yunanca benziyordu.

Urartular, M.Ö. 9. yüzyılda Tuşpa'da kuruldu. Medler tarafından M.Ö. 600'lerde yıkıldı.
Lidyalılar, Giges tarafından M.Ö. 7. yüzyılda kuruldu. Başkentleri Sard şehridir. Lidyalılar tarihte ilk kez parayı kullanmış olan toplumdur. M.Ö. 546 yılında yıkılmıştır.
Boğazlar yoluyla Anadolu'ya gelen Frigler, Hitit Devleti'ni yıkıp kendi şehir devletlerini kurdular. Başkentleri Gordion şehriydi. Krallarına Midas unvanı verirlerdi.

Harita 3.2. Urartu-Lidya-Frigya Devleti ve İyon Şehir Devletleri

Frig yazısı henüz tam olarak çözülememiş olmasına karşın bazı çok bilinen "Midas" yada " Ana Tanrıça" gibi çok bilinen sözcükler okunabilmektedir. Bu yazının bir taraftan Arami, diğer taraftan da Ege yazı sistemlerinin etkisi altında gelişmiş olduğu öngörülmektedir. Frig alfabesinin kaynağı konusunda bilim adamları arasında görüş birliği yoktur. Bazı bilim adamları alfabenin kaynağının Yunan alfabesi olduğuna inanırlar. Bazıları ise gerek Frig gerekse Yunan alfabelerinin aynı kaynaktan yani Fenike kaynağından geldiğine inanmaktadır. Gordion'da bulunan bronz vazoların bazılarında Erken Yunan alfabesine benzeyen Frigçe yazıtlar görülmüştür. Benzer Frigçe yazıtlara Midas Şehri ve çevresindeki Frig Kaya Anıtlarında sıkça rastlanılmıştır. Bu alfabenin İ.Ö. VIII. yüzyılın ikinci yarısında itibaren geliştiği, kaya anıtları üzerinde ustaca kazındığı ve oldukça gelişmiş olduğu kabul edilir. Bu yazıtlar ile ilgili bazı tercüme denemeleri bilim adamları tarafından yapılmış ancak bunlardan kesin bir sonuç elde edebilmek şimdilik mümkün olamamıştır.

Günümüze değin elde edilen Frigçe yazıtlar tarih olarak İ.Ö. VIII. yüzyıla kadar çıkar ve İ.Ö. V. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Frig dili ise Yunanca ile karışarak M.S.II.ve III. yüzyıla kadar yaşamıştır. Frig diline ait kalıntılar ve Yunan yazarlarından gelme 30 kadar sözcük bu dili tam olarak açıklamaya yetmemektedir. Fakat genel olarak bu dilin Hint-Avrupa dil ailesinden olduğu ve içinde Slav, Arami ve hatta Frig öncesi Hitit dillerinden de sözcükler bulunduğu söylenebilir.

Mimari

Friglerin mimari anlayışlarını yansıtan en önemli kaynaklar hiç şüphesiz Gordion ve Midas şehrinden günümüze ulaşmaktadır. Frig mimarisi çok gelişmiştir. Birinci yüzyılda yaşayan Romalı mimarlık tarihçisi Virtruvius, Frig evlerinin ahşap kalas ve tahtalardan yapıldığını, üzerlerinin de saz ve çamurla örtüldüğünü anlatır. Yığma mezar tepeleri (Tümülüs) içindeki ahşap odalara benzeyen bu gibi yapıların, yerleşim alanlarında da kullanılıp kullanılmadığı kazılardaki buluntular ile anlaşılamamıştır. İ.Ö. 8.yüzyılda Gordion evleriyle, İ.Ö. 6. yüzyıl Pazarlı yapılarının bazıları taş ve kerpiç kullanılarak inşa edilmiştir. Bu tür yapıların duvarlarını sağlamlaştırmak için, ağaç dikmeler ve yatay hatıllar kullanılmış, iç ve dış yüzeylerde, çivi kullanılmadan birbirine geçirilmiş ahşap kasalar içine alınmış, böylece sağlamlığın yanı sıra estetik bir görünüm de elde edilmiştir.

Arkeolojik bulgulara göre Gordion'da açığa çıkarılan en erken Frig yerleşim yerleri gündelik hayata ilişkin malzemeler içeren, hafif konstrüksiyonlu küçük evlerden oluşan köy karakterine sahiptir. Demir Çağının başlangıcında Gordion, görece küçük ve diğer yerlerden yalıtılmış bir yerleşmeydi. İnsanlar bu dönemde çamur sıvalı ağaç dallarından yapılma duvarlardan oluşan çukur evlerde yaşıyor-

lardı. Bu evlerin tabanlarında ve çukurlarda, evlerden atılan çöpler ve diğer dolgular ile birlikte el yapımı, kaba yapım çanak çömlek bulunmuştur. İ.Ö. 9. yüzyılda ise büyük bir dönüşüm gerçekleşir ve yerleşim, içinde büyük yapıların yer aldığı, görkemli savunma duvarları ile çevrili bir kent halini alır. Yerleşimdeki bu önemli değişim muhtemelen, bu şekilde büyük inşaat projelerinin yapımını yürütebilecek merkezi bir Frig devlet yönetiminin oluşması ile açıklanabilir. Gordion dört bölümden oluşuyor; Anıtsal duvarlar ile çevrili saraylar ve halka açık binaların bulunduğu yüksek Kale höyüğü, özenli yapıların ve belki de askeri kışlanın bulunduğu Batı Höyüğü ile savunma açısından güçlendirilmiş Aşağı Şehir ve Dış Şehir.

İ.Ö. 9. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Frig Kalesi birkaç inşaat evresine sahip yerleşim planına sahiptir (Kale Planı). Kalenin güneydoğusunda yer alan ana kale kapısının hemen içerisinde, iki üstü açık büyük avlu ve bu avluların çevresinde dizili dikdörtgen binalar, saray alanını oluşturmaktadır. Güneybatıdaki teras üzerinde ise merkezi bir mekan ve ön odadan oluşan birimlere bölünmüş iki uzun bina yer almaktadır. Bu kale İ.Ö. 800 civarında kent sakinlerinin mallarını bırakarak yalnızca canlarını kurtarabildikleri büyük bir yangınla tahrip olmuştur. İşte bu kalıntılar ve yangınların hemen öncesi ve sonrasına ait zengin mezarlar sayesinde, Friglerin bu dönemdeki maddi kültürü ve ekonomisi hakkında önemli bilgiler edinilmiştir. Teras üzerinde yer alan megaron tarzında inşa edilmiş sıra yapılar, tahıl işlenen ve dokumacılık yapılan hareketli yapılardı. Saray alanı olarak tanımlanan bölümdeki yapılardan en özenli yapılan ve Megaron 2 olarak adlandırılan binanın tabanı geometrik şekiller taşıyan renkli mozaiklerle, duvarları resimler ile bezelidir. Resimlerde kırma çatılı evler, kuşlar, hayvanlar ve hatta bazı savaş sahneleri yer alır. Betimlemeler bize Gordion'daki yaşama dair çok ender rastlanan bir görünüm sunar. Megaron 2 de tespit edilen çakıltaşı mozaik taban döşemesi eskiçağda bilinen bu tip zemin döşemesinin en eski örneğidir. Belki de bu tip bezemeli mozaik döşeme tarzı ilk kez Frigler tarafından icat edilmişti. Saray alanındaki yapıların en büyük yapı megaron 3 de parçalanmış ve kömürleşmiş bazı nesneler bulunmuştur. Bulunan çok iyi dokumalar, metal ve pişmiş toprak kaplar ile fildişi kakmalı ahşap mobilya gibi lüks eşyalar, bu yapının krala ait, belki de yöneticinin kabul salonu olabileceğini akla getirmektedir.

Saray kompleksinin batısına doğru birbirine bakan ve geniş bir cadde ile birbirinden ayrılmış iki uzun hizmet binası yüksek bir terasın üzerinde kuruludur. Her yapı daha küçük megaron tipinde bölmelere ayrılmıştır. Bu bölmeler , içinde merkezi bir ocak bulunan büyük bir oda ve küçük bir giriş odasından oluşur. Bu yapılar işlik olarak kullanılmışlardır.

İ.Ö. 6. yüzyılın ortalarına doğru Midas Şehri, Gordion, Pazarlı ve diğer Frig yerleşmelerindeki evlerin dış yüzeyleri, pişmiş topraktan, kabartma bezekli, renkli kabartma levhalar ile süslenmeye başlandı. Bu levhalar üzerinde figür olarak da en

çok geometrik bezemeler ile insan ve hayvan figürlerine yer veriliyordu. Geometrik bezekler ile süslü olan mimari kaplama levhaları, Frigya'daki Kaya Anıtlarının cephelerindeki sima ve kornişlere çok yakın bir benzerlik göstermektedir. Bu geometrik süsleme Demir Çağı Frigya' sının kendine özgü bezemesidir.

Kaya Anıtları ve Midas Şehri

Günümüze kadar yapılan araştırmalar sonucunda tespit edilen kaya anıtlarının neredeyse tamamı Eskişehir (Darylaion), Afyonkarahisar (Akroënos) ve Kütahya (Kkotyaion) il sınırları içinde yer almaktadır. Klasik dönemde Küçük Frigya/Phrygia Epictetos olarak adlandırılan bu bölgede, anıtların büyük bir bölümü bu üç il arasında uzanan ve C.H.E. Haspels'in Highlands of Phrygia-Dağlık Frigya ismini verdiği dağlık kesimde yoğunlaşmıştır. Bu alanın merkezinde Türkmen Dağı silsilesi yer alır doğusunu, Seyitgazi (Nacoleia) İlçesi sınırlar. Güney ucu Köhnüş Vadisine, batısı Sabuncupınar Nahiyesi civarına, kuzeyi ise Gökçekısık Köyü ve çevresine kadar uzanır. Anıtlar, bu sınırlar içerisinde, dağılım alanlarına göre 3 ana grup oluşturur.

1. Eskişehir'in güneydoğusunda, Türkmen Dağı'nın güneyindeki Midas ve Kümbet Vadilerinde bulunan anıtlar.
2. Eskişehir'in güneyinde, Eskişehir, Afyonkarahisar ve Kütahya il sınırlarının kesiştiği, Türkmen Dağı'nın güneyindeki Köhnüş ve Karababa Vadilerinde bulunan anıtlar
3. Eskişehir'in hemen güneybatısında, Eskişehir ve Kütahya il sınırlarının birleştiği Türkmen Dağı'nın kuzeyinde bulunan anıtlar.

William Martin Leake' in 19. yüzyılın başlarında Yazılıkaya-Midas Anıtı'nı modern dünyaya tanıtmasının ardından Dağlık Frigya bölgesi, 20. yüzyılın ortalarına kadar birçok Avrupalı gezgin ve araştırmacının ilgi odağı olmuştur.

Frig kültürünü tanımamızı sağlayan en önemli arkeolojik kaynaklardan birisi kaya anıtlarıdır. Çeşitli inançlar ile ilgili olarak yapılan anıtların birkaç çeşidi vardır. Bunlar fasadlar, nişler, basamaklı atlarlar ve idol kabartmalarıdır. Kült anıtlarının yanı sıra kayalara oyulu mezarlar da Frig kültüründe önemli yer tutar. Kaya anıtlarının yukarıda bahsedilen yörede yoğunluğunun nedeni bölgenin kayaç yapısıdır. Volkan tüfü kayalar yumuşak oldukları için kolayca işlenir. Ne var ki bu yumuşak kaya türü rüzgar ve diğer hava koşullarına açık olduğu için çabuk aşınmaktadır. Frig başkenti Gordion ve civarında ise hiçbir kaya anıtı bilinmez. Bunun nedeni çevrede kayalık alanların olmamasına bağlanabilir. Ancak Gordion'un kuzeyindeki Dümrek'te birkaç kayaya oyulu merdiven şeklinde anıt vardır.

Afyon-Eskişehir arasında bulunan Midas Şehri, Fındık ve Köhnüş Vadisi kaya anıtları bilinen en önemli örneklerdir.

Midas Anıtı; Yüksekliği yaklaşık 16 metre olan, Midas şehrindeki en büyük ve en etkileyici cephe Midas Anıtı adıyla biliniyor. Anıt Kral Midas'a adanmıştır. Anıt kaya oluşumundaki eğimin avantajlarından yararlanılarak, önce anıtın işleneceği yüzey düzleştirilmiştir. Böylece, anıtın üst ve sol yan konturunu takip eden doğal bir çerçeve elde edilmiştir. Sağ yanda böyle bir çerçeve yoktur. Çatının sol üst kısmında, düzleştirilmiş ana kaya üzerindeki Paleo-Frigçe yazıtta geçen Midai kelimesinden dolayı anıta bu ad verilmiştir. Midas anıtı orta dereceli eğimli beşik çatılıdır. Üzeri baklava motifi dizisi ile bezeli üçgen alınlığın üstünde iç içe geçmiş karşılıklı iki daire parçasından oluşan akroter vardır. Cephe duvarı kalın bir çerçeve içine alınmıştır. Yan duvarları simgeleyen bu çerçeve, ana kiriş ile bütünleşmiş ve hemen hemen kirişin iki katı kalınlığa ulaşmıştır. Kirişler baklava dizisi motifi ile bezenmiştir. Cephe duvarının alt orta bölümünde iki kademeli çerçeve ile çevrelenmiş bir niş vardır. Her iki çerçevenin de üst köşelerinde ahşap hatıl uçlarını simgeleyen dikdörtgen çıkıntılar vardır. Nişl tavanında, arka duvara yakın bir mesafede ortaya kare bir yuva oyulmuştur. Bu yuva büyük olasılıkla anıtlarda kabartma örnekleri görülen tanrıça heykelinin demir çubukla tavana tutturmak için açılmış olmalıdır.

Midas Anıtı üzerinde bulunan birinci yazıt, anıtın sol üst kısmında, düzleştirilmiş ana kaya üzerinde yer almaktadır. Alınlığın sol köşe hizasından başlayarak akrotere doğru kavisli bir şekilde soldan sağa doğru yazılmıştır. İkinci yazıt sağ yan çerçeve üzerindedir. Bezeme ile çerçeve kenarı arasında kalan boşluğa yanlamasına soldan sağa doğru yazılmıştır. Okunabilmekle birlikte anlamları kesin olarak çözülemeyen bu yazıtlardan birincisi konum itibariyle anıtın tümü ile ilgilidir. Midas Anıtı'nın ön bölümünün her iki yanında üzeri kapalı birer galeri, ortada üzeri açık bir avlu ve arkasında da bir anıtsal fasaddan oluşan büyük bir kült alanı olduğu varsayılmaktadır.

Bölgedeki diğer anıtlar genellikle aynı karakterdedirler.Yazılıkaya Köyünde Bitmemiş Anıt, Sümbüllü Anıt Areyestis Anıtı, Gökbahçe Köyü yakınlarındaki Bahşeyiş Anıtı, Köhnüş Vadisinde yer alan Matlaş Anıtı, Döğer yakınlarındaki Aslankaya, Büyük Kapı kaya ve Küçük Kapı kaya Anıtları ile Tavşanlı yakınlarındaki Deliktaş Anıtı bölgedeki önemli Frig anıtlarındandır. Bu anıtlarda genel tema, anıtlar dikdörtgen formlu ve üçgen çatılı megaron biçimli tapınakları temsil etmesidir. Nişler ise tapınağın kasını temsil ederler. Genellikle tören zamanları getirilen ana tanrıça heykelleri bu nişler içine yerleştirilerek aslında ana tanrıçanın tapınağın içinde var olduğu izlenimi verilmektedir. Törenlerin tamamlanması ile getirilen ana tanrıça heykelleri tekrar yerlerine götürülürler. Ana tanrıça Kybele'ye tapınan Frigyalılar' ın her bahar doğanın tekrar uyanışına ilişkin törenler düzenleyerek baharı karşıladıkları tahmin

edilmektedir. Bu törenler genel olarak bereketli bir yıl geçirmek için düzenlenen törenlerdir. Kral Midas belki de her yıl düzenlenen Anan Tanrıça Kybele törenlerine Gordion'dan gelip katılıyordu.

Başkent Gordion

Friglerin ilk başkenti Gordion, Ankara'nın yaklaşık 100 kilometre kadar güneybatısında, Polatlı ilçesi bağlı Yassıhöyük Köyü sınırları içerisinde ve Sakarya Irmağı kıyısında yer almaktadır. Gordion konumu itibariyle, Frigler' e, Anadolu'yu kat eden ana yolların kavşağında bulunması, ırmak ve diğer kaynaklar seviyesinde suyun bolluğu ve çevresinin kuru tarım hayvancılığa uygun açık araziyle çevrili olması gibi çeşitli nedenlerden ötürü çekici gelmiş olmalıdır. Aynı doğal ortam koşulları, Gordion'un İ.Ö. 3. Bin yıldan başlayarak Hitit egemenliği zamanında da iskan görmesini şüphesiz açıklar niteliktedir.

Gordion antik kenti yerleşmesi topoğrafik olarak üç farklı bölümden oluşur. Merkezde bulunan höyük, Yassıhöyük olarak adlandırılan alandır ve ova tabanından 16 metre yükselir. Höyük 500 x 350 metre boyutlarındadır. Arkeolojik dolgunun yaklaşık 4 metrelik bölümü ova tabanının altındadır ve böylece İlk Tunç Çağı'ndan Orta Tunç Çağı'na kadar höyükte biriken dolgunun yüksekliği 20 metreyi aşar. Tarih boyunca surlarla çevrili olan merkez höyük bu nedenle " yukarı kent höyüğü" olarak adlandırılır. Yukarı kentin güneyinde yine surla çevrili bir aşağı kent , höyüğün kuzey ve kuzeybatısında ise bir kilometrekarelik alanı kapsayan sursuz bir dış kent yer alır. Jeomorfolojik araştırmalar Sakarya Nehri'nin Orta Çağ'dan önce farklı bir yataktan aktığını ve yerleşmenin doğusundan geçip güneye kıvrılarak yerleşme ile mezarlığı birbirinden ayırdığını göstermektedir.

Güneydoğu Avrupa ve Trakya'da Anadolu' ya göç eden Frigler İlk Demir Çağı'nda yaklaşık olarak İ.Ö. 1100 yıllarında Gordion'a ulaşırlar. Demir Çağı'nın başlangıcında Gordion göreceli olarak küçük bir köy yerleşimi görünümündeydi. Buradaki insanlar başlangıçta basitçe yapılmış konutlarda yaşıyorlardı. Kısa zaman sonra yaklaşık İ.Ö. 9. yüzyılın ortalarında seçkin bir sınıfın ortaya çıktığı, Gordion'da tespit edilen taş mimariden anlaşılmaktadır. Bu mimarinin kalıntıları günümüze kadar kısmen de olsa ulaşmıştır. Bu muhteşem yapıların bazıları İ.Ö. 10. yüzyılın sonu ile 9. yüzyıla tarihlenen Suriye_Hitit kabartmalarında görülen konuları içeren taş heykeller ile bezenmişti. İ.Ö. 9. yüzyıl boyunca Gordion giderek büyür ve bugünkü yukarı şehir tepesinin kapladığı alanı kapsar. İ.Ö. 9. yüzyılın sonunda bu muhteşem kentin yapıları büyük bir yangınla yok olur. Kentin sakinleri tüm mallarını bırakarak yalnızca canlarını kurtarabilmişlerdir. Yangının nedeni kesin olarak bilinmese de , yangın sonucunda pek çok Frig kültürüne ait maddi nesne, tahribattan önce bulundukları yerde yanarak olduğu gibi korunmuştur. Şüphesiz bu tahribat dönem insanları için büyük bir felaket olmuşsa da günümüz araştırmacılar için büyük kanıtlardır.

Yangından hemen önce Frigler büyük bir inşaata başlamışlardır. Yangından sonra bu çalışmalara devam ederler. Tekrar eski görkemli kentlerinin ihtişamına uygun olarak kentlerini inşa ederler. Bu çağda kentin büyüklüğü 1 kilometrekare kadardır. Tarihe geçen ünlü Kral Midas bu kentte yaşamıştır. Kral Midas ile ününün doruğuna çıkan Gordion muhtemelen İ.Ö. 696/5 yılında kuzeyden Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya gelen ve Doğu Anadolu'da Uratular' ı zayıflatan Kimmerler tarafından yerle bir edilmiştir. Kral Midas bu istila esnasında tarihi kayıtlara göre boğa kanı içerek intihar etmiştir. Böylelikle Gordion'un tarih sahnesi içindeki altın çağı sona ermiştir. Bunda sonra, Gordion sıradan bir kent olarak yerel prenslerin yönetimi altında yaşamına devam eder.

Gordion İ.Ö. 7. yüzyılın sonunda, 6. yüzyılın başlarında Batı Anadolu'dan gelip Kimmerleri bastıran Lidya Krallığı'nın hakimiyeti altına girerek Alyattes ve Kroisos'un krallığının bir parçası olur. Gordion'da ana yerleşim alanına bitişik bir kalenin içinde ele geçen çok sayıdaki Lydia seramiği nedeniyle bir Lydia askeri garnizonu barındırdığı varsayılmaktadır. Pers ordusu İ.Ö. 540 yılında şehri ele geçirir. Pers hakimiyeti altında Gordion politik gücünü yitirir ancak ekonomik bir merkez olmaya devam eder. Hatta Anadolu'nun Pers İmparatorluğu'nun bire parçası haline gelmesiyle artar. Pers denetimi altındaki Gordion, yerel Frig maddesel kültürünün İran çanak çömleği ve at koşumları ile bir arada bulunduğu sarayın ya da tapınağın Lydia tarzında boyalı fayansların döşendiği, odalarında Yunan tarzında çok renkli duvar resimlerinin bulunduğu bir yer haline gelmiştir.

İ.Ö. 334 yılında Büyük İskender'in Persleri yenilgiye uğratmasıyla Gordion Helen etkisi altına girer. Büyük İskender ve ordusunun İ.Ö. 334/333 kışını Gordion'da geçirdiği bilinmektedir. Gordion'a gelmesinin en büyük nedeni belki de bu şehirde bulunan Gordion Düğümü'dür. Herkes gibi Büyük İskender de, kördüğümü açanın dünyaya hakim alacağına ilişkin efsaneyi bilmektedir. Açmayı dener ancak başaramayınca bir kılıç darbesiyle kördüğümü parçalar. Bazı kahinler bu sabırsızlığının bedelini erken yaşta hayata gözlerini yummasıyla öder demektedirler.

Frigçe konuşan insanların Erken Helenistik Devirde Gordion'da yaşama devam ettikleri ender olarak bulunan duvar yazılarından bilinir. İ.Ö. 3. yüzyılın sonlarında şehir Galatlar tarafından yönetilir. Olasılıkla bu dönemde de Frig kökenli insanlar şehirde ve çevresinde yaşıyorlardı. Galatların yönetimi altında yaşam İ.Ö. 188 yılına kadar devam eder. Bu tarihte Romalılardan kaçan Galatlılar kenti terk ederler. Daha sonra M.S. 1-4 yüzyıllar arasında küçük bir Roma Dönemi yerleşimi ve yine M.S. 12.13. yüzyılda da küçük bir Selçuklu Dönemi yerleşimi tespit edilir. Ama Gordion hiçbir zaman İ.Ö. 9. ve 8. yüzyıldaki ihtişamına geri dönemez ve tarih sahnesinden silinir gider. Aradan geçen uzun yıllar sonra 1900 yılında iki Alman araştırmacı kardeş Gordion'un suskunluğuna son verir ve tekrar tarih sahnesinde hak ettikleri ilgiyi görmelerine yardımcı olacak ilk adımı atarlar.

Gordion'da ilk incelemeler 1900 yılında iki Alman kardeş, Alfred ve Gustav Körte, tarafından gerçekleştirmiştir. Bu iki meraklı araştırmacı antik kaynaklardan ve bölgenin coğrafi özelliklerinden yola çıkarak burada yapacakları kazıların, İ.Ö. 1. binyıldan kalma Frig Krallığı'nın başkenti Gordion' a ait kalıntıları ortaya çıkaracağını umuyorlardı. Körte kardeşlerin araştırmalar için Yassıhöyüğü seçmelerinin nedeni, bölgenin antik kaynaklarda betimlendiği gibi Sakarya (Sangarios) Nehrinin kıyısında bulunan ve ticaret yollarına hakim konumda tek büyük höyüğün burası olmasıydı. Bugün, yüzyıl öncesine dayanan bu çıkarım arkeolojik buluntular ve Frig dilindeki kısa yazıtlarla da desteklenmektedir. Günümüze kadar yerleşmede, üzerinde Gordion isminin yazılı olduğu herhangi bir buluntuya rastlanmasa da, Frig Krallığı'nın ünlü kralı Midas'ın adı ise tarihi kesin olarak bilinmeyen, kabaca yapılmış bir testinin üzerinde tespit edilmiştir.

Körte kardeşlerin ilk çalışmasından yaklaşık 50 yıl sonra, 1950 yılında Pennsylvania Üniversitesi'nden Rodney S. Young'un Gordion'da başlattığı arkeolojik kazı projesi ise hala devam etmektedir. Gordion-Frig maddi kültürü hakkında bilgi edinebildiğimiz başlıca kaynak durumundadır.

Günümüze kadar yapılan arkeolojik kazılarda, Gordion şehrini çevreleyen surların bir kısmı, güneydoğuda yer alan ana kale kapısı, kalenin içinde saray alanında yer alan megaron ve teras binalarının kalıntıları gün ışığına çıkarılmıştır. Megaronlar yönetici ve din adamları tarafından kullanılan yapılardı, ters binalarında ise yöneticilerin ve kentin ihtiyacı olan malzemeler ve besinler üretilmekteydi.

Ölü Gömme Geleneği

Friglerin ölü gömme geleneklerine ilişkin günümüze değin yapılan araştırmalarda, 3 farklı gömü tipi tespit edilmiştir. Bunlar yığma tepe olarak da adlandırılan tümülüsler, kayalara oyulmuş mezarlar ve yakılarak bir kap (Urne) içine konulan küllerin toprağa gömülmesidir. Şüphesiz bu mezarlar arasında en görkemli olan tümülüslerdir. Tümülüsler yoğun olarak Gordion civarında görülür. Gordion'un çevresinde yaklaşık 85 adet, Kerkenes civarında yaklaşık 70 adet ve Ankara civarında yaklaşık olarak 20 adet tümülüs tespit edilmiştir. Bu tepeler önemli kişilere ait mezarlar olup İ.Ö. 9. yüzyıldan İ.Ö.2. yüzyıla kadar devam eden uzun bir zaman diliminde kullanılmışlardır.

Bu tip mezar biçimi daha önce Anadolu'da görülmediğinden, bu uygulamanın Frigler tarafından Avrupa'daki memleketlerden getirildiği düşünülmektedir. Bu mezar tipi Doğu Avrupa ile Karadeniz'in kuzey ve doğusundaki toprakların uzun zamandır ortak bir özelliği olarak tanınmaktadır. Gordion'da kazılan bu tümülüslerden birkaçı yangının hemen öncesi ve sonrasında yaşamış nesillere

aittir. Özellikle yangından hemen sonraya ait iki tanesi üzerinde durmaya değer örneklerdendir. Bunlardan biri İ.Ö. 775 yılına tarihlendirilmekte olup Frig kraliyet ailesinden bir prens veya prensese ait bir çocuk mezarıdır (Tümülüs P). Ahşap mezar odasında çocuğun ikinci yaşamı için sunulmuş etkileyici lüks eşyalar bulunmuştur. Hemen yakınındaki ikinci önemli mezar ise 50 metreyi aşan yüksekliği ile Orta Anadolu'da bu tip mezarların bilin en büyük örneğidir. İçinde ölünün de bulunduğu ahşap mezar odası bozulmamıştır ve dünyada bilinen sağlam en eski ahşap yapısı olduğuna inanılmaktadır. Tıpkı çocuk mezarında olduğu gibi bu mezarda da ele geçen muhteşem eserler Frig sanatçılarına özgün büyük bir ustalığı işaret etmektedir. Burada ayrıca belki de krallar arası değiş-tokuşuyla da Suriye'den Gordion'a kadar gelmiş hayvan başlı situlalar ve kazanlar gibi çok sayıda bronz obje bulunmuştur. Bu kaplardan bir kısmı mezarın yanı başında verilen baharatlı et yemeği, mercimek ve bira ile şarap ve ballı içeceklerden oluşan ziyafette kullanılmışlardır. Kapların üzerindeki balmumu bantlar üzerindeki yazılar bilinen en eski Frigçe yazı olabilir. Bu mezarın sahibi 1.60 metre boyunda ve 60 yaşlarının başlarında ölmüş bir erkek olup muhtemelen Frig Kralıdır. Yakın zamanda yapılan yaşlandırma çalışmasında, kralın İ.Ö. 740 yılları civarında defnedildiğini göstermektedir. Dolayısıyla bu kral, Frigya'nın ünlü kralı Midas'ın babası olarak bildiğimiz Gordios olabilir (Tümülüs MM).

Tümülüslerin yoğun olarak bulunduğu Ankara ve çevresinde yapılan kazılarda, Gordion'dakilere benzer karakterlere sahip ahşap mezar odaları ve mezar odalarına bırakılmış bronzdan yapılmış ölü hediyeleri gün ışığına çıkarılmıştır. Ankara'daki tümülüsler, Atatürk Orman Çiftliği, Orta Doğu teknik Üniversitesi arazisi içinde yoğunlaşmaktadır. Ankara'daki ilk tümülüs kazısını Theodor Makridi 1926 yılında gerçekleştirmiş ve Gordion'daki Tümülüsler ile ortak yönlerini tespit etmiştir. Daha sonra Atatürk Orman Çiftliği içinde Theodor Makridi, Hamit Zübeyir Koşay, Tahsin Özgüç ile Mahmut Akok ve Sevim Buluç tarafından tümülüs kazıları gerçekleştirilmiştir.

Ankara tümülüsleri kazılarında ele geçirilen eserler ölü hediyeleri de Gordion tümülüslerinde bulunan zengin ölü hediyeleri ile eş değerdedir. Bu da Ankara'nın Gordion kadar önemli bir yerleşim alanı olduğuna işaret etmektedir.

Friglerin ölü gömme geleneklerinde kayalara oyulmuş mezarlar da tümülüsler kadar önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle Gordion, Kerkenes ve Ankara çevresinde tümülüs tarzı gömüler yoğunlukta iken Afyon, Eskişehir bölgesinde kaya mezarlarının yoğunluğu önemli bir farklılığa işaret eder gibidir. Bu belki de aynı toplum içinde yaşayan değişik anlayış ve uygulamalardan doğan kültürel farklılığın bir yansımasıdır. Kaya mezarları yoğun olarak Köhnüş vadisi, Tekören, Karakaya, Gavurkayası, Gökçekısık, Doğuluşah ve Zey Köyleri sınırları içinde tespit edilmiştir.

Kaya mezarları tek anıtlar şeklinde olabildiği gibi, toplu halde de tespit edilmiştir. Frigler'in kayalara oyarak inşa ettiği mezarları ile açık hava sunaklarını birbirinden kesin hatlar ile ayırt edebilmek her zaman mümkün alamamaktadır. Kaya mezarları genellikle üçgen alınlıklı, sütun veya çerçeve kapılı, kiremit taklidi beşik çatılı, düz, tonoz veya piramit tavanlıdır. Planları daha çok dikdörtgen, kare ve az da olsa oval biçimlidir.Mezarlarda genellikle bir, iki veya üç yatak (Kline) bulunuyordu. Ölüler buralara yatırılıyordu. Mezarlar içinde herhangi bir süsleme elemanına rastlanmamıştır. Yalnızca dış cepheleri süslüdür. Bu tür mezarlardan günümüze kadar sağlam olarak ulaşan olmadığı için ölü hediyelerinin varlığı,cinsi ve kalitesi hakkında ne yazık ki bilgi sahibi değiliz.

Ankara kent merkezinde, Ankara Garı'nın yapımı esnasında Friglere ait olduğu tahmin edilen bir mezarlık alan tespit edilmiştir. Bölgede Tahsin Özgüç tarafından gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda bol miktarda içinde yakılmış ölülere ait küllerin bulunduğu kremasyon kapları olarak tanımlanan buluntular, burada bir Frig nekropolünün varlığına işaret etmektedir. Bu nekropol İ.Ö. 8.-6. yüzyıllar arasında kullanılmıştır. Özgüç' e göre tümülüslerde Augustus Tapınağı ve Çankırıkapı Höyüğü'ndeki yerleşim yerinde yaşamış şehir beyleri gömülü ise, burada da halk gömülüdür.

Frig Sanatı

Frigler çiftçilik, hayvancılık, madencilik, çömlekçilik, tekstil, fildişi ve ahşap işçiliği gibi el sanatlarında ustaydılar.Bu ustalıkları, Frigyalıların zengin bir ulus olmalarını sağlamıştır.

Anadolu'ya dalgalar halinde göç eden Frigyalı' lar, Orta Anadolu'da yerleşik hayata geçtikten sonra çiftçilik ve hayvancılık ile uğraşmaya başlamışlardır. Hayvancılık göçebe kültüründe en iyi bilinen üretim dalıdır. Bu ilk ticari faaliyetlerin başlamasında da öncülük etmiştir. Orta Anadolu bozkırları çiftçilik ve hayvancılık için oldukça elverişli ovalara ve tatlı su kaynaklarına sahiptir. Bu amaçla dönemin insanları özellikle tatlı su ihtiyaçlarını rahat ve sürekli bir şekilde karşılayabilmek için mümkün olduğu oranda nehir ve akarsu kenarlarına ve bu kaynaklara yakın yerlere yerleşmeye özen göstermişlerdir.

Frigler' lerin yaşadıkları coğrafyada ürettikleri ürünlerden en kolay alıcı bulan dışsatım ürünlerinden en başta gelenini madeni eserler, özellikle de bakır-kalay karışımı bronzdan yapılmış eserlerdir. Frigler bronzu olağanüstü bir şekilde işleyebiliyordu. Kendine özgü biçimleri ile dikkat çeken bu madeni eserler ile, Friglerin yüksek maden işçiliği fikir sahibi olmaktayız. Özellikle Gordion çevresinde bulunan tümülüslerde yapılan kazılarda yüksek maden işçiliği ürünlerine bol miktarda rastlanmaktadır. MM tümülüsünden gün ışığına çıkarılan ağız ke-

narlarında boğa erkek veya kadın figürleri bulunan büyük kazanlar, küçük kaseler (Ompholoslu Phiale) ve fibulalardır. Bu maden eselerinin yanı sıra yine bronzdan çeşitli boylarda üretilmiş kazanlar, kemerler, maşrapalar da beğeni toplayan eserlerdir.

Frigler marangozlukta da çok ustaydılar. Ülkenin kereste bakımından zengin oluşu ve kökenlerinde yatan göçebe karakteri, bu sanat dalının gelişimi etkilemiş olmalı. Kereste cinsleri arasında siyah çam, özellikle mezar odalarının yapımında şimşir, sedir, porsuk ağacı, armut, akçaağaç ve kavak da mobilyacılıkta kullanılıyordu. Çivi kullanmadan, geçme olarak birbirine tutturulmuş, çeşitli mobilyalar ve panolar genellikle Friglere özgü geometrik bezekli oymalar ile süslenmiştir. Birleştirici olarak metal çivilerin kullanılmayışı, Frigli ustaların kendilerine ne kadar güvendiklerini ve bu dalda eski bir geleneğe sahip olduğunun kanıtıdır. Mezar odalarında ele geçirilen kakmalı panolar ve işlemeli masalar ile ahşap mezar odalarının kendileri, Frig ahşap sanatının günümüzde sergileyen en somut belgelerdir.

Frigler maden ve marangozluk eserlerinin yanı sıra dokumacılıkta da haklı bir üne sahiptiler. Dayanıksız malzemeden üretilmiş oldukları içim bu tür eserler maalesef günümüze kadar çok fazla örnek ulaşamamıştır. Ancak Tyanalı Urpalla'nın İvriz kabartmasındaki kıyafetleri ve Gordion kazılarında ele geçirilen bazı parçalar bizlere Frig dokumacılığı hallında fikir vermektedir. Büyük Tümülüste ölünün üstünde buluna keten ve yün kumaş parçaları ürünlerin hammaddesi hakkında da bilgi vermektedir. Frigler ürettikleri bu kumaşları geometrik bezemeler ile süslüyorlardı.

Friglerin sanat eserleri üretmek amacıyla sıklıkla kullandığı diğer bir hammadde de hiç şüphesiz fildişidir. Muhtemelen daha güneyden Frigya' ya getirilen hammadde burada frigli ustaların hünerli ellerinde birer sanat şaheserine dönüşmüştür.

Antik kaynaklara göre bukleli saçlı, kısa sakallı ve yuvarlak küpeli Frig askerler yine Frigyalı ustaların üretmiş olduğu, uzun çizme, uzun çorap, kısa etek, dar pantolon, tüylü serpuşlu, sorguçlu yanaklıkları olan madeni miğferler giyerlerdi;kısa mızrak, hançer ve yuvarlak kalkan taşırlardı.

Frigli ustaların en fazla ürettikleri malzemelerden biri de pişmiş topraktan değişik tip ve boyda yapılmış çanak çömleklerdir. Üretilen çanak çömleklere hemen hemen Anadolu'nun büyük bir kısmanda rastlanmaktadır. Bu da bize Frigya üretimlerinin tüm bu bölgelere ihraç edildiğini göstermektedir. Özellikle Friglere özgü siyah ve gri tek renkli ve kaba mutfak kapları olarak bilinen çanak çömlekler döneminde oldukça fazla ilgi görmüş ve Yunanistan'dan ithal edilen bezemeli çok renkli seramiklere rakip olmuştur. Tek renkli seramiklerin yanı sıra çok renkli ve farklı türde bezemeli ile süslü seramikler de oldukça ilgi görmüş ve yoğun olarak kullanılmış Frigya üretimleridir.

Frigli ustalar kayaları bir dantel gibi büyük bir beceri ile işlemişlerdir. Kaya anıtları ve mezarların cephesinde görülen yüksek kabartmalar, Frigli yontucuların ulaştıkları başarıyı iyi biçimde günümüze ulaştırmıştır. Günümüze ulaşan kaya anıtlarının cepheleri bir ahşap rahatlığında işlenmiştir. Bir tapınağın cephesinin tüm detayları büyük bir ustalıkla kayaya işlenmiştir. Kayalara oyulmuş mezarlar bu beceriye tanıklık eder gibidir.

Yontu ustalarının becerilerinin belirginleştiği diğer bir sanat eseri de hiç kuşkusuz Ana Tanrıça Kybele/Cybele heykelleridir. Gordion, Ankara ve Boğazköy'de bulunan Tanrıça Kybele/Cybele örnekleri bu sanatın ulaştığı noktayı göstermektedir.

İnanç ve Ana Tanrıça Kybele

Friglerde inanç denince, akla "Ana Tanrıça Kybele/Cybele" kültü gelir. Neolitik Dönem'den beri tapınım gören Ana Tanrıça heykelciklerinin en güzel örneklerine Çatalhöyük ve Hacılar'da rastlanmaktadır. Anadolu'ya özgü Ana Tanrıça kültü biçimi uzun yıllar boyunca devam etmiştir. Çatalhöyük ve Hacılar'da bol miktarda eke geçirilen kadın figürünlerinin kedigillerden yabani hayvanlar ile betimlendiği heykelcik ve resimler, Frigyalı Ana Tanrıça'nın habercisi gibi görünen bir dinsel eşya ve simge topluluğu sağlar. Neolitik Dönem'den gelen bu zengin malzeme topluluğundan sonra, Frigya' lı Ana Tanrıça'nın bölgenin dinsel yaşamında önemli bir şahsiyet haline geldiği dönem olan İ.Ö. I. binyıla dek Anadolu'da bir ana tanrıçanın varlığına işaret eden pek az kanıt vardır.

Ana Tanrıça kültü İ.Ö. 14.-13. yüzyıllarda Kubaba adıyla tapınım görmekte ve kutsanmaktaydı. Anadolu'ya yerleşen Frigler İ.Ö. 8. yüzyıldan itibaren Ana Tanrıça'yı benimsemişlerdir. Neolitik Dönem'den sonra uzun süren bu sessizlikten sonra antik toplumda, tanrıçanın Demir Çağı'ndan Roma Dönemi'ne kadar devam eden etkisi göz alıcıdır.

Antikçağ'a Akdeniz dünyasında uzun süre varlığını sürdüren ana tanrıça imgesi Frigya'nın Ana Tanrıça'sı ile başlar. Tanrıçanın adı, dış görünüşü ve kültünün birçok özelliği Frig kültürüne ait olup, bunlar Frigya'ya özgü biçemle Anadolu'nun başka bölgelerine, Yunanistan'a ve sonunda Roma'ya aktarılmıştır. İlerleyen yüzyıllar içinde Ana Tanrıça kültünün bazı yönlerinde önemli değişiklikler olmasına karşın, Yunanistan'da, Roma'da ve Roma İmparatorluğu'nun her yerinde karşımıza çıkan o tanrısal varlık, sonuçta Frig tanrıçasından türemiştir.

Roma tarihçisi Titus Livius "Aburbe condita" adlı meşhur eserinde, bize Kybele'nin Roma'ya götürülüşünü şöyle anlatıyor:

Romalıların Kartaca savaşlarında yenilgisi üzerine Sybill kitaplarına baş vuruldu. Kutsal heyet, " Yabancı ırktan düşman, savaşı İtalya topraklarına kaydırdığı zaman, onu kovmak için Pessinus'tan İda Anasını getirmek lazımdır" yanıtını aldı. Bunun üzerine beş adet Quinque Remis (beş sıra kürekli) ağır savaş gemisinden oluşan Roma filosu, önce Korinthos körfezine gitmiş, bir defa da Delfoi kahininin fikri sorulmuştu. Oradan da " Kybele, Pithia, Apollon'un birleşme çabaları" cevabı alınmıştı.

Bunun üzerine Romalı Senatörler Korinthos'tan doğruca Bergama'ya gitmişler ve Roma'nın sadık vassalı Bergama kralını da yanlarına alarak Büyük Frigya'daki kült merkezi Pessinus'a (Ballıhisar) varmışlardır. O zamanlar (İ.Ö. 3.-2. yüzyıllarda) burada, harabeleri hala ayakta duran büyük bir Meteororium vardı. Zira tanrıça Kybele bir meteor taş ile sembolize ediliyordu. Romalılar bu göktaşını alıp, Roma'ya götüreceklerini söyleyince, Galler (Kybele rahipleri) itiraz edememişler ve kutsal siyah taşı onlara teslim etmişlerdir. Böylece Roma heyeti, kutsal taş ile birlikte Kybele kültünü de İ.Ö. 4 Nisan 204 yılında Roma İmparatorluğu'nun kalbine taşımışlardır.

Frigyalı Ana Tanrıça'nın günümüze kadar gün ışığına çıkarılmış heykel ve kabartmalarındaki etkileyici kostümü, duruş biçimi ve mimari bir çerçeve içine oturtulması onun önemli bir kült figürü olduğunu, ikonografik olarak betimlenen tek tanrısal varlık olması da Frigya' daki en önemli kült figürü olduğunu gösterir. Frigya dışında Ana Tanrıça diğer tanrı ve tanrıçalar arasında yer almasına karşın, Frigya' daki kadar önemli bir figür olamamıştır.

Ana Tanrıçaya, Frig dilinde "Matar Kybeleya " Dağların Anası denmişti. Dağlar Frig Anası'nın yurdu, kayalara oyulu cephelerde onun eviydi, tapınağıydı. Frigler onun varlığını dağın ve kayanın gücünden algılarlar, ön yüzlerle tanrıçalarının evlerine " kapılar " açtıklarını düşünürler ki bu soyut algılama biçimi Aslankaya Anıtı'nda ardına dek açılarak derin mihrabın yan duvarlarına dayanan kapı kanatları ile somutlaşır.

Kaya anıtlarında Dağların Anası bazen Küçük Kapı Kaya ve Büyük Kapı Kaya da olduğu gibi nişin içinde sabit olarak, Bazen Midas ve Arezastis Anıtı'nda olduğu gibi taşınabilir heykeller, bazen de Aslankaya ve Köhnüş Vadisinde olduğu gibi kabartma, bazen Midas Kentin ve Fındık Köyü'ndeki atlarlarda olduğu idol olarak betimlenmiştir.

Ana Tanrıça betimleri birbirinin aynısı olan belli özellikler sergilemektedir. Bu durum, tanrıçaların nasıl görünmesi gerektiği konusunda Frigyalıların temel bir kavramları olduğunu düşündürür. Her zaman olgun bir kadın olarak betimlenen tanrıça, başı, gövdesi ve bacakları tamamen önden gösterilmiş biçimde dimdik durur. Kolları genellikle gövdesi üzerinde çaprazlama kıvrılmış olup, elinde

çeşitli cisimler tutar. Bedeni yoğun kumaş kıvrımları ile örtülüdür; Boynuna dek kapalı, uzun kollu, uzun ve bol etekli, belde kemerle toplanan bir elbise giyer. Bol ve oldukça kalın kumaştan bir giysiyi temsil eden yontma kostüm, anatomisinin sezilmesine pek izin vermez. Tanrıça, genellikle uzun, kat kat yükselen polos denilen bir başlık giyer. Bu başlıktan çıkan uzun bir örtü, tanrıçanın etek ucuna kadar iner.

Anıtların yanı sıra Boğazköy, Gordion, Ankara/Bahçelievler, Ankara/Etlik ve Ayaş'da bulunan en önemli Ana Tanrıça figürleridir ve İ.Ö. 8.-6. yüzyıllar arasına tarihlenen bu Ana Tanrıça figürleri önemli arkeolojik belgeler niteliğindedir.Ana Tanrıça'nın elinde tuttuğu değişik atribütleri vardır. Figürlerin ellerindeki atribütler, bu gruptaki yapıtlara ayırt edici bir özellik katar. Gordion ile Bahçelievler kabartmalarında ve Ayaş heykelinde, tanrıça aynı atribütlerle, sol elinde bir kuş, sağ elinde de bir içki kabıyla gösterilmiştir. Boğazköy heykelinde, tanrıçaya iki erkek figürü eşlik eder. Boyları tanrıçanın kalçaları hizasındadır. Her iki figürde giydikleri peştamallar dışında çıplaktırlar. Tanrıçanın sağındaki figür çifte flüt, solundaki ise lir yada kitara çalmaktadır. Etlik kabartmasında bir mimari cephe içinde tanrıça, onun da sağında karışık bir yaratık betimlenmiştir.

Tanrıça için yapılmış en önemli tapınma yerleri Eskişehir Sivrihisar yakınlarındaki Pessinus, Midas Şehri ve Civarı ile Dümrek'deki anıtlardır. Bu toplu tapınım alanlarının yanı sıra tek tek tapınım alanları veya nişleri Orta-batı Anadolu'da oldukça yaygındır.

Kaynakça

Akurgal 1998, *E. Akurgal, Anadolu Uygarlıkları* (1998)

Arslan, Metin 2005, M. Arslan – M. Metin, "Yeni Bir Kybele Heykeli", *Anadolu* 26, (2005) 1-10

Buluç 1991, S. Buluç, "İlk Çağda Ankara", *Ankara Dergisi*, 1991, Cilt 1

Berndt-Ersöz 2003, S. Berndt-Ersöz, *Phrygian Rock-Cut Shrines And Other Religious Monuments* (2003)

Erzen 1946, A.Erzen, *İlk Çağda Ankara*

Işık 1999 F. *Işık, Tanrıçaların Ege'de Buluşması. Doğa Ana Kubaba*, (1999)

Haspels 1971, C.H.E.Haspels, *The Highlands of Phrygia, Sites And Monuments* (1971)

Kınal 1981, F. Kınal, "Kara Tanrıça Olarak Kybele" TTK 19 (1981) 235-239

Mitchell 2003, S. Mitchell, "Anatolia Between East And West" *Anadolu Araştırmaları* 17 (2003), 131-153

Roller 2004, L.E. Roller, *Ana Tanrıçanın İzinde*, 2004, (Çev. Betül Avunç)

Özgüç 1946, T.Özgüç, "Anadolu Arkeoloji Araştırmaları", *Belleten* X, T.T.K., 1946

Özgüç 1971, T. Özgüç, *Devir Devrinde Kültepe ve Civarı*, T.T.K., 1971

Özkaya 1995, V. Özkaya, *İÖ. Erken Birinci Binde Frig Boyalı Sera*miği, (1995)

Temizer 1959, R. Temizer, "Bahçelievler' de bulunan Kybele" *Anatolia IV*, (1959) 179-182

Tüfekçi-Sivas 1999, T. Tüfekçi Sivas, *Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya İl Sınırları İçindeki Phryg Kaya Anıtları*, (1999)

Sams 1978, G.K.Sams,"*Schools of Geometric painting in Early Iron Age*

Anatolia", in The Proccedings of the Xth International Congress of Clasical Archeology, Ankara-İzmir 23-30 Eylül,1973

Sams 1994b, G. K. Sams, The Gordion Excavations (1950-1973): Final Reports IV, *The Early Phrygian Pottery*, 1994

URARTULAR*

(İ.Ö. 900 – 600)

Urartu Uygarlığı'nın keşfedilmesi; Pariste bulunan Fransız Asya Araştırma Derneği'nin 1827 yılında Alman Doğu Bilimleri Uzmanı (Oryantalist) **Friedrich Eduard Schulz**'u Van bölgesinde araştırmalar yapmak üzere görevlendirmesiyle başladı.

Schulz Van'da bulunan ve daha o zamanlar okunamayan çivi yazılı taşları kopyalayarak 1828 yılında Paris'e postaladı. Fakat 1829 yılında Çölemerik'e (Hakkari) doğru yola çıktığı sırada Başkale yakınlarındaki dağlarda kendisini konuk edenlerce öldürüldü. Hüzünlü bir sonla nihayetlenen bu araştırma Urartu Uygarlığını tanıma yolunda atılmış ilk adım olmuştu.

1840' ların sonunda Nimrud ve Ninive gibi ünlü Asur başkentlerinde kazılar yapmış olan **Sir Henry Layard** Van' a yaptığı gezi sırasında burada gördüğü yazıtların Asurluların yazıtlarından farklı ve kendine özgü olduğunu anlamakta gecikmedi. 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Urartu adı ortaya çıkmaya başladı.

Bu bölgede yapılan ilk kazı; 1880 yılında İstanbul hükümetinden alınan izin fermanı ile Van şehri içinde yer alan Toprakkale kayalığında **Hormuzd Rassam** tarafından gerçekleştirildi.

Türkiye'deki ilk Urartu kazısını Erzincan Altıntepe'de **Prof. Dr. Tahsin ÖZGÜÇ** yürütmüştür. 1959 ve 1963 yılları arasında Türk Arkeologları birçok Urartu yerleşmesinde kazıları sürdürmüşlerdir. Van Kalesi ve Toprakkale kazılar **Prof. Dr. Afif ERZEN** tarafından sonuçlandırılmıştır. Adilcevaz yakınlarında Kef kalesi olarak isimlendirilen tepede yapılan kazılar ise **Prof. Dr. Emin BİLGİÇ** ve **Prof. Dr. Baki ÖĞÜN** başkanlığında 1964 yılında yapılmıştır. **Prof . Dr. Afif ERZEN** tarafından 1961 yılından beri sürdürülen Van- Çavuştepe kazısı da önemli kazılardan biridir.

İ.Ö. 900-600 yılları arasında çekirdeğini Van Gölü çevresinin oluşturduğu Urartu krallığı, Çıldır, Sevan (Gökçe) ve Urmiye göllerinin bulunduğu bölgeleri kapsamaktaydı. Assur kaynaklarında **Uruatri** adı altında tanımlanan krallığın sınırları, kuzeyde Kafkasötesi'ne , doğuda kuzeybatı İran içlerine , batıda Malatya çevresine , güneyde de Urfa Halfeti yakınlarına kadar uzanmaktaydı.

Urartu mimarisinde kaleler ve surlardan sonra tapınak mimarisi dikkat çekicidir Urartular farklı planlara sahip üç tür tapınak mimarisi kullanmışlardır.Urartu mimarisinde dikkat çeken diğer iki önemli yapı tipi, saraylar ve **Apadana** olarak adlandırılan sütunlu salonlardır.

* Bu bölüm Anadolu Medeniyetleri Müzesi Uzmanlarından Mehmet Akalın tarafından hazırlanmıştır

Urartu halkı genelde, kalelerin uygun olan eteklerinde veya kalenin hakim olduğu yakın yerlerde oturmuşlardır.Urartu Kralları bağ ve bahçe sulama sistemleri için altyapı tesisleri kurmuşlar; barajlar ve sulama kanalları inşa etmişlerdir. Bu kanalların en ünlüsü Kral **Menua** tarafından yaptırılan ve halen kullanılmakta olan **Şamran Kanalı**'dır.

Urartu Krallığı'nın siyasi tarihi ikiye ayrılmaktadır

A. Erken Urartu Tarihi : Beylikler Dönemi;
B. Klasik Urartu Tarihi

Erken Urartu Tarihi: Beylikler Dönemi

İ.Ö. 2. binyılın başlarından beri Doğu Anadolu Bölgesi'nde hüküm süren kuraklık yüzünden Hurri kökenli boy ve budunlardan oluşan küçük beylikler, genellikle yarı göçebe bir yaşam sürdürüyorlardı. Daha önce ova ve vadilerdeki höyüklerde yaşayan ve tarım ağırlıklı bir yaşam sürdüren bu insanlar, iklim değişikliği nedeniyle yarı göçebe bir yaşama geçmişlerdir.

Zengin su kaynakları, dağ çayırları ve otlakları bol olan yaylalara yakın yüksek yerlerde kurulan küçük kalelerin beyleri, hayvan besiciliğine dayalı yarı göçebe yaşam biçiminin organizasyonunu başarılı bir şekilde sürdürüyorlardı. İlk kez Asur Kralı I. Salmanassar (İ.Ö. 1274- 1245) dağlık bölgedeki bu ülkeden **Uruatri** olarak söz etmekte ve sekiz kabileden oluştuğunu bildirmektedir. Daha sonra Asur Kralı I. Tikulti Ninurta (İ.Ö. 1244 – 1208) ise Doğu Anadolu Bölgesi'nde **Nairi** olarak adlandırdığı ülkenin 60 kralının olduğunu bildirmektedir. Uruatri sözcüğü, etnik anlamda kullanılan bir deyim olmayıp, dağlık bölge anlamında kullanılan coğrafi bir deyimdir. Nairi deyiminin ise düşman halk anlamında kullanıldığı sanılmaktadır. Maden ve hammadde yatakları yönünden çok fakir olan Mezopotamya'da Asur Kralları Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki Beyliklerden haraç olarak çeşitli maden, bronzdan yapılmış eşya ve at almaktaydı. Hatta alınan bu haracı sürekli hale getirmek için, Beylerin erkek çocuklarını tutsak olarak Asur'a götürmekteydiler.

Doğu Anadolu Bölgesinin topografik ve iklimsel özellikleri nedeniyle federasyon üyelerinin birbiriyle olan bağları oldukça gevşekti. Beyler yüksek tepeler üzerinde kurulan küçük kalelere, halk ise kalelerin eteklerine yerleşmişlerdir.

Erken Demir Çağı'nda Doğu Anadolu Bölgesi'ne kalay gelmediği için tunç eşya, alet ve takı üretilemiyordu. Bunun yerine mecburen demirden aletler, silahlar ve takılar üretmek ve tekniklerini geliştirmek zorunda kalmışlardır. Erken Demir Çağı'nda Van bölgesi, demir işleme teknolojisinin beşiği olmuştur.

Klasik Urartu Tarihi

Asur Krallığı'nın Doğu Anadolu Bölgesine yapmış oldukları yağma ve yıkım seferlerine karşı İ.Ö. 10. yüzyılın ortalarında Urartu Krallığı kuruldu. Çivi yazılı Asur kaynaklarından öğrendiğimize göre bu devletin ilk kralı başkent **Sugunia**' da oturan Aramu idi. Ancak bu kent İ.Ö. 858 yılında Asur Kralı Salmanassar tarafından yıkılıp yakılmıştır. Bu sefer ikinci başkent **Arzaşkun**'da İ.Ö. 855 yılında Asur orduları tarafından aynı akıbete uğratılmıştır. Bu olaylardan 15 yıl sonra Urartu tahtına başka bir sülaleden gelen Lutipri oğlu Sarduri (İ.Ö. 840 – 830) çıktı. Bu kral başkenti bugünkü Van Ovası ile göl arasında, yalçın bir kayalık üzerinde yükselen Van Kalesi'ne taşıdı ve yeni kurmuş olduğu başkente de

Tuşpa (Van) adını verdi. Yaklaşık olarak 250 yıl boyunca Doğu Anadolu Bölgesi'ne altın çağını yaşatan bu krallığın sınırları kuzeyde Çıldır ve Sevan göllerini içine alacak şekilde Transkafkasya'ya, batıda Fırat Irmağı'na, doğuda Urmiye Gölü'nü içine alacak Kuzeybatı İran içlerine ve güneyde de Güneydoğu Toros Dağları'na değin uzanmaktaydı.

Urartu Krallığı Döneminde Erken Demir Çağındaki beyliklerin aksine büyük kaleler ve kentler kurarak tarıma ağırlık verilmiştir. Bu amaçla 90 nın üzerinde baraj, gölet ve sulama kanalı yaptırılarak tarımın gelişmesi sağlanmıştır.

Kral **I. Sarduri'** nin inşa ettirdiği anıtsal yapı üzerindeki yazıtta (**Madır Burcu**) şunlar okunmaktadır.

"Büyük Kral, Lutipri' nin oğlu, kudretli kral, evrenin kralı,

Nairi Ülkesi'nin kralı, eşi bulunmaz kral, savaşımdan korkmayan,

Beğeni uyandıran çoban, kendine boyun eğmeyenleri kendine uyruk

kılan Sarduri'nin yazıtı.

Ben Lutipri' nin oğlu krallar kralı, bütün krallardan haraç

Alan Sardur' um.

Lutipri'nin oğlu Sardur şöyle söyler. Ben bu taş bloklarını

Albniunu kentinden getirdim. Bu duvarı ben inşa ettim."

Kral **Menua** döneminde (İ.Ö. 810 – 786) Urartu Devleti'nin genişleme ve yükselme dönemi başlamıştır. Ele geçirilen bölgelerde askeri ve ekonomik amaçlı pek çok kale kurulmuştur. Doğu Anadolu Bölgesi' de ekilmemiş kurak topraklar sulu tarıma açılmıştır. Tarıma dayalı ekonomideki gelişmeler Urartu Krallığı'nın sürekli gelişmesine ve büyümesinde önemli roller oynamıştır.

Urartu Kralları sürekli olarak Asur ile yapılan savaşlarda bazen kazanmış bazen de kaybetmişlerdir. Bununla birlikte kuzeyden gelen Kimmerler (İ.Ö. 8.yy' ın sonu -7.yy 'ın başı) Urartu ordusunun zayıflamasında önemli bir rol oynamıştır.

II. Rusa'nın ülkenin hemen her köşesinde başlatmış olduğu büyük imar faaliyetleri, kendisinin ölümünden sonra krallığın gerilemesini önleyemedi. Birbiri peşi sıra tahta geçen kralların hemen hepsi önemli bir varlık gösteremediler. Bu sırada doğuda Medler, kuzeydoğuda İskitler güçlenmekteydi. İskit, Med ve Babil güçlerinden oluşan bir ordu İ.Ö. 612 yılında Asur başkenti Ninive'yi ele geçirerek Asur Krallığı'nın egemenliğine son vermiştir. İ.Ö. 7. yüzyılın sonları 6. yüzyılın başlarına doğru kuzeydoğu ve doğudan bir çekirge sürüsü gibi gelen İskit orduları, Urartu yerleşim merkezlerini ve kalelerini tek tek yıkmaya başladılar. Bu vahşice yıkımdan kaçan halkın bir kısmı engebeli ve yüksek dağların eteklerine çekilerek canlarını zor kurtardılar.

URARTU KRALLARI

Aramu	İ.Ö. 850 – 840
1. Sarduri	İ.Ö. 840 – 830
İşpuini	İ.Ö. 830 – 810
Menua	İ.Ö. 810 – 786
1. Argişti	İ.Ö. 786 – 764
2. Sarduri	İ.Ö. 764 – 735
1. Rusa	İ.Ö. 735 – 714
2. Argişti	İ.Ö. 714 - 685
2. Rusa	İ.Ö. 685 – 645
3. Sarduri	İ.Ö. 645 – 635
(4. Sarduri)	
Erimena	İ.Ö. 635 – 625
3. Rusa	İ.Ö. 625 – 609
4. Rusa	/ 585

Urartularda Din

Urartu Krallığı'nın dini, Anadolu ve komşu devletlerin dinine sıkı sıkıya bağlıdır. Bu dinde yerli Urartu öğelerinden başka Anadolu (Hurri-Hitit) Mezopotamya (Asur – Babil) ve İran öğelerine de sık sık rastlanılmaktadır.

Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki toplulukların tanrı ve tanrıça, kült törenlerini ve dinsel inançları konusundaki ilk bilgilerimiz İ.Ö. 9. – 6. yüzyıllar arasında bölgede egemenliğini sürdüren Urartu Krallığı'na ait anıtsal kaya kapıları içlerine yazdırılan çivi yazılarından öğrenmekteyiz. Kayalıkların genellikle güney yüzünün

oyulup dikdörtgen biçiminde çerçevelendirilerek cam gibi düzeltilmesiyle oluşturulan kaya nişleri, anıtsal bir görünüme sahiptir. Bu görünümleriyle kaya kapıları, Anadolu ve eski Önasya dünyasının en ilginç mimarlık anıtları arasında yer almaktadır.

Urartu Krallığı'na ait din konusundaki en ayrıntılı bilgiyi, **Meher Kapısı** içindeki çiviyazısı listeden öğrenmekteyiz. Urartu Krallığı'na ait tanrılar listesine göre baştanrı **Haldi**'dir. Ulusal Tanrı Haldi'ye " Güneş Tanrısı Ayın'da " 6 kuzu , 17 sığır ve 34 koyun kurban edilmektedir. Güneş tanrısı ayının hangi ay olduğu kesin olarak bilinmiyorsa da , bölgenin tarımsal özellikleri dikkate alınarak eylül ayının ikinci yarısı olduğu sanılmaktadır.

İkinci sırada Hava Tanrısı **Teişeba**, üçüncü sırada Güneş Tanrısı **Şivini** yer almaktadır. Bu tanrılara ne kadar kurban yapılacağı da yukarıda belirtilen listede yer verilmiştir.

Urartu Sanatı

Yaklaşık olarak 1 yüzyıldan beri Urartu yerleşme merkezi ile mezarlardan , gerek kaçak kazılar sonucunda gerekse yapılan bilimsel kazılar sonucunda binlerce parça sanat eşyası ele geçirilmiştir. Ele geçirilen bu değerli sanat eserleri üzerinde yapılan uzun çalışmalar sonucunda , bu sanatın kendine özgü özellikleri ve genel karakteri saptanmıştır.

Urartu Sanatı;

1. Saray Sanatı
2. Kent Sanatı
3. Halk Sanatı

olmak üzere üçe ayrılmaktadır.

Urartu saray sanatı örnekleri , krallığın ilk kuruluş yıllarında , Yeni Asur Krallığı'nın sanat çalışmalarıyla büyük bir benzerlik gösterir. Hatta uzun yıllar Urartu sanatı eski doğu sanatı üzerinde çalışan bilim adamları tarafından Asur eyalet sanatı olarak tanımlanmış ve Asur sanatından ayırt edilememiştir.

Urartu saray sanatının oluşmasında rol almış etmenlerin yanı sıra , Urartu sanatının kendine özgü özellikleri de açık ve tam olarak göze çarpmaktadır. Nitekim Urartu sanatı üzerinde yapılan uzun çalışmaların sonucunda , Urartu sanatının özellikleri tek tek belirlenmiştir. Urartu sanatında görülen tek düzeliğe karşın, değişik üslup çalışmaları saptandığı gibi, Hurri, Geç Hitit, Arami, Kuzey Suriye , Yeni Babil , Kimmer ve Kuzeybatı İran sanatının etkileri de ortaya çıkarılmıştır.

Tüm ilkçağ devletlerinde olduğu gibi, Urartu toplumunda da **mitoloji**, Urartu sanatının yalnızca malzeme deposu değil, aynı zamanda temelini oluşturur.

Urartular maden işleme sanatında çok ileri gitmişlerdi. Üstün maden teknolojisi bu uygarlığın en ayrıcalıklı özellikleri arasındadır. Ön Asya uygarlıkları arasında madencilikleri açısından ilk sırayı alan uluslardan biridir.Öncelikle bir çağa adını veren demir endüstrisinin ortaya çıkışı ve gelişimi onların eseridir. Çünkü demiri cevherden arındırarak üretmesini bilen ilk insanlar onlardır. Bu, Urartuların insanlığa yaptıkları katkılardan en çarpıcısıdır. demirin yanında üstün bir tunç teknolojileri vardı. Bakıra kalay katarak oluşturdukları bir alaşım olan tunçtan hem dövme hem de dökme tekniğiyle , şaşırtıcı güzellikte eserler yaratma başarısını göstermişlerdir. Özellikle balmumu kalıplar kullanılarak ürettikleri içi boş heykelcikler bu daldaki başarının kanıtıdır. Bunun yanında kabartma resimlerle süslü kemerler, miğferler ve kalkanlarla at koşum takımları, tutamakları arslan ve boğa başlı kazanlar ve kap kacak ise dövülerek yapılıyordu.

Urartu çanak çömleği genelde tek renklidir. Boyalı seramik örnekleri çok azdır. Urartu seramiği asıl olarak tek renkli, farklı formlarda "kırmızı astarlı" parlak perdahlı kapları ile tanınır.

Urartu sanatında üç boyutlu insan ve hayvan heykellerinin sayısı çok azdır.

Kaynakça

Özgüç, T., *Altıntepe II: Mezarlar, Depo Binası, ve Fildişi Eserler*, Ankara, 1969

Akurgal, E., *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul, 1988

Erzen, A., *Çavuştepe I, İ.Ö. 7.-6. Yüzyıl Urartu Mimarlık anıtları ve Ortaçağ Nekropolü*, Ankara, 1978

Belli, O., Görsel Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi Cilt 1, İstanbul, 1982

Van Müzesi Katalogu, Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005

Özfırat, A., *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2001

Sevin, V., *Evrenin Kralları*, Atlas Dergisi, sf.90-106, Mayıs 2001, Sayı 98, İstanbul

LYDIALILAR*

Siyasal Tarih

İ.Ö. 2. binyılın Hititçe çivi yazılı kaynaklarında sıkça rastladığımız Arzava bölgesinin sınırları kesin olarak çizilememekle beraber, genellikle batıda Ege kıyılarından doğuda Göller Bölgesi'ne, kuzeyde Gediz Irmağı havzasından güneyde Muğla bölgesine kadar olan alanı kapladığı kabul edilir. Hitit Krallığı'nın yıkılıncaya kadar ilgi alanı içinde olan bu bölgenin o dönemdeki siyasal yapısına dair burada yerel küçük krallıklarının hüküm sürdüğü yolunda bilgiler edinilir. Batı Anadolulu yerel krallıkların egemen olduğu yerlere ait Hitit başkentindeki arşivlerdeki belgelerde geçen coğrafya isimleri, kişi isimleri, doğrudan burada bulunan İ.Ö. 2. binyıla ait kaya anıtları ve yazıtlar bölgenin kültürel kimliğine dair bilgiler verirler. Buna göre Hititlerle yakın akraba kavimlerden Luvilerin söz konusu bölgede yaşamış oldukları ve Luvi kültürünün burada egemen olduğu belirlenebilmektedir. Hitit Krallığı'nın İ.Ö.1200 yılı civarında yıkılmasından sonra onun egemen olduğu birçok yerden olduğu gibi Anadolu'nun batısından da uzunca bir süre haber alınamaz. Bu süreç sonunda, Hitit krallığı'na son darbeyi indiren göçlerle gelenlerin de içinde bulunduğu kavimlerle eski Anadolulular, onlar hakkında bilgiler veren eskisinden çok daha farklı tarihsel kaynaklarda, eskiden gelen kültürün izlerinin de takip edilebildiği yeni kimliklerle ortaya çıkarlar. Lydialıları böylece İ.Ö. 7. yüzyıl başlarından itibaren Batı Anadolu'nun siyasal ve kültürel anlamda en etkin kavimlerinden biri olarak tanıyoruz.

Lydia, sınırları kimi zaman Kızılırmak'ın ötesine geçen, Marmara Denizi'ne dek ulaşan bir krallığın adı olsa da, asıl olarak Lydia denilen bölge, güneyde Büyük Menderes havzasından kuzeyde Bakırçay havzası ve oradan Simav'a kadar uzanan, doğuda Uşak'tan batıda Ege kıyılarının hemen içlerine dek olan bölgeyi kapsamaktaydı. Bu ülkenin en önemli kenti ve merkezi Gediz Irmağı havzasında Salihli yakınında, Gediz'e katılan Sart Çayı'nın kıyısında bulunan Sardeis kentiydi. Lydia'nın Batı Anadolu'daki önemli uygarlıkların gelişmiş olduğu komşu bölgeleri olarak, batısında İzmir'in güneyinden kuzeyine uzanan Ege kıyılarını kaplayan Ionia, kuzeybatısında Aiolia, kuzeyinde Mysia, doğusunda Anadolu içlerine dek giden Frygia ve güneyinde de Karia bulunmaktaydı. İçbatı Anadolu'nun sularını toplayarak çok yüksek olmayan dağ sıralarının arasından Ege Denizi'ne ulaşan ırmakların coğrafi özelliklerinde belirleyici rol oynadığı Lydia, tarıma çok elverişli verimli arazilerin bulunduğu, kıyı ile iç kesimler arasındaki ulaşımın kolayca sağlanabildiği bir yerdir. Tüm çağlar boyunca tarıma elverişliliği, uygun konumu ve

* Bu bölüm Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Turgut Yiğit tarafından hazırlanmıştır.

coğrafi koşullarıyla önemli yolların geçiş ve kavşak noktalarını içermesi dolayısıyla ilgi odağı olan bu bölge, Lydialılar döneminde ön plana çıkan yeraltı zenginlikleriyle de dikkat çekiciydi.

Lydia'nın kendi kaynakları bu bölgenin İ.Ö. 7. yüzyılın başından sonra yeniden belirginleşmeye başlayan tarihi hakkında yeterli bilgi vermekten uzaktır. Lydialılarla ilgili bilgilerimiz onlardan çok daha sonra yaşamış olan Eskiçağ yazarlarının eserlerine dayanmaktadır. Lydia'da kurulmuş olan krallığın tarihi İ.Ö. 7. yüzyıl başlarına kadar olan kısmı açık tarihsel bilgi olmadığı, mitolojik içerikli anlatımlar söz konusu olduğu için bilinememektedir. Tarihçi Herodotos'tan öğrendiğimize göre bu dönemde Lydia'da egemen olan Atyadlar ve Heraklidler (ya da Tylonidler) adlı iki sülale döneminde güçlü bir krallık olmasa gerekir. Aksi halde günümüze dek en azından izleri yansıyan siyasal, askeri, kültürel ilişkiler beklenirdi.

İlk iki sülaleden sonra Lydia'da iktidarı elinde bulunduran Mermnad sülalesinin ilk kralı Gyges'tir. Gyges'in nasıl kral olduğunun öyküsü Herodotos tarafından anlatılmaktadır. Buna göre bir önceki sülale olan Herakleidlerin son kralı Kandaules'in yanında Gyges bir komutan olarak bulunmaktaydı. Kandules'in eşinin de yer aldığı bir olay sonucu Gyges kralı öldürerek tahtı ele geçirmiştir. Anlatılan hikaye, efsanelerle örülmüş, Eskiçağ uygarlıklarında sık karşılaştığımız, geçerli olan kurallara aykırı olarak tahtı ele geçirenlerin cezalarının kendileri değilse bile sonraki kuşaklar tarafından çekileceği temasının buradaki ortaya çıkışıdır. Gyges ile başlayan Mermnadlar sülalesi İ.Ö. 687-547 arasında Anadolu'nun en önde gelen siyasal gücü olarak varlığını sürdürmüştür. Lydia Krallığı'nın ordular kurarak Batı Anadolu'da güneyden kuzeye egemenliğini genişletip, sınırlarını doğuda Kızılırmak ötesine bile taşıyabilmesinin ardında, Lydia Krallığı'nın siyasal organizasyonundaki, askeri idaredeki başarısının yanında Mermnad sülalesi döneminde bolca yararlanılan başkent Sardeis'in bulunduğu bölgedeki, başkentin hemen yanındaki Paktolos (Sart) Çayı'nın alüvyonlarıyla taşınan altın madeninin de etkisi vardır.

Gyges tahta geçtikten sonra Lydia Krallığı'nın Ege kıyılarındaki kentler üzerinde baskısını artırdığı, kuzeye doğru genişleme çabalarının başarılı olduğu görülür. Onun krallığı zamanında Lydia tüm Anadolu'yu kasıp kavuran Kimmer tehlikesi ile karşı karşıya kalır. Anadolu'ya Kafkaslar üzerinden giren Kimmerler İ.Ö. 8. yüzyıl sonlarına doğru Doğu Anadolu'da Urartular üzerine saldırmışlar, buradan Anadolu içlerine doğru yönelmişlerdir. Bu göçebe bozkır kavmi İ.Ö. 7. yüzyıl başlarında Fryg Krallığı'na son vererek daha batıya doğru Lydia üzerine akınlarına devam etmiştir. Gyges'in Kimmerlere karşı Asur kralından yardım istediği Asur kaynaklarından bilinmektedir. Önce Kimmerlere karşı başarılı olunur. Bu arada Lydialılar, Asur'un istilasına uğramış olan Mısır'a ücretli asker göndererek Mısırlıların bu istiladan kurtulmalarına yardım etmişlerdir. Lydia'nın Kimmer

tehlikesi dolayısıyla yardımını almaya çalıştığı Asur'a karşı Mısırlılara yardım etmesi ilginçtir. Lydia'nın kendisinden çok uzak Asur'la diplomatik ilişkilerde bulunması, yine Asur'a karşı, kendini güvende hissettiği bir ortamda cephe alıp onun rakiplerine yardım etmesi, o zamanın güçlü ülkelerinin arasında yer alma, uluslararası politikada söz sahibi güçlü bir devlet olma isteğinin kanıtı kabul edilmelidir. Ancak Kimmer tehlikesi tümden ortadan kalkmış değildi. Yeniden saldırıya geçen bu göçebe ve savaşçı kavim Lydia'yı ele geçirir ve Gyges'i de öldürürler.

Gyges'i tahtta oğlu Ardys takip eder. Ardys zamanında da Kimmer saldırıları sürmüştür. İ.Ö. 639 yılında başkent Sardeis'i akropolis dışında ele geçirerek yağmalarlar. Ardys'ten sonra Lidya tahtına Sadyattes geçmiştir. Hakkında fazla bilgi olmayan bu kraldan sonra da Lidya Krallığı'nın yönetiminde Kimmerleri ülkesinden çıkaran Alyattes'i görüyoruz.

İ.Ö. 609 yılında babasının yerine geçen Alyattes zamanı Lydia Krallığı'nın gücünü giderek artırdığı dönemdir. Lydialılar Batı Anadolu'da hala etkin olan Kimmerleri Kızılırmak'ın ötesine sürerek bu tehlikeye kalıcı olarak son vermişlerdir. Bundan sonra Lydialılar Ionia kentlerine dönerek Smyrna'yı (İzmir) ele geçirirler. Ancak Klazomenai (Urla) ve Miletos'a karşı başarılı sonuçlar elde edilemez. Miletoslularla anlaşma yapılır. Daha sonra tekrar Lydialıların doğu yönünde ilgilerini artırdıklarına tanık olunur. Kızılırmak'a kadar olan bölge Lydia etkisi altına girmiş, Frygia ve başkenti Gordion ele geçirilmiş, sınırlar Bithynia yönünde de genişletilmiştir. Kızılırmak'ın doğusunda ise İran'dan bu bölgeye kadar uzanan Medlerin etkisi söz konusudur. Eski Önasya'nın en güçlü imparatorluğunu kurmuş olan Asur'a Orta Mezopotamya'da yeniden güçlenmeye başlayan Babil Krallığı ile güçleri İran'dan batıya doğru yayılan Medler birleşerek son vermişler; Orta Anadolu'ya dek uzanan bölge Medlerin gücünün hissedildiği yerler arasına girmiştir. Aynı yerde aynı zamanda egemenlik kurma çabasındaki Medler ve Lydialılar böylece karşı karşıya gelmişler, Kızılırmak'ın doğusunda bu iki krallık beş yıl süren mücadeleye girişmişlerdir. Kesin bir sonuç alınamayan savaşların altıncı yılında Kızılırmak yakınlarında bir yerde 28 Mayıs 585 tarihinde iki devletin orduları savaşa tutuşmuşken meydana gelen bir güneş tutulması her iki taraf tarafından da tanrısal bir işaret kabul edilerek savaşa son verilmiştir. Bu gün astronomik hesaplarla gününe dek hesaplanarak kesin tarihi verilebilen bu olay söz konusu dönemin kronolojisinde önemli bir dayanak noktası oluşturur. Miletoslu Thales tarafından önceden hesaplanmış olduğunun bildirilmesi dolayısıyla da o dönemdeki bilimsel gelişmelere dair örnek sunan ilginç olaylarındandır. Kilikya kralı ile Babil kralının aracılık yapmasıyla Alyattes kızını Med kralının oğlu Astyages'e vermiş, bu evlilik yoluyla da güçlendirilmiş bir antlaşma yapılarak Kızılırmak Lydia ile Med Krallıkları arasında sınır kabul edilmiştir. Lydialılar bu antlaşmadan sonra doğudan yönlerini yeniden batıya çevirmişlerdir.

Alyattes'in İ.Ö. 560'da ölümünden sonra Lydia tahtına onun oğlu Kroisos geçmiştir. Lydia Krallığı'nın sona erdiği dönem olmakla birlikte Kroisos zamanı Lydia'nın en güçlü ve zengin zamanı olarak bilinir. Gücü büyük ölçüde işletilen altın madenlerine dayanan Lydia Krallığı, doğuda sınırlarını sağlama aldıktan sonra yine batıya yönelmiş, Ionia ve Aiolis kentleri üzerine yönelerek buraları kesin olarak ele geçirmiştir. Bu sırada doğuda, İran'da Med hanedanından egemenlik Perslara geçmişti. Artık Kızılırmak'a kadar hakim olanlar Perslerdi. Bu durumu kabul etmeyip güçlü zamanında Kızılırmak'ın doğusunda da yayılmak için bahane sayan Lydia kralı Kroisos ücretli askerlerin önemli yer tuttuğu ordusuyla doğuya ilerleyerek Kızılırmak'ı aştı. Pers kralı Kyros da bunun üzerine ordusuyla egemenlik haklarını korumak için batıya hareket etti. İki ordu Yozgat'ın doğusundaki bugünkü Kerkenes Dağ olduğu kabul edilen Pteria yakınında karşılaştı. Yapılan savaşta bir sonuç alınamadı. Yaklaşmakta olan kış dolayısıyla Lydialılar, bahar aylarında yeniden toplanıp savaşa hazırlanmak amacıyla geri çekilerek başkent Sardeis'e döndüler. Kroisos tedbirsiz davranarak ordusundaki ücretli askerleri baharda yeniden toplanmak üzere terhis etti. Bu sırada Persler geri çekilmeyip, aksine Lydia ordusunun peşinden Lydia'nın kalbine, başkent Sardeis'e dek sokuldular. Sardeis yakınlarında yapılan savaşta Lydia ordusu Persleri durdurmayı başaramayarak, önce kentin surlarının ardına çekildi. Pers ordusunun sürdürdüğü iki haftalık kuşatma sonucunda Sardeis tamamen ele geçirildi. Böylece İ.Ö. 547'de Lydia Krallığı en güçlü olduğu dönemde beklenmedik bir şekilde sona ererek Lydia toprakları Persler egemenliğine girdi.

Uygarlık

Her birinin başında kral tarafından atanmış yöneticilerin bulunduğu yönetim birimlerine ayrılmış olan Lydia Krallığı başkent Sardeis olmak üzere merkezi bir yönetim anlayışına sahipti. Ege kıyılarından Anadolu'nun içlerine uzanan bir doğal yol üzerinde kurulu olan Sardeis, bu konumunun yanı sıra, savunmayı kolaylaştıran doğal özelliklerine ek olarak bir de tahkim edildiğinde zapt edilmesi çok zor akropolisi ile Eski Batı Anadolu'nun önemli kentlerinden biriydi. Ticaret yollarının geçtiği, verimli tarım alanlarına sahip bölgede olan bu kent, Lydialılar zamanında ön plana çıkan altın madeninin de katkısıyla çok zengin ve güçlü bir başkent görünümündeydi. Bu özelliği ile bulunduğu bölgenin siyasal merkezi olmanın ötesinde İ.Ö. 7. yüzyılda ve İ.Ö. 6. yüzyılın ilk yarısında Orta Anadolu'dan Ege Denizi'ne dek tüm Batı Anadolu üzerinde askeri, siyasal, ekonomik etkisini hissettirmiştir. Ücretli askerlerle desteklenen güçlü süvarilere sahip ordularıyla Lydialılar, Anadolu'nun tümünde yağma akınları ile siyasal dengeleri alt üst eden, Frygia Krallığı gibi güçlü krallıklara son veren Kimmerleri bu topraklardan çıkarmışlar, Medlerle mücadele etmişlerdir.

Lydia Krallığı'nı kuran Lydlerin kökeni konusunda açık bilgilerimiz olmasa da, yukarıda değinildiği gibi bu kavmin Batı Anadolu'nun İ.Ö. 2. binyıldaki belgelere yansıyan halklardan Luvilerle en azından dilleri açısından benzerlik gösterdikleri öne sürülmektedir. Herodotos, Lydialıların kuzey bölgelerde yaşayan Mysialılar ve güneylerindeki Karialılar ile yakın kimliklerine değinmektedir. Bugün yapılan araştırmalar da Lydce'nin Lykia dili ile yakınlık gösterdiğini ortaya koyar. Lykia yazısına benzer bir yazı ile yazılmış olan az sayıda ve kısa içerikli Lydce yazıt bu yazının tam olarak çözülmesi için yeterli değildir. Bunun sonucunda kendi kaynaklarından Lydia tarihi ve kültürüne ilişkin açık bilgiler edinmek de mümkün olmamaktadır.

Lydia ekonomisinde, sahip olduğu verimli tarım alanları dolayısıyla tarımın ağırlığa sahip olduğu kuşkusuzdur. Ticaretin de şüphesiz konumu dolayısıyla bir canlılık yaratmış olduğu krallığın özellikle başkenti ve devlet yönetimi söz konusu olduğunda en önemli zenginlik kaynağı sahip olduğu altın madeni ve bunun işlenmesidir. Başkent Sardeis'teki altının en önemli kaynağı yukarıda değinildiği gibi Gediz'in kollarından biri olan Paktolos (Sart) Çayı'dır. Taşımış olduğu altın madeni, Fryglerin her tuttuğunu altına dönüştüren kralı Midas'la bağlantılı olarak efsanevi içerikte aktarılan bu çayın alüvyonlarından elde edilen altın Sardeis'te kurulu atölyelerde işlenmekteydi. Lydia sarayının sahip olduğu zenginlik, Mermnadlar sülalesinin son ve Lydia'nın en ünlü kralı olan Kroisos'un adıyla 'Karun gibi zengin' deyiminde günümüzde bile anılmaktadır. Lydia uygarlığının en çok bilinen yönü ise sikkenin ilk kez kullanılmış olmasıdır. Bugünkü araştırmalar ilk sikkenin kullanımının gerçekten de Anadolu'nun batısında Lydia ve Ionia bölgesi ile ilişkili olduğunu göstermektedir. Elektron denilen altın ve gümüş karışımı metalden yapılmış olan ilk sikkeler, ilkel formda olup bakla şeklinde imal edilip üzerine çeşitli şekiller, krallığın simgesi olan aslan başı basılıyordu. İlk sikkenin Lydia Krallığı'nda ortaya çıkışı şüphesiz buradaki altın madeni ve onun işlenmesi ile ilgiliydi. Sikkenin kullanımıyla birlikte zaten canlı olan ticaret hayatının iyice geliştiği, alış verişin daha kolay ve pratik hale geldiği, bunun bölge ekonomisi üzerinde olumlu etkileri olduğu tahmin edilebilir.

Lydialıların dini diğer Eskiçağ toplumlarında olduğu gibi çok tanrılıydı. Dinsel inançlarına dair fazla bilgimiz olmayan Lydialıların daha prehistorik çağlardan beri Anadolu'da tapınılmaya devam eden bir Ana Tanrıça kültünü ön plana çıkardıkları görülmektedir. Neolitik Çağ'da bereketi temsil ettiğine inanılan şişman kadın heykelcikleri ile karşımıza çıkan kült, sonraki çağlarda, yazının kullanılmaya başlandığı dönemlerde, Hititlerde, Fryglerde aynı temayı korumakla beraber farklı kimliklerde karşımıza çıkmıştır. Lydialıların inancında sonraki dönemlerde Eski Yunan tanrılarının da yer ettiği görülmektedir. Ölü gömme geleneği açısından da Lydialılar, Fryglerde olduğu gibi yığma toprak mezar geleneğini sürdürmüşlerdir.

İnşa edilmiş mezar yapısının üzerine toprak yığmak suretiyle yapılan, tümülüs denilen bu mezarlar Lydia ülkesinin çeşitli yerlerinde vardır. Başkent Sardeis yakınında bugün Bintepeler denen yerde 60 metrenin üzerinde olanlardan çok daha küçüklere dek farklı boyutlarda 100 kadar tümülüs vardır.

IONIALILAR*

Siyasal Tarih

Ionialılar İ.Ö. 12. yüzyılın ortalarından, bağımsızlıklarını Persler karşısında yitirdikleri İ.Ö. 4. yüzyılın başlarına dek kent devletleri halinde Batı Anadolu kıyılarında yaşamış halktır. Bunların tarihleri boyunca, kurdukları koloniler vasıtasıyla bulundukları bölgenin dışında da etkili olmakla beraber, kent devletlerinin ötesinde bir geniş kapsamlı tek merkezden yönetilen siyasal birlik oluşturamadıkları görülmektedir.

İ.Ö. 12. yüzyılın başlarında etkileri Ege dünyasında ve Önasya'da çok geniş alanda hissedilmiş olan göç hareketlerinin bir parçası olarak Balkanlar üzerinden Yunanistan'a girmiş olan Dorlar kuzeyde Teselya bölgesinden başlayarak güneyde Peloponnese'e değin tüm Yunanistan'ı istila etmişlerdir. Onlar geldiğinde bu topraklarda bulunan Aka uygarlığını ortaya koymuş olan kavimler yerlerinden edilerek, doğuya deniz yoluyla Batı Anadolu'ya ve Ege adalarına göç etmek zorunda bırakılmışlardır. Yunanistan'dan Batı Anadolu'ya gelmiş olan kavimler üç ayrı gruba ayrılmaktaydı. Aioller, ardından Ionlar ve onları takiben göç hareketine devam eden Dorlar. Bu üç topluluktan Aiollerin Batı Anadolu kıyılarının kuzey kesiminde, Ionların orta, Dorların ise güney kesimlerde yerleşmiş olduğu görülmektedir. Gediz Irmağı'nın Ege'ye döküldüğü yerden Miletos'un güneyine kadar Ion kentlerinin yayıldığı Batı Anadolu kıyıları Ionia olarak adlandırılmıştır. Hitit Krallığı'nın yıkılmış olduğu, Batı Anadolu'da daha önceki Hititlere bağımlı olarak bulunmuş olan yerel güçlerin varlığını devam ettiremediği bir dönemde Yunanistan'dan göçlerle gelmiş olanlar fazla direnişle karşılaşmadan buraları yurt tutmuş olmalıydılar. Gelenler, daha önceden var olan kentleri ele geçirdikleri gibi, yeni yerleşim yerleri de kurmuşlardır. Bunların Anadolu'daki kentleri ele geçirmelerine, bu topraklara yerleşmelerine dair bilgilerimiz yazılı belgelerde efsanelerle karışıktır. Arkeolojik kazıların verileriyle de yeni gelenlerin Batı Anadolu'daki dağılımı çok iyi ortaya konulabilmektedir.

* Bu bölüm Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr.Turgut Yiğit tarafından hazırlanmıştır.

Batı Anadolu kıyıları ve adalarda 12 önde gelen Ion kentinin isimi, İzmir ve Aydın illeri kıyı kesimi ile Sakız ve Sisam adasında olmak üzere kuzeyden güneye doğru şunlardır: Fokaia (Foça), Khios (Sakız), Erythrai (Ildırı), Klazomenai (Urla), Teos (Sığacık), Lebedos (Gümüldür), Kolofon (Değirmendere), Efesos (Efes/Selçuk), Samos (Sisam), Priene (Güllübahçe/Söke), Myus (Afşar) ve Miletos (Milet/Balat). Anadolu'daki ya da Anadolu dışından gelen güçlere karşı bağımsızlıklarını koruma uğraşı vermiş olan, ama tek bir siyasal çatı altında birleşmemiş olan Ion kentleri bu nedenle parlak, güçlü bir devlet kuramamışlardır. Kentlerin bulundukları birbirinden farklı coğrafi özelliklere sahip olan yerler, onların gelişimlerinde, çevreleriyle ilişkilerinde etkili olmuştur. Efesos'un güçlü bir ticaret merkezi olarak Anadolu'nun içlerine açılmış olması, Miletos'un denizdeki etkinliği, adalardaki kentlerin Anadolu'dan çok diğer adalarla olan ilgileri bunun sonucudur. Aralarında siyasal birlik kurulmamış bu kentlerin, önce yukarıda saydığımız on iki, sonra bunlara Smyrna'nın (Bayraklı/İzmir) da katılmasıyla ön üçünün oluşturduğu dinsel birlikten söz etmek gerekir. Panionion adı verilen bu dinsel birliği oluşturan kentlerin temsilcileri Sisam adasına doğru uzanan yarımadada bulunan Mykale Dağı'nın (Samsun Dağı) kuzeyindeki şimdiki Güzelçamlı'da toplanıyorlardı. Bölgenin tarihine bu birliğin siyasal anlamda belirgin bir katkısı olmazken, günümüzde de Ionia denilince akla gelen İ.Ö. 1. binyıldaki yüksek kültürün ortaya çıkmasındaki etkisi göz ardı edilemez.

Ion kentlerinin İ.Ö. 6. yüzyılda yoğunlaşan kolonizasyon hareketi, buna daha önce başlamış olan Yunanistan'daki kentlerin denizaşırı yerlerde ticaret ve yerleşme amaçlı koloniler kurmalarını takip ederek ortaya çıkmıştır. Yunanistan kentlerinin İ.Ö. 8. yüzyılın ortalarından itibaren, artan nüfusa toprakların yeterli gelmemesi, ticaret için yeni pazaryerleri bulmak amaçlarıyla Akdeniz ve Karadeniz kıyılarında başlattıkları bu hareketlere Ionialıların hemen katılmamış olmalarının nedeni, onların yaşadıkları coğrafyanın bu yönde zorlayıcı özelliklerinin az olmasındandır. Koloniler kurma hareketine ilk başlayan Ion kentleri, Yunanistan'dakine benzer koşullara sahip olan adalarda kurulmuş olanlardır. Anadolu kıyılarındaki kentleri buna zorlayan ise İ.Ö. 7. yüzyılın ortalarından itibaren Batı Anadolu'ya başlayan Kimmerlerin saldırıları ve bu tehlikenin Lydialılar tarafından ortadan kaldırılmasından sonra da İ.Ö. 6. yüzyıl başlarından itibaren Lydia'nın Ionia üzerinde artmaya başlayan baskısıdır. Lydia'nın güçlü bir devlet olarak Batı Anadolu kıyılarının hemen gerisinde bulunması, kıyılardaki Ion kentlerinin iç kısımlarla ticaret ilişkilerinde engeller çıkarmış, bunun üzerine daha önce bu işe ilgi göstermeyen Ion kentleri Marmara ve Karadeniz kıyılarında koloniler kurmaya başlamışlardır. Ion kentlerinden Miletos'un, yerleşim yerleri ve bunun dışında sadece pazaryerleri olmak üzere en çok koloni kuran olduğu belirlenmektedir. Buna karşın önemli Ion kentlerinden Efesos ve Smyrna'nın bu faaliyetlerde pek yer almadıkları görülmektedir. Bunun nedeni bu iki kentin Lydia Krallığı'yla olan

iyi ilişkileri ve antlaşmaları dolayısıyla Anadolu içleriyle kara yoluyla ticaretinin önemli liman kentleri olmaya devam etmeleridir.

Lydia Krallığı'nın İ.Ö. 547'de Persler tarafından beklenmedik bir şekilde yıkılmasından sonra etkilerini Batı Anadolu kıyılarına dek genişleten Persler, Ion kentlerini de tek tek ele geçirdiler. Ionia'nın bundan sonraki tarihinde Pers faktörü etkin olacaktır. Persler Ion kentlerinin de arasında olduğu Batı Anadolu'yu Lydia'nın eski başkenti Sardeis'te ve Daskleion'da kurulmuş iki satraplığa bağlayarak idare ettiler. İ.Ö. 500'de Miletos kenti önderliğinde Pers idaresinden memnun olmayan tüm Batı Anadolu ayaklandı. İ.Ö. 494'te Miletos'un Perslerce ele geçirilmesine dek süren bu ayaklanmaya Ion ihtilali denilir. Persler bu ayaklanma sırasında yardım ettiklerini öne sürerek Atina'ya karşı askeri sefer düzenleyip, ünlü Pers-Yunan savaşını başlatmışlardır. Pers-Yunan savaşının sona ermesinden sonra Ion kentleri Perslere karşı yeniden ayaklanarak bağımsızlıklarını elde ettiler. Birçok kent Atina önderliğinde Perslere karşı kurulan Attika-Delos Deniz Birliği'ne girdi. Böylece Ion kentleri üzerinde Atina'nın yoğun etkisinin olduğu dönem başladı. Atina ile Sparta arasındaki egemenlik mücadelesi olan ve 27 yıl süren Peloponnesos savaşları Ion kentlerini de çok olumsuz etkilemiş, bununla beraber savaş sonunda Atina'nın egemenliğinden kurtulmuşlardır. Atina, Sparta ve Pers güçleri arasında varlıklarını devam ettirmeye çalışan Ion kentleri, İ.Ö. 386'da Sparta ve Pers ittifakı neticesinde Atina ile yapılan bir antlaşma sonucu Pers egemenliği altına girmişlerdir.

Uygarlık

Ionialılar daha önce de belirttiğimiz gibi geniş sınırlara hükmeden devletler değil, sadece bulunduğu bölgede egemen olan, askeri, siyasal gücü sınırlı kent devletleri kurmuşlardır. Önceleri ataerkil geleneğe uygun olarak tahtın babadan oğla geçtiği krallar tarafından yönetilen kentlerin çoğunda İ.Ö. 7. yüzyıla doğru soyluların oluşturduğu sınırlı bir zümrenin söz sahibi bulunduğu yönetim anlayışı geçerli olmaya başladı. Lydia Krallığı'nın baskılarının artmasıyla birlikte, savunmanın öncelik kazandığı ve yönetimin buna göre organize edilmesi zorunluluğunun olduğu dönemde tiranlığın ortaya çıktığı görülür. Askeri ve siyasal idarenin tek kişinin elinde olduğu bu yönetimle bazı Ion kentleri kendilerini Lydia Krallığı'na karşı başarıyla savunmanın ötesinde denizaşırı kolonilerin kurulmasında da etkin olmuşlardır. Eski Yunan siyasal yaşantısının önemli unsurlarından, Polis adını taşıyan, dışarıya karşı bağımsızlık ve ekonomik açıdan kendi kendine yetebilme gibi ilkelere sahip, bir bölüm yurttaşın temsil ettiği siyasal birimin ilk ortaya çıkışı da Ionia'dadır. Siyasal haklarına sahip yurttaşlardan başka, bu haklara sahip olmayan hürler, tarımla uğraşan toprağa bağlı köylüler ve köleler kentte oturanları, kente bağlı olanları oluşturmaktaydı.

Batı Anadolu'da kıyıları, Eskiçağ'da bilimsel düşüncenin doğduğu, modern bilimin temellerinin atıldığı yerdir. Büyük bir uygarlığın burada ilk kez ortaya çıkışının çeşitli nedenlerini göstermek mümkün olmakla beraber, coğrafi konum, tarihsel gelişim bunu açıklamakta öncelikle göz önüne alınması gereken hususlardır. Ionia kentleri sulak verimli arazilere sahip bölgelerde kurulmuşlardır. İç bölgelerden gelen nehirlerin aktığı vadilerin kıyıya ulaştığı ya da konumu itibariyle iç kısımlarla ilişkilerin ve deniz yoluyla ulaşımın kolay olduğu yerlerde bulunmaktaydılar. Tarımsal üretim açısından olduğu gibi sahip oldukları diğer zenginliklerle de önemli ekonomik birikime sahip Ionia, ticaretin geliştiği yer olarak refahın erken dönemlerden itibaren arttığı bölgeydi. Ion kentlerinin Marmara ve Karadeniz başta olmak üzere uzak bölgelerde kurmuş oldukları kolonileri aracılığıyla yine ana kentlere akan ekonomik zenginlikler ve buraların ticaret potansiyeline yapılan katkılar gelişimi olumlu yönde etkileyen hususlardır. Anadolu'nun batı kıyılarındaki bu kentler, önceki yüzyılların, Mezopotamya yüksek kültürünün de etkilerini taşıyan büyük uygarlıklara ev sahipliği yapmış olan Anadolu kültüründen de yararlanabilecek konumda bulunuyorlardı.

Eskiçağın en ünlü destanları, günümüze kadar kültürel etkileriyle önemi eksilmeksizin devam eden İlyada ve Odysseia, İ.Ö. 8. yüzyıla ait Ionia eserleridir. Bu eserleri ortaya koyduğu ve Ionialı olduğu kabul edilen, ancak gerçekten yaşayıp yaşamadığı da tartışmalı olan kişi Homeros'tur. Edebiyat alanında başka dikkate değer eserlerin de var olduğu Ionia, asıl olarak bilimdeki ilkleriyle ön plandadır. Din ve doğaüstü güçlerin varlığı ile açıklanmaya çalışılan kimi konuların, özgür düşünce yoluyla açıklanmaya çalışılması Ionia'da bilimin gelişmesini sağlamıştır. Başta Miletos olmak üzere diğer Ion kentlerinden düşünürler, doğada olan değişmez yasaları ve dünyayı oluşturan ana elementi, dünyanın var oluşunu açıklamaya uğraşmışlardır. Matematik ve astronomi alanlarında önemli saptamalar yapan Miletoslu Thales, yeryüzünde her şeyin esasının su olduğunu kabul etmiştir. Dünyanın su üzerinde yüzen bir disk biçiminde olduğunu ileri sürmüştür. Matematik ve geometri alanlarında hesaplamalara temel teşkil eden teoremleri ortaya koymuş olan Thales'in astronomi alanındaki bilgisi İ.Ö. 28 Mayıs 585 tarihinde gerçekleşen ve Lydia ile Med ordularının savaşının sona erdirilmesinin de bahanesi olan güneş tutulmasını önceden hesaplaması ile tarihsel kayıtlara geçmiştir. Thales'in öğrencisi Anaksimandros, dünyanın biçimi, evren, yıldızlar üzerine görüşler sunmuştur. Anaksimenes, temel element olarak havayı kabul ettiği görüşlerinde, Thales ve Anaksimandros'un düşüncelerini ele alarak bir kuram geliştirmiştir. İ.Ö. 6.yüzyılda yaşamış Pythagoras (Pisagor) matematik ve geometride geliştirdiği kuramlarla bilinen Samoslu filozoftur. Ionia'da temelleri atılmış ve gelişmiş olan bilim, felsefe, buradaki siyasal gelişmelerle ilgili olarak ve Pers istilası sonucunda bilimci ve filozofların Atina'ya gitmeleri ile orada gelişimine devam etmiş, Eski Yunan kültürünün oluşmasına temel teşkil oluşturmuştur.

4. BÖLÜM

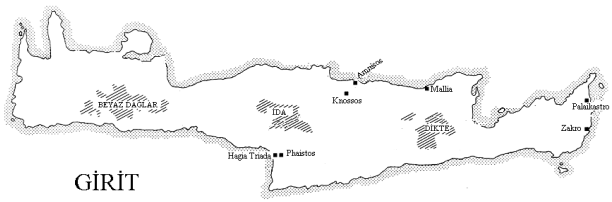
AKDENİZ UYGARLIKLARI*

EGE VE ESKİ YUNAN UYGARLIĞI*

I. GİRİT: EGE'NİN İLK UYGARLIĞI

I.1. Saraylar Öncesi Girit

Mısır ve Anadolu'nun İ.Ö. 2. Bin yıl bronz devri uygarlıklarıyla çağdaş olan bir başka büyük uygarlık bir Ege adası olan Girit'de doğdu. Girit adasında yükselen bu uygarlığa, Ege'yi bu çağda temsil eden ilk uygarlık olduğu için Ege Uygarlığı, adadaki Knossos sarayının efsanevi kralı Minos'a atfen Minos Uygarlığı, ada uygarlığını en iyi temsil eden görsel kültür unsurunun saraylar olması dolayısıyla Saray Uygarlığı denilmektedir. Yalnızca Girit Uygarlığı demeyi tercih edenler de vardır.

GİRİT

Girit'in iklimi ılıman, toprağı verimlidir. Fakat dağlık ve küçük bir adadır. Maden bakımından da zengin değildir. Açıkçası doğanın cömertçe sunduğu bir

* Bu bölüm Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi Prof. Dr. Mehmet Ali Kaya tarafından hazırlanmıştır.

tarımsal ya da madeni kaynaklara sahip değildir. Öte yandan Mısır'a, Anadolu'ya, Yunanistan'a, güney batı Avrupa'ya, Suriye'ye ve Suriye dolayısıyla Mezopotamya'ya deniz engeli dolayısıyla bir istilaya maruz kalmayacak kadar uzaktadır. Ancak bu mesafe Girit halkının sözünü etmiş olduğumuz bu ülkelerle güvenli deniz ticareti yapabilmeleri açısından makuldür. Bu nedenle Girit'te saray uygarlığının yaratılmasını sağlayan ekonomik refahın temelinde adanın ticari açıdan sahip olduğu bu stratejik konumu bulunmaktadır. Girit halkı adanın konumunun kendilerine sağlamış olduğu olanağı çok iyi değerlendirdi.

Girit'te Paleolitik denilen Eski Taş Çağı iskânı yoktur. Adaya gelen ilk insanlar Neolitik (=Yenitaş) çağı kültürü insanlarıydı. Muhtemel İ.Ö. 6 bin yılda adaya gelen bu neolitik kültür insanları, İ.Ö. 3. bin yılın ikinci yarısı başlarında Anadolu'dan adaya gelen ve bilim çevresinde Ege Halkları adıyla anılan Lelegler, Karlar ve Pelasglarla birlikte adanın deniz ticareti için çok uygun ve yönlendirici olan konumundan yararlanmaya başladılar. Ürettikleri seramik, madeni (özellikle üç köşe hançerler), taş ve fildişi eşyaları pazarlarda değiş-tokuş arzına sundular. Bu eşyaların ham maddesini dışarıdan temin ettiler. Bakırı Kıbrıs'tan ve Kyklad adalarından, Fildişini Mısır'dan getirdiler.

Giritliler, İ.Ö. 2. bin yılın ilk yarısında büyük ticaret gemileri inşa edebilecek kadar ticarette ustalaştılar. Bu büyük ticaret gemileriyle deniz taşıma ve ulaşımı işini tekellerine geçirdiler ve tüm Ege'de ticareti yapılan malları alan-dağıtan aracılar durumuna geldiler. Denizcilikteki hünerleriyle gelişen ticaret ve endüstri, Girit'te ekonomik fazlalığın, yani büyük sermayenin ve ekonomik refahın oluşmasını sağladı. Ekonomik refah, boş zamanı yaratırken, her ikisi birden lüks olan görkemli ve süslü mimari yapıların, yani sarayların, bu gün bile bizleri şaşırtacak düzeydeki resim sanatının üretilmesini olanaklı kıldı.

I.2. Saraylar Dönemi

Girit'teki ilk saraylar, İ.Ö. 2. bin yılbaşlarında inşa edildi. Bu saraylar, İ.Ö. 1700'lü yılların sonlarında muhtemelen bir deprem nedeniyle yıkıldı. Giritliler yıkılan bu sarayların yerinde daha görkemli saraylar inşa ettiler. Yeni saraylar yaklaşık 300 yıl ayakta kaldı. İ.Ö. 1400'lü yılların son çeyreğinden önce meydana gelen bir felaket, hem bu sarayların hem de bu ada uygarlığının sonunu getirdi. Felaket, Kyklad adalarından birisi olan Thera'daki (bu günkü adı Santorini) volkan patlamasının neden olduğu deprem ve dev dalgalardı. Deprem sarayları yıkmış, dev dalgalar Girit'in donanmasını yok etmişti. Patlamaya ilişkin araştırma yapan bilim adamları (bunların arasında araştırmalarını 1966 yılında deniz altındaki volkanik kül tortularını inceleyerek yapan Amerikalı okyanus coğrafyacıları da vardır), sarayları yıkan felaketin şiddetini atom bombasıyla karşılaştırarak yaptılar. Onlara göre bu patlama 600 kiloton atam bombasına denkti.

Girit'in en büyük sarayı Knossos sarayıydı. Ancak tek sarayı değildi. Mallia, Phaistos, Hagia Triada ve Khania (=Hanya) sarayları da Knossos sarayı gibi görkemli bir mimariye sahipti. Diğer saraylar ve villalar da lüksten yoksun değildi. Knossos muhtemelen Minos uygarlığının başkentiydi. Efsanevi kral Minos bu sarayda oturuyordu. Yunan mitolojisinde sözü edilen Minotauros adlı devin yaşadığı dolambaç (labirent) da buradaydı. Yaklaşık 20 bin metrekarelik bir alanı kapsayan Knossos Sarayında güçlü bir bürokrasi kadrosunun yönetimi altında yüzlerce insan barındırılıyordu. Diğer saraylar ve villalar, bu başkente bağlı daha zayıf krallıklardı ya da bu saraylarda oturanlar başkentteki kralın valileri veya yüksek rütbeli memurları ya da rahiplerdi.

I.3. Mimari, Sanat ve Din

Knossos'un ilk hafiri, yani ilk kazı çalışmalarını yapan arkeolog Artur Evans ve diğer hafirler, sarayın tüm mimari parçalarını ortaya çıkardılar. Sarayın kendisi ve merdivenleri, Girit mimarisinin ve mühendisliğinin başarı seviyesini gösterir. Ancak mühendislik başarısını Giritler, yalnızca saraylarda değil, saraylar için yaptıkları havalandırma bacalarında, lağım kanallarında ve su yollarında, açık hava tiyatrolarının yapımında da sergilediler. Lüksü ve Girit sanat zevkini yansıtan freskler ise sarayın diğer muhteşem parçalarıydı. Girit'in en dikkati çeken resim sanatının ürünü olan fresklerin ressamları, konularını doğadan aldılar. Çiçekleri, maymunları, balıkları resmettiler. Eğlenmeyi ve spor yapmayı seven, neşeli ve süslü insanlar olan Girit halkını fresklere ve seramiklere yansıttıkları resimleriyle tanımladılar. Girit'te bir diğer resim malzemesi, seramik vazolar ve kaplardı. Teknik açıdan da değerli ürünler olan seramik kaplar üzerine, özellikle vazolara çizilen resimlerde de fresklerde olduğu gibi natüralizm egemendi.

Heykeltıraşlıkta anıtsal eserler üretmediler. Fakat hem şematik hem de sanatsal değeri yüksek heykeller yapıldı. Bunların en iyi bilinenleri Yılanlı Tanrıça heykelciği ve boğa ritonudur. Girit sanatının diğer ürünleri, mühür oymacılığı, taş, metal, fildişi işçiliğinde verildi. Tüm bunlar, ekonomik refahın ortaya çıkardığı boş zamanın ve lüksün göstergeleridir. Giritlilere bu boş zamanı veren ekonomik etkinlik ise yüksek gelir getirisi olan ticari etkinlikti.

Antik kaynaklardan adını bildiğimiz Tanrıça Rhea, Anadolu'daki Friglerin tanrıçası Kybele gibi Girit'in en saygın ilahıydı. Fakat gerçekte Girit dini hakkında çok fazla bilgimiz yok. Onların mağaralarda, yüksek tepelerde, ancak açık alanlarda ibadet ettikleri ve kadınların ibadetlerde önemli rol oynadığı, bu tür yüksek tepelerde izleri günümüze kadar ulaşmış olan kült kalıntılarından ve tasvirlerden bilinmektedir. İbadetleri günümüzün tek tanrılarında olduğu gibi kapalı bir mekânda yapılan dualar biçiminde değildi. Açık alanda müzikli danslar eşliğinde, zaman zaman toprağa secde etmek biçiminde icra ediliyordu. Başta sığır olmak

üzere hayvan kurbanı, tüm eskiçağ çok tanrılı dinlerinde olduğu gibi Girit'te de ibadetin bir parçasıydı. Ayrıca adak olarak sunulan meyve, çiçek, içki ve çeşitli eşyalar da bir ibadetti. Çift ağızlı balta, öküz başı ritonu, yılanlı tanrıça, mühürlerdeki hayvan tasvirleri Giritlilerin dininde havyaların da kutsallığının olduğuna işaret etmektedir.

Ev şeklinde yaptıkları mezarlarından anlaşılmaktadır ki Girit halkı öldükten sonra yaşamın bilinmeyen bir başka dünyada devam ettiğine inanıyorlardı. Zira mezarlar, ölünün toplumdaki konumuna göre büyük ya da küçük olarak yapılıyor ve ölünün sağlığında en sevdiği eşyalar bu mezara konuluyordu. Diğer uygarlıkların çoğunda olduğu gibi Girit toplumunun ekonomik ve sosyal anlamda sınıflı bir toplum olduğunun göstergesi de olan bu mezarlardan insanların öldükten sonra devam edecek olan yaşamlarında bu dünyada yaşarken işledikleri suçlardan dolayı cezalandırılacaklarına ya da yaptıkları iyiliklerden, tanrılara olan bağlılıklarından dolayı ödüllendirileceklerine inanıp inanmadıkları anlaşılmıyor. Fakat tüm sanat eserleri, Giritlilerin inancının dünyaya dönük bir yaşam sürmelerine engel olmadığına, başka bir ifadeyle diğer eski uygarlıklarda olduğu gibi (İbraniler ve Perslerin Zerdüşt dini hariç) cennet cehennem inancı bulunmadığına işaret etmektedir.

I. 4. Yazı

Girit'te bulunan ilk yazı örnekleri Hiyeroglif yazılı tabletlerdir. Mısır'dan alınmış olan bu yazı okunamadı. Ada halkı daha sonra, muhtemelen Yeni Saraylar döneminin ilk yarısında, bir çizgisel yazı geliştirdi. Bir hece yazısı olan Girit'in üzgün yazısı, dolayısıyla Ege'nin de ilk özgün yazısı olan Linear A yazısı okunamadı. Daha sonra Mikenlerin Giritlilerden alıp kendi dillerine uyarlamış oldukları çizgisel yazı (=Linear B) okundu ve bu yazıyla yalnızca saraya girip çıkan ticaret mallarının envanterinin yapıldığı anlaşıldı. Hiç kuşkusuz Girit'in Linear A yazısı da aynı amaç için kullanılmıştı.

Girit'in çizgisel yazısı okunamadığı için, okunmuş olsaydı bile yazı edebi amaçla kullanılmadığı için, Girit'deki uygarlığın özellikle bilim, hukuk, edebiyat alanlarındaki başarılarını, ada halkının hikâyelerini, tarihlerini, hangi dili konuştuklarını ve ne düşündüklerini bilemiyoruz. Ancak arkeolojik kalıntılar, onların yüksek bir uygarlık seviyesine ulaşmış olduklarının kanıtlarını oluşturmaktadır.

I. 5. Girit Halkı

Girit'te monarşik bir yönetim biçiminin olduğu, eski Yunan edebi kaynaklarında adı geçen efsanevi kral Minos'tan bilinmektedir. Ancak Minos, muhtemelen tek bir kralın adı değil, Girit'te hüküm süren tüm kralların adıydı. Mallia ve Phaistos sarayları ile Hagia Triada, Amisoss gibi villalarda ise Minoslara bağlı bürokratlar oturuyorlardı.

Knossos sarayının dört katlı olması ve çok geniş bir alanı kaplaması, Knossos'tan başka sarayların ve villanın bulunması, mezarların farklı büyüklükte olması, Girit toplumunun sınıflı bir toplum olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca tüm bunlar gelişmiş bir bürokrasinsin kanıtlarıdır. En azından Knossos'ta yüzlerce saray hizmetçisi vardı ve onlar, bürokratlar tarafından çalıştırılıyorlardı. Sıradan halk saray dışında çiftçilik yapıyordu. Bunu Knossos'ta ortaya çıkarılan ve üzerindeki resmin ekin biçen insanları konu edinmiş olması dolaysıyla Hasatçılar Vazosu olarak tanımlanan vazodan biliyoruz. Ancak büyük sarayların hizmetinde çalışan insanlar özgürdü ve onlar, Girit'in fresklerinden anlaşıldığı kadarıyla kızlı erkekli olarak birlikte eğleniyorlar, spor yapıyorlardı. Kızlar saçları bukleli, dudakları boyalı olarak görülür. Prensler halkın otoriter lider adayları olmaktan çok, süslü taçlarıyla halkın içinden biriydi. Ancak kral ve ailesi sarayıyla ve fersklerle süslü taht odasıyla Girit elitinin en üstündeydi. Kadın, toplumda ikinci sınıf muamelesi görmüyordu.

Girit halkı Yunanlı değildi. Muhtemelen onlar Hint-Avrupalı da değildi. Fakat ada halkı, İ.Ö. 2. bin yılın ikinci yarısından sonra aynı ırktan ya da aynı dili konuşan insanlardan oluşmuş homojen bir halk değildi. Homeros'un İlyada adlı destanında- ki bu destan en azından İ.Ö. 2. bin yıl son yüzyıllarını ve Eski Yunan Karanlık Çağını yansıtır- şu dizeler, Girit'in homojen olmayan toplumsal yapısına işaret eder: " *çok insan var içinde, sayamazsın, doksan tane de kenti; karışmıştır bir dil öbürüne*" (Homeros, *İlyada* (çev. A. Erhat-A. Kadir).

Çok dilli bu ada halkını bir arada barış içinde tutan unsur, ekonomik refah olsa gerektir. Onları bir arada tutan bir başka unsur gelişmiş bürokrasi ve ortak değer yargıları olmalıdır. Ancak biz onların ortak değerleri hakkında fazla bilgiye sahip değiliz. Kahramanlık, yiğitlik gibi değerler onların övgüsünü alan değerler değildi. Zira Girit sanatında bu olgunun işareti olan savaş tasvirlerine hiç yer verilmemiştir. Hiçbir Girit sanatı savaşı, savaşta elde ettiği bir başarısıyla ya da zaferiyle tanınan bir kral ya da bürokratı tasvir etmez ya da onları öven bir sanat eseri Girit'te yoktur. Girit toplumunun en itibarlı ortak değerlerden birisi, muhtemelen sportif başarıydı. Onların sporu, sanatı, yazısı ve ticaretiyle birlikte Yunanistan'ın ilk uygar halkı olan Mikenler tarafından benimsendi ve spor, tarihi çağlarda Yunan kentlerinin itibar ettikleri, sevdikleri etkinliklerin başında gelecek kadar kalıcı oldu.

II. Eski Yunan Uygarlığı

I.1. Mikenler (Akalar)

Girit'deki saray uygarlığının çöküşünden sonra eski dünyanın yeni uygarlık merkezleri Yunanistan anakarasında ortaya çıktı. Bu merkezlerden birisi bu gün bizim Mora adıyla bildiğimiz Peloponnesos yarımadasının Argos bölgesinde bulunan Mykenai (=Miken) kentiydi. Mykenai, Homeros destanlarından "Akhaioi", Hitit çivi yazılı tabletlerinden "Ahhiyavalılar", Mısır hiyeroglif yazıtlarından "Akayivaşalar" adlarıyla bilinen (Akhaioi, Ahhiyava ve Akayivaşa'nın aynı isim olduğu konusunda tartışmalıdır), bizim ise Akalar (ya da Akhalar) adıyla dilimize mal etmiş bulunduğumuz halklar tarafından kurulmuş olan bir kentidir. Akaların Tirins (Peloponnesos=Mora'da) gibi diğer bazı kentleri de gelişmiş bir kültür düzeyindeydiler. Ancak Mykenai bunların en gelişmişi olduğu için Girit'teki Minos/Saray uygarlığından sonra ortaya çıkan Aka uygarlığına Mykenai, ya da bizim dilimize mal olmuş adıyla Miken uygarlığı denildi.

Akalar, İ.Ö. 2. bin yıl başlarından itibaren birden bire olmayan, tedrici bir süreçte Yunanistan'ı istila eden bir Hint-Avrupa kavmidir. Onlar, kendilerinden önce Yunanistan'da yaşamakta olan, Erken Hellas Dönemi (İ.Ö. yak. 2750-2000) halklarına ait köyleri yakıp yıktılar. Böylece her istila sonunda yaşanan karanlık bir dönem, Aka istilasından sonra Yunanistan'da da yaşandı. Çünkü onlardan önce Yunanistan'da, Girit'teki saray uygarlığının yaratılmasında önemli rolleri olan Pelasglar ve Karlar gibi İ.Ö. 3. bin yılın Ege Halkları yaşıyordu. Akaların yakıp yıktığı Erken Hellas dönemi köyleri bu halklara aitti.

Yaklaşık 400 yıl devam eden söz konusu karanlık döneme, Orta Hellas Dönemi (yaklaşık İ.Ö. 2000-1550) denilmektedir. Bu dönemde Akalar, Giritli tüccarlara refakat ederek deniz ticaretinde rol oynadılar. Bazen onlar Girit'e korsan saldırılar düzenlediler. İ.Ö. 1600'lü yıllarda Girit etkisinde gelişmekte olan bir kültürün sahibi oldular. Girit etkisindeki bu kültürün gelişimi, Girit saraylarının yıkılmasından sonra hızlandı. Artık Mikenler Orta Akdeniz ve Ege'nin en uygar halklarıydılar. Bu nedenle Yunanistan'ın Geç Hellas Dönemi olarak tanımlanmış olan 1550-1150 yılları arasındaki dönemine "Miken Dönemi" denilmektedir.

II.2. Aka (=Miken) Kahramanlık Çağı ve Troia Savaşı

Mikenler (=Akalar) zor coğrafya koşullarına ve katı sosyal organizasyonlarına rağmen Orta Hellas döneminde Girit'deki saray uygarlığı ile ilişkilerini geliştirebildiler. Bu uygarlık yıkılınca, adayı istila eden Mikenler, Geç Hellas kültürünü yarattılar. Çok büyük ölçüde Girit etkisi taşıyan Geç Hellas kültürü döneminde Mikenler, Akdeniz ticaretinin en önemli tüccarları oldular. Girit'in yanı sıra Kıbrıs, Sicilya, Güney İtalya ve Batı Anadolu'daki birçok yerde Miken seramiklerinin

bulunması bunun kanıtıdır. Kültürel yaratıcılığın ilk örnekleri de bu zamanda verildi; ilk kentler bu dönemde gelişip, büyüdü. Dönemin son iki yüzyılına Miken/Aka kahramanlığı damgasını vurdu. Bu nedenle İ.Ö. 14 ve 13. yüzyıllara Aka kahramanlık çağı denilmektedir.

Her biri birer kahraman olan Miken/Aka kentlerinin kralları, kendi aralarında gevşek bir siyasal bağ kurmuşlardı. İ.Ö. 13. Yüzyılda onların en güçlüsü Mykenai kenti kralıydı. Mykenai kentinin krallarının en ünlüsü de Homeros'un İlyada adlı destanından Troia savaşının başkomutanı olarak bildiğimiz Agamemnon'du. Fakat onun savaşa katılan diğer Aka kentlerinin kralları karşısındaki konumu *primus inter pares* (eşitler arasında birinci) idi. Troia Savaşı, savaşçı ve saldırgan olan Akaların bilinen tek savaşıdır, ama aynı zamanda bu savaş çağın en ünlü savaşıdır.

Troia Savaşı, adını Çanakkale boğazının güney kıyısı girişindeki Troia kentinden (=Bu gün Hisarlık) almıştır. Bu kentte Priamos adlı zengin bir kral hüküm sürüyordu. Kralın zenginliği, deniz ticareti yapan gemilerden aldığı haraçlardan, bu gemilere yaptığı korsan saldırılarla elde ettiği ganimetten kaynaklanıyordu. Akaların bu kente bir sefer düzenlemesinin nedeni de bu olsa gerektir.

II.3. Mikenlerin Sosyo-Politik Yapısı ve Dini

Eski Yunan edebiyatı ve mitolojisinde Mikenlerin önemli bir yeri vardır. Fakat onlar tarihi açıdan kayıptırlar. Monarşik bir siyasal yönetim biçimine tabi olan Miken halkı, Girit halkı gibi barışı ve dünyaya dönük yaşamı seven bir halk değil, tam tersine savaş sever, saldırgan bir halktı. En itibarlı olan ortak değerlerinden birisi kahramanlıktı. Savaşta kahramanlık gösterenler, Aka toplumunda iktidarı ellerinde bulunduranlar oldular. Bu iktidar sahiplerine *vanaks* ya da *basileus* (bey ya da kral) deniliyordu. Ancak Akalar, baş bürokrat gibi hüküm süren böylesi bir kralın etrafında siyasal birliği sağlamış güçlü bir devlet de kurmuş değillerdi. Krallarca yönetilen her yerleşim birimi bağımsız birer devletti. Zenginlikten en büyük payı krallar alıyordu. Yüksek ve kayalık bir tepe üzerinde inşa edilmiş olan saraylara sahip olan kralların etrafında askeri yeteneği üstün vasalları vardı. Krallar, askeri hizmetlerinin bir ödülü olarak fethedilen topraklardan pay vermek suretiyle ödüllendirdiği vasallarıyla birlikte Miken/Aka toplumunun elitini oluşturdular. Krallar, sürekli olan savaş ve istilalar dolayısıyla toplumun geriye kalan erkeklerini bir savaş aracı gibi görüyordu.

Kadınlar Girit toplumunda olduğu kadar özgür değil, fakat Girit kadınları gibi süslüydüler. Tek eşlilik esastı. Kadının kocasına bağlı olması toplumca saygın kabul edilen bir davranıştı ve bu topumda kadın ev işleriyle ilgilenmek durumundaydı. Erkek karısını aldatabilir ve bu Aka toplumunda yadsınmayan bir durumdu. Fakat kadın kocasını kandırırsa cezalandırılırdı. Köleler ile efendileri arasında mesafe yoktu. Efendiler, kölelerine karşı şiddet uygulamazdı.

Mikenlerin de diğer eskiçağ uygarlıklarının çoğunda olduğu gibi çok tanrılı bir dini inançları vardı. Muhtemelen bu din başlangıçta insanların doğa karşısındaki acizliğini yansıtan bir karaktere sahipti. Daha sonra bir Aka kahramanlık destanları olan Homeros'un destanlarında anlatılan tanrı ve tanrıçaların sıfatları olarak kullanılan hayvanlar, örneğin tanrıça Athena'nın "baykuş gözlü", Hermes'in koyun, Hera'nın inek olduğu gibi, bunun işaretidir. Ancak doğa karşısında insanların acizliğinin yansıması olan bu dinin tanrıları tarihi çağlarda Yunan dininin tanrıları oldu. Nitekim arkeolojik araştırmalar Zeus, Poseidon, Hera ve Athena gibi tanrılarının bazılarının adları ya da onlara eşit veya onlarla ilişkili olanlar, Miken/Aka kentlerinde, Linear B yazısıyla yazılmış olan tabletlerde görüldü. Ayrıca onların öbür dünya inançları vardı. Daha önce Miken mimarisinin en iyi örneklerinden birisi olduğunu söylediğimiz mezarları bunun kanıtıdır.

II.4. Miken Yazısı

Mikenler, Giritlileri tanımdan önce yazıyı bilmiyorlardı. Çünkü yazıyı, Giritli tüccarları tanıyıp, onların ticari faaliyetlerine iştirak ettikten sonra öğrendiler. Öğrendikleri Girit'in çizgisel yazısını, yani Lenear A'yı kendi dillerine uyarladılar. Bilim çevresinde Linear B adıyla anılan bu yazının okunmasıyla, Akaların Arkaik Yunanca konuşan bir Hint-Avrupa kavmi olduğu anlaşıldı.

Mikenlerin etnik kimliğini ve okur yazar bir halk olduğunu tanımamızı sağlayan ve bilim çevresinde Linear B olarak bilinen bu çizgisel yazıyı Ön Asya uygarlıkları olan Sümerler, Akadlar, Babilliler, Asurlular ve daha sonra Perslerin kullandığı kil tabletlere kazıdılar. Kil topraktan yazı materyali olarak yararlanma geleneği Girit ve Mikenlerle devam etti. Fakat Mikenler kil tabletleri fırında pişirmediler ve bu nedenle çok sayıda tablet yok oldu. Korunarak bize kadar ulaşmış olanlar ise yangınla pişip sertleşmiş olanlardır. Ancak yazı edebi eserler yazmak için kullanılmadı. Muhtemelen bir sözlü şiir geleneği vardı ve epik türdeki bu şiirler, Mikenler döneminde tapılan ve daha sonraki Yunan destanlarının konularını oluşturan tanrı ve tanrıçalarla ilgiliydi. Ayrıca mevcut kil tabletlerde basit bir onluk sayı sisteminin kullanılmış olduğu da görüldü. Çok büyük olasılıkla Mikenler, toplama çıkarma ve oran gibi matematik bilgilerini kullanıyorlardı.

II. 5. Miken Mimarisi ve Sanatı

Mikenler en parlak dönemini, İ.Ö. 13. yüzyılda yaşadı. Ancak onlar daha önce belirttiğimiz gibi Girit'teki saray uygarlığından çok etkilendiler. Bu etki sanatta, özellikle seramik eserlerde, yani vazo ve kaplarda çok belirgindir. Giritliler gibi seramiği süslerken konuyu doğadan aldılar. Ancak Giritlilerden farklı olarak onlar, sanata savaşçı öğe de kattılar. Altın işlemeciliğinde ise ileri bir seviyeye ulaştılar. Altından yapılmış ölü maskları en ilginç altın işlemeciliği örneklerini oluşturmaktadır.

Miken uygarlığını Girit uygarlığından ayıran en önemli farklardan birisi mimaride görülür. Mykenai kenti, kaba yontulmamış iri blok taşlarla örülmüş duvarlarla çevrilip, berkitilmiştir. Duvarın giriş kapısında, aralarında sütun bulunan iki aslan kabartması vardır. Bu yönleriyle Mykenai, kentten daha çok kale ya da şato görünümündedir. Bu kent duvarlarından Akaların yalnızca saldırgan değil, aynı zamanda iç ve dış tehdide karşı savunma durumunda kalan bir kavim olduğu anlaşılmaktadır. Mimarinin bir başka dalı mezarlardır. Mikenler, iki türlü mezar inşa ettiler. Bunlardan birisine kuyu mezarları, diğerine Kubbeli mezar denmektedir. Bu mezarlar düzgün yapımı ve büyüklüğü ile önemli birer mimarlık anıtıdırlar[1].

II.6. Miken Uygarlığının Sonu

Miken uygarlığı ya da diğer adıyla Aka uygarlığı, Dorların Ege göçleri çerçevesinde Yunanistan'ı istila etmesiyle sona erdi. Bu istilanın yaşanmış olduğu zamandan itibaren Linear B yazısı kayboldu ve bir daha kullanılmadı. Yunanistan'da yeniden ve büyük bir uygarlığın ortaya çıkması için yaklaşık 400 yıl geçmesi beklenecektir ki, bu yeni uygarlık, Arkeoloji bilimi doğmadan önce Yunan mucizesi tabirinin kullanılmasına neden olacak kadar parlak bir uygarlık olan Eski Yunan Uygarlığı'dır. Ancak Yunan mucizesi tabiri Mezopotamya, Mısır, Girit ve Anadolu uygarlıklarının keşfiyle geçerliliğini yitirdi. Yunan uygarlığı, sözünü ettiğimiz bu uygarlıklardan etkilenerek gelişti.

II. 7. Yunanistan'ın Karanlık Çağı

Yunanistan topraklarının yalnızca yüzde yirmisi ekilebilir topraklardır. Doğanın bu ülke insanlarına cömertçe sunduğu toprağa bağlı ürünlerden birisi üzüm, diğeri zeytindir. Küçükbaş hayvanlardan keçi için uygun arazi koşuları vardır. Ancak Mısır ve Mezopotamya'nın ayrıcalığı olan tarıma uygun ırmaklardan yoksundur. Doğal kaynak bakımından zengin değildir. Bu nedenle Eski Yunan uygarlığı, Mısır ve Mezopotamya'nın koşullarına değil, Girit'deki Minos/Saray uygarlığını yaratan koşullara, yani denizin sunduğu imkânlara bağılı olarak doğmuştur. Bu imkânların yarattığı ilk uygarlık, daha önce anlatmış olduğumuz Miken uygarlığıydı. Miken uygarlığının çöküşüne Dorların istilası neden oldu. Bu istilayı takip eden takriben 400 yıl, Yunanistan'ın karanlık çağıdır (İ.Ö. 1100-700).

Bu günkü Yunan ırkının ya da Yunanca konuşan halkların oluşması Karanlık Çağ'da, Dorlar ile daha önce bu ülkede yaşayan Mikenlerin/Akaların karışıp kaynaşması sonucunda gerçekleşti. Bu dönemin başlarında, Yunanistan'ı iskân etmiş olan kavimler, birbirlerinden habersiz yaşadılar. Bunun nedeni, Yunanistan'ın etrafı yüksek dağlarla çevrili vadilere bölünmüş olmasıydı. Anadolu'nun batısını

1 Kuyu mezarlarının çapı yaklaşık 28 metre, kubbeli mezarların çapı yaklaşık 14 m., yüksekliği yaklaşık 13 metredir.

işgal etmiş olanlar ise, bir tarafta deniz, diğer tarafta kendilerini düşman yerlilerden ayıran dağlarla kuşatılmışlardı. Bu durum, Yunanistan ve Batı Anadolu'yu iskân etmiş olan Aka ve Dor kabilelerini karanlık çağın ilk yüzyıllarında birbirinden habersiz yaşamak zorunda bıraktı. Tanışma muhtemelen İ.Ö. 10. yüzyılda başladı. Artık onlara göre eski dünya Yunanca konuşan Yunanlılar ve konuşmayan diğerleri olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Diğerlerini "barbar" diyerek tecrit ediyorlardı. Başka bir ifadeyle Yunanca konuşanları içine alan bir "Yunanlı olma" bilinci Karanlık Çağda doğmuştu. Polisler, Kolonizasyon ve sınıf çatışmaları Karanlık Çağda ortaya çıkan diğer gelişmelerdir.

II.8. Yunan Kolonizasyon Çağı

Yunan uygarlığının gelişim evresinin başlarında toplum sınıflara ayrılmış değildi. Toprak kabilelerin ortak mülküydü. Tıpkı Mikenlerde olduğu gibi, kahramanlık toplumca saygın bulunan bir ortak değerdi. Kralların hüküm sürdüğü bu yerleşim birimlerindeki feodal karakterli toplumsal yapı, İ.Ö. 8. yüzyıl ortalarından itibaren değişmeye başladı. Zira zaten tahıl üretimi bakımından fakir olan Yunanistan'ın vadilerini iskân etmiş olan kavimlerin artan nüfusuna, bu ülke toprakları yetmedi ve onlar denize açılarak, Ege ve Akdeniz kıyılarında ve adalarda tarıma elverişli topraklar aradılar ve fazla nüfuslarını yerleşim için uygun buldukları bu topraklara yerleştirmeye başladılar. İ.Ö. 8. Yüzyıl ortalarından İ.Ö. 6. yüzyıl ortalarına kadar devam eden bu sürece Yunan Kolonizasyon çağı ya da Yunan Rönasansı diyoruz.

"Yunanlılar" bilinci, monarşinin yerini oligarşinin alması, tiranlık ve demokratik rejimler, Kolonizasyon döneminde belirginleşti. Bu dönemde Yunanlılar, Batıda eski adı Massilia olan bu günkü Marsilya'dan Doğu'da İstanbul'a (Byzantion) kadar hemen hemen tüm Akdeniz dünyasını kapsayacak şekilde yayıldılar. Güney İtalya'da, Sicilya'da ve Kuzey Afrika'da, Karadeniz kıyılarında ve Mısır'ın delta bölgesinde çok sayıda Yunan kolonisi kuruldu.

Kolonizasyon bir göç hareketiydi. Bu göç hareketi sona erdiğinde, eski Yunan toplumunun feodal yapısı da sona ermiş, Yunan kent devletlerinde ekonomik refah hakim olmuştu. Nitekim göçün nedenlerinden birisi geçim sorunuysa, göçün durması geçim sıkıntısının sona ermiş olduğu anlamına gelir. Başka bir ifadeyle Kolonizasyon dönemi sonunda Yunanistan'daki kültürel yapı uygarlık evresine girmiştir. Bu evrede, Akdeniz kıyılarının hemen her yerinde Yunan kolonileri kurulmuştur. Bu kolonilerin büyük çoğunluğu Güney İtalya ve Sicilya'daydı. Bu nedenle İtalya'nın bu kesimine *Magna Graecia* (=Büyük Yunanistan) denilmişti. Kolonizasyonla birlikte yeni ülkeler keşfedilmiş, eski doğunun büyük uygarlık merkezleriyle tanışılmış, ticaretin hacmi ve ticareti yapılan malların çeşidi artmış, deniz ulaşım araçları gelişip büyümüş, yazı bu dönemde öğrenilmiş, sikke bu dönem sonunda yaygınlaşmaya başlamıştır.

II.9. Polisler (=Kent Devletleri)

Yunanistan ve Batı Anadolu'yu iskân etmiş olanların içinde bulunduğu coğrafik konum, Yunanistan'ı ve batı Anadolu'yu iskân eden Dorlar, Akalar/Mikenler veya İyonların gelecekte değişmesi olanaksız olan bir siyasal rejim kurmalarının da nedeni oldu. Bu siyasal rejim, eski Yunan siyasal ve sosyal yaşamının en karakteristik örgütleniş biçimi olan ve adına *Polis* denilen kent devletleriydi. Bu kent devletleri, bir merkezden yönetilen birleşik bir Yunan Devleti kurma iradesine hiçbir zaman sahip olmadılar.

Polisler (=Kent devletleri) boş bir arazide birden bire kurulmuş değildi. Onların iskân etmiş oldukları topraklarda İ.Ö. 8. yüzyıla kadar köy toplulukları halinde yaşayan kabilesel yapılanmalar vardı. Bu köylerin nüfusları zamanla arttı. Bazı köy ya da kasabalar bir araya geldiler (=synoikismoi) ve siyasal kimliği olan yerleşmeler oldular. Bu yerleşmelerin saldırılara karşı kendilerini güvende hissedecekleri, tahkimatlı, savunması kolay, merkezi bir yere sahip olma ihtiyacı Akroplislerinin ortaya çıkmasını sağladı. Meclis, konsey, hükümet binaları ile diğer önemli kamu binaları ve tapınaklar Akropolis içerisinde inşa edildi. İktidar sahipleri de Akropolis denilen bu tahkimatlı yerde otururdular. Diğer insanlar Akropolis çevresindeki (territorium) evlerinde yaşadılar. Bazı kamu binaları da Akropolis'i çevreleyen yerlere inşa edildi. Polis denilen bu tür bir sosyo-politik yapılanma, yani Yunan kent devletlerinin doğuşu böyle oldu. Zamanla gelişip, gelenekselleşen bu sosyo-politik yapılanma bir polis'in, daima kendi kendine yeten, bağımsız bir siyasal birim olarak kalmasını sağladı. Sikkenin icadından sonra kendi paralarını basan kent devletlerinin bu özelliği, sahip oldukları ya da olmak istedikleri şu üç kavramla tebarüz etti: *Eleuteria* (=Özgürlük), *Autonomia* (=Bağımsızlık), *Autarkhia* (=Kendi Kendine Yeterlilik). Yunanlıların bir krala ya da merkezi bir yönetime bağlanıp, birleşik bir Yunan devleti kurmayışlarına ve monarşik devletlerde görülen bir kişiye tanrısal meziyetler verilme durumunun polis denilen bu kent devletlerinde olmayışına, bu tür bir sosyo-politik yapılanma neden olmuştur.

Birkaç istisna dışında polis denilen kent devletlerinin tümü benzer bir siyasal evrimi yaşadılar. Bu kentler siyasal tarihlerine monarşi ile başladılar. Zamanla büyük çiftliklere sahip olan aristokratlar, kralların yönetimine müdahale edip, onların yetkilerini tedrici olarak sınırladılar. Aristokratların yönetime bu şekilde müdahalesi İ.Ö. 8. yüzyılda meyvesini verdi. Aristokratlar iktidarı ele geçirdiler ve böylece kent devletleri oligarşi ile tanıştı. Oligarşik hükümetin üyelerine Arkhon deniyordu. Mülki, askeri, adli ve dini işler arkhonlarca paylaşıldı. Ticaretin ve ilerleyen satırlarımızda sözünü edeceğimiz paranın ekonomik ve sosyal yaşamın bir parçası olmasıyla ortaya çıkan yeni sosyal sınıfların iktidardan adalet istemeleri ve kendilerinin mecliste temsil edilmesi talebinde bulunmaları kent devletlerinde yeni siyasal rejimlerin ortaya çıkmasına neden oldu. Bunlardan birisi Tiranlık diğeri Demokratik rejimdir. Bunların yazılı kaynaklardan en iyi şekilde takip edildiği kent devleti, Yunanistan'daki Atina kentidir.

II.10. Atina: Tiranlık, Reformcular ve Demokrasisi

Atina'nın içinde bulunduğu Attika bölgesinin erken tarihinde bir istila ya da halklar arasında vuku bulan kanlı çatışma olmadı. Bu nedenle Atina'nın, ilerleyen satırlarda göreceğimiz Sparta gibi bir asker devleti olmasına yol açacak koşulları yoktu. Erkekler, Sparta'da olduğu gibi her gün askeri eğim kamplarında olmazlardı. Ancak onlar da evlerine yemek yemek ve uyumak gibi doğal ihtiyaçları dolaysıyla giderlerdi. Çocukların eğitiminden devlet değil baba sorumluydu. Çocuk babasının istediği şekilde ya da kendi talebine göre eğitim alırdı. Kadınlar, evinde oturur, çocuklarıyla ilgilenirdi. Yedi yaşına kadar çocukların eğitimi annenin kontrolünde ev köleleri tarafından verilirdi. Çocuklar yedi yaşında okul eğitimi yaşına gelirdi. O zaman çocuk, Yunanlıların *paidagogus* (çocuk önderi) dedikleri bir köleye emanet edilir ve bu köle, çocuğun gittiği her yerde yanında olur, onun tavır ve davranışlarını denetlerdi. Yumuşak bir minder üzerinde uyuyan bir Atinalı genç, günde üç öğün yemek yer, bunun dışında günü oyun oynayarak geçirebilirdi. Çocuk, bazen flüt çalmayı, disk atmayı öğrensin diye özel bir okula da gönderiliyordu. Ancak tüm bunlar Sparta'da olduğu gibi toplu bir eğitim değil, bireysel eğitim temelinde yapılıyordu.

Atina maden bakımından zengin, limanları çok elverişli olan bir kentti. Bu durum Atina'nın hem maden hem de toprağa bağlı zenginliği olan zeytin ve üzümde sanayileşmesinde, işlenmiş maden, zeytin yağı ve şarap ticaretinde gelişmeyi sağladı. Sparta'ya göre bu üstünlüğü, Atina'yı farklı bir sosyo-politik yapılanmaya götürdü. Fakat Atina da diğer tüm kent devletleri gibi İ.Ö. 8. yüzyıla kadar krallar tarafından yönetildi.

Kralların yönetimi döneminde gelişen sanayi ve ticaret, Atina'da büyük servet sahibi olan zengin aristokratların oluşmasına yol açtı. Onlar, krallar döneminde kralın danışma meclisi olan Areopagos Meclisinin üyeleri oldular. Sanayi ve ticaret imkânlarından yararlanamayan küçük toprak sahibi Atina vatandaşları ise zamanla yoksullaştılar ve borçlarını ödeyemeyecek duruma gelince de zengin aristokrat sınıfının köleleri oldular. Bu arada Areopagos Meclisinin üyesi olan aristokratlar, hükümet işlerinde daha etkin olacak şekilde güçlendiler ve giderek kralların yetkilerini sınırlamaya başladılar. İ.Ö. 7. yüzyılda ise kralın dini işler dışında devlet yönetimindeki otoritesi bitti. Artık Atina, tamamen aristokratların yönetimindeydi. Oligarşik yönetime geçilmişti. Oligarşik yönetim, Atina'nın orta sınıfının da yok olmasına neden olacak bir siyaseti yürütüyordu. Bu durum Atina'da *Tiran* (=Tyran) denilen diktatörlerin sivil bir darbeyle iktidarı ele geçirmesine yol açtı.

Tiranlar, halkın sevgisini kazanmış ve bu sevginin verdiği destekle iktidarı ele geçirmiş olan kimselerdi. Onların kimileri, iktidara geldiği kentte halk ile aristokratlar arasında uzlaşmayı sağlayıp, iyi işler yaparken, kimileri despotik bir yönetim sergileyip halkın nefretini kazandılar. İktidarı ele geçirmek için Lidya ve Pers tehdidinden yararlanmış olan tiranlarla krallar arasındaki fark, ilkinin yasalara uygun olmayan bir şekilde, halkın desteğini alarak gerçekleştirdikleri bir darbe ile iktidarı ele geçirmiş olmalarıdır. Tiranların iktidarını önlemek için yapılan mücadele ise demokratik rejimi getirdi.

Demokratik rejim, geleneklere dayalı olan sözlü yasaların yazıya geçirilmesi mücadelesi ile bu mücadelenin bir ürünü olan yasa koyucu ve reformcuların kent devletlerinin sosyo-politik yaşamındaki etkileriyle ve tiranlık korkusunun bir sonucu olarak ortaya çıktı. Bu korkuyu yaratanlardan birisi Atinalı aristokrat Kylon'du. Kylon'un İ.Ö. 632 yılında diktatörlük ya da Yunanlıların ifade ettiği gibi tiranlık kurmak için bir girişimde bulunması, Ege'nin, "Klasik" diye nitelenen uygarlık çağının yaratılmasına önemli katkıda bulunacak olan yasa koyucular ve reformcuların ilkini yaratan etken oldu. Atinalılar, ilk yasa hazırlama görevini İ.Ö. 621 yılında Drokon'a verdiler. Böylece Drakon, öldürme ve tecavüz suçlarına verilecek ağır cezaları içeren yasalar hazırlayarak eski Yunan tarihinin ilk yasa koyucusu ve reformcusu olarak tarihe mal oldu.

Sonraki yasa koyucu ve reformcu Solon'du. İ.Ö. 594 yılında Atina'daki mevcut huzursuzluk ve kavgaları sonlandırmak için Atina halkı tarafından mutlak bir otorite ile yetkilendirilen Solon, borçları yüzünden özgürlüğünü kaybetmek durumunda olan köylüler lehine yasalar çıkardı. Zeytinyağı dışındaki tarım ürünlerinin ihracını yasaklayarak, kendi vatandaşlarının aç kalma olasılığını ortaya çıkarabilecek ticari istismarlara son verdi. Atina'da yaşamayı seçmiş olan yabancı tüccarlara da vatandaşlık hakkı verdi. Halkı servetine göre dört sınıfa ayırdı. Bir halk Meclisi (Ekklesia) ile 400 üyeli yeni bir danışma meclisi (400'ler Meclisi=Boule) kurdu,

büyük çiftlik sahiplerinin ortaya çıkmasını engellemek için sahip olunabilecek araziye sınır getirdi. Halkın daha geniş katılımla iktidarda temsil edilmesini ve adalette eşitliği geniş ölçüde halkın temsilini sağlayan mahkemeler kurarak sağladı Bu nedenle Solon'un reformları, günümüzden bakıldığında bir ölçüde özel mülkiyete karşı ve sosyal adaletçi olan siyasi reformlardı.

Solon, hazırlamış olduğu yasalar ve reformlarla sınıf çatışmalarının ve tiranlık korkusunun artık yaşanmayacağını düşünüyordu. Fakat onun bu düşüncesinde yanılmış olduğu İ.Ö. 560 yılında, yoksul halkın Peisistratos adlı çok zengin bir aristokratı destekleyip, onu iktidara getirmesiyle anlaşıldı. Yoksul Atina vatandaşlarının sözcüsü olarak ortaya çıkıp, onların desteğiyle iktidarı ele geçiren Peisistratos, kısa sürelerle iki kez iktidarı kaybetmiş olması dışında, İ.Ö. 560 yılından 528 yılına kadar tiran olarak iktidarda kaldı. Tiran olmasına rağmen kötü bir yönetim sergilemedi. Komşu kentlerle iyi ilişkiler kurdu, yoksullara yardım etti, orta sınıfın refah düzeyini yükseltecek şekilde ticareti destekledi. Devlet yönetiminde çok etkin bir rol oynayan 500 üyeli yeni bir Meclis (500'ler Meclisi) de kuran Peisistratos öldükten sonra tiran olan iki oğlu başarılı olamadı ve ikinci oğlu İ.Ö. 510 yılında Atina'dan sürüldü.

Bir başka ünlü reformcu Kleistenes'tir. O, İ.Ö. 508 yılında Atina halkını, her meslek ve sınıftan kişiyi bir mahalli organizasyon içinde toplayan *demos*'lar (demos=halk) temelinde bir meclis oluşturmuştur ki, Demokrasi terimi işte buradan gelmektedir. Ayrıca o, tiran olmak hevesinde olanları ortaya çıkaracak bir de halk mahkemesi kurdu. Bu mahkemeye Çanak-Çömlek (=Ostrakismos) Mahkemesi deniliyordu[2]. Kleistenes'in bu mahkemeye ihtiyaç duymasının nedeni ise, kurmuş olduğu demokratik rejimi tehdit edenlerin etkinliğini, yine demokrasinin yasa ve kurumlarıyla zayıflatmak ya da yok etmek gerektiği anlayışıdır. Fakat buna rağmen demokratik rejimin işleyişi, Perikles'in iktidarı dönemine kadar başarılı bir şekilde yürümedi.

Reformcular sayesinde adım adım geliştirilmiş olan Yunan demokrasisi, *temsili demokrasi* değil doğrudan demokrasiydi. Atina'da Strategos denilen on general dışındaki tüm kamu görevlileri bir yıl hizmet vermek üzere kura ile seçildi. Tüm Atina vatandaşlarının katıldığı *Ekklesia*, yani Halk Meclisi, düzenli olarak bir yıl içinde 40 kez toplanıyordu. Kanun çıkarmak, kamu görevlilerini seçmek, savaş ve barışa karar vermek gibi yetkilere sahip olan Ekklesia'da görüşülecek işlere Peisistratos tarafından kurulmuş olan 500 üyeli Kent Meclisi (Boule) bakıyordu. Kamu görevlilerinin faaliyetlerini denetlemek de Kent Meclisinin göreviydi.

2 Mahkemenin bu adla anılmasının nedeni, Tiran olmak hevesinde olduğu düşünülen kişilerin adları, çanak-çömlek parçaları üzerine yazılıyor olmasındandır.

II.11. Sparta: Asker Devlet

Polis denilen eski Yunan kent devletlerinin ekseriyetinin sosyo-politik yapısı Atina'nınkinden farklı değildi. Farklı ve kendine özgü sosyo-politik bir yapılanmaya sahip olan kent devletlerinden birisi Sparta'ydı. Yunan kent devletlerinin sınırları en geniş kent devleti olan Sparta, İ.Ö. 741 yılında Messenia'yı fethetti ve zamanla bizim Mora olarak bildiğimiz Peleponnesos yarımadasının hemen hemen tamamına hükmetmeyi başardı. Bu başarısında Sparta anayasasının rolü büyüktü. Herodotos'a göre Girit menşeli olan bu anayasayı Sparta'ya getiren Lykurgos adlı Spartalı devlet adamıydı. Bu nedenle Lykurgos sistemi diye de anılan Sparta'nın anayasası devlet yönetimini iki kral, *ephoros* denilen devlet denetçileri, Yaşlılar Meclisi (=Gerusia) ve Halk meclisine (=Apella) veriyordu.

Kralların yetkileri, rahiplik ve savaş zamanlarında orduya komuta etmek dışında sınırlıydı. İki kral ile 60 yaş ve üzeri soylulardan oluşan 28 üyeli Yaşlılar Meclisi (=Gerusia), yönetim gücü bakımından çok etkiliydi. İdari işleri denetleyen, çıkarılacak yasaları hazırlayan bu meclis, aynı zamanda cinayet davalarına bakan en üst mahkeme olarak hizmet gördü. Sparta'da gerçek hükümet, halk tarafından bir yıl görev yapmak üzere seçilen Ephoroslardı. Onlar, hem Yaşlılar Meclisine, hem Halk Meclisine başkanlık ediyorlardı. Eğitim sistemi ve mülkün dağıtımı onların kontrolündeydi. Vatandaşların yaşamlarını ahlaki anlamda izleme yetkileri de olan Ephorosların çıkarılacak tüm yasaları veto etme hakları vardı. Eğer ihanet söz konusuysa ve dinsel işaretler uygunsa kralları tahtlarından indirebilirlerdi.

Otuz yaşın üzerindeki tüm Sparta erkeklerinin meclisi olan *Apella* (=Halk Meclisi), hükümetin kontrolünü bir dereceye kadar elinde tutuyordu. Zira hem ephorosları hem de Yaşlılar Meclisi üyelerini Apella denilen bu Halk Meclisi seçiyordu. Pek çok totaliter yönetim gibi devlete karşı tertipleri ortaya çıkaran bir gizli polis teşkilatına da sahip olan Sparta'da, buraya kadar anlattıklarımızdan da anlaşılacağı üzere oligarşik bir yönetim vardı.

Sparta'da halk üç sınıfa ayrılmıştı. Bunlardan birincisi tam vatandaşlık hakkına sahip olan *Spartalılar* idi. İkincisi siyasi hakları olmayan *Periokoi*, üçüncüsü toprağa bağlı köle yapılmış olan *Heilotlar* (=Helotlar) idi. Tüm toprağı Heilotlar işliyor, elde ettikleri ürünün büyük bir kısmını Spartalılara veriyorlardı. Bu nedenle Spartalılar, toprak işiyle uğraşmadılar ve zamanlarını spor, askeri eğitim ve devlet yönetimi işini yürütmekle geçirdiler. Heilotların sayılarının çok olması, Sparta'nın diğer eski Yunan kentlerinden farklı bir siyasal rejim sahibi olmalarının nedeni oldu. Tarihçilerin bu sosyo-politik yapısı dolayısıyla dünyanın ilk sosyalist devleti diye de niteledikleri Sparta, tam anlamıyla bir asker devletiydi.

Sparta'da devletin en önemli misyonlarından birisi aile yaşamını ve eğitimi kontrolü altında tutmaktı. Zira çocuklar dünyaya geldiği zamandan itibaren devletin

denetimindeydi. Bir Spartalı annenin dünyaya getirdiği çocuk, ephoroslar tarafından yaşamaya uygun sağlık koşullarına uygun mu değil mi diye incelenir, eğer değilse, örneğin sakat ya da zayıf dünyaya gelmişse o çocuk ıssız bir yere götürülüp orada ölüme terke edilirdi. Erkek çocuklar yedi yaşından itibaren ailesinden alınıp, gruplar halinde zor doğa koşullarında, her durumda hayatta kalabilme ve acıya katlanabilme yeteneğine sahip birer asker olarak yetişmeleri için devlet tarafından eğitilirdi.

Sparta erkekleri, orta yaşlarını aşıncaya kadar da askeri birliklerinde yaşamlarını sürdürür, yemeğini orada yer, orada uyurdu. Karılarına yalnızca evliliğin ve üremenin zorunlu kıldığı ihtiyacı gidermek için giderlerdi. Kız çocukları da erkekler gibi devlet tarafından eğitilirlerdi. Amaç onların gürbüz çocuklar doğurmasını sağlamaktı. Fakat evleninceye kadar spor ve müzik eğitimi alan kızlar evlendikten sonra eve kapanır ve tembel bir hayat sürerdi. Bu katı disiplinli yaşam biçimi, Spartalıları eski Yunanlıların en sağlam, dayanıklı, güçlü ve disiplinli askerleri ve Sparta'yı da asker devleti yaptı. Spartalıların İ.Ö 371 yılına kadar hiçbir savaşta yenilmemiş olması bu nedenle şaşırtıcı değildir. Fakat Sparta, çok güçlü bir asker devleti olmasına rağmen, Roma gibi büyük bir imparatorluğun başkenti olacak bir başarıya ulaşamadı. Çünkü Spartalılar, nüfusu kendilerinden fazla olan Heilotların isyan edebileceği korkusu yüzünden deniz aşırı sefere çıkmaktan korktular.

II.12. Yunan Alfabesi ve Dini

Yunanlıların özellikle denizcilikte en büyük esin kaynağı muhtemelen Fenikelilerdi. Fenikeliler, İ.Ö. 9. yüzyıl sonlarına doğru Kuzey Afrika'daki Kartaca kolonisini kurmuşlar, İspanya'ya kadar gidip bu ülkeye yerleşmişler, sonraki yüzyıllarda, İ.Ö. 3. yüzyılın ikin yarısına kadar, doğu batı arasındaki ticaretin efendisi olmuşlardı. Yunanlılar yazıyı, onlardan öğrendiler. Yalnızca sessiz harfleri içeren Fenike alfabesine, sesli harfler ekleyerek bu gün de kullanılmakta olan 24 harfli eski Yunan alfabesini oluşturdular. Karanlık çağda oluşan ve asırlarca rapsodlar denilen şairler tarafından müzik eşliğinde eğlence ve şölenlerde okunan Homeros destanlarının yazıya geçirilmesi de bu dönemde gerçekleşti. Bu destanlarla yaratılan Yunan çok tanrılı dini de bu zamanda yaygınlaşıp benimsendi.

Homeros destanlarından önce Yunan toplumunun inancına doğanın gücü egemendi. Bu güç, dev yılanların, ejderhaların ya da diğer hayvanların kültleriyle sembolize ediliyordu. Bu kültler, eski Yunanlıların incili olarak nitelenen Homeros destanlarında ve mitolojisinde tamamen yok sayılmadı.

Homeros tanrıları, insana özgü tüm davranışlara sahiptir. Her birinin bir uzmanlık alanı olan tanrıların başı Zeus'tur. Ama o, evreni kardeşleri olan Hades ve Poseidon ile paylaşmıştır. Bu paylaşımda Zeus'un payına gökyüzü, Hades'in payına yeraltı, Poseidon'un payına denizler düşmüştür. Yeryüzündeki insanların yaşamına müdahale etmek hakkına ise hepsi sahipti.

Tanrıların insanlardan farkı ölümsüz olmaları ve ölümsüzlere özgü olan yiyeceklere (=ambrosia) ve içeceklere (= nektar) sahip olmasıdır. Onların da çocukları vardır, dedikodu yaparlar, öç alırlar, ödüllendirir, cezalandırırlar, aşk yaparlar, eşlerini kandırırlar ve hatta bu gibi durumları gülerek seyreder ya da alay konusu ederler. İnsanlar arasındaki kavgalarda bir birlerine rakip olurlar. Onların ölümlülerden de çocukları olur ve kendilerine ihtiyaç duyduklarında, özellikle savaşlarda ellerinden geldiğince ölümlü olan çocuklarına yardım etmeye çalışırlar. Tanrıların güçleri sınırsız değildir. İnsanlar gibi onlar da *Kader* karşısında çaresizdirler.

Tanrılar insanlara çok yakındırlar ve her kent bu tanrılardan birisini diğerinden daha değerli bulmuş ve değerli bulduğu tanrıya itibar etmiştir. Fakat onların ortak itibar ettikleri en önemli tanrı Apollon'dur. Bu yönüyle Apollon Eski Yunanlıların ulusal tanrıları gibidir. Eski Yunanlıların aydınlığın ve savaşın tanrısı olduğuna inandıkları bu tanrının adına Pithia denilen rahibesi vardı. Eski Yunanlılar Apollon'un rahibesi Pithia aracılığıyla insanlara olacakları önceden haber verdiğine inanıyorlardı. Onun tapınağına sahip olan Attika bölgesindeki Delphoi kenti, bu nedenle eski dünyanın hacılar kenti olarak anıldı. Günümüzdeki Kudüs'ün ve Mekke'nin sahip olduğu kutsallığa benzer bir kutsallığı olan bu kentteki ve Delos adasındaki Apollon tapınakları, yalnızca Yunanlılar tarafından değil Yunanlı olmayan halklar tarafından da ziyaret edilip, hediyelere boğuldular. Rahip ya da rahibeler toplumun saygın insanlarıydı. Ancak aristokratlar arasından seçilen, temiz olmaları çok önemsenen rahip ve rahibelerin siyasal iktidar güçleri yoktu. Resmi dinsel ayinleri de çoğu kez rahipler değil, siviller yönetiyorlardı. Ancak onlar Yunan kentlerinin ve hatta Yunan olmayan halkların siyasi sorunlarından haberdardılar. Bu nedenle onlar bu konularda kendilerine danışanlara yararlı öğütler verebiliyorlardı.

Eski Yunan dininde öbür dünya inancı vardır. Ancak bu dünyada insanlar, yaşadıkları dünyada yapmış olduklarından dolayı ceza ya da ödül almazlar. Ancak galiba tanrıları hor görmek gibi davranışlar, Tantalos (sonsuz açlık ve susuzluk) mitosunda görüldüğü gibi cezalandırılıyordu. Bunun dışında silik ve sıkıcı olan öbür dünyada insanlar, hayalet bir gölge gibidir. Sınıfsal bir ayrım yoktur. Bir çoban ya da bir kral sıkıcı ortamı bir hayalet gibi yaşayarak paylaşırlar. Öbür dünyanın bu özelliği ve bu dinin insanların düşünme, inanma ve davranış biçimine karışmamış olması, insan düşüncesinin bağımsız ve ön yargısız ortaya çıkmasına fırsat vermiş ve bu nedenle ilk kez Yunan uygarlığında aklı ön plana çıkaran bir bilim anlayışı ve felsefe doğmuştur. Bu arada Yunanlılar ölülerini öbür dünyaya uğurlama konusuna çok önem veriyorlar ve bunun için görkemli cenaze törenleri düzenliyorlardı. Ölüye en büyük saygısızlık, onun cesedinin köpek veya başka bir hayvanının parçalamasına yol açacak şekilde açıkta bırakılmasıydı. Ölülerin mezarına kurban sunarlardı. Böylece kurban edilen hayvanların akan kanları ve dökülen şaraplarla ölünün ruhunun beslendiğine inanıyorlardı.

II.13. Ticaret , Ekonomi ve Köle İş Gücü

Yunan kolonizasyonu döneminin sonlarından itibaren Yunan uygarlığının en parlak dönemi başlar. Bu zamanda Yunan ticaret trafiği ve hacmi, ticaret mallarının çeşidi arttı. Yunanlılar, İ.Ö. 8. yüzyılda icat ettikleri üç sıra kürekli gemiyle artık Akdeniz'in hemen her kıyısına mal ve yolcu getirip götürebilecek imkana sahip oldular. Sonraki yüzyılda Cebeli Tarık boğazından geçip, İngiltere'ye kadar gidebildiler. Lidyalılar tarafından takriben İ.Ö. 700 yılında icat edilmiş olan sikke, yani ağırlığı ve niteliği bir devlet tarafından garanti edilmiş olan metal parçasını (=metal para) artık küçük ve büyük değerlerde olmak üzere basıyorlar, yaygın olarak kullanıyorlardı. Ticaret serileşmiş ve serileşen ticaret, Yunan kentlerinde büyük bir ekonomik fazlalığın, büyük sermayenin yaratılmasını sağlamıştı. Hemen hemen her kent kendi parasını basıyordu. Bu kadar çok çeşitli parayı tanımak, değerlerini bilmek ve değişimini yapmak, artık bir uzmanlık işiydi. Sarraflık ve bankerlik ilkin para değişimiyle ilgili olarak ortaya çıkan zorluğu gidermek için ortaya çıktı ve bu mesleklerle birlikte komisyonculuk, iş sözleşmesi yapmak, akitler imzalamak, basit sigorta işlerini yapmak, Paranın değişimini kolaylaştırmak amaçlı kredi mektubu, çek ve bireyler arasında mal değişimi gibi ticari ve ekonomik etkinlikler de gelişti.

Kent devletlerinde parayı devlet basıyor, fakat daha ötesine karışmıyor, egemen olan "Bırakınız yapsınlar" anlayışıyla ekonomik sorunlara müdahale ediyor, ticareti güçleştirmiyor, tersine onun önünü açıyordu. Devlet, bunu sözleşmeler yasasını çıkarılması, ağırlık ve uzunluk ölçülerini belirlenmesi, yol ve liman inşası gibi işleri yaparak, yabancı menşeli mallarla kıyaslandığında kesin üstülüğü olan Yunan ihraç mallarının ihracını teşvik için gümrük engellerini kaldırarak icra ediyordu.

Yunanlılar, daha çok, zeytinyağı, şarap, dokumalar, çömlekler, demir silah ve araçlar, sanat eserleri, mücevher, süs ve işlenmiş deri eşyaları gibi sanayi ürünlerini satıyorlardı. Karşılığında bunlar için gereken ham maddeyi, yani ham madenler (gümüş, altın, bakır, demir), fildişi, yün, hayvan postu ile tahıl alıyorlardı. Tahılı İtalya, Sicilya ve Balkan yarımadasından, deri ve yünü Anadolu'dan sağlıyorlardı. Madeni ise değişik yerlerden ithal ettiler.

Kolonizasyon döneminde serileşen ticaret trafiği, büyüyen sanayi ve endüstri, sermayenin belli ellerde toplanması, köle alım satımını ticaretin önemli bir parçası yapmıştı. İ.Ö. 5. Yüzyıl Atina'sında kölelerin sayısı çoktu. Büyük bir iş yerinde 100 köle çalıştırılabilir oldu. Köle iş gücü, artık endüstri ve sanayinin önemli bir unsuruydu. Bu nedenle İ.Ö. 5. yüzyıl sonlarında 300 bin olan Atina nüfusun üçte biri köleydi. Yunanlılar, köleleri vatandaş yapmadıkları için köleler vatandaşlık haklarından yararlanmıyorlardı. Marksist tarihçilerin, Yunan demokrasisini Kö-

leci Demokrasi diye tanımlamalarının nedeni budur. Köleci demokrasinin elde ettiği ekonomik fazlalık öylesine büyüktü ki, bunun bir bölümü bayındırlık işlerine, mimariye ve sanat eserlerine, edebiyata, felsefe ve bilime ayrıldı. Başka bir ifadeyle ekonomik fazlalığın getirdiği refah ve boş zaman İ.Ö. 6. Yüzyılda Yunan Uygarlığını yarattı. Bu uygarlık İ.Ö. 5. ve 4. Yüzyılda en üst seviyesine ulaştı.

II.14. Mimari, Sanat, Edebiyat ve Felsefe

Yunan uygarlığının zirveye ulaşmış olduğu İ.Ö. 6-4. yüzyıllara Yunan Uygarlığının Klasik Çağı denilir. Bu çağda zenginliğin büyük kısmı, kentlerin bayındırlık işlerine, mimariye, sanata harcandı. Mimari ve heykeltıraşlık ve diğer sanat eserleri ile edebi ürünlerin en ünlüleri, bu çağın ortalarında verildi. Atina'daki ünlü Parthenon tapınağı ve Atina akropolisi içerisindeki muhteşem sanat eserleri, İ.Ö. 461-431 yılları arasında (Perikles dönemi) inşa edildiler. Çağa damgasını vuran mimar, İctunus'tu. Başta İctunus olmak üzere çağın diğer diğer mimarları, kusursuz bir oran kuramı bilgisine sahiptiler. İnşa ettikleri yapıların sütunlarında kusursuz ölçüler kullandılar. Daha önce kullanılan basit Dorik sütunların yerini, bu çağda daha süslü olan İon ve Korint sütunları aldı. Yapıların içi ve dışı heykeller ve resimlerle süslendi. Bu sanat eserleri, Yunan Klasik çağında çok gelişmiş bir anatomi bilginin olduğuna işaret eden delillerdir. Heykeltıraş *Myron*'un İ.Ö. 450 yılında yaptığı *diskobolos* (= Disk atan atlet heykeli), insan vücudunun ve kaslarının disk atışı sırasındaki görünümünü aslına birebir benzer şekilde verebilmiştir. Resimde perspektif anlayışı da bu dönemde gelişmiştir.

Yunan edebiyatı ve felsefesi, Yunan Klasik Çağında, daha önceki dünya tarihinin hiçbir döneminde görülmeyen bir atılım ve başarı sergiledi. Edebiyatın ilk büyük ürünü *Homeros*'un heksametron ölçüsünde (altılı ölçüyle) yazılmış olan destanlarıydı. İlyada ve Odysseia adlarını taşıyan ve Klasik Çağ öncesinde üretilip yazılmış olan bu destanlar, Yunan toplumuna bir dinsel ideoloji sunanlar. Bu anlamda Homeros dininin eksiğini, *Hesiodos* adlı bir şair tarafından kaleme alınan Tanrıların Doğuşu (=Theogonia) adlı eseri doldurmuştur. Hesiodos, içinde yaşadığı halkına yalnızca dinsel anlamda değil, günlük yaşamlarına yararlı olmak için de yazdı. Didaktik türde yazmış olduğu bu eseri ise *işler ve günler* (=Ergai kai Hemerai) adını taşır. Homeros'un destanları gibi, Hesiodos'un kaleme almış olduğu her iki eseri de epik (=destan) türünde yazılmışlardır. Bu tür edebi eserlerin yerini İ.Ö. 7. yüzyıl sonlarına doğru lirik şiir almaya başladı.

Lirik şairlerin en ünlülerinden birsi, İ. Ö. 7. yüzyıl sonlarında yaşamış olan Lesboslu *Sapho*'dur. Tarihin, adını ve şiirlerini bildiğimiz ilk kadın şairi olan Sapho'yu, İ.Ö. 522-448 yılları arasında yaşamış olan *Pindaros* izler. Pindaros'tan sonra, İ.Ö. 6. yüzyıl sonunda ve İ.Ö. 5. Yüzyılda, *tragedya* ve *komedi* türü eserler yazıldı. Tragedya yazarlarının en ünlüleri şunlardır: *Aiskylos*, *Sophokles* ve *Euripides*. İnsanla ilgili

sorunlarda insan duygularının oynadığı rolü çok iyi dile getiren bu yazarlar, yalnızca bir tema üzerinde durarak edebiyatta eşine ender rastlanacak nitelik ve büyüklükte eserler ortaya çıkardılar. Komedi türünde eser yazan en ünlü şair ise *Aristophanes*'tir.

Şiirden nesire geçiş, İ.Ö. 6. yüzyılda gerçekleşti. İlk tarih eserleri bu yüzyılda yazılmaya başladı. Halikarnassoslu (Bodrum) Herodotos, ilk tarih yazarı olarak tarihe mal oldu. Fakat gerçek anlamda ilk Yunan tarih yazarı Atinalı *Thukidides*'tir. İ.Ö. 5. yüzyılda yaşamış olan bu tarihçi tarafından kaleme alınan tarih eseri, Peloponnesos Savaşlarını anlatır[3]. Bu dönemin bir başka büyük tarihçisi *Ksenophon*'dur. Anabasis, Yunan Tarihi ve Kyros'un Eğitimi gibi tarih eserleri yazdı.

Yunan uygarlığının zirvede olduğu Klasik Çağ'da gelişen bir başka edebiyat türü ise güzel konuşma ve yazma sanatı olan hitabettir. Bu alanı en iyi temsil eden hatip, İ.Ö. 384-322 yılları arasında yaşamış olan *Demostenes*'tir. Yaklaşık olarak onunla çağdaş olan bir başka hatip, İsorates'tir. Fakat o, utangaçlığı yüzünden halkın arasına girmekten kaçınmış, siyasal içerikli söylevlerini yayınlayarak zamanının siyasetinde ve entelektüel yaşamında söz sahibi olmuştur.

Yunan Uygarlığını temsil eden en büyük gelişmelerden birisi de felsefede görülür. Eski Yunanlıların bu alandaki başarıları, uygarlığa akıl ve mantık yoluyla evreni kavrama anlayışını armağan etti. İlk filozoflar İyonya (=İonia) kentlerinde ortaya çıktı. Evrenin oluşumu, doğanın yasaları ve gerçekleri, insan davranışının ana kurallarını tartışan bu ilk filozoflara göre evren boşlukta dolaşan atomlardan meydana gelmiştir. Doğa filozofları diye de anılan bu ilk filozoflarından birisi Miletoslu (=Milet) *Thales*'tir. Mısır'da geometri öğrenen, 28 Mayıs İ.Ö. 585 yılında meydana gelen güneş tutulmasının tarihini önceden tam olarak hesaplayabilmiş olmakla ünlü olan Thales'e göre her şeyin başlangıcında bulunan ve her şeyi meydana getiren su idi. İ.Ö. 611-547 yılları arasında yaşayan bir diğer doğa filozofu Anaksimandros'a göre ise her şey doğduğu biçimine yeniden dönüyordu. İ.Ö. 570-475 yılları arasında yaşamış olan Kolophonlu (=Değirmendere) Ksenophanes ise her şeyin ana maddesinin hava ve su olduğunu düşündü. Ona göre yıldızlar gece yanan sabaha kadar sönen buhar kütleleriydi. Yine Ksenophanes'e göre, dünyayı yöneten bir tek tanrı vardı. Bu tanrı duygu ve şekil bakımından insana benzemez, her şeyi görür ve işitir, sonsuzdur, değişmez ve hareket etmez. Tanrıyı insan aklı tasavvur edemez. Ksenophanes, bu şekilde, felsefeyi araç olarak kullanıp tanrının tekliği düşüncesine ulaşan, Ege'de monoteizme olan eğilimin ilk temsilcisi olarak tarihe mal olan ilk filozof tur. İ.Ö. 582-507 yılları arasında yaşamış olan *Pythagoras*, geometride teoremler ve ispatlar sistemini ortaya koydu. *Pisagor teoremi*, yani bir dik açılı üçgende hipotenüsün karesinin dik olmayan diğer iki açının kenarlarının karelerinin toplamına eşit olduğu bilgisi, bu gün de okullarda okutulmaktadır.

3 Yazar bu savaşın çağdaşıdır ve kendisi savaşa katılmıştır.

Ruhun ölümsüzlüğü, bir bedenden diğerine geçtiği düşüncesini geliştiren de odur. Demokrasiye karşı savaşı benimseyen bir tür tarikat kurmuştur. Ünlü İyonyalı filozof ve bilginlerden birisi de *Anaksimandros* (İ.Ö. 611-547) idi. O, ayvanların vücutlarını parçalayıp iç organlarını inceleyerek Anatomi bilgisini geliştiren filozof olarak tanındı. Tıp alanının en büyük temsilcisi ise İ.Ö. 460- 377 yılları arasında yaşamış olan *Hippokrates'tir.* Hastalıkların nedeninin ve tedavisinin doğaüstü mucizelerle değil, doğal mucizelerle mümkün olacağı bilimsel anlayışını uygarlığa armağan eden Hippokrates, hekimlik ahlak ölçülerini belirleyen hekim olarak tarihe mal oldu. Günümüzde hekimler, onun adıyla anılan yemini, yani "Hippokrat Yemini" ederler.

Doğa filozoflarını *sofistler* (=kuşkucular) izledi. Para karşılığında bilgi satan sofistler, tartışarak doğruya ulaşılabileceğini düşünüyorlardı. Onlar, bu düşünceleriyle diyalektiğin kurucuları oldular. Bilginin kesin olmadığını ileri süren sofistlere göre iyi ile kötünün kesin kuralları olamaz, görelidir, kişiye göre değişir. Sofistlere (=Kuşkuculara) ilk tepki İ.Ö. 5. Yüzyılda yaşamış olan *Sokrates*'ten geldi. Bu filozofa göre kesin bilgiye mantık yoluyla ulaşmak mümkündü. Sokrates'in öğrencisi *Platon* (=Eflatun: İ.Ö. 427-347), bilgi sorununu başka bir açıdan ele aldı. Ona güre kesin/mutlak olan görünen dünyanın dışındaydı. Görünen her şey, mutlak olanın yansımasıydı. Bu nedenle, insan tüm bilgilere doğmadan önce sahiptir ve insan bunları hatırladıkça bilgi sahibi olur. Ona göre bu işi en iyi filozoflar yapar.

Platon'u izleyen en büyük Yunan filozofu, onun öğrencisi olan *Aristoteles* (=Aristo) olmuştur. İ.Ö. 384-322 yılları arasında yaşamış olan Aristoteles, öğretmeni olan Platon'un düşüncesini geliştirmeye çalıştı. Ona göre eşyalara bakıp inceleyerek o eşyaları meydana getiren gerçeğe ulaşılabilir. Bu düşüncesiyle Aristoteles, düşünce alanını yeniden yeryüzüne taşıyarak pek çok şey ve konu ile ilgilenmiştir. Bu nedenledir ki o, dünya tarihindeki ilk ansiklopedici olarak da bilinmektedir.

Aristoteles'e göre yer yüzü küre şeklindedir ve küre evrenin merkezindedir. Bu düşünce, evreni güneş merkezli olarak kabul eden *heliosentrik* teorinin aksi olan *geosentrik* teoriyi ortaya koymuştur. Dünyanın küre şeklinde olduğu bilgisini daha sonraki Hıristiyan bilginleri reddettiler. Aristoteles ile birlikte Yunan uygarlığının bu en parlak çağı (=Klasik Çağ) sona erdi. Zira Eski Yunan polisleri, böylesi büyük başarıyı daim kılacak olan siyasal birliğin kurulması için uygun siyasal rejimler değillerdi. Siyasal birlik sağlanamayınca eski Yunan uygarlığının söz konusu parlak dönemi, eski uygarlıklar gibi, yabancı istilaların ve iç savaşların kurbanı oldu, ancak tamamen silinmedi. Akdeniz'i çevreleyen halklar, bu parlak uygarlığı taklit ederek, onun varisi oldular.

II.15. Perslerle Savaşlar

İ.Ö. 6. yüzyılın ikinci yarısında Lidya devletini ortadan kaldıran Persler, kısa süre sonra Lidya devletin komşuları olan Batı Anadolu Yunan kentlerini hâkimiyetleri altına aldılar, sonra Yunanistan'daki Yunan kentlerine de boyun eğdirmeyi hedeflediler. Fakat onlar bu hedeflerine ulaşamadılar. İ.Ö. 490 yılındaki ilk seferleri, Atina kenti tarafından Maraton (Maraton Savaşı) ovasında durdurulduldu. Maraton savaşında yenilen Persler, Batı Anadolu'ya geri döndüler[4]. Bu sonuç savaş öncesinde Yunanlılar arasında mevcut bulunan Pers korkusunu sonlandırdı. Atina kentinin tek başına elde ettiği bu zafer diğer tüm Yunan kentlerini cesaretlendirdi. Onlar bu tarihlerde Yunanistan'ın en güçlü iki kentinin liderliğinde Perslere karşı birleşerek *Hellen Birliğini* kurdular. Bu birlik, on yıl sonra yeniden Yunanistan'a sefer düzenleyen Perslere karşı savaşarak başarılı oldu. Persler, İ.Ö. 478 yılında Batı Anadolu'ya döndüler ve tüm Ege Denizi'ni boşalttılar. Ancak onlar, hala Batı Anadolu'daydılar ve burada yaklaşık 200 yıl kaldılar. Perslere karşı Yunanistan'da yapılan savaşlara, bu zamanda Yunanistan'ın iki güçlü kenti olan Atina ile Sparta liderlik yaptı.

II. 16. Attika-Delos Deniz Birliği

Yunanistan'ın iki büyük kentinden birisi Atina kenti, diğeri Sparta kentiydi. Atina büyük bir donanmaya sahipti. Yani Deniz gücü bakımından büyüktü. Sparta ise bir kara devletiydi. Onun gücü de kara kuvvetlerinden geliyordu. Ordusunu iki kralın emrine vermiş olan Spartalıların isyan edeceklerinden korktukları Heilotlar yüzünden yayılmacı bir politika takip edecek koşulları yoktu. Sparta'nın Pers hâkimiyetine karşı himaye isteyen Batı Anadolu'daki Yunan kentlerine vermiş olduğu şu yanıtın nedeni de bu korku olmuştur: "*Ülkeniz Yunanistan'a geri dönün*".

Sparta'nın Batı Anadolu kentlerine olan ilgisizliği Atina kentinin işine yaradı. Onların teklifini kabul ederek, Atina liderliğinde bir siyasal birlik kurulmasını sağladı. Bu birliğin merkezi Delos adasıydı. Birlik üyesi kentlerin temsilcilerinin oluşturduğu meclis Delos adasında toplandı. Birlik hazinesi de bu adada muhafaza edildi. Zira her üye kent (üye kentlerin sayısı 300'ün üzerindeydi) kendi gücü oranında birlik hazinesi için vergi ödüyor, birlik askeri gücü için kendi imkânları ölçüsünde asker sağlıyordu. Birliğin lideri Atina olmuştu. Birliğin adı da Delos adasının merkez, Atina'nın lider olması dolayısıyla tarihçiler tarafından *Attika-Delos Deniz Birliği* olarak anıldı. Birliğin kuruluş amacı, batı Anadolu kentlerini Pers hâkimiyetinden kurtarmak, Perslerin Yunanistan'da yaptığı tahribatın öcünü almaktı.

4 Atina kentinin Persler karşısında elde ettiği bu zaferin anısı bu gün maraton koşularıyla yaşatılmaktadır. Bu koşunun esin kaynağı, Maraton ovasında kazanılan zaferi, yaklaşık 40 km. uzaktaki Atina kentine kadar hiç durmadan koşarak, halkına müjdeleyen ve bu müjdeyi verdikten sonra ölen Atinalı koşucudur.

Atina, Attika-Delos Deniz Birliği'nin kuruluşunu takip eden yıllarda amacına uygun olarak zaman zaman Perslere karşı savaştı. Fakat sonradan kuruluş amacına uygun bir faaliyette bulunamadı. Çünkü Sparta kenti, Atina'nın rakibiydi ve bu kent Perslere karşı bu birlikte yer almadığı gibi, Perslerle işbirliğine girdi. Persler, iki güçlü Yunan kentinin rekabetini birini diğerine karşı ekonomik anlamda desteklemek suretiyle kamçıladılar. Sonuçta Attika-Delos Deniz Birliği, Atina Deniz İmparatorluğu kimliğine büründü. Birliğin Atina Deniz İmparatorluğuna dönüşmesini sağlayan devlet adamı, Atinalı Perikles idi. O, birliğin hazinesini Atina'ya taşımış ve bu hazineyi Atina kentinin bayındırlık işlerinde kullanmıştı. Bu nedenledir ki, *Perikles Dönemi* (İ.Ö. 461-431) Atina uygarlığının en parlak dönemi olmuştur. Bu dönemde çağın en ünlü mimar, sanatçı ve tarihçileri Atina'ya gelip yerleşmişlerdir. Bunlar arasında Diskobolos'un yaratıcısı Myron, Tarihin babası diye anılan Herodotos da vardır. Perikles, panhellenizm ideolojiyle tüm Yunan kent devletlerini birleştirmek istiyordu. Fakat Sparta'nın ve diğer kentlerin bağımsız kalmak istemeleri onun bu politikasında başarılı olmasına izin vermedi.

II.17. Peloponnesos Savaşları ve Yunan Klasik Çağının Sonu

Tarih yazarı Thukidides'in söylediği gibi, Perikles'in hırsı ve Sparta'nın kıskançlığı, bu iki güçlü Yunan kent devletinin 27 yıl devam edecek bir savaşa tutuşmalarının nedeni oldu. Tarihe Peloponnesos Savaşı (İ.Ö. 431-404) diye geçen bu savaşın nihai galibi Sparta oldu. Atina kentinin zenginliği, surları ve demokrasisi bu savaşın sonunda sona erdi. Panhellenizm ideoloji iflas etti.

Sparta, Peloponnesos Savaşından sonra bir süre Yunan kentlerinin Perslere karşı savaşının liderliğini yaptı. Fakat Sparta da Batı Anadolu kentlerini Pers hâkimiyetinden kurtaracak kalıcı bir başarı elde edemedi. Atina liderliğinde kurulan ikinci Attika-Delos Deniz Birliği, amacına yine ulaşamadı ve dağıldı. Yunanistan'daki kentler birbirleriyle savaşmaya başladılar. Bu arada zamanın kimi aydınları, Panhellenizm ideolojisini söylevlerinde işlemeye başladılar. Bu aydınlardan birisi İsokrates idi. Ona göre panhellenizm yalnızca Makedonya kralı Philippos'un liderliğinde gerçekleşebilirdi. Bu öngörünün doğru olduğu görüldü.

III. BÜYÜK İSKENDER VE HELLENİSTİK ÇAĞ UYGARLIĞI

III.1 Makedonya'nın Yükselişi ve Büyük İskender

Makedonya, İ.Ö. 4. yüzyıla kadar güçlü bir krallık değildi. Üstelik onlar Yunanlı da değildi. Bu nedenle Yunan kent devletleri (=Polis'ler) II. Philipos'un askeri dehası sayesinde güçlenmiş olan Makedonya Krallığı'nın Yunan (=Helen) Birliği üyesi olmasını istemediler. Fakat Philippos'un atalarının Yunan olduğu şeklindeki iddialar, onu Yunan Birliği'nin lideri olarak tanınmasını sağladı. Philippos'un

çağırısıyla Yunanistan'ın Korinthos kentinde Yunan kent devletlerinin temsilcileri bir araya geldiler ve bu kentteki konferansta Philippos'un Perslere karşı Yunan kentlerinin lideri olmasına karar verdiler. Philippos, bu karar doğrultusunda Perslere karşı yapacağı seferin hazırlıklarına başladı. Ancak o, bir suikast sonucunda öldürüldü. Böylece Panhellenizm ideolojisinin askeri liderliğini, Philippos'un henüz yirmi yaşında bile olmayan oğlu İskender (=Aleksandros) üstlendi.

Makedonya kralı İskender, İ.Ö. 334 yılında Perslere karşı yapacağı seferin hazırlıklarını tamamladı. Çanakkale boğazını ordusuyla geçen İskender ile Persler arasındaki ilk savaş, eski adı *Granikos* olan bu günkü Biga çayı yakınında meydana geldi. Perslere karşı ilk zaferini burada kazanan İskender'in Batı Anadolu içlerine doğru ilerleyişine hiç bir Pers ordusu karşı koyamadı ve o, bu sırada tüm Yunan kentlerinin özgür olduğunu ilan etti. Bu günkü İskenderun körfezi yakınındaki Kinet Höyükte (İssos Savaşı) ve Halep yakınlarında (Gaugamela Savaşı) meydana gelen sonraki savaşlar da İskender'in zaferiyle sonlandı ve böylece Pers İmparatorluğu ortadan kaldırıldı.

İskender, Perslere karşı yapmış olduğu ikinci savaşının (İssos Savaşı) ardından Mısır'a gitmiş ve burada İskenderiye (=Aleksandria) kentini kurmuştu. Bu kent onun tarafından kurulmuş tek kent değildir. Mısır, Mezopotamya, İran ve Hindistan'a kadar olan doğu ülkelerinde çok sayıda kent İskender tarafından kuruldu. Bu kentleri kurmaktaki amacı, onun dünyaya hükmetmek isteğinden kaynaklanıyordu. Bu kentler sayesinde o, Doğu ve Batı kültürlerini uzlaştıracak, hakimiyeti altındaki tüm dünyada ortak bir kültür oluşmasını sağlayacaktı. Nitekim İskender, Pers Kralının ölüm haberi kendisine ulaştıktan sonra Pers başkentlerini de ele geçirdi ve orada kendisini "*Asya Kralı*" ilan etti. Bu ilan üzerine emrindeki Yunan askerlerini terhis etti. Ordusunu Asyalılardan oluşturdu ve bu orduyla Hindistan'a kadar uzanan bir sefer yaptı. Bu seferi sırasında karşısına çıkan kavimlerle onların yöntemiyle savaştı. Yani düzenli orduyla değil, gerilla tarzı bir savaş yürütmek zorunda kaldı. Fakat o, askerlerinin isteksizliği yüzünden, İndus nehrinden daha ileri gidemedi ve Babil'e geri döndü. Orada yakalandığı bir ateşli hastalık yüzünden İ.Ö. 323 yılında öldü.

İskender, Doğu ve Batı kültürlerinin bir arada yaşanmasını sağlayarak sentez bir kültür yaratmak istiyordu. Bu nedenle Askerlerini doğulu kadınlarla evlenmeye teşvik etti. Kendisi de Baktria'lı bir kızla evlendi. Yunan ve Makedon olmayan din ve geleneklere de saygılı davrandı. Zamanın ünlü tapınaklarını ziyaret etti. Bunlardan birisi Mısır'daki Memphis tapınağıydı. Bu tapınağın rahipleri, onu tanrının oğlu diye selamladılar. İskender'in sentez kültür yaratmak arzusuyla tüm kültürlere, dinlere ve kavimlere, kentlere ve tapınakların özgürlüğüne saygılı davranması, kendisini Yunan ya da Makedon değil, bir dünya hükümdarı olarak görmesi ve askeri başarıları, ona insan üstü bir kişilik olarak saygı gösterilmesine

yol açtı. İskender'in sentez kültür yaratma politikası ürününü ölümünden sonra verdi. İskender'in ölümünden sonra oluşan bu sentez kültür dönemine Helenistik Çağ denilmektedir. Bu çağda uygarlığın merkezi Yunanistan değildi.

III.2. Hellenistik Dünyanın Genel Siyasi Görünümü

Büyük İskender öldükten sonra onun on yılda kurduğu büyük imparatorluğu, kısa zamanda parçalandı. Generalleri, onun imparatorluğu üzerinde kendi krallıklarını kurdular. Bunlardan üçünün ömrü uzun oldu. Bu krallıklardan birisi Suriye'deki Seleukoslar Krallığı, ikincisi Mısır'daki Ptolemaioslar Krallığı, üçüncüsü Makedonya'daki Antigonoslar Krallığı'dır. İlkinin hakimiyetine Parthlar son verdi, Makedonya (=Antigonoslar) Krallığı ile Mısır (=Ptolemaioslar) Krallığı'nı Romalılar yıktı. Mısır Krallığı'nın yıkılmasıyla (İ.Ö. 30) Helenistik Çağ sona erdi.

Hellenistik Çağ'da, Yunanistan'da Akhaia ve Aitolia Birlikleri kurulmuştu. Anadolu'da ise Pontos Krallığı, Kappadokya Krallığı, Pergamon Krallığı, Bithynia Krallığı kuruldular. Ren nehri havzasından gelip, İ.Ö. 278/77 yılında Anadolu'yu istila eden Galatlar (=Keltler) da, orta Anadolu'ya yerleşerek Hellenistik dünyanın bir parçası olmuştu. Ege'de Rodos Cumhuriyeti bu dönemde hatırı sayılır bir deniz gücüydü. Tüm bu devlet ya da krallıkların bağımsızlığına Romalılar son verdiler. (Hz.) İsa'nın doğmuş olduğu yıldan yaklaşık 50 yıl sonra tüm Akdeniz havzası, Fırat Irmağına kadar Anadolu'nun tamamı ve Kuzey Avrupa'da Britanya (=İngiltere) Roma imparatorluğunun bir parçası oldu.

Hellenistik Çağ Yunan uygarlığı, Klasik Çağ Yunan uygarlığı açısından bakıldığında Yunan uygarlığının gerileyiş ve çöküş dönemidir. Aynı zamanda bu dönem uygarlığı daha önce belirtmiş olduğumuz gibi, Yunan uygarlığının dünyaya yayılış dönemidir. Yayılmada en büyük rolü Büyük İskender ile onun generallerinin kurduğu krallıklar oynadılar. Bu krallıklara Mekedon hanedanlar hükmetti. Yeni kurulan krallıklara (biz bu krallıklara Hellenistik krallıklar diyoruz) hükmeden hanedanların kurucuları da Yunan ya da Makedon kültürüyle yetişmişti. Onlar da hükmettikleri ülkelerde İskender gibi yeni kentler ya da askeri koloniler kurdular ki bunlar, Yunan uygarlığının eski dünyaya yayılıp ortak bir kültürün ya da kültür birliğinin oluşmasına yardımcı oldular.

III.3. Helenistik Kültür Merkezleri

Hellenistik çağda uygarlık merkezleri artık Yunanistan'da değil, Hellenistik dünyanın diğer ülkelerindeydi. Bunlardan birisi Mısır'daki İskenderiye kentidir. Eski dünyanın araştırmacı ve bilim adamları, takriben yarım milyon rulo-kitablı bir kütüphanesi olan bu kente gelip, kentin zengin kütüphanesinden yararlandılar. Kütüphane ünlü Romalı devlet adamı ve komutanı Caesar'ın bu kente gelmiş olduğu İ.Ö. I. Yüzyıl ortalarında çıkan bir yangın yüzünden zarar gördü. Daha

sonra Romalı devlet adamı Antonius (İ.Ö. 42-31), Pergamon'un kütüphanesini Kleopatra'ya hediye ederek İskenderiye kütüphanesini zenginleştirdi. Fakat bu kütüphane daha sonra Hıristiyanlar tarafından yok edildi ya da eğer bitirilmediyse Arap-İslam devletinin ikinci halifesi Ömer'in generallerinden Emr el Ass tarafından, onun Mısır'da bulunduğu sırada vermiş olduğu emir üzerine yakılıp, tamamen yok edildi.

Hellenistik Çağın diğer kültür merkezlerinin en önemlileri şunlardı: Rodos, Pergamon ve Kos adası. Bu kentlerde de büyük kütüphaneler vardı. Mısır ve Pergamon yazı meteryalleriyle de ünlüydü. İlki Papirüs, ikincisi Parşömen üretiyordu. İki kent arasındaki rakebet, İskenderiye'nin yazı materyali olan papirüsün Pergamon'a ihracını yasaklamasına neden oldu. Bu yasaklama Pergamon'un Parşömen denilen (Pergamon'dan türeme) deriden yazı materyalini üretmesine yol açtı.

Batının kültür merkezleri ise Sicilya'daydı. Romalı ünlü devlet adamları bile Atina ve Miletos örneğinde okullara sahip olan bu kültür merkezlerinde eğitim gördüler. Zamanın ünlü sanatçı ve edebiyatçıları bu kültür merkezlerine ve onların kütüphanelerine akın ettiler. Bir başka büyük kütüphane Efes'te (=Celsus kütüphanesi) idi. Ancak bu kütüphane Romalılar zamanında kuruldu.

III.4. Limanlar, Ticaret ve Ürünler

İskenderiye yalnızca bir kültür merkezi değildi. Aynı zamanda ünlü bir liman olmuştu. Ticaret gemilerinin yük alıp boşalttıkları bir ticaret kentiydi. Mısır'ın yanı sıra, Kızıl Deniz kıyılarından, orta Afrika ve hatta Hindistan'dan gelen mallar bu limanda gemilere yükleniyordu. Ancak bu kent, gemilerin yük alıp boşalttığı tek Hellenistik merkez değildi. Rodos, Delos adası, Korintos limanı, Saros körfezi, Kartaca, Syrakusai, Güney İtalya ve Güney Galya (=Güney Fransa) limanları, Hellenistik Çağın diğer ünlü ticaret merkezleriydiler. Delos adası, Romalıların müdahalesiyle önemli bir liman durumuna geldi. Roma bu müdahaleyi, Rodos Cumhuriyeti'nin siyasi gücünü kırmak amacıyla yapmıştı. Atina'nın ünlü Pire limanı ise zamanla önemini yitirdi.

Helenistik dönemde Yunanistan'ın ünlü kentleri hep verici oldular. Hellenistik dünyanın pek çok kenti, Yunan ticaretini, başta gübreleme olmak üzere Yunan tarım tekniğini, Yunan sanayisini öğrendiler. Yunanlıları taklit edip, onların üretim ve dağıtım tekniklerini benimsediler. Artık pek çok yerde zeytin ve üzüm üretilen büyük çiftlikler vardı ve buralarda zeytinyağı ve şarap üretimini yapılıyordu. Karadeniz'in güney kıyılarında, Anadolu'da, Elbe adası ve İtalya'da demir üretiliyordu. Kıbrıs'daki bakır üretimi canlanmış, gümüş madeni özellikle sofrada kullanılan seramik çömleklerle rekabet edecek seviyeye ulaşmıştı. Anadolu'daki yün sanayi gelişti. Özellikle Laodikeia (=Goncalı) kenti, tanınan markalı tekstil

üretiyordu. Keten ve kumaş artık yalnızca Yunanistan'da değil Mısır ve Fenike'de de üretiliyordu. Fenike'nin Tyros şehri gemi yapımında öne çıktı. İpek yapımı ise Mısır'da ve doğuda yaygınlaştı. Ayrıca doğuda Akdeniz pazarları için boya, boyalar için gerekli olan kimyasal maddeler, halı, dokuma ve kokular üretiliyordu. Yunanlıların çoktandır bildiği konserveciliği de diğer ülkeler öğrendiler. Tüm bunlar Yunanistan ürünlerine olan talebi azaltmış ve sonuçta Yunan kentlerinde ekonomik çöküşü başlatmıştı. Bu da sosyal yaşama yansıdı. Yani sık sık başkaldırılar yaşanmaya, politik anarşi ve sosyal karışıklıklar görülmeye başlandı.

Hellenistik Çağ'da Yunan parası Drahmi, Hellenistik dünyanın ortak parası, yani standart para (=sikke) oldu. Birçok yerde kurulan darphanede Yunan paraları basıldı. Banker ve sarrafların sayıları arttı. Onlar tıpkı Yunanistan'da olduğu gibi, kasalarda muhafaza etmek için para toplayıp, ihtiyacı olan yatırımcıya ödünç para verdiler. Defterleri üzerinden para transferi (yani ciro bankacılığı) yaptılar. Sigorta işleriyle ilgilendiler. Bu günkü şirketler gibi olmasa da benzer amaçlar güden ortaklıklar kuruldu. Helenistik çağın son yüzyılında bu tür ortaklılar daha çok Roma Atlı Sınıfı (Equites) tarafından kuruldu. Vergiler ve haraçlar, mal olarak değil para olarak alınıyordu. Halkın devlete ödeyeceği vergiler, kişilere ya da ortak girişimcilere ihale edilmeye başladı. Helenistik dünya Roma eyaletlerine dönüşünce bu vergiler Roma Atlı sınıfı temsilcileri olan ve Publicani denilen vergi mültezimlerince toplandı. Vergi toplamadaki bu yeni yöntem bankacılığı geliştirdi.

Yunanistan'ı ekonomik anlamada çökerten, Yunan üretim ve dağıtım tekniklerinin başkalarınca taklit edilmesiydi. Taklit edilen yalnızca üretim ve dağıtım teknikleri değildi. Uygarlığın görsel, yazılı ya da düşünsel yanı da taklit edilmişti. Bu şekilde son derece güzel heykeltıraşlık eserleri Yunanistan dışındaki ülkelerde üretilmeye başladı. Bunlardan bazıları ünlü heykeller olarak hep anılmışlardır. Örneğin Bergama'daki "Ölen Galat Heykeli", Rodos'ta "Lakoon heykeli", İskenderiye'de "Milo Venüs'ü heykeli".

III.5. Edebiyat ve Felsefe

Edebiyat'ta yaratıcılık, Klasik Çağ Yunan uygarlığında olduğu kadar ileri düzeyde değildi. Tragedya, bu dönemde ortadan kalktı. Aristophanes'in komedilerinin yerini, tipler ve entrikalarla dolu "Yeni komedi" aldı. Bu tür komedi yazarlarının en ünlüsü Menandros'tur. İ.Ö. 342-291 yılları arasında yaşamış olan Menandros, kendi adıyla anılan okulunda öğrenciler yetiştirdi. Dahası Hellenistik Çağ'ın edebiyat eserleri daha çok nesir alanındaydı. Epik dediğimiz kahramanlık destanları türünde eser yazan çağın en ünlü yazarı Rodoslu Apolonios idi. Tarih alanında daha çok İskender'in seferinden ilham alınarak kaleme alınmış olan seyahat türü tarih kitapları yazıldı.

Felsefede Hellenistik Çağ'a damgasını vuran beş okul vardı. Bunlardan birisi *Kynik okul*, diğeri *Kyrenaik okul*, üçüncüsü *Stoik okul*, dördüncüsü *Septik okul*, beşincisi *Epikuros okulu*ydu. İlkinin en ünlü filozofu, Sinoplu Diogenes'tir (İ.Ö. 412-323). Büyük İskender'e söylediği "Gölge etme başka ihsan istemem" sözüyle ünlü olan Diogenes'in okulunun filozofları, mülkiyete karşıydılar. Pyrhon'un öncülüğünde kurulmuş olan Septik okul, bilgiyi gereksiz görüyordu. Kyrenaik okul, zevk peşinde koşanların okuluydu. Zenon'un (İ.Ö. 336-264) kurduğu Stoik okul, tanrının yasalarının kusursuz olduğuna inanıyor ve bunu savunuyordu. Bu nedenle onlar, "insanlar tanrıların yasalarına ve kendi kaderlerine boyun eğmeli" diyorlardı. Epikuros tarafından (İ.Ö. 341-270) kurulmuş olan Epikuros okulunun öğretisine göre, yaşamın amacı zevktir. Ancak zevk peşinde koşmak insana acı veriyorsa, bundan vazgeçilmelidir.

Yunan felsefesi Yunan uygarlığının en parlak olduğu dönemden itibaren evrenin, insanın yaratılışı ve yaratıcı üzerinde fikirler ileriye sürdüler. Onlar, tanrıya inanmanın duyularla değil, düşünmeyle, içgüdüyle, inziva ile vecd (=esrime) nöbetleriyle mümkün olabileceğini düşündüler. Onlara göre din, ruhu temizler; temizlenen ruh da ödülünü göklerden alabilir. Bu inanışlar, Hellenistik Çağda yaygınlaşıp kökleşti. Özellikle Doğuda bu yöndeki inanışlar, rahiplerle, tapınaklara girme hakkının tüm insanlara verilmesiyle, kutsal yemeklerle, çeşitli kutsal tören ve sembollerle ve iyileştirici olduğu söylenen kuvvetlerle ve peygamberlerle geliştiriliyordu. Doğuda gelişen bu inançlar, İ.Ö. 2. Yüzyılda Batı'ya ilerledi ve bazıları da daha sonraki Hıristiyanlar tarafından benimsendi.

III.6. Bilim

Hellenistik Çağın en büyük başarısı, bilim alanında oldu. Zira düşünce üretmek ya da sistem kurmaktan çok gözlem ve araştırmaya yönelik bir eğilim doğmuştu bu çağda. Bilim alanının öncüsü Aristoteles idi. Buna rağmen Aristoteles'te bilim, yine teorik olmaktan pek öteye gidemedi. Dönemin en dikkate değer çalışmaları ise matematik alanında oldu. Bu alandaki çalışmalardan birisi *Euklides*'in İ.Ö. 300 yılında yazdığı "Elamanlar" adlı eseridir. Bir başkası Perga'lı *Apollonios*'un (İ.Ö. 247-205) "Koniler Geometrisi" adlı kitabıdır. *Hipparkhos* (İ.Ö. 160-125), bu dönemde Trigonometri'yi icad etti. İskenderiyeli *Hero* (İ.Ö. 50), yüz ölçümü ve hacimlerle ilgili pekçok cebir formülleri kurdu. İlk Buhar Makinesi'ni yapan da Hero oldu[5]. Dünya'nın kendi ekseni etrafında 24 saate bir döndüğünü söyleyen *Pontoslu Heraklides* (İ.Ö. 388-315), evrenin merkezinin yer yüzü değil Güneş olduğunu söyleyen *Aristarkhos* (İ.Ö. 310-230) bu dönemde yaşadılar. Dünyanın Aya uzaklığını tam olarak ilk kez hesaplayan da Aristarkhos'tur. Çağın diğer bilimciler

5 Hero'nun Buhar makinesi, bir çaydanlıktan çıkan buharın çalıştırdığı oyuncak bir tekerlekten ibaretti.

şunlardır: Kalkedonlu (=Kadıköylü) *Herophilos*, *Erasistratos*, *Sirakusailı Arkhimedes* (=Arşimed). Herophilos, tıp alanında çalıştı. Bağırsakların üst kısmına "oniki (=dudenum) Parmak Bağırsağı adını veren Herophilos'tur. Erasistratos, fizyolojinin babası olarak bilinir. İ.Ö. 290'lı yıllarda duyu ve hareket sinirlerinin ayrı olduklarını söyleyen Erasistratos, kalp kapakçıklarının adını veren kişidir. Arkhimedes (İ.Ö. 287-212), fizik ve mühendislik alanında ünlendi. "Pi" sayısının ilk kez hemen hemen tam değerini bulan odur. Ayrıca Hydrostatik bilimini geliştiren, kaldıraç, ağırlık merkezi, burgu ve yakıcı aynalar gibi çeşitli ilkeleri ortaya koyan da Arkhimedes'tir. Çoğrafya bilimi de Helenistik dönemde gelişti. Dünya'nın büyüklüğü hemen hemen doğru olarak ölçüldü. Enlem ve boylam kavramları bu çağda yerleşti, dönenceler bu çağda adlandırıldı.

Hellenistik uygarlığının bir parçası da Roma idi. Ancak Roma'nın bu uygarlığın bir parçası olması Yunanistan'ının doğusundaki ve Akdeniz'in diğer kent ve ülkelerine göre geçtir. Roma bu uygarlığın parçası olduğunda, bu uygarlığı siyasal anlamda kontrolü altına almaya başlamıştı. Romalılar, İ.Ö 30 yılında Hellenistik krallıklardan sonuncusu olan Mısır (=Ptolemaioslar) Krallığını ortadan kaldırıp, Mısır'ı bir Roma eyaleti yapınca Akdeniz'i tamamen kendi gölü (mare nostrum) haline getirdi. Artık uygarlığın merkezi, bir kez daha batıya kaymıştı. Bu merkez, bu gün de İtalya'nın başkenti olan Roma kentiydi. Bu başkent eski dünyada yalnızca bir devletin başkenti değil aynı zamanda o devletin adıydı.

ROMA UYGARLIĞI*

I. Kuruluşundan Cumhuriyet'in Sonuna Kadar Roma

I.1. İtalya'nın İ.Ö. 2 ve 1. Binyıllarda Etnik Yapısı ve Roma'nın Krallık Dönemi

İ.Ö. 2. Binyıl başlarında Girit'te Minoslar, Akdeniz'de yükselecek olan ilk uygarlığın ilk saraylarını inşa etmeye başladılar. Yaklaşık olarak aynı zamanda İtalya madenle tanıştı. Madeni İtalya'ya getirenlerin ırksal kimlikleri kesin olarak bilinmiyor. Muhtemelen onlar Hint-Avrupa kökenli değildiler. Ancak onlardan sonra yarımadayı istila edenler (İ.Ö. 2. Binyılın son çeyreğinden itibaren), İtalya'da doğacak olan uygarlığın kaderini belirleyenlerdi. Bu nedenle onlara "*İtalikler*" denildi. İ.Ö. 10. yüzyıl sonlarına doğru Kuzey İtalya'daki Villanova kültürünü yaratan Hint-Avrupa kökenli İtaliklerin bir grubu, Orta İtalya'nın Tyrrhen Denizi'ne kıyısı bulunan Latium bölgesine yerleşti. Batısı Tyrrhen Denizi ile çevrili olan bu düz bölgeyi iskân eden İtaliklere *Latinler* denildi. Roma kenti, Latinlerin yerleşmiş oldukları Latium bölgesinde, Tiber ırmağının kıyısında, denizden yaklaşık 20 km. içeride, ikiz kardeşi Remus'u öldüren Romulus tarafından İ.Ö. 753 yılında kuruldu. Romulus'tan sonra Roma'da altı kral daha hüküm sürdü. Roma tarihinin bu yedi kralın hüküm sürdüğü yaklaşık çeyrek yüzyıllık dönemine Krallık Dönemi denilmektedir. Bu dönemin son üç kralı Etrüsk kökenliydi. İ.Ö. 9. Yüzyılda İtalya'ya gelen Etrüskler, Roma'nın krallık döneminde yarımadanın siyasal ve ekonomik anlamda en gelişmiş kentlerinin sahipleriydiler. İ.Ö. 6. yüzyılda Roma'nın da içinde bulunduğu Latium bölgesi Etrüsk hâkimiyeti altına girdi. Bir merkezden yönetilen bir siyasal mekân birliğini kurmayan Etrükslerin on iki kentin bir araya gelmesiyle oluşturulmuş dinsel karakterli birlikleri vardı. Romalılar, İtalya'da doğup gelişecek olan Roma uygarlığına önemli katkılarda bulunan bugün bizimde kullandığımız Latin harflerini Etrüsklerden alıp geliştirdiler.

İ.Ö. 8. yüzyıl ortalarından itibaren kolonizasyon hareketi başlatan Yunanlılar da Yarımadada kendilerine yer buldular. İtalya'nın güneyine iskân eden Yunanlıların, Yarımadanın bu kesimindeki yoğunluğu ve kültürel üstünlüğü barizdi. Bu nedenle tarihi zamanlarda güney italya'ya Manga Graecia (=Büyük Yunanistan) denildi. Denizci bir halk olan Yunanlıların İtalya'daki en büyük rakibi kendileri gibi denizci bir halk olan Etrüsklerdi. Onların Akdeniz'daki bir başka rakibi, İ.Ö. 6. yüzyıldan itibaren batı Akdeniz'in en büyük siyasl gücü olacak şekilde büyümeye başlayan Kartaca Fenikelileri (Pönler) idi. Bu üç halkın denizci olması ve bu nedenle aralarında rekabet bulunması Romalılar adına bir şanstı. Romalılar, kültürel anlamda kendilerine çok şey öğreten Yunan kentlerini de zamanla hâkimiyetleri altına aldılar.

---

* Bu bölüm Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi Prof. Dr. Mehmet Ali Kaya tarafından hazırlanmıştır.

I. 2. Cumhuriyet Dönemi

I.2.1. Cumhuriyet'in Kuruluşu

Etrüskler, İ.Ö. 6. Yüzyılda Roma da dahil Latium bölgesini hakimiyetleri altına aldılar. Fakat aynı yüzyılın sonlarına doğru onlar, eski güçlerini kaybetmeye başladılar. Roma'nın *Patricii* (=babalar) denilen soylu aileleri, kentin Etrüsk kökenli son kralını (=Tarqunius Superbus) İ.Ö. 509 yılında kovdular. Bu son Etrüsk kralının zulmünden nefret eden Romalı soylulara göre devleti yönetmek bir kişinin ya da kralın imtiyazı olamazdı. Onlara göre yönetmek, tüm halkın, kamunun işiydi. Bu nedenle Romalı soylular, Etrüsk kökenli son kral Tarquinius'u Roma'dan kovduktan sonra kurdukları rejime "Res publica" dediler. Böylece Roma'da krallıktan cumhuriyet rejimine geçilmiş oldu. Bu gün İngilizcede (ve diğer batı dillerinde) bizdeki "cumhuriyet"'in karşılığı olarak kullanılan "republic" sözcüğünün kaynağı Romalıların İ.Ö. 509 yılında kurdukları siyasal rejimin ya da devletin adı olan *res publica*'dır.

I.2.2 İtalya Hakimiyeti: Roma-İtalya Konfederasyonu

Krallık rejimini yıkarak cumhuriyeti kuran Romalı soyluların ilk tehlikeli düşmanları Etrüsk kentleriydi. Romalılar onlarla yüz yıllarca devam eden savaşlar yaptılar. Ancak Etrüskler, Romalıların savaşmak zorunda kaldıkları tek düşmanları değildi. Latium bölgesiyle Orta İtalya'da yaşayan diğer *Latin ve İtalik* kavimleri de en az Etrüskler kadar Roma'nın düşmanlarıydılar. Roma bu düşmanlarına karşı İ.Ö 390 yılına kadar sürekli savaştı. Bu tarihte Roma, İtalya yarımadası dışından gelen yeni bir düşman saldırısıyla sarsıldı. Romanın bu yeni düşmanları anayurdu Kuzey Avrupa olan Keltler'di (Romalılar onlara Galler diyorlardı). Nihayet Roma,

İ.Ö. 270'li yıllarda Güney İtalya'daki Yunan kentleri ve onlara destek vermek için ordusuyla İtalya'ya giren Yunanistan'nın kuzey batısındaki Epeiros kralı Pyrrhos ile savaştı. Tüm bu düşmanlarla yapılan savaşlardan sonunda zaferle ayrılan Roma oldu. İ.Ö. 260 yılların ortalarına gelindiğinde Roma, tüm İtalya yarımadasına egemen olabilmeyi başarmış bir kent devleti durumundaydı. İtalya'daki hakmyetini yarımadanın kent ya da topluluklarla dostluk ya da ittifak antlaşmaları yaparak sağladığı bir siyasal mekân birliğiyle kurdu. Biz buna *Roma-İtalya konfederasyonu* diyoruz.

I.2.3. Batıda Genişleme

Roma, sınırlarını deniz aşırı genişletmesine fırsat verecek olan ilk savaşı ise bu günkü Tunus'un başkenti Tunus'ta, Doğu Akdeniz kıyılarındaki Tyros (bu gün Sur) ve Sidon (bu gün Sayda) adlı Fenike kentleri tarafından İ.Ö. 9. yüzyıl sonlarında bir koloni olarak kurulmuş olan Kartaca ile yaptı. Kartaca, Roma'nın İtalya'da siyasal mekân birliğini kurmuş olduğu zamanda Batı Akdeniz'in en büyük siyasal gücü haline gelmiş, bir deniz imparatorluğu kurmuştu. Kartaca Fenikelilerinin (Romalılar onlara Poeni=Pönler diyordu) deniz ticareti ve egemenliğinde en güçlü rakipleri Güney İtalya ve Sicilya'daki Yunanlılardı.

Roma, Güney İtalya'daki Yunan kentlerini hâkimiyeti altına alınca onların Kartaca ile mücadelesini üstlenmek durumunda kaldı. Yani Kartacalıların denizdeki ticari çıkarları, deniz ticareti ve savaşları konusunda hiçbir deneyim sahibi olmayan Romalıların siyasi çıkarları çatışmıştı ve bu durum, ilki İ.Ö. 264 yılında başlayacak olan Pön Savaşlarının nedeni oldu.

Romalılar, İ.Ö. 264 -241 yılları arasında yapılan I. Pön Savaşı sonunda İtalya yarımadasının arka ve ön bahçeleri olan Sicilya, Korsika ve Sardunya adalarını ele geçirip, ilk eyaletlerini kurdu. II. Pön Savaşı (ya da Hannibal Savaşı: İ.Ö. 218-202) Roma'nın İspanya'ya kadar Batı Avrupa'nın güney kıyılarını ele geçirmesini sağlayacak sonucu doğurdu. Bu savaştan sonraki on yıl içinde İtalya'nın kuzeyinden bu günkü Portekize kadar olan bölgeler Roma hakimiyetine girdi. Roma bu geniş bölgede üç eyalet kurdu. Ancak İspanya, özellikle bu ülkenin dağlık bölgesindeki kavimler yüzünden İ.Ö. 133 yılına kadar tam olarak Roma kontrolüne girmedi. Bunun nedeni büyük ölçüde İspanya'ya tayin edilen valilerin bir eyalet yöneticisi olarak iyi olmamalarıydı.

İ.Ö. 149-146 yılları arasında yapılan III. Pön savaşı, kuzey Afrika'daki Kartaca devletini ortadan kaldırdı. Roma bu savaştan sonra Afrika'daki ilk eyaletini (=Afrika Eyaleti) kurdu. İ.Ö. I. Yüz yılın sonlarına doğru, Roma Afrika'da Numidia kralı Iugrtha'ya karşı savaşmak zorunda kaldı. Bu kralı yenip, Afrika'daki Roma hâkimiyetini yeniden kuran Roma, çok geçmeden daha önce hiç karşı karşıya gelmedikleri Germen kabilelerinin (Teutonlar ve Cimbriler) beklenmedik istila

tehdidiyle sarsıldı. Romalı general Gaius Marius, kendisinin profesyonel Roma ordusunu kurmasına fırsat vermiş olan Germen kabilelerini yendi. Fakat Germenler, Kelt/Galler ülkesine (Galya) yaptığı baskılarla Roma'yı taciz etmeye devam ettiler. Bu nedenle Roma'nın ünlü devlet adamı ve generali olan Caesar, İ.Ö. I. Yüzyıl ortlarında askeri yeteneğini en en iyi şekilde sergileyeceği Galya seferine çıkmak zorunda kaldı. Britanya'ya ordusuyla giden ilk Romalı olarak da tarihe mal olacak bu seferi sırasında Caesar, Galya topraklarına saldıran kimi Germen kabilelerini Roma otoritesine boyun eğmeye zorladı. Ancak ne Galya ne de İspanya, özellikle bu ülkedeki Cantabri kabilesi Roma'nın ilk imparatoru Augustus zamanına kadar tam anlamıyla kontrol altına alınabildi.

I.2.4. Doğuda Genişleme

Romalıların II. Pön Savaşına kadar hiç ilgilenmediği Adriyatik denizinin doğusundaki dünyada Büyük İskender öldükten sonra kendi krallıklarını ilan etmiş olan Makedon kökenli hanedanlar, yani Antigonoslar (=Makedonya Krallığı), Seleukoslar (=Suriye Krallığı) ve Ptolemaioslar (=Mısır Krallığı) hâkimiyet mücadelesi yapıyorlardı. Ayrıca onlara göre çok güçlü olmayan Pergamon, Bithynia, Pontus, Kappadokia krallıkları, Rodos Cumhuriyeti ve ayrıca kimi Yunan kentlerinin bir araya gelerek kurdukları siyasal birlikler bu Helenistik dünyada kendileri için bir yer tutma gayreti içerisindeydiler.

Romalıların Helenistik Doğu ile ilk kez karşı karşıya gelmesi, İ.Ö. 215 yılında Cannae Savaşı'nda Roma'ya karşı büyük bir zafer kazanmış olan Kartacalı Hannibal ile Makedonya kralı V. Philippos'un ittifak antlaşması yapması sonucunda gerçekleşti. Bu ittifakın gereği olarak Philippos'un İtalya'ya girmek istemesi tarihe Makedonya Savaşları olarak mal olan dört savaştan ilkinin (= I. Makedonya Savaşı) patlak vermesine neden oldu. Roma, bu savaştan İ.Ö. 205 yılında galip ayrıldı. Roma, II. Makedonya Savaşı'ndan (İ.Ö. 202- 198) da zaferle ayrılınca Makedonya Krallığı'nın siyasi gücü zayıfladı. Roma, zaferinin ardından tüm Yunan kent devletlerinin özgür olduklarını ilan ederek Helenistik krallara karşı onların hamiliğini üstlenen bir siyaset geliştirdi. Aslında İskender ve ardılları döneminin bildik bir sloganı olan "Yunan kent devletleri özgür kalacaklardır" politikasıyla Roma, Doğu Akdeniz'in egemen siyasal güçleri olan Makedonya, Suriye ve Mısır krallıkları karşısında çok büyük nüfuz kazanmış oldu.

Roma'nın Helenistik doğunun siyasi dünyasına bu şekilde girmesiyle ortaya çıkan yeni durum, Suriye kralı III. Antiokhos ile Roma Cumhuriyeti'ni kaçınılmaz olarak savaşa sürükledi. Taraflar bir birlerini yeterince tanımıyorlardı. Bu nedenle 198 yılından 190 yılına anlaşmazlıklarını diplomasiyle aşmaya çalıştılar, fakat anlaşmazlık barışla sonuçlanmadı. Suriye kralı Antiokhos ile Roma arasında İ.Ö. 190 yılında yapılan savaş, ikincisinin zaferiyle son buldu. Bu günkü Manisa ili ovasında

yapılan bu savaşta da yenilen ve Toros dağlarının güneyindeki tüm Anadolu topraklarını terk etmek zorunda bırakılan Suriye Krallığı'nın siyasi gücü sona erdi. Roma, zaferinden sora orta Anadolu'ya kadar ilerleyip, o bölgenin savaşçı kavmi Galatları da yenmesine rağmen kendisi için hiçbir toprak almadan, fakat Suriye Krallığı'nın terk etmek zorunda kaldığı toprakları müttefiklerine paylaştırarak Anadolu'dan çekildi.

Roma daha sonra Makedonya krallığı ile iki (III ve IV. Makedonya Savaşları) ve Kartacayla bir (III. Pön Savaşı) savaş daha yapacak ve bu savaşlar sonunda hemen hemen tüm Akdeniz'in egemeni olacak duruma gelecektir. İÖ. 2. yüzyılın son çeyreğinden itibaren İspanya , Güney Galya, Makedonya, Kuzey Afrika, Kuzey Yunanistan (=Epeiros) ve Batı Anadolu (=Asia Eyaleti) Roma sınırlarına dâhil edilmiş, bu ülkelerde Roma eyaletleri kurulmuş ve Roma tam anlamıyla emperyalist bir devlet haline gelmişti. Bu durum hem Roma'nın iç siyasetini değiştirmiş hem de Helenistik doğunun Romalı müttefiklerini isyan ettirecek boyutta bir olumsuzluğu beraberinde getirmişti.

Roma emperyalizminin müttefikleri açısından olumsuzluğun sonucu, Pontus'ta, yani bu günkü Karadeniz kıyılarında yükselen bir kralın Roma'ya meydan okumaya cesaret ettirecek bir siyasal ortamı ortaya çıkarmış olmasıdır. Bu kral, VI. Mithridates'ti. Roma, bu Pontos kralına karşı yaklaşık çeyrek yüz yıl süren ve üç kez tekrarlanan savaşları (= I, II ve III. Mithridates Savaşları) yapmak zorunda kaldı. Roma, İ.Ö. 64 yılında kral Mithridates'in ölümüyle nihayete eren bu savaşların sonunda Anadolu'daki sınırlarını ilhak ettiği topraklarla genişletti. Bu arada Roma, Fırat Irmağının doğusundaki bir başka büyük krallık olan Parth Krallığı =Arsaklar) ile ilk kez temas etti.

Mithridates Savaşları sırasında Roma'daki iç savaşların patlak vermesine neden olacak yeni Romalı siyasetçi tipleri ortaya çıktı. Onlar, komuta ettikleri lejyonlarından aldıkları güçle, Roma Cumhuriyet'in iki önemli kurumunu yani Halk Meclisi ile Senatoyu bir birine düşman eden bir politika takip ederek iktidarı ele geçirmeye çalıştılar. Yaşadıkları dönemin güçlü liderleri olan bu yeni tip siyasetçilerin ortaya çıkışının nedenleri, Roma Cumhuriyeti'ni emperyalist bir yapıya kavuşturan sosyo-politik ve ekonomik değişimdi. Değişim süreci, Roma'nın az hukuklu vatandaşları olan Plepslerin tam hukuklu Roma vatandaşları olan Parcilere karşı siyasal, sosyal ve hukuki haklar elde etme mücadelesiyle başladı.

I.2.5. Roma Halkı: Patriciler ve Plebsler

Roma halkı, muhtemelen Roma'nın ilk kralı Romulus'tan itibaren ve yine muhtemelen temelinde bir galipler, mağluplar olma durumu bulunan iki sınıflı (patriciler ve plebsler) bir halktı. Krallık döneminde krallar, kendisine danışmanlık yapan yaşlı Patrcilerden oluşmuş bir meclisin (senatus) yardımıyla ülkeyi yö-

netiyordu. Muhtemelen bu meclis kralların tayininde de etkiliydiler. Cumhuriyet döneminin ayrıcalıklı *Patrici* sınıfını oluşturan bu meclisin üyelerinin temsil ettiği soylularla *Plebsler* denilen sıradan halk arasındaki ilişki, gücünü halktan alan kralın dengeyi koruyacak bir yönetim sergilemiş olması nedeniyle tarafları kavgalı hale getirecek bir seviye hiçbir zaman ulaşmadı. Ancak Roma'da Patriciler (=Babalar) diye bilinen soyluların daha önce belirtmiş olduğumuz Cumhuriyet rejimini (=res publica) kurmalarıyla birlikte koşullar tamamen soylular lehine değişmeye başladı. Çünkü yeni rejimin kurucuları olan Patriciler, siyasal, sosyal ve hukuki anlamda kendilerini Plebslerden üstün kılan ayrıcalıklarıyla bu küçük kent cumhuriyetinin yönetimini tekellerinde tuttular. Bu ayrıcalıklar Roma Cumhuriyetini kesinlikle, Patriciler ve Plebsler olarak iki sınıflı bir toplum yapmıştı. Bu sınıfsal ayrım, haklı olarak Patricilere *Tam Hukuklu Roma Vatandaşları*, Plebslere ise *Az Hukuklu Roma Vatandaşları* denilmek suretiyle ortaya koyuldu.

Hem Patriclerin hem de Plebslerin ortak olarak sahip oldukları hakları mülk sahibi olmak ve ticaret yapmaktı. Fakat Plebsler, Patriclerin sahip oldukları seçme ve seçilme haklarına, eşit evlenme (Patriclerle) haklarına ve haksız yargı kararlarını Halk Meclisine götürerek temyiz etmek haklarına sahip değillerdi. Tüm bunlar iktidarı elinde bulunduran Patriclerin Plebslere haksızlık yapılmalarının nedeni oluyordu. İşte bu nedenle Plebsler, Cumhuriyetin kuruluşunu takip eden ilk on yıl sonunda devlet içerisinde devlet diye niteleyebileceğimiz bir şekilde örgütlenerek eylemlerine başladılar. Pleplerin bu eylemleri ve mücadeleleri, ilerleyen satırlarında sözünü edeceğimiz Plepslerin zaferiyle sona erinceye kadar devam etti.

I.2.6. Roma Cumhuriyeti'nin Yönetimi

Roma Cumhuriyet yönetimi meclisler, Senato (=senatus), Magistrat (Magistratus) denilen yüksek kamu görevlilerinin elindeydi. İlkinin sayısı üçtü ve muhtemelen İ.Ö. 3. Yüğzyılın ilk yarısında kurulmuş olan son Roma Halk Meclisi *(Tribus Meclisi =Comitia Tributa*) Roma vatandaşı olan uygun yaştaki her erkeğin oy kullandığı meclisti. Oylama *tribus* (=kabile/mahalle) sayısına göre yapılıyordu. Bu meclisin *tribus* sayısı hiçbir zaman 35'in üzerine çıkmadı. Bu nedenle Tribus Meclisinde kullanılan oyun toplam sayısı 35'ti. Tribusun oyu ise ekseriyet oyuydu. Roma Cumhuriyeti'nde yeni bir meclis kurulunca önceki meclis lağvedilmiyordu. Ancak yasa yapma ile savaş ve barışa karar verme yetkisi kurulan yeni meclise geçti. Bu nedenle bu iki yetki, en son kurulan Halk Meclisi (=Comitia Tributa) tarafından kullanıldı. Magistratları (=Magistratus: yüksek kamu görevlileri) seçmek ve onlara *imperium* yetkisini vermek de meclisindi. Ancak bu yetkilerin hepsi de Tribus Meclisi tarafından kullanılmadı. İmperium yetkisini vermek ve kimi magistratları seçmek yetkisi diğer iki meclis (Curia ve Centutia Meclisleri) tarafından kullanıldı.

Senato, krallık döneminde kralların danışma kuruluydu. Üyeleri *Patrici* ailelerinin reisleriydi. Cumhuriyet kurulunca devlet yönetimine oligarşik bir karakter kazandıracak güce sahip oldu. Fakat üyelerini yine *Patrici* ailelerinin reisleri oluşturdu. Zamanla senato üyelerini magistrat seçilenler ve daha önce magistrat olarak görev yapmış olanlar oluşturdular. Üye sayısı ilkin üç yüz idi. Sonradan sayı artırıldı ve nihayet 600 ile sınırlandırıldı. Krallık döneminde kralın danışmanlığını yapma misyonunu cumhuriyet kurulunca halkın seçtiği magistratlar için devam ettiren senato, bu misyonunu zamanla aldığı kararlarıyla (*senatus consultum*) bir anayasal hak olarak ya da yetki gibi görmeye başladı. Halk Meclisinde oylamaya sunulmadan önce görüş almak üzere senatoya götürülen kanun tasarısı senato tarafından veto edilmeye başladı ve böylece senatonun vetosu anayasal bir nitelik kazandı. Bu nedenle bir halk Temsilcisinin (=Tribunus Plebis) kanun çıkarmak için senato onayını almadan meclise başvurması ya da bir magistratın senato onayını dikkate almadan bir eylemde bulunması cumhuriyeti yıkmak ile neredeyse eş anlamlı oldu. Senato, yabancı elçileri kabul edip dinlemek, elçiler tayin etmek, eyalet kurmak, eyalet valilerini ve yardımcılarını tayin etmek gibi yetkilere sahipti.

Krallık yönetimine son veren Roma'nın soyluları (=Patricler), son kralın zalimce olan yönetiminden nefret etmişlerdi. Bu nedenle kurdukları cumhuriyetin (=res publica) yeniden krallığa dönüşebileceği olasılığından hareketle çok dikkatli oldular. Devletin yönetimi her şeyden önce halk tarafından seçilmiş olan ve adına magistrat (=*magistratus*) denilen yüksek kamu görevlilerine emanet edilecekti. Sonra en üst yönetim için tek değil iki magistrat (*collegitas* ilkesi) ve yalnızca bir yıllığına (*annuitas* ilkesi) seçilecekti. *İmperium* denilen emretme/yönetme gücü ve yetkisine ise onlardan yalnızca birisi (kura ile ya da sırayla) sahip olacak, ancak bu güce sahip olan devletin bu en üstteki iki yöneticisi, diğerinin, yani meslektaşının onayını almadan hiçbir icraatta bulunamayacaktı.

Romalılar, devletin başındaki bu iki üst yöneticiye, yani magistrata *Consul* diyorlardı. Consuller, cumhuriyetin mülki idaresinden sorumluydular. Ordular kurmak ve savaşta orduya başkomutanlık yapmak onların göreviydi. Fakat adili işler ve mali işler Consuller gibi bir yıllığına ve ikişer olarak seçilen magistratlar tarafından yürütüldü. Adli işlere bakan bu magistratlara *Praetor*, mali işlere bakan magistratlara *Quaestor* deniliyordu. Ayrıca imar işleri de halk tarafından bir yıllığına seçilen ve *Aedilis* denilen bir başka iki magistrata bırakıldı.

Magistratlar devletten bir ücret almazlardı. Tam tersine onur işi görülen ve bu nedenle *cursus honurum* (şerefliler hiyerarşisi) denilen bu görevlere talip olanların belli bir servete sahip olması gerekiyordu. Ayrıca her magistratlık için tayin edilmiş olan bir yaş sınırlaması vardı. Yine istisnalar dışında Quaestorluk yapmadan Praetorlük için, Praetorlük yapmadan Consulluk için aday olunamazdı ve onların hiç birisi görevde olduğu sürece suç işlemiş olduğu iddiasıyla mahkemeye verile-

mezdi. Yani dokunulmazlıkları vardı. Ancak görevleri sırasında işledikleri suçlar varsa, görevi sona erdikten sonra mahkemeye verilebilirlerdi.

Devleti yöneten magistratların hiç birisinin diğerinin görev alanına müdahale etme hakkı yoktu. Yani her ne kadar *imperium*'u (emretme/yönetme gücü) üstün olsa da bir Consul bir Praetor'e veya bir Quaestor'e emredemez, bir Praetor de bir Quaestor'e, sivil işleri yürütürlerken, emredemezdi. Bir anlamda kurumlar ve kuvvetler ayrımı vardı.

Romalılar, krallık yeniden gelir korkusuyla tasarladıkları bu yönetim biçiminin devletin ölüm kalımla karşıya kalacağı bir savaşta, orduya da komuta edecek olan her iki Consulun kendilerinden beklenen başarıya ulaşamayacağını ya da tek otoriteye ihtiyaç duyulabileceğini dikkate aldılar ve bu nedenle bir *Dictator* makamı ihdas ettiler. Ancak Consullere ve diğer magistratlara veya Senato tarafından tayin edilen tüm promagistralara emretme hakkına sahip olan Diktatör (=Dictator) hiçbir koşulda bu görevini 6 aydan fazla sürdüremiyordu. Ayrıca Diktatörler, diğer magistratlardan farklı olarak ne görevi sırasında ne de görevi sona erdikten sonra suçlanamaz, mahkemeye verilemezdi. Bu gün çok iyi bildiğimiz ancak haklı olarak olumsuzluğu veya istenmeyen bir iktidarı ifade etmek için kullandığımız Diktatör sözcüğü Roma Cumhuriyeti'nde sınırlı bir süre devlet yönetiminin en üstünde bulunan sınırsız yetkili yasal bir kamu görevlisinin unvanıydı. Ancak Diktatör unvanının 6 ay kullanılabileceği ilkesi İ.Ö. 80'li yıllardan itibaren ihlal edilmeye başladı. Diktatörler dışındaki tüm magistralardan itibarlı olan bir başka kamu görevi Censorlük idi. Diğer magistratlar gibi ikişer seçilen censorler, 5 yılda bir 18 ay görev yapmak üzere seçiliyorlardı. Onların görevi, nüfus sayımını yapmak, ahlaki açıdan uygun olmayanların senatör olmalarını yasaklamak ya da senatör ise onu azletmek, kamu ihalelerini yapmaktı.

İ.Ö. II. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren çok etkili bir görev haline gelen *Halk Temsilciği* (Tribunus Plebsis), *magistratus* denilen yüksek kamu görevi unvanlarından değildi. Bu görevin ortaya çıkışı, Roma halkının sınıflı yapısı dolayısıyla olmuştu. İ.Ö. 494 yılında Plebsleri temsil etmeleri için Plebslerin kendi meclisince (concilia Plebsis) ilk kez seçildiler. Halk Temsilcileri de magistratlar gibi bir yıllığına ve ikişer seçildiler. Ancak onların *imperium* (emretme/yönetme) gücü ve Consul ve Praetorlere refaket eden *lictorleri* (balta taşıyıcılar) yoktu. Onlar, Plebslerin gücüyle elde ettikleri dokunulmazlıkları (*sancrosanctus*) sayesinde Patriclere karşı Plebslerin haklarını savundular. Sözünü emiş olduğumuz bu yüksek kamu görevlerinden başka memurlar da vardı. Onlar magistratlara bağlı olarak hizmet eden gençlerdi.

Küçük bir kent devleti cumhuriyeti olan Roma'nın yönetimi için sınırlı sayıdaki bu kamu görevlileri yeterliydi. Roma, İtalya yarımadasına egemen olduğu

zaman da bu yöneticilerle başarılı oldular. Çünkü İtalya'daki kent ya da topluluklar, Roma vatandaşı değiller, yalnızca Roma müttefikleri (=socii) idiler. Onlar Roma ile yaptıkları dostluk ya da ittifak antlaşmalarının koşullarına uygun olarak, yani Roma ile eşit koşulda müttefik veya Roma'nın dostu ya da Roma'ya vergi ödemekle yükümlü müttefik olarak Roma'nın İtalya'da kurduğu siyasal mekân birliğinin üyeleriydiler. Roma, *böl ve yönet* (=divide et imprera) politikasını çok iyi icra ederek onların kendisine sadık olmalarını sağladı. Tüm bu Roma müttefiki kent ya da topluluklar, Roma'nın isteyeceği yardımcı askeri güçleri (=auxilia) temin etmekle yükümlüydüler. Özellikle Roma atlı birlikleri müttefiklerince sağlanıyordu.

Roma, kendi kendilerini yöneten bu müttefikleri için bir yönetici tayin etmiyordu. Onlar, Roma hâkimiyeti öncesinde olduğu gibi iç işlerinde bağımsızdılar. Olası isyan bölgelerine yerleştirdiği koloniler -ki bunlar yapılan yollarla başkent Roma'ya bağlanmışlardı-Roma otoritesinin sigortası oldular. Ancak sınırlarına dâhil ettiği İtalya dışındaki ya da deniz aşırı ülkelerin yönetilmesi ya da birçok cephede savaşmak gibi zorunluluklar mevcut magistratlar yönetimi yapısıyla mümkün değildi. Yine de Roma bu nedenle magistrat sayısını artırmak yoluna giderek (örneğin iki olan Consul sayısını artırmak gibi) sistemi bozmak yerine magistrat yetkili görevliler tayin ederek sorunu çözdü. Magistrat yetkili bu kamu görevlilerine promagistrat (*promagistratus*) denildi. Böylece *Proconsul* ve *Propraetor* denilen kamu görevi unvanları ortaya çıktı ve onlar İtalya dışındaki Roma eyaletlerinin ve ordunun yönetimi için tayin edildiler. Onların ataması senato tarafından yapıldı. Tıpkı Roma'da Consullerin en üst yöneticiler oldukları gibi Proconsuller de eyaletlerin en üst yöneticileri oldular. Ancak Roma'daki magistratların *collegiatas* (iki yönetici) ilkesi eyaletlere ihraç edilmedi. Ayrıca Roma'daki gibi eyaletlerin mali işlerini yürütmesi ve vergilerin toplanması için her eyalete bir Quaestor tayin edildi, fakat eyaletlerdeki adli işlerin yönetimi için ayrıca bir Propraetor tayin edilmedi. Valiler Roma'daki Praetorlerin görevlerini bizzat kendileri ya da *Legatus* denilen ve sayısı en fazla üç olan yardımcılarıyla (onlar da senato tarafından tayin ediliyor, ama atanan valinin isteği bu tayinde dikkate alınıyordu) yürüttüler. Zira valilerin işleri, tıpkı İtalya'da olduğu gibi eyaletlerdeki kentler de kendi kendilerini yönettikleri için, Roma'daki Consuller kadar yoğun değildi. Eyaletlerdeki valilerin adli sorumluluğu yalnızca o eyaletlerde yaşayan Romalılarla sınırlıydı. Yani eyaletlerdeki Roma vatandaşları gittikleri eyaletlerde her hangi bir kentin vatandaşları olmuyorlardı.

I.2.7. Plebslerin Zaferi

Eski Yunan kent devletlerinde olduğu gibi, askerlik bir Romalı için onurlu bir hizmetti. Vatandaşlar[6] ekonomik koşullarına göre sahip oldukları donanımlarıyla ordudaki yerini alıyordu. Bu nedenle Plebslerin askerlik hizmeti, fakir Plebslerin çokluğu nedeniyle- ordu da centurialara göre organize edilmişti- sınırlıydı. Dolayısıyla Plebsler, sürekli savaşların neden olduğu ölümlerden az etkilendiler. Ayrıca savaşlarda mağlup olan komşu halklar da Roma'ya getirilip, Plebslerle aynı haklara sahip vatandaşlar yapılabiliyordu. Bu da Plebslerin sayılarını giderek arttıran bir etken oldu ve Patriciler, zamanla azınlıkta kaldılar. Bu sonuç, Yunanistan'daki Spartalılar ile Helotları akla getirmektedir. Ancak mücadele ve sorunu çözme yöntemi bakımından ikisi arasında hiçbir benzerlik yoktur. Hiç bir zaman kanlı bir iç savaşa neden olmayan bu mücadelenin her aşaması, Plebsler adına yeni bir kazanım olan reformların gerçekleşmesiyle sonuçlandı. Zira Roma'nın ekonomisini ayakta tutan ürünü yetiştirenler, iş gücünü sağlayanlar Plebslerdi. Ayrıca onlar, Roma ordusuna asker veriyorlardı. Kısacası Plebsler olmadan Romalı Patricilerin varlıklarını koruma veya sürdürebilme imkânları yoktu.

Plebsler, Patrici hâkimiyetine karşı ilk tepkilerini, İ.Ö. 494 yılında Roma'nın birkaç km. uzağındaki kutsal dağa çıkarak gösterdiler. Muhtemelen başta ekonomik özgürlüklerini sona erdiren haksız uygulamalara karşı yapılan bu eylem, tarihin ilk grevi olarak değerlendirilir. Komşu kent ve kabilelerle savaş durumunda olan Patriciler, onları dağdan indirmek için isteklerini kabul etmek zorunda kaldılar. Fakir Plebslerin borçları silindi, borç dolayısıyla köleleşenlere özgürlükleri geri verildi; Plebsleri temsil edecek iki *Plebs Tribunu*'nun (Tribunus Plebsis) seçilmesi sağlandı. Bu iki Tribun, Plebslerin özel meclislerine (concilia Plebis) başkanlık ettiler, Patricilerin haksızlıklarına karşı mensubu oldukları sınıfın bireylerini korudular. Emretme (imperium) güçleri, memuriyet cübbeleri ve *lictorleri* (balta taşıyıcılar) olmayan Plebslerin güçlerini halkın desteğinden alıyorlardı. Bu destek Plebs Tribunlarına dokunulmazlık diyebileceğimiz bir *kutsallık* (=sancrosancritas) kazandırmıştı. Görevlerini yaparlarken taciz edilemezler, onlara hakaret edenler Plebslerce öldürülebilirdi. Böylece Plebsler, bu ilk eylemleriyle devlet içinde devlet diyebileceğimiz bir toplumsal örgütlenmeyi gerçekleştirmiş oldular.

Plebsler sonraki yıllarda üç kez daha dağa çıkarak, Patricilerle eşit halkalar elde etmek için mücadele ettiler. Bunlardan ilkinde Plepsler geleneklere dayalı olan sözlü hukukun (=mos maiorum) yazıya geçirilmesini sağladılar. Zira bu hukuk, Patricii mensubu olan yargıçların yorumuna tabiydi. Başka bir ifadeyle bir Patrici-Plebs davasında Patricilerin söyledikleri her şey adalet olabiliyordu.

6 Roma ordusu vatandaş ordusuydu. Vatandaşlık hakkına sahip olmayanlar orduda asker olamaz. Bu kaide İ.Ö. I. yüzyılda Marius'un yaptığı reformlarla kısmen değişecektir.

Yazılı hukuk birçok Yunan kentinde vardı. Roma Patricileri, Yunan kentlerinin yazılı hukukunu örnek alarak fakat kendi gelenek hukukuna uygun olan ilk yazılı kanunları böylece hazırlamak zorunda kaldılar. Romalılar bu yazılı yasa hükümlerini 12 maden ya da tahta levha üzerine kazıyarak, İ.Ö. 449 yılında, forumda (=meydan) herkesin görebileceği bir yere astılar. Roma'nın geleneklere dayalı sözlü hukukundan (=mos maiorum) kaynaklanan bu ilk yazılı kanunlarına *12 Levha Kanunları* denilmektedir.

Plebslerin Patricilere karşı yaptıkları mücadelenin sonraki aşamalarında, Patricilerle eşit evlenme hakkı, Consul seçilme hakkı, rahip olabilme hakkı gibi yeni haklar elde ettiler. Bunlardan ikincisi onların senatör olarak oligarşi yönetiminde söz sahibi olabilmelerinin yolunu açmış ve böylece Patricilerin devleti yönetme tekeli kırılmıştır. Plebslerin dağa çıkarak yaptıkları son eylemin (İ.Ö. 287) nedeni, yüksek faizler ve savaşlarda elde edilen ganimetin haksız paylaşımıydı. Sonuç, yine Plebsler adına başarıydı. Bu kez onlar, Plebs Meclisi'nin (concilia Plebis) aldığı kararlar (=Plebiscita) ile çıkardığı yasaların yalnızca Plebsleri değil, tüm tam hukuklu vatandaşları da bağlamasına imkân sağladılar. Artık Plebsler ve Patriciler yasa karşısında tamamen eşitti.

Yüzyıllarca süren bu mücadele sonunda Roma, sınıfsız bir toplum haline gelmiş değildi. Zira bu mücadelenin asıl galipleri zengin Plebsler oldular. Çünkü kamu görevlisi seçilmek servet gerektiriyordu. Memur seçilen zengin Plebslerle Patriciler bu mücadele sürecinde birleştiler ve sonuçta zengin Plepslerle Patricilerden oluşan bir memur aristokrasisi oluştu. Memurluk yapmış ya da memurluk yapmakta olan bu aristokrat guruba, *Optimates* (=en iyiler) denildi. Bu memur aristokrasisinin aileleri de *Nobilitas* (=soylu) denilen ayrıcalıklı sınıfı oluşturdular. Bir diğer ayrıcalıklı sınıfı, *Equites* denilen *atlılar* oluşturdu. Atlılar, daha önce askerliğini süvari olarak yapan zengin Plepslerdi. Vergi mültezimleri ve bankerler, onlar arsından çıkıyordu. Toplumun geriye kalan kesimine ise *Populares* (=halk) denildi.

I.2.8. Ekonomik, Sosoyal ve Siyasal Değişim

Roma, küçük bir kent devleti olarak kurulduktan sonra siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel açıdan gelişip büyümeye, değişmeye başladı. Ancak bu birden bire değil çok yavaş oldu. Nitekim Roma'nın kurulmuş olduğu tarihten İtalya'daki siyasal mekân birliğinin kurulmuş olduğu zamana kadar, hemen hemen beş yüz yıllık bir zaman diliminde hem Roma ekonomisinde, hem siyasetinde hem de toplumunda bir istikrar vardır. Bu uzun zaman diliminde Roma siyasetine egemen olan, siyaseti belirleyen ve yönlendirenler küçük çiftçi toplumuydu. Ekonominin temelinde küçük çitçilerin üretimi vardı. İtalya egemenliğinden itibaren hem siyasi, hem ekonomik hem sosyal hem de kültürel gelişmede hızı giderek artan bir de-

ğişim süreci yaşandı. Kartacalı Hannibal'e ve Hellenistik Doğu'ya karşı kazanılan zaferlerden sonra ise Romalılar, artık eski Romalılar değildi. Soylular (=Patriciler) mağrurlaşmışlardı. Yenilenlerin de hakları olduğu şeklindeki eski düşüncelerini terk etmişlerdi. Akdeniz dünyasına egemen bir imparatorluğun başkenti durumuna gelmiş olan Roma'nın gerçek hükümeti artık tartışmasız Roma senatosuydu. Savaşlardan elde edilen ganimetler, yenilen devletlerin ödedikleri savaş tazminatları ve vergiler ile Roma egemenliğine boyun eğmiş olan İtalya halklarının ve daha sonra tüm Akdeniz dünyasının Roma'ya akıttığı zenginlik, yalnızca senatörlerin içinde bulunduğu soylu sınıfını besliyordu. Küçük toprak sahipleri, bu yönde ayrıcalıklı olan aristokrat aileler dolayısıyla savaşlardan olumsuz yönde etkilenenler oldular. Onlar, savaşın yalnızca külfetine katlananlardı. Bu durum küçük toprak sahiplerinin savaşlardan dönünce topraklarını yeniden işleyecek imkânları bulamamalarına neden oldu. Sonuçta onlar, aristokrat ailelere bağımlı olan yanaşmalar (=cilientes) haline geldiler. Onlar için eski ekonomik refah günleri, artık geride kalan olmuştu. Geçen zaman onları onurlu çiftçi vatandaşlar yapmayacak ve onlar, topraklarını terk edip Roma'ya gidecek ve orada *proletarii* ya da kent avamı denilen mülksüz ve işsiz vatandaşlar yığınını oluşturacaklardır.

İ.Ö. II. yüzyıl ortalarından itibaren küçük toprak sahiplerinin yaşamını tahammül edilemez duruma gelmişti. Marcus Cato gibi birçok Romalı muhafazakârı geleneksel çiftçi vatandaş itibarının savunucusu olarak ortaya çıkaran koşullar böyle yaratıldı. Fakat onların çabaları, küçük toprak sahibi çiftçilerin eski itibarını geri getirmeyi başaramadı. Çünkü İ.Ö. 2. yüzyıl ortalarından itibaren Roma, yabancılarla dolmaya, Sicilya ve İspanya'dan ucuz hububatın bolca geldiği bir emperyalizm ülkesinin başkenti olmaya başlamıştı. Tahıl üreten Romalı küçük çiftçilerin ürettiği tahılın bu ucuz ithal tahılla rekabet etme olanağı yoktu. Sermaye ve uzmanlık gerektirdiği için zeytinyağı ve şarap üretme imkânları da yoktu. Bu nedenle ekonomik değişime yol açanlar ya da değişen ekonomiye ayak uydurmayı başaranlar, savaşın ve emperyalizmin nimetlerinden yararlananlar önceden olduğu gibi yine aristokratlar oldu. Sermaye, sabır ve uzmanlık gerektiren zeytinyağı ve şarap üretimine geçmek onlar için zor olmadı. İhracat için üretilen bu sanayi mamulleri nakit para getiriyor ve bu da daha fazla toprak sahibi olmak adına onların iştahını kabartıyordu. Artık küçük toprak sahiplerinin mülklerini kaybetme şekli ile mülklerini kaybetme sürecinde aristokratlarla olan ilişkileri, eskisi gibi değildi. Çünkü onlar, yaşamlarını idame ettirecek koşulları kentte bulabilmek amacıyla Roma'ya geldiler. Dolayısıyla onlarla aristokratlar arasındaki ilişki, eskisi gibi patron-yanaşma ilişkisi de değildi artık. Bu zamanda Aristokratlar, küçük toprak sahiplerinin kötü günlerini beklediler ve o gün gelince küçük toprak sahibi Romalı çiftçi vatandaşlara borç para verdiler. Savaşların yalnızca külfetine maruz kalan bu çiftçiler, kötü hava koşulları, hastalık ya da başka felaketlerden dolayı borçlarını

ödeyemeyince, aristokrat sınıf (=nobilitas) amaçına ulaştı. Aristokratlar, borcunu ödeyemeyen küçük çiftçinin toprağını ellinden aldılar. Hatta bazen onlar, komşuları olan küçük çiftçinin yıkımına neden olacak doğal felaketleri beklemek, onları bıktırıp çaresizliğe itmek gibi yöntemlerine -hayvan sürülerinin, komşu küçük çiftçinin topraklarına, ürünleri veya sulama kanallarını, bu kanallara ihtiyaç duyulduğu zamanda, tahrip etmek için kasten sürülmesi gibi- başvuracak kadar sabırsız oldular. Sonuçta toprak ve zenginlik, savaşların nimetlerinden yararlanan aristokratların veya Roma'nın üst sınıfının tekeline geçmiş, onlara ait olan çok büyük çiftlikler (Romalılar bu büyük çiftliklere *Latifundia* diyorlar) ortaya çıkmıştı. Kısacası, İ.Ö. II. yüzyılda Roma'da yaşayan Roma vatandaşları, zengin vatandaş ve kentli yoksul vatandaş olmak üzere, zenginlik farkı devasa boyutta olan iki vatandaş tipi örneğini sergiliyor durumdaydı. Oysa cumhuriyetin erken dönemlerinde toprak sahibi vatandaşlar arasındaki zenginlik farkı, yok denecek kadar küçüktü.

Ticaretle uğraşan Atlı sınıfının (=Equites) çoğunun çiftliği vardı. İ.Ö. II. yüzyıl ortalarında onlar, Roma'nın yeni siyasi ve ekonomik gücü durumuna geldiler. Bu güçlerini, hem sınırları Akdeniz'i içine alan bir imparatorluk dolayısıyla ticaretin büyümesinden hem de devletin vergi sistemi dolayısıyla elde ettiler. Zira merkezden yönetilen resmi vergi daireleri sistemine sahip olmayan Roma'da devlet, savaşların gerektirdiği masrafı Roma'nın zengin vatandaşları olan atlılardan aldılar. Bu paranın karşılığında eyaletlerin ödeyeceği vergiyi açık artırma usulüyle Atlılara ihale ettiler. Açık artırmada istenilen miktar bir ailenin temin edemeyeceği kadar çok olduğu zaman atlı sınıfı aileleri birleşiyor, yani şirketleşiyor ve ihaleleri, açık artırmada en fazla teklif veren şirketler alıyordu ve teklif ettikleri fiyat üzerinden yapılan ihale sözleşmesinin gerektirdiği miktar ve bu miktarın üzerinde bir kazanç elde edecek kadar vergiyi eyeletlerden topluyorlardı. Ancak Atlı sınıfı, hiçbir zaman eyaletlerin halkları tarafından sevilmedi. Özelikle vergi toplayanlar (=publicani), kurbanlarının nefretlerini kazandılar.

Eyaletlerin halkı, vergileri doğal olarak ağır buluyorlardı. Ancak Romalıların vatandaşlık hakkı vermek ve mütevazı haklar tanımak gibi nazik yaklaşımları, onlara pek çok eyaletin önde gelen şahsiyetlerinin desteğini kazandırdı. Roma kentinin İtalya'daki hâkimiyeti (=Roma-İtalya federasyonu) örnek alınarak eyaletlerin kırsal bölgeleri kentleştirildi. Mevcut köyler üzerinde kurulan bu kentlerin etrafındaki kırsal yerleşmeler, kente bağlandı. Eyaletleri yöneten Romalı valiler, kentlerde yerel aristokratların siyasi ve ekonomik işleri yönetmelerine izin verdiler. Kent meclislerinin üyelerini oluşturan bu kişiler, Roma vatandaşlığı ile ödüllendirildi. Bu şekilde Roma toprağı yapılan ülke halklarının önde gelenleri hem yerli halkın ayrıcalıklı gurubu hem de Roma'ya sadık şahsiyetler oldular. Romalılar, vatandaş yapılan bu insanlara yukardan bakıp onları hor görseler de onlar, başkentteki Roma vatandaşlarıyla yasal açıdan eşit haklara sahiptiler. Bu Roma politikası

başarılı oldu. Hiristiyanlığın Avrupa'daki Roma eyaletlerinde yayılıp geliştiği ve Germenlerin bu Roma eyaletlerini istila etmiş olduğu zamanda Romalılaşma büyük ölçüde tamamlamıştı. Bu günkü İspanya, Portekiz, Romanya ve Fransa'da konuşulan dillerin (İspanyolca, Portekizce, Romence ve Fransızca) İtalyanca'ya çok yakın diller olmalarının nedeni Romalılarının dilinin (Latince), Roma siyasetinin bir sonuçu olarak tebarüz eden Avrupa'daki başarısıdır.

I.2.9. Sosyal Reformlar ve Kurbanları: Gracchus Kardeşler

Daha önce belirtmiş olduğumuz gibi, topraklarını terk edip Roma'ya gelen küçük çiftçiler, bu kentte *proletarii* denilen kentli avamı oluşturmuştu. Kent nüfusunu şişirmiş olan bu Roma vatandaşlarının mutsuz, işsiz, yeterince çalıştırılmayan, harap olmuş evlerde yaşıyor olmaları, Roma'da yeni tip siyasetçilerin ortaya çıkarmalarının nedeni oldu. Muhafazakâr siyaset geleneğinden beslenen bu tip siyasetçiler, hırslıydı. Onlar, kendi kendine örgütlenme yeteneğine sahip bulunmayan, fakat kentte büyük bir nüfus artışına neden olmuş bulunan avamın haklarını savunan kişilikler olarak ortaya çıktılar. Avamın oyunu alabilmek için toprak reformu sloganını kullandılar. Roma trajedisinin simgesi olan bu kentli avamın kararsız bir seçmen olarak ortaya çıkmasına ve Roma siyasetinin eski istikrarını kaybetmesine yol açan bu siyasetçilerin en ünlüleri ve bu siyasetin ilk kurbanları Gracchus kardeşlerdi.

Roma siyasal başarısının kaynağı olan küçük çiftçileri devletin başarısının geleceği adına yeniden kazanmanın tek yolunun toprak reformu olduğuna inanan Gracchus kardeşlerden ilki Tiberius Sempronius Gracchus'tu. O, küçük çiftçilerin terk ettiği İtalya köylerinin harap olmuş durumda görmüştü. Bu nedenle İ.Ö. 133 yılında Halk Tribunluğu'na (=Tribunus Plebsis) adaylığını koydu. Toprak reformu sloganı onun kentli avamın oyunu alarak seçimi kazanmasını sağladı. Seçimi kazanır kazanmaz hazırladığı toprak reformu kanununu halk meclisine getirip, bu tasarıyı yasallaştırdı. Kamu arazilerinin yeniden dağıtımıyla ilgili olan bu yasa, senato sınıfı ailelerini (=nobilitas) çiftliklerinden mahrum bırakmıyor, ancak onların çok uygun koşullarda sahip oldukları kamu arazisi miktarını uzun vadede azaltıyordu. Bu nedenle senato, Gracchus'un yasasına şiddetle muhalefet ederek çıkarılan yasayı veto etti.

Gracchus, senatonun vetosunu, toprak reformu yasasını senato onayına başvurmadan Halk Meclisine götürmek suretiyle yok saydı. Hatta daha da ileri giderek, senatörlerce ikna edilen meslektaşı olan diğer halk tribununun vetosunu, onu halk meclisinin oyuyla görevinden aldırarak karşılık vermişti. Gracchus'un her iki eyleminin de örnekleri daha önce hiç görülmemişti. Bu yasa teklifi ve icraatlarıyla Gracchus, yalnızca senato sınıfının çıkarlarına zarar verilmekle kalmıyor, aynı zamanda senatonun karşı olduğu yasaların zorla kabul ettirilemeyeceği ilkesine dayalı eski anayasal nitelikli teamül de yok sayılıyordu.

Gracchus, Halk Tribunluğu görevi bitince, reform programını garantiye almak için yeniden halk tribunluğu için aday oldu. Bu da cumhuriyetin anayasal nitelikli ilkelerinden birisini, yani her yıl aynı memuriyete ara vermeden seçilemeyeceği ilkesini, ihlal ediyordu. Kısacası Gracchus'un attığı her adım anayasal nitelikli teamülleri yıkarak senato iktidarını tehdit ediyordu. Tüm bunlar, yani Gracchus'un devletin anayasal kurumlarıyla uzlaşma içinde kalarak sorunları çözmek yerine halkın oyuna güvenerek onlarla çatışması, siyasal ve kurumsal anlamda bir bunalımın nedeni olmuştu. Eğer bir adam sınırsız olarak görevinde kalırsa, o zaman halk iktidarını kontrol eden eski devlet düzeni yıkılabilirdi. Bu olası tehdit nedeniyle bir gurup senator, kendi adamlarıyla birlikte, bir kargaşa sırasında Gracchus'a saldırdılar ve onu linç ederek öldürdüler.

Tiberius Gracchus'un ölümünden on yıl sonra, bu kez kardeşi Gaius Gracchus, Roma oligarşisine karşı savaş başlattı. İ.Ö. 122 yılında o da ağabeyi gibi Halk Tribunu seçildi ve Halk Meclisinin oyuyla toprak reformu yasasını yeniden hayata geçirdi ve ardından kamu arazilerinde küçük çiftçiler kolonilerini kurmayı başardı. Fakat bununla yetinmedi. Kendisini destekleyecek daha geniş bir siyasal taban oluşturabilmek amacıyla, işsiz halka tahıl yardımı yapmayı- halkın devletten yarı fiyatına hububat satın alabilmesini- garanti eden yasalar hazırladı. Ayrıca Atlı sınıfının siyasi desteğini garanti edecek çareleri de üretti. Bu sınıfın devlet yönetimindeki rolünü artırdı, özellikle vergi toplama ve diğer hükümet aktiviteleriyle ilgili rüşvet davalarına bakan mahkeme jürilerinde ağırlığını artırmak gibi imtiyazlar verdi onlara. Nihayet İtalik müttefiklerin, özellikle Samnitlerin şikâyetlerini dikkate aldı. Onlar, Roma'nın siyasal başarılarına çok katkıda bulunmuş olmalarına rağmen, tam hukuklu vatandaş haklarını alamamışlardı. Fakat Gaius Gracchus'un bu konudaki girişimi, yani müttefiklere vatandaşlık hakkı vermeyi öneren yasa teklifi yasalaştırılamadı ve Gracchus, bu konuda görüş ayrılığına düştüğü destekçilerinin dağılması yüzünden halk meclisinde, bir tartışma sırasında çıkan karmaşada, tıpkı ağabeyi Tiberius Gracchus gibi öldürüldü. Gracchus kardeşlerin bu reform çabaları, bir daha tekrarlanmadı. Halka toprak kazandırma girişimi neniyle ortaya çıkan kavga, İ.Ö. I. Yüzyılın güçlü liderlerinin veteranlarına (terhis ettikleri askerler) tahsis edilecek topraklar yüzünden yapılmaya başlandı. Öte yandan Cumhuriyetçiler (=senatorler sınıfı) ve Demokratlar (Populares) kavgası şiddetini giderek artırmak suretiyle devam etti. Nihayetinde Demokrat bir lider olarak siyaset yapan Caesar, Cumhuriyetin yıkılıp, yarı monarşik bir rejimin kurulmasına yol açan koşulları hazırladı.

I.2.10. Edebiyat, Sanat ve Dinde Değişim

İtalya'nın Magna Graecia (=Büyük Yunanistan) denilen güney bölgesindeki Yunan kentlerinin İ.Ö. 3. yüzyılın başlarında Roma hakimiyetine girmesiyle, Romalılar Yunan kültürünü tanımaya ve bu kültürün etkisi altına girmeye başladılar. Yunan etkisi, Hellenistik doğu ile savaşlar sırasında artarak yaygınlaştı. Binlerce Yunanlı İtalya'ya göç etti ve bir o kadarı da savaş esiri olarak getirildi. Onların arasında tarihçi ve filozoflar, sanatçılar, meslek sahipleri ve diğer birçok eğitimli Yunanlı vardı. Roma'nın aristokrat ailelerinin hizmetçileri olan bu Yunanlılar sayesinde Yunanca, Romalıların ikinci dili oldu. Yunan sanatı ve edebiyatı, onlar sayesinde Roma'da tanınıp uyarlandı ya da taklit edildi ve böylece Roma'da Yunan etkili bir kültürel değişim süreci yaşandı.

Geleneksel Roma kültürünün giderek Yunan taklidi kültürün gölgesinde kalması, Roma siyasetine muhafazakar Romalıların damgasını vurmasını sağlayacak bir sonuç da ortaya çıkardı. Muhafazakarlara göre kendileri için değerli olan alınmalıydı. Latin kültürü, Yunan kültürü seviyesine çıkarılmalıydı. Zira onlara göre Roma siyasal başarısının temelinde geleneksel Roma (=Latin) kültürü vardı. Ayrıca onlara göre, Hellenizasyon kentli avamın sayısını artıracak ve sonuçta arzu edilmeyen siyasal değişimler ortaya çıkabilecekti. Kültürel gerilik ile siyasal başarı arasındaki bu tezat, İ.Ö. 2. yüzyılda Marcus Cato adlı bir muhafazakârı popüler kıldı. Latin dilinde ilk eseri yazan ve mağrurlaşan Romalı tipinin örneği olan Cato'nun temsil ettiği tutucuların muhalifleri de güçlüydü. Yunan kültürüne hayranlık duyan bu aristokrat Romalılar, Yunanlı sanatçıları, filozof ve edebiyatçıları korudular. Hatta bazılarının Yunan hayranlığı, Roma'nın geleneksel kültürüne leke sürecek kadar ileriydi. Ancak tüm Romalılar, iki zıt düşünceden birin ya da diğerinin taraftarı olmuş değildi. Çoğunluk ilgisiz ya da tarafsızdı.

Tutucuların çabaları, Yunan etkisini engelleyemedi. Hem edebiyatta hem de sanatta Romalılar, Yunanlıları taklit ettiler. Bu sayede orijinali mevcut olmayan birçok Yunan heykeltıraşlık eserleri, Roma kopyaları sayesinde bize kadar ulaşmış oldu. Mimarideki Yunan etkisi, İ.Ö. 200'lerde azalmasına ve onun yerini yerli Roma stili almış olmasına rağmen, Yunan etkili olmayan Roma sanatı ve mimari örneğini yine de bulmak zordur. Aynı şey edebiyat için de geçerlidir. Roma'da, Yunanistan'ın fethinden önce yazıya dökülen tek edebi tür şiirdi. Ancak Latin dilinde yazılmış olan ilk uzun şiirlerden birisi Homeros'un Odysseia adlı eserinin çevirisi (=Ulysses) oldu. Bu çeviriyi, bir Roma ailesinin çocuklarına öğretmenlik yapan Livius Andronicus adlı bir Yunanlı köle yaptı. İlk drama eserini de o yazdı. Yunanca yazılan ve sahnelenen bu drama Romalılar tarafından sevildi. Ancak sonraki oyun yazarları, eserlerini Latince yazdılar. Fakat onların eserleri, erken Hellenistik dönem oyun yazarlarını taklit ettiler. En çok taklit edilen Yunanlı otoritelerden birisi Menandros oldu. Dramada olduğu gibi ilk tarih eserleri de Yunan

dilinde yazıldı (İ.Ö. 200 civarı). Roma tarihi yazan ilk büyük tarihçi eserini yunanca yazan Yunanlı Polybios oldu. Onun yazdığı tarih eseri, bir asırdan daha uzun bir sure sonar yaşayan Roma tarihi yazarı Titus Livius tarafından büyük ölçü de kaynak olarak kullanıldı.

En eski Roma dininde aile-soy kültü vardı. Romalılar, ataların ruhlarının (=Manes=Manlar) ailelerini ya da soylarını koruduklarına inanıyorlardı ve bu nedenle ölülerine tapınıyorlardı. Tanrılaşmış olduğuna inandıkları ruhlara *Dii Manes* (=Tanrılar –Manlar) diyorlardı. Manizm teriminin kökeni olduğu düşünülen Manlar, ilkin evin tahıl ambarını ve kilerini koruduğuna inanılan ve adına *Penates* (Penatlar) denilen koruyucu ruhlarla özdeşlemiş ve nihayet evi her tür kötülükten koruyan eden ruhlar olmuştur. Romalıların inandığı ve ibadet ettiği diğer koruyucu ruhlar *Lar*'lar (Lares) idi. Eski Romalılıların inacına göre Lar'lar yalnızca aileyi (Lares Familiares) değil, aynı zamanda yolları (=Lares Viales), Deniz seferini (=Lares Permerini), kavşakları (=Lares compitales) ve askerleri (Lares militares) koruyorlardı. Romalılar bu koruyucu tanrıları onurlandırmak için bayramlar düzenliyorlardı.

Tarım ile ilgili tanrı ve tanrıçalara inanç ve ayinler de eski Roma dininde önemli yer tutuyordu. Mars (Baharın Tanrısı), Verana (bağcılık Tanrıçası), Liber (Şarap Tanrısı) ve Terminus (Tarla sınırlarını koruyan Tanrı) gibi adlar taşıyan bu tanrılar, Yunan dini etkisiyle adlarına düzenlenen şenlikler dışında tarımla ilgili olan özelliklerini tam olarak muhafaza edemediler. Her türlü sorun karşısında, kuşların uçuşuna, tavukların yemi yemesine, şimşek çakmasına bakmak gibi yöntemlerle fal bakma (=mantica) Roma dininin bir başka önemli unsuruydu. Bu tür fala bakan rahiplere *Auspices* deniliyordu. Fakat Roma dininin tek rahipleri bunlar değildi. *Pontifices*, *Fetiales*, *Flamines*, *Augures*, *Vestales* gibi adlar taşıyan, farklı misyonları olan (örneğin savaş ilanı ilkin sembolik olarak Fetiales (=Fetialler) tarafından yapılırdı), değişik tanrı ve tanrıçaların rahipleri vardı. Devlet yönetiminde bir siyasi etkinliği olmayan, fakat devlet görevlisi sayılan bu rahipler ilkin soylu aileler içinden seçimsiz tayin edilirken, sonra seçime tabi kılındılar. Bu nedenle Roma'da dini devletin kontrolündeydi. Din işlerinin en üstünde olan, dine ilişkin olan her şeyi izleme yetkili din görevlisine *Pontifex Maximus* deniliyordu. En eski Roma dinin bir özelliği de tanrıların heykellerini bilmemeleri ve onlar için tapınak yapmamalarıydı.

Din konusunda da Romalılar kendilerinden önce Yunanlıların yaptığı gibi, fethetmiş oldukları İtalya halkının yerli tanrılarını da içine alan bir Panteon kurdular. Yunanistan'ın fethi, bu Panteon'a Yunanlı tanrıların da girmesine yol açtı. Böylece onlar, kendi tanrılarıyla Homeros'un sayısı on iki olan Olympos tanrılarını ve tanrıçalarını Roma tanrı ve tanrıça adlarıyla (Örneğin Yunan baş tanrısı Zeus'un adı Roma'da Jupiter idi) kimliklediler. Ancak kimlikleme kusursuz de-

ğildi. Ayrıca Romalılar, Ana Tanrıça, Mithra ve Serapis gibi doğu kökenli gizem dinlerini de benimsediler. Bu dinlerin etkisi, İ.Ö. 2. yüzyılda Roma'ya girmeye başlamış olmalarına rağmen, Cumhuriyet döneminin sonuna kadar büyük değildi.

Eski Roma dini, yukarıda söznü etmiş olduğumuz rahipler aracılığıyla Roma aristokrasisinin kontrolü altındaydı. Roma aristokrasisini oluşturan senator aileleri Roma toplumunun ve siyasetinin egemeni olarak kaldığı sürece, geleneksel Roma dini de egemen kaldı. Ancak bu dinin Roma toplumu üzerindeki otoritesi, İ.Ö. 2. yüzyılda oldukça azalmıştı. Çünkü Hellenistik kültürün hayranı olan Romalılara, bu kültürle birlikte gelen dinler ve kültler de çekici geliyordu. Kudüs'te ortaya çıkan ve burada İsa'nın bir Roma valisi tarafından öldürüldükten sonra çok tanrılı Roma imparatorluğunun sınırları içerisinde yayılan Hıristiyanlık ise, İ.S. IV. Yüzyılda Roma'nın resmi dini olacak kadar büyüdü. Hıristiyanlık ile yaklaşık olarak aynı zamanda, ilk Roma imparatoru Augustus'un tanrılaştırılması ve onun için tapınak inşa edilmesiyle ortaya çıkan imparatorluk kültü ise diğer inanç ve kültlerle birlikte Hıristiyanlık karşısında zamanla öneminini yitirip yok oldu.

I.2.11. Güçlü Liderler Dönemi: İç Savaşlar, Birinci ve İkinci Triumvirlikler

Adını Afrika'da yaptığı İugurta Savaşında duyuran, Kuzeyden İtalya'yı tehdit eden Germen kabilelerine karşı kazandığı zaferlerle siyasal başarının zirvesinde bulunan C. Marius, İ.Ö. I. Yüzyılda ortaya çıkan güçlü liderlerden ilkiydi. O, sonraki güçlü liderlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlayan askeri reformları yaptı. Bu reformlarla Roma ordusu ilk kez ücretli askerlerden oluştu ve profesyonelleşti. Profesyonelleşen bu ordulara da artık Consuller değil Proconsuller komuta edecektir. Bu nedenle her ne kadar Proconsullar magistrat olmasalar da iktidarı ele geçirmek için hırslı olan Roma siyasetçileri için, ordu toplamak ve onlara komuta etmek haklarına sahip bir mevki olan Proconsulluk çok cazip olmuştu.

Roma siyasetinde demokratların lideri olarak yer alan Marius, kendisini destekleyenlerin isteğine cevap verecek siyasi yeteneğe sahip değildi. Bu nedenle halkçılar (=demokratlar) ve cumhuriyetçiler (senatorler) arasındaki savaşta, ikincisinin liderliğini yapan Sulla karşısında yenilerek yaşama veda etti.

Marius'un astı olarak katıldığı İugurta Savaşı ile Müttefikler savaşında kendisini gösteren Sulla'nın siyasi kariyeri Mithridates Savaşı sırasında zirveye çıktı. Daha önce de sözünü etmiş olduğumuz gibi VI. Mithridates, bu günkü Karadeniz bölgesindeki Pontos Krallığı'nın hükümdarıydı. Sulla, Mithridates'e karşı savaşın komutanlığını alır almaz ona karşı yürüdü ve ilk savaşta Mithridates'in ordusunu yendi. Bu arada Roma'daki muhalifleri- ki onlar Marius taraftarı olan demokratlardı- onun bu savaştaki ordu komutanlığı yetkisini Halk Meclisinin oyuyla geri aldılar. Ancak bu, Roma Cumhuriyeti'nin yazılı olmayan, teamül anayasasına göre yasal değildi. Bu anayasaya göre hiçbir Roma magistratı ya da promagistratı, daha

önce belirttiğimiz gibi seçildiği ya da atandığı görevden alınamaz ya da görevi sırasında yaptıklarından dolayı görevinin başındayken suçlanamazdı. Ancak yine de ortaya konulan eylem Sulla'nın savaş sırasındaki konumu yasal olmaktan çıkarmıştı. Fakat ordunun profesyonel olması, Sulla'nın işine yaradı. Kendisine sadık olan ordusuyla Roma'ya yürüyerek muhaliflerini, onların adlarını bir liste halinde foruma asıp, katledilmelerini emretmek suretiyle cezalandırdı. Muhaliflerin mal ve mülklerini de kamulaştırdı. Böylece Sulla, emrindeki ordusuyla Roma'ya giren ve rakiplerini bu şekilde yok eden (bu yönteme proscription yöntemi denir) ilk Romalı devlet adamı ve komutanı olarak tarihe geçti. Ayrıca Sula, bu günkü anlamda Diktatörlük yapan ilk Romalı devlet adamı oldu. Fakat Sulla, devleti iki yıl Diktatör olarak yönettikten sonra kendiliğinden devlet hizmetini bırakıp çiftliğine çekildi. Bu arada o, senatörlerden oluşan aristokrat hükümetin gücünü artırıp, Halk Meclisinin gücünü zayıflattı.

Marius taraftarlarına karşı Sulla'nın yanında yer alan Pompeius, yüksek kamu görevlerinden hiç birisini yapmadan, Roma ordularına komuta eden ve Consul seçilen ilk Romalı devlet adamı olarak tarihe geçti. Oysa gelenek ve yasalar, bir Romalının Roma ordularına komuta edebilmesi için Consul olmasını gerektiriyordu. Consul seçilebilmek için ise, önce sırasıyla Quaestorluk ve Praetorluk görevlerini yapmış olmak koşulu vardı. Buna rağmen Pompeius, Sulla öldükten sonra halkçılara karşı senato iktidarını koruyabilecek yetenekteki tek komutan olduğu için Consul seçilebilmiş ve bu sayede senato, devlet yönetiminde senato hakimiyetini öne çıkaran Sulla anayasasına karşı olanlarla baş edebilmişti.

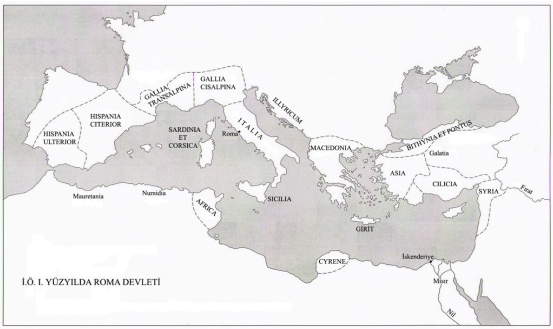
Pompeius, Marius taraftarı halkçı liderlerin ordularına karşı savaştı ve onları yendi. Gladyatör okulundan kaçarak büyük köle ayaklanmasının liderliğini yapan Spartacus'un imhasında önemli rol oynadı. Akdeniz'i korsanlardan temizleyerek askeri başarılarını taçlandıran Pompeius'un son başarısı, VI. Mithridates'in Pontus Krallığı'na son vererek, bu kralın ülkesi olan Pontus'u Roma eyaleti yapmasıdır. Fakat Pompeius'un, Mithridates'e karşı yapmış olduğu savaştan sonra, senatorlerle arası açıldı. Çünkü senato, onun Mithridates'e karşı kazandığı zafer dolayısıyla bir zafer töreni kutlaması yapmasına izin vermiş, ancak Anadolu'da yapmış olduğu siyasi düzenlemelerine ve terhis ettiği askerleri için istediği araziye onay vermemişti. Senatonun bu tavrının nedeni, Pompeius'un güçlenip Cumhuriyet için bir tehdit olabileceği kaygısından kaynaklanmıştı.

Senato ile arası açılan Pompeius, Roma siyasetinde demokratların lideri olarak yıldızı parlayan Caesar'a yanaştı. Bu yakınlaşma Birinci Triumvirliğin (Üç Adam Yönetimi) kurulmasını sağladı. Caesar, Pompeius ve Crassus, Triumvirliği kuran devlet adamlarıydı. Triumvirliğin mimarı olan Caesar'a karşı olan politik çevrenin önde gelen siyasetçisi Cicero idi. O, hem siyasetçi olarak hem de bir yazın adamı olarak başarılıydı. Özellikle hitabette ustaydı. Ancak askeri alanda yetenekli

değildi. Bu nedenle tüm çabalarına rağmen cumhuriyetin çöküşüne engel olamayacak, bu uğurda yaptığı mücadele onun yaşamına mal olacaktır.

Birinci Triumvirliğin kurulmasından sonra Consul seçilen Caesar, kendisini destekleyenlere istediklerini verdi. Consulluk süresi sona erince de kendisinin Galya (bu günkü Fransa) valiliğine atanmasını sağlayacak düzenlemeleri yaptı. Galya'da kaldığı 5 yıllık süre içinde bu ülkeyi fethetti. Ayrıca o, Britanya'ya sefer düzenleyen ilk Romalı oldu. Başarıları Roma'da öylesine yankı yaptı ki, Pompeius'un askeri başarıları bir anda gölgelendi. Triumvirliğin diğer üyesi Crassus, Doğuya, Partlara karşı bir sefer yapmak için görev istedi ve bu görev kendisine verildi. Amacı Caesar'ın başarısını gölgeleyecek bir askeri başarı elde etmekti. Ancak o, nedensiz olarak Parthlara karşı yaptığı bu savaşta yenildi ve savaş sırasında yaşamını yitirdi. Onun ölümü ve Caesar'ın başarılarının Cumhuriyetçileri korkutması ve sonuçta özellikle Cicero'nun gayretiyle Pompeius'un Cumhuriyetçilerin önderliğini yapması Birinci Triumvirlik yönetiminin sonu oldu.

Caesar ile Pompeius arasındaki iç savaşın galibi, Caesar oldu. Pompeius yaşamını kaybetti. Caesar artık rakipsizdi. Cicero, Caesar tarafından affedildi ve o, siyasetten elini çekip, felsefeyle ilgilendi. Artık Caesar, Roma'nın tek adamıydı. Senatonun gücünü zayıflatan birçok önlem aldı. Bu arada, arka arkaya her yıl Consul seçilme hakkı ile İmparator ve Halk Tribunluğu yetkileriyle kendisini donattı ve kendisini ömür boyu Diktatör tayin ettirdi. Tüm bunlar, Cumhuriyetin monarşiye dönüştürüldüğünün delilleriydi. Her ne kadar cumhuriyet kurumları ve kamu yüksek görevlilikleri lağvedilmemiş olsa da bunlar, Caesar'ın yetkilerinin gölgesinde kalmıştı. Bu nedenle Cumhuriyetçiler, eski senato iktidarını yeniden kurabilmek için Caesar'ın öldürülmesinin kaçınılmaz olduğunu düşünüyorlardı. Nitekim aralarında dürüstlüğü ile tanınan Brutus'un da bulunduğu bir grup senator, İ.Ö. 44 yılın Mart ayında senato binasının çıkışında, Caesar'ı hançerleyerek bu düşüncelerini gerçekleştirdiler.

İ.Ö. I. YÜZYILDA ROMA DEVLETİ

I.2.13. İkinci Triumvirlik

Cumhuriyetin çöküşünü Caesar'ın ölümü engelleyemedi. Caesar'ın en yakınlarından olan Antonius ve Caesar'ın yeğeni Octavianus, Caesar katillerine karşı halkı kışkırttı ve onlar, zamanın önemli simalarından olan Lepidus'u da aralarına alarak İkinci Triumvirliği kurdular ve Caesar katillerine karşı savaştılar. Bu iç savaş, Caesar katillerinin yenilgisiyle sonuçlandı. Bu arada Cicero, triumvirlerin askerleri tarafından yakalanıp öldürüldü. Fakat daha sonra Roma'ya barış hemen gelmedi. Antonius ile Octavianus arasındaki rekabet, ilkin onların devletin yönetimini doğu ve batı olarak ikiye ayırıp paylaşmalarına, sonra Roma'nın bir kez daha iç savaşa sürüklenmesine yol açtı.

Antonius'un Mısır kraliçesi Kleopatra'ya Roma'nın doğu topraklarına bağışlaması, Fırat Irmağı'nın ötesindeki Parth Krallığı karşısında başarılı olamaması Antonius'un Roma'daki saygınlığını sona erdirdi. Nihayetinde iç savaş patlak verdi. İ.Ö. 31 yılında yapılan savaş (=Actium Savaşı), Octavianus'un zaferiyle sonuçlandı. Antonius ve sevgilisi kraliçe Kleopatra Mısır'ın başkenti İskenderiye'de intihar ettiler. Mısır Krallığı Roma eyaleti yapıldı. Böylece İskender'in ardıllarınca kurulmuş olan Hellenistik krallıklardan sonuncusu da tarihe gömülmüş oldu.

Octavianus, İ.Ö. 27 yılında Augustus adını aldı. "Kutsal" anlamına gelen "Augustus" sıfatı tanrılar için kullanılıyordu. Octavianus, "Augustus" adıyla tanrısal saygınlık ve bu tanrısal saygınlık dolayısıyla bir dokunulmazlık kazanmış oldu. Daha sonra ona yalnızca Augustus denildi ve "Augustus ve Tanrıça Roma" kültü eyaletlerde kurularak, onun tanrısallığı öne çıkarıldı. Bu kült, Augustus'tan sonraki imparatorları tanrısallaştıran "imparator kültü" geleneğinin temelini oluşturdu.

Augustus, İ.Ö. 27 yılında Cumhuriyeti eski yapısına kavuşturacağını ilan etti. Yani bu ilanla sözde senato iktidarı ve bu iktidarı denetleyen Halk Meclisi yeniden eski gücüne kavuşacaktı. Bu nedenle Augustus, kendisine teklif edilen Imparator unvanını almak istemedi. Yalnızca Devletin birinci adamı (=Princeps Civitatis) almakla yetindi. Ancak Augustus'un daha sonra aldığı hak ve yetkiler, Cumhuriyet iktidarını tamamen işlevsizleştirmiş ve yarı monarşik bir rejim olarak adlandırılan *Principatus* rejimini getirmiştir.

II. ROMA'NIN ERKEN İMPARATORLUK (PRİNCİPATUS) DÖNEMİ (İ.Ö. 27-İ.S. 284)

II.1. Augustus Dönemi (İ.Ö.27-İ.S.14): Yeni Rejim Principatus

Augustus'un Roma'da tek adam olarak kalmasıyla Roma tarihinde yeni bir dönem başlar. *Princapatus* söcüğü ile ifade edilen bu dönem Diocletianus'un imparator ilan edilmiş olduğu İ.S. 284 yılına kadar devam eder. Principatus, tam an-

lamıyla monarşik bir yönetim şekli değil, Cumhuriyet devri anayasası ile monarşinin karışımı şeklinde organize edilmiş bir devlet düzenidir. Zira Senato ve Halk Meclisi gibi cumhuriyetin etkili kurumları ve yüksek kamu görevleri (=magistratus) Augustus tarafından ortadan kaldırılmış değildi. Yine Cosuller, Praetorler ve diğer kamu görevlilikleri varlıklarını korudular. Toplumsal sınıflar örgütlü olarak konumlarını muhafaza ettiler. Ancak Augustus, ömür boyu taşımak üzere aldığı *Princeps Senatus* (senatonun birinci adamı) unvanıyla, senatonun yetkilerini tek başına kullanma hakkını elde etmişti. *Princeps Senatus* unvanını daha önce Pompeius da almıştı. Bu nedenle Augustus'un, senatonun kendisine verdiği bu unvanı kabul ederken vermek istediği mesaj, kendisinin mutlak bir hükümdar değil, yalnızca senatonun ve devletin başında bulunan bir kamu görevlisi olduğu mesajıydı. Halk meclisinin etkinliği ise Augustus'a verilen Halk Temsileri'nin (=Tribuni Plebsis) hak ve yetkilerini kullanma gücü (=tribunica potestas) ile yok edilmişti. Bu yetkiyle Augustus, Halk Meclisinin kanun teklifi ve magistrat seçimine itiraz etme hakkına sahip olmuştu.

Augustus'un devletin diğer kurum, kuruluş ve kamu görevlilerinin ordu üzerindeki etkinliğini de "İmparator" unvanıyla ortadan kaldırdı. İlk kez askerleri tarafından Pompeius'a verilmiş olan bu unvanı Augustus, İ.Ö. 27 yılında zaten on yıldır kullanmaktaydı. Bu tarihte bu unvanını iade edip almak istemeyen Augustus sonradan bu unvanı da aldı. Augustus'tan önce orduya komuta eden başarılı komutanlara verilen bu unvan, Augustus'tan sonra tahta oturması gereken veya oturan kimsenin unvanı oldu. Başka bir ifadeyle Roma tahtı Princeps'in değil öncelikle İmparator'un tahtıydı. Nitekim Principatus döneminde askerleri tarafından imparator diye selamlanan valiler ya da generallere isyancı muamelesi edilecektir. Bu nedenle Principatus Dönemine İmparatorluk Dönemi denilmesi yanlış değildir.

Roma eyaletlerini senato eyaletleri ve imparator eyaletleri diye ikiye ayıran Augustus, devletin tüm ordularını kendisine bağladı. Senatoya bırakılan eyaletler, bir isyan ya da düşman saldırısı tehdi altında olmayan eyaletlerdi. Bu eyaletlerin valilerini tayin etme yetkisi senatonundu. İmparator eyaletlerinde ise en az bir Roma lejyonu vardı ve bu eyaletlerin valileri imparator tarafından tayin edildi. Böylece orduya komuta ececek olan komutanların senatörler arasından seçilecek olması dışında senatonun ordu üzerindeki eski gücü tamamen ortadan kalkmış oldu.

Augustus döneminde 25 lejyon (legiones) ve yaklaşık olarak bir o kadar müttefiklerden sağlanan yardımcı birliklerden (auxilia) oluşan Roma ordusu imparatora bağlı olan eyaletlere konuşlandırıldılar. Artık lejyonlar (=Legiones) sınırlarda daimi olarak görev yapacaklar ve lejyon askerleri, yani lejyonerler hizmetlerinin karşılığında ücret alarak 20 yıl askerlik yapacaklardır. Lejyonerlerin Roma vatan-

daşı olma koşulu en azından teorik anlamda hala muhafaza ediliyordu. Ancak zamanla bu koşul kalkacaktır. Augustus, bir muhafızlar ordusu (Cohortes Praetoriae) kurdu ve bu orduyu başkent Roma ve yakınlarına konuşlandırdı. Böylece başkent Roma'ya ve İtalya'nın askersiz olması ilkesi de resmen tarihe mal olmuş oldu.

Augustus Roma soyunu tehlikeye düşürecek şekilde bozulmuş olan evlilik kurumunu güçlendirmeyi çok önemsedi. Bunun için boşanmayı zorlaştıran kanunlar çıkaran Augustus, bu kanunlara ayrıca evlenmemişler ile evli çocuksuzları da evlenmeye ve çocuk yapmaya teşvik edecek ceza içeren, üç çocuk sahibi babaları vergi muafiyetiyle ödüllendiren hükümler koydu. Aynı amaçla bekârları mirastan mahrum eden yasalar çıkardı. Ahlak dışı ilişkiler ile kadınların, erkeklerin çıplak olarak yarıştıkları atletizm oyunlarını izlemeleri yasaklandı. Tiyatroda kadınlarla erkeklerin ayrı yerlerde oturmaları sağlandı. Yani bir haremlik-selamlık uygulamasına geçildi. İsrafı ve kölelerin azat edilmesini yasaklayan kanunlar çıkarıldı. Pek çok tapınak tamir edildi veya yenileri yapıldı. Bazı tanrı ve tanrıçalara "Augusta", sıfatı eklenerek, Augustus'un kutsallığı yüceltildi. Augustus tanrılaştırarak, onun adına tapınaklar ve sunaklar inşa edildi. Augustus kültüyle birlikte Tanrıça Roma kültü de gelişti. Bu kültün eyaletlerde imparatora sadakat ve Romalılaştırma gibi önemli bir misyonu vardır. Sonraki imparatorlar ve eşlerinin tanrılaştırılarak adlarına tapınak veya sunaklar inşa edilmesiyle Roma imparatorluğunda bir İmparatorluk Kültü geleneği oluştu.

Augustus, güneyde Kuzey Afrika'nın büyük kısmını, doğuda Fırat Irmağına kadar olan toprakları, Avrupa'da Ren ve Tuna Irmaklarının güney ile batısında kalan kesimini ve Britanya'nın güney yarısını içine alan imparatorluğun mevcut sınırlarının yeterince büyük olduğunu düşünüyordu. Bu nedenle Roma'nın kendi zamanına kadar takip ettiği genişleme politikasını terk etti. İ.Ö. 27 yılında İunus Tapınağı'nın kapılarını kapattı. Anacak bu sınırlar Roma'ya bağımlı olan krallıkları da kapsıyordu. Bu nedenle Augustus, Fırat Irmağı'nın batısında kalan iki büyük bağımlı krallıktan birisi olan Galatya Krallığı'nı İanus tapınağının kapılarının kapatılmasından iki yıl sonra, yani İ.Ö. 25 yılında Roma sınırları içine alarak Galatya Eyaleti'ni kurdu. Onun tarafından kurulan bir başka eyelet Noricum bölgesini içine alan Reatia Eyaletidir. Galatya Eyaleti'nin doğusundaki Kappadokia Krallığı da Augustus'un politikasını bağlı kalan halefi Tiberius tarafından Roma eyaletine dönüştürüldü. Sonraki kimi imparatorlar tarafından da yeni eyaletler kurularak imparatorluk sınırları genişletildi.

Her ne kadar Augustus'un kendi dönemi dahil, imparatorluk ordularının isyancı ya da barbar kavimlere karşı savaşları hiç eksik olmasa da İaunus Tapınağının kapatılması, Roma dünyasında barışın kurulduğu, artık savaş istenmediği, olağan olanın savaş durumu değil barış durumu olduğu anlamına geliyordu. Bu nedenle Augustus ile başlayıp, İanus Tapınağı'nın kapılarının yeniden açılmış olduğu 3. yüzyıl ortalarına kadar devam eden bu barış dönemine *Roma Barışı* (=Pax Romana) Dönemi denilmektedir. Augustus, yaklaşık olarak bir çeyrek asırdan beri sürekli iç savaş yaşayan Roma'ya huzuru geri getirmiş, Roma'ya musallat olan kötülüğe, belaya bir son vermişti. Bu nedenle Romalılar, 110 yılda bir kutlanan oyunları Augustus'un başkanlığında icra edilen ayinler ve gösterilerle İ.Ö. 17 yılında görkemli bir şekilde kutladılar. Roma'nın zor ve kötü günlerini geride bırakmış olduğu ianacıyla kutlanan bu oyunlara *Ludi saeculari*s deniliyordu. Pax Roma dönemi, Sasaniler ve Germen kabilelerinin saldırılarıyla son buldu. Zira saldırılar, Roma'nın adına *limes* denilen savunma sistemini çökertecek, imparatorluğu istilalar, isyanlar ve anarşinin yaşandığı bir bunalım dönemine sokacaktır.

II.2. Augustus'un Halefleri: İulius-Claudius Hanedanı

Augustus, dayısı Gaius İulius Caesar tarafından evlatlık alındığı için İulius sülasinin bir üyesi olmuştu. Ancak Augustus öldüğünde bu sülaleden yerini olacak bir oğlu yoktu. Bu nedenle o, imparatorluğu yönetecek kişinin kim olacağı konusunda senatoya danıştı ve sonuçta ikinci karısının oğlu olan Tiberius Claudius Nero'yu evlatlık olarak alıp, onu kendine halef seçmek zorunda kaldı. Augustus'un halefini belirleme konusunda senatoya yaptığı bu başvurusu, Principatus döneminde imparatorluk tahtına oturacak olan kişinin senato onayını alarak konumunu meşrulaştırması geleneğinin temeli oldu.

Augustus'un kendisine halef olarak Tiberius'u seçip, onu evlatlık alması, imparatorluk yönetiminin İulius ailesinden Claudius ailesine geçmişmesine yol açmış oldu. Böylece Roma, Nero'ya kadar (Nero dahil) İulius-Cladius sülalesine (İ.S. 14-68) mensup imparatorlarca yönetildi. Bu imparatorlardan ikisi, yani Caligula ve Nero, çok genç tahta çıkmışlardı ve sağlıksız idiler. Onların zamanında Roma halkı sıkıntı çekti. Dönemin Augustus'tan sonraki üçüncü imparatoru Claudius ise fiziki anlamda zayıf ve kekeme bir imparatordu. Fakat imparatorluk sınırları onun tarafından kurulan beş yeni eyaletle (Thrake, Lykia, İudea, Mauretania ve Britannia) genişletildi. Başkent Roma'yı yakmakla suçlananan Nero, suçu Hıristiyanlara attı. Bu yüzden henüz yayılmakta olan bu dinin Roma'daki mensupları diri diri vahşi hayvanlara yem olarak atıldılar. Bu tarihe kadar bir Yahudi tarikatının mensupları olarak görülen Hıristiyanlar, bu tarihten sonra Yahudilerin düşmanı oldular. Böylece iki din, yani Hristiyanlık ve Musevilik kesinlikle bir birinden ayrılmış oldu. Çünkü Yahudiler, Roma'yı Hıristiyanların yaktığını iddia etmişlerdi. Nero'nun ölümüyle İulius-Claudius Sülalesi dönemi sona erdi.

II.3. Flavius Hanedanı

Nero'nun ölümünü izleyen bir yıl içinde dört imparator Roma imparatorluk tahtına oturdu. Bu nedenle onların imparator ilan edildikleri yıla (68-9) Dört İmparatorlar Yılı denilmektedir. Yılın son imparatoru Flavius Vespasianus ile birlikte Roma'da yeni bir sülale yönetimi dönemi, yani Flavius Sülalesi Dönemi (İ.S. 69-96) başladı. Dönemin ilk iki imparatoru olan Vespasianus ve oğlu Titus başarılıydı. Titus kardeşi olan sonuncusu, yani Domitianus, Caligula ve Nero gibi zalim ve dengesiz bir hükümdar olarak ün saldı. Seleflerinin tam tersi bir karaktere sahip olan Domitianus, özellikle aristokratlar ile düşünürleri hedef almış ve onların korku içinde yaşamalarına neden olmuştur. Kölelerin bile efendilerini ihbar ettiği bu dönemde huzur bitmişti. Böyle bir huzursuzluk ortamında Domitianus'tan kurtulmak gerektiği yönündeki irade güçlendi ve sonuçta bir suikast tertip edilerek öldürüldü.

Domitianus'un katlinden sonra senato, Cumhuriyet rejimine geri dönmek istediyse de bunda başarılı olunamadı. Zira artık yeni kamu görevlileri ve kurumlarıyla halk, giderek monarşik bir yapıya kavuşmakta olan *Principatus* rejimine alışmıştı. Bu nedenle senato, senatoya yabacı ve düşman olmayan, uzaktan da olsa Iulius-Claudius sülalesine akraba olan bir generali imparator ilan ederek *Principatus* rejiminin devamına karar verdi. Bu yeni imparator Nerva'dır (96-98).

II.4. Beş İyi İmparator Dönemi

İyi bir eğitim almış olan Nerva, iki yıl süren imparatorluğu süresince Roma halkına istenilen huzuru vermek için büyük çaba harcadı. Tüm bunlara rağmen o da selefleri gibi suikast teşebbüslerine maruz kaldı. İyi bir asker olarak eğitilmemiş olan Nerva, bu teşebbüslerden sonra başarılı bir general olan Germania valisi M. Ulpius Traianus'u kendisine ortak imparator tayin etmek zorunda kaldı. Ardından onu evlat edinerek yasal mirascısı olmasını sağladı. Zaten yaşlı olan Nerva, Germania'ya yaptığı bir sefer sırasında hastalanarak öldü. Fakat o, başarılı generalleri evlatlık alıp, imparatorluğunu onlarla paylaşmak şeklinde bir yönetim anlayışı bırakmıştı geride. Bu nedenle Nerva ve onun yönetim anlayışını uygulayan sonraki dört imparator dönemine Evlatlık İmparatorlar ya da Beş iyi İmparator dönemi (İ.S.96-176) denir.

Beş iyi imparatordan ikincisi (=Tarianus) Augustus'un genişlemeyi istemeyen dış politikasına uymadı. Onun zamanında Roma, tarihinin en geniş sınırlarına sahip oldu. Avrupa'da Tuna ve Ren Nehirlerinin batısı ve güneyinde kalan tüm Avrupa, Kuzey Afrika Kıyıları, Mısır, bu günkü Türkiye topraklarının tamamı, Mezopotamya ve Suriye Roma imparatorluğuu'nun sınırları içine alınmış durumdaydı. Parthların siyasi statüsü bağımlı bir krallık statüsüne indirilmişti. Fakat Traianus'un halefi Hadrianus, yeniden eski politikaya döndü ve selefi tarafından

Fırat Irmağı'nın Doğusunda fethedilen toprakları sahiplerine iade etti. İmparatorluk sınırları içinde yapmış olduğu gezileriyle de ünlü olan bu imparator, Roma sınırları içerisinde kalması gereken ülkelerdeki huzursuzluk kaynakları ile imparatorluğu istilaya kalkışanlara karşı ise sertti. Kudüs'de çıkan isyanı güç kullanılarak bastırdı ve binlerce Yahudinin köle olarak satılmasını sağladı. Kimi yahudileri de Kudüs'ten sürdü. İsyan bastırıldıktan sonra Kudüs'ün içinde bulunduğu ülkeye (Iudea) Syria Palestine adı verildi. Ayrıca o, senatonun ve gücünü senatodan alan magistratlar ve promagistratların etkisini imparator lehine azaltan kanunlar çıkardı. Böylece Cumhuriyet yönetiminin en önemli kurumu olan senato bir siyasal güç olmaktan çıktı.

Beş iyi imparatordan sonuncusu olan Marcus Aurelius bir filozoftu. Onun zamanında Doğu'da Partlarla, batıda Germen kabilelriyle zorlu savaşlar yapıldı. Doğuya giden askerlerin yakalandığı ve onlar sayesinde İtalya ve başkent Roma'ya getirilen veba salgını yüzünden onbinlerce insan yaşamını yitirdi. Filozof imparator Marcus Aurelius'un büyük hatası, evlatlık edinmek suretiyle selefin belirlenmesi geleneğine bağlı kalmak yerine tahtı oğlu Commodus'a bırakmayı yeğlemesi oldu.

II.5. Severus Hanedanı

Commodus (İ.S. 176-192) dengesizdi. En az babası Marcus Aurelius kadar iyi bir eğitim görmüştü. Ancak bir imparator olarak, eğitimin yaratılıştan gelen karakteri değiştirmede her zaman yeterli bir güç olmadığının iyi bir örneğiydi. Kendisini erdemli kılacak her türlü eğitime isteksiz oldu. Temelsiz, dedikodudan ileriye gitmeyecek sözler, filozofların derslerinde öğrendiklerini kolayca unutturuyordu. Bu nedenle imparator olduğunda hiçbir rakibi, cezalandırması gereken bir düşmanı olmadığı halde saygısız ve zalim bir imparator olarak ortaya çıkması şaşırtıcı değildir. İstediği herkesi öldüren bu dengesiz ve zalim imparator, bir suikastın kurbanı oldu.

Commodus'un ölümünden sonra devletin başına kimin geçeceği konusu tertipçiler tarafından önceden düşünülmüş değildi. Buna rağmen onlar, bir imparator adayı bulmakta zorlanmadılar. Bu aday, halkın ve senatonun yakından tanıdığı Pertinaks adlı bir general idi. Askerlere istedikleri armağanları vereceğine yemin ederek imparatorluğunu ilan ettiren Pertinaks, senatoya eski saygınlığını kazandırmak düşüncesiyle işe başlayıp, paraya düşkün, başına buyruk Kent Muhafızlarını (praetoria Praefectae) ihmal edince siyasi yaşamının sonunu hazırlamış oldu. İmparator ilan edilmiş olduğu tarihten yaklaşık üç ay sonra, bir saray muhafızının mızrağına hedef olarak yaşamını kaybetti. Pertinaks'ın kesilerek vücudundan ayrılan başı, bir mızrağın ucuna takılarak gezdirildi. Açıkçası Roma'ya Muhafızların terörü egemen olmuştu. Bu terörü yaratanlar öylesine pervasızlaşmışlardı ki, bu zamanki dünyanın efendisi olan Roma imparatorluğun yöneticisini belirlemek

keyfiyetiyle yetinmediler, bu keyfiyeti Roma imparatorluk tahtını açık artırmayla satışa çıkararak, devleti en üst düzeyde yönetecek kişiyi belirleme konusunda, tarihte benzeri olmayan bir ilke imzalarını atarak, rezilce uyguladılar. Sonuçta ihale M. Didius İulianus adında, yaşlı (60 yaşında), zengin bir senatorde kaldı. Bir gurup asker, ihaleyi alan İulianus'u senatoya götürdüler ve askerlerin kararını bildirdiler. Senato, askerlerin emrivakisine çaresiz boyun eğdi ve İulianus'un imparatorluğu resmen ilan edildi.

İulianus'un bu şekilde imparator seçilmesini, Roma halkı içine sindiremedi. Gerçi sözünü ettiğimiz Roma halkı, Cumhuriyet Dönemi'nin o şanlı halkı, mücadeleci ve başı dik *Populus Romanus*'u (Roma halkı) değildi artık. Başkentte çok sayıda köle, azatlı ve yabancı vardı. İmparatorluğun Afrika'daki topraklarında Kuzey Afrikalılar, Mısırlılar, Mouriler (=Faslılar), Doğu eyaletlerinde Fenikeliler, Araplar, Yahudiler, Syrialılar Yerli Anadolu halkları (Hitit ve Frig kökenliler) ve Armenialılar vardı. Avrupa kesiminde ise Yunanlılar, Keltler, Germenler ve İberler bulunuyordu. İtalya ise İtaliklerindi, Tüm bu halklar ticaret, kölelik, askerlik ve vatandışlık bağışı gibi nedenlerle Roma'ya gelip yerleşmişlerdi. Bu özelliğine rağmen Roma halkı, imparatorluk tahtının ihaleye çıkarılmasına sessiz kalmadı. Sokağa çıkıp iki gün boyunca bu imparatoru protesto etti. Ardından yeni imparatorun seçiminden haberdar olan üç eyaletin valisi harekete geçti. Her üç vali de kendi lejyonlarınca imparator ilan edilmişti. Artık onlara düşen görev, Roma'ya gidip, görünüşte Pertinaks'ı öldürenlerden intikam almak, gerçekte ise imparatorluklarını senatoya onaylatıp yasallaştırmaktı. İç savaş, Afrika kökenli bir vali olan Septimus Severus'un zaferiyle sonuçlandı. Böylece Roma'da İmparatorluk tahtına, ilk kez Romalı olmayan bir yabancı oturmuş oldu.

İç savaş sırasında rakibi desteklediği için Bizantion'u (İstanbul) tahrip eden, İmparatorluğun sınırlarını Mezopotamya içlerine kadar genişleten Septimius Severus (İ.S. 193-211), Roma'nın başarılı imparatorlarından birisiydi. Britanya'ya yaptığı sefer sırasında hastalık dolayısıyla yaşamını yitiren Septimius Severus, imparatorluk tahtını açık artırma ile satan Muhafızları kovdu ve onların yerine yeni bir Kent Muhafızları ordusu kurdu.

Her Afrikalı gibi kehanete, büyüye ilgi duyan ve yaşamına bu boş işlere uygun olarak yön vermeye çalışan Septimius Severus'un iki oğlu, çocukluklarından beri birbirlerini sevmiyordu. Septimius Severus'un ölümünden sonra ortak imparator olan kardeşlerden küçük olan Geta, büyük olan Caracalla tarafından öldürüldü. Kardeşini öldürdükten sonra tek başına Roma imparatorluğuna hükmetmeye başlayan Caracalla (İ.S. 211-217), zalimliğiyle önceki dengesiz imparatorları aratmadı. Onun zamanında pek çok insan, suçlu suçsuz ayırımı yapılmadan katledildi. Ancak onun zamanında İmparatorluk sınırları içerisinde uygun yaşta ve erkek olan herkes Roma vatandaşı oldu. Ancak Caracalla herkesi Roma vatandaşı yapar-

ken humanist bir ideolojiyle hareket etmiş değildi. Onun düşündüğü tek şey, bu ilanla artacak olan vergi gelirinin imparatorluk hazinesini dolduracağıydı.

Caracalla, Doğu'da Parthlara karşı yapmayı planladığı bir seferi sırasında emrindeki generali tarafından bir suikastla öldürüldü. Onun ölümünden sonra Roma imparatorluğu hızla bir bunalıma sürüklendi. Severus sülasenin üyeleri olan imparatorlardan hemen hepsi doğu kültürüyle yetişmiş, yeteneksiz ve liyakatsiz imparatorlardı. Hatta Elagabalus (İ.S. 218-222) adlı imparator, Suriye'deki Güneş Tanrısı tapınağının müridi olmuştu. Bu nedenle o, kendi inancını Romalı tanrılarının önüne kayarak, Roma halkının nefretini kazanmıştı. Bu nedenle yakınları tarafından ortadan kaldırıldı. Onun halefi Severus Aleksander (İ.S. 222-235) de iyi bir asker ve devlet adamı olma özelliğine sahip değildi ve sonuçta Germania sınırında, Germenlerle savaşmak yerine barışı tercih etmesi askerleri tarafından öldürülmesine neden oldu. Böylece Roma tarihinin Severus Sülalesi yönetimi dönemi sona erdi.

II.6. Üçüncü Yüzyıl Bunalımı

Severus sülalesinden olan son imparatorun öldürülmüş olduğu İ.S. 235 yılından itibaren Diocletianus'un tam anlamıyla Doğu monarşizmini kurmuş olduğu 284 yılına kadar imparatorluk, asker imparatorlarca yönetildi. Başka bir ifadeyle imparatorluk askeri diktatörlüğe dönüşmüş ve bu dönemde 26 imparator tahta çıkmış, hiç birisi iki yıldan daha fazla tahtında oturamamış ve birisi hariç onların

hepsi öldürülmek suretiyle tahtından indirilmiştir. Onların hiçbirisi Romalı değildi. Hatta bunlardan birisi Philippus Araps (244-249) adlı bir zenciydi. Onu tahta çıkaran yöntem öncekilerden farklı değildi. O da iç ve dış savaşlardaki başarısızlıktan, entrika ve katliamlardan yararlanmış, emrindeki ordu tarafından imparator ilan edilmek suretiyle tahta oturmuştu.

Asker imparatorlar döneminde Roma imparatorluğu bir bunalım dönemi yaşadı. Bu bunalım dönemine "3. yüzyıl bunalımı" denilmektedir. Bunalımı yaşatan istilalardı. İmparatorluk toprakları dört bir yandan istila edilmişti. Germen kökenli Gotlar imparatorluğu kuzeyden istila etti. Ren ve Tuna ırmağındaki imparatorluk sınır savunma sitemi onlara katılan Kelt ve Britanya kavimleri tarafından yıkıldı. Sınır savunma sistemini yıkarak İtalya'ya kadar ilerleyen Gotlar arasında Franklar ve Alamanlar da vardı. Germen kökenli bu kavimlerin tarih sahnesine çıkışları ilk kez bu zamanda oldu. İmparatorluğun doğu sınır savunma sistemini çökertenler ise Sasaniler idi. Perslerin neslinden olan bu kavim, Parth Krallığını yıktıktan sonra Sasani Krallığını kurmuş, Fırat ırmağın boyunca kurulmuş olan Roma sınır savunma sistemini (= bu sisteme Limes denilir) kolayca aşmışlardı.

Sasani akınları Anadolu'daki Roma hâkimiyetini sarstı. Bu istilalar, imparatorluk içinde anarşi ve isyanların çıkmasına da neden oldu. Yerel yöneticiler, bu tür sorunları kendi inisiyatifleriyle yenmeye çalıştılar. İ.S. 270 yılına kadar tahta oturmuş olan hiçbir imparator, istilalara karşı başarılı olamadılar. Bu tarihte tahta çıkan İllyria kökenli İmparator Aurelianus (270-275), bu istilaları kısmen durdu, anarşi ve isyanları bastırarak birliği yeniden sağladı. Onu takip eden İllyria kökenli diğer iki imparator, devletin ekonomisini düzeltti. Ancak imparatorluğun asıl kurtarıcısı Diocletianus oldu. Fakat Roma uygarlığının parlak dönemi artık sonlanmıştı.

II.7. Roma Uygarlığının En Parlak Dönemi (İ.Ö. I ve İ.S. 2. Yüzyıllar)

Roma Cumhuriyetinin temel geliri vergilerdi. Devletten arazi alan müttefiklerden alınan vergi ve gümrük vergisi gibi değişik adlar altında toplanan vergiler ve ganimetler, Roma'nın temel gelirini oluşturan verileri oluşturuyordu. Ziraat ve özellikle ticaret ve sanayideki büyük gelişme, her ne kadar I. Pön Savaşı sonunda Roma'nın komşu adaları hâkimiyeti altına almasıyla sağlanacaksa da bu savaş öncesinde İtalya yarımadasında kurulan siyasal birlik, Ziraat, ticaret ve sanayinin gelişmesine olumlu katkıda bulundu. Ticaret ve sanayinin gelişmesinde başta Güney İtalya'daki Tarentum olmak üzere diğer Yunan kolonilerinin Roma hâkimiyetine girmesi etkili oldu. Tarentum'un İtalya federasyonuna dâhil olmasıyla Balkanlarla ticaretin yolu açıldı.

İtalya konfederasyonunun kurulmasıyla büyüyen ekonomi, kolay taşınabilir olan paranın da Roma'nın günlük yaşamına girmesini sağladı. İtalya'daki eski Yu-

nan kentleri (İ.Ö. 6. Yüzyıldan itibaren) ve Etrüsk kentleri (İ.Ö. 5. Yüzyıl) para basıp onları kullanırken, Romalılar değişim aracı olarak hayvanları kullanıyor ya da değiş tokuş yöntemiyle ticaret yapıyorlardı. Roma, bu ilkel ticaret yöntemine ilkin *Aes signatum* denilen dikdörtgen bakır çubuklarla (İ.Ö. 289) son verdi. Daha sonra, yeni sikkeler basıldı ve madeni para hızla Roma ekonomisinin bir parçası oldu. Para, özellikle İ.Ö. I. yüzyıldan itibaren, faizlerde istikrarsızlar ve enflasyon nedeni olacak kadar etkili kullanılabiliyordu.

İ.S. ilk iki yüzyıl içinde sanayinin birçok dalında devrim sayılabilecek gelişmeler oldu. Madencilikte (İspanya'da hancer, kılıç, zırh) ve Galya'da üretilen demir silahlar ve diğer araçlar, nicelik ve nitelik yönünden çok üstün bir duruma gelmiş, İtalya'da geniş bir pazar bulmuştu. İtalya çanak-çömleği, geniş pazar bulan bir diğer nitelikli sanayi ürünüydü. Roma dokuma metotları Galya'da (=Fransa) öğrenildi ve bu Roma eyaleti, kumaş üreten büyük işletmelerin bulunduğu ülke olarak ünlendi. Ancak sanayi de kullanılan enerji, hala insan gücüydü. Öte yandan makinelerden sanayide yararlanma yaygın olmasa da mümkündü. Zira Enerji nakli için viteslerle kullanılan ve suyla hareket eden çarklar kullanılıyordu. Ticaret, her biri Roma'da noktalanacak şekilde birbirlerine bağlanan yolların yapımı sayesinde emniyetliydi. Fakat ticaret aracı olarak hala öküz ve atlardan veya eşeklerden yararlanılıyordu. Bunlardan ilk ikisi yavaş hareket ediyordu. Üçüncüsü küçüktü ve onların ayaklarına nal yerine sandallar bağlanıyordu. Dolayısıyla bu araçlar, uzun mesafeli ticaret için pratik olmadığı gibi pahalıydı. Deniz ve ırmaklar(Ren ve Tuna nehirleri), bu nedenle ticaret için yeğlenen yollar, ticaretin geliştiği yerler odular. Baltık Denizi'nden, Kuzey Denizi'nden, Karadeniz'den, Kızıl Deniz'den, Atlantik ve Hint okyanuslarından gelen mallar Akdeniz'de birleşiyordu. Bu zamanda Muson rüzgârlarının esintisiyle ilgili bilgilere sahip olunduğu için, Hindistan'a gitmek mümkün oluyordu. İmparator Traianus, Nil Irmağı ile Kızıl denizi birleştirdi (Fakat bu kanalın ne derecede kullanıldığı tartışmalıdır).

Ticareti kolaylaştıracak önlemlerden birisi de standart uzunluk ve ağırlık ölçüler sisteminin kurulması oldu. Bütün imparatorluk sınırları içerisinde geçerli olan tek para sistemi kabul edildi. Özel teşebbüs, bankacılık hizmetleriyle desteklendi. İmparatorluk on bir gümrük bölgesine ayrıldı. Fakat imparatorluğun bu sistemli, canlı, parlak ekonomisi, İ.S. 2. Yüzyılda çöküş sürecine girecek şekilde bozulmaya başladı. Çünkü Roma, bu yüzyıldan sonra birikmiş zenginlikten yararlanılabilecek yeni ve verimli bölgeler fethetmedi ve sermaye, eğlence yerlerinde, sirkler ve sefahat alemlerinde faydasız olan lüsk şeyler uğruna harcandı. Madenler, otlak ve ormanlar, israf derecesinde kullanıldılar. Bu arada iş gücü, umutsuzluk ve duygusuzluk yaratacak denli çok sömürülür oldu. Sulama ve kurutma uygulamaları, tarım alanlarında kullanılmaz oldu. Artan devlet masrafları, vergi oranlarının artırılmasıyla sağlanmaya çalışıldı. Fakat bu da üretimi sekteye uğratan çözümdü. Ortaya çıkan olumsuzluk, çok para basarak, yani enflasyonla düzeltilmeye çalışıl-

dı. Fakat bu da iş adamlarında güvensizlik yaratıyordu. Sonuç olarak İ.S. 3. Yüzyılda kriz (3. Yüzyıl Krizi) yaşandı ve imparatorluk ekonomik ve siyasi yıkımın önüne geçemedi.

Roma yazını ve eğitimine ilişkin ilk eserler de Kartaca Savaşı'ndan önce yazılmaya başladı. Bunlardan daha önce söz ettik. İ.Ö. I. Yüzyılda ise Roma edebiyatı çok gelişmişti. Latin dilinde ilk eserler İ.Ö. I. yüzyıl ortalarında yazılmaya başlandı. Bu eserlerler Roma milliyetciliğinin Roma siyasetine egemen olmaya başladığı zamanda yazıldı. Roma milliyetçiliğinin ilk büyük temsilcisi Cato idi. Roma çiftçiliğini, gelenek ve göreneklerini öven Cato'nun yazdığı eserlerden birisi tarımla ilgiliydi. Ancak en önemli eserler İ.Ö. I. yüzyılda verildi. Bu yüzyılda büyük hitabet ustası ve yazarı olmasının yanı sıra felsefe alanında yazdıklarıyla ünlü olan Cicero, Tarihçi Livius, Galyalılarla yaptığı savaşlarla iç şavaşların tarihini yazan Caesar, filozof Lucretius, Vergilius, Horatius, Tibullus, Catullus ve Ovidius gibi şairler, mimari üzerine yazan Vitrivius bu yüz yılda yaşadılar. İ.S. I. ve 2. Yüzyıl ise Roma edebiyatının Gümüş çağıdır. Bu yüzyılda da edebiyatın her alanında eserler verildi. Tacitus ve Sallustius, bu dönemin en ünlü iki tarihçisidir. Senaca, felsefe alanında adını duyurdu. Martialis ünlü şairlerden birisidir. Daha sonraki yüzyıllara Hıristiyan tarihçiler damgalarını vurdular. Bu tarihçilerden birisi Eusebios'tur.

Mimari, heykeltraşlık ve resim sanatı da Yunan etkisinde gelişmiş, ancak Yunanlılar kadar başarılı olamamışlardır. En başarılı ve orijinal olan kültürleri hukuktu. Bu alanın ilk temsilcisi olan Scaevola, İ.Ö. I. yüzyıl başlarında öldü. Gerçek kanunu arayan Cicero, ondan çok etkilendi. İ.S. 180'li yıllarda ölen Gaius, birçok hukuk kitabına örnek teşkil edecek eser yazdı. Sonra İustinianus, yasalar özeti hazırladı ve İ.S. 222'de ölen Paulus, bir hukuk teorisi yazarak kanunu adil ve iyi olan şey olarak kabul etti. Paulus'tan sonra yaşayan Ulpianus ise kanunların yorumu ve devlet memurlarının görevi üzerine bir eser yazdı.

Bilim alanında Pilinius'u (İ.S. 23-79), Strabon (İ.Ö. 63- İ.S. 21), Ptolemaios'u (=Batlamyus: İ.S. 150-170), Kappadokyalı Aretaeus'u (İ.S. 130-190), Bergamalı Galenus'u (İ.S. 130-200) sayabiliriz. Plinius'un yazdığı Doğa Tarihi (Naturalis Historia), eskiçağda bilinen tüm bilimler üzerine bilgiler içermektedir ve bu nedenle onun bu eseri bir ansiklopedi özelliği de taşımaktadır. Uzun seyahatler yapan Strabon, Çoğrafya (geographia) adlı eserinde bilinen dünyanın genel bir tasvirini yapmış, bölgeler, ülkeler, kentler gibi coğrafi bilgilerin yanısıra tarih, din, matematik ve tıp ile ilgili bilgiler vermiş, alüvyon birikintilerinin nasıl meydana geldiğini ve dünyanın kabuğundaki değişmeleri açıklamıştır. Ptolemaios, trigonometrinin esaslarını, Pi sayısının tam değeri olan 3,416'yı belirtti. Matematik ve astronomide o güne kadar elde edilmiş bulunan bilgileri özetledi. Bu bilgiler, Arap ve Batı bilginleri tarafından benimsendi. Aretaeus, şeker hastalığı ile difteriyi ilk kez tarif eden kişi olarak tarihe geçti. Eski hekimlerin en büyüğü olan Galenus, insan anatomisi ve fizyolojisi üzerine çalıştı.

III. GEÇ ROMA İMPARATORLUĞU: GERİLEYİŞ VE ÇÖKÜŞ

III.1.İmparator Diocletianus ve Sonrası

284 yılında imparator ilan edilerek Roma tahtına oturan Diocletianus (İ.S.284-305), İmparatorluk yönetimini değiştiren reformlarla işe başladı. İmparatorluğun yönetimini Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayırdı. Bunların her birini de ikişer bölgeye ayırdı. Batının başkenti Milano, doğununki Nikomedia (İznik) oldu. Ortak imparator yaptığı Maksiminus'u Milano'da bırakan Diocletianus, kendisi Doğu başkenti Nikomedia'ya gitti. Ayrıca onların her biri kendisine birer halef seçtiler. Böylece *Tetrakhia* denilen dörtlü yönetim kurulmuş oldu. Artık imparatorluk iki *Augustus* ile iki *Caesar*'ın yönettiği dört idari bölgeden oluşuyordu. Eyaletler de Diokesis denilen yeni bir düzenlemeye tabi tutuldu. Onların valileri artık imparator tarafından atanıyordu. Zira Diocletianus Cumhuriyet kurumlarını kaldırmış, kendisi de artık *princeps* değil, *dominus noster* (=efendimiz) olmuştur. Başka bir ifadeyle Roma imparatorluğu, tam analamıyla doğu monarşizmine dönüşmüştü. İmparator olmanın koşulunu belli bir sistem içine alan, bağımsız güç odaklarının yarattığı anarşi ile isyanlara son veren, orduyu disipline sokan, ekonomiyi düzeltecek verimliliğe yönelik vergilendirmeyi uygulamaya koyan Diocletianus, ayrıca Hristiyanlara karşı da geçiş çaplı baskı kampanyasını yürüttü.

Diocletianus'un kurduğu Tetrarchia denilen dörtlü yönetim sistemi uzun süre yaşamadı. Onların halefleri olan rakip imparatorlar, hızla itilafa düştü ve imparatorluk yeniden iç savaşlarla çalkalandı. İmparatorluğun çöküşü de bu olumsuzluklara paralel olarak hızlandı. Zira sonraki imparatorlar da bu kötü gidişi ve iç savaşı durdurup birliği sağlayabilecek çap ve yetenekte değildi. İç savaşı yönlendiren unsurlar arasına dinsel çekişmeler de girmişti. Bu iç savaşla, katliam ve yıkımlar, Hıristiyanlığı ilk kez resmi din olarak kabul eden Costantinus'un (İ.S.305-337) imparator olduğu tarihe kadar devam etti. Hıristiyanlığın yerleşmesi için büyük çaba harcayan bu imparator da kötü gidişi tersine çevirecek bir başarıya imza atamadı. Ancak o, Bizantium'un adını Constantinopolis'e (İstanbul) çevirerek, bu kenti ikinci bir Roma (Nova Roma=Yeni Roma) yapmaya çalıştı. Artık Constantinopolis, Roma imparatorluğunun yeni başkenti olacaktır.

Constantinus'un ardılları olan II. Constantinus (İ.S. 337-361) ve İulianus zamanında (360-363) imparatorluğun gerilemesi devam etti. Paganlığı güçlendirmek amacıyla Hıristiyanlara baskı uygulayan İulianus, Sasanilerle yaptığı savaşta yenildi ve yaşamını kaybetti. İmparatorluk sınırları içerisinde dinsel barışı sağlamaya çalışan sonraki imparator Valentinus (363-375) ise yaşamını Gotlarla savaş sırasında yitirdi. 379-395 yılları arsında hüküm süren Theodosius, dinsel çekişmeleri ortadan kaldırabileceği düşüncesiyle imparatorluğu Doğu ve Batı olarak ikiye ayırdı. Ancak İmparatorluğun bu şekilde resmen ikiye ayrılması Theodosius'un ölmüş olduğu tarihte, yani 395 yılında gerçekleşti.

III. 2. Roma Hukuku

Buraya kadar Yunan etkili Roma kültüründen söz ettik. Ancak Yunan etkili olmayan, tamamen Roma başarısı olan alanlar da vardı. Bunlardan birisi hukuk, diğeri devlet yönetimidir. Hukuk ve devlet yönetimi, Romalıların erken tarihlerinden itibaren uygarlığa yaptıkları en önemli ve onlara özel olan katkılarıdır. İlk yazılı yasaları İ.Ö. 450 yılında yazılmış olan 12 levha kanunlarıydı. Daha sonra, çıkarılan yasalarla ünlü Roma hukuku inşa edildi. Bu yasların çoğu Halk meclisinde çıkarılan ve daha çoğu Plebslerin magistrat seçilip seçilemeyeceğine ilişkin yasalardı. Bu nedenle bu yasalar anayasal nitelikliydi. Fakat Romalıların kendilerinin de gurur duydukları tüm Roma hukuku 12 levha kanunları ile Halk meclislerinin çıkardığı kanunlardan ibaret değildi. Özellikle anayasal olmayan, kişi ve toplumları ilgilendiren yasalar, Roma'nın adli işlerinden sorumlu en üst magistratlarından olan Praetorlerin yayınladıkları edictumlarda (emirnameler) birikti.

Roma'da iki Praetor vardı. Her yıl halk tarafından seçilen bu praetorlerden birisi kent Praetorü (=Kent Yargıcı), diğeri Yabancılar Praetorü (Yabancılar Yargıcı) idi. İlki yalnızca Roma vatandaşlarının davalarıyla ilgileniyordu. Bu davaları içeren Roma hukukuna *ius civile* (=Vatandaş hukuku) denilir. İkincisi Roma'daki yabancıların davalarına bakıyordu. Bu davaları içeren Roma hukukuna da *ius gentium* (Roma vatandaşı olmayan milletlerin hukuku) denir. Bu sistem aynı şekilde eyaletlere de aktarıldı. Fakat eyaletlerdeki adli işlere Praetorler değil, eyalet valileri ya da onun tayin ettiği yardımcıları bakıyordu. Ayrıca eyaletlerde valinin adli işi, eyaletteki Roma vatandaşlarıyla sınırlıydı. Zira eyalet kentleri özerk idiler ve kent vatandaşları kent yasalarına tabi idiler. Onların davalarına kent yargıçları ya da jürileri bakıyorlardı. Ancak eyelet valilerin baktığı davalarla ilgili edictumları da ius civile kapsamındaydı. İus civile ve ius gentium arasında var olan ayırım, İ.S. 212 yılında sona erdi. Zira bu tarihte, Roma imparatoru Caracalla, imparatorluk sınırları içindeki tüm özgür erkeklerin Roma vatandaşı olduğunu ilan eden bir edictum(=ferman) yayınladı. Böylece herkes Roma vatandaşı olmuş ve vatandaş ya da yabacı hukuku ayrımı ortadan kalkmıştır.

Praetorlerin her yıl yayındıkları edictumlar, mahkemelerine getirilen davalarla ilgili hükümleri içeriyordu. Bu hükümler, öncelikle yargıçları meşgul edebilen dava türlerini tanımlıyorlardı. Ayrıca, davacı ve davalıların şikayetleri, prosedür ile ilgili yakınmalara da bu edictumlarda yanıt veriliyordu. Yalnızca kendilerine arz edilen davaların dava edilir olup olmadığına bakan Praetorler, eğer davayı, dava edilir bulursa, Romalıların adına *iudeks* dedikleri bir hakim tayin ederdi. Mahkemede davalı ve davacıları dinleyen ve karar veren, Praetorün atadığı bu hakim olurdu. Praetor bazen, davanın önemi ve büyüklüğüne göre birden fazla hakim atardı. Bu hakimlerin biri dışındakiler, hakime muhalif edebilecek jürileri oluştururlardı. Praetorün atadığı hakim ya da hakimler, aristokrat ailelerden,

eğitimli kişilerden seçilirdi. Zira Roma'nın aristokrat vatandaşları, hukuk bilgisine sahip olacak kadar eğitim alırlardı. Mahkemelere şahit getirmek ve yazılı belge sunmak, davalı ve davacıların haklarıydı. İfadeler yeminli oluyordu. Eğer yargıç, davayı taraflı yönetir ya da yeteneksizliği nedeniyle adil olmazsa şiddetli cezaya çarptırılırdı. Ayrıca hakimin davadan çekilme hakkı olduğu gibi, davacının da reddi hakim talep etme hakkı vardı.

Hakimler veya davalı ve davacılar, gerektiğinde hukuk konusunda uzman kişilerden yararlanabilirdi. Özellikle İ.Ö. I. yüzyıldan itibaren praetor edictumlarıyla ilgili yorumlar ve yasalarla ilgili bilimsel incelemeler yapan bu uzmanlar, sağladıkları yardım için bir ücret talep etmiyorlardı. Başka bir ifadeye onların bu günkü avukatlar ya da bilirkişiler gibi önceden belirlenmiş ücret tarifeleri yoktu. Ancak onlar, yaptıkları bu hizmetler için kendilerine verilen armağanları kabul ederler, ayrıca siyasi nüfuz edinirlerdi. Hukuk uzmanlarının hukukla ilgili yorum ve incelemeleri, zaten sayısı çok olan yasaları daha da karmaşıklaştırdı. Bu nedenle İ.S. 4. yüzyılda Roma yasalarının bir araya getirilmesini amaçlayan yasa derlemeleriyle ilgili çalışmalar yapılmaya başladı. *Codeks* denilen bu yasa derlemeleri, Batı Roma imparatorluğunu yıkılmasından sonra kurulan Germen kökenli devletler ile Kutsal Roma-Germen imparatorluğunun da esin kaynağı oldu. Bizans zaten Doğu Roma imparatorlu'nun devamıydı. Bu günkü çağdaş Avrupa hukuku ve bizim hukukumuzun da temelinde Roma hukuku vardır.

İ.S. 3. yüzyıldan 6. yüzyıla kadar Roma imparatorluğunun siyasi ve ekonomik yapısı parcalanmaya devam etti. Buna paralel olarak Roma sanatı ve bilimi de geriledi. Edebiyatçılar, klasik yazarların eserlerini eleştirmek, kopye temek, özetlemek ve bir araya getirmekle uğraşırlarken felsefe yazıları okul çocuklarına okutulmak için yazılan ahlaki ilkelerle ilgili olmaya başladı ve öyle devam etti. ydi. Tarihçiler, eski tarihçilerin eserlerinin basit şekline öykündüler, masal gibi anlatılan biyografiler yazdılar. Hukuk bilimi, Diokletianus'un kurduğu yeni imparatorluk düzeninden sonra eski canlılığını yitirdi. İ.S. 6. yüzyılda imparator Iustinianus, yasaları derletti ve İustinianus hukuku denilen bu derleme, Roma hukuku başarısının son vasiyetnamesi sayılabilir. Resim, heykel ve mimarlıkta da orijinallik çok azdı. Eğitim-öğretim, basit ve birbirine benzer kalıplarla okutulan yedi dalla (gramer, yazma sanatı, hitabet, matematik, müzik, geometri ve astronomi) ile sınırlandı. Sözünü ettiğimiz yüz yıllarda yaratıcı etkinlikler, daha çok ve geniş ölçüde Hıristiyanlıkla ilgili olmaya başladı.

III.3. Hıristiyanlar

Diğer doğu inanışlarının birçok özelliğini taşıyan Hıristiyanlık, bir kimsenin komşusuna da kendisi gibi davranmasını öğütlüyor, bu davranışının ve iyi yaşamın ödülünün ölümden sonraki yaşamda kurtuluş olacağını vaad ediyordu. Bu dünyada kendilerinin refah ve mutluluğu için hiçbir beklentisi olmayan aşağı sınıf mensuplarına, yeni dinin vaat ettiği cennet, cazip geldi ve tutuldu. Bir tek tanrının bulunduğu ve bu tanrıya inananların Roma tanrılarına boyun eğmemeleri, neden boyun eğmemeleri gerektiği anlatılmak suretiyle pagan Romalılar rahatsız edildi. Çünkü paganlar, kendi tanrılarını memnun ettikleri sürece mutlu olabileceklerine inanıyorlardı. Ayrıca Hıristiyanlar, Roma otoritesini sağlayan yasaları değil tanrı yasalarını tanıyorlardı. Yani Roma otoritesi onlar yüzünden sarsılıyordu. Bu nedenle Hıristiyanlar, erken imparatorluk döneminden itibaren büyük eza ve işkencelere tabi tutuldular. Buna rağmen öğrettikleri şeylerin var olan koşullara uyması, misyonerlerin iyi çalışması, Musevilerin dağılması ve inançlarının imparatorluk içinde her yere yayılmasıyla büyüdü ve yaşadı.

İmparatorluk sınırları içinde Hıristiyanlığın yayılması ve insanlar tarafından zamanla yaygın kabul görmesiyle Kilise teşkilatı gelişti ve Kilise Laik (seküler) Roma devletinin zayıflayan otoritesi karşısında güçlendi. Kilisenin güçlenmesi, insanı ilgilendiren tüm kurum ve kuruluşların tanrının iradesini temsil eden yeryüzündeki vekilleri tarafından yönetilmesi gerektiği düşüncesini yerleştirdi. Roma imparatorları, I. Constantinus'tan itibaren güçlenen Kiliseyi muhatap alıp, uzlaşma yoluna gitti. Artık devlet ve Kilise, insanların yaşamını birlikte yöneteceklerdi. Fakat böyle bir yönetim konusunda kesin sınırlar koyulmadı. Bu nedenle, bu durum Batı kültüründe sürüp gidecek olan bir anlaşmazlığın temelini oluşturdu. Öte yandan Hıristiyanlık, siyasi gücün üstündeydi. İnsanların yaşamına egemen olan, bütün yaratıcı faaliyetlerde insana ilham veren Kiliseydi.

Kilise rahipleri, insanların temel sorunlarına cevap verebilmek için felsefeyle ilgilendiler. Onların kaynağı Eski Yunan ve Roma filozoflarıydı. Buldukları yanıtlar, basit, ancak tamdı. Tanrı yegâne üstün gerçekti ve tanrı gerçeği açıklıyordu. Tanrının iradesi insanın tarihini aydınlatmaktaydı. Bu kavramlarla tanrının varlığının ispat edilmesi, bu delillerle görülmüş mucizelerin bağdaştırılması ve dinsizlerle din düşmanlarına karşı savaş açılması gerekiyordu. Bu amaç ve kaygılarla yazan Hıristiyan rahip filozoflarının en önemlileri şunlardı: Origenes (185-254), Jerome (340-420), Augustinus (354-430). İlki Eski Ahit'i (=Tevrat) yorumlamaya ve sistematik bir Hıristiyan din kitabı hazırlamaya gayret gösterdi. İkincisi İncil'i Latince'ye çevirdi. Vulgata olarak benimsenen bu çeviri bu gün dahi kabul görmektedir. Üçüncüsü, İncil'den sonraki en önemli Hıristiyan din kitabı sayılan "Tanrı kenti"ni (=civitas Dei) yazdı.

Hıristiyan edebiyatının en önemli ürünü, İ.S. I. yüzyılın ikinci yarısında yazılmış olan Yeni Ahit (=İncil) idi. Vaazlar, Hıristiyanlık destanları, Azizler üzerine uydurulmuş romantik öyküler ve ilahiler, Hıristiyan edebiyatının diğer önemli unsurlarını oluştururlar. Hıristiyanlara göre sanatın, inancın yayılması ve Tanrının yüceltilmesinde bir ifade gücü vardı. Bu nedenle Hıristiyanlık, sanat alanındaki yaratıcı etkinliğin de ilham kaynağı oldu. Fakat ilk Hıristiyanların çoğu toplumun aşağı sınıfından olan insanlarıydı. Eğitimli değillerdi. Bu nedenle Hıristiyan sanatının ilk ürünleri, el işiyle sınırlıydı.

Hıristiyanlık, I. Constantinus'un Hıristiyanlığı kabul etmesinden sonra, zengin sınıflar içinde de yayılmaya başladı ve buna bağlı olarak sanatın kalitesi ve çeşidi arttı. Resimlerin yerini mozaikler aldı. Heykellerde ve mimarlıkta Hıristiyan temalar ve etkiler görülmeye başladı. Fakat bu sanat ürünlerinin çoğu teknik mükemmellik ve güzellikten yoksundu. Çünkü Hıristiyanlar için bunlar ikinci dereceden önemli şeylerdi. Fakat İ.S. 6. yüzyılda Iustinianus tarafından yaptırılmış olan İstanbul'daki Ayasofya, Yunan Ortodoks Hıristiyan mimarlığının bir şaheseriydi.

Hıristiyanlığın en köklü ve en önemli etkisi ahlaki ve sosyal kavramlar yönünde olmuştur. Bu yönde aşılanmaya çalışılan, insan hayatının kutsallığı, ahlaki sorumluluk ve kişisel bağımsızlık fikriydi. Ailenin erdemleri, yoksulluğa katlanarak tanrı katında yükselme bu fikrin diğer önemli unsurlarıydı. Keşişler, Hıristiyanlığı yayarken özellikle yoksulluğu yaşayarak, fakirlere Hıristiyanlığın dünyevi olana, maddiyata ihtiyacı olmadığını gösteriyorlardı. Kısacası bu din Roma imparatorluğu sınırları içerisindeki Kudüs'deki Yahudi inancının bir franksiyonu olarak doğmuş, imparatorluk sınırları içinde gelişip büyümüş, nihayetinde Batı Uygarlığında önemli rol oynayacak büyük bir din haline gelmiştir.

III.4. Germenler ve Hunların İstilaları ve Roma Uygarlığının Sonu

Theodosius'un 395 yılında ölümünden sonra resmen ikiye ayrılan İmparatorluğun doğusunun ilk imparatoru Arkadius, Batınınki ise Honorius idi. Honorius'tan sonra Doğu Roma ile Batı Roma arsındaki bağ hızla kopmaya başladı ve sonraki yarım yüz yıl içinde Britanya, Galya, İspanya ve Afrika, Batı Roma'nın denetiminden çıktı. İ.S. 410 yılında İtalya'yı istila eden Vizigotlar (batı Gotlar) Roma'yı yağmaladılar ve sonra İtalya'yı terk edip Güney Galya (=Fransa) ve İspanya'ya geçtiler. Bu günkü Doğu Almanya'dan hareket eden Vandallar, Galya ve İspanya'dan geçip, Cebeli tarık Boğazını aştılar ve Roma'nın bir bakıma tahıl deposu olan zengin eyaleti Afrika'yı istila ettiler. Böylece Kuzey Afrika Roma imparatorluğunun bir parçası olmaktan çıktı (İ.S. 455). Bu tarihten kısa bir süre önce (İ.S. 451-452) Hunlar Doğu Roma imparatorluğuna saldırdılar, ardından Galya ve İtalya'ya akınlar yaptılar. Büyük hükümdar Attila, Kuzey İtalya'ya girdi.

Fakat Attila İtalya'da kalmadı. Bunun nedeni muhtemelen kendisine gelen Roma Piskoposunun ricasını önemsemiş olması değil veba salgını korkusuydu. Hunlar Attila'nın ölümünden sonra döndükleri orta ve doğu Avrupa'da eridiler. Bu günkü Macarların geçmişinde Hunlar vardır.

İ.S. 476 yılında Odovakar komutasındaki Ostrogotlar (Doğu Gotları) İtalya'ya saldırdı. Odovakar, Batı Roma imparatoru Romulus Augustus'u tahtından indirdi. Böylece Batı Roma imparatorluğu yıkıldı. Kuzey Almanya'dan hareket eden İutlar, Angl'ler ve Saksonlar, Britanya'yı istila ederek, bu ülkedeki Roma hakimiyetine son verdiler. Doğu Roma İmparatoru İustinianus, İtalya'yı yeniden imparatorluğa bağlamayı başarsa da bu daimi olmadı. Aşağı Ren Nehri boylarından gelen bir başka Germen boyu olan Lombardlar, İtalya'yı istila ettiler ve İtalya bağımsız devletlere bölündü. Doğu Roma İmparatorluğu, daha sonra Bizans adıyla tanıdığımız imparatorluğa dönüşerek, Fatih Sultan Mehmet'in fethine kadar ayakta kalmayı başaracaktır. Fatih Sultan Mehmet, Ortaçağ'da yükselişe geçen doğu uygarlığının siyasi başarısının sembolüdür. Bu uygarlık islam uygarlığıydı. Önce Araplar, sonra Türklerin temsil ettiği bu uygarlık, Avrupa rönesansından sonra gerilemeye başladı.

Kaynakça

AKŞİT, O.*Roma İmparatorluk Tarihi* I-II. İstanbul Üniversitesi Yayınları. İstanbul 1985.

ALEXIOU, S. *Minos Uygarlığı* (çev. E.T. Tukunay). Arkeoloji ve Sanat Yayınları. İstanbul 1991.

ANDREWES, A. *Greek Society*. London 1967.

ALFÖLDY, G. *The Social History of Rome* (Almanca'dan İngilizceye çev. D. Braund-F. Pollock). London-Sydney 1984.

ANDREWES, A. *Greek Society*. London 1967.

AUBERT, J. *Business Managers in Ancient Rome. A Social and Ekonomic Study of Institores, 200 B.C.-A.D. 250*. Leiden-New York-Köln 1994.

BAYDUR, N. *İmparator Iulianus*. İstanbul Üniversitesi Yayınları. İstanbul 1982.

BEAN, G.E. Eski Çağda Ege Bölgesi (çev. İ. Delemen). Arion Yayınevi. İstanbul 1995.

BLANCK, H. *Antikçağda Kitap* (çev. Z.A. Yılmazer). Dost yayınları. Ankara 2004.

BLANCK, H. *Eski Yunan ve Roma'da Yaşam* (çev. İ. Tanrıkut). Arion Yayınevi. İstanbul 1999.

BOSWORTH, A.B. *Büyük İskender'in Yaşamı ve Fetikleri.* Fetih ve İmparatorluk (çev. H. Çalışkan). Dost Kitabevi Yayınları. Ankara 2005.

BURNS, E.M. *Western Civilizations*. Their History and Their Culture. Vol.1. New York. 1969.

ÇELEBİCAN, Ö.K. *Roma Hukuku*. Yetkin Yayınları. Ankara 2003.

ÇELGİN, G.*Eski Yunan Edebiyatı*. Remzi Kitabevi Yayınları. İstanbul 1990.

ÇELGİN, G.*Helenistik Çağ Şiiri*. Arkeoloji ve Sanat yayınları. İstanbul 2000.

CHODOROW, S.-KNOX, M. *The Mainstream of Civilization.* New York 1969.

CLOUGH, S.B. *Uygarlık Tarihi*. Dünyamızın Başlagıcından Bugüne Kadar (çev. N. Önol). Ankara 1965.

DEMİRCİOĞLU, H. *Roma Tarihi* I/1. Menşelerden Akdeniz Havzasında Hakimiyet Kurulmasına Kadar. TTK Yayınları. Ankara.

DIAKOV, V.- KOVALEV, S. *İlkçağ Tarihi* I (çev. Ö. İnce). Vyayınları. Ankara 1987.

DROYSEN *Büyük İskender* I-III (çev. B. Candemir). Sosyal yayınları. İstanbul 2000.

DURANT, W. *Caesar and Christ*. A History of Roman Civilization and of Christianity from Their Beginnings to A.D. 325. New York 1944.

DÜRÜŞKEN, Ç. *Roma Dini*. Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları. İstanbul 2003.

DÜRÜŞKEN, Ç. *Roma'nın Gizem Dinleri*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları. İstanbul 2000.

ERİM, M. *Latin Edebiyatı*. Remzi Kitabevi yayınları. İstanbul 1987.

ELIADE, M. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi* I-III (çev. A. Berktay). Kabalcı Yayınevi. İstanbul 2003.

FRIEDELL, E. *Antik Yunan'ın Kültür Tarihi* (çev. N. Akça). Dost Kitabevi yayınları. Ankara 1999.

FREEMAN, Ch. *Mısır, Yunan ve Roma*. Antik Akdeniz Uygarlıkları (çev. S. Kemal Angı). Dost Kitabevi yayınları. Ankara 1996.

GIBBON, E. *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi* I-III (çev. A. Baltacıgil). BFS Yayınları. İstanbul 1987.

HANSE-LEONARD *Helen-Latin Eskiçağ Bilgisi*. I-II (çev. S.Y. Baydur). İstanbul 1953.

HENDERSON, B.W. *Five Roman Emperors*. Roma 1968.

Homeros *İlyada ve Odysseia* (çev. A. Erhat-A. Kadir).

Herodotos *Herodot Tarihi* (çev. A. Erhat).

HOWGEGO, Ch. *Sikkelerin Işığında Eskiçağ Tarihi* (çev. O. Tekin). Homer Kitapevi Yayınları. İstanbul 2000.

İPLİKÇİOĞLU, B. *Eskibatı Tarihi.*I Giriş, kaynaklar, Bibliyografya. TTK yayınları. Ankara

İPLİKÇİOĞLU, B. *Eskiçağ Tarihinin Anahatları* II. Marmara Üniversitesi yayınları. İstanbul (Tarihsiz).

JACKSON, R. *Roma İmparatorluğunda Doktorlar ve Hastalıklar* (çev. Ş. Mumcu). Homer Kitapbevi. İstanbul 1999.

JONES, A.H.M. *Roman Goverment and Law*. Oxford 1960.

JONES, W.D.-MONTGOMERY, H. *Civilization Though the Centuries*. London 1960.

KAYA, M.A. *Anadolu'daki Galatlar ve Galatya Tarihi*. İlya Yayınları. İzmir 2005.

KAYA, M.A. *Türkiye'nin Eskiçağ tarihi ve Uygarlıkları.*Cilt 1: Tarih Öncesi Çağlardan Perslere Kadar. İlya Yayınları. İzmir 2012.

KAYA, M.A. *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi ve Uygarlıkları.*Cilt II: Pers Hakimiyeti ve Hellenistik Dönem. İlya Yayınları. İzmir 2012.

KRETZSCHMER, F. *Antik Roma'da Mimarlık ve Mühendislik* (çev. Z.Z. İlkgelen). Arkeoloji ve Sanat Yayınları. İstanbul 2000.

LANDERS, J.G.*Eski Yunan ve Roma'da Mühendislik* (çev. B. Bıçakçı). Tubitak Yayınları. Ankara 1996.

LAUFFER, S. *Büyük İskender* (çev. N. Sorguç). İlya Yayınları. İzmir 2004.

LINTOTT, A., vd. "*The Last Age of the Roman Republic, 146-43 BC*". Şurada: The Cambridge Ancient History. Vol. IX (ed. J. A. Crook- A. Lintott). Cambridge 1999.

LEVİ, P. *Eski Yunan* (çev. N. Erdilek). İletişim Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi. C. III. İletişim Yayınları. İstanbul 1987.

LISSNER, I. *Uygarlık Tarihi* (çev. A. Moran). Nokta Kitap yayınları. İstanbul 2006.

MAGIE, D. *Roman Rule in Asia Minor*. Princeton 1950.

MASSIE, A. *The Caesars*. London 1983.

MANSEL, A.M. *Ege ve Yunan Tarihi*. TTK Yayınları. Ankara 1984.

McNEILL, W.H. *History Handbook of Western Civilization*. Chicago 1958.

MOSCATİ, S. *Fenikeliler* (çev. S. Gül). Dost Yayınları. Ankara 2004.

PARKER, H.M.D. *The Roman Legions*. Chicago 1985.

PRICE, SR.F. *Rituals and Powers*. The Imperial Cult in Asia Minor. Cambridge 2002.

ØRSTED, P. *Roman İmperial Economy and Romanization*. Copenhagen 1985.

ROBINSON, J.H.- BREASTED, J.H.-SMITH, E.P. *History of Civilization*. Earlier Ages. New York 1960.

RONAN, C.A. *Bilim Tarihi*. Dünya Kültüründe Bilimin Tarihi ve gelişmesi (çev. E. İhsanoğlu-F. Günergun). Tübitak yayınları. Ankara1983.

ROSTOVTZEFF, M. *The Social and Economic History of the Hellenistic World*. Oxford 1964.

ROSTOVTZEFF, M. *The Social and Economic History of the Roman Empire* I-II. Oxford 1979.

RUSSELL, B. *Batı Felsefesi Tarihi* I-III (çev. M. Sencer). Bilgi yayınevi. Ankara 1972.

ROUX, P. *Roma İmparatorluğu* (çev. İ. Yarguz). Ankara 2005.

SCULLARD, H.H. *A History of the Roman World 735 to 146 BC*. London-New York 2000.

SERDAROĞLU, Ü. *Eskiçağda Tıp*. Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü yayınları. İstanbul 2002.

SOUTHERN, P. *Pompey The Great*. Charleston 2002.

TARAPOREWDA, I.J.I *Zerdüşt Dini* (çev. N. Damar). İstanbul 2002.

TARN, W.W. *Hellenistic Civilisation*. London 1930.

TEKİN, O. *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*. İletim yayınları. İstanbul 2008.

TEKİN, O. *Eski Anadolu ve Trakya*. Ege Göçlerinden Roma İmparatorluğu'nun İkiye Ayrılmasına kadar (İ.Ö. 12. – M.S. 4. Yüzyıllar Arası). İletişim yayınları. İstanbul 2007.

THILLY, F. *Yunan ve Ortaçağ Felsefesi* (çev. İ. Şener). İzdüşüm Yayınları. İstanbul 2002.

THOMSON, G. *Tarih Öncesi Ege* I-II (çev. C. Üster). Payel yayınları. İstanbul 1998.

TOKAREV, S.A. *Dünya Halklarının Dinler Tarihi* (çev. R. Aksungur). Ozan Yayıncılık. İstanbul 2006.

VILLEY, M. *Roma Hukuku* (çev. B. Tahiroğlu). Der Yayınları. İstanbul 1985.

WALBANK, F.W. vd. "The Hellenistic World". Şurada: *The Cambridge Ancient History*. Vol. VII/1 (ed. F. W. Walbank-A.E. Astin- M.W. Frederiksen- R.M. Ogilvie). Cambridge 2003.

WEBSTER, G. *Roman Imperial Army*. London 1969.

5. BÖLÜM

YAKIN DOĞU UYGARLIKLARI*

PERS UYGARLIĞI[2]

Eski Pers İmparatorluğu, kabaca bugünkü İran İslam Cumhuriyeti'nin eski Persia (veya Persis) ise, bugünkü Fars eyaletinin (Şiraz bölgesi) topraklarına karşılık gelir. Bugünkü İran'a Medlerle birlikte gelen Persler, Elam ülkesi ile İran körfezinin doğusundaki dağlık bölgede yaşıyorlardı. Asur kaynakları ise onlardan ancak İ.Ö. 1000 yılından itibaren söz etmektedir. Pers İmparatorluğu sürekli olarak komşularında gıpta uyandırmıştır. Makedonya kralı Filippos'un rüyasını gerçekleştirmeye çalışan oğlu Büyük İskender, bu toprakları fethederek Doğu ile Helenizmi birleştirmek istemiş, ancak eseri kalıcı olmamıştır. İran toprakları, yüksekliği genelde 1000 m'yi aşan, yüksek yaylalardan oluşur. Kurak, çoğunlukla da çöllerle kaplı yaylalar ve bu platolar Pers uygarlığı ile canlanmıştır. Platolar kuzeyde Elbruz Sıradağları ile Hazar Denizi'nden, batıda Zagros Dağları ile Dicle ve Fırat Havzası'ndan ayrılır. Sülale, güneyden kuzeye kadar, Amon'a adanmış birçok tapınak inşa eden, Peye (İ.Ö. 751-716) gibi büyük firavunlar yetiştirdi. Kitabı Mukaddes'teki Işaya bölümü İbranîlerin bunlardan gördüğü destekten söz eder (Craig vd, 1990, Özçelik, 2002, Brosious, 2006).

Siyelk Uygarlığı

Mezopotamya ve İndus uygarlıklarının merkezleri arasında yer alan İran, daha çok bozkır dünyasının bir parçası olmakla birlikte, oldukça erken sayılabilecek bir tarihte insan yerleşmelerine sahne olmuştur. VII. binyılda neolitik Tepe Tange Çakmak yerleşmesi sivrilir. İran Yaylası'nda VI.-IV. binyıllara tarihlenen

---

* Bu bölüm Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. İsmail Güven tarafından hazırlanmıştır.

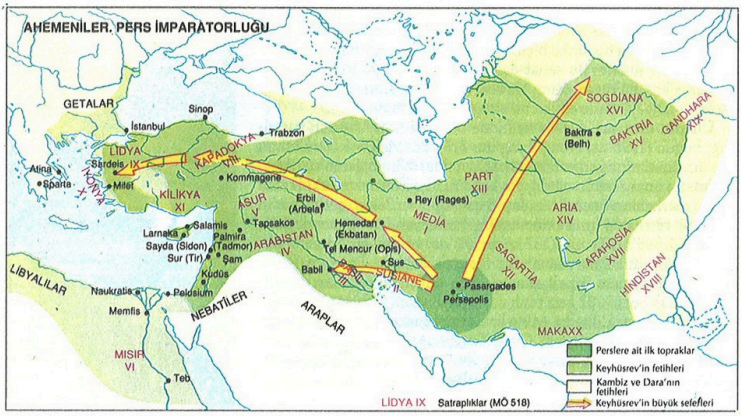
köy ve tarımsal etkinlik izlerine rastlanmıştır. En ünlü sit, Tahran yakınlarındaki Siyelk Tepe'dir. Bu yerleşmenin kökeni tam olarak kanıtlanamamıştır. Burada yapılan kazılarda dallardan yapılmış kulübelerin, kerpiç evlerin, sığır ve koyun besiciliğinin, taş aletlerin, seramik eşyanın, işlenmiş kemiklerin ve deniz kabuklarının izlerine rastlanmıştır. IV. binyılın başında tuğla kullanılmaya başlanmış, seramikler hayvan motifleriyle bezenmiş, bakır yaygın olarak kullanılır ve bölge halkı, dışarıdan kırmızı akik ve firuze taşları getirtirmişlerdir. Bu son bulgu, Arabistan-İran (Basra) Körfezi kıyılarında yaşayan ticarî ilişkilerin geliştiğine işaret eder. Tarihöncesi İran uygarlığı, IV. binyılın sonunda, yeni kültürel akımlarla ilişki sonucu, dönüşüme uğrar, Bu akımlardan Orta Asya üzerinden gelen birincisi, uzun süre Yayla'nın kuzeydoğu bölgesiyle sınırlı kalmıştır. Batı'dan gelen ikincisiyse, Sus ve Elam ülkesinden İran'ın geri kalan kesimlerine yayılmıştır. Zagros Dağları'nın eteklerinde, Mezopotamya ile ilişkide olan Elam ülkesinin Asyalı halkları, sonradan yüksek yaylalarda da benimsenen kendi yazılarını geliştirirmişlerdir (Günaltay, 1987).

Elam Uygarlığı

III. binyılın başında, Elamlılar, başta İran-Mezopotamya sınırındaki Susiane (bugünkü Huzistan) Ovası olmak üzere, bütün Güney İran'a yayılmışlardı. Elam Devleti'nin ilk başkenti Sus'tur. Elam devleti, Mezopotamya uygarlığından çivi yazısını, tabletleri, silindir biçimindeki mühürleri ve düz kırmızı çanak çömlekleri alır. Bu etkiler, doğal kaynaklar bakımından, zengin Yayla ile hammaddelerden yoksun Susiane ve Mezopotamya arasında «karum ticareti» geliştikçe çoğalmıştır. Bu ticaret, İran devleti üzerindeki Mezopotamya etkisini güçlendimiştir. Ayrıca, Akkad imparatorluğu, İ.Ö. XXIII. yy.da, Elam devletini kendi içinde eritir, bununla birlikte, arkeolojik kaynakların yetersizliği nedeniyle, III. binyılın bu ikinci yarısında Mezopotamya etkisinin yaylanın içerilerine kadar yayılıp yayılmadığı bilinmemektedir. Siyelk'te bir kopukluk olur. Kuzeydoğuda, Hisar'da, IV. binyıldan başlayarak kendini hissettiren Doğu'nun kültürel etkisi, Orta Asya kökenli siyah veya gri-siyah bir seramiğin benimsenmesinden ibaret gibidir (Marc, 2006). Elamlılar, Mezopotamya'nın etkisi altında kalmakla birlikte, Akkad İmparatorluğu'nun siyasî hegemonyasına karşı çıkarlar. Gözü pek savaşçılar olarak Mezopotamya'nın boyunduruğundan kurtulup, Tran'ı uzun bir çatışma dönemine sokarlar.

Ahemenî (Akamanış) İmparatorluğu

Elde yazılı kaynak olmadığından, birçok bölgesel kültürün özgün yanları arkeoloji tarafından ortaya çıkarılmaktadır. Söz konusu kültürlerin başında, Amlah kültürü ve Asur yıllıklarında daha ileri bir tarihte beliren Orta Asya bozkırlarından göç etmiş halklar, Hazar Denizi'nin güneyindeki Medler, daha güneydeki Persler ve daha doğudaki Partlar gelir. At binmekte usta olan Âriler, çok az insanın yaşadığı yaylaya yerleşerek bağımsız prenslikler kuracaklardır. Elam devleti bunlara direnmez, ancak Asur imparatorluğu hep zaferle sonuçlandığını iddia ettiği seferlerini aralıksız sürdürdü. İ.Ö. VIII. yy'da, Medler üstünlüğü ele geçirdiler. Kralları Kiyaksares (İ.Ö. yaklaşık 633-584), Babillilerle ittifak kurarak, Asur İmparatorlugu'nun çöküşüne katkıda bulundu (İ.Ö. 612, Ninova'nın düşüşü), Asur'u topraklarına katarak Küçük Asya'daki topraklarını geri alır (bu, imparatorluğunun sınırlarını batıda Halys'e «Kızılırmak» kadar genişletmesini sağlar). Hükümdar, bütün topraklarım başkenti Ekbatana'dan (bugün Hemedan) yönetmektedir.

Harita 5.1. Ahemeniler. Pers İmparatorluğu

Ancak, Med imparatorluğu fazla yaşamaz. İ.Ö. 550 yılına doğru, Ahemenîlerin eline düşer. Bu hanedanın en ünlü kralı II. Keyhüsrev (Büyük Keyhüsrev olarak da bilinir), Ekbatana'yı da ele geçirir. Med hükümdarı Astyages'i tutsak alır ve Media ile bu ülkeye bağlı bütün toprakları imparatorluğuna katar. Ahemenîler bütün İran topraklarına egemen olacaklardır. II. Keyhüsrev, imparatorluğunun sınırlarını Orta Asya'ya kadar genişletir; ancak başkenti Pasargad'ı İran'da kurar (İ.Ö.. 550). Lidya kralı Karun'u (Kroisos) yener (546), Anadolu'daki bazı Yunan sitelerine boyun eğdirir ve fethettiği toprakları Iaksartes (bugün, Siri Derya) kıyılarına kadar genişletir. Babil'i (539), Mezopotamya'yı, Suriye'yi, Fenike'yi ve Filistin'i fetheder (Craig, 1990, Friedel, 2006).

Ahemenî İmparatorluğu'nun genişlemesindeki bu hız, askerlerin yetenekleri kadar egemenlik altına alınan halklara gösterilen engin hoşgörünün de sonucudur. Fetihler sırasında, Asurlular döneminde olağan sayılan yağma ve haraca ender olarak başvurulur.Fethettiği yerlerde çoğu zaman bir kurtarıcı gibi karşılanan II. Keyhüsrev, Pers hükümdarlarının tartışmasız en yüce gönüllüsüdür ve Babil'de olduğu gibi bütün Sümer ve Akkad'da da yerel tanrılara, saygı gösterir, ibadet yerlerini korur. Örneğin, Ur'da Sin Tapınağı'hın surlarını, Nin-Gal tapınaklarını onartır, Uruk'ta Eanna Tapmağı'nm onarımını başlatır, Yahudilerden ilgisini esirgemez; Kudüs'teki tapınaklarını yeniden inşa ettirir. II. Keyhüsrev, Hazar Denizi'nin doğusunda yaşayan göçebe Massagetailere karşı düzenlenen bir sefer sırasında öldü. Oğlu II. Kambiz (530-522), yerine geçer ve eserini sürdürüp Mısır'ı fethetti (525). Libya ve Nübye'yi haraca bağlayıp, egemenlik alanını Kirenaika'ya kadar genişletti. Ahemenî İmparatorluğu, artık, iki yüzyıl boyunca koruyacağı batı sınırlarına ulaşmış, Doğuda ise, İndus ve Tarim Havzası'na kadar yayılmıştır (Özçelik, 2002, Barraclough, 1989).

II. Keyhüsrev ve II,.Kambiz fetihlerle uğraşırken, imparatorluğun idarî örgütlenmesini göz ardı ederler. II. Keyhüsrev'in oğlu Berdiya olduğunu ileri süren ve büyücülükle suçlanan önceli (selefi) Gaumata'yı öldürttükten sonra, tahta çıkan I. Dara (522-486), bu boşluğu doldurmuştur. Yeni imparator, imparatorluğu vergi ödeyen yirmi satraplıga bölerek yeniden örgütler. Esnek bir yasa derlenmesinin çıkarılması tüm ülkede sıkı bir denetim kurmasını sağlamıştır. Değeri değişmeyen ilk Pers parasını (altın dareikos) bastırır, ağırlık ve uzunluk ölçülerini standartlaştırır. I. Dara, Nil'i Kızıldeniz'e bağlayan bir kanalın açılmasını da içeren bir dizi bayındırlık çalışması başlatmıştır. Uçsuz bucaksız imparatorluk topraklarında büyük bir sorun oluşturan ulaşım konusunu ele alarak yolların durumunu iyileştirmiştir. Mimarisî, imparatorluğun bütün üsluplarını harmanlayan göz kamaştırıcı Persepolis kentini kurmuştur. Kendisinden önceki Doğu imparatorlukları gibi, Pers imparatorluğu da, din temeline dayanan bir «mutlak monarşi»dir. I. Dara, Perslerin büyük tanrısı Ahuramazda'nın soyundan geldiğini iddia etmesine karşın, egemenliği altına aldığı halkların tanrılarını da dışlamamıştır. Mısır'da Amon-Ra, Babil'de Marduk kültleri resmen tanınır. Aynı hoşgörü kaygısı idarî örgütlenmede de kendini gösterir. I. Dara tarafından örgütlenen satraplık sistemi, Asur eyaletleri modeline dayanılarak oluşturulmuştur. Bu eyaletler, imparatorluk otoritesine bağlı satraplar tarafından yönetilmelerine karşın, nerdeyse gerçek bir bağımsızlığa sahiptirler. Yönetimin temsilcileri, vergi toplamak ve adaleti yerel geleneklere saygı çerçevesinde sağlamakla yetinirler. Bununla birlikte, I. Dara'nın askerî girişimleri, idarî reformlarına göre daha başarısız olur. İ.Ö. 513'te, İskitler tarafından püskürtülür ve İyonya, 499'dan başlayarak ayaklanır. Bu, ayaklanma, Med savaşlarını başlatacaktır. I. Dara'nın, Atina'yı cezalandırma girişimi, Maraton Savaşı'ndaki (490) ağır bozgunla sonuçlanır. Helen dünyasının tamamına egemen olmayı amaçlayan oğlu I. Kserkses'in, Yunanistan'a karşı giriştiği büyük istila hareketi de, aynı şekilde, Salamis Deniz Savaşı (480) ve Plataia

ve Mikale çarpışmalarıyla (479) durdurulur. I. Dara'nın ölümünden sonra, imparatorluğun iç sorunları gittikçe artar. Mısır'ın (486-485), ardından da Babil'in (482 veya 479) ayaklanması, entrikalar, yolsuzluklar, vb. imparatorluğun içinde bulunduğu durumun aynası olan ordu da birlik ve beraberlikten yoksundur ve disiplin akına alınması günden güne zorlaşmaktadır (Günaltay, 1987).

Helenistik Ara Dönem

İ.Ö. IV. yy'ın ikinci yarısında, Batı'da Makedonya kralı II, Filippos, Yunanistan'ın birliğini gerçekleştirdiği sırada, Ahemenî İmparatorluğu uçurumun eşiğindedir. Filippos'un vârisi Büyük İskender, babasının projesini yeniden ele alarak Perslere karşı bir sefer düzenler. Pers İmparatorluğu, İ.Ö. 334'te, Büyük İskender'in Makedonyalı mızraklı alayları karşısında çöker ve Büyük İskender, fetihlerini İndus'a kadar sürdürür. Bununla birlikte, beklenenin tersine, yenilenlerin yasal mirasçısı gibi davranır. II, Keyhüsrev gibi, o da, yeni tebasına büyük bir hoşgörüyle davranır. Hatta, Ahemenî sarayındaki tören adetlerini bile benimser. Ordusundaki subay ve askerlerini Pers kadınlarıyla evlendirir. Ancak, Aramcanın yerine Yunancanın «koine» lehçesini geçirir. Bu dil, Helenistik dönemde, tüm Yunan dünyasının iletişim aracı olur. Tranlı çocuklar da bu dilde eğitilirler. Büyük İskender'in, İ.Ö. 323'te zamansız ölümüyle, Doğu ile Batı'yı tek bir imparatorluk çatısı altında birleştirme girişimi gerçekleştirilemez. Bununla birlikte, Büyük İskender'in Asya'daki fetihlerinin, özellikle, İran'da Helenizmin yayılması bakımından, çok önemli kültürel etkileri olur. Büyük İskender'in mirasının, «diadohos» olarak bilinen generalleri arasında paylaşılmasından sonra, Akdeniz'den İndus'a kadar uzanan uçsuz bucaksız topraklar (Mısır, Filistin, Güney Suriye ve Anadolu kıyıların bir bölümü hariç), Babü'in Yunanlı satrapı Seleukos'a düşer. Seleukos, Helenistik Selefkîler Hanedan'ını kurar ve I, Seleukos adını alır. Yeni şehirler kurarak (Dicle kıyısında Seleukeia, Orontes «Asi» kıyısındaki Antiokeia «Antakya») ve eski Pers başkentlerinin adlarını Yunancalaştırarak (Sus Seleukeia, Ekbatana Epifraneia olur). Büyük İskender'in siyasetlerini sürdürmeye çalışır. Bununla birlikte, Selefkîlerin yükselişi çok geçmeden, Arsakî (Arsakid) Hanedanı yönetimindeki Pardanın güçlü bir direnişiyle karşılaşır (Craig vd, 1990, Mellart, 1988, Brosius, 2006, Wesehöfer, 2003).

Arsakî Partları

İran kökenli bir kral hanedanının iktidara gelmesi, Helenizmin egemenliğine karşı ulusal bir tepki olarak görülür. İskitlerle akraba, göçebe bir kavim olan Partlar, Aral Gölü ile Hazar Denizi bölgesinden göç ederek, III. yy'ın ikinci yarısında, hanedana adını veren Arsakes'in komutasında Hirkania'ya yerleşirler.

İnatçılıklarıyla Selefkîleri tedirgin ederler. II, yy'da, kralları I. Mitridates, başta, İran ve Babil olmak üzere, Selefkîlerin egemenliği altındaki birçok eyaleti almayı başarır ve Seleukeia'mn karşısında yeni Part başkenti Ktesifon'u kurar. Bugünkü Afganistan'dan Fırat'a kadar uzanan bu yeni imparatorluk, Batı, Hindistan ve Uzakdoğu arasındaki ticarî ilişkilerde büyük önem kazanacak; Çinlilerle yakın ilişkiler kuran Partlar, İpek Yolu'nu denetimleri altına alacaklardır. Böylece, Mezopotamya'ya, Suriye'ye ve o sırada Yakındoğu'nun büyük bölümüne egemen olan Roma İmparatorluğu'na doğru yola çıkan Doğu ürünlerinin toplandığı bir merkez durumuna gelir. Romalılar, Fırat sınırını geçerek, Partların egemenliği altında bulunan Ermenistan'ı ele geçirmeye çalışırlar. Yaklaşık üç yüzyıl süren savaşlar sonunda, zayıf düşen Partlar, MS 115-117'de Traianus'a; 165'te, Lucius Verus'a ve 197-198'de, Septimius Severus'a yenilirler. Bu imparatorların başarılarıyla gerileyen Part Hanedanı'na, Sasanîler tarafından son verilecektir. Göçebe kökenli Partlar, yapıcı bir kavim olduklarını kanıtlarlar. Saltanatları sırasında, Mezopotamya yoğun bir şehircilik faaliyetine sahne olur. Babil, Uruk, Kiş, Seleukeia ve Nippur'da büyük bayındırlık çalışmaları gerçekleştirilir. Partlar, terk edilmiş Girsu (bugün, Tello) Ninova ve Asur şehirlerinide yeniden canlandırırlar. Kültürel açıdan, Part uygarlığıyla Selefkiler dönemi arasında büyük bir kopukluk görülmez. Alfabesi, Arami alfabesinden türetilen Partça yazı dilinin kullanılmasına karşın, Yunanca kullanımı ağırlığını korur. Yunan tanrılarının tasvirlerini taşıyan sikkelerde, Arsakî kralları «filhellenes» unvanını taşır. Yine de, İ.Ö. I. yy'dan başlayarak, Helenizm etkilerinden kopup ivme kazanır. Eski İran dinî geleneklerine geri dönüş gözlenir, paraların üzerinde Partça efsaneler çoğalır, her türlü dış etkiden arındırılmış sanatsal ve teknik biçim arayışlarına girilir. Sasanîler döneminin başlangıcında, İran, Helenizmin etkisinden kopmanın eşiğine gelir (Brosius, 2006, Gelişim Hachette, 1999, Günaltay, 1987).

Sasanî İmparatorluğu

III. yy'ın başında, Part kralı IV. Artabenos'u yenen I Ardaşir, 224'te, Ktesieon'da krallık tacını giyer. Böylece, adını, efsanevî atası Sasan'dan alan İran Sasanî tmparatorluğu'nu kurar. Sasanîler, Ahemenî gelenekleriyle yeniden bağ kurmak istemektedir. Aslında, Sasanîler de Fars kökenli Persler olmalarına karşın, burada tarihin tekerrürü sona erer. Partlara karşı ayaklanan Sasanîler. MS 224'ten başlayarak, Babil'i ve imparatorluğun başkenti Seleukeia-Ktesifon'u egemenlikleri altına almayı başarırlar. 241'de Kral I. Ardaşir iktidardan çekildiği sırada, Sasanî imparatorluğu. Fırat'tan İndus kıyılarına kadar uzamaktadır. Partlar gibi Sasanîler de Akdeniz, Hindistan ve Uzakdoğu arasındaki ticaret yollarını denetimleri altına almaya çalışırlar. Bunu yapmak için, iki cephede çarpışmak zorunda kalırlar. Batıda, Roma'ya ve çok geçmeden Bizans'a; doğuda, Kuçan İmparatorluğu'na ve

göçebe Orta Asya halkları Hunlara ve Türklere karşı Sasanî krallarının çoğu bu görevlerin ikisini birden üstlenir. Başlangıçta, Roma imparatorlarına karşı önemli zaferler kazanırlarsa da, IV. yy'dan başlayarak, Sasanî, başarıları seyrekleşmeye başlar. V. yy'da imparatorluk içinde Mezdekîlerin dinî ve toplumsal şiddet hareketleri tırmanır. Bu arada, gerek batıda, gerekse doğu sınırlarında Romalılarla savaş yeniden başlar. VI. yy'da, Sasanî imparatorluğu toparlanır. 531'e doğru tahta çıkan I. Hüsrev (Anuşirvan), reformlar yaparak ve Mezdek hareketine son vererek, içeride düzeni yeniden sağlar. Dışarıdaysa Bizans ile barış imzalar, Hunlaı devre dışı bırakır Yemen'i egemenliği alanına sokarak Etyopyalıları buradan sürer (Craig vd, 1990, Günaltay, 1987, Marc, 2006).

(575). II. Hüsrev döneminde, imparatorluk en parlak günlerini yaşar. Batıdaki savaş önemli zaferlerle noktalanır. Pers orduları, Artarda Ermenistan, Edessa (bugün, Şanlıurfa), Kapadokya'daki Caesarea (bugün, Kayseri), Antakya, Şam ve Kudüs'ü işgal ederler. 619'da II. Hüsrev Mısır üzerine yürür ve bütün doğu Mısır'ı işgal ederek, imparatorluğunun sınırlarını İskenderiye'ye kadar genişletir. Ancak, çok geçmeden Sasanî zaferlerinin kalıcı olmadığı ortaya çıkar. Bizans, 628'den başlayarak, toparlanır, kaybettiği bütün topraklan geri alır; hatta, Ktesifon'u kuşatır. 634'ten sonra zayıflayan Sasanîlerin toprakları, Arapların istilâsına uğrar. Bizans İmparatorluğu kadar sağlam bir yapısı olmayan Sasanî İmparatorluğu, Arap yayılmasına karşı koyamaz. Fırat yakınlarındaki Kadisiye'de (637) ve Nihavend'de (642) alınan yenilgilerin ardından Müslümanların egemenliği altına girer. Son Pers imparatorluğu olan Sasanî imparatorluğu, kültürel bakımdan, özellikle, I. ve II. Hüsrev dönemlerinde Helen ve Part geleneklerinden koparak, Ahernenîler dönemi geleneklerine geri döner (Günaltay, 1987, Sevin, 1982).

Harita 5.2. VII. Yüzyılda Sasani İmparatorluğu

Pers Sanatı ve Mimarîsi

Son zamanlarda gerçekleştirilen arkeolojik kazılar, İran Yaylası'nın ilk sakinlerinin sanatının daha iyi tanınmasını sağlamıştır. Yakın tarihlerde bulunan tarihöncesi sitler, en azından İ.Ö. 5000 yıllarına kadar geriye gitmektedir. En eskileri İ.Ö. 3000 yılına tarihlenen sitlerde, birçoğu yumurta kabuğundan kalın olmayan, incelikle bezenmiş çok sayıda çanak çömlek, bulunmuştur. Bu sitlerin tümü İran Yaylası'nın batı ucunda dağlık vadilerle kaplı Luristan bölgesinde bulunur. Burada at yetiştiren ve Asur ordularına paralı asker sağlayan bir halk yaşıyordu. Etnik kökeni tam olarak bilinmeyen bu halkın yetiştirdiği tunç ustaları, İ.Ö. 2000 - 700 yılları arasında, cireperdue tekniğiyle aralarında gemlerin ve başka koşum süslerinin, silahların, mezar idollerinin, yuvarlak ve kabarık kalkanların, bel kayışlarının ve pek çok minyatür hayvanın bulunduğu harikulade sanat eserleri gerçekleştirmişlerdir. Bu halkların yeraltı mezarlıklarında bütün bu nesnelere bol miktarda rastlanmıştır. Bu eşyalardan bazıları son derece gizemlidir. Örneğin, sık sık kollarının arasında iki canavar başı tutan önemli bir kişi figürüne rastlanır; bu canavarların ağızlan aslan ağzı veya yırtıcı bir kuş gagası biçimindedir (Gelişim Hachette, 1999, Sevin, 1982).

Resim 5.1. Pers Krallığına Özgü Kabartmalar

İlk Krallıklar

Kazılar, Sus şehrinin kalıntılarının gün ışığına çıkarılmasını sağlamıştır. Sus, İ.Ö. 2600'de, Basra Körfezi'ne kadar İnen alçak batı ovalarında kurulan Elam devletinin başkentidir. Burada belirgin bir Mezopotamya etkisi taşıyan pekçok sanat eseri bulunmuştur. Elam devleti en parlak dönemini yaşarken, hükümdar Untaş-Na-pirişa (İ.Ö. 1275-1240), Sus'un güneydoğusunda Dur-Untaş'ta görkemli bir dinî kompleks inşa ettirir. Üç yanı kalın surla çevrili olan kentin en önemli anıtı, bir tapınağın «zigguratı»dır (basamaklı piramit). Bu yapı, hemen hemen hiç bozulmadan günümüze ulaşmıştır. Ziggurat ilk yapıldığında boyutları git gide küçülen üst üste platformlardan oluşuyordu (yüksekliği 52 metre, kenarları 105 metre). Sus'ta olduğu gibi, Dur-Untaş'ta yapılan kazılarda pek çok çivi yazısı kitabenin ve bronz tanrıları, kralları ve bekçi hayvanlarını temsil eden heykelciliklerin ortaya çıkarılmasını sağlamıştır. Sus'ta, İ.Ö.1500-1000 yıllarından kalma pişmiş topraktan bir Elam kabartması gün ışığına çıkarılmıştır. Boğa ayaklı sakallı bir tanrıyı temsil eden bu figür, bir palmiye ağacının dişi çiçeklerini erkek bir başakla sunî olarak döllerken görülmektedir. Bu törene sonraları Asur kabartmalarının ikonografik sahnelerinde sıkça rastlanacaktır. Elam devleti, Asur hükümdarı Asurbanipal'in, İ.Ö. 646' da Sus'u alıp yakmasıyla son bulur. Kısa bir süre sonra, Asur da, İ.Ö. VII. yy'da, Perslerle birlikte İran Yaylası'na egemen olan Medler tarafından yağmalanır ve yakıp yıkılır. Yakın zamana kadar Medlerin mimarîsine ilişkin hiçbir bilgi yokken, son yıllarda Ortakuzey Irak'ta Kerkük yakınlarında (33 km güneybatıda) Nuzi'de (bugün, Yorgantepe) yapılan kazılar, aralarında, ateş kültüne adanmış bir tapınağın (İ.Ö. 750) da bulunduğu pek çok yapıyı ortaya çıkarmıştır (Günaltay, 1987, Barraclough, 1989, Brosius, 2003).

İran Yaylası'nda Ari boylar (Medler ve Persler), dışında Urartular ve Mitanniler (Hurriler) gibi başka etnik gruplar da yerleşmişlerdi. İ.Ö. IX. yy'da tarih sahnesine çıkan Urartu devleti, İran'ın kuzeybatısını kaplıyor ve bugün Türkiye ile Ermenistan'ı oluşturan topraklara kadar uzanıyordu. Urartu devletinin batısında yaşayan Mitanniler (veya Hurriler), 800'e doğru Urartuların egemenliği altına girecek bir krallık kurdular. Mitanni sıtlerinden Hasanlu'da, istilacılar tarafından ateşe verilen büyük bir yapı ortaya çıkarılmıştır. Burada, elinde altın bir kupa tutan bir erkeğin iskeletine de rastlanmıştır. Kupa, Mezopotamya ikonografisinden alınmakla birlikte, özgün bir üslupla işlenmiş dinî tapınma sahnelerini temsil eden kabartma yontularla bezenmiştir. Yine, Mitan-nilere ait başka bir sit olan Ziviye Kalesi'nde, içinde altın, gümüş ve fildişi eşya olan İ.Ö. VIII. - VII. yy'lardan kalma bronz bir tekne bulunmuştur (Wesehöfer, 2003, Günaltay 1987).

Ahemenîler Dönemi

Pers hükümdarı Keyhüsrev'in saltanatı sırasında, Perslerle Medler arasında sağlam bir birlik kurulması sonucu, iki yüzyıl boyunca (İ.Ö. 550-330) İran Yaylası'nı egemenliği altında bulunduran Ahemenî imparatorluğunun sınırları, Akdeniz'den Hindistan'a ve Afrika'ya kadar uzanır. II. Keyhüsrev, doğduğu şehir olan bir vadinin içindeki Pasargad'da saraylar, kabul salonları ve «Süleyman'ın hapishanesi» diye anılan kule biçiminde bir yapı inşa ettirir. Ölümünden (529) sonra, II. Keyhüsrev'in naaşı kireçtaşından yapılmış beşik çatılı bir anıtmezara koyulur ve çok yüksek altı basamaktan oluşan bir kaidenin tepesine yerleştirilir. Doğrudan Lidya mezarlarından esinlenen bu yalın anıtmezar, mimarî bakımdan, önemli bir eser olmamasına ve Pers mezar sanatında sıkça taklit edilmesine karşın, içindeki kalıntılardan ötürü, Büyük iskender'in dikkatini çekecek ve onartılacaktır. Bundan böyle, Pasargad kutsal bir şehir olarak kalacak ve hükümdarlar orada taç giymeyi sürdüreceklerdir. Ancak Pasargad, dağların ortasında yer aldığından, başkent olmaya elverişli değildir. II. Keyhüsrev'in ardıllarından I. Dara'nın hükümdarlığı sırasında, 518'e doğru, Persepolis'te (veya Parsa) yeni bir saray kompleksinin inşasına başlanır. Parsa, Pasargad'ın yaklaşık 80 km güneyinde, ovada kuruludur. I. Kserkses döneminde de süren inşaat, I. Artakserkses'ce tamamlanır. Kompleks, iki türlü bir merdivenle çıkılan yükseltilmiş bir teras üzerine inşa edilmiştir. Kserkses Kapısı olarak bilinen anıtsal giriş kapısı, geleneksel Asur bezeme öğelerinden dev boyutlu kanatlı boğalarla bezenmiştir. Güneyde, çok geniş bir alanın ortasında apadana olarak anılan, tavanı sütunlar üstüne oturtulmuş muazzam bir salon (I. Dara'nın kabul salonlı) bulunur. Apadananın doğusunda, taht salonu olan ve arkeologların «Yüz Sütunlu Salon» adını verdikleri büyük bir yapı yükselir. Bu ana yapıların güneyinde başka yapılar, I. Dara ile I. Kserkses'in sarayları ve krallık hazinesi bulunur. Persepolis terası, Büyük İskender'in orduları tarafından yağmalanıp ateşe verilir. Geriye sadece birkaç sütun (bunlar, Mısır sütunlarından daha yüksek ve daha incedir, gövdelerinde Yunan sütunlarından çok daha fazla sayıda yiv vardır. Hayvan biçimli yüksek sütun başlıkları aslan ve boğa figürleriyle bezenmiştir, taş kapılar ve pencere çerçeveleri, ki üzerlerinde Mısır mimarisinden alınma «ters silme oluklar» bulunur) kalır. Kabul salonuna çıkan iki anıtsal merdivenin bezemeleri ilgi çekicidir. Yüksek din görevlilerinin geçit resmini veya bir aslanın aniden bir boğaya saldırışını son derece gerçekçi bir biçimde tasvir eden taş kabartmalar, güçlü Asur etkileri taşır. Aynı şey, apadananın terasını taşıyan duvarlar için de geçerlidir. Bu duvarları bezeyen taş frizlerde, yeni yıl dolayısıyla «Kralların Kralı»na haraçlarını sunmaya gelen imparatorluk sınırları içindeki yirmi üç ülkenin vasallarının görkemli korteji görülür. Medler, yuvarlak

başlıklarından, Persler yivli taçlarından ayırt edilir. Asur etkisi, terasların kullanılış biçiminde ve seramiklerin bezenme tanında da kendisini gösterir (Craig vd., 1990, Özçelik 2002, Günaltay, 1987).

Teraslara, apadanaya, dökme ve sırlı tuğla bezemelere İ.Ö. 405-359 arasında inşa edilen Sus'taki Artakserkses'in sarayında da rastlanır. Persepolis çok soğuk olduğundan, Ahemenî kralları, kışı Elam'ın eski başkenti Sus'ta geçirirlerdi. Böylece, eski yapılar yıkılır ve yerlerine dikkat çekici bir bezemesi olan bir Ahemenî sarayı yapılır. Ksenofon'un Aımbûsis'te tasvir ettiği ünlü Krallık Okçuları (veya Ölümsüzler) kabartmasından başka, Kanatlı Aslanlar kabartması (kuş ayaklı ve koç boynuzlu efsanevî kanatlı aslanlar) ve şaşırtıcı bir gerçekçilik taşıyan Aslanlar kabartması hep Babil bezemelerinden esinlenmiştir. Yine, sırlı tuğladan yapılmış, birbirine bakan insan başlı kanatlı aslanlar, Sus Krallık Sarayı'nın kapılarında nöbet tutarlar, bunların üstünde ateş, güneş ve ay tanrısı Ahuramazda'nın simgesi kanatlı bir disk bulunur. Ahemenîler dönemine özgü anıtsal üsluba, dört Ahemenî hükümdarının mezarlarının bulunduğu Persepolis yakınlarındaki Nakş-i Rüstem'de de rastlanır. Yarların içine oyulmuş olan bu mezarların cephelerinin üst bölümündeki kabartmalar, bir sunağın üstünde yanan ateşe adaklar sunan bir hükümdarın üzerinde uçan Ahuramazda'yı tasvir eder. Mezarların karşısında, ateş kültüne adanmış, kule biçiminde bir tapınak yükselir. Zaratustra (Zerdüşt) Tapınağı. Persepolis, Ekbatana ve Sus'ta olduğu gibi, Nakş-i Rüstem'de yapılan kazılarda da, çoğu özenle işlenmiş çeşitli sanat eserleri ortaya çıkarılmıştır. Bunların büyük bölümü, Yunanistan'dan veya başka uzak ülkelerden İran'a getirtilmiş sanatçılar tarafından gerçekleştirilmiştir. Büyük bir özenle işlenen bu parçalar arasında, altın ve gümüş vazolara, taş kaplara, bronz veya değerli sayılabilecek malzemelerden yapılmış heykelciklere ve takılara rastlanır (Wesehöfer, 2003, Gelişim Hachette, 1999).

Sasanîler Dönemi

Büyük İskender'in ölümünden (İ.Ö. 323) sonra, İran, İskender'in generallerinden Seleukos'un kurduğu Helenistik bir krallığının egemenliği altına girer. Seleukos Krallığı, Romalılarla Yunanlıların Part adını verdikleri göçebe İranlılar tarafından fethedilir (İ.Ö. 141). Part sanatı ve mimarisi Ahemenî, Helen ve Orta Asya kökenli etkilerin ürünüdür. Bu denli yoğun etkileşim, her zaman uyumlu bir sonuç vermemiştir. Partların, MS 224'te iktidarı Sasanîler Hanedanı'na bırakmalarıyla, yeni bir sanat anlayışı doğar. Sasanîler kendilerini Ahemenîlerin mirasçıları olarak görür; ateş ve Ahuramazda külleri gibi eski geleneklere bağlı bir yaşam sürerler. Mimarî etkinliklerini, genelde anavatanları Parsa'da yürütmekle birlikte, bütün İran Yaylası'nda ve Romalılardan ele geçirdikleri batı topraklarında da anıtlar inşa ederler. Etkileyici boyutlarda birçok Sasanî sarayı yıkıntı halinde

günümüze ulaşmıştır. Bunlar, geniş tören salonlarından ve büyük özel dairelerden oluşur. Ayrıca, ateş kültüne adanmış kırk kadar tapınak bulunur. Ahemenî mimarîsi yapılarda saçaklıklar, yani, tahta kirişleri taşıyan direkler ve lentolar kullanır. Sasanî mimarlarsa Partların Asur'a getirdikleri büyük yeniliği yeniden ele alacaklardır. Bu yenilik, duvar örmeyi gerektiren tonoz ve kubbenin kullanımıdır. Sasanîlerde, ateş kültüne adanmış tapınaklarda, üzeri bir kubbeyle Örtülü kare biçiminde büyük bir oda bulunur. Her duvarda kemer biçimli geniş açıklıklar vardır. Sasanîler, kubbeyle ana odanın kare planını birbirine uydurmak için, Perslere ait bir yeniliğe başvururlar. Odanın bütün köşelerine sütünler yerleştirirler. Bazı tapınaklarda ana odanın çevresini dolanan geçitler vardır. Daha karmaşık planlara göre inşa edilmiş başka tapınaklara da rastlanır. Tapınakların içinde yerel veya bölgesel ateşler, zirvedeyse rahiplere, çiftçilere ve savaşçılara adanmış üç büyük ateş yakılır. Sasanîlerin en güzel yontma eserleri, kayalara oyulmuş dokuz kabartmadır. Bu kabartmalarda, Ahuramazda, tahta çıkışını meşrulaştırmak için bir krala kurdelelerle süslenmiş bir taç uzatırken görülür. Açık havadaki bu dev heykeller, genellikle, doğal bir su birikintisinin veya bir tatlı su kaynağının yakınında yer alır. Bazı kabartmalarda, güneş tanrısı Mitra ile aşk ve bereket tanrıçası Anahita'nın figürlerine rastlanır; başkalarındaysa, Sasanî hükümdarları, yabancı düşmanlarına karşı zafer kazanırken görülürler. Sasanîler döneminin en ilginç el sanatı ürünleri, avlanan veya saray eğlencelerine, etkinliklerine katılan hükümdarları tasvir eden kabartmalarla süslenmiş gümüş tabaklardır. MS VII. yy'da, antik dönemle İslam dönemi arasında ortaya çıkan ani kopukluğa karşın, Pers sanatı, yüzyıllar boyunca belli bir bütünlüğü koruyacaktır. Bunun açıklamasını, sayısız istilaya uğrayan ve sürekli dışardan gelen etkileri kendi potasında eritmeyi başarabilen bir bölgenin sanatsal olarak başka kültürlrden etkilenmesinde aramak gerekir (Günaltay, 1987, Mellart 1988).

Kaynakça

Barrcaclough, G.(1989) *The times. Concise Atlas of World History*. Hammond: New-Jersey.

Brosius, M. (2006), *Persians* Routledge, London.

Friedell, E. (2006). *Mısır ve Antik Yakındoğu'nun Kültür Tarihi* Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.

Günaltay, Ş. (1987). *İran Tarihi*, TTK Yayınları. Ankara.

Gelişim / Milliyet Hachhette Büyük Ansiklopedisi: Mısır Medeniyeti Maddesi, Doğan Yayıncılık, İstanbul, 1999.

Marc, V.M. (2006). *Antik Yakındoğu'nun Tarihi* (ÇEv. Sinem Gül), Dost Kitabevi: Ankara.

Mellarart, J. (1988) *Yakın Doğunun En Eski Uygarlığı*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Sevin, V (1982). Anadolu'da Pers Egemenliği, Anadolu Uygarlıkları, *Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi* içinde: Cilt 2. Görsel Yayıncılk: İstanbul. SS. 268-277.

Özçelik, N. (2002*). İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.

Wesehöfer, J. (2003). Antik Pers Tarihi, Telos Yayıncılık: İstanbul.

6. BÖLÜM

UZAK DOĞU UYGARLIKLARI

ÇİN KÜLTÜRÜ*

Çin ile ilgili araştırmalarda,onların, dünyanın en eski kültürlerinden birisine sahip oldukları ve bu kültürün de yaklaşık 4000-5000 yıllık bir geçmişe sahip oldukları anlatılır. Oysa, 4000 yıl önce de şimdiki Çin'in bulunduğu yerde Çin kültürü vardı, ama bu kültür çok çeşitli kavimlerin kültürlerinde oluşan bir kültürler bütünü söz konusu idi. Alman Sinolog Wolfram Eberhard'ın da belirttiği gibi, Çin kültürü tam olarak kavranmak isteniyorsa bu işe, bu alana çok katkılarda bulunmuş olan eski Türk, Moğol, Tunguz, Tibet ve diğer kültürlerin de incelenmesi gerekmektedir. Çin kültürünün Asya uygarlığındaki yeri, Latin kültürünün Avrupa uygarlığındaki yerine benzer, Dolayısıyla Çin kültürünü anlamadan Asya uygarlığını anlamak mümkün değildir. Biz bu bölümde, binlerce yıllık Çin kültürünün önemli bazı unsurlarını incelemeye çalıştık. Bize ayrılan kısım çok kısıtlı olduğu için, tarihi ve siyasi olaylara değinmemeyi daha uygun gördük. Zira kültürel unsurlarla birlikte Çin'in tarihi olayları da açıklamaya kalksaydık, yazacaklarımız bize ayrılan bu kısa kadroya sığması imkansız olurdu.

* Bu bölüm İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Çin Dili ve Edebiyatı Ana Bilimdalı Öğretim Üyesi Prof. Dr. Eyüp Sarıtaş tarafından hazırlanmıştır.

İlkel Toplum

İlkel Topluluklardan Klan Sisteminin Gelişmesine

Ortaya Dünyanın diğer bölgelerinde olduğu gibi Çin'de de insan toplulukları bir kaç milyon yıl boyunca İlkel Toplum aşamasını geçirmiştir. Bu ülkede yapılan arkeolojik kazılarda bulunan antropolojik ve kültürel kalıntılar Çin toplumunun tarihini eski taş aletler dönemine kadar götürmektedir. Yapılan antropolojik araştırmalar Yuan Mou İnsanı, Lantian İnsanı ve Pekin İnsanı'nın bu dönemlere ait olduğu göstermiştir. Bunlar arasında en fazla bilinen ve "Sinandropos Pekinensis" adı verilen Pekin İnsan'ı ile ilgili ilk arkeolojik araştırmalar 1927 yılında Pekin'in güneybatısındaki Zhoukoudian'de yakınlarındaki eski mağaralarda başlamış, çeşitli taş alet ve hayvan iskelet kalıntılarıyla birlikte 40'tan fazla insan iskeletleri çıkarılmıştır. Bu mağaralarda siyah ve başka renklerde kül ve yanmış toprak kalıntılarına da rastlanmıştır. Bu kanıtlar bize onarlın gıda maddelerini pişirmeyi öğrendiklerini kanıtlamaktadır. Pekin İnsanı'nın yaşadığı bu yerde o dönemlerde ırmak yatağı, bozkır ve ormanlar vardı. Buralarda yapılan araştırmalardan ise kaplan, fil, yaban sığırı yaban domuzu ve ceylan gibi 96 çeşit hayvanın yaşadığı anlaşılmıştır.

Pekin İnsanı'nın el aletlerini kullanma ve üretim tekniği konusundaki bilgileri oldukça ilkeldi. İhtiyaç duydukları yiyecekleri temin edebilmeleri için birlikte hareket etmeleri gerekiyordu, aksi halde hayatta kalamazlardı. işte bu ilk insan toplulukları insanlığın ilk sosyal organizasyonlarını oluşturmaktadır.

Klan Toplumları Dönemi

İlkel topluluklarının yerini klan toplumların almasıyla ekonomik hayat bakımından göze önemli değişiklikler meydana gelmiştir. İnsanlar bu dönemde hayvanları avlamak, tarım yapmak ve hayvancılık yapmak üzere bir araya gelmeye başlamışlar ve taşlara ve topraklara çeşitli şekiller vererek onları alet haline getirmişler, böylece geniş bir kullanıma sahip olacak taş ve çömlek eşyaları icat etmişlerdir. Klan Toplumu döneminde başlıca iki kültür önem kazanmaktadır:

Yangshao Kültürü

Bu kültür şimdiki Sarı nehir ve çevresindeki Yeni Taş Aletler dönemini temsil etmektedir. İ.Ö 5000'den İ.Ö. 3000 yılına kadar olan dönemi kapsamakta olan bu kültürün söz konusu dönemde görüldüğü bölgeler Sarı Nehir'n orta mecraları, şimdiki Shaanxi eyaleti, Shanxi eyaletinin güneyi ile Henan eyaletinin büyük bir kısmı, batıda Gansu eyaletindeki Taohe Irmağı mecrası, Hebei eyaletinin orta kısımları, güneyde İç Moğolistan'daki Nanrui ve güneyde Hanshui Suyu'nun yukarı mecralarıdır.

Bu kültürde yaşayan insanlar yerleşik hayata geçerek tarım yapmaya başlamışlar çeşitli ziraat aletleri yapmışlar ve taşları kesici aletler meydana getirmişlerdir. Çinli bilim adamları Yangshao insanının kare şeklinde taşlardan ve topraktan yapılmış bıçak bıçakları kullandıklarını bildirmektedirler.[1] Bir çok yerde bulunan darı kalıntıları Yangshao kültürü zamanında Sarı ırmak bölgesinde mısırın oldukça yaygınlaştığına işaret etmektedir. Tarımın yaygınlaşmasıyla birlikte ok ve mızrak ucu gibi avcılıkta kullanılan malzemelerin yapımı da artmış çeşitli vahşi kara hayvanlarının yanı sıra balık avlamaya da önem vermişlerdir. Ayrıca köpek ve domuz gibi hayvanlar bu dönemde evlerde beslenmeye başlanmıştır.

Yangshao kültürünün bir diğer önemli özelliği ise çeşitli renk ve desenler kullanılarak yapılmış çanak-çömlek türü eşyalarının yapımında gözlenen artıştır. Bu dönemde kullanılan bu gibi kapların renkleri daha çok sarı ve kırmızıdır. Yemek pişirme, yemek yeme ve içecek kapları bu dönemde daha çok topraktan yapılmış ve günlük hayatta sıkça kullanılmıştır. Alman Sinolog Prof. Dr. Wolfram Eberhard, Yangshao kültürünü hakkında bilgi verirken sadece yukarıda bahsedilen boyalı çanak çömlekler hakkında bilgiler vermiş ve Çin'de bulunanların bir noktaya kadar eski Türk özelliklerinin izlerini taşıdığını belirtmiştir.

Longshan Kültürü

Yangshao'dan sonra Çin'de görülen bir diğer önemli kültür Longshan Kültürüdür. Longshan kültürü Yangshao kültürüne göre daha geç bir döneme aittir. Yaklaşık olarak İ.Ö. 2800-İ.Ö. 2000 arasını kapsamaktadır. Bazı kaynaklar ise bu tarihi İ.Ö. 2500-İ.Ö. 1900 olarak vermektedir[2]. Bu kültürün görüldüğü yerler de yukarıda bahsi geçen kültürde olduğu gibi Henan, Shaanxi, Shandong ve Hebei eyaletleri olup, bunlarla komşu olan Hubei, Jiangsu, Liaoning ve Gansu gibi eyaletlerde de Longshan kültürüne ait ve onlarla benzerlik gösteren pek çok arkeolojik kalıntılar bulunmuştur.

Longshan kültüründeki insanların kullandıkları kapların şekilleri Çin ve bütün doğu Asya çanak-çömleği için tipik olarak kalmıştır. Bu Longshan kültürüne, sonraki Çin kültürünün mübeşşiri adı verilebilir. Eberhard, bu kültürün İ.Ö. 1700 yılına kadar devam edebileceğini belirterek, bu dönemde onların madeni tanımayabileceklerine inanıyor. Bugün bilinenlere göre Shandong, Jiangsu, Zhejiang ve Anhui eyaletlerine de yayılmış, yani münferit parçaları Henan ve Shanxi'de boyalı çanak-çömleğin bulunduğu bölgeye kadar gelmiştir.[3]

1 Jian Bozan, "Zhongguo Shı Gangyao (Çin Tarihine Giriş)", Halk Yayınevi, Pekin 1992, s. 5.
2 Zhao Zhongwen, "Zhonguuo Lishıxue Da Cıdian (Çin Büyük Tarih Sözlüğü)", Yanbian Üniversitesi Yayınları, Yanbian 1993, s. 132.
3 Wolfram Eberhard, "Çin Tarihi", Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1995, s. 22.

Longshan kültürü dönemine ait kalıntılar Yangshao dönemindekilere göre bariz farklılıklar göstermektedir. Örneğin daha öne kırmızı ve sarı renkli çanak-çömlekler tercih edilirken, bu dönemde daha çok siyah ve gri renkli olanlara rağbet edilmiştir. Daha önce bu gibi kapların üzerinde yazıya benzer işaretler konurken, Longshan devrinde belirli damga ve şekiller kullanılmıştır. Yangshao'da daha küçük ve kare ve nadiren yuvarlak şekilli evler inşa edilirken Longshan kültüründe bunlara ilave olarak iki odalı olanları da yapılmıştır. Evde beslenen hayvanlara ise bu dönemde sığır ve koyun da eklenmiştir. Kullanılan el aletleri açısından konuya aklaşacak olursak, Longshan döneminde daha önceki devirde kullanılanlardan farklı olarak tahtadan eşyalar yapılmaya başlanmıştır.[4]

XIA (İ.Ö. 21.Yüzyıl-İ.Ö. 16.Yüzyıl) Shang (İ.Ö. 16.Yüzyıl-İ.Ö. 1. Yüzyıl) ve ZHOU (İ.Ö. 11. Yüzyıl-İ.Ö. 221) Hanedanları Dönemi

Sosyo-Ekonomik

Bilinen ilk Çin hanedanı olan Xia döneminde ekonominin temelini tarımsal faaliyetler oluşturuyordu yapılan araştırmalar bu hanedan döneminde sulama kanalları yapmayı bildiklerini göstermektedir. Öyle ki bu dönemde yapılan sulama kanalları İlkbahar-Sonbahar ve Savaşan beylikler devirlerinde bile kullanılmaya devam edilmiştir. Xia döneminin en önemli kazanımlarından birisi bronzun toplum hayatına girmesi ve eşya yapımında taşın yerini almasıdır. Kayıtlar Xia'lar zamanında toplumun ekonomik faaliyetleri konusunda her hangi bir haber vermemektedirler.

Kültürel Hayat

Türk tarihinde olduğu gibi Çin tarihinin de ilk dönemleri çok karışıktır. Han sülalesine kadar olan dönem, yani Xia, Shang ve Zhou dönemleri bir hayli yorum isteyen Çin tarihinin bir bölümünü oluşturur. Kabilelerin içi içe girmişliğinin yanı sıra, bu dönemlere ait bilgileri içeren şiir kitapları, fal ve felsefe kitapları, siyasi ve ahlak kitapları ile tıp kitapları İ.Ö. III. Yüzyılda Qin imparatoru tarafından yakılmıştır. En eski dönemlere ait bilgileri içeren bu çok önemli eserler, han döneminde yapılan kazılardan ve bazı şahısların evlerinde bulunan eserlerin tekrar bir araya getirilmesiyle yazılan yeni eserler oluşturmuştur. Ansak Çincenin bu ilk örnekleri olan eserler Han döneminde zamanın yazı diline çevrilmiştir. Bu çevirmeyi yapan kişiler, zaman zaman kendi düşüncelerini veya anlayışlarını aksettirdiklerinden pek çok şey değişmiş veya daha karmaşık hale gelmiştir. Bu yüzden hem Türklerin hem de Çinlilerin bu ilk dönemlerine ait bilgiler birbirine karışmış ve adeta izah edilemez duruma girmiştir. Elde başka veriler olmadığından, bu yazılanlarla yetinilmek zorunda kalınmaktadır. Ancak bu durum, bu dönemler üzerinde çalışanların farklı görüşler ortaya koymalarına yok açmıştır.[5]

4 Jian Bozan, a. g. e. s. 8.

5 Özkan İzgi, "Orta Asya'nın En Eski Kültürleri ve Çin Medeniyeti İle İlişkiler", Genel Türk Tarihi, Cit I, Semih Ofset, Ankara 2002, s.428-427.

Tıp

Yapılan araştırmalar Çin tıbbının kaynağının İlkel Toplum dönemine kadar gittiğini göstermiştir. Fakat bu dönemde bilim henüz çok az geliştiği için erken dönem Çin tıbbı ve Farmakolojisi din maskesi ile örtülmüş durumda idi. Bunun en büyük göstergesi büyü ile tıbbın birbirinden ayrılmamış olmasıdır. Dolayısıyla o devirde insanlar tedavi olmayı değil büyü yaptırmayı biliyorlardı. Çünkü devrin inanışına göre büyü ruhun, ruh ise şey sözcüsü idi Büyücü aynı zamanda hastalıkları tedavi, eden bir tür hekimdi.

Eski bir coğrafya kitabı olan "Shang Hai Jing" adlı eserde bir çok yerin büyücüsünün isimleri belirtilmiştir. Bunlardan en önemlisi Zhuan Xu adındaki büyücü idi. Hastalıkları tedavi etmeye çalışan büyücüler bazı ilaçları da kullanırlardı.[6] Ayrıca aşağıda bahsi geçecek olan fal kemiklerinin üzerinde çeşitli hastalıkların tedavisi hakkında bilgiler yer almaktadır. Fal kemiklerinden başka bambular üzerine yazılmış tıp ile ilgili kayıtlar da ortaya çıkarılmıştır. 1977 yılında Anhui eyaletinin Fuyang şehrinde keşfedilen Farmakolojiye ait kayıtlar bilinmektedir. "Wan Yu" adı ile belli bir sistem dahilinde tekrar düzenlenen bu eser Savaşan beylikler dönemi ile İlkbahar Sonbahar döneminin ilk yıllarında yazılmıştır Bu eser Çin'in tıp tarihine ait bilinen en eski eserdir.[7]

Yazı

Çin'de yazının nasıl teşekkül ettiği henüz bilinmemektedir. Bazı araştırmacılar İ.Ö. 2000 yılına ait kaplar üzerinde görülen bazı resimlerin, yazının başlangıcı olduğunu, daha sonra ise bu resimlerin gelişmesiyle ortaya çıktığı görüşünü dile getirirler. Aşağıda da dile getirileceği üzere bir grup araştırmacı ise Çin yazısının Shang (İ.Ö.1450-İ.Ö.1050) devrinde bulunduğu kantini taşırlar.

Çin karakterlerinin oluşturulduğu Shang Hanedanı zamanından günümüze kadar Çin dili dama sembollerle ifade edile gelmiştir. Çin'ce bilindiği üzere tek heceli diller grubundandır, dolayısıyla özellikle klasik Çincede her hece tek hecelidir. Yazı dilinde bir karakter sadece bir sözcüğü temsil ediyordu. Günümüzde ise Çağdaş Çince'de bazı sözcükler bir, bazıları ise iki hatta üç heceden meydana gelebiliyor.

6 Xu Shuan,-Zheng Chunmiao-Wang Xiufang, "Zhongguo Wenhua Zhıshı (Çin Kültürü Hakkında Genel Bilgiler)", Pekin Dil Enstitüsü Yayınevi, Pekin 1990, s. 212.

7 Xu Shuan, a. g. e. s. 214.

Edebiyat

Savaşan Beylikler döneminin ilk yıllarından itibaren, eğitim faaliyetlerinin artmasıyla toplumda okullaşma hız kazanmış ve buların etkisiyle edebiyatın gelişmesi için uygun ortam doğmuştur. Bunların kanıtı ise içeriği zengin nesir türünde yazılmış yazıların çokluğudur. Bu tür yazıların artmasıyla, daha önce sadece yönetici ve asil tabakanın anlayabildiği edebi metinler açıklanıp halkın bilgisine sunulmuştur. Şüphesiz edebiyat alanındaki bu gibi gelişme ve değişmeler okuyan insanların kültür düzeylerinin artmasını sağlamıştır. Savaşan Beylikler gibi erken bir dönemde bir çok tarihi olayların kaydedildiği "Zuo Zhuan" adlı kapsamlı bir kitabın yazılması dikkat çekicidir. Bu kitap sadece bir tarih kitabı değil, kullandığı dil, üslup, kullanılan resimler de dikkate alındığında aynı zamanda önemli bir edebi eser sınıfına da girer. Ayrıca Zhu Zı, Meng Zı Zhuang Zı gibi düşünürlerin yazdıkları kitaplar anlatım tarzı, içerdiği pek çok deyimler, zengin içerik ve mantık uyumu bu eserlere edebiyat vasfını da kazandırmıştır.[8]

Din

Eski Çinliler, tanrı anlamına gelen Shang döneminde ortaya çıkan ve tanrının gökteki en yüksek yönetici olduğuna inanırlardı. Onların inanışlarına göre, güneş ay yıldızlar ırmaklar ve toprak hep bu tanrıya taparlar ve onun yeryüzündeki temsilcileridir. Memleketin uzak bölgelerinde, imparatoru yalnız dini şef olarak tanıyan müstakil beyler bulunurdu. Burada derebeylik sisteminin en eski şeklinden bahsedilebilir. Bütün devlet zaten oldukça küçüktü. Bugünkü Hebei eyaletinin güney kısmını, Doğu ve orta Henan Doğu Shanxi ve Shandong'u ihtiva ediyordu.[9] Bundan başka Shanglar eski atalarına da taparlardı.

Yukarıda Yazı kısmında sözü edilen fal kemikleri Shang döneminde çok yaygınlık kazanmıştı. Çinli arkeologlar, bu hanedan dönemine ait ülkenin pek çok arkeolojik kazı yerinde bu tür fal kemiklerine rastlamışlardır. Daha çok kehanetlerin yazıldığı bu gibi kemikler, ir ineğin sırt kemiğinin ya da kaplumbağa kabuğunun ateşe tutulup, kemiğin arka kısmına yazı yazılarak hazırlanırdı. Üzerine hava durumu, yıl kaydı, kurban etme törenleri, savaş, avlanma faaliyetleri ve hastalıklar gibi önemli işlerin kaydedildiği bu kehanet kemiklerinin Shang döneminde ne kadar önemli olduğu, buluntu yerlerinin çok geniş olmasından anlaşılmaktadır. Anyang'da bulunan kehanet kemiklerinin sayıları 100.000'leri bulmaktadır.[10]

8 Bozan, a. g. e. s. 98.
9 Eberhard, a. g. s. 29.
10 Bozan, a. g. e. s. 30.

Sanat

Ekonomik hayat kısmında da dile getirildiği üzere, Shanglar her ne kadar deniz kabuklarını ticari değişim aracı olarak kullansalar da, bunlar aynı zamanda sanat eseri idiler. Zhou Hanedanı'na gelindiğinde bronzun günlük hayatta kullanılmaya başlayınca özellikle ev hanımlarının yardımcı uğraşı alanına giren bronz yapımı el sanatları üretimi artmış, fakat bunlar daha çok ihtiyacı karşılamaya yönelik olmuştur. Bu döneme ait el sanatları türleri ve faaliyetleri konusundaki bilgilerimiz son derece sınırlıdır. Fakat kayıtlar bize, Batı Zhou Hanedanı zamanında kendilerine ait halk şarkıları olduğunu haber vermektedir.

İlkbahar-Sonbahar (İ.Ö. 770-İ.Ö. 476), Savaşan Beylikler (İ.Ö. 475-İ.Ö. 221) ve Qın (İ.Ö. 221-İ.Ö. 207) ve Han (İ.Ö. 206-M.S. 220) Dönemi

Sosyo-Ekonomik Hayat

Çin tarihinde bildiğimiz anlamda ticari faaliyetlerin başladığı ve paranın ilk olarak kullanıldığı dönem İlkbahar-Sonbahar dönemi olmuştur. Tarım alanında tarım kölelerinin yaygın olarak kullanılması ve tarım tekniğindeki gelişmeler üretimi tetiklemiş ve bunun sonucu olarak da ticari faaliyetlerde büyük değişiklikler meydana gelmiştir. Ekonominin gelişmesiyle tarım ve el sanatları üretim sektörü güçlenerek fazla üretilen ürünler pazarlara aktarılmıştır ve bu hanedanın son yıllarında madeni para kullanılmaya başlanmıştır. Shanxi eyaletindeki Houma yakınlarında yapılan kazılarda madeni para kalıntılarına rastlanmıştır.

Hunlarla Ticari İlişkiler

Ticaret Tarih öncesi çağlarda ticaret yollarında görülen sadece İpek ve mal alışverişi değildir. Ticari ve kültürel ilişkilerin daha da artmasıyla Doğu Asya ile Batı Asya arasındaki göçebe milletlerin faaliyetleri sonucu görülen ilişkiler nedeniyle, Çin ve Roma imparatorlukları iki büyük Pazar oluşturmuşlardır. Bu durum ise Avrasya'nın her bir yerinin ürününü cazip hale getirmiştir. Miladi yılların başından itibaren, Türkistan'ın yerli ticaret kervanlarının ticaret yolunda meydana getirdikleri kavis nedeniyle, Taklamakan Çölü'nün kuzey ve güney kesimleri boyunca, yeşile bürünmüş şehir ve kasabalar, bir dizi halinde birleşmişler. Bundan başka doğal kaynakların kıtlığı da tüm Türk boylarının kolayca dış dünya ile ilişkilerini korumaya mecbur etmiş, dolayısıyla onlar da bütün umutlarını ticaret ilişkilerine bağlamışlardır. Türklerin en fazla ilgi duydukları konu, yerleşik toplumların sahip oldukları değerli madenlerdi. Türkler ürettikleri hayvansal ürünlerin fazlasını ihraç ederek, hayatlarını idame ettirirlerdi. Diğer taraftan yerleşik milletler de bu gibi hayvansal ürünlere gereksinim duyuyorlardı. Bu nedenle birbirinden farklı iki toplum, ekonomik hayatta birbirlerine muhtaç duruma gelmişlerdir.

Göçebe milletler, çiftçi milletleri durmaksızın sınırlara doğru iterek, onarlın şehirlerde yerleşik halkla takas yöntemi ile ticaret yapmalarını sağlamışlardır. Bazen nehir kıyılarında kışın faaliyet gösteren ticari pazarlar kurmuşlar ve böylece ticaret için uygun Pazar şartları imkanları doğmuştur. Batı Han Hanedanı zamanında Türkistan'a ulaşabilen Çinliler, sadece üst düzey yöneticiler ve onların aile bireyleriyle sınırlıydı. Fakat Doğu han döneminde halk da bu gibi pazar yerlerine kadar gidip ticaret yapma olanaklarına kavuşmuşlardır. Bunlardan Liuchang ve Gaochang tacir ve yabancıların toplandıkları ticaret merkezleri durumuna gelmişlerdir. Bu iki şehir özellikle ipek ticareti dolayısıyla üz kazanmışlardır. Göçebe milletlerle, yerleşik toplumların ilişkileri artık bundan böyle vazgeçilmez ve kaçınılmaz olmuştur.

Han döneminde Çinli yöneticiler sınır güvenliğini temin etmek için onlarla akrabalık ilişkileri kurma ve Hun Şanyüleri'ne rüşvet verme yoluna gitmişlerdir. Şanyüler ile devlet adamları da ticareti devam ettirmek ve ilişkileri sürdürmek amacıyla zaman zaman Çin Seddi'ne kadar giderek kendi ürünleriyle Çin mallarını takas etmişlerdir. Siyasi nedenlerle kurulan bu pazarlar, daha sonra devam ederek açık bir hale gelmişlerdir. İ.Ö. 84 yılında Güney Hun Şanyüsü onbinden fazla sığır ve atı Çinli tüccarlara satmak üzere göndermiştir. Kuzey Hunları, Güney Hun Şanyüsü'nün kendilerine entrika çevirmesinden korktukları için, Çin' elçi gönderip akrabalık ilişkisi kurma yolunu denemiş, diğer taraftan da sığır ve koyunlardan oluşan bir sürü hayvanı Çinlilere satarak onlarla ticaret ilişkisi kurmuşlardır. Böylece Hunlarla Çinliler arasındaki ilişkiler biraz daha gelişerek ticari boyut da kazanmıştır. Bu tür gelenek doğal olarak daha sonra Göktürkler tarafından da benimsenerek devam ettirilmiştir.

Tarım

Eski Çin'de tarımsal üretimde kullanılan ilk tarım aletleri taş, kemik, midye kabuğu ve boynuzdan yapılırdı. Bronzun ve demirin tarım aletleri yapımında da kullanılması hayvanlar tarafından çekilen saban icat edilmiş ile özellikle buğday ve pirinç gibi tahılların üretimini artırmış, böylece tarımın ekonomide ağırlığı kendini hissettirmiştir. İşte Shang ve Zhou döneminde bronz, İlkbahar-Sonbahar ile Savaşan beylikler arasında ise demirin eritilme işi icat edilmiş, böylece tarım aletleri demirden yapılmaya başlanmıştır.[11]

Bu dönemde tarım alanındaki gelişmeler yeni tarım aletlerinin kullanılması ile sınırlı kalmamış bu alanda bazı eserlerin de kaleme alındığı görülmüştür. Örneğin, Guan Zı adlı tarım kitabının Di Yuan Bian bölümünde hangi tür topraklarda hangi bitkilerin yetiştirilmesi gerektiği konusunda bilgiler verilmiş bunlara

11 Yin Falu-Xu Shu'an, "Zhongguo Gıdai Wenhua Shı (Eski Çin Kültür Tarihi)", Cilt III, Pekin Üniversitesi Yayınevi, Pekin 1993, s. 161-162.

ek olarak Lu Shı Chun Qiu adlı eserde Shang Nong, Ren Di Bian Tu ve Shen Shı bölümler, Savaşan Beylikler döneminin önemli tarım eserleridir.

Hunlarla İlişkiler

Han dönemine gelindiğinde ise Çin-Hun ilişkilerinin siyasi ve ekonomik bakımlardan daha da yoğunlaştığını gözlemliyoruz. Doğu Han döneminin ilk yıllarında Çin, kendi birliğini sağlamak üzere kendi içinde mücadele verirken, Hunlar güçlenme aşamasındaydılar. Han Hanedanı zamanında Hunlarla Çinliler şimdiki batı Türkistan bölgesine hakim olabilmek için devamlı mücadele halinde olmuşlar, 48 yılında Çinlilerle yapılan çetin savaşlardan sonra Hunlar güney ve kuzey Hunları olmak üzere iki kısma ayrılmışlardır. Güney Hunları Çin hakimiyetini kabul edip Çin içlerine yerleşirken, kuzey Hunları ise Çin sınırından uzaklaşıp Batı Türkistan'a hakim olmuşlar ve Çinlilerle uzun süren mücadelelere başlamışlardır.

Kültürel Hayat

Özellikle Savaşan Beylikler döneminde, toplumda meydana gelen köklü değişiklikler sonucunda öğrenim devletin geleneksek kontrolünden çıkmış, halkın eğitim ve kültür faaliyetlerine kısmen katılmalarının yolu açılmıştır.

Felsefe

Çin felsefesi Savaşan Beylikler döneminde doruğa ulaşmıştır. Bu dönemde Çin filozofları başlıca insan-tanrı ilişkileri ile toplumsal değişimler gibi sorunlarla meşgul olmuşlardır. İşte Qin devri öncesi, düşünce okullarına en fazla etki eden düşünür Konfüçyüs olmuştur. Kurduğu Konfüçyanizm ekolu, sistem sosyal bir nizam olup, beşeri münasebetlerden ve kültürden bahseder. Ona göre İlkbahar-Sonbahar devrinde yeryüzündeki karışıklığın nedeni ahlakın olmayışıdır. Konfüçyüs, kendi zamanındaki toplumsal çelişkilerin çözümü için en elzem olan çözüm şeklinin iyiliksever politikaların uygulanması düşüncesini taşır.

Diğer önemli Çin felsefe öğretisi ise Taoizm'dir. Taoizm tabiattan iç alemden ve sezgiden bahseder. Taoizm öğretisinin kurucusu olan Lao Zı'nın yegane eseri Tao De Ching'dir. Konfüçyüs pozitivist Lao ise mistik bir filozoftur. Dolayısıyla Lao Zı ve Konfüçyüs'ün felsefesi Çin felsefesinin iki esaslı cereyanıdır. Fakat teori bakımından birbirinden uzak iki sistemdir.

Konfüçyüsün felsefe sistemi ahlak ve devlet felsefesi üzerine kurulmuştur. Ona göre ahlakın kökeni Ren'dır (insan). Bu terim insanların birbirlerine gösterdikleri iyimser ve insanlık duygularını ve erdemi içinde toplar Kendi çağında iyi bir yönetim yokluğu, onu ideal bir hükümetin hasretini çektirmiştir. Halkın itimadını kazanan, halkın geçimini sağlayan ve halk ile hükümdar arasında saygı ve sevgi bağları bulunan bit yönetimi savunmuştur ki bu noktada modern demokrasi

görüşüne yaklaşmış bulunuyor diyebiliriz. Konfüçyüs'ün derslerini inde toplayan Lun Yü (Konuşmalar) adlı kitapta bu görüşleri bütünü ile görebiliriz.[12]

Lao Zı'nın felsefesinde kullandığı "Tao", anlamı Çin felsefesinin en nemli bir terimidir. İlk anlamı yol, gerçek, usul ve insanların takip etmesi gereken en doğru yol, diğer anlamı ise kainatın başlangıcı ve Allah demektir. Diğer önemli terim ise" Zı" yani fazilet, kemali kudret ve daima Tao'yu takip eden bir varlık ve Tao'nun insandaki tezahürüdür.[13] Savaşan Beylikle döneminde bir çok ünlü Çinli filozof yetişmiş ve döneminin fikir hayatına önemli katkılar sağlamışlardır. Bu alanda ön plana çıkan isimler arasında Mo Zı Lao Zı Zhuang Zı Meng Zı Han Fei ve Sun Zı sayılabilir. Bunlardan Meng Zı ile Sun Zı Konfüçyanist görüşe mensup düşünürlerdir. Dolayısıyla bu iki filozofun en büyük idealleri temsil ettikleri Konfuçyanist düşünceyi topluma yaymak olmuştur. Sun Zı aynı zamanda güçlü bir askeri stratejist olarak yazdığı askeri taktik kitaplarıyla kendini ispatlamıştır.

Tıp

Çin tıbbının bir bütün olarak gelişmesi Qin-Han döneminde olmuştur. Batı han devrinde yazılan ve iki ana bölümden oluşan "Huangdi Nei Jing" adlı eser Çin'in en eski tıp kitaplarından biri olarak kabul edilir. Bu eserin ilk bölümü olan Su Wen'da Çin'in efsanevi hükümdarı sarı İmparator ile dönemin tanınmış doktorlarından Qi Bo'Nun çeşitli hastalıklar ve buların tedavi şekilleri üzerinde yaptıkları konuşmalar Ling Shu adı verilen ikinci bölümü ise iğneleme yöntemiyle yapılan tedavi şekillerini içerir.[14]

Qin ve Han Hanedanı yöneticilerinin tıp ve sağlık işlerine ne kadar önem verdikleri, adı geçen resmi yıllıklarından anlaşılmaktadır. Bununla ilgili olarak Han devrinde Tai Yi Ling[15] ve Shı Yi[16] gibi sağlıkla ilgili işleri yapmakla görevli Shou Fu'lara bağlı Tai Yi Lingler bulunurdu. M.S. 5 yılında han hükümdarı Ping Di, ülkenin bütün yetenekli doktorlarını huzuruna çağırmış ve onlara çeşitli ünvanlar tevcih etmiştir. Doğu Han dönemine gelindiğinde sağlık sistemi ile ilgili kayıtların daha belirgin bir hale geldiği görülmektedir. Sonraki han hanedanı kitabı'nda yer alan bir kayda göre, sarayda görev yapan Yi Tai Ling ünvanını taşıyan tüm sağlık işlerinden sorumlu memur ile Yao Cheng ünvanına sahip ilaç işlerine bakan görevlilerden bahsedilmektedir. Devletin her biriminde sağlık işlevini gören bir

12 Muhaddere Nabi Özerdim, "Filozof Meng-Tzu'nun Halk ve Halkın Yönetim Üzerindeki Düşünceleri", DTCF Doğu Dilleri Dergisi, Cilt II, sayı 2, 1975, s. 175-176.

13 Muhaddere Nabi Özerdim, "Lao-Tzu ve Kitabı (Tao te Ching) Hakkında Yeni Bir Eser", s. 63-64.

14 Bozan, a. g. e. s. 242.

15 Yu Lunian, "Zhongguo Guan Zhı Da Zıdian (Büyük Çin Unvan Sözlüğü)", Heilongjiang Halk Yayınevi, Cilt I, Harbin 1992, s. 304

16 Yu Lunian, a. g. e. s. 44.

kısım vardı. Tai Yi Ling nemurları sınavla alınırdı. Aynı kaynakta ye alan kayıtlara göre, bu dönemde sağlık görevlililerinin sayısı 293 civarında idi. Halk hekimliği kuşaktan kuşağa ya da ustadan çırağa aktarılırdı.

Han devrinin tanınmış tıp bilginleri arasında şu isimler vardı: Hua Tuo, Chun Yuyi, Zhang di, Guo yu, Cheng Gao, Zhang Bozu, Dong Feng ve Hu Gong.

Tarih

Çin'de tarihçiliğin çok uzun bir geçmişi vardır Bu ülkede yazılan ilk tarih kitabı Shu Jing adın taşıyan, elde mevcut malzemenin Konfüçyüs tarafından toplanmasıyla meydana getirilmiş, fakat sonra pek çok ilaveler de yapılmıştır. Qin sülalesi zamanında bu kitap daha başka bir çokları gibi yasak edilmiş ve hemen tamamen kaybolmuştur İ.Ö. II. yüzyılda tekrar eski kitaplar toplanmaya başlanınca Shu Jing'in iki muhtelif kopyası meydana çıkmıştır Bunların ayrı ayrı kısımlarının çeşitli tarihleri vardır. Bazıları yarı efsanevi Xia sülalesi, bazıları ise Shang sülalesi zamanından ve bazıları da ilk Zhou devrine ait olacaklardır. Fakat modern Çin araştırmaları, en eski olduğu söylenen kısımların, dil ve maddi sebeplerden dolayı, daha yeni olmaları icap ettiğin ve hatta kısmen Konfüçyüs'ten sonra yazılmış olabildiklerini ispat etmişlerdir. En eski kısımların, Shang devrinin sonlarında ve Zhou sülalesinin başlangıcında yazılmış olmalıdır.[17]

Zhou döneminin ilk yıllarından itibaren Çin edebiyatının gelişmesine paralel olarak Wu Jing (Beş Klasik) adı altında eserler ortaya çıkmıştır. Bunlar Shı Jing (Şiirler), Shu Jing (Belgeler), Yi Jing (Değişiklikler), Li Jing (Adetler) ve Chun Qiu (Kronikler). Bunlardan Shı Jing eski bir tarih kitabı olup, Konfüçyüsü'n kendisinden önceki devre ait belgeleri toplamasıyla oluşmuştur.[18]

Çin'de modern anlamda denebilecek düzeyde tarih alanındaki gelişmeler ise ancak Han hanedanı döneminde ortaya çıkmaya başlamıştır. Batı Han devrinin ilk tarihçisi Tai Shı Ling ünvanını taşıyan resmi Çin tarihçisi Sı Matan'dır. Ne zaman doğduğu bilinmeyen ve İ.Ö. 110 yılında ölen Sı Matan'ın ilk eseri Lun Liu Jia Zhı' da zamanında çok revaçta olan Ying-Yang, Konfüçyanizm, Taoizm gibi önemli konulardan bahsetmiştir. Sı Matan Guo Yu, Shı Ben ve Zhan Guo Cı gibi kiatpları temel alarak Chu Han Chu-Qiu adlı eserini yazmış ve öldüğünde yerine oğlu Sı Matan yerine geçmiştir.[19]

Eski Çin tarihi ve Hunların (Xiongnular) eski tarihi için başlıca kaynak olan Shı Ji, ilk modern kaynak olup, başta Han Hanedanı Tarihi olup, sonraki bütün resmi tarih kitaplarına da örnek teşkil etmiştir. Toplam 130 bölümdür. Yazarı

17 Wolfram Eberhard, "Çin Tarihi", Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1995, s. 73.
18 Ayşe Onat-Sema Orsoy-Konuralp Ercilasun, "Han Hanedanı Tarihi-Hsiung-nu Monografisi", Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2005, s.XIV.
19 "Cı Hai, Lishı Fencı (Cihai Tarih Cildi)", Shanghai Cıshu Yayınevi, Shanghai 1984, s. 426.

Sı Maqian ve babası, eserleri malzeme olarak, devlet arşivinde mevcut belgelerle özel belgeleri, felsefi, tarihi ve daha başka eski kitapları kullanmışlardır.

Shı Ji'yi hazırlarken yazarlar, eski tarzda tarih yazma terkibini meydana getirmişlerdir. Shı Ji'nin (ve sonraki bütün tarih kitapları) ilk resmi yıllık şeklinde Chun-Qiu tarzında yazılmıştır.[20] Sı Maqian Shı Ji'yi yazarken o zamana kadar bilinmeyen biyografik yöntemi kullanmıştır. Bu yöntemde tarihi olayları imparatorlara göre sıralandırmaktadır. Shı Ji'den sonra yazılan tarih kitaplarında ya aynı yöntem uygulanmıştır. Ming Hanedanı Tarihi yazılana kadar bu yöntem uygulanmıştır.[21]

Han döneminde yazılan bir diğer önemli tarih kitabı Ban Gu tarafından kaleme alınan Han Shu'dur (Han Hanedanı Tarihi). Aslında bu kitabı Ban Gu'nun babası Ban Biao yazmaya başlamış, daha sonra kendisi yazım işini üstlenmiştir. Bu kitap Shı Ji'nin kayıtlarını devam ettirerek Batı Han sonuna kadar olan dönemi anlatmaktadır. Toplam 143 bölümden oluşan Han Shu, kapsam olarak Shi Ji'den daha dardır.[22]

Edebiyat

Özellikle Han döneminde en büyük yenilikler şiir alanında olmuştur. Bu sülalenin yeni sarayındaki debdebe ve zerafet, imparatoru ve sarayı tebcileden ve bu suretle iş ve şeref emin eden kasideci şairler celb ediyordu. Bu tebcil eserleri, büyük kasideler Cı şiiridir. Bu İ.Ö. 4-3 yüzyılda yazılan Chu mersiyelerinin daha gelişmiş başka bir şeklidir. Tantanalı, yüklü şiirler, garip mukayese ve kinayelerle doludur. Fakat hakiki hisler hususunda fakiridir. Genellikle köle olarak güney Çin'den gelmiş ola şarkıcı ve rakkaselerle sarayda güney Çin şarkı ve şiirleri okunurdu. Çok geçmeden bunlar şairler tarafından kaydedilir ve geliştirilirdi. Önce güney-doğu Çin'den gelmiş olan beşler şiiri ortaya çıkmıştır. Hemen bununla aynı zamanda raks şarkısı, yine güney-doğu Çin'den gelmiştir. Bunda satırları n uzunluğu nağmeye tabidir. Her iki şiir çeşidi de Çin şiirinin en güzelidir. Aynı zamanda risalenin de başladığı görülmektedir. Bu özellikle gentry tarafından her zaman rağbet gören bir sanat çeşididir. Risale en büyük kıymeti ifadenin güzelliğine, kuruluşuna vermektedir. Buna karşılık içeriğe daha az önem verilir.[23]

20 Eberhard, a. g. e.s. 116.
21 Bülent Okay, Shı Ji (Tarih Kayıtları)", DTCF Doğu Dilleri Dergisi, s. 128.
22 "Zhongguo Dabaike Quan Shu (Büyük Çin Ansiklopedisi)", Cilt I, Çin Ansiklopedisi Yayınevi Pekin 1992, s. 337-338.
23 Eberhard, a. g. e. s. 117.

Din

Eski Çin'de görülen dinlerin en eskisi totem dinidir. Bu hem Shang devletine mensup olan kavimlerde hem de kuzey kavimlerinde mevcuttu. Bugünün etnolojisi artık totemizmin muhtelif kültürlerde görülebilen tasavvurlarından müteşekkil umumu bir din olarak kabul etmiyor. Esas fikir, daima bir insan grubunun, genellikle bir ailenin, insan olmayan bir mahluktan (hayvan eşya taş v.s) neşet etmiş olması idi. Bu efsanevi atalara tanrı gibi taparlardı.

Shandong eyaletinin belirli bir bölgesinde fil şeklinde ve Shun adında bir tanrısı vardı. Hebei eyaletinde tarlaları süren sığır şeklinde bir tanrı vardı. Güney Shanxi'de bereketli toprak tanrısı Huangdi bulunuyordu. Bunların hepsi belirli ailelerin Totemistik ataları sayılırdı.[24]

Daha sonra ise Han Hanedanı döneminin son yıllarında Çin'e kuzey-batı bölgesinden (Doğu Türkistan) Budizm dini girmiştir. Budizm bu ülkede başlangıça yönetici tabakası arasında rağbet görmüş, daha sonra ise halk arasında yayılmıştır.

Doğu Han hanedanı'nın ilk yıllarında ise Taoizm Çinliler arasında yayılmaya başlamıştır. Bu dinin temel kitabı Tai Ping Jing'dir.

Sanat

Han devrinde ilk olarak, Çinlilerin sanat dedikleri ressamlık ortaya çıkmaktadır. Han sülalesinin hakimiyeti, ipliğin çok üretildiği güney Çin'e de yayıldığı için, ipek ucuzlamış, bundan başka bir müddet zarfında kağıt da icar edilmişti. Han devrinin zengin kibar gentryleri şarkı ve raks temsillerinden, arkadaş muhitindeki, felsefi konuşmalardan, vakit geçirme maksadıyla ortak şiir yazmadan başka, resim yapma ile de vakit geçiriyordu. Resim para için değil eğlence için yapılırdı. Çin resmine daima doğa hakim olmuştur. Çinli resme çok yaklaşır, bir nazarda resmin yalnız bir noktasına bakar, sonra o noktadan başlayarak bir kitap okur gibi bütün resmi gözden geçirir. Böylece örneğin metrelerce uzunlukta manzara tomarları vardır. Bunlar hiçbir zaman bir Avrupalının yapacağı gibi tamamen açılmaz, fakat kısım kısım yavaş açılır ve bu suretle ağır ağır resimde dolaşılmış olur. Böyle bir incelemede bir Avrupa menazırı anlamsız olur, yalnız ihlal edici bir tarzda tesir eder.

Bizim sanat diyebileceğimiz bu devirden kalma eserlerden bronzlar, kabartmalar ve küçük plastikler kalmıştır. Bronz sanatında Zhou bronz üslubundan Han üslubu denilen üslup gelişmiştir. Bu, tezyinatın yalnız bir kabın bir kısmını ve genellikle kemer şeklinde kaplar ve bu kemerin yüksek teknik zerafette ve mükemmeliyette bulunmasıyla özellikle kendini göstermiştir.

24 Eberhard, a. g. e. s. 64-65.

Üç Devlet (220-280) Jın (265-420) Güney-Kuzey (420-534) Sui (581-618) Tang (618-907) Danedanı Dönemi

Sosyo-Ekonomik Hayat

An Shı Zhı Luan isyanından başlayarak Tang Hanedanı'nın çöküşüne kadar geçen 140 yıllık süre dilimi içinde ticari hayatta bir canlanma görülmüş, ülkenin kuzeyi savaşlar nedeniyle olumsuz anlamda etkilenmiş ve bunun sonucu olarak güney Çin'in ekonomisi yeni bir safhaya girerek bu bölge ekonominin merkezi durumuna gelmiştir. Ekonominin güneyde daha da gelişerek merkez durumuna gelmesinin sebebi sadece savaş nedeniyle güneye yapılan göçler değil, Tang Hanedanı'nın ilk yıllarından itibaren tarım ve el sanatları kolunun kesintisiz bir şekilde gelişmesi ve burada kara ve deniz ulaşımı imkanlarının kolay olmasıdır. Bu dönemde ticari ve ekonomik hayatın gelişimini şehirlerin görünümünden anlamak mümkündür. Öyle ki, ticaret hayatı etkilerini sadece özel kurulan pazar yerlerinde değil, geceleri de ticaret faaliyetleri kendini hissettirmiştir. Ne var ki imparator Wen Zong zamanında (827-836) gece yapılan şehir ticari faaliyetleri yasaklanmıştır. Fakat bu yasak kararı pek etkili olmamıştır, zira sayıları 1000'i geçen Uygur ve Batı Türkistan bölgesinden durmaksızın gelen tüccarlar ellerindeki ticari malları ile Çin içlerinde ticaret yapmışlardır.

Sui ve Tang hanedanları döneminde ticari faaliyetlerin artmasıyla uzak bölgelerde kurulan Pazar kentleri sayesinde ekonomi, çağını da aşarak gelişmiş elle yapılan porselen ve diğer sanat ürünleri eşyalar başka ülkelere de ulaştırılarak kültürel ilişkilerin kurulmasına ivme kazandırılmıştır. Güney-Kuzey hanedanlığı döneminde Pazar şehirlerinin yönetimi vergi toplama işlevinden sorumlu resmi daireler bile kurulmuş, bu gibi kurumlar Tang döneminde daha da geliştirilmiştir. Çinliler bu dönemde İpek Yolunda söz sahibi olunca kendilerine komşu ülkeler ile Asya'nın diğer devletleriyle ve bu arada İran, Arap ülkeleri ve Afrika ülkeleriyle yakın ticari ilişkiler geliştirmişlerdir.[25]

Göktürklerle Ticari İlişkiler

Göktürklerle Çinliler arasındaki ticari faaliyetler en azından onların ataları olan Hunlar zamanına kadar götürülebildiğini daha önce belirtmiştik. Göktürkler, Çin'in Batı Bölgesindeki tüccarlardan önemli ölçüde etkilenmişlerdir. Daha sonraki Göktürkler, Mavi Göktürkler (Lan Tujue) tarafından hakimiyet altına alınınca, edindikleri zengin ticari bilgilerini Mavi Göktürklere aktarmışlar, hatta Fergana (Dawan), ve Kuça (Anxi) ticaret işlerinde oldukça başarılı olmuşlar ve büyük servetler edinmişlerdir. Tacirler genellikle Baktriya'nın başkenti Lanshı'da

25 Yin Falu-_Xu Shu'an, "Zhonggu Gudai Wenhua Shı (Eski Çin Kültür Tarihi)", Pekin Üniversitesi Yayınevi, Pekin 1991, s. 403.

toplanırlar ve rengarenk güzellikteki mallarını burada satarlardı. Kuça'nun Wuhu Irmağı kıyısında büyük bir Pazar şehri vardı. Büyük arabalar ve küçük sandallar ile mal nakli yapılabilirdi. Tedavülde kullanılan paralar ise gümüş yapımı idi. Jiabishi'da bir ticaret pazarı bulma imkanı vardı. Özellikle Semerkantlılar ticarette çok mahir idiler. Bir çok tacir onlarla ticari mal değişimi yapardı. Zhang Qian Baktriya'da bulunduğu sırada Hindistan'dan getirilmiş, Çin malı bambu sırıklar ve kumaşlar görmüştür. Budist rahip Xuan Zang, Achali, Bai Lanqiang ve Nepal gibi ülkelerden gelen insanların ticari faaliyetlerde bulunduklarını bizzat kendisi görmüştür. Bütün bu örneklerden anlaşılmaktadır ki, Mavi Göktürklerin güçlenmelerinden önce, Çin'in kuzey bölgesindeki ticari hayatı belirgin bir şekilde aktif ve mamur idi. Mavi Göktürklerin siyasi bir güç olarak yükseldikleri sırada onları buradan çıkarıp atmak elbette mümkün değildi.

Göktürkler İle İlişkiler

Göktürkler Sui ve Tang hanedanları döneminde Çin'in kuzeyinde göçebe hatyatı sürmüş bir millet olup, Hunların bir koluydu. Onların ilk olarak görüldükleri yer Doğu Türkistan'daki Altay dağları'nın güney kesimidir. Her ne kadar Göktürkler göçebe hayat tarzını benimsemiş olsalar da, demir eritme sanatı konusunda çok iyi idiler. V. Yüzyılın başında Rouranların hakimiyetinde kalmışlar, VI. Yüzyılın başında ise Tumen Kağan'ın önderliğinde güçlenerek Batı Wei sülalesi ile ticari ilişkilerde bulunmuşlar, 551 yılında Çin ile yakın siyasi ilişkiler kurmuşlardır. Ertesi yıl Rouranları yenilgiye uğratmışlar ve bunu sonrasında kendi devletleri olan Göktürk kağanlığını kurmuşlardır. Güneyde Gobi Çölü'nün kuzeyi, kuzeyde Baykal Gölü, doğuda Liao Irmağı'nın yukarı mecrası ve batıda Hazar denizi'ne kadar uzanan bu kağanlığın halkı kendi yazı sistemini oluşturmuş, kağanlarının otağını ise Moğolistan'daki Dujin Dağı'na kurmuşlardır.

Çok geçmeden kağanlık doğu ve batı olmak üzere iki kısma ayrılmış, batı Göktürkler Altay dağları'nın batısına, Doğu Göktürkler ise Hindikuş Dağları'ndan batıda Altay dağları'na kadar olan geniş bölgeye hakim olmuşlardır.

Tang hanedanının ilk yıllarından itibaren Çinlilerle yoğun siyasi ilişkilerde bulunmuşlar, bu arada taraflar arasında uzun süren savaşlar da eksik olmamıştır. Bunları izleyen yıllarda Doğu Göktürk hakimiyetindeki Xueyantuolar ve Kitanların Tang hanedanına tabi olmalarıyla Türk ülkesinde karışıklıklar artmış, bu fırsatlardan yararlanmasını bilen Çinliler 629 yılında Doğu Göktürklere saldırmış, 630 yılında ise Doğu Göktürkler ortadan kaldırılmıştır. Bunu takiben Türklerin yönetici tabakasına mensup 100'den fazla kişi Çin hükümdarından ünvanlar almışlar ve Çin'in o zamanki başkenti Chang'an'a yerleşmişlerdir.

Batı Göktürk lideri Tumen'ın kardeşi İstemi Kağan ise doğuda Altay Dağları'a, batıda Hazar denizi, güneybatıda Hindikuş Dağlarındaki pek çok Batı Bölgeleri devletlerine egemen olmuştur. İstemi Kağan şimdiki Doğu Türkistan'daki İli ırmağı'nın civarını merkez olarak seçmiştir. Tang devrinin başında Tong Yabgu Kağan tahtta olduğu yıllarda (618-628) ülkesi çok güçlenmiş ve Batı Bölgeleri'nden aldıkları vergiler sayesinde ekonomik bakımdan oldukça iyi bir duruma gelmişlerdir. Hindistan yolculuğuna çıkan Çinli Budist rahip Xuan Zang, İstemi Kağan'ı şimdi Kırgızistan'da bulunan Tokmak şehri yakınlarındaki Suiye şehrinde ziyaret etmiştir. Çok geçmeden Tong Yabgu Kağan ölmüş, ülkesi dağılmış ve Çin hakimiyetine girmiş ve 657 yılında Batı Göktürkler tamamen tarihe karışmıştır.

Uzun yıllar boyunca savaşan Çinliler ve Göktürkler ekonomik ve kültürel alanlarda yakı temaslarda bulunmuşlardır. Daha Tang devrinin başlangıç yıllarında, her iki taraf, özellikle sınır bölgelerinde kurulan Pazar şehirlerinde ticari faaliyetlerde bulunmuşlar, Göktürkler Çinlilere at, koyun gibi hayvanlarla hayvansal ürünler satmışlar ve onlardan daha çok ipekli kumaşlar almışlardır. Ayrıca Çinililerin ürettikleri tarım aletler ve teknikler de bol miktarlarda Göktürk ülkesine girmiştir. Örneğin Çin'in kadın imparatoru Wu Zetian zamanında Türk Göktürklere 30.000 adet tarım aleti, yaklaşık 20.000 kg demir gönderilmiştir. 721 yılına gelindiğinde ise Çinliler, şimdiki İç Moğolistan'n kuzeybatısındaki Xishoujiang'da kurulan Pazar şehrinde Türkler her yıl 50.000 atı Çinlilere satmışlardır. Her iki tarafa da karlı gelen bu gibi faaliyetler toplumların refah bakımından gelişmesini sağlamıştır.

Ayrıca 1889 yılında keşfedilen Göktürk Abidelerine Çinli sanatçılar Çince kısmın eklemişler ve Kültigin Kağan için yapılan anıt mezarın duvarına da duvar resimleri çizmişlerdir.

Kültürel Hayat

Astronomi

Tang döneminin başında Wang Xiaotong, Ji Gu Suan Jing adlı eserinde ilk kez kübik denklemlerden yararlanarak mühendislik hesaplamalarında kullanmıştır. Bu eser aynı zamanda dönemin önde gelen eser yüksek matematik kitabıdır.

İmparator Gao Zong zamanında bilim adamı Li Chun Feng, on ciltten oluşan matematik klasiklerini notlarla açıklayarak kitap haline getirmiştir ki, bu on eser Tang döneminde matematik derslerinde okutulması zorunlu kitaplardı.

İmparator Tang Zong astronom Yi Xing'e (683-727), takvimi değiştirmesi için görev vermiş, o da Liang Ling ile iş birliği yaparak direkt olarak ekliptik koordinatlarının hesaplanabildiği noktaları belirlemiş, o da 28 takı yıldızının yeryüzünün olan kuzey kutbuna olan derece numaralarını hesaplamıştır ki, bu dünyada

ilk kez yıldızların yerlerinin değişikliklerinin fark edilişidir. Astronomi eğitimini Hindistan'da alan Yi Xing, astronomi bilimine matematik kralların uygulama konusunda uzmanlaşmıştı. Yi Xing öldüğü yıl olan 727 yılında "Da Yan Li" adlı eserinde oldukça kesin bilgilerle güneşin hareketlerinin kaidelerini belirlemiştir. Bir yılda 24 değişik iklimi, dört mevsimi, sonbahardan kış ayına kadar olan süreyi 88.89, ilkbahardan yaz ayına kadar olan süreyi ise 93.73 olarak hesaplamıştır.[26]

Tıp

Sui ve Tang Hanedanları zamanında Çin'de diğer alanlarda olduğu gibi tıp alanında da büyük ilerlemeler kaydedilmiştir. Çin'de tıp alanındaki uzmanlaşmanın Tang devrinde başladığına inanılır. Bununla birlikte tedavilerin her hastalığın özelliğine göre yapıldığı görülmektedir. Bu dönemde dahiliye, hariciye, çocuk hastalıkları, kula-burun-boğaz ve akupunktur gibi tıp alanlarının bilim dalı haline geldiği yaygın olarak bilinmektedir.[27]

Bu dönemde pek çok tıp bilgini olmakla birlikte en tanınmış olanı 581-682 yılları arasında yaşamış olan Sun Sımiao'dur. Sımiao ile ilgili Eski Tang Hanedanı Yıllığı'nda küçük özel bir bölüm vardır. Buradaki bilgilere göre Sımiao çok iyi bir tıp eğitimi almış edindiği tıp kitaplarını dikkatle bıkmadan okuyarak öğrendiklerini uygulamaya koymuştur.[28] Sımiao 632 yılında 30 bölümden olan "Beijin Qianjin Yaofang" adını verdiği büyük bir eser kaleme almıştır Bu eser eski Çin'in tıp alanında uzmanlaşma bakımından ilk olma özelliğini taşımaktadır. Kitap o devre kadar olan dönemlerin tıp uzmanları hakkında ve doğruluğu ispatlanmış halk hekimliği ilaçları hakkında geniş bilgiler içermektedir. Özellikle kadın ve çocuk hastalıkları belli bir sisteme tabi tutularak düzenlenmiştir.[29]

Tang döneminin bir diğer tanınmış tıp bilgini ise 772-841 yılları arasında yaşadığı bilinen Li Ao'dur. Yazdığı "He Shouwu Zhuan" adını verdiği kitabında devrin tanınmış tıp adamı He Shaowu'nun icat ettiği ilaçlar hakkında önemli bilgiler vermektedir.[30]

---

26 "Zhongguo Gudai Shı Changshı (Eski Çin Tarihi Hakkında Bilgiler)", Çin Gençlik Yayınevi, Pekin 1979, s. 146.

27 Jian Bozan, a. g. e. s. 521.

28 "Jiu Tang Shu (Eski Tang Hanedanı Yıllığı)", Zhonghua Yayınevi, Pekin 1992, Bölüm 191, s. 5094

29 Jiu Tang Shu, a. g. e. s. 5096.

30 Zhang Chuanxi, "Zhongguo Gudai Shıgang (Eski Çin Tarihine Giriş)", Cilt I, Pekin 1992, s.

Tarih

Üç Devlet, Jin, Güney-Kuzey, Sui ve Tang Hanedanları dönemini anlatan pek çok kitap yazılmıştır. Bunlar arasında Jin Hanedanı Tarihi, Liang Hanedanı Tarihi, Chen Hanedanı Tarihi, Zhou Hanedanı Tarihi, Kuzey Qi Hanedanı Tarihi, Sui Hanedanı Tarihi, Eski Tang Hanedanı Tarihi, Yeni Tang Hanedanı Tarihi, Shı Tong, Tong Dian, Tang Liudian, Zheng Dian, Zızhı Tongjian. Bunlardan Liu Zhıji tarafından yazılan Shı Tong adlı tarih kitabı, Çin'de ilk olarak yazılan eleştirmeli tarih kitabıdır. Tongdian ise Çin hükümdarı Xuan Zong'un saltanat döneminin (742-756) siyaset, toplum hayatı, dini törenleri ve askerlik sistemi gibi kurumları ve toponomi ve Asya kıtasında yaşayan pek çok kabilelere ait bilgiler içeren tarih külliyatıdır. Zamanın saray başbakanı olan Du You tarafından kaleme alınan Tongdian, toplam 208 bölümden oluşmaktadır. 194-195. bölümlerde Hunlar,198 ve 199. bölümler Göktürkler, Sölesler, Sir Tarduşlar ve Bayırkular, 200. bölümde ise Basmıllar, Uygurlar ve Kırgızlar hakkında geniş kayıtlar yer almaktadır.[31]

Çinliler siyasi, ekonomik ve kültürel bakımlardan sıkı temasta bulundukları, bozkırlarda göçebe hayatı yaşayan Türk kavimleri yaşayış tarzları, siyasetleri, kurdukları devletler ve siyasi teşekkülleri hakkında bolca bilgiler vermişlerdir. Bu Çin yıllıklarından Jin Hanedanı Tarihi, Liao Hanedanı Tarihi, Güney Qi Hanedanı Tarihi, Liang Hanedanı Tarihi, Chen Hanedanı Tarihi, Eski ve Yeni Tang Hanedanı Tarihi'nde Türklerle ilgili pek çok kayıtlar mevcuttur. Eski Tang Hanedanı Tarihi'nin Bölüm 194, 5153-5194 arasındaki kısım Göktürklere; 195. bölüm 595-5218 arasındaki bölüm Uygurlara, Yeni Tang Hanedanı Tarihi'nin ise Bölüm 215, 6023-6070 sayfaları Göktürklere; Bölüm 215, 6111-6152 arası Uygurlara; Bölüm 218, 6153-6166 sayfaları arası ise Shato Türkleri'ne ayrılmıştır.

Coğrafya

Özellikle Sui ve Tang hanedanları döneminde coğrafya ve haritacılık alanlarında yeni gelişmeler göze çarpmaktadır. Xian Zong zamanında başbakan olarak görev yapmış olan Li Ji pu toplam 40 bölümden olaşan Yuan He Jun Xian Tu Zhı adlı kitabında Çin'in o dönemdeki şehir ve kasabalarının ailelerin soy kütükleri, üretim kapasiteleri hakkındaki gelişim değişmeleri ile buralardaki eski tarihi yerler hakkında bilgiler vermektedir. Bu kitapta bugün hala mevcut olan, her şehir ve kasabanın çizilmiş resimleri vardır, fakat bunlar dağılmıştır. Bu kitap belli bir toprak parçası hakkında genel bilgiler veren Çin'in en eski coğrafya kitabıdır

Tang Hanedanı zamanında Fan Chuo tarafından yazılıp bir araya getirilen ve Yunan eyaletinin yolları, dağları, kasabaları, burada yaşayan milletlerin dağılımları, gelenekleri, toprak ürünleri üretimi, bölgenin ekonomisi ve siyasi yapılar hakkında pek çok bilgiler içermektedir.

31 Eyüp Sarıtaş, "Çin Kaynaklarından T'ung-tien ve Bunun Türk tarihi Açısından Önemi", E.Ü. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Sayı IV, İzmir 2000, s.219, 222.

Sui ve Tang Hanedanları haritacılık tekniği bakımından da olduğu geliştiği görülmektedir. Pei Ju Sui devrinde Xiyu Tu Ji adlı üç bölümden oluşan kitabında batı Türkistan bölgesindeki 40 ülkenin dağları topoğrafik haritalarını hazırlamıştır Tang devrinde yaşamış olan ve başbakanlık görevi de yapan seyyah Jia Dan tarafından yazılan Hai Nei Hua yi Tu adını taşıyan kitap 1137 yılında Xi'an'daki kayalara kazınarak çizilmiştir. Jai Dan'ın çizdiği harita günümüzdekilere çok yakındır ev Çin'in en eski haritası olarak bilinir.[32]

Edebiyat

Tang Hanedanı döneminde edebiyat alanında dikkat çeken pek çok yazar ve şair yetişmiştir. Han Yu ve Liu Zongtuan gibi bu dönemin büyük nesircileri, Toba devri üslubunun pek çok tesiri altında kalmışlardır. Bundan başka Budist tercüme edebiyatı, Tang edebiyatı üzerine de müessir olmuştur. Toba devrinde, daha önce Sanskritçe, Prakritçe Soğdça ve daha başka Orta Asya dillerinden Çince'ye tercüme edilen sayısız Budist metinleri, geniş bir halk tabakasının ve özellikle orta tabakanın anlayabilmesi için halk diline yakın bir üslupla yazılıyordu. Bu dönemde bilhassa Xuan Zang ve Yi Qing tarafından yapılan bir çok tercümelerinde saf Çin nesrinden de yeni cümle şekillerinin belirmeye başladığın görüyoruz.

Bu dönemde roman alanında eser veren yazarlar ise Yuan Zhen Lia Chaowei Jiang Fang, Li Fuyan Huang Fuban'dır. Bu romanlar arasında günümüze kadar gelebilen tek eser, yazarı belli olmayan Gu Zhen Ji adlı romandır. Bu döneme ait en önemli romanlar arasında Chen Bin'in "Chang Hen Ge Zhuan", Yuan Zhen'ın "Hui Zhen Ji", Li Chaowei'in "Ang Yi", Bai Xingjian'in "Li Wa Zhuan" ve Jiang Fang'ın "Huo Xiao Yu Zhuan" sayılabilir.[33]

Bu şairler arasında Li Bai ve Du Fu Çin edebiyatında romantizm ve realizmin önemli temsilcileridir. Li Bai meşhur Çinli şair Chu Yuan'i romantizm alanında takip etmiş, Wei ve Jin dönemlerinden itibaren tanınmış şairlerinin şiirlerini yeniden yorumlayarak bunları halk şarkıları olarak edebiyata kazandırmış, Du Fu ise, şiirlerinde, hayatı büyük acılar içinde geçtiği için, halkın elem ve ıstıraplarını anlatmıştır.[34] Çin'de çıkan An Lu Shan isyanı sırasında hükümetteki görevinden ayrılarak Sıchuan'a gidip orada yaşamıştır. Yedi Yaşından itibaren şiir yazmaya başlayan Du Fu toplumu ve hayatı yansıtan şiirlerinin yanı sıra, diğer şairler gibi tabiatın güzelliklerini anlatan şiirleri de pek çoktur.[35]

32 Bozan, a. g. e s. 505-506.
33 Bozan, a. g. e. s. 513.
34 Bozan, a. g. e. s. 509-510.
35 Muhaddere Nabi Özerdim, "Çin Şiirinden Örnekler", DTCF Doğu Dilleri Dergisi, Cilt I, Sayı 4, 1970,s. 154.

Felsefe

Eski dönemlerden itibaren, Çin'e özgü felsefe sistemlerinin, bazı dini inanışlarla iç içe olmuştur. Sui ve Tang Hanedanları döneminde, önce yönetici tabaka arasında revaç bulan Budizm ve Taoizm, zamanla halk arasında da yaygınlaşmıştır.

Eski Tang Hanedanı Tarihi'nde Han Yu, Liu Zongyuan, Liu Yuxi, Lu Cai, Fu Yi, Di Renjie, Yao Chong gibi tanınmış kişilerin biyografilerinde, bu kişilerin Budizm'e karşı çıktıkları makalelerde yer almaktadır. Bu makalelerden, Tang Hanedanı döneminde Budizm'in ne kadar yaygın olduğunu anlayabiliriz. Yukarıda ismi belirtilen filozof Fu Yi daha çok Yin ve Yang üzerinde araştırmalar yapmış ve sözleri ve yazdıklarıyla Budizm'e şiddetle karşı çıkmıştır. Fu Yi, Wei ve Jin hanedanlarından itibaren Budizm inancı ve öğretisini çürütmeye çalışan eserleri "Gao Shı Zhuan" adlı 10 ciltten oluşan eserinde toplamıştır.[36]

Sanat

Ana hatlarıyla Çin sanatı incelendiğinde, Han döneminden itibaren en fazla rağbet edilen sanat dalının, nesiller boyunca resim olduğu anlaşılır. Daha çok doğanın hakim olduğu Çin resim sanatında insan ve vahşi hayvan tasvirleri de çokça görülmektedir. Bu dönemde Budizm dini parlak bir dönem yaşadığı için, duvar resimleri de ağırlıklı olarak bu dinle ilgili tasvirler ağırlıktadır. Özellikle Tang döneminde tanınan ressamlar arasında Wu Daozı, Wang Wei, Li Sıchuan, Zhao Daozı yer almaktadır. Bunlar arasında aynı zamanda şairliği ile tanınan Wang Wei ağırlıklı olarak kara dağlar arasında akan ırmak resimlerini, Wu Dao Zı ırmaklı dağ resimleri; Li Sıchuan koyu altın sarısı renginde ırmaklı dağ resmi yapmayı tercih etmişlerdir. Bu ressamların hepsi de kendilerinden sonra gelen sanatçıları derinden etkilemişlerdir. Çin'de yukarıda belirtilen resim sanatından başka duvar resmi sanatı da rağbet görmüştür. Bu dalda eser veren sanat olarak Li Shou'nun yaptığı dört büyük duvar resmi Tang döneminin ilk yıllarından itibaren 17-18 yıl boyunca güzel sanatların gelişim çizgisini oluşturmuştur. Li Shou öldükten sonra mezarına yapılan tasvir resimleri de Sui Hanedanı'nın geleneksel giysiler içindeki hayatı canlı olarak tasvir etmektedir.[37]

36 Bozan, a. g. e. s. 499-500.

37 Shen Qiwei, "Sui Tang Shı Hua (Sui Tang Tarihi Hakkında Konuşmalar)", Çin Gençlik Yayınevi, Pekin 1979, s. 144-146.

Beş Dönem-On Ülke (907-960) Song (960-1127) Lıao (916-1125) Jın (1115-1234) Yuan (1271-1368) Dönemi

Sosyo-Ekonomik Hayat

Song hanedanı Çin tarihinde ordularını paralı askerlerle oluşturan tek önemli hanedandır. Bu yüzden askeri gücün ekonomik birikimle desteklenmesi gerektiğine inandığından, devlet depolarında iki milyon top ipekli kumaş biriktirmeye kararlıydı. Kuzeyde yazı Çinlileşmiş devletlerle baş edebilmek için bu gerekliydi. Ulusal ekonomi alanında Song dönemi Çin tarihinde görülmemiş en göz kamaştırıcı genişlemeyi yaşamıştır. Kentler çok gelişmiş, kanallar ticari trafikle dolmuştur. Gemi yapımcılığı ilerlemiş, iç ve dış ticaret o zamana kadar görülmemiş düzeylere çıkmıştır. Metal paraların kullanımı o zamana kadar görülmemiş ve sonradan gelen hanedanlar zamanında da uzun zaman görülemeyecek kadar yaygınlaşmıştır. Talep olduğu için madencilik ve maden işlemeciliği, şarapçılık ve dokumacılık yeni bir ivme kazanmıştır.[38]

Çin küçük çiftçiler ülkesi olarak devam ediyordu Ama çiftçiler arasında büyük d-farklar belirmişti. Hem bir bölgeden diğerine hem de bir bölge içindeki çiftlikler arasında büyük verimlilik farkları ortaya çıkmıştı. Ticari ürünlerden, şarapçılıktan, madencilikten ve iç ticaretten yeni gelir kaynakları doğmuştu. Para basmak karlı bir iş haline gelmişti. Artık mali sistemin merkezden basit kurallarla yönetilmesi veya küçük klanların ülkenin bir köşesini ele geçirip orada hüküm sürmesi olanaksız hale gelmiştir.

İmparator Zhao Kuangyin, 960 yılında başarıya ulaştığı zaman, vergi kaynakları yerel komutanların emrindeyken, merkezi hükümet, devletin üstyapısıyla iktisadi altyapısı arasında bir bağ oluşturmuştu. Bütün gücün başkent Kaifeng'da toplanması sonucu, bu ilişki yavaş yavaş gevşedi ve zamanla koptu. Çok geniş mali kaynak vardı, ama bunu değerlendirmek ve kullanımını gerektiği gibi örgütlemek mümkün olmadı. Bu temek kuramsal zayıflık, hanedanın 319 yıllık ömrü boyunca gösterdiği kararsızlıklar ve yatığı yanlışların hepsinden daha ağır basmıştır.[39]

Liao Hanedanı'nın ekonomisi ise tarım ve hayvancılığa bağlı idi. Kuzey otlaklarında tarımın gelişmesine paralel olarak çeşitli el sanatları da gelişmiştir. Böylece irili ufaklı pek çok yerleşim merkezleri oluşmuştur. Bütün bu gelişmeler hakkında ayrıntılı bilgiler edinmek için Liao Hanedanı Tarihi'nde bulunan Di Li Zhı ve Bai Guang Zhı bölümlerinin incelemek gerekmektedir. Ayrıca ekonomik yapıdaki değişim ve gelişmesin araştırılması için Shı Hou, Zhı (Ekonomi Kayıtları bölümü değerli belgeler içermektedir.[40]

38 Ray Huang, "Çin Tarihi, Bir Makro Tarih Yaklaşımı", Çev: Attila Sönmez, Blgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005, s. 136.

39 Ray huang, a. g e. s. 162.

40 Li Chuan Okay, "Liao Shıh (Liao Tarihi)", DTCF Doğu Dilleri Dergisi, Cilt 5, Sayı, 2, Anakara 1993, s. 108-109

Uygurlarla İlişkiler

Uygur Kağanlığı yıkıldıktan sonra bir kısmı Hexi Koridoru'na doğru giderek Qingzhou, Liangzhu, Gansu ve Shazhou'ya yerleşerek buraları kendilerine yurt edinmişlerdir. Özellikle Ganzhou Uygurlarının Beş Devlet ve Song Hanedanı ile yakın ilişkiler kurmuşlardır. Kuzey Song yönetimi ihtiyaç duydukları savaş atları büyük oranda Uygur ülkesinden getirilirdi. Ganzhou Çin'e gönderdikleri ürünler arasında beyaz gümüş, kehribar, akik taşı, sal amonyak, buhur, yak öküzü. vardı. Song hükümdarları ise Uygurlara beyaz gümüş, bronz paralar, ipekli dokumalar ve çay gönderirdi.[41]

11. yüzyılın başında Tangutlar güçlenmeye başlamışlar ve Uygurların yerleştikleri Hexi Koridoru'nu kontrol altına alarak Uygurlarla uzun yıllar devam edecek olan savaşlara girişmişlerdir. Tangutların saldırıları üzerine Uygurlar Song Hanedanı'ndan yardım istemişler, bu istekten herhangi bir sonuç alamadıkları gibi batı bölgeleri ile yaptıkları ticaretten elde ettikleri gelirleri bile yok denecek kadar azalmıştır. Sonuçta Tangutlara yenilince de bir kısmı Tibetlilere sığınmışlar, diğer bir önemli kısmı ise Kuzey Song ile Sulong bölgesine gelerek daha önce yaşadıkları Shazhou'nun güneyine yerleşerek, Tangutlara karşı mücadelelerine devam etmişlerdir. Buraya yerleşen Uygur kitlesi muhtemelen sonra Sarı Uygur adını alan Uygur koludur. Geriye kalan Uygurlar da Tangut egemenliğin kabul etmek zorunda kalmışlardır. Tangutların Hexi Koridoru'nu tamamen kontrol altına almalarından sonra Ganzhou Uygurları ile Song Hanedanı arasındaki ilişkiler önemli ölçüde azalmıştır.

Kültürel Hayat

Astronomi

Tang döneminden Kuzey Song dönemine kadar olan sürede tarımsal üretimin durmaksızın artması, astronomi araştırmaların da ilerlemesine vesile olmuş, tarımsal alandaki sulama tekniği de günden güne gelişmesini sürdürmüştür. Dolayısıyla sulama aygıtı ve dişli çark makinelerin yapımında ilerleme sağlanmıştır. XI. Yüzyılın ikinci yarısından sonra Su Song ve Han Gongkang gibi bilim adamları, astronomi alanındaki bilgileri ve dişli çark makinelerinin kullanma tekniği konusundaki bilgileri ile elde ettikleri başarılarla dikkat çekmişlerdir. Onların bu alandaki en büyük başarıları astronomi alanında kullanılan saati geliştirerek insanlık tarihine hediye etmişlerdir ve yazdıkları "Xin Yi Xiang Fa Yao" adlı eserde bu astronomik saatin tüm içeriğini, resimlerini kaydetmişlerdir. Başkent Kaifeng'da yapılan bu astronomi saati 1088 yılından 1092'ye kadar kullanılmıştır.[42]

41 Weng Dujian, "Zhongguo Minzu Guanxi Shı Gangyao (Çin Milliyetler İlişkileri Tarihi'ne Giriş)", Çin Topum Bilimleri Yayınevi, Pekin 1990, s. 481.

42 Ray Huang, a. g. e. s. 170.

Tıp

Kuzey Song devrinde özel kişilerin yazdıkları tıp bilimi ve tıbbi reçete hakkında bir çok kitap yazılmıştır. Bunlar arasında Ben Cao tıp alanında, tıbbi reçete konusunda ise Tai Ping Sheng Hui Fang, Su Shen Liang Fang, Tai Ping Hui Min He Qi Ju Fang. Tang devrinden itibaren Çin ile Arap ülkeleri arasındaki ticari ilişkilerin gelişmesiyle baharatlı ilaçlar Çin'e girmiş, Song döneminde kurumuş olan özel devlet birimi tarafından hazırlanan tıpla ilgili kitaplara devamlı olarak yeni ilaç türleri girmiştir. Örneğin Tang Ben Cao adlı tıp kitabına 133 çeşit ilaç kaydedilmiştir. Hastalıkları inceleyen tıp kitaplarının sayısında da artış olmuştur. Örneğin en fazla gelişme çocuk hastalıklarının meydana gelmiş hastaları muayene etme konusundaki gelişme olarak kızamık hastalığının tedavisi ve diğer ateşli hastalıklar arasındaki farklar ortaya konmuştur.

Liao Hanedanı'nı kuran Kitanların daha önceleri tıbbı tedavi yöntemleri yoktu. Dolayısıyla hastalarını tedavi etmek için büyüye başvururlardı. Bu dönemin en tanınmış tıp bilgili "Mai Jue Zhen Jiu Shı" adlı eser yazan Zhu Lugui'dir. Ne yazık ki, onun yazdığı bu eser Ming döneminden sonra kaybolmuştur. Liao hükümdarı Xing Zong, tanınmış diğer tıp bilgini Ye Lushu, Çince olarak yazılmış olan Fang Mei Shu adlı kitabı Kitan diline çevirmesini emretmişti. Bu kitabın çevrilmesi sayesinde Kitan toplumu tıp alanında bilgiler edinme fırsatı bulmuştur. Liao devleri sınırları içinde şu tıbbi maddeler satılırdı: geyik boynuzu, ginseng panda ödü, geyik kuyruğu.[43]

Barut ve Ateşli Silahların İcadı ve Gelişmesi

Barut, eski Çin'in en büyük icatlarından biridir. Eski Çinliler barutu, güherçile, kükürt odun külü ya da diğer yanıcı maddelerin bir araya gelmesiyle yapılırdı. Güherçile ve kükürt tıbbı maddeler olduğu için bunlar birleştiği zaman barut oluşur Günümüzde kullanılan siyah renkli barut, eski Çinlilerin yaptıkları barutun geliştirilmiş halidir. Aslında güherçile ve kükürt eski Çin'de Han döneminden itibaren bilinirdi. Zira bu Hanedan zamanında yazılmış olan Shen Nong Ben Cao Jing adlı klasik tıp kitabında bu maddelerin özellikleri ve tıbbi fonksiyonları anlatılmıştır. Bu maddelerin yanıcı özellikleri fark edildikten sonra zamanla orduda silah olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu süreçte sözü edilen maddeler, ölümsüzlük ilacı yapma tekniğinde önemli bir fonksiyon üstlenmektedir. Bu yüzden sülfür nitre ve kükürt gibi arsenik içeren maddelerin hepsi ölümsüzlük ilacı yapma işleminde sıkça kullanılan barut hammaddeleridir. Ateş alma ve patlama gibi istenmeyen kazaların önlenmesi için ateş söndürücü yöntemler gibi her tür kontrol maddeleri araştırılmıştır. Barutun ilk olarak icat edildiği sıralarda ölümsüzlük ilacı

43 Jiang Yingliang, "Zhongguo Minzu Shı (Çin Milletler Tarihi)", Halk Yayınevi, Cilt II Pekin 1990, s. 361.

araştırmaları ile ateş söndürücü yöntemler arasında bir ilişki kurulmuştur. Sui hanedanının son yılları ile Tang döneminin ilk yıllarında ünlü Çinli tıp bilgini Sun Sımiao (581-682)'nun en önemli eseri olan Sun Zhen Ren Dan Jing'de, ateş söndürücü yöntemler tanıtılmıştır. Tang hükümdarı Xian Zong'un tahta çıkışının ikinci yılında (808) Qing Xuzı, "Tian Shang Sheng Zu Lin Mi Jue" adlı eserinde kükürt söndürme yöntemlerini anlatmıştır.[44]

Barutun icat edilmesinden X. Yüzyıla kadar Çin'de ateşli silahların yapımına başlanmıştır. Wu Jing Zong Yao adlı eserde, ilk olarak yapılan ateşli silahlarla ilgili geniş bilgiler verilmiştir. Bu eserde kaydedilen silahlardan bazıları şunlardır: zehirli duman içeren top, yüksek sesli ateş topu ve delici ateş topu. Bu silahlar 1044 yılından önce Kuzey Song ordusu, ilk olarak barutlu silahlarla birlikte kullanmışlardır. Böylece ordusunda ilk olarak barutu kullanan ülkenin Çin olduğu artık kesinleşmiştir. Dönemin bazı kaynakları Kuzey Song Hanedanı zamanında elle yapılmış çok miktarda barut satılırdı ki, bunların tamamı silah askeri yapımında kullanılırdı.[45]

Tarih

Song döneminde tarih yazımı ve araştırılması alanında büyük ilerlemeler elde edilmiştir. Bunlardan en önemlisi Sı Maguang tarafından kaleme alınana ve "Evrensel Tarihin Aynası" anlamına gelen ve 20 ciltten oluşan Zızhı Tongjian'dir. Bu eser Çin'in ilk kronolojik tarih kitabıdır. Tarihçi Sı Maguang, Savaşan Beylikler döneminden Beş Devlet Dönemi'ne kadar olan 1362 yıllık bir devreyi kapsayan bu tarih külliyatı için Liu Ban, Liu Shu, Fan Zuyu adlı kişilerin de yardımıyla 19 yılda hazırlamıştır. Bu eserde olaylar meydana geliş sırasına göre yıllara, aylara ve günlere gire tasvir edilmiştir. Bu külliyat yazılırken sadece tarih belgeleri kullanılmamış, resmi tarh belgeleri, kaleme alınmış çeşitli notlar, romanlar, coğrafya kayıtları, astronomi kayıtları, çeşitli sistemler hakkındaki kayıtlar, sosyo-ekonomik hayata ilişkin kayıtlar, edebi eserleri da bolca kullanılmıştır.[46] Hunlar, Göktürkler ve Uygurlarla ilgili pek çok kaydın bulunduğu bu külliyat toplam 294 bölümden oluşur.

Bu döneme ait diğer tarih kitaplar arasında Yong Le Da Dian, Wenxian Tongkao ve Tong Jian ve Liao Hanedanı tarihi sayılabilir. Wenxian Tongkao'nun yazarı Ma Ruilin (1254-1323), bu eseri için 20 yıldan fazla süre harcamıştır. Ma Ruilin, bunu yazarken, kendi zamanına kadar olan devirlerin kurumlarını ayrıntılarıyla

44 Yin Falu-Xu Shunan, "Zhongguo Gudai Wenhua Shı (Eski Çin Kültür Tarihi)", Cilt I, Pekin Üniversitesi Yayınları, Pekin 1993, s. 419-420.

45 Yin Falu, a. g. e. s. 420.

46 "Zhongguo Gudai Yaoji Gaishu (Eski Çin Tarihi Klasiklerine Giriş)", Zhonghua Yayınevi, Pekin 987, s. 136.

anlatmıştır. Çin'de Liao Hanedanı kuranlar Kitanlar olup, Wei Hanedanı Tarihi, Kuzey Hanedanı Tarihi, Sui Hanedanı Tarihi Eski ve Yeni Tang Hanedanı tarihi ile Beş Devlet Dönemi Tarihi'nde Kitanlarla ilgili kayıtlar bulunmaktadır. Bu tarih külliyatında hükümdar kayıtları 30, kayıtlar 32, Tablolar 8, Biyografiler 45 ve Kitan dili ile ilgili açıklamalar olmak üzere toplam 116 bölümden oluşmaktadır. Yuan Hanedanı Tarihi'nde Moğol tarihçi To To'nun denetiminde yazılan Liao Hanedanı Tarihi, gerçekte Jie Shızı'nın kaleminden çıkmıştır. 1343 tarihinde yazılmaya başlanan bu eser 11 ayda tamamlanmıştır. Bu kitap yazılırken Ye Luyan tarafından yazılan Tarih Kayıtları ve Chen Daren'ın yazmış olduğu Liao Tarihi temel olarak alınmıştır. Ayrıca Zızhı Tongjian, Kitan Guo Zhı gibi kitaplardan ve daha önceden yazılmış tarih kitaplarının Kitanlarla ilgili bölümlerinden yararlanılmıştır. Liao Tarihine temel olan Ye Yuyan'in ve Chen Daren'ın yazmış oldukları eserler kaybolmuşlardır. Günümüze kadar ulaşabilen sistemli ve en kapsamlı eser Liao Tarihi'dir.[47]

Kuzeyli göçebe ulusların adetleri, gelenekleri ve yaşam biçimleriyle ilgili bilgiler, Tang Hanedanı'ndan önce yazılmış Shı Ji, Han Hanedanı Tarihi, Eski ve Yeni Tang Hanedanı Tarihi gibi Çin tarih kitaplarında yer almaktadır. Ancak bu bölümlerdeki bilgiler hiçbir şekilde Liao Tarihi içindeki Ying Wei Ji ve Li Ji'nin içerdikleri bilgilerle karşılaştırılamazlar. Liao Tarihi içindeki bu iki bölüm kuzeyli uluslarla ilgili çok daha fazla ve ayrıntılı bilgiler içermektedir.[48]

Edebiyat

Song döneminde edebiyat alanında en çok tercih edilen alan şiir olmuştur. Fakat bu şiirler, Tang döneminde yazımı yaygın olan kafiyeli bebeli kalıplara sahip olan geleneksel şiirlerdir. Bu şiir türünün ilk örnekleri ismi belli olmayanların yazdığı ve bir tür anonim olan şiirler di. Song dönemi şairleri bu şiirlerde bir düzenleme yaparak geliştirmişlerdir. Beş Devir On devlet zamanında pek çok şair bu tarzdaki şiirler yazmış ve bunlar daha sonra Hua Jian Ji adlı bir eserde bir araya getirilmiştir.

Başta Ou Yangxiu olmak üzere, Yan Shu, Fan Chongyan, pek çok siyasetçi ve edebiyatçı, yukarıda sözü edilen türden Tang ve Song döneminde yazılan şiir türünde eserler vermiştir.

Eski Çin'de gelişen bir diğer edebiyat türü de hikaye anlatım sanatıdır. İlk örnekleri Tang döneminde görülen bu tür edebi faaliyette, anlatıcı kimi zaman Budist eserlerde geçen hikayeleri, kimi zaman tarihi hikayeleri anlatırdı. Song döneminde çok yaygı olan bu tür hikayelerin bir araya getirildiği Da Tang San Zang

47 Li Chuan Okay, "Liao Shıh (Liao Tarihi)", DTCF Doğu Dilleri Dergisi, Cilt 5, Sayı, 2, Anakara 1993, s. 107-108.

48 Li Chuan Okay, a. g. m. s. 108.

Qu Jing Shı Hua, Wu Dai Shı Ping Hua Da Song Xuan heYi Shı ve Jing Ben Tong Su Xaiaoshuo gibi eserler günümüze kadar ulaşabilmiştir. Ming döneminde anlatılan bu hikaye türleri de Song öneminden kalma hikayelerin biraz değiştirilmiş varyantlarıdır. Song döneminde her şehirde hareketli bazı belli yerlerde belirli anlatıcılar olduğu gibi, bu anlatıcılar, kasaba ve köylerde bile görülürlerdi.

Felsefe

319 yıl süren Song Hanedanı döneminde felsefi düşünce Song devri bilim adamlarının en güçlü yanı olmuştur. Konfüçyüs ahlak dönemini, Taoist ve Budist metafizik üzerine kurmuşlardır. Bu okul, yeni Konfüçyanizm olarak tanınmıştır. Evreni bir organik bütün olarak görmüşlerdir. İnsan ile doğa arasındaki ikilik eğilimini doğal yasaların bir uzantısı olarak algılamışlardır. Kader ve eğilim konularındaki uzun tartışmalar, özel bir toplumsal ruh halini yaratmıştır. Böylece düşünce adamları, bir yandan bu düşünceleri ileri sürerken, bir yandan da kendilerini geleneksel topluluklar halinde yaşam içinde rahat hissedebiliyorlardı. Elbette Song devlet yönetiminin de bu tip düşüncenin yaygınlaşmasında rolü vardı. Bütün önde gelen düşünürleri, ait oldukları düşünce ailesinin sınırları içinde bir yandan Chen Tuan adında bir mistikten esinlenirken, diğer yandan zamanın günlük politikasının dışında da kalmıyorlardı. Kuzey Song döneminde Cheng Hao, Cheng Yi ve Zhu Dunyi gibi düşünürler Wang Anxi'ye veya genellikle reformlara karşı tavır takınmışlardır.[49]

Sanat

Song döneminden başlamak üzere Çin'de en fazla gelişen sanat dalı resim olmuştur. Ressamların yaptıkları daha çok ırmak ve dağ ağırlıklı manzara ile kuş resimleri ağırlıkta olmuştur. XI. Yüzyılda manzara resminde en fazla tanınan Jing Hao'dur. Bu sanatçı resim alanında Tang dönemi sanatçılarını takip etmiştir.

Liao devrinde resim alanında en büyük başarıları Yelu Beizui adlı sanatçıdır. Song döneminde onun çizdiği 15 resim muhafaza edilmiştir. Bu sanatçı ayrıca Shı Zong, Sheng Zong ve Xing Zong gibi hükümdarlarının portrelerini de yapmıştır.

1972 yılında Jilin eyaletinin kulun beldesinde Liao dönemine ait bir mezarda renkli bir duvar resmine rastlanmıştır. Yaklaşık 20 metrelik bir koridor bulunan bu mezardaki duvar resminin tam ortasında erkek ve bayan portreleri, Kitan milletine mensup asiller ve han milletinden rütbeli görevliler ile arka planda dağ, ırmak ve kuş sahneleri vardır.503

Bu dönemde gelişen bir diğer sanat dalı müzik olmuştur. Jin Hanedanı Bianzhou şehrini işgal ettikten sonra, Song Hanedanı'na mensup müzik

49 Ray Huang, a. g. e. s. 171.
50 Jiang Yngliang, a. g. e. s. 355-356.

sanatçılarının tümü ile müzik aletlerini kendi merkezine göndermiş ve böylece sarayda özel bir müzik merkezi oluşturmuştur. Buradaki müzik enstrümanları arasında bel davulu, flüt, pipa, 21 ya da 25 telli bir tür saz, Zheng ve Sheng adı verilen bir tür kaval ve Konghou adı verilen telli bir çalgı ve büyük davul.

Din (Budizm, Taoizm, Hristiyanlık, Müslümanlık)

Tang hükümdarı Wu Zong, kendi zamanında Budizmi yasaklasa da, bu din Songddevrinde halk arasında rağbet görmeye devam etmiş, Song Zhenzong'un yazdığı Jingde Zhuan Deng Lu adlı eseri Zen Budizmi tarihinin ilk kitabı olmuştur. Budizm Song ve Ming dönemlerinde Konfüçyanist okulları da büyük oranda etkilemiştir. Örneğin, Zhu XiYuan Yuan Lu adlı eserini adlı eserini yukarıda adı geçen Jing De Zhuan Deng Lu'dan etkilenerek kaleme almıştır. Song Hanedanı zamanında Budizm, özellikle Tibet Budizmi olarak bilinen Lamaizm çok itibar görmüştür. Moğol hükümdarı Cengiz han'ın torunu Kubilay Lamaizmi Çin'de devlet kurumları ile yayan hükümdar olmuştur. Budizm Çin'de daha çok yabancı kökenli yöneticiler arasında rağbet görmüştür. Pek çok insan kişisel çıkarları nedeniyle, ağır vergilerden kurtulmak amacıyla Budist olup tapınaklara sığınarak yaşamlarını garanti altına almışlardır. Daha önceleri 1300 civarında olan Budist rahiplerin sayıları Yuan döneminin son yıllarında 500.000'e yaklaşmıştır. Bu Budist rahipler, Yuan Hanedanı'na yönelik köylü ayaklanmalarında önemli rol oynamışlardır. Hatta söz konusu ayaklanmanın önderi ve Ming döneminin kurucusu olan Hong Wu (1328-13989 iktidara gelmeden önceki yaşamında bir dönem Budist rahip olarak çalışmıştır.

Song döneminde Hristiyan mensuplarından olan Ma Zuchang ve Kuoli Jisı aslında daha önceleri Konfüçyanizm'i kabul eden insanlardı.

Mıng (1368-1644) Qıng (1644-1911) Döneminde Toplumsal Yapı

Ekonomik Hayat

Ming döneminde ekonominin temeli daha çok tarımsal üretim ve faaliyetlerine dayanıyordu. Aşağıda tarım alanındaki gelişmelere kısaca değindiğimiz için, bu dönemdeki tarım dışındaki ekonomik faaliyetlere değinmeyi uygun bulduk. Bu hanedanın ilk yıllarında el yapımı eşya sektöründe büyük ilerlemeler sağlanmıştır. Başta demir ve bronz eşya üretimi başta olmak üzere, gemi, porselen, kağıt ve askeri alanda kullanılan barut yapımının yanında ahşap binaların yapımında kullanılan ağaç malzeme hazırlama sektörü daha önceki hanedanlara nazaran çok daha yüksek bir seviyeye ulaşmıştı. En fazla dikkate değer sanayi merkezleri arasında Nanjing yakınlarında kurulan Longjiang Gemi Tersanesi, Pekin'deki Değerli kaynakları Koruma Merkezi, Askeri Silahlar Merkezi, Zil döküm Merkezi, Suzhou'daki

tekstil Boyama Merkezi, Raozhou'daki tuğla fabrikasında işinin ustası pek çok uzman vardı ve bunlar işbölümü yaparak çalışırlardı. İmparator Tai Zu zamanında her yıl (1368-1398)18.460.000 tondan fazla demir işlenirdi. Her yıl basılan madeni para miktarı ise 990..440.000 taneyi buluyordu. Hükümdar Xuan Zong zamanında (1426-1435) imal edilen porselen miktarı ise 443.500'den fazlaydı. Tarımsal üretim ve el yapımı eşyaları sektörünün gelişmesiyle ticari faaliyetlerinde de hissedilir bir artış ortaya çıkmıştır. Hükümdar Cheng Zu zamanında (1403-1424), ırmak ulaşımının geliştiği Haian, Jining, Linqing, Dezhou Zhıgu'dan dört bir tarafa ticari mallar gönderilirdi. Bu sıralarda Pekin sadece sanayi ve ticaret merkezi büyük bir şehir değil, aynı zamanda her şehirden ticari emtiaların nakledildiği bir tür dev mağaza ve vitrin olmuştu. Ming yönetimi tüm ülkedeki 33 şehirden vergi toplardı, bu şehirlerden bazılarında ticaret günden güne gelişmiştir. Ming toplumunda her ne kadar üretim gücü artmış olsa da, feodal üretim ilişkileri hala daha varlığını koruyordu. Hükümdar ve toprak ağaları toprakların büyük bir kısmını ellerinde tutmaya devam etmişlerdir.[51]

Tarım

Ming döneminde tarım aletlerinin çeşidi, daha önceki devirlere göre daha çok artmıştır. Çiftçiler tarla sürme, tarla sulama, tohumculuk ve bahçe düzenleme gibi konularda zengin deneyimler edinmişlerdir. Yetiştirilen başlıca ürünler çeltik, buğday, mısır, fasülye, dut, susam ve pamuktur. Jinangnan, Hunan ve Sıchuan gibi bölgelerde de çeltik üretimi yüksek rekoltede elde edilirdi. Fujian ve Zhejiang eyaletlerinde çeltik iki misli, Lingnan ve Henan bölgelerinde ise üç misli ürün alınırdı. Ayrıca Hebei, Henan'da çeltik tarlalarına sulama kanalları açılmıştır. Song döneminin son yıllarında pamuk üretimine başlanmış, Ming tüm ülkede yaygınlaşmıştır. Başka ülkelerden gelen tarım ürünleri arasında tatlı patates, tütün ve mısır yer almaktadır. Bu ürünlerin getirilip yetiştirilmeye başlanması, Ming döneminde tarımın gelişmesi bakımından anlamı büyüktür. Bu hanedanın ortasında yapılmaya başlanan tütün tarımı, çok geçmeden tüm ülkede yaygınlaşmıştır. Ming döneminin sonunda tütün ülkenin kuzey kesiminde de yetişmeye başlanmıştır. Yerfıstığı üretimi zamanla artmış, dut, susam, çay, şeker kamışı, "lizhı" denilen kırmızı renkli tatlı bir meyve ve "longan" adı verilen bir bitki, çivitotu, köknar daha geniş alanlarda üretilmeye başlanmış bunların yanında el yapımı hammaddelerin üretim de çok artmıştır.[52]

Qing döneminde ise yönetim, toprağı olmayan köylülere tarım aletleri ve tohum yardımı yapmaya başlamış, bunun üzerine pek çok topraksız köylü Sıchuan, Yungui, Taiwan, Xinjiang, kuzeydoğu bölgesi ve İç Moğolistan'a doğru akmaya

51 "Zhongguo Da Bai Ke Quanshu (Çin Büyük Ansiklopedisi)", Çin Ansiklopedi Yayınevi,Pekin 1992, s. 665.

52 Zhongguo Da Bai Ke, a. g. e. s. 670.

başlamışlardır. Tüm ülkede ekilen arazilerin miktarı 500.000.000 mu iken, hükümdar Qian Long zamanında (1736-1796) bu miktar 1.700.000.000mu'ya ulaşmıştır. Hükümet daha sonra da vergilerde indirime gitmiş ve ücretsiz tohum dağıtılması sayesinde çiftçilerin omuzlarındaki yük hafiflemiş, Sarı Irmak, Hui Irmağı, Yun Irmağı, Changjiang, Qiantangjiang ve Shuding Irmağı'na yapılan büyük yatırımlar sayesinde, karşılaşılan su baskınları azaltılmış ve halkın üretim kaynakları ve hayatları korunmuş, tarımsal üretim yükselmiş, ulaşım imkanları da iyileştirilmiştir. Geleneksel tarım teknolojisi temel alınarak, zirai teknik, sılama, gübreleme ve tohumculuk alanlarındaki yenilikler gerçekleştirilmiştir. Ülkenin kuzeyinde ve güneyinde yapılan tohumculukla ilgili çalışmalar sayesinde, çeltik tarlaları sulaması ve ürün alımında çok iyi sonuçlar elde edilmiştir. Alınan ciddi önlemler sayesinde yerfıstığı ve mısır tarlaları sel baskınlarından korunmuştur. Ekonomik bakımdan ise pamuk üretiminde ciddi artışlar yaşanmış, Changjiang bölgesinin üç tarafı ile güneydoğudaki kıyı bölgeleri potansiyel pamuk üretim bölgesi haline getirilmiştir. Jiangzhı ve Guangdong'da yetiştirilen ipek böcekçiliği sayesinde büyük gelirler elde edilmiştir. Bunlardan başka, çay yaprağı, tütün, yer fıstığ, tatlı patates, çivitotu gibi ürünlerin üretiminde büyük gelişmeler olmuştur.[53]

Ming Hanedanı Zamanında Uygurlar

Beşbalık yakınlarında yaşayan Uygurları ile Sarı Uygurlar göçebe hayatı yaşıyorlar, Hotan, Kaşgar Hami, Turfan Huozhou ve Liucheng gibi şehirlerde yaşayanlar ise Ming devrinde ziraat ve üretim faaliyetlerine dayanarak hayatlarını idame ettiriyorlardı. Ming devrinde yaşayanlar Hotan üzümlerinin çok kaliteli şarap ham maddesi olduklarına inanırlardı. Uygur bölgesindeki el sanatları da çok gelişmişti. Hotan hu pamukluları, pestil kumaşı, Huozhou'nun yumuşak tüy kumaşı ve Hami'nin dövme demirden yapılmış aletlerinin hepsi Uygurların güzel el sanatlarını oluşturuyordu.

Tanrı Dağları'nın güney yolu ile kuzey yolu üzerinde yaşayan Uyurlar Ming Hanedanı'nın başında genelde İslam dinine inanırlardı, sadece doğuda yaşayan Uygurlar bazıları Budizm dinine girmişlerdi. XV. Yüzyılın sonlarında Hami ve Turfan gibi şehirlerdeki Uygurların tamamı İslam dinine geçmişlerdir.[54]

53 Zhongguo Dabai ke, …a. g. e. s. 807.
54 Bozan, a. g. e. s. 238.

Kültürel Hayat

Tıp

Ming döneminde sosyo-ekonomik hayatın gelişmesiyle, ülkede pek çok bilim adamı yetişmiş, bular arasında bazı tıp bilginleri kendi alanlarında eserler de kaleme almışlardır. Bu alanda en tanınmış bilim adamı Li Shızhen'dır (1518-1593). Li Shızhen'ın durmaksızın tıp kitabı okuduğu bilinmektedir. Öyle ki, o 30 yılda 800'den fazla tıp kitabını okumuştur. 1578 yılında yazmaya başladığı 25 bölümden oluşan "Ben Cao Gang Mu" adlı eserini 1578 yılında bitirmiştir.[55] Bu kitapta insanlar için oluşturulan 1892 adet ilaç çeşidi kaydedilmiştir. Li Shızhen'ın bu sayıya ilave ettiği ilaç sayısının ise 327 çeşit ilaç olduğu kaydedilmektedir. Li Shızhen sözünü ettiğimiz tüm bu ilaçların bilimsel birleşimi, isimleri özellikleri ve nasıl kullanılması gerektiği konular, çizilen resimlerle zenginleştirilerek ayrıntılarıyla açıklanmıştır.

Tıp bilimi Qing devrinde de gelişmesini sürdürmüştür. Qing imparatoru Qian Long zamanında, sarayın sağlık ile ilgili birimi tarafından yazılan "Yi Zong Jin Jian", "Jin KuiYao Lue", "Shan Han Lun" ve bunlardan başka pek çok tıp eseri düzenlenerek okunmaya ve kullanmaya hazır hale getirilmiştir. Bu hanedan zamanında yetişmiş tanınmış tıp bilginleri arasında Wang Qingren, Xu Dachun, Yu Chang, Ke Qin, Wang Weide, Jia Qing ve Dao Guangjiang önde gelenlerdir. Wang Qingren zengin bir deneyime sahip bir tıp bilgini olup, insan kadavrası üzerine yaptığı araştırmalarla insan vücudunun yapısı hakkında yeni bazı yaklaşımlar ortaya koymuştur. Ke Qin, özellikle ateşli hastalıkların tedavisinde, Wang Weide ise hariciye hastalıkları aralında araştırmalar yapmıştır.[56]

Bilim-Teknik

Ming ve Qing döneminde tıptan başka tarım, coğrafya, astronomi ve alanlarında da yeni gelişmeler olmuştur.1562-1633 yılları arasında yaşayan Xu Guangqi tarım, astronomi, sulama, ölçme ve fizik gibi alanlarda araştırmalar yapmıştır. En çok bilinen eseri bilimsel tarımla ilgili pek çok belgelerin kullanıldığı Nong Zheng Quan Shu'dur. Bu kitapta tarımsal aletler, tarım teknolojisi, sulama, toprak, gübre, tohum, meyve ağacı aşılama, ipek böceği gibi bir çok konularda kayıt mevcuttur, özellikle tatlı patates ve pamuk tohumu teknolojisi alanındaki yöntem bilgileri çok değerlidir. O insanların tarımla ilgili geleneksel inançlarına karşı idi. Uygun teknoloji kullanıldığı sürece insanoğlunun tabiatın kurallarını yenerek, ülkenin kuzey kesiminde bile çeltik ve pamuk yetiştirilebileceğine inanırdı.

55 Tang Mingbang, "Ben Cao Gang Mu", Bashu Yayınevi, Chengsu 1993, s. 5.
56 Chongguo Da Bai Ke, cilt II, a. g. e. s. 832.

Coğrafya

Ming döneminde araştırabildiğimiz kadarıyla bir kaç coğrafyacı kendi alanlarında eser vermişlerdir. Bunlardan birisi 1585-1640 yılları arasında yaşayan Xu Hongzu'dur. Hemen hemen tüm Çin'i dolaşan Hongzu, dağları, yerleşim merkezlerini ve bazı bölgeler hakkında araştırma incelemeler yapmış, bilgi ve deneyimlerini "Xu Xia Ke You Ji" adını verdiği eserinde toplamıştır. Bu seyyah sadece gezgin değil aynı zamanda edebiyatçı ve coğrafyacı sıfatlarına da sahiptir. Özellikle Çin'in Yunan, Guizhou, Sıchuan ve Guangzhou eyaletlerinin coğrafi özellikleri hakkında geniş bilgiler vermiştir. Bu seyahatnamede, Çin'in güneybatısındaki kireçtaşları ve özellikleri hakkında bilgiler vererek, bu alanda dünyada ilk kez inceleme yapan kişi olmuştur. Diğer coğrafyacılardan Fan Lixun "He Fang Yi Lan", Wang Zheng "Tai Xi Ji Qi Tu Shuo" adlı eserleri kaleme almışlardır.

Tarih

Ming ve Qing Hanedanları döneminde tarih alanındaki çalışmalar, diğer dönemlerden çok daha fazla gelişmiştir. Ming döneminin resmi yıllığı olan Ming Tarihi'nde başka, Ming Tarihi Gerçek Kayıtları (Ming Shı Lu), Da Ming Yi Tong Zhı, Da Qing Yi Tong Zhı, Xu San Tong ve Qing San Tong, Yuan Hanedanı Tarihi, Qing Tarihi Gerçek Kayıtları (Qing Shı Lu) gibi kitapların dışında, Tan Qian'in (1593-1657) Guo Que, Bi Yue'nin yazdığı Xu Zızhı Tongjian, Gu Yingtai'ın Ming Shı Ji Shı Ben Mo, Gao Shı Qi'nin Zuo Zhuan Ji Shı Ben Mo gibi pek çok özel kişiler tarafından kaleme alınan tarih kitapları yazılmıştır. Ming tarihini en fazla ayrıntılarıyla araştıran tarihçiler arasında Huang Zongxi ile Wan Sıtong (1743-1702), özellikle zikredilmelidir. Kendi dönemlerinin milletlerinin fikirlerini ayrıntılı bir biçimde anlatın bu tarihçiler, Qing Hanedanı muhalifi idiler. Bu iki tarihçi de Qing döneminde yaşamış olan Tan Qian ve Gu Zuyu gibi tarihçileri etkilemişlerdir.

Qing döneminde yapılan en büyük faaliyetlerden birisi de imparator tarafından seçilen 160 kişi tarafından hazırlanan Sı Ku Quan Shu'nun yazımıdır. Toplam 3477 kitap içeren bu büyük eser 79.070 bölümden oluşur ve Çin'in en büyük eseridir. İçinde başta dini konular olmak üzere çok zengin belgeler yer almaktadır. Bazı Çinli bilim adamları günümüze kadar ulaşamayıp kaybolmuş bir çok kitabın içeriği bilgileri Yong Le Da Dian içinde tespit edip ortaya çıkarmışlardır. Örneğin Shao Jinhan'ın derlediği Xin Wu Dai Shı ile, Xo Song'un derlediği Tang Hui Yao'nun ikisi de Yong le Da Dian'nden bulunup ortaya çıkarılmıştır.

Felsefe

Çinli felsefeciler Ming döneminin sonu ile Qing döneminin ilk yıllarında Çin'de çıkan en önemli akımların başında materyalizm olduğuna inanırlar. Wang Yangming, Wang Fuzhı, Huang Zongxi, Gu Yanwu ve Tang Zhen bu dönemin başlıca düşünürleridir. Bunlardan Wang Yangming, Budist aydınlanma doktrinini kendi Konfüçyüs araştırmalarına uygulamıştır. Wang'ın içgüdü kavramına verdiği önem, Ming döneminin sonlarına doğru, üstadın disiplinli düşüncesiyle pek ilişkisi olmayan çok sayıda düşünce okulunun ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Qing dönemi kültür bakımından pragmatik bir dönem olmuştur. Burada pragmatik derken, kastedilen şey, Qing dönemi filozofları Song döneminin metafizik ve Ming döneminin derin düşünce okullarından uzak durmalarıdır. Edebi-bürokratik çevreye demirli olduklarından ve bunun dışında bir yaşam düşünemediklerinden, bu filozoflar bağımsız bir düşünce geliştirecek fiziksel ortama sahip değildi. Bu düşünürler geçmişte yapılmış iddialı hataları düzeltebildiler. Ancak Qing pragmatistleri, Konfüçyüz klasikleri ve tarih yazımı ile yakın ilişki içinde olduklarından, olayların derinliklerine inecek görüşleri geliştiremediler.[57]

Edebiyat

Ming döneminde yazılan edebi eserlerin kökenlerinin Yuan döneminden olduğu bilinmektedir. Bu dönemde en çok gelişen edebi tür klasik roman dalında olmuştur. Bunlardan, Wang Daokun tarafından yazılan Shui Hu Zhuan hemen hemen tüm Çinliler bilir ve okumasını severler Bu roman sevilen bir eşkiyayı anlatmaktadır. Bu eseri Eski Türk edebiyatında görülen Köroğlu ile karşılaştırmak yanlış olmaz. Lu Guanzhong'un yazdığı San Guo Zhı ise Çince yaygınca okunan bir edebi kitaptır. Pek çok kez temsillere uygulanan Xi You Ji (Batıya Seyahat) ise Wu Cheng'en tarafından yazılmıştır. Bu roman VII. Yüzyılda Hindistan yolculuğuna çıkan Budist keşiş Xuan Zang'ın seyahatini edebi bir üslupla anlatmaktadır. Bu romanların en büyük özelliği, gerçekleri yansıtmaktan ziyade, eklenen pek çok hayali unsurların dile getirilmesidir.

Qing döneminin en tanınmış edebi eseri Cao Xueqin (1715-1763) tarafından yazılan Hong Luo Meng'dır. Gençliğinde çok rahat ve lüks bir yaşam süren Cao Xueqin, ileri yaşlarda fakir düşmüştü. İşte yazar toplam 120 bölümden oluşan bu eserini yaşlılık döneminde yazmıştır. Her ne kadar bu roman devrin asil ailelerin yükseliş ve çöküşleri ile genç erkelerle bayanlar arasındaki değişen duygusal ilişkileri anlatıyorsa da, toplumdaki her sosyal tabakanın hayatını resmetmektedir.

57 Ray Huang, a. g. e. s. 255.

Mimarlık Sanatı

Ming döneminde en fazla gelişme gösteren alanlardan birisi mimarı olmuştur. Bu dönemde taştan yapılan bina ve mimari yapılar yaygınlık kazanmıştır. Çin Seddi'nin tamiri ile Pekin şehir duvarları hep bu dönemde tamamlanmıştır. Dingling'in yeraltı sarayı tamamen mermer beyaz taş ve pişmiş tuğladan inşa edilmiştir. Burada sözü edilen muazzam yeraltı sarayı dönemin mimari seviyesinin yüksekliği hakkında önemli ipuçları vermektedir. Günümüze kadar ulaşabilen Yasak şehrin bahçesinin büyük bir kısmı da yine bu devirde inşa edilmiştir. Bu yapılarda fark edilen karmaşık ahşap yapılar, ağaç işlemeciliği, taş ve altın işlemeli eşyalar hassas el işçiliği, sarayı çevreleyen su kanalları Ming devrinin mimari karakterini yansıtmaktadır.

Bundan başka ülkenin dört bir tarafına yayılmış mabetler de Ming mimarisinin görkemini anlatmaktadır. Bu dönemde sadece Pekin'de inşa edilen Budizm, Lamaizm, Taoizm ve İslam dinine ait ibadethanelerin sayıları 1000 civarındaydı. Qing Hanedanı döneminde inşa edilen mimari yapıların bazıları, Ming döneminde kilerden daha da göz kamaştırıcıdır. Halen Pekin'de bulunan ve birkaç restore edilen Yuanmingyuan Parkı bunlardan en tanınmış olanlarıdır. Bu parkın çevresi 30 km'den fazla olup, toplam 1500'den fazla süslemeli basamak vardır. Bu tarihi park 1860 yılında İngilizler ve Fransızlar tarafından yağmalanıp, eski eserlerin büyük bir kısmı ülke dışına kaçırılmıştır.

Pekin'in kuzeyindeki Yonghe Sarayı 660.000 metrekare büyüklüğünde olup, 1694 yılında inşa edilmiştir. Daha önce Yong He Wang Fu adını taşırken, 1722 yılında Yong Zheng olarak değiştirilmiş, 1725 yılında ise Yong He Gong adıyla anılmaya başlanmıştır. Bu saray her ne kadar Çin mimari tarzında inşa edilse de bazı mimari kısımları Tibet tapınak mimarisinin özelikleri de binaya yansıtılmıştır. Bu tapınakta en fazla 500 civarında keşiş aynı anda ibadet edebiliyordu.[58]

Kaynakça

"Cı Hai, Lishı Fencı (Cihai Tarih Cildi)", Shanghai Cıshu Yayınevi, Shanghai 1984.

Eberhard Wolfram, "*Çin Tarihi*," Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1995.

İzgi Özkan, "*Orta Asya'nın En Eski Kültürleri ve Çin Medeniyeti İle İlişkiler*", Genel Türk Tarihi, Cilt I, Semih Ofset, Ankara 2002.

Jian Bozan, "*Zhongguo Shı Gangyao (Çin Tarihine Giriş)*", Halk Yayınevi, Pekin 1992.

Jiang Yingliang, *"Zhongguo Minzu Shı (Çin Milletler Tarihi)*", Halk Yayınevi, Cilt II Pekin 1990.

"Jiu Tang Shu *(Eski Tang Hanedanı Yıllığı)*", Zhonghua Yayınevi, Pekin 1992, Bölüm 191.

58 "Zhongguo Wenhua Da Baike Quanshu (Büyük Çin Kültür Ansiklopedisi)", Baihua Wenyi Yayınevi Cilt III, Tianjin 1991, s. 339-3340.

Li Chuan Okay, "Liao Shıh (Liao Tarihi)", *DTCF Doğu Dilleri Dergisi*, Cilt 5, Sayı, 2, Anakara 1993.

Okay Bülent, "Shı Ji (Tarih Kayıtları)", *DTCF Doğu Dilleri* Dergisi.

Onat Ayşe-Sema Orsoy-Konuralp Ercilasun, "*Han Hanedanı Tarihi-Hsiung-nu Monografisi*", Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2005.

Özerdim Muhaddere Nabi, "Çin Şiirinden Örnekler", *DTCF Doğu Dilleri Dergisi*, Cilt I, Sayı 4, 1970.

Özerdim Muhaddere Nabi, "Filozof Meng-Tzu'nun Halk ve Halkın Yönetim Üzerindeki Düşünceleri", *DTCF Doğu Dilleri Dergisi*, Cilt II, sayı 2, 1975.

Özerdim Muhaddere Nabi," *Lao-Tzu ve Kitabı (Tao te Ching) Hakkında Yeni Bir Eser*",

Ray Huang, "*Çin Tarihi, Bir Makro Tarih Yaklaşımı*", Çev: Attila Sönmez, Blgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.

Sarıtaş Eyüp, "Çin Kaynaklarından T'ung-tien ve Bunun Türk Tarihi Açısından Önemi", *E.Ü. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Sayı IV, İzmir 2000.

Shen Qiwei, "*Sui Tang Shı Hua (Sui Tang Tarihi Hakkında Konuşmalar)",* Çin Gençlik Yayınevi, Pekin 1979.

Tang Mingbang, "*Ben Cao Gang Mu",* Bashu Yayınevi, Chengsu 1993.

Weng Dujian, "*Zhongguo Minzu Guanxi Shı Gangyao (Çin Milliyetler İlişkileri Tarihi'ne Giriş)*", Çin Topum Bilimleri Yayınevi Pekin, 1990.

Xu Shuan,-Zheng Chunmiao-Wang Xiufang, *"Zhongguo Wenhua Zhıshı (Çin Kültürü Hakkında Genel Bilgiler)",* Pekin Dil Enstitüsü Yayınevi, Pekin 1990.

Yin Falu-Xu Shunan, "*Zhongguo Gudai Wenhua Shı (Eski Çin Kültür Tarihi)",* Cilt I, Pekin Üniversitesi Yayınları, Pekin 1993.

Yin Falu-Xu Shu'an, "*Zhongguo Gıdai Wenhua Shı (Eski Çin Kültür Tarihi)*", Cilt III, Pekin Üniversitesi Yayınevi, Pekin 1993.

Yu Lunian, "*Zhongguo Guan Zhı Da Zıdian (Büyük Çin Unvan Sözlüğü)",* Heilongjiang Halk Yayınevi, Cilt I, Harbin 1992.

Zhang Chuanxi, *"Zhongguo Gudai Shıgang (Eski Çin Tarihine Giriş*)", Cilt I, Pekin 1992.

"Zhao Zhongwen, *Zhonguuo Lishıxue Da Cıdian (Çin Büyük Tarih Sözlüğü)",* Yanbian Üniversitesi Yayınları, Yanbian 1993.

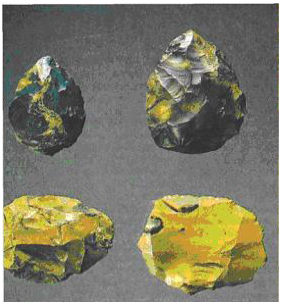
"Zhongguo Dabaike Quan Shu (Büyük Çin Ansiklopedisi)", Cilt I, Çin Ansiklopedisi Yayınevi Pekin 1992.

"*Zhongguo Gudai Shı Changshı (Eski Çin Tarihi Hakkında Bilgiler)*", Çin Gençlik Yayınevi, Pekin 1979.

"*Zhongguo Gudai Yaoji Gaishu (Eski Çin Tarihi Klasiklerine Giriş)*", Zhonghua Yayınevi, Pekin 1987.

"*Zhongguo Wenhua Da Baike Quanshu (Büyük Çin Kültür Ansiklopedisi*)", Baihua Wenyi Yayınevi Cilt III, Tianjin 1991.

HİNT UYGARLIĞI*

Hindistan'ın, başlıca Soan ve Madras kültürleriyle belirgin bir milyon yıllık tarih öncesi, tanıtıcı aleti yontulmuş çakıl taşı olan taş sanayilerinin muhafazakârlığıyla ortaya çıkmıştır. Tarihöncesinin sonunu belirleyen mikrolit teknikleri geç bir tarihte kendini göstermiş ve ancak son büyük buzullaşmanın ertesinde genelleşmiştir. Hint topraklarının sınırında yer alan Belucistan'da (Mehrgarh sit alanı), dünyada Neolitik Çağ'ın geliştiği ilk merkezlerden biri ortaya çıkmıştır. XVII. binyılda burada, toplayıcılık ve avcılığa dayalı bir ekonomiden, Yakındoğu uygarlıklarınınkine benzer üretken bir ekonomiye geçiş başladığı ortay çıkmıştır. Dört bin yıl boyunca, ilk kerpiç yerleşmelerden, hayvanların evcilleştirilmesinden (keçi, koyun, sığır) ve bitki ekimlerinden (arpa) 6000'e doğru düz çanak-çömlek üretimine, 5000'e doğru da maden tekniklerinin uygulanmasına kadar uzanan keşifler birbirini izler. 4000'den sonra tarımın çeşitlenmesi, bir yerleşme ağının kurulmasını, ardından da mekâna egemen olunmasını sağlar; bu egemenlik, 3000'e doğru İndus Vadisi'nin yerleşime açılmasına yardımcı olur. Vadi, böylece ticaretin ana eksenlerinden biri ve bölge kültürlerinin birbirlerine yaklaşma merkezi durumuna gelir. Buna paralel olarak, Belucistan teknikleri Ganj'a doğru yayılarak burada yerel keşiflerle harmanlanır: Kıta Hindistanı'nın avcı-toplayıcı toplulukları tarımı benimserler. Hindistan, böylece, IV. binyılın sonunda, her biri bin yıldan biraz uzun süren dört büyük evreye bölünebilecek bir döneme girer. İ.Ö. III. binyıldan I. binyıla kadar İndus uygarlığı, II. binyılın ortalarından Milat öncesine kadar da arkaik Arî uygarlık egemen olur. Milatın hemen öncesiyle I. binyılın sonu arasında, bütün Hindistan'a egemen olan büyük imparatorluklar dönemi uzanır. I. binyılın sonundan günümüze kadar îslamın etkisi belirgindir (Gelişim Hachette, Hindistan Maddesi, 1999).

* Bu bölüm Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. İsmail Güven tarafından hazırlanmıştır.

İndus Uygarlığı

III. binyılın ilk yarısında, Elam sonrası uygarlığın Iran Platosu üzerinden yayılması ve kara, nehir ve deniz ticaretinin gelişmesi, indus Vadisi kültürleriyle Yakındoğu uygarlıkları arasındaki ilişkilerin çoğalmasına yardımcı olur. Bu yeni ilişkiler ekonomik faaliyetleri teşvik eder ve uzmanlaşmış zanaatların doğmasına yardımcı olur. Ayrıca, gerçek bir kültürel sıçramaya imkân sağlamayacak olan toplumsal yapıların doğmasına yol açar. Kendini iyice ortaya koymuş köylü ve tarımcı kültürlerin işgali altında olan Kuzeybatı Hindistan'da, İndus Vadisi'nin kent öncesi kasabaları, İ.Ö. 2600-2500 arasında, Belucistan'dan Yamuna Nehri'ne kadar uzanan çeşitli kültürler arasında bir sentez olarak kabul edilen kentsel bir uygarlığın gelişmesiyle sonuçlanacak bir geçiş dönemine girerler. İndus Vadisi, Pencab ve Gucerat (yani, bugünkü Pakistan topraklarından büyük olan, 1 milyon km2 den geniş bir alan), bin yıla yakın bir süre boyunca (İ.Ö. 2500'den 1600'e kadar) dikkat çekici bir türdeşlik ve istikrar gösteren bir uygarlığı barındırır. Bu uygarlık en parlak dönemini III. binyılın ikinci yarısında yaşamıştır. İ.Ö. 2000'den itibaren şehirler gerilemeye başlamış, hatta bazıları terk edilmiştir. Bu olguyu açıklamak için, toplumsal dengedeki bir değişimle ilgili birçok varsayım ileri sürülmüştür. Nehirlerin akış düzeni üzerinde etkide bulunan ve tarımsal tempoların dönüşüme uğraması anlamına gelen (darı, kocadan ve pirinç gibi yaz tahıllarının artan rolü) iklimle ilgili veya tektonik bir olay, Orta Asya'nın atlı göçebelerinin İran ile olan ticaretin düzenini bozmasıdır (Zimmer, 2004).

Arî Hindistan

Kent uygarlığının bu gerileme bağlamında, İ.Ö. 1500'e doğru, Arîler (Tacikistan'dan gelen Hint-Avrupa halkı), Hindistan tarihinin ikinci büyük sayfasını açar. Kuzey Hindistan'a yerleşen Arîler, bölgeye kendi dillerini (Sanskritçe), dinlerini, ama hepsinden önemlisi toplumsal hiyerarşisini benimsetir. Bu evre, Ari'lerin, daha gelişkin bir kültürü olan, İndus uygarlığının mirasçısı yerleşik topluluklarla bir arada yaşadıkları bir ilk veda dönemiyle (İ.Ö. 1500'den İ.Ö. 1000'e kadar) başlar. Arîler, yarı göçebe çobanlar olarak kabile yaşamlarını sürdürürken, İndus Havzası'na yayılır, ama esas olarak Pencab'ı işgal ederler. Sonra bazı yerli topluluklarla bir tür uzlaşma gerçekleşir. Bu uzlaşma, iki bin yıl içinde Hindistan'ı ve Güneydoğu Asya'yı Hintlileştirecek olan kültürel bütünleşme sürecinin ilk adımı olur. Tanrıların bilgelere *(rişi)* esinlediği ve bunların eski Sanskritçeyi kullanarak yazıya geçirdiği bir bilginin *(Veda)* taşıyıcıları olan Arîler, bunu, İndus'un ilk sakinleriyle paylaşır. Çok geçmeden tekniğine egemen olacakları demir madenciliğiyle de ilgilenen Hint-Arîler, I. binyıla gelmeden Pencab sınırlarını aşarak Ganj Vadisi'ne yerleşmişlerdir (Gelişim Hachette, 1999, Craig vd., 1990).

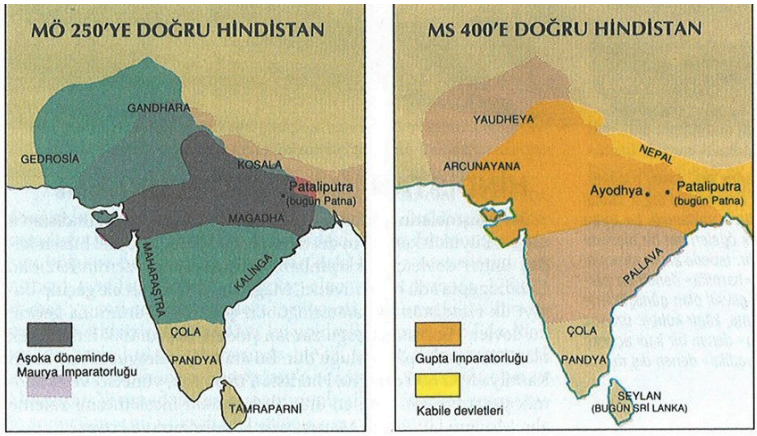
Böylece, Hint-Arîlerin ikili bir evrim sürecine girdikleri ikinci Veda dönemi (İ.Ö. 950'den İ.Ö. 600'e kadar) başlar. Bu süreçlerden siyasî nitelikli olan birincisi, kabile aşamasının, daha toprak ağırlıklı bir tanımı olan konfederasyonlar lehine terk edilmesiyle, dinî nitelikli olan ikincisîyse, kozmik kurbanlar gibi karmaşık biçimlerin gelişmesiyle ayırt edilir; bunlar, toplumun, kurbanla farklı bir ilişkiye dayanan ve dinî olanın siyasî olandan ayrılmasını sağlayan dört işleve bölünmesine yol açar. Böylece, «konfederasyonlar» devlet öncesi bir boyut kazanır. Kuruluş efsaneleriyse, yeni veda düzeninin köklerini *Maryana* denen bir merkeze yerleştirir; bu merkez, Hint-Arî toplumunun bütünlüğünün simgelerini bulduğu, Hinduizmin «kutsal toprağı» durumuna geldi. Ganj Vadisi yerleşime açıldığı sırada, aralarında Kuruh klanının da bulunduğu klan reislikleri belirdi. Eski Pencab ülkesiyle Ganj Vadisi'nin ön cephesi arasına yerleşmiş olan bu klan, *Mahabrata* destanıyla yüceltilen egemen bir konum elde eder. Hint-Arîler kısa zamanda bölgeyi derinden etkilerler. Öyle ki, İ.Ö. 800'e gelindiğinde, Hindistan'ın büyükçe bir bölümünü kesin olarak tanımaktadırlar. Ayrıca Kuzey Hindistan büyük bölgesel siyasî birimler olan canapadalar arasında bölünecektir. Öte yandan, Kuzey Hindistan Mezopotamya ile olan büyük deniz ticaretini yeniden başlatır. Mezopotamya, bölgeye, bin yıldan uzun bir sözlü dönemden sonra, yeni bir alfabetik yazı biçimi olan Brahmi'yi kazandırır. Buna paralel olarak, Hint-Arîler, Dekkan'ın denetimini ele geçirirler *(Ramayana,* bunu bir destan perdesi altında anlatır). Hindistan'ı potansiyel olarak bir bütün halinde kavrarlar ve yavaş yavaş kültürlerinin büyük değerlerini biçimlendirirler (Zimmer, 2004, Özçelik, 2002) .

Bu defa, ancak İ.Ö. VII. yy'da tam olarak denetim altına alınacak olan Ganj Vadisi'nde, yeni bir kentleşme gelişir. Bu kültürel evrimin sonunda, dinî alanda, *veda* öğretisi (toplu esenlik kavramıyla), ilk *Urdmşad'lar* ve bunların kişisel bağlılığı yüceltmesi karşısında geriler. Arîlik öncesi bir dinî duyarlılığa geri dönüşü belirler gibi görünen bu yeni anlayış, bundan böyle Hinduizmin ayırt edici özelliği olacaktır. Düşünsel alanda, Kapila felsefesinin gelişmesiyle kişisel bir laik düşünce doğar. Hindistan'ın uygarlık merkezi, bir kez daha, müstahkem başkentlerinin çevresinde yapılanan yerel iktidarların Ganj'daki nehir ulaşımını denetim altına almak için birbirleriyle çarpıştıkları doğuya doğru kayar. Hindistan artık, gerçek anlamıyla, yani dünya genelindeki büyük eşzamanlılıklar çerçevesinde tarihlendirilebilir olaylarla, tarihe girecek kadar olgunlaşmıştır. İ.Ö. 550-528 arasında I. Dara önderliğindeki Pers yayılmasının, her şeyden önce beraberinde getirdiği ikinci bir yazıyla Hint dünyasına ulaşması, buna yol açar. Bu yazı, Pers yönetim yazısından türemiş olan ve çağdaş alfabelerin kökeninde yer alan Harosti (Kharosti) yazısıdır. Perslerin siyasî modelinin yayılması, Magadha (Ganj'daki ulaşımın denetimini sağlayan bölge) prenslerini, tarihî olarak kanıtlanmış bir İlk hanedanla (İ.Ö. 575-410 arasında varlık gösteren Haryanka Hanedanı) bir ilk imparatorluk kurmaya

yöneltir. Hint düzeninin dengelerinin yeniden tanımlandığı bu koşullarda, Hinduizm, iki büyük öğretiye kaynaklık eden iki «reform» yaşar. Bunlar, Hint düşüncesinin diğer yüzünü biçimlendirecektir: manastır topluluklarının örgütlenmesi sayesinde inzivaya çekilme, şiddet karşıtlığı ve dünya nimetlerine sırt çevirme. Çakyamuni Budizmi (İ.Ö. yaklaşık 563 - yaklaşık 470) Uzakdoğu'nun temel dini durumuna gelirken, Mahavira Caynacılığı (İ.Ö. 540-468), Hindistan ile sınırlı ve azınlıkta kalır. Buna paralel olarak, Panini'nin İ.Ö. V. yy'ın ikinci yarısında Sanskritçeyi derlemesiyle, Hint klasizminin oluşumu tamamlanır. Hint-Arîlerin Dekkan'a uyguladıkları baskı, muhtemelen Güney Hindistan'da yaşayan Dravidlerin Güneydoğu Asya'ya göç etmelerinde etkili olur; bu göçe ilişkin ilk bilgiler *Ramayana'da* yer alır (Zimmer, 2004).

Hindistan İmparatorlukları

Bu gelişmelerin sonunda, İ.Ö. 326'da, Kuzeybatı Hindistan'a ulaşan Büyük İskender'in destansı Doğu Seferi, bireysel hırslar kadar, üniter devletçi yaklaşımların gelişmesine de zemin hazırlar. Çandragupta adlı bir serüvenci, Magadha'da iktidarı ele geçirip burayı ilk Hindistan imparatorluğunun çekirdeği durumuna getirir. Bu devlet, Hindistan'ı çoğu zaman şiddete başvurarak fethedecek olan Maurya tmparatorluğu'dur. Bu arada Çandragupta'nın veziri Kautilya İ.Ö. 300'e doğru, Hindistan'ın politik, yönetsel ve ekonomik yaşamını ele alan, en ünlü *Arthaşasthra* incelemesini kaleme alır. Modern Hindistan Mauryalarla kendini ortaya koyar. Aşoka'nın (Budizme döndükten sonra, İ.Ö. 240'ta, bu dini benimsetmek üzere, Seylan'a misyonerler göndermiştir) ölümünün ardından imparatorluk parçalanır. Maurya İmparatorluğu Yunan-İran Selefkî İmparatorluğu'yla benzer bir kaderi paylaşır. Son Maurya imparatorunun ölmesinden sonra, yarımada, Şungaların elindeki Ganj Hindistanı, Baktria'dan gelen Yunanlı serüvencilerin krallıklar kurdukları Kuzeybatı Hindistan ve yerel prensliklerin (Andhra, Kalinga, Pandya) genç kişiliklerini ortaya koydukları Orta ve Güney Hindistan olarak bölünür (Bayur, 1987).

Harita 6.1. Hindistan İmparatorlukları

Sırası gelince Şungalar da Kanvalar (İ.Ö. 73-25) tarafından devrilir. Yunanlılarsa, Orta Asya'daki karışıklıklardan kaçarak İ.Ö. I. yy'da Kuzeybatı Hindistan'a yerleşen Güneybatı Asyalı Sakalar (bozkırlı bir başka Hint-Arî topluluğu) tarafından tasfiye edilir. Bu sırada, Orta Hindistan'da yaşayan Andhralar yeniden bir imparatorluk kurma girişiminde bulunur. Bengal Kör-fezi'ne bakan topraklarda kurulu prenslikler, kesin olarak özgürlüklerine kavuştuktan sonra, Hıristiyan çağın şafağında ilk Hintlileşmiş reisliklerin belirdiği Güneydoğu Asya'ya doğru yayılırlar. Orta Asya'dan gelen Hint-Avrupalı Kuşanaların oluşturduğu yeni bir istilacı dalgası, tam bu sırada, Roma ve Çin imparatorluklarının gelişmesinin de etkisiyle büyük «uluslararası» ticarette meydana gelen genişlemeden yararlanmayı başarıp Orta Asya ile İndus ve Ganj vadileri arasındaki geçitlere yerleşir ve böylece Hint dünyasına yeniden bir imparatorluk bütünlüğü kazandırır. Bu yeni imparatorluk, I. yy'da İmparator Kanişaka ile en parlak dönemini yaşar. Ama, Orta Asya'daki Hunların hareketliliği bu dengenin geleceğini tehlikeye sokar. Dünya ticaretinin kutbu, 242'de, Kuşanaları bozguna uğratan Sasanî İranı'nın lehine, daha batıya doğru kayar. Buna paralel olarak güneydeki Satavahana veya Andhra Hanedanı da geriler ve yerini Güneydoğu Asya ticaretiyle ilişkide olan, daha doğudaki güçlere bırakır. Kançipuram'da Pallavalar (250) ve Nandivardhana'da Vakatakalar (270). Ama tam da bu girişimlerin başarısı, Hindistan'ın geleneksel merkezinde, eski Magadha Krallığı'nın yıkıntıları üzerinde yeni bir Hindistan devletinin oluşmasını sağlar. Bundan, IV. yy'ın başında Çandragupta ile büyük bir güç elde eden Gupta adlı yeni bir imparatorluk hanedanı doğar. Hindistan bu yeni imparatorlukla

önemli bir ekonomik ve kültürel atılım gerçekleştirir. Uzun süre bozkır halklarının istilasına uğramayan tek krallık olarak kalması, bu atılımı pekiştirir. Hindu rönesansı kendini, Brahman toplumunun idealine tercüman olmayı başaran trajik şair Kalidasa'nın da kanıtladığı gibi, Kral Çandragupta tarafından teşvik edilen edebiyatın atılımıyla gösterir. Gupta İmparatorluğu, sonunda, bozkır halklarının (bunlar, artık Hint-Avrupalılardan oluşmamaktadır) istilalarının kurbanı olur. Skandagupta (455-467), Akhunların baskısı karşısında teslim olur. Hint toplumu, böylece, siyasî bir parçalanma ve ekonomik çöküntü evresine girer. Denizci toplumlar, özellikle de, Pallavalar gibi Güney Hindistan toplumları, Tamil ülkesini kesin olarak tarihe sokarlar. Bir dönem bunalımın dışında kalırlarsa da, Hindistan İle Çin arasındaki deniz ticaretinin zayıflaması nedeniyle sonunda bu süreçten etkilenirler. Orta Asya Türkleri tarafından yenilgiye uğratılan Akhunlar, sonunda (VI. yy ortaları), Kuzey Hindistan'da yenilirler. Ama Hindistan, VII. yy'da da bölünmüş olarak kalır ve yeniden birlik sağlama girişimleri başarısızlığa uğrar. Çalukyaların Orta Hindistan'daki veya Kral Harşa'nın (606-647) Kuzey Hindistan'daki girişimleri. Bundan sonra, Hindistan tek başına bir imparatorluk düzeni kurmayı başaramayacaktır (Bayur, 1987).

İslamın Damgası

İslam, beş yüzyıl boyunca tutunacağı kuzeybatıya biraz daha fazla nüfuz etmek için Hindistan'ın siyasî istikrarsızlığından yararlanır. Müslümanlar, Hindistan'daki ilk fetihlerin 712'de Sind'i alarak gerçekleştirirlerse de, derhal durdurulurlar. Birliğin yolunu bulamayan çeşitli Hint krallıkları (Kuzey Hindistan'daki Gurcara Hanedanı vb), İslamın teşvik ettiği ekonomik canlanma sayesinde, en azından zenginleşmenin yolunu bulurlar. Böylece, çeşitli krallıkların siyasî-ekonomik dinamizmi ve Çandella gibi başarılı hanedanlarıyla güç kazanan Hindistan, IX. ve X. yy'larda, bölgesel farklılıkların daha da belirginleştiği bir döneme girer. Bu sırada, Budizm de yerini Brahmanizme bırakır. XI. yy'ın başında, Müslüman Arap-İran baskısının yerini, İslamı yeni benimsemiş olan Türklerden gelen baskı alır. Gazneli Mahmud önderliğindeki Türkler, Pencab'ın başkenti Lahor'un çevresinde uzanan Kuzeydoğu Hindistan topraklarının denetimini ele geçirirler. Ama çok geçmeden bu dalga geri çekilir ve İslam dünyasıyla olan sınır, bir buçuk yüzyıl boyunca (1030'dan 1191'e kadar) değişmemek üzere yeniden çizilir. Bu sırada, Güney Hindistan'ın deniz aristokrasileri (Çolalar), Sumatra'ya kadar sefer düzenleyip Güneydoğu Asya'ya uzanan deniz yollarının denetimini ele geçirmeye çalıştılar (Bayur, 1987, Gelişim Hachette, 1999)

Türkler, 1175'te, Muhammed Guri önderliğinde yeniden ilerlemeye başlar, Ganj Vadisi'nde tutunur ve Prithvi Rac'ın önderlik ettiği Hinduları bozguna uğra-

tırlar (1192). Bu akın, Kuzey Hindistan'da parlak Hindu uygarlığını yok edecektir. Çünkü kendini Bağdat'taki halifeye kabul ettirerek sultan sıfatıyla Delhi'ye yerleşen Kutbeddin Aybeg, sultanlığın otoritesini bütün Kuzey Hindistan'a kabul ettirmeye çalışmaktadır. Delhi tahtına sırasıyla beş hanedan çıkar. Memluklar (1206-1290), Halacîler (1290-1320), Tuğluklar (1320-1414), Seyyidler (1414-1450) ve Ludîler (1451-1526). Bu hanedanlar, üç defa (1221,1241 ve 1292) Moğolların baskısını göğüslemek zorunda kalırlar. Hinduların elinde kalan Dekkan'da ise, zenginleşmeye devam eden birçok hanedan işbaşına gelir. Delhi Sultanlığı, çalkantılı bir hanedanlar tarihine rağmen, yarımadanın son Budist prensleri olan Bengalli Palaları ve Senaları ortadan kaldırarak Kuzey Hindistan'ı «temizlemeye» girişir. (1296). Ardından Hindistan'ın geri kalan bölümlerini fethetmek için harekete geçer ama savaşın maliyeti o kadar yüksek olur ki, yağmalara rağmen, sultanlık içinde baş gösteren ekonomik bunalım, çok sıkı ve dikkat çekici önlemlerle, güçlükle denetim altına alınır. Tuğluk Hanedanı artan güçlüklerin ortasında sultanlığın imparatorluk emellerini korumaya çalışsa da, ne sultanlığın feodalleşmesini (ve buna bağlı olarak İslamm Hintlileşmesini), ne büyük Hindu yönetimlerinin yeniden kurulmasını (1336'daMay-sor'da, iki yüzyıldır İslama karşı mücadele yürütmekte olan Vicayanagar Krallığı'nın kurulması), ne de 1398'de Kuzeybatı Hindistan'ı yerle bir eden Timurlenk önderliğindeki korkunç Türk-Moğol istilasını engelleyebildiler (Bayur, 1987).

Delhi Sultanlığı bu süreçten zayıflamış olarak çıkar. Saray darbeleri, hanedan değişiklikleri ve veraset savaşlarıyla parçalanmış olan sultanlık, artık ünîter rolünü koruyacak araçlara sahip değildir. Batı, doğrudan ilişkilerdeki bin yıllık bir kesinti döneminden sonra, Rönesans Avrupası'nı hatırlatan bir ortamda, yeniden Hindistan'da boy gösterir. Portekizlilere Afrika'nın çevresini dolaşan denizyollarını denetim altına alma imkânı veren, denizlerdeki bir yüzyıllık sistemli bir yayılma sürecinin sonunda, Vasco de Gama 1498'de Kalküta'ya ulaşır. Portekizlileri çok geçmeden Hollandalılar, Danimarkalılar, İngilizler ve Fransızlar izleyecek, ama bunları esas olarak ticarî çıkarlar harekete geçirecektir. Söz konusu gruplar, XVIII. yy'ın ortalarına kadar ikincil bir rol oynayacaklardır. Baba tarafından Timurlenk'in, ana tarafındansa Cengiz Han'ın soyundan gelen, Fergana'da küçük bir hükümdar olan Babür'ün (1483-1530), iki yüzyıldan uzun bir süre ayakta kalacak olan bir İmparatorluk düzeninin temellerini atması, bu durumu daha da pekiştirecektir.

Babür'ün soyundan gelen hükümdarlar, otuz beş yıl (1525-1561) devam eden başarılı ve başarısız akınların sonunda, Babür'ün torunu Ekber'in (1542-1605) kişiliğinde kendilerini Hindistan'a kabul ettirirler. Ekber, imparatorluğun fetih siyasetini (1565'te, Güney Hindistan'daki son büyük devlet olan Vicayanagar'a son verir) farklı dinlerden kişilikler arasında siyasî sorumluluk paylaşımına izin

vererek pekiştirir. Moğollar bir yüzyıl boyunca Hindistan'ın hemen hemen tamamını denetim altında tutarlar, ama imparatorluğun siyasetini İslamın kurallarına sıkı ve hoşgörüsüz bir saygı doğrultusunda değiştiren Evrengzib'in (1658-1707) ölümünden sonra, zayıf düşen imparatorluk veraset savaşlarıyla parçalanır (Gelişim Hachette, 1999, Zimmer, 2004).

Hint-Moğol imparatorluğu ortadan kalkar ama Hindu yönetimleri yeniden doğar ve ticaret merkezlerini en iyi şekilde yönetmekle yetinmiş olan Batılı güçler, Hint yönetim ağının içinde yerleşir. 1742'de, Pondiçeri valisi olan Dupleix, bu sırada, hem Hint-Moğol İmparatorluğu 'nun yıkıntıları üzerinde bir Avrupa imparatorluğu kurmayı, hem de Avrupa'daki İngiliz-Fransız çatışmasını bölgeye bulaştırarak Hindistan'daki İngiliz mevzilerini yok etmeyi tasarlar. Önemli başarılar elde ettikten sonra 1754'te, Fransa'ya geri çağrılır. Dupleix'in siyaseti, İngiliz rakibi Clive tarafından etkisizleştirilir. Clive, bu yolda ilk adımını 1757'de, Plassey'de Bengal nevabı karşısında bir ilk büyük zafer kazanarak atar. Bu zafer, Fransız Hindistanı'nın sonunu getirecek olan ve Hindistan Yarımadası'nın tamamının İngilizlerin eline geçmesiyle sonuçlanan bir yükselişin başlangıcını oluşturur (Bayur, 1987, Barraclough, 1989).

Kaynakça

Barrcaclough, G.(1989) *The Times:The Concise Atlas Of World History*. Hammond: New-Jersey.

Bayur, Y.H. (1987*). Hindistan Tarihi*,C.1. TTK Yayınları, Ankara.

Craig, A. Graham, W, Ve Kagan, D.(1990). *The Heritage Of World Civilizations*. (2nd Ed). Mcmillan Publishing: Newyork.

Durant, W. (1996). *Medeniyetin Temelleri*, Çev. Nejat Muallimoğlu, Birleşik Yayınları: İstanbul.

Eberhard, W. (1995). *Çin Tarihi*, TTK Yayınları: Ankara

Elias, N. (2002).*Uygarlık Süreci* Çeviren: Erol Özbek II İletişim Yayınları / Politika Dizisi , İstanbul.

Gelişim / Milliyet Hachhette Büyük Ansiklopedisi: Çin Maddesi, Doğan Yayıncılık, İstanbul. 1999

Wikipedia. (2007). Http://En.Wikipedia.Org/Wiki/Ancient China

Wikipedia. (2007). Http://En.Wikipedia.Org/Wiki/India

Zimmer, H. (2004). *Hint Sanatı Ve Uygarlığı* (Çev. Gül Çağlalı Güven)

7. BÖLÜM

İSLAMİYET ÖNCESİ VE SONRASI TÜRK TARİHİ VE UYGARLIĞINA DAİR GENEL BİR DEĞERLENDİRME*

Giriş

İslamiyet öncesi Türk tarihiyle ilgili kaynakların kısıtlılığı ve bu konularda çalışan akademisyenlerin sayılarının az olması bu kadar önemli bir konuda yapılan çalışmaların sayısını da önemli oranda etkilemektedir. Özellikle kaynak dillerine hakim akademisyen sayısının neredeyse bir elin parmağını geçemeyecek düzeyde olması da bu konuda yapılacak olan çalışmaları önemli oranda sınırlayan nedenler arasında yer almaktadır. Bilindiği üzere İslamiyet öncesi Türk tarihiyle ilgili kaynaklar arasında ilk sırada sözlü kaynaklar, daha sonra arkeolojik buluntular ve son olarak da yazılı kaynaklar yer alır. Bu noktada özellikle sözlü kaynaklar arasında büyük oranda dünya uygarlıklarının tarihinde olduğu gibi, Türk tarihinin doğru anlaşılabilmesinde de mitoloji, efsane, destan ve eski Türk inançlarının önemli bir etkisi olmuştur. Kaynaklar açısından arkeolojik buluntulara bakıldığında ise eski uygarlıklardan kalan maddi belgelerin büyük önem taşıdığı söylenebilir. Bu anlamda arkeolojik buluntular arasında arkeoloji, sanat tarihi ve etnografya malzemeleri değerlendirilebilir. Arkeolojik buluntular içierisinde ise çeşitli iskan yerleri, bengütaşlar, balballar, mezarlar, kap-kacaklar kısacası her türlü maddi unsur sayılabilir. Türklerin konar-göçer bir kültüre sahip olması nedeniyle kışlak merkezlerinde barındıkları yapıları inşa ettiğine işaret eden Sadettin Gömeç, Doğuda Yenisey ve Selenge nehirlerinden başlamak üzere batıda ise Tuna'ya, yani Orta Avrupa'ya kadar Türklere ait pekçok yerleşim yerlerine rastlandığını kaydeder. Bu döneme dair yazılı kaynaklar arasında ise yazılı belgelerin önemli bir payı vardır. Bu anlamda kitabeler, sözlükler, siyaset-nameler, cografya eserleri, genel ve özel tarihler ilk sırada yer alsa da Gömeç, kültürümüz için önemli olan fal kitapları, dini metinler, mektuplar ve yarlıkların da önemine işaret eder (Gömeç, 2000:51-92).

* Bu bölüm Ankara Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Yıldız DEVECİ BOZKUŞ tarafından hazırlanmıştır.

İslamiyet Öncesi Türk Kültürü

İslamiyet öncesi döneme dair Türk kültürüne bakıldığında coğrafyanın bu süreçte oldukça etkili olduğu söyelenebilir. Bozkır ikliminin de bu süreçte eski Türk yaşayışında, düşünce tarzında, dini yapısında, dünya görüşünde, örf ve geleneklerinde, kısacası kültürün oluşumunda etkili olduğuna işaret eden Kafesoğlu, Türklerin Bozkırlı oldukları için kültürlerinin de gelişim ve içerik bakımından diğer toplumların kültürlerinden farklılık gösterdiğini belirtir. Kafesoğlu Türk Bozkır kültürünün geliştirildiği bölgenin Andronovo kültür sahası olduğunu ve bu coğrafyanın da bol otlakları ile besiciliğe elverişli ve ziraate imkan veren bir alan olduğunu ifade eder. Kültürün üç temel dayanağı olduğunu kaydeden Kafesoğlu, bununun coğrafi çevre, insan unsuru ve cemiyetten oluştuğuna dikkat çeker ve Bozkır kültürünün tanımını şöyle yapar (Kafesoğlu, 2013:205-207):

"… Halbuki, Bozkır kültürü "at" üzerine kurulmuş olmakla beraber, prensipleri yalnız "at"tan ibaret değildir. Bunun yanında demir de vardır. At ve demir bozkır kültürünün iki temel unsurudur. Ayrıca tabiatiyle farklı hukuk anlayışına sahip bulunmaktadır. Başlı başına bir kültür tipi olduğu için, din, düşünce, ahlak yönlerinden de tamamlanarak bir manevi değerler birliği meydana getirmiştir…" (Kafesoğlu, 2013:206).

İslamiyet Öncesi Dönemde Devlet Yönetimi Anlayışı

Türklerde devlet için "el" veya "il" sözcüğü kullanılmış ve devleti daima "töre" ile birlikte düşünmüşler ve dolayısıyla eski Türklerde töresiz devletin olamayacağı inancı hakim olmuştur. Eski Türklerde hakimiyet için "oksızlık", ülke için "ülüş", halk için ise "kün" veya "budun" ifadesi kullanılmıştır. Hakimiyetin halkı temsilen belirli bir zümreye ait olduğu ve bu zümre tarafından da Han, Kağan, Hakan, Yabgu gibi unvanlarla anılan devlet başkanlarının seçildiği söylenebilir. Türklerde devlet anlayışının konfederasyon şeklinde olduğuna işaret eden kaynaklara göre, bunun temel nedeni ise hakimiyet anlayışı ve ülkenin yönetim hakkına sahip olan ailelerin fertleri arasında paylaşılmasından kaynaklandığı ileri sürülmektedir. İslamiyet öncesi Türklerde hakimiyet hakan, beyler ve halk arasında paylaşılmıştır. Eski Türklerde devlet şekli birbirinen kısmen farklı olsa da genel itibariyle yönetim biçimi seçimli monarşidir. Devletin hükümdar ailesinin malı olarak kabul edildiği bu dönemde ülke toprakları yöneticinin yani hakanın ölümü halinde oğulları ve kardeşleri arasında eşit olarak paylaşıldığı söylenebilir. İslamiyet öncesi dönemde Türklerde siyasi yapılanma ve devletin kuruluşunun aileden başladığını kaydeden kaynaklara göre, devlet kurmak için harekete geçen kişinin hem itibarlı bir aileden gelmesi hem de tanınmış bir boyun başkanı olması gerekiyordu. Ayrıca boy başkanı, kendi boyu ile akraba olan boylara otoritesini kabul ettirerek işe

başlaması gerektiği de kaydedilmiştir. Eski Türklerde devletin kuruluşunun ardından en önemli görevler, başkanın yakınları ile boy beylerine veriliyor, böylece çekirdek ve üst kadro kendi alt kadrolarını kuruyorlardı. Yönetime gelen yeni lider, teşkilatını kurarken önceki Türk devletlerinin geçirmiş olduğu tecrübelerden de istifade etmekteydi. Bu dönemde ayrıca yeni başa geçmiş hükümdarı komşu bir devletten elçi gelmesiyle ve hükümdarın kendi elçilerinin de komşu devletlere gönderilmesiyle yeni kurulan devlet hukuken tanınmış oluyordu (Bedirhan, 2011:179-187).

İslamiyet Öncesi Dönemde Görsel Sanatlar

Bozkır kültürüne has sanat anlayışı kapsamında çok sayıda eserler meydana getirilmiştir. Eski Türkler başta demircilik olmak üzere dokumacılık, ahşap işlemeciliği ve süslemecilik alanlarında çok sayıda eser üretmiş ve bu alandaki süslemelerde daha çok hayvan figürlerinin yer aldığı ve literatürde "hayvan üslubu" olarak bilinen sanatsal üslubu kullanmıştır. Eski Türklerde özellikle tahta oymacılığı ve maden işçiliği önemli bir yere sahip olmuştur. Üslup açısından Bozkır sanatında hayvan üslubunun ön planda olduğu görülmektedir. Hayat şartlarına uygun bir biçimde ve hayvanlara olan yakın ilginin de etkisiyle kemer tokaları, kılıç, hançer kabzası, diğer süs eşyaları ve at koşum takımı gibi taşınabilir malzemeler üzerinde bu üslubu görmek mümkündür. Özellikle bu malzemelerin üzerinde öne çıkan motifler arasında pars, Kaplan, kurt, yırtıcı kuş, geyik, at, koyun, keçi vb. hayvanların mücadele motiflerinin belirgin olduğu kaydedilmiştir. Tüm bu mücadelelerin motiflerinin bir araya gelmesiyle hayvan üslubu ön plana çıkmıştır. Bunların yanı sıra anıt-kabirleri türünden bazı mimari eserlerin olduğu da bilinmektedir. Bu eserleri üzerinde kahramanın savaşlarını canlandıran tasvirlerin yapıldığı da kaydedilmiştir. Bozkır Türklerinde ayrıca renkli taş ve gümüş kakmacılık, kuyumculuk, halı ve kili dokumacılığı, gergef işçiliği ve otağcılığın da ileri bir noktada olduğunu belirtmekte yarar vardır (Kafesoğlu, 2013:326-327). İslamiyet öncesi döneme dair sanatsal ürünler arasında ayrıca fresk olarak bilinen madeni boyalarla yapılan bir resim tekniği de bu dönemde öne çıkmıştır.

İslamiyet Öncesi Dönemde Mimari

Eski türklerde bozkır kültürü ve konar göçer kültür yapısı nedeniyle özellikle Hun ve Göktürk dönemlerine kadar çok fazla mimar eser olmasa da evlerin bu dönemde daha ziyade kerpiçten yapıldığını söylemek mümkündür. Uygurlar dönemiyle birlikte Orta Asya'da evler, tapınaklar ve şehirler inşa eidlmeye başlanmıştır. Eski Türklerde inşa edilen yapıların genellikle tek katlı olduğunu ve dini anlamda Maniheizm ve Budizmin de etkisiyle mimari yapıda bazı değişimlerin

olduğu söylenebilir. Kurdukları başkente Ordu-balık adını veren Uygurlar, ayrıca Beşbalık ve Turfan şehirlerini de inşa etmişlerdir. İslam öncesi dönemlerde Türklerin iki ayrı saray kullandığını kaydeden kaynaklara göre, bunlardan biri yazlık, diğeri ise kışlık saraylardı. Evlerin inşa edilmesinde farklı malzemelerin kullanıldığı bu süreçte Hazar Türklerinin evlerini tahtadan inşa ettikleri, ancak Hakan sarayı ve kalelerinin ise taş ve pişmiş kerpiçten imal edildiği kaydedilmiştir. Bu anlamda Volga Bulgarları ve Atilla'nın sarayının da tahatadan yapılmış olduğu bilinmektedir. Bu yönüyle İslam öncesi Türklerde iskânın kentten ziyade askeri kaleler ve kale şehirlerinden oluştuğunu söylemek mümkündür (Hey'et, 1996:64). Özellikle Uygurlar döneminde kurulan *Ordu-balık*, İdil Bulgarlarının başkenti *Bulg*ar şehri, Tuna Bulgar şehirleri arasında yer alan saraylar ve su tesisleri de bu döneme damgasını vuran mimari eserlerdir. Türklerin bu dönemde genellikle kurdukları kasabalardaki binaların daha çok çamur ve topraktan (kerpiç) yapıldığını, bazı Türklerin ise ahşap meskenler inşa ettikleri söyelenebilir. Bu malzemelerin yan sıra taş, tuğla, sıkıştırılmış toprak, meşe kalasları vb. malzemeler de kullanıldığını söylemek mümkündür (Kafesoğlu, 2013:308-312).

İslamiyet Öncesi Dönemde Bilim ve Teknoloji

İslâmiyet öncesi Türk destanları, sosyal, siyasal, dinî, kültürel, teknolojik vb. açılaradan içermiş olduğu "mit"ler nedeniyle oldukça zengin bilgi ve kültür hazineleri olarak kabul eidlmektedirler (Yakıcı, 2003:419). Eski Türklerde başta ay ve güneş olmak üzere, yıldızlar, takvim, müzik ve müzik ile tedavi olmak üzere bilimin birçok alanında önemli adımlar atılmıştır. Bu süreçte Çin kaynaklarında Hunlara ait 28 çeşit halk türküsü olduğu kaydedilmiştir. Çin kaynakları ayrıca Asya Hun çalgıları arasında telli, nefesli ve darbe sazları olduğuna da işaret etmiştir. Türklerde ayrıca askeri mızıkanın da yaygın olduğunu kaydeden Kafesoğlu, kopuz, davul ve borulu çalgıların da kullanıldığını belirtmiştir. Türk müzik aletleri arasında özellikle kopuzun öne çıktığını ve bu müzik aletinin Türk coprafyasından başta Mısır olmak üzere Suriye, Balkanlar, Macaristan, Çekoslovakya, Polonya, Rusya, Ukrayna ve Almanya olmak üzere birçok ülkeye de geçtiği kaydedilir. Ay, güneş ve yıldızlarla ilgili hareketlere dair bilgilere de sahip olan Eski Türkler *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi* kullanarak, zamanı iyi bir şekilde hesaplamaya çalışmıştır. Bu dönemde kullanılan *12 Hayvanlı Türk Takvimi* Türk takvimi 12 yıllık devrelere ayrılmış olup, bu takvimde yer alan yıllara hayvan isimlerinden oluşan adlar verilmiştir. Ay yılına dayanan bu *12 Hayvanlı Türk Takvimi* Göktürkler zamanında ise Güneş yılına çevrilmiştir (Kafesoğlu, 2013:326-329).

İslamiyet Öncesi Dönemde Sanat ve Uygarlık

İslamiyet öncesi dönemde Türk Bozkır yaşamında sanat ve uygarlık kapsamında süsleme sanatı, toprak üstündeki yazıtlar, heykeller, sunaklar gibi eserler, gümüşten yapılmış kulplu veya kulpsuz maşrapalar, Budist ve Maniheist duvar resimleri ile minyatürlerin ilk sırada yer aldığını söylemek mümkündür. Özellikle Avrupa Hunlarında altın kaplama tekniği ve bu levhaların balık şeklinde süslenmesi Hun sanatının en karakteristik özelliği olarak ön plana çıkmıştır. Eski Türklerde sanatsal anlamdaki eserlerin büyük bir kısmına kurganlardan çıkan buluntulardan ulaşılmıştır. Özellikle Pazırık Kurganı, Esik Kurganı, Noin-Ula buluntuları bu konuda oldukça zengindir. Kemer tokaları, kılıç, hançer kabzası, süs eşyaları, at takımları gibi taşınabilir malzemeler üzerine işlenmiş çeşitli hayvan figürlerinin olduğunu kaydeden Günal, bu figürlerin "hayvan üslübu" denilen bir tür sanat ürünleri olduğuna işaret eder. Bu dönemde hayvan figürlerinin yoğun bir biçimde kullanılmasının nedeninin ise tabiat güçlerine olan inançtan kaynaklandığını belirtir. Türkler bu süreçte ayrıca tabiat üstü güçlerden korunma amaçlı hayvan biçimli heykelleri de çadır tepeliği şeklinde kullanmışlardır. Eski Türklerde bu tür motiflerin yaygın bir biçimde kullanıldığı, taş, altın, gümüş üstüne kakmacılık, kuyumculuk (maden sanatı), halı ve kilim dokumacılığı, gergef işçiliği ve çadır yapma sanatlarının da ileri bir seviyeye ulaştığı söylenebilir. Eski Türklerde ayrıca tekstil, dokuma, halıcılık, maden sanatı alanında özellikle de madeni kaplamalar, kılıçlar, silahlar, mücevhercilik gibi el sanatları konularında da son derece gelişmiş örneklerin olduğunu söylemek mükündür. Bu konuda en ileri seviyede Uygurların olduğu görülmektedir. Bu döneme dair at koşum takımları üzerindeki hayvan mücadelelerini gösteren tasvirlerde sanatsal eserler kapsamında değerlendirilebilir. Ayrıca menteşelerle kayışlara bağlanan kayış süsleri, dört köşe yontma taştan yapılan kaleler, arslan heykelli saraylar, su yolları, kuyumculuk eserleri ve süslemeli seramiklerde eski Türklere dair sanatsal önemli eserlerdir (Günal, 2004:169-180)

İslamiyet Öncesi Dönemde Dil ve Edebiyat

Türk edebiyatının başlangıçtan itibaren zengin bir destan edebiyatı olduğunu kaydeden araştırmacılara göre destan ve efsanalerin Türk edebiyarında büyük bir önemi vardır. Bu anlamda eski Türklere dair çok sayıda edebi efsaneden bahsetmek mümkündür. Özellikle Kurttan türeme, gökten inen ışıktan olma, Bozkurt, Kutlu dağ vb. efsanelerin en yaygın olarak ön plana çıkanlar olduğunu söylemek mümkündür. Türk destanlarından en yaygın olarak bilineni ise Oğuz Kağan Destanı'dır. Bozkurt ve Ergenekon Destanları eski Türklerde özellikle Göktürkler döneminde ön plana çıkarken, Türeyiş ve Göç destanlarının ise Uygurlar döneminde türetil-

diği kabul edilir. Efsane ve destanların yanı sıra yazılı kaynaklar da eski Türklerin edebi eserleri açısından önemlidir. Bu noktada Göktürk ve Uygur alfabeleri ile bu alfabelerle yazılmış olan Orhun kitabelerini yazılı kaynaklara dair eserler arasında ilk sırada saymak mümkündür. Uygurlar döneminde kullanılan Uygur alfabesi 18 harfli iken Göktürklerin kullandığı alfabe ise 38 harf yada işaretten oluşmaktaydı. Göktürkler döneminde dikilen kitabeler de ilk Türk alfabesinden günümüze kadar ulaşabilen en önemli eserlerdir. Göktürk alfabesi bazı değişikliklerle birlikte Bulgarlar, Hazarlar, Peçenekler ve Sekeller gibi farklı topluluklar tarafından da kullanılmış ve Türkistan'dan Avrupa içlerine de yayılmıştır (Bedirhan, 2011:259-262, Şahin, 2010:23-26)

İslamiyet Öncesi Dönemde İnanç

Eski Türklerde yaygın olan dini inanışlara bakıldığında ilk dönemler için Totemcilik ve Şamanizme dair iddialar ileri sürülmüş olsa da Kafeoğlu'na göre eski Türk inançlarında Totemciliğe dair bilgiler tartışmalı olmakla birlikte Şamanizme dair kayıtların daha güvenilir olduğu belirtilmiştir. Eski Türklerde dini inanç yapısı temelde üç başlık altında ele alınır. Tabiat kuvvetleri kapsamında tabiatta yer alan dağ, tepe, kaya, vadi, ırmak, su kaynağı, mağara, ağaç, orman, volkanik göl, deniz, demir, kılıç vb. tabiat kaynaklarının gizli bir gücünün olduğuna inanılırdı. Eski Türklerde bir diğer dini inanış ise Atalar kültüdür. Ölmüş büyükleri yüceltme veya saygı gösterme şeklinde tanımlayabileceğimiz bu inanç sistemine dair izlere, Asya Hunları, Tabgaçlar ve Gök Türkler döneminde rastlamak mümkündür. Üçüncü olarak Gök Tanrı dini inanış yapısı ise Bozkır Türk topluluğunun esas inanç yapısı olarak kabul edilir. Eski çağlarda Türkler dışında hiç bir toplulukla bir bağı olmayan bu dini inanış sisteminde Tanrı en yüksek varlık olarak inancın merkezinde yer alır. Eski Türkler arasında bu temel üç dinin yanı sıra Hristiyanlık, İslamiyet, Budizm, Maniheizm, Ruhçuluk (Animizm), Zerdüştlük, ve Musevilik dini de farklı zamanlarda etkili olmuştur (Kafesoğlu, 2013:290-303).

İslamiyet Öncesi Dönemde Spor

Eski Türklerde devamlı yapılan seferler, sürekli yıpratma ve yıldırma harekatlarının o dönemde insanları devamlı teyakkuzda tutmuştur. Özellikle askerlik havası içinde yetişen Bozkır Türk toplumunda bu devamlı savaş hazırlığı içinde olma vasfının dönemin en önmeli spor hareketi olduğuna işaret edilir. Bunun yanısıra at binmek, ok atmak, at yarışları, cirit, gülle atma, güreş, doğancılık (yırtıcı kuşlarla avlanma) gibi sporların da ön planda olduğunu söylemek mümkündür. Bu sporların yanı sıra kadınların da bizzat katıldıkları çeşitli top oyunlarının olduğu da anlaşılmaktadır. B oyunlar arasında futbol, golf ve poloya benzer tüde oyunların

Hunlar döneminden beri Türkler tarafından oynandığı söylenebilir. Bu oyunlar arasında en yaygın olanlarının at yarışları ve avcılık olduğunu söylemek mümkündür (Kafesoğlu, 2013:276-280).

İslamiyet Öncesi Döneme Dair Kaynaklar, Diller ve Türk Tarihi

İslamiyet öncesi Türk tarihiyle ilgili kaynaklar noktasında kaynakların kaleme alınmış olduğu dilin de büyük önemi vardır. Özellikle Çin, Hint, Arap, Fars, Ermeni, Süryani, Grek, Rus, Macar, Bizans ve Latin yani Türklerle ilişki kurmuş tüm milletlerin dilinde yazılmış kaynakların bu dönemin anlaşılmasında ciddi bir katkısı ve payı vardır. Türkiye'de İslam öncesi Türk tarihiyle ilgili veriler büyük oranda bu kaynak dillerinde yazılan bilgiler aracılığıyla öğrenildiği için bu durum berbaerinde başka sıkıntılar doğurmaktadır. Bu sıkıntılar arasında ilk sırada bu dillerdeki toplumların tarihçilerinin Türkiye tarihiyle ilgili verdikleri bilgilerle sınırlı kalmak yer almaktadır. Dolayısıyla Türk tarihiyle ilgili bazı yanlış tespit ve tanımlamalarda uzun yıllar kitaplarımızda bu yolla öğretilmeye devam edilmiştir (İzgi, 2017:345-346).

İslamiyet öncesi Türk tarihi ve uygarlığı günümüzde Türk boylarının ortak tarihi olarak da kabul edilen bir süreci kapsamaktadır. Bilindiği üzere Türk tarihinin kökenleri M.Ö. III yüzyıldan günümüze kadar ulaşmaktadır (Günal, 2004:11). Özellikle bu dönemdeki Saka, Hun, Tabgaç, Göktürk, Karluk, Uygur ve Kıpçak gibi boyların tarihi günümüzde başta Azerbaycan ve Kazakistan olmak üzere Kırgızistan, Özbekistan, Türkiye ve Türkmenistan devletlerinin de ortak başlangıç noktası olarak kabul edilmektedir. X. yüzyıldan itibaren bu devletlerin topluca İslamiyet'e geçişiyle beraber bu dönemden itibaren bu devletlerin tarihlerinde farklılıklar ortaya çıkmaya başlamıştır. İslamiyetin kabulüyle birlikte Azerbaycan, Türkiye, Türkmenistan'ın bulunduğu topraklarda Karahanlı, Selçuklu, Osmanlı devletlerinin tarihi yapıları ön plana çıkarken, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan coğrafyasında ise Cengiz Han, Altın Orda ve Orta Asya Hanlıkları öne çıkmıştır. Dolayısıyla bu yönüyle İslamiyet öncesi dönemin hem Türk tarihi açısından hem de tüm Türk boyları açısından büyük bir öneme sahip olduğunun belirtilmesinde yarar vardır (Çandarlıoğlu, 2003:7).

Türk tarihi dünya tarihinde daima yakından takip edilip incelenmiş bir dönemdir. Dünya milletleri açısından kendi tarihlerinin anlaşılması noktasında büyük bir öneme sahip olan Türk tarihi, Türklerin çok eski zamanlardan itibaren büyük ve köklü devletler ve imparatorluklar kurmuş olmaları nedeniyle başta bölgesel uygarlıklar olmak üzere bir çok topluluğun kaynaklarında geniş bir biçimde yer almıştır. Günümüzde Çin kaynaklarının bunun en kapsamlı boyutunu oluşturduğu söylenebilir. Türklerin İslamiyeti kabulüne kadar geçen süre zarfında

kurdukları devletler gerek devlet teşkilat yapısı gerekse de askeri anlamda döneme damgasını vurmuştur (Şahin, 2018:530).

Bu makalede genel hatlarıyla Türk adıyla ilgili literatür incelenerek, bu kapsamda Türk adının anlamı, Türk uygarlığının anayurdu ve Türklerin ortaya çıkış süreçlerine dair konular üzerinde durulacaktır. Daha sonra Türk uygarlığının ilk temsilcileri olan topluluklar üzerinde de durularak, İslamiyet öncesi ve sonrası Türk uygarlıklarının genel çerçevesi çizilecektir. Makalede ayrıca Büyük Hun Devleti, Avrupa Hun Devleti, Göktürk İmparatorluğu ve bu toplulukların göç hareketlerine dair bilgilere de yer verilecektir.

Türk Adıyla İlgili Literatür, Türk Adı ve Anlamı

Araştırmacılara göre dünyanın en eski kavimlerinden olan Türkler dörtbin yıla yakın bir tarihi geçmişe sahiptir. Türkler bu sürede Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarında yaşamış ve bu coğrafyalarda devletler kurmuş, dünyanın en devamlı kavmi olarak kabul edilmektedir (Çandarlıoğlu, 2003:9, Heyet, 1996:14). Bu kapsamda Türk sözcüğünün ilk defa Göktürkler zamanında Türk soyundan gelen ve Türkçe konuşan topluluklar için kullanıldığını söylemek mümkündür (Şahin, 2010:1).

Tüklerle ilgili literatüre geçmeden önce kısaca anayurtta kurulan ilk medeniyetlere de yer verilmesinde yarar vardır. Bilindiği üzere Türkler 6.5 milyon km² genişliğinde çok büyük bir coğrafyada yaşamış ve yaşadıkları bu bölgede insanlık tarihinin en eski medeniyetini meydana getirmişlerdir (Bedirhan, 2011:2). Yapılan arkeolojik kazılar Türklerin yaşadığı bu bölgelerde paleotik döneme kadar uzanan katmanların olduğunu ortaya koymuştur. İlerleyen zamanlarda "Atlı-Göçebe Türk Medeniyeti"nin temellerini de oluşturan bu kültürler; Afanesyevo Kültürü (MÖ. 2500-1700), Andronovo Kültürü (MÖ 1700-1200), Karasuk Kültürü (MÖ 1200-700), Tagar ve Taşdık Kültürü (MÖ 700-100) ve Anav Kültürü (MÖ 4000-1000) olmak üzere beş temel kültürden oluşmaktadır (Ögel, 2014: 3-40, Şahin, 2010:1, Bedirhan, 2011:2-7).

M.Ö. 700 ile 100 yılları arasında Abakan ve Minusink coğrafyasında yayılmış olan Tagar ve Taşdık Kültürü üçe ayrılmaktadır. Birinci Tagar M.Ö. VI-V. yüzyıllarını, ikinci Tagar dönemi M.Ö. IV-III yüzyıllarını, üçüncü Tagar ise M.Ö. II-I. yüzyılları kapsamaktadır. Bu döneme ait kurganlarda son derece büyük taşların dikilmiş olduğunu kaydeden Ögel, bunların Çin uslubu ile yapıldığını, büyük mezar taşları ve bu taşların üzerindeki resimlerin ise söz konusu dönemdeki Çin etkisine dair önemli ipuçları barındırdığına işaret eder (Ögel, 2014: 32-40)..

Özellikle Anav Kültürüyle ilgili günümüzde Aşkabat civarındaki Anav harabelerinde yapılan kazılarda bulunan en eski kültür tabakasının M.Ö. 4500 kadar gittiği görülmektedir. Buradaki veriler ayrıca bölgenin önemli bir kültür merkezi olduğuna dair önemli ipuçlarını da barındırmaktadır. Buradan çıkarılan eserler bu devredeki insanların dokumayı ve seramikten eşya yapmayı bildiklerini göstermesi açısından da ayrıca önemlidir (Günay, 2004:18).

M.Ö. 1700 ile 1200 yılları arasını kapsayan Andronovo kültürü eski Türklerin yaşadığı topraklardaki Proto-Türkleri'nin temsilcisi olarak da kabul eidlmektedir. Andronovo Kültürünün Altay dağlarında geç olarak görüldüğü ve Andronovo devrinde Altaylarda çok zengin ve güçlü bir sosyal hayatın olduğuna işaret eden Bahaeddin Ögel, bu döneme ait bakır ve bronz eserlerin üzerinin tamamen veya kısmen altın plaklarla kaplı olduğuna işaret eder. Bu dönema dair ayrıca bıçaklar, yüzükler ve bileziklerin ortaya çıkmış olmasının ise Altay bölgesinin 2.bin dünyasında bu kültürün altın endüstrisinin merkezi olduğunu gösterdiğinin altını çizer. Andronovo kültürü ile Orta Asya'da büyük bir ırk değişiminin meydana geldiğini belirten Ögel, Andronovo ırkı insanlarının Altaylılarla akraba oluğuna da vurgu yapar (Ögel, 2014:22-27).

M.Ö. 1200 ile 700 tarihlerine dayanan Karasuk Kültürü ise Andronovo kültürünün yerini alır. Karasuk kültürü coğrafi olarak İrtiş ve Yedisu nehirleri bölgesinde yaşanmış olup, Karasuk kültürü adını, Yenisey nehrinin kollarından biri olan Karasuk nehrinden almıştır. Karasuk kültürü gerek ölü gömme gelenekleri gerekse de seramik süslemeleriyle Andronovo kültürüyle büyük oranda benzerlik gösterir. Karasuk kültürü çevresinde yaşamış toplulukların at, deve, koyun ve sığır beslediği ve dokumacılık bildikleri de kaydedilmiştir. Karasuk kültürüne dair ortaya çıkan kurganlarda bilezik, yüzük, küpe gibi ziynet eşyaları ve kemikten iğneler olduğu da görülmektedir. Kurganlarda bu tür ziynet eşyalarının olması M.Ö. II. binde görülen geleneğin devam ettiği şeklinde de yorumlanabilir. Kurganlarda ayrıca kabzaları hayvan motifleriyle süslenmiş hançerler de ortaya çıkmış ve bu malzemeler de Orta Asya'da İskit geleneğinin belirtileri olarak değerlendirilmiştir. Araştırmacılar Karasuk Kültürünü Güney Rusya ile Çin arasındaki bağlantıyı sağlayan kavimler topluluğunun kültürü olarak da değerlendirmektedir (Ögel, 2014:30-32, Çandarlıoğlu, 2003:20-21).

Afanesyevo Kültürü'nün ise tarihi olarak M.Ö. 2500-1700 yılları arasına dayandığı düşünülmektedir. Altay'da iki kurganda çıkan buluntular, burada yaşayan insanların, at, sığır, vedeveyi evcilleştirdiğini, bakırcılığı bildiklerini, hatta avcı ve savaşçı bir topluluk olduklarına işaret etmektedir. Bu kültürün Altaylarda geliştiği ve Orhun nehirleribölgesini de etkisine aldığı ve Orta Aysa medeniyetinin temelini meydana getirdiği de kabul edilmektedir (Ögel, 2014: 17-21, Günay, 2004:19).

Türk Adının Ortaya Çıkışı ve Anlamı

Türk adının tarihi kaynaklarda birden fazla şekilde kaydedildiği görülmektedir. Bunlar arasında en önemlilerine bakıldığında Herodot'un Targita, Hint kaynaklarında Turuha, Çin kaynaklarında Tukuye şeklinde kaydedildiği görülmektedir (Heyet, 1996:4). Eski Ön Asya çivi yazılı metinlerinde geçen Turukku'ların da Türk kavimleri olduğu düşünülmüştür. Orhun kitabelerinde geçen Türk adı "Türük" sözcüğü olarak kaydedilmiş olup, son araştırmalarda ise "Türk" kelimesinin 6.-8. Yüzyıllardan önceki dönemlerde "Törük" şeklinde kaydedilmiş olabileceği de ileri sürülmüştür (Kafesoğlu, 1997:44).

Coğrafî bir terim olarak Türkiye sözcüğünün VI. yüzyılda Orta Asya için kullanıldığını kaydeden Zerrin Günal, IX.-X. yüzyıllarda Volga nehrinden Orta Avrupa'ya kadar olan bölge için Türkiye ifadesinin kullanıldığını ve XIII. yüzyılda ise Memluk Devleti zamanında, Mısır ve Suriye'nin de aynı adla anıldığına işaret ederek, Anadolu için ise, XII. yüzyıldan itibaren Türkiye adının kullanıldığını kaydetmiştir (Günal, 2004:16).

Türk sözcüğünün kelime anlamına bakıldığında ise "türemek, güç, kuvvet, miğfer, intizamlı, terk edilmiş, olgunluk çağı, deniz kıyısında outran adam, cezb etmek, türemek, türeli (kanun ve nizam sahibi), güç, kuvvet, vb. çok sayıda anlamlarının olduğunu söylemek mümkündür (Kafesoğlu, 2013:43-45, Hey'et, 1996:4). Türklerin köken olarak beyaz ırkın Turan kolundan olup Brakisefal yuvarlak yüzlü ve badem gözlü olduğu da kaydedilmiştir (Hey'et, 1996:4).

Tarihsel süreçte Türklerin yaşadığı coğrafyalara bakıldığında Türklerin Asya kıtasının birçok yerinde ve Avrasya'da birden fazla alanda varlığından bahsetmek mümkündür.

Dolayısıyla Türk adının da bu kapsamda çok eski tarihlerden itibaren var olduğunu ve kullanıldığını özellikle Çin kaynaklarında görmek mümkündür. Ayrıca Türk adının çok eski tarihlere dayandığını ve Türklerin bir halk olarak tarihin en eski dönemlerinden beri var olduklarının da belirtilmesinde yarar vardır. Türk adı Oğuznamelerde, Göktürk, Bilge Kağan ve Tonyukuk, Orhun yazıtlarında, Rus, Çin vd. kaynaklarda farklı anlamlarda olsa da yer aldığını söylemek mümkündür (Şahin, 2018:512-532).

Heredot'un M.Ö. V. yüzyılda Doğu Kavimleri için kullanmış olduğu Targita sözcüğünün de Türk kelimesinin ilk şeklinin olduğunu kaydeden Ahmet Taşağıl, İskit topraklarındaki Tyrkaeler, Tevrat'ta geçen Yafes'in torunu Togharma ve eski Hint kaynaklarındaki Turukhalar, Thraklar ve Troialılar'ın da Türk adını ilk defa taşıyan kavimler olabileceğine işaret eder (Taşağıl, 2020).

Türk Uygarlığının Anayurdu ve Türklerin Ortaya Çıkışı

Araştırmacılara göre Türkler tarih sahnesinde Hun Hükümdarlığı ile yer almaya başlamıştır. Bu sürecin kuruluş ve son bulması ise M.Ö. 220 ile M.S.216 yılları arasındaki dönemi kapsar (Akşin, 2013:3). Türklerin ana yurdu Orta Asya'dır ve Doğuda Kingan Dağları, Batıda Hazar Denizi, Kuzeyde Sibirya, Güneyde Himalaya dağları ile çevrilidir (Bedirhan, 2011:1).

Eski dönemlerdeki toplumlarda insanların hayat tarzları doğdukları ve yaşadıkları bölgenin iklim ve coğrafi şartlarına göre şekillenmiştir. Bu noktada nehir vadilerinde tarıma elverişli yerlerde ikamet edenlerin ziraî hayata daha yatkın olduğu, geniş otlakları bulunan bölge insanlarının ise hayvancılık konusunda kendini geliştirdiğini söylemek mümkündür. Ziya Gökalp "Medeniyet (şehirli olmak) sadece yerleşik olmak değildir. Dağınık kabilelerin düzgün bir devlet teşkilatı kurmalarıdır" ifadelerini kullanarak yerleşik olmanın medeniyet için tek başına yeterli olmadığına işaret eder (Çandarlıoğlu, 2003:11-12).

Türk Uygarlığının İlk Temsilcileri

Eskiçağda Türk uygarlığının ilk temsicileri İskitler (Sakalar) olarak kabul edilmektedir. İskitlerin kökenleri MÖ 3. bin yıllarını aşan Kurgan Kültürlerinin MÖ 2. ve 1. bin yıllarındaki temsilcileridir (Bedirhan, 2011:15-30). Yazılı belgelere dayanan kaynaklarda ise Türk tarihi Hunlarla başlatılmaktadır. Tarihi belgelerde Hunların "Göçebe Türk İmparatorluğu"nu kurduğu kaydedilmiştir. Hunların kesin olarak tarih sahnesine ne zaman çıktığı bilinmese de Çin kaynaklarında M.Ö. 14-4. yüzyılları arasındaki dönem olarak kaydedilmiştir. Yine Çin kaynaklarında Hunların ilk defa M.Ö. 318 yılında devletlerarası ilişkilerde bulundukları da kaydedilmiştir (Bedirhan, 2011:31-34).

Tarihte bilinen ilk Türk Devleti Asya (Büyük) Hun Devletidir. Eski Türkçede Hun kelimesi "İnsan, halk ve el (yurt)" anlamına gelmektedir. Hunların siyasi birliklerinin merkezi Orhun-Selenga ırmakları ile bu ırmakların hemen batısında bulunan Ötüken civarında yaşamışlardır. Hunların bilinen ilk hükümdarı ise Teoman'dır (Çandarlıoğlu, 2003:18, Kafesoğlu, 2013:57-66, Hey'et, 1996:5). Hunlar, Asya Hunları, Avrupa Hunları ve Akhunlar (Aftalitler) olmak üzere üçe ayrılmışlardır. Asya Hun imparatorluğu Büyük Hun Devleti olarak da kaynaklarda yer almaktadır ve M.Ö. 220 ile M.S. 216 yılları arasında hüküm sürdükleri kaydedilmiştir (Şahin, 2010:3-4).

Avrupa Hun Devleti ise konuyla ilgili literatürde Batı Hunları olarak da kaydedilmiştir. Avrupa Hunları Asya Hunlarının evlatları olarak da bilinmektedir. Balamir önderliğinde bir araya gelen Hunlar Doğu ve Batı Gotları olarak da

bilinen Ostrogotlar ve Vizigotlarla bulundukları coğrafyada yani Karadeniz'in Kuzeyindeki düzlüklerde savaşmış ve galip gelerek Doğu Gotların bir kısmını egemenliği altına almışlardır. Hunların hakanı olan Balamir'in ardından yönetime gelmiş olan Batı Hunlar hanı "Uldız (Uldin)" Avrupa Hunlarının başına geçmiş ve Batı Roma imparatorlukları ile yakın ilişkiler kurmuştur. Böylece Batı Hunlar hanı Uldız döneminde izlenen politikanın temelini Doğu Roma'nın etkisiz hale getirilmesi ve Batı Roma'ya doğru ilerlemek oluşturmuştur. Batı Hunlar hanı Uldız'ın M. 410'da Uldız ölünce onun ardından Karaton Hun İmparatoru olmuş daha sonra ise M. 422'de Rua Hun imparatorluğunun başına geçmiştir. Rua'nın ardından Atilla ile kardeşi Bleda yönetime geçmiştir. Avrupa Hunlarının en parlak dönemini Atilla zamanında yani 434-453 yılları arasında yaşadığını kaydeden araştırmacılara göre bu dönemde Bizans üzerindeki hakimiyet güçlendirilmiş, bu nedenle Atilla 442'de Birinci Balkan seferini, 447'de ise İkinci Balkan seferini yaparak Bizans'ı ağır vergiler ödemeye mecbur bırakmıştır (Bedirhan, 2011:135-139, Şahin, 2010:5-6, Hey'et, 1996:7-11).

Göktürk İmparatorluğu

Göktürkler tarihte ilk defa Türk adıyla devlet kuran Türk boylarıdır. Göktürkler bazı kaynaklarda Kök Türk olarak da geçer. Göktürkler 552-659 yılları arasında hakimiyet sürmüşlerdir. Göktürkler VI. yüzyıl ortalarında Bumin adlı liderin önderliğinde Avar Devleti'ne bağlı olarak yaşamıştır. Bumin, Avar hükümdarının emriyle 551 yılında Töles isyanını bastırmış ve böylece güçlü bir pozisyona gelmiş ve daha sonra Bumin Kağan Ötüken'i başkent yapmıştır. Göktürkler'de devletin en güçlü olduğu dönem Mukan dönemi olmuşturr. Göktürkler kendine özgü "Göktürk Alfabesi" de kullanmışlardır. İşbara Kağan dönemiyle birlikte Göktürkler 582 yılında Doğu ve Batı Göktürk olmak üzere ikiye ayrılmış olup, Doğu Göktürkler 630, Batı Göktürkler ise 659'da Çinliler tarafından yıkılmıştır. Daha sonra 682 yılında II. Göktürk diğer adıyla Kutluk olarak da bilinen devlet Kutluk Kağan önderliğinde kurulmuştur (Hey'et, 1996:13-17). Göktürkler 681 yılına kadar Çin esaretinde yaşamış olup, Çinliler bu süreçte Türkleri Çin seddi boyunca kurdukları eyaletlere dağıtmışlardır. Göktürkler, Sasaniler ve Bizans arasında daima bir rekabet konusu olmuşlardır. Bizanslılar Sasanileri sıkıştırırken, Göktürkler ise sınırlarını Harezm, Buhara ve Taşkent'e kadar genişletmişlerdir (Şahin, 2010:6-9).

Uygur Devleti

Hunlar ve Göktürklerle benzer şekilde Uygurlar da bir Türk kavmidir. Uygurlar daha önceki Türk kavimlerinden farklı olarak kültürel ve medeni hayata dair

faaliyetleriyle ön plana çıkmış ve 744-840 yılları arasında hüküm sürmüşlerdir. Uygurların kurucusu Kutluk Bilge Kül Kağan'dır. Uygurların ilk başkentleri Ötüken iken daha sonra ise Ordu Balık şehri merkez olmuştur. Bilge Kağan'ın ölümünün ardından yerine oğlu Moyunçur geçmiş ve 747-759 yılları arasında görev yapmıştır. Uygurlar IX. Yüzyılda Maniehizmin de etkisiyle gerilemeye başlamış, 841 yılında yıkılmış ve iç Asya'ya göç etmeye başlamıştır (Ögel, 2014:375-392). Uygurların yanı sıra Orta Asya'daki diğer Türk devletleri ise Avarlar, Bulgarlar, Hazarlar, Macarlar, Peçenekler, Kumanlar (Kıpçaklar), Oğuzlar (Uzlar), Sabarlar (Sabirler), Türgeşler, Karluklar ve Kırgızlar'dır.

İslamiyet Öncesi Dönemde Türk Kültürü ve Uygarlığı

Türklerin İslamiyet öncesi kültüründe konar göçer yaşam biçiminin önemli bir yeri bulunmaktadır. Türk devletleri genel itibariyle ikili sistemle yönetilmişlerdir. Özellikle Göktürklerde bu durum daha da belirgindir. Türklerin Uygurlar dönemi itibariyle yerleşik hayata geçtiği bilinmektedir. Türklerde Devlet "İl" sözcüğü ile ifade edilmiştir. İslamiyet öncesi dönemde Türklerde devlet ise dört ana unsurdan oluşmaktadır: Bunlar halk (millet), ülke (toprak), hakimiyet (egemenlik) ve siyasi teşkilattır. Hakimiyet unsurunun emretme hak ve yetkisi olup, Türklerde bu yetkinin Tanrı tarafından verildiğine inanılır ve buna "Kut" denirdi. Türk devletlerinin başında ise şanyu, kağan, han, hakan gibi ünvanlar taşıyan hükümdarlar görev yapmıştır (Şahin, 2010:6-19). Eski Türklerde devlet yapısında ikili yani doğu ve batı, ya da sağ-sol şeklinde bir yapılanma bulunmaktaydı (Hey'et, 1996:49).

Türkler yaşadıkları coğrafya nedeniyle eski çağlarda Batı Asya ve Doğu Avrupa bozkırlarında bulunduklarından dolayı ilk kültür ve medeniyetleri de bozkır kültürü olarak adlandırılmıştır. Araştırmacılara göre Bozkır (Türk) kültürü at ve demir üzerine kurulmuştur (Şahin, 2018:521). Orhun kayıtlarına göre Türklerde sosyal yapı ve teşkilat aileden başlayıp millete doğru ilerlemektedir. Eski Türklerde kanun için töre ifadesi kullanılır ve törenin de belirli esasları olduğu kaydedilmiştir. Bunlar arasında adalet, iyilik, faydalılık, eşitlik, insanlık ve evrensel olmak ilk sıralarda yer almıştır. İslamiyet öncesi Türklerde insanlar daima savaşa hazır bir şeklilde yaşadıkları için ordu bir meslek olarak görülmemiştir. İslamiyet öncesi dönemde Ordu için "sü" sözcüğü kullanılmış olup, Türk ordusu bu dönemde genellikle atlılardan ve piyade askerlerden oluşmaktaydı. Türkler uzun süren savaşlarda askeri bir taktik olarak Turan taktiğini kullanmışlardır (Çandarlıoğlu, 2003:92, Hey'et, 1996:43-56).

İslamiyet öncesi eski Türklerde dine *nom* adı verilmiştir. Din kitabı için de *nom* sözcüğünü kullanan eski Türkler, ruhani reislerine ise *toyon* adını vermişle-

rdir. Bu süreçte eski Türkler toplumların dini bakış açsından dini grupları Türk, Tat, Tatar, Tavgaç olmak üzere dört ayrı gruba ayırmıştır. Toyonizm dininde olan ve Türkçe konuşanlar için Türk, Farslılara Tat, Türk diline ve medeniyetine henüz girmemiş olanlara ise Tatar denmiştir (Gökalp, 1928).

Eski Türkler bir çok farklı coğrafyada hüküm sürdükleri için birden fazla dini inanıştan bahsetmek mümkündür. Dini yapıya bakıldığında ilk etapta Gök Tanrı dininin baskın olduğunu söylemek mümkündür. Türkler arasında ayrıca Şamanizm, Maniheizm, Budizm, Atalar Kültü, Hristiyanlık, Musevilik ve İslamiyet gibi dinler de yaygın olarak kabul görmüştür.

İslamiyet öncesi Türkler çoğunlukla yaşadıkları coğrafyalarda konar göçer olduklarından bu coğrafyalara uygun hayvan besleyerek geçimlerini sağlamışlardır. Türklerin temel yiyecekleri arasında at, koyun, sütlü darı, peynir, yogurt ve kımızın önemli bir yeri olmuştur (Hey'et, 1996: 62-63).

İslamiyet öncesi Türklerde devlet teşkilatına bakıldığında Meclislerin önemli bir yeri olduğu görülmektedir. Bozkır Türk devletlerinde daimi bir devlet meclisi (danışma kurulu) olduğunu kaydeden araştırmacılara göre bu Meclisler için "toy" ifadesi kullanılmıştır (Çandarlıoğlu, 2003:95-96).

İslamiyet öncesi dönemde Türklerin giyim-kuşam ritüellerine bakıldığında ise giyeceklerinin temel maddelerinin deri ve yünden yapıldığı görülmektedir. Özellikle Bozkırda bez dokuma için bir tür özel ip olan kendir yetiştirildiğini kaydeden kaynaklara göre Türkler yünlü kumaş ve çeşitli keçeler de üretmekteydi. Türklerin bu süreçte kullandıkları giyim kuşam malzemeleri ise ceket-pantolon olmuştur. Bu kıyafetlerin Türkler aracılığı ile dünyaya yayıldığına işaret eden araştırmacılara göre ayrıca ayaklar için çizme, baş kısmı içinse börk adlı bir başlık kullanılmıştır (Çandarlıoğlu, 2003:99).

İslamiyet öncesi döneme dair bilinmesi gereken bir diğer önemli husus ise destan ve efsanelerdir. Türk tarihiyle ilgili geçmişten günümüze çok sayıda destan ve efsaneler ortaya atılmıştır. Bunların temel özelliklerine bakıldığında kurt, ata ve rehber motiflerinin ön planda olduğu görülmektedir. Eski Türk edebiyatının destan olarak başladığını kaydeden kaynaklara göre, bunlar arasında en önemli olanları Yaratılış, Efrasyab, Şu ve Oğuz Han destanlarıdır. Ayrıca Göktürk destanları arasında yer alan Bozkurt ve Ergenekon destanlarının yanı sıra Uygur destanları içinde adı geçen Türeyiş ve Göç destanları da yaygın bir biçimde kabul görmektedir (Hey'et,1996:66-80).

İslamiyet öncesi Türklerde kullanılan alfabelere bakıldığında ise Göktürk ve Uygur alfabeleriinin kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca İslamiyet öncesi Türklerde renklerin de önemli bir yeri olmuştur. Özellikle "ak, kızıl, kara, alaca, gök rengi, mavi, yeşil ve sarı" renklerinin her birinin özel bir anlama sahip olduğunu söyle-

mek mümkündür. İslamiyet öncesi Türk tarihi ve uygarlığı kapsamında ayrıca Türk bayramları olan Nevruz da ayrı bir öneme sahip olmuştur.

Sonuç olarak ilk Türk uygarlığıyla ilgili kaynaklardan hareketle genellikle Türklerin göçebe bir hayat tarzı sürdüklerini ve hayvancılıkla geçindiklerini söylemek mümkündür. Göçebe bir hayat tarzı sürmeleri nedeniyle şehir ve kalelerinin ise olmadığı da görülmektedir.

İslamiyet Sonrası Dönemde Türk Kültürü ve Uygarlığı

İslamiyet sonrası dönemde Türk tarihi kapsamında Türklerin İslamiyete geçiş sürecinin kısaca ele alınacağı bu bölümde, Türk-Arap ilişkileri, İslamiyetin Türkler arasında yayılması, İslamiyeti kabul eden ilk Türk devletlerine dair genel bir değerlendirme yapılacaktır. Daha sonra Tolunoğulları, Ihşidoğulları, Karahanlılar, Gazneliler, Büyük Selçuklu Devleti, Harezmşahlar, Eyyubiler, Memlükler, Türk-Moğol İmparatorluğu, Altın Orda, İlhanlılar, Çağatay Hanlığı, Timurlular ve Osmanlı Devletinin kuruluş, gelişme ve yıkılma dönemleri üzerinde genel hatlarıyla durulacaktır. Bu anlamda İslamiyet sonrası dönemde kültür ve medeniyet, devlet teşkilatı gibi konulara da yer verilecektir.

Araştırmacılara göre Türklerin İslâmiyete geçişleri Türklerle Arapların ilk karşılaşmaları sırasında başlamıştır. Türkler, Müslüman olmadan önce de tüm dini inançlara karşı daima hoşgörülü ve saygılı bir toplum olmuş ve bu tutum Müslüman olduktan sonra da devam etmiştir. Türklerin İslamiyeti kabul süreçlerine bakıldığında önceleri bireysel başlayan bu geçiş daha sonra kitlesel bir değişime dönüşmüştür. Müslümanlığa geçen Türkler, önceleri sızma yoluyla İslâm ülkelerine girmiş ve İslâm devletine hizmet etmişlerdir. Daha sonra ise kitleler halinde İslamiyete geçen Türklerin bu geçişinde İslâm dünyasının medenî üstünlüğü ile ekonomik sebeplerinin de önemli bir etkisi olmuştur. Bu süreçte Maveraünnehir ve Horasan'ın Arap valileri ve hükümdarlarının, askerlik dışında bir mesleği olmayan Türkleri gruplar halinde "gulam" olarak Abbasî saraylarına gönderdikleri de bilinmektedir. Türklerin böylece bazen kendi rızaları ile bazen de tutsak yada satın alınıp Bağda'ta gönderildiği ve burada Abbasi ordularında hizmet ettikleri kaydedilmiştir (Koca, 1996:263-286).

İslamiyet sonrası Türk tarihi ve uygarlığına baktığımızda genel hatlarıyla bu süreci 751 yılında gerçekleşen Müslüman Araplar'la Karluk Türkleri'nin Çin orduları karşısında zafer kazandığı Talas Savaşı ile başlatmak mümkündür. Türkler İslamiyet sonrasında Araplarla kurmaya başladıkları ilişkiler aracılığıyla hem İslamiyetin yayılmasında hem de bu alanda kültürel faaliyetlere ağırlık vermişlerdir. Özellikle bu süreçte Karahanlılar devleti döneminde Karahanlı Türklerinden Kaşgarlı Mahmut'un Araplara Türkçeyi öğretmek ve Türklerin

dilinin de en az Arapça kadar kültürel bir zenginliğe sahip olduğunu ortaya koymak gayesiyle kaleme almış olduğu *Divan-ı Lügat'üt Türk* alanın en kıymetli eserleri arasında ilk sırada yer alır. Yine Yusuf Has Hacip'in *Kutaggu Bilig* adlı eseri de XI. yüzyılda Türk dili, edebiyatı ve kültürü açısından döneme damgasını vurmuştur.

Türklerin İslamiyeti kabulü Türk tarihi açısından olduğu kadar dünya tarihi açından da bir dönüm noktası olmuştur. Türkler uzun yıllar İslamiyetin koruyuculuğunu üstlenmiş bir topluluk olarak Yakındoğu, Avrupa ve Afrika'nın da tarihi sürecinde önemli bir rol almışlardır. Türklerin Müslümanlıkla ilk temasları VII. yüzyılda İran'ın fethedilmesi ile başlamıştır. Abbasiler döneminde İslam Devleti'nin yönetimi içerisinde yer almaya başlayan Türkler, daha sonra İslam dünyasının şekillenmesinde aktif görev almşlardır. 1037-1194 yılları arasında hüküm sürecek olan Büyük Selçuklu Devletinin kurulmasıyla bilrikte Ortadoğu'daki anarşi durumuna son veren Türkler, bu tarihlerden itibaren İslamiyete karşı yapılan Haçlı saldırılarıyla mücadele etmiş ve İslam medeniyetinin büyümesi ve gelişmesine katkıda bulunmuşlardır (Şahin, 2010:27-28). Büyük Selçuklu İmparatorluğu döneminde üzerinde durulması gereken hususlar arasında ticaret ve İpek Yolunun önemli bir yeri bulunmaktadır. İpek Yolu ticari anlamda Pers, Arap, Bizans imparatorluklarıyla ticari ilişkilerin kurulması ve geliştirilmesinde önemli rol oynamış bir güzergah olmuştur. Kayı boyunun 400 çadırla başlayan ve Akdeniz İmparatorluğunun kurulmasıyla ilerleyen bu sürecinde, Türklerin nasıl konar göçerlikten devletleşme sürecine geldiklerini ve bu süreçte yaşananlar arasında askeri olduğu kadar ticari ilişkilerin de önemli bir etkisi olduğu yadsınamaz (Çıvgın-Yardımcı, 2007:128-129).

İslamiyet öncesi Türk tarihinde "Gök Tanrı" inancının önemli bir yeri olmuştur. Ancak Gök Tanrı inancının yanı sıra bazen "Budizm, Maniheizm, Hristiyanlık ve Musevîlik" gibi dini inançları da benimsemiş olsalar dahi bu inançların İslamiyet kadar Türk dini inanışında etkili olduğu söylenemez. Araştırmacılara göre ilk kez X. yüzyılda tüm dini inanışları bırakarak topluca İslâmiyete geçen Türklerin bu değişimi için Arap fatihlerinin ciddi bir çabası söz konusu olmamıştır. Bu noktada Türklerin, İslâmiyeti zorla değil kendi rızalarıyla kabul ettiklerini söylemek mümkündür. Ayrıca İslamiyet ile Türklerin eski dini inanışları arasında özellikle de Gök Tanrı inancı arasında çok sayıda benzerliklerin de olduğunu söylemek mümkündür (Koca, 1996:276).

Türkler İslâm dünyasında kısa süre içerisinde "kuvvet, cesaret, kahramanlık, harp sanatı ve tekniğinde diğer kavimlere olan üstünlüğü" vb. üstün nitelikleri nedeni ile tanınmaya başlanmıştır. İlk kez halife Mansur (754-755) tarafından halifelik ordusuna kabul edilen Türklerin, Mansur'un ölümünün ardından gelen halifeler döneminde de İslamiyet ordularına alınmalarına devam edilmiştir. Bu nokta-

da Abbasî halifelerinin Arap askerlerinin yerine tamamen Türklerden müteşekkil birlikler oluşturdukları da bilinmektedir. Bu süreçte Türk komutanlarının İslâm ordularındaki başarıları sadece askeri alanla sınırlı kalmamış aynı zamanda vezirlik ve haciblik gibi devletin önemli görevlerinde de ön plana çıkmışlardır (Koca, 1996:278-279).

Türk İslam devletlerine, özellikle de X-XIII yüzyıllar arasındaki döneme bakıldığında Tolunoğulları, İhşitler, Karahanlılar, İdil Bulgar, Gazneliler, Büyük Selçuklu Devleti, Türkiye Selçuklu, Harzemşahlar, Eyyubiler ve Memlükler şeklinde kronolojik olarak sıralamak mümkündür. Bu devletlerin yanı sıra Türk-Moğol, Altın Orda, İlhanlılar, Çağatay Hanlığı, Timurlular ve Osmanlı Devleti de bu süreçte öne çıkan devletlerdir.

İslamiyet dönemi ve sonrası devirlerdeki devletlere bakıldığında Karahanlılardan sonra İdil Bulgar Devletinin yer aldığı görülmektedir. İslâmiyet'i resmî din olarak ilk kabul eden Türk devleti olan İdil Bulgar Devleti X-XV. yüzyıllar arasında hüküm sürmüştür. İlk dönemlerde eski Türk inançlarını devam ettiren İdil Bulgarları, Hârizm ve İran'dan ticaret yapmak için ülkeye gelen Müslüman tüccarların faaliyetleri neticesinde Müslümanlığa geçmiştir (Taşağıl, 2020).

Türk-Moğol imparatorluğunun ise kuruluş aşamasınsa büyük oranda Moğollardan oluştuğunu söylemek mümkündür. Daha sonra devletin genişlemesiyle birlikte çok sayıda Türk boyu Moğollara tabi olmuştur. 1206-1294 yılları arasında Orta Asya'da hüküm sürmüş olan İmparatorluğa başta Uygur, Karluk, Kanglı ve Kıpçaklar olmak üzere çok sayıda Türk boyu dahil olmuş ve Moğol egemenliğinde yaşamıştır bu nedenle Türklerin yoğun bir şekilde burada yer almalarından dolayı Türk-Moğol İmparatoluğu adını almıştır. Moğol İmparatorluğunda Budizmin yaygın olduğunu kaydeden araştırmacılara göre, Müslüman nüfus olsa da bunun oranının Budizme göre az olduğu kaydedilmiştir (Taşağıl vd., 2013:90-91).

1227 ile 1370 yılları arasında hüküm süren Çağatay Hanlığı'nın bulunduğu coğrafya ise Cengin Han'ın dört oğlu arasında paylaştığı Mâverâünnehir, Yedisu ve Doğu Türkistan'dan oluşmaktaydı. Bu dönemin adı Cengiz Han'ın oğlu Çağatay'dan gelmekte olup, Hanlığın kurusucu ve ilk temsilcisi olarak Çağatay Han kabul edilir. 1326-1335 yıları arasında hüküm süren ve Çağatay Hanlığının bilinen son Hanı olan Tarmaşirin döneminde Müslümanlığın hızla bu coğrafyada yayılmaya başladığını kaydeden araştırmacılara göre, Tarmaşirin Çağatay Hanedanı içinde Mübarek-Şah ve Barak Han'dan sonra Müslümanlığa geçen üçüncü Han olarak da bilinmektedir. Tarmaşirin'in İslamiyete geçişiyle ismini Alâeddin olarak değiştirdiği ve bu süreçte Cengiz Yasası'nında devlette önemini yitirmeye başladığı ileri sürülmüştür. İslamiyetin yayılmasıyla birlikte İslam ülkeleriyle hanlık arasındaki ilişkilerin iyice geliştiği ve bu durumun ticaret alanına da yansıdığı söylen-

ebilir. Çağatay Hanlığının kuruluşundan itibaren yerleşik nüfusun yoğun olduğu bir coğrafyada hüküm sürmesi ile Çağatay Hanlığının temel yapısının göçebe geleneklere sahip olması nedeniyle bazı sorunlar yaşandığı da görülmektedir. Bu süreçte nüfusun büyük bir kısmının Türk ve Müslüman olması, Cengiz Han'ın yasasına bağlı olan yöneticilerle antlaşmazlıkların yaşanmasına da neden olmuş ve ayrıca Çağataylı Hanlarının kağan tarafından atanmaları ise bu dönemin yönetiminde bağımsız bir siyasi yapının etkili olmadığı şeklinde yorumların yapılmasına da neden olmuştur (Taşağıl vd., 2013:96-99).

İslamiyetin kabulüyle birlikte ortaya çıkan bir diğer devlet ise 1241-1502 yılları Deştikıpçak coğrafyasında hüküm sürmüş olan altın Orda Hanlığı'dır. Altın Orda Devleti büyük oranda Kıpçaklar ve diğer Türk boylarından oluşmaktaydı. Altın Orda Devleti içinde Moğolların sayısı az olsa da zamanla bu sayı erimiş ve altın Orda Hanlığındaki diğer nüfusa entegre olmuştur. 1257 yılında yönetime gelmiş olan Berke Han döneminde İslamiyete geçen Altın Orda Hanlığında 1312-1340 yılları arasında ise özellikle Özbek Han döneminde İslamiyet bu topraklarda tamamen yerleşmeye başlamıştır. Altın Orda Hanlığında özellikle Berke Han döneminde çok sayıda savaşlar meydana gelmiş, bunlar arasında özellikle önemli bir kısmı İran Moğollarının (İlhanlıların) kurucusu olan Hülagû Han ile yapılan uzun savaşlarla geçmiştir. Bu dönemde ayrıca Azerbaycan ve Gürcistan coğrafyasında da ciddi mücadeleler verilmiş ancak bir başarı elde edilememiştir. Altın Orda Hanlığı zamanında özellikle Berke Han döneminde Bizans üzerine de bazı seferler yapılmıştır. Bu dönem için askeri anlamda Rus knezlikleri (beylikleri) üzerinde hakimiyetin arttığını, sosyal anlamda ise nüfus sayımı ve vergi konularında birtakım düzenlemelerin yapıldığı söylenebilir. Altın Orda Hanlığı döneminde özellikle Berke Han döneminin diğer yöneticilere oranla belirgin bir şekilde Altın Orda devletinin bölgenin en güçlü siyasi yapılarından biri haline gelmiş olsa da bu dönemde halen Büyük Moğol Hanına yani diğer adıyla Moğolistan'a bağlılık da devam etmiştir (Taşağıl vd., 2013:106-107).

Uygur devletinin halefi olan Karahanlılar ise 840-1212 yılları arasında hüküm sürmüş ve Bilge Kül Kadir Han önderliğinde Batı Türkistan'da kurulmuştur. Karahanlıların teşekkülünde Karluk, Basmil, Yagma ve Çiğil Türklerinin izlerini görmek mümkündür. 932 yılında Saltuk Buğra Han döneminde İslamiyetin resmi din olarak kabul edildiği Karahanlılar'da zamanla bir bölünme yaşanmış ve 1042 yılında ise Doğu ve Batı Karahanlılar olarak ikiye ayrılmışlardır. Karahanlıların ilk İslam Türk siyasi kuruluşu olduğuna işaret eden İbrahim Kafesoğlu, Karahanlılar zamanının İslamiyete geçiş döneminin devlet seviyesindeki zamanını oluşturduğunu ifade eder. Daha sonraki süreçte Orta Asya'da halkın büyük bir kısmının Türk asıllı bir sahada kurulmuş olması ve siyasi, sosyal ve hukuki yönlerden Türk olan bu devletin, dini açıdan İslamiyeti temsil ederek, Türk İslam cemiyet tipine

doğru adeta bir köprü vazifesi gördüğünü ve bu gelişme sürecinin de Selçuklularla birlikte tamamlandığını belirtmiştir. Daha önce Gazneliler döneminde bu sonucun elde edilemediğine işaret eden Kafesoğlu, bunun temel nedenlerinin ise yabancı etnik kütle üzerinde ancak ince bir tabaka meydana getiren ve İslam dünyasının kenarında faaliyete geçmiş olan Gazneli idarecilerin sorumluluğunun olduğuna işaret eder. Ayrıca Gaznelilerin siyasetlerinin dışa dönük olmasının da bunda etkili olduğunu ifade eder. Oysa Selçuklu Devletinin Müslüman ülkelerin merkezinde kurulmuş olması, bütün siyasi, ekonomik ve dini faaliyetlerinin doğrudan bu memleketlerin sorunlarına, Türk ve yerli Müslümanların arzu ve ihtiyaçlarının yerine getirilmesi üzerine kurulduğu için, toplumla bir kaynaşma gerçekleşmiş ve Türk –İslam devlet ve toplumu meydana getirilmiştir (Kafesoğlu, 1997:339-340).

Karahanlıların İslamiyete geçişi aynı zamanda Orta Asya'da da İslâmiyetin yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. İslâm dini Emevî Devletinin son dönemlerinde Kafkasya coğrafyasını da aşmış ve Hazar bölgesine de yayılmaya başlamıştır. İslamiyetin Hazar ülkesinde diğer Türk ülkelerinde olduğu gibi hızlı bir gelişme göstermediğine işaret eden kaynaklara göre bunun temel nedeni Hazar hanedanının Musevî olmasıdır. Hazar ülkesinde İslamiyetin yayılmasında en etkin grubun Müslüman tüccarlar olduğunu söylemek mümkündür. Müslüman tüccarlar İslamiyeti Hazar'ın kuzeyindeki Etil-Kama nehirleri arasında oturan Etil Bulgarlarına da götürdükleri için Etil Bulgar Devleti ilk Müslüman-Türk devleti olarak da kabul edilebilir (Koca, 1996:273-274).

XIII. yüzyıl sonlarında Orta Anadolu'daki maznaraya bakıldığında burada sıkışıp kalan ve İlhanlı hakimiyetini kabul eden Selçuklulara karşı onlara sözde bağlı Türkmen beyliklerinin, merkezi otoritesi zayıflayan Bizans'ın içinde bulunduğu siyasi bunalımdan istifadeyle Batı Anadolu'da yoğun bir faaliyete giriştikleri görülmektedir (Emecen, 2009: 55-56). Selçuklular Aral Gölü ile Hazar Denizi ve Güney Ural Dağları arasında yaşayan Hazar Oğuzlarına ve özellikle Kınık Boyuna rehberlik eden ailelerden birine mensup olup, Anadoludaki Selçuklular ise Konya'yı başkent olarak seçmiş ve 230 yıl hüküm sürmüşlerdir. Son elli yıllık süreçte Moğollar'a tabi olan Selçuklu padişahları İran'da ve Anadolu'da Farsçayı resmi dil olarak kabul etmişlerdir. Selçuklu döneminde çok sayıda medrese, mescit ve kervansaraylar inşa edilmiş ve böylece İran İslam mimarisi de gelişmiştir. Selçuklu mimarisi İran-İslam ve dünya mimari tarihindeki en parlak dönemlerden biri olarak kabul edilmektedir. Selçuklular zamanında ayrıca çok sayıda ticaret yolları, kervansaraylar, mescitler, hastaneler, çeşmeler ve tekkeler de inşa edilmiştir. Bu dönemde ayrıca Azerbaycan ve Anadolu'ya yüzbinlerce Türk göç ederek bu bölgelere yerleşmişlerdir. XIII. yüzyılda Moğollarla gelen Türkler bu bögeleri tamamen Türkleştirmişlerdir. Selçuklular döneminde Horasan ve Hazar

Denizinin güneyine Oğuzlar, Kafkasya'dan da Kıpçaklar ve Hazarlar Azerbaycan'a yerleşmişlerdir. Selçuklu Devletinin yıkılmasında birden fazla neden etkili olmuştur. En önemlileri arasında veraset sistemi, Halife ve sultanlar arasındaki mücadele ve Atabekler'in yer aldığını söylemek mümkündür. Ayrıca dış müdahaleler de bu sürece etki etmiştir. Selçuklular İslami bir yönetim kurmalarına rağmen Türk örf, adet ve geleneklerine bağlı kalarak, Fars dilini devlet dili oalrak seçtikleri halde resmi yazışmalarda Sultanın Tuğrası, para ve hakimiyet alameti olan başının üstündeki şemsiyede ok ve yay resmi yaptırmışlardır. Bu dönemde de ordu geleneksel olarak Türk ordu sistemindeki gibi sağ ve sol olarak iki bölüme ayrılmış ve askeri taktik olarak da Turan taktiği kullanılmıştır. Bu dönemdeki siyasi yapılanmaya bakıldığında ise daha ziyade Gazneliler devleti, İran ve Abbasi halifelerinin uyguladıkları hükümet sistemlerinin örnek alındığını söylemek mümkündür (Hey'et, 1996:112-119).

Coğrafi anlamda ilk dönemlerde Selçuklular Hazar denizi ile Aral gölü arasında yer alan bozkırlarda hüküm sürmüşlerdir. Köken itibariyle Oğuz Türklerinin Kınık boyuna dayanan Selçuklular daha sonra İslimiyetin kabulüyle birlikte Maveraünnehir'e oradan da Horasan'a yayılmışlardır (Karadaş, 2003:95-108). İslamiyet sonrası süreçte özellikle Selçuklu dönemindeki dini yapıya bakıldığında ise Selçuklu Türklerinin büyük bir çoğunluğunun Hanefi olduğu ve bir kısmının da Şafi oldukları görülmektedir. Örneğin Sultanlar Hanefi iken vezirlerinin ise Şafii olması Selçuklu yönetiminin dini konularda pek de tutucu olmadığını göstermesi açısından önemlidir. Bunların yanı sıra söz konusu süreçte Bektaşilik, Kadiriyye, Babailik vb. yapılar da bulunmaktaydı. İslamiyet döneminde Selçuklular devri ilim ve edebiyat konularında en parlak dönemlerini yaşamışlardır. İlk büyük medrese ve üniversitelerin Sultan Alp Arslan tarafından yapılmış olması önemlidir. Selçuklular döneminde dil ve edebiyat konusunda ise Arapçanın yanında Farsçanın da ön plana çıktığını, buna karşın saray ve ordu dilinin ise Türkçe olduğunu söylemek mümkündür (Kartal, 2008:95-168). Bu süreçte Selçuklular'ın hâkim olduğu topraklarda ayrıca üç ilahî dine mensup bir nüfus da bulunmaktaydı. Selçuklular döneminde İmparatorluk genelinde Müslümanlar çoğunlukta olsa da bazı yerlerde gayr-i müslim nüfusun bulunduğu ve bunlar arasında da Hıristiyanların ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Bu Hıristiyan nüfus ise Ermeniler, Gürcüler, Abhazalar ve Süryaniler'den müteşekkildi. Selçuklular döneminde Anadolu ve Ortadoğu'nun diğer bölgelerinde ise Hıristiyanların önemli doğu kiliseleri Yakubiyye, Nasturiyye ve Melkaiyye (Melkitlik) mezheplerine bağlı bir nüfusun da bulunduğu görülmektedir (Karadaş, 2003:95-108). Bu dönemde yaşanılan coğrafyadaki etnik, dini ve kültürel zenginlik dönenim bilim, sanat ve edebiyat alanında üretilen eserlerine de yansımıştır.

Bilindiği üzere Selçuklular döneminde Anadoluda ve imparatorluğun hüküm sürdüğü coğrafyalarda çok sayıda dinî ve tasavvufî mahiyette eserler kaleme alınmıştır. Bu eserleri kaleme alan müellifler arasında ilk sırada Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin yer aldığını söylemek mümkündür. Mevlana'nın özellikle en yaygın bilinen ve *Mesnevi*'de çok sayıda tasavvufî, dinî ve ahlâkî terim ve kavramlara yer verdiği bu eseri söz konusu dönemde Anadolu'nun sosyal, siyasî ve kültürel yapısıyla ilgili önemli ipuçları barındırır (Bayram, 2001:21-40'den aktaran Kartal, 2008: 95-168).

Anadolu Selçuklu Devletinin ardından 1256-1474 yılları arasında bu topraklarda hüküm süren bir diğer beylik ise Karamanoğulları olmuştur. Emecen, Selçuklu payitahtını ele geçiren Karamanoğulları'nın böylece bölgede üstün bir mevki kazandıklarını ve Selçuklu varisi olma iddialarını ve siyasetlerini diğer Türkmen beylerine karşı ön plana çıkardıklarına işaret eder. Daha batıdaki beyliklerden olan Kütahya merkezli Germiyanoğulları ile Candaroğullarının ise ilk dönemlerde güçlü beylikler olarak sivrildiklerini ifade eder (Emecen, 2009:54-56).

Karakoyunlu devleti ise Doğu Anadolu, Azerbaycan, İran ve Irak'ta 1352-1469 yılları arasında hüküm sürmüştür. 15. yüzyılın başlarında Karakoyunlular Kara Yusuf kumandasında Azerbaycan'ı Timurlulardan ve Irak'ı da Sultan Ahmet Celayir'den almışlardır. Bu döneme Doğu Anadolu Türkmenlerinden çok sayıda kişi kitleler halinde Azerbaycan'a gelerek yerleşmeye başlamıştır. Karakoyunlar döneminde öne çıkan en önemli eserler arasında Gök Mescid'in yapılması olmuştur (Hey'et, 1996: 130-131). Faruk Sümer Karakoynluların Moğol hâkimiyetine fiilen son vererek buralarda Türkmen nüfuzunun tesis edilmesinde özellkile de Azerbaycan'ın Türkleşme'sinde Karakoyunluların önemli bir rol oynadığına işaret eder. Sümer ayrıca Karakoyunlular Devleti'nin teşkilât yapısı açısından selefleri olan Celâyirlilerin Devleti teşkilâtına ve a İlhanlılar'ınkine dayandığının da altını çizer ve Karakoyunlular zamanında bu coğrafyada Şiîlik faaliyetleri yaygınlaşmaya başladığını kayadeder (Sümer, 2020).

İslamiyet sonrası Türk devletleri kapsamında değineceğimiz bir diğer devlet ise Timurlulardır. 1370-1405 yılları arasında hüküm süren Timurlular ise Orta Asya ve İran coğrafyasında hüküm sürmüştür. Hanedanlığın adını kurucusu Timur'dan alan Timurlular döneminde başta ticaret olmak üzere imar, edebiyat, resim, süsleme, musiki vb. kültür sanat alanlarına da büyük önem verilmiştir. Timur'un gerçekleştirdiği seferler, yerleşik hayatın sürdüğü İslam dünyası ile bozkır kültürünün hakim olduğu coğrafyada gerçekleşmiştir. Ancak Timur'un bozkır kültürünün olduğu coğrafyadan ziyade yerleşik kültürün hakim olduğu coğrafyaları ele geçirmek konusunda daha istekli olduğu da ileri sürülmüştür. Bu nedenle Timur'un yaşadığı dönemde hedefleri arasında ilk sırada yerleşik hayat kültürü ile ön planda olan Mâverâünnehr, Harezm, Horasan ve İran'ın fethinin geldiğini söylemek mümkündür (Taşağıl vd., 2013: 125-138).

İslamiyet sonrası dönemin bir diğer Türkmen hanedanı olan Akkoyunlular ise XV. yüzyılda Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Irak topraklarında hüküm sürmüştür. Oğuzların Bayındır boyuna dayanan Akkoyunlu devletinin temelinin göçebe beylerine dayandığına işaret eden kaynaklara göre Akkoyunlular döneminde tüm ülke eski Türk geleneklerine göre hanedanın mülkü olarak kabul edilmiştir (Hey'et, 1996131-138). Akkoyunlular devlet sistemine geçmeden önce, güneyde Urfa ve Mardin, kuzeyde ise Bayburt bölgelerinde göçebe bir hayat sürdürmüşlerdir. Bu dönemde Akkoyunluların kurdukları müesseselerin adlarının Türkçe karşılıklarını kullandıklarını kaydeden Sümer, bu beyliğin kısa sürede Türkiye'de ve İran'da cami, medrese, kervansaray, hastahane, türbe ve saray gibi çok sayıda eser meydana getirdiklerini kaydeder. Akkoyunluların minyatür sanatı alanında oldukça ileri bir seviyeye ulaştıklarını belirten Sümer, Akkoyunluların bu alanda Safevî minyatürleri üzerinde de etkili olduklarını belirtmiştir (Sümer, 2020).

Türklerin on asır boyunca İslamiyetin bayraktarlığını yaptığını kaydeden Salim Koca, bu süreçte Türklerin samimiyetle İslâm dinini kılıç kuvvetiyle yayma konusunda büyük gayret sarf etiklerini ve Türklerin "İslâmiyetin hem kılıcı hem de kalkanı olduklarını" ifade etmiştir. Türklerin bu süreçte İslamiyete yeni ülkeler kazandırdığına işaret eden Koca, İslamiyetin Hindistan'dan Balkanlara kadar geniş bir coğrafyada yayınlmasında ve yerleşmesinde de Türklerin çok önemli bir rolü olduğunun altını çizmiştir (Koca, 1996:282).

Osmanlı Devleti

İslamiyet sonrası dönemle ilgili üzerinde durulması gereken en önemli devlet yapılarından biri olan Osmanlı, ilk zamanlarda Batı Anadolu'nun kuzeyinde bir Türkmen beyliği olarak ortaya çıkmış bir devlettir. Zamanla üç kıtaya yayılan ve kurucusunun adıyla anılan Türk-İslâm dünyasındaki en uzun ömürlü devlet olan Osmanlı 1300 ile 1922 yılları arasında hüküm sürmüştür (Emecen, 2019:15-28). Osmanlı Devletinin kuruluş sürecini, bu süreci besleyen tarihi şartlarla yüzleşmedeki gelişme çizgisi kapsamında değerlendirmek gerektiğini ifade eden Emecen, bu çerçevede Osmanlının kuruluş aşamasını a) askeri ve siyasi yönden gelişme ve üstünlük, b) değişen ve sistemi zorlayan şartlar karşısında geleneksel çizgiden ayrılmadan eskiden medet umulan ve zamanla dikkatlerin batıya çevrilmesine zemin hazırlayan değişme dönemi olarak tanımlar (Emecen, 2009:13-64).

Osmanlı Devletinin kuruluş sürecinde öne çıkan bazı terimlerin de burada kısaca anlatılmasında, özellikle Cihat-Gaza teriminin açıklanmasında yarar vardır. Gaza terimi din için yapılan savaş ve Osmanlılar'da bir fetih ideoloji haline gelen bir terimdir. Osmanlı Devletinin bir cihan devleti olarak tarih sahnesinde yer alması ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı Anadolu'nun kuzey kesiminde

küçük bir beylik halinde ortaya çıkışıyla ilgili en kapsamlı bilgilere, bu döneme ait kaynaklardan ulaşmak mümkündür. Emecen'e göre özellikle ilk Osmanlı Devletine dair tarihi bilgilerin kuruluştan bir asır sonra kaleme alınmış olmaları, bunlardaki kuruluş ve kökene ait bilgileri tartışmalı hale getirmiştir. Osmanlı tarihinin bu ilk safhasında gerek beyliğin gerekse hanedanlığın ortaya çıkışı ve nasıl müstakil bir devlet haline geldiklerine bakıldığında ilk Osmanlıların tarih sahnesine çıkışlarının XIII. yüzyıl Anadolusundaki çok önemli bir takım sosyal değişimlere dayandığı görülmektedir. Emecen bu sosyal değişimlerin temeline 1071'den itibaren Anadolu yarımadasına kati olarak yerleşen ve siyasi birlikler kuran Selçukluları yerleştirmiştir. Selçuklu idaresindeki Anadolunun Osmanlılar için her şeyin başlangıcını oluşturduğunu kaydeden Emecen, XIII. asır sonlarına doğru Anadolunun hemen hemen Türkleşme sürecini tamamladığına işaret eder. Buradaki "Türkleşme" sadece geniş ölçüde yerli unsurların İslamlaşması sonucu ortaya çıkmış bir durum değil, dönemin çağdaş kaynaklarında da belirtiliği gibi Türkmen/Oğuz boylarının Anadolu'ya yönelik göçlerinin bir sonucu olarak gerçekleşmiştir (Emecen, 2015:19-64).

Araştırmacılara göre Anadolu'da yaşayan farklı etnik ve kültürel grupların bir kısmı bölgeye yeni gelen fatihlerin dini inançlarına kendi rızalarıyla da katılmıştır. Fakat bu rakamların çok da büyük sayılara ulaşmamıştır. Örneğin XV. ve XVI. yüzyıllara ait Osmanlı resmi sayımlarının sonuçları, Selçukluların asli coğrafyası olan Orta ve Doğu Anadolu'da, Batı Anadolu'ya kıyasla çok daha fazla sayıda Ortodoks Hristiyan grupların yaşadığını ortaya koymuştur (Emecen, 2009:50-64).

Emecen XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı merkezi siyasi yapısında, padişah ve karizmatik idarecilerin değil, onların altındaki bürokrasinin, askeri ve ilmiye gruplarının belirleyici rolünün giderek daha fazla önem kazandığını ifade etmiştir. Emecen bu grupların etkisinin daha önceki yüzyıllarda da mevcut olduğunu ancak bu dönemde daha belirgin bir hal aldığını ileri sürmüştür. Fatih Sultan Mehmed ve II. Bayezid dönemlerindeki gelişmeleri bu kapsamda değerlendiren Emecen, bu nedenle Osmanlı Tarihiyle ilgili yapılacak çalışmalarda bütün gelişmeleri kapsayacak tek bir periyotlamanın pek de doğru olmayabileceğine işaret eder. Emecen bu konuda askeri, siyasi, iktisadi, ilmi gelişme yada çözülme trendleri için birbirinden farklı bir devreleme yapılması gerektiğinin altını çizer (Emecen, 2009:51-55). Bu noktada Osmanlıların kuruluş dönemiyle ilgili olarak ilk Osmanlılarla ilgili tespit edilebilen en eski kaynak 1220'li yıllara dayandırılır. Osmanlı kaynaklarının efsanevi bilgileri daha çok Osman Bey'in şahsında toplandığı söylenebilir. Osman Bey'in tarihi bir şahsiyet olarak Kayı boyuna mensup olduğu ve Osman Bey'in ilk teşkilatının Türkmen boy sisteminin bir yansıması olduğu ifade edilir. Osmanlı Beyliği'nin diğer Türkmen beylikleri gibi ortaya çıkışında, XIII. yüzyılın ikinci yarısında Selçuklu Anadolusundaki siyasi gelişmelerin önemli bir rolü olmuştur.

Selçuklu ve Bizans kaynaklarının XIII. yüzyıl Anadolusu için Osmanlıların ortaya çıkmasına yol açacak olan siyasi ortamı ve çerçeveyi anlama noktasında önemli bir payı olduğunu belirtmekte yarar vardır (Emecen, 2009:13-64).

Anadolu Beylikler dönemine bakıldığında Osmanlıların ilk yıllarda daha ziyade Bizanslılar ile olan mücadelesiyle bulunduğu yerde bir beylik olarak ortaya çıktığı görülür. Osmanlılar XIV. yüzyılın ilk yarısında tıpkı diğer beylikler gibi İlhanlı nüfuzunu yakın bir şekilde hissetmiştir. 1320'li yılların ortalarında Timurtaş'ın sebep olduğu karışıklık, İlhanlı otoritesini esaslı bir şekilde sarsmıştır. 1326'da uç beylerini sıkıştıran Timurtaş'ın durumunun kötüleşip ertesi yıl Mısır'a kaçması, bütün diğer uç beyleri gibi Osmanlıların da elini rahatlatmıştır. Osmanlı Beyliği'nin ortaya çıktığı coğrafyaya baktığımızda Orta Asya konar göçer Türkmen geleneklerinin manevi alt yapıyı oluşturduğu görülmektedir. Osman Beyin bir siyasi oluşumun lideri haline gelişinden Orhan Beyin Bursa'yı alışına kadar geçen süre içinde ilk ilişkilerin ise daha ziyade yakın çevredeki Çobanoğulları, Bolu yöresindeki Umurlu beyliği, Germiyanoğulları ve Karesi Beyliği ile yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Emecen, Orhan Beyin Bursa'yı alışından sonra bir taraftan Marmara sahillerine bir taraftan da Gelibolu yarımadasına ulaşma yolunda, diğer taraftan da yakın bölgelerdeki Türkmen beyliklerine yönelik yeni bir siyasi anlayışın ortaya çıkmaya başladığına işaret eder. Osmanlılar böylece Bizans sınırlarında iken diğer Türkmen beyliklerinin bir kısmının iç bölgelerde kaldığı, sahil beyliklerinin ise daha çok denize doğru yöneldükleri anlaşılmaktadır. Bu noktada Emecen özellikle Saruhan, Aydın, Menteşe ve Karesi beyliklerinin denize ve adalara sık sık akınlar yaptığını kaydetmiştir. Sonuç olarak 1350'li yıllardan itibaren Osmanlıların bir taraftan Bursa-İznik merkezli olarak güneye, Batı Anadolu'ya diğer taraftan ise Kastamonu, Bolu istikametinde Ankara'ya doğru önemli bir alanı etkisi altına alan bir beylik olarak ilerlediğini söylemek mümkündür (Emecen, 2009:68-71).

Sonuç olarak İslamiyet öncesi dönem için dini konularda tam bir birlik olmadığını ve birden fazla dini inanış etkili olsa dini taasub veya herhangi bir aşırılıktan söz edilemez. Türklerin İslamiyet öncesinde birden fazla dini inanışı olsa da bunlar arasında en fazla etkili olan İslamiyet dini olmuştur (Bozkuş, 1998: 409-418). Türkler İslamiyetle birlikte içine girdikleri dünyada kendilerini yutmaya çalışan Fars ve Arap kültürlerinin etkilerine karşı kendi öz millî kültürlerini ve kimliklerini koruyarak günümüze kadar gelmişlerdir (Koca, 1996:263). Türk–İslam devletlerinde yaşanılan coğrafyanın din üzerinde olduğu kadar dilde e de etkisi olmuştur. Bu noktada Türk, Arap ve Farsların yaşadığı coğrafyalarda hem Türkçe konuşulmuş hem de resmi yazışmalarda Arapça ve Farsçaya yer verilmiştir. Örneğin Karahanlılar devletinde resmi dilin Türkçe olduğu ve bu dönemde Türkçe ile kaleme alınan eserler aracılığıyla Arap kültürünün etkileri-

nin azaltılmaya çalışıldığı görülmektedir. XI. yüzyılın en önemli bilginlerinden olan Kaşgarlı Mahmud'un *Divanı- Lugati't Türk* adlı eseri, gerek Türk tarihineve diline dair içerdiği bilgiler açısından son derece kıymetli veriler içerir. Yine Yusuf Has Hacib'in Uygur alfabesini kullanarak kaleme aldığı *Kutadgu Bilig*'de ilk Türkçe siyasetname olarak kabul edilmesi açısından kıymetlidir. Bu noktada Karahanlılar döneminde Türkçe ile kaleme çok sayıda eserin olduğunu ve Selçuklularla birlikte Türk dilinde Farsçanın etkisinin edebiyat dili olarak daha belirgin bir hale gelmeye başladığını, Arapçanın ise bir bilim dili olarak yaygınlaştığını söylemek mümkündür. Bu etki Gazneliler ve Selçukluların hakimiyet kurdukları coğrafyalarda yaşayan insanların etnik ve kültürel yapısıyla doğrudan bağlantılı olarak değişkenlik göstermiştir (Şahin, 2010:73-74). İslamiyet sonrası döneme dair kültür ve uygarlık kapsamında destanların da önemli bir yeri bulunmaktadır. İslamiyet sonrası dönemdeki destanlar arasında Satuk Buğra Han Destanı, Manas Destanı, Cengizname, Dede Korkut Destanları Orta Asya ve Azerbaycan'da öne çıkan destanlar olmuştur (Hey'et, 1996:81-84).

Türk-İslam devletlerinde dilin yanı sıra bilim ve sanat alanında da ileri bir seviyeye gelindiğini söylemek mümkündür. Özellikle Selçuklular dönemi bu süreçte bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Bu süreçte medrese ve üniversitelerin açılması, kervansaray, hamam ve çiftliklerin inşa edilmesi ve bunların İsfahan Nişabur, Belh, Herat, Basra, Tus ve Amul'da da Bağdat Nizamiyesi'yle benzer şekilde kurulmuş olması dikkat çekicidir. Buradaki ders içeriklerinin tüm İslam ülkelerinde uzun yıllar okutulduğu da görülmektedir. Ayrıca bu medreselerde dini derslerin yanı sıra matematik, astronomi ve dil konularında da dersler verildiği görülmektedir. Bu yönüyle Bağdat Nizamiyesi'nin dünyanın ilk üniversitesi olarak dahi kabul edilebileceğine işaret edilmektedir (Hey'et, 1996:122).

Sonuç olarak Türklerin İslamiyete geçiş sürecine tarihsel olarak bakıldığında burada birden fazla faktörün etkili olduğunu söylemek mümkündür. Tarih bilimi açısından konuya bakıldığında kuşkusuz Türklerin yaşadığı coğrafya ve savaşların etkisi ilk sırada yer almıştır. Ancak bunun yanısıra Türklerin İslamiyet öncesi dinleri, kültürleri ve temasta oldukları toplumların da bu sürecin şekillenmesinde etkili olduğunu söylemek mümkündür. Dini açıdan bakıldığında ise, Türkler arasında İslamiyet öncesi dönemde Gök Tanrı inancının yaygın bir dini inanış olmasının süreci etkilediğini söylemek mümkündür. Bu anlamda İslamiyette de Tek Tanrı inancının olması, temizliğe verilen önem, ölümden sonraki yaşama olan inanç, kurban kesme vb. ritüeller bu süreçte etkili olmuştur. İslamiyetin Türkler arasında bu kadar hızlı yayılmasını sağlayan bir diğer faktör de ticaret olmuştur. Bilindiği üzere söz konusu dönemde Müslüman tüccarların Türklerle olan ilişkileri bu sürecin hızlanmasında önemli bir rol oynamıştır. Ancak belki de en önemli faktörler arasında Abbasilerin Türklere olan özel ilgi ve alakalarının da

bu süreci şekillendirdiği hususu yer alır. Türklerin İslamiyeti kabulü aynı zamanda İslamiyetin farklı coğrafyalarda yayılmasında da etkili olmuştur. Bu nedenle Türkler başta Anadolu olmak üzere Orta Avrupa ve Hindistan gibi topraklarda da bu dinin yayılmasında etkin rol oyanmışlardır. Bu anlamda Türklerin İslamiyeti kabulü İslam coğrafyasında birlik ve beraberlik noktasında da etkili olmuş, başta halifeliğin korunması olmak üzere, İslam kültürünün gelişimi ve yaygınlaştırılması konularında da Türkler kilit rol oynamıştır.

Kaynakça

Akşin, S. (2013). *Kısa Türkiye Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Bayram, M. (2001), *Tarihin Işığında Nasreddin Hoca ve Ahi Evren*. İstanbul.

Bedirhan, Y. (2011). İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü. Ankara: Nobel Yayınları.

Bozkuş, M. (1998). Türklerin İslamiyeti Kabulü Ve Aleviliğin Türkler Arasında

Yayılması. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2), 409-418.

Çandarlıoğlu, G.(2003), *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Türk Dünyası

Araştırmaları Vakfı.

Çıvgın, İ.,Yardımcı, R. (2007). *İslam Öncesi Türk Tarihi.* Ankara: Nobel Yayınları.

Emecen, F. (2009). *Osmanlı Klasik Çağıdan Siyaset*, İstanbul: Timaş Yayınları.

Emecen, F. (2015). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)*. İstanbul: İş Bankası Yayınları.

Hey'et, C. (1996), *Türklerin Tarih ve Kültürüne Bir Bakış*. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Gökalp, Z. (1928). *Türk Medeniyeti Tarihi*. İstanbul:Ötüken Neşriyat AŞ.

Gömeç, S. (2000). İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine. E.T.14.10.2020. https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/64893/177.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Günal, Z. (2004), İslâm Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, E.T.13.10.2020.

Kafesoğlu, İ. (2013). *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Yayınları.

Kafesoğlu, İ. (1997). *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Yayınları.

Karadaş, C. (2003). Selçuklular'ın Din Politikası. İSTEM, (2), 95-108.

Kartal, A. (2008). Anadolu Selçuklu Devleti Döneminde Dil ve Edebiyat. Divan edebiyatı araştırmaları dergisi, 1(1), 95-168.

Koca, S.(1996). Türkler ve İslamiyet. *Erdem*, 8(22), 263-286.

Ögel, B. (2014). *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre,* Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Sümer, F. (2020). Karakoyunlular, İslam Ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.tr/karakoyunlular E.T.15.10.2020.

Şahin, H. H. (2018). Türk Adı ve İslamiyet Öncesi Türk Tarihinin Panoraması. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5(18), 512-532.

Şahin, M. (2010),*Türk Tarihi ve Kültürü*, Ankara: Okutman Yayıncılık.

İzgi, Ö. (2017). *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu

Yay.

Taşağıl,A. (2020), İdil Bulgar Hanliği, İslam Ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.tr/idil-bulgar-hanligi E.T.13.10.2020.

Taşağıl, A. (2020). Türk, İslam Ansiklopedisi, https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/41/C41015612.pdf

Taşağıl, A., Çelik, M.B., Kemaloğlu, İ., Aka, İ., Alpargu, M., Kanlıdere, A., (2013). *Orta Asya Türk Tarihi*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Yakıcı, A. (2003). *İslamiyet öncesi Türk Destanlarının bilim ve kültür hayatına etkisi üzerine bazı düşünceler.*

8. BÖLÜM

ORTA ÇAĞ

ORTA ÇAĞ: TARİHSEL SÜREÇ VE KAVRAMLAR*

Orta Çağ terimi, Avrupa tarihinin tasnif ve tarifinde; bu tasnife özgü biçimde kullanılan bir kavram olagelmiştir. Bu kavram ve terim, Avrupa tarihinin üç ana kısma ayrıldığı düşüncesi sonucunda oluşmuştur. Böylece Antikite (*Antiquity*) ve Modern Çağ arasında kalan döneme, değişik varyasyonlar dâhilinde, *medium aevum, media scecula, media tempestas, middle season* ve *middle ages*, yani *Orta Çağ(lar)*, yahut *Karanlık Çağ* adları verilmiştir. Terimin ilk defa XV. yüzyılda, kullanıldığı tahmin edilmektedir.

Bununla birlikte Orta Çağ'ın başlangıcı ve bitişi için belli tarihlerin benimsenmesi yoluna gidilmiştir: Bunlara baktığımızda, Orta Çağ'ın başlaması Kavimler Göçü'ne (375) veya Batı Roma'nın yıkılmasına (476) götürülür. Bitişi ise, İstanbul'un Türkler tarafından zaptı yahut Doğu Roma'nın yıkılmasına (1453); bir taraftan Amerika'nın keşfine (1492) ve diğer taraftan ise Almanya'da Reformasyon'un başlangıcına (1517) tarihlenir. Başlangıç ve bitiş tarihlerine başka tarihleri ilave etmek mümkündür. Ancak, aşağıda anlatılacağı üzere Orta Çağ, kendisinden önceki ve sonraki çağlardan bir kopuşu simgelemekte, bir ara dönemi ifade etmekteydi.

XIV. yüzyıl İtalya'sında Germen kralları, kendilerinin Roma İmparatoru olduklarını iddia etmekteydiler. Bunlar, Roma İmparatorluğu'nun, Eski Çağ'dan kendi zamanlarına kadar devam ettiği fikrine sahiptiler. Fakat bu kavrayış, herkesçe kabul görmemekteydi. Petrarca (1304-1374) ve sonraki bilginler Roma tarihiyle ciddi bir şekilde ilgilenmeye başladıklarında, Roma'nın, bir noktadan sonra gerileme sürecine girdiği izlenimini edinmişlerdi. Araştırmaları onlara, en azından antikitenin kayıp ruhunu keşfetme düşüncesini ilham etmiştir. Bu araştırma faaliyetini izleyen Yeniden Doğuş veya *Rönesans* sırasında tarihçiler, eski kültürel dünya

* Bu bölüm Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi Prof. Dr. Mustafa Uyar tarafından hazırlanmıştır.

ile onun çağdaş canlanması arasında bir "Orta Çağ"ın var olduğu fikrini kabul etmişlerdir. "Orta Çağ" kavramının kendisi, tarihi kesin bir biçimde dönemlere ayırmak niyetine sahip olmayıp, bu dönemi başka kıstaslarla tanımlamaya yönelik bütün girişimler, başarısızlığa uğramaktadır.

"Orta Çağ"dan ilk söz edildiği zamanlarda bu dönem, Rönesans'ın üstün Latince uzmanları tarafından bir "barbarlık çağı" olarak görülüp aşağılanmıştır. Latin araştırmalarının Batı kültürüne egemen olduğu bir dönemde, *Orta Çağ barbarlığı* hakkındaki bu genel kabul, bir bilgelik şiarı hâline gelmişti. Orta Çağ hakkında yoğun incelemeler ise, ancak XIX. yüzyılda başlamıştır. Ardından "Orta Çağ" terimi kolaylık sağlayıcı sayılarak muhafaza edilmiş ve "Eski Çağ" ve "Yeni Çağ" terimleri ile birlikte, tarihin üç parçalı bölümlenmesinin (*tripartite periodization*) yalnızca etiketlerinden biri olarak kendine bir yer kazanmıştır.

"Orta Çağ" kavramını bize miras bırakmış olan Rönesans sırasında, Giorgio Vasari *En Önde Gelen İtalyan Mimar, Ressam ve Heykeltıraşlarının Hayatları* (1550) adlı kitabında sanatçıların nasıl, kayıp resim, heykel ve mimari sanatlarını yeniden keşfettiklerini göstermeye çalışırken önemli bir katkıda bulunmuştur. Orta Çağ sanatları yüzyıllar boyunca kaba ve ilkel olarak küçümsenip dışlanmışlardır; perspektif yasaları veya insan güzelliği konusundaki klasik kavramlar hakkında hiçbir şey bilmeyen sanatçılar, ilgiye lâyık olamamışlardır. Orta Çağ mimarisine, kuzeyli barbar kökenini işaret etmek üzere, "Gotik" adı takılmıştı. Bu terim, o zamandan itibaren daha dar bir anlam kazanmıştır. Fakat, örneğin XII. yüzyıl Fransız mimarlarının çalışmaları için özellikle uygunsuz bir terim olarak ortaya çıkmaktadır. Resim alanında da figür çizimi, perspektif ve yükseklerden seçilen konulara önem veren akademik geleneğin çökmesi, ilk kez Orta Çağ sanatının klasik önyargılar olmaksızın yargılanabilmesini mümkün kılmıştır. Bir sonuç olarak Rönesans, uzun süre kendi terimleriyle bir sanatsal "yeniden doğuş" dönemi olarak kabul edilemezdi. Onun kendi hakkındaki bilinci, onu "Orta Çağ"da bir benzeri olmayan sanatsal bir hareket hâline getirmiştir.

Rönesans tabanına sağlam bir şekilde basan *Reformasyon*, kendi etkileyici ve saldırgan bilgin grubunu yaratmıştır. Bu bilginler, Kilise tarihinin de *eski*, *orta* ve Kilise'nin ilk mükemmelliğinin ihya edilmesiyle, *çağdaş* olmak üzere üçe bölünebileceğine inanmışlardır. "Orta dönem", İmparatorluktan çok Papalık çağı, Papa yanlısı Kilise mensuplarının insanların zihinlerini boş inançlara dayalı bir tâbiyet içinde tuttukları bir *Romanizm* dönemi olarak tanımlanabilir.

"Orta Çağ" fikrinin tüm temeli, insanların kendi çağlarıyla hemen yakınlarındaki geçmiş arasında bir kopuşu ilk hissettikleri XVI. yüzyıldan gelmektedir. Batı Avrupa tarihinin on küsur asrının, aşağılama veya burun bükmeyle, acınası bir insanî gerileme dönemi olarak ele alınması sonucu, bu dönem izole bir dönem olarak algılanmıştır. Aslında "Orta Çağ"ın bin yılı, bilimin tanıdığı herhangi bir bin yıl kadar çeşitli, dinamik ve yaratıcıydı.

Tarihçilerin Orta Çağ'a ilgi duymaya başlamalarından önce, antikacılar Orta Çağ'a ait geçmişin kutsal emanetlerini muhafaza etmeye başlamışlardı: Elyazmaları, *cartula*lar ve Reformasyon'dan sonra dinsel eşyalar; eski şecereler; soylu ailelerin şanı için eski binalar vs. Bu antikacılar yalnızca koleksiyoncular olmakla kalmayıp, aynı zamanda geçmişi inceleyen kimseler idiler. Bunların ortaklaşa emekleri birçok yararlı malzemenin kamuya mal edilmesi yanında, "Tarihleri belirleme sanatı" ya da Charles du Cange'ın *Orta Çağ Latincesi Sözlüğü* gibi vazgeçilmez elkitaplarının hazırlanmasına sebep olmuştur. Bu bilim adamlarının özgün katkıları, tarihçilerinkinden daha önce ve onlarınkinden farklı bir ilham içinde başlamıştır. Tarihçiler Orta Çağ'a olan ilgilerini kaybetseler bile arşivciler, arkeologlar, arma uzmanları, eski para araştırıcıları, eski yazı uzmanları ve diğerleri Orta Çağ'a karşı ilgi duyacaklardı. Antikacıların ilhamı, dinsel reformcuların tahribinden şeyler kurtarabilme arzusundan gelmektedir. İngiltere'de manastırların ilgası, buralarda birçok yüzyıl boyunca biriktirilmiş hazinelerin tahribine ve etrafa dağılmalarına yol açmıştır. Sadece bu manastırlar, değerli sayılan birkaç yüzyıllık eşyaları muhafaza etme arzusunu göstermişlerdi. Eski hazinelerin saklandıkları bu yerler, birkaç yıl içinde, kendilerini ve inançlarını rahiplerinkinden çok daha yükseklerde görenlerin tahripkâr bakışları altında yağmalanmışlardır. O zaman, bu durum *vandalizm* değil, *aydınlanma* sanılmıştı. Fakat, bir kuşak sonrasında bu davranış kalıbı da yok olmuştur. Artık geriye bakmaya, yağmadan pişmanlık duymaya ve bazı şeyleri kurtarmaya hazır bir avuç insan bulunabilmektedir; bunlar "Eski inançlılar" gibi olmanın uzağındaydılar ve geçerli entelektüel modaların düşünmeden onaylanması yüzünden, insanî edinimlerden neler kaybedilebileceği konusunda bir duygu taşımaktaydılar.

Orta Çağ zaman ve mekân içinde sınırlı değildir, çünkü tarihsel hayalin bir ürünüdür. Belki Batı Avrupa geçmişinin bir evresinin, bazı kendine özgü konumlarının esinlediği bu kavram, Japonya gibi tamamen farklı kültürlere de aktarılmıştır. Çağdaş romantik etkinin sarsalamaları, bizi bilinmeyene yöneltmekte ve onun dağınık ilhamı Orta Çağ'ın "gerçek" doğasının yorumlanmasındaki büyük çeşitlenmeleri de açıklayabilmektedir. Eski dünyanın çağdaş duyarlıklar üzerindeki etkisi, geleneksel olarak edebiyat -Homeros, Vergilius veya Kutsal Kitap- aracılığıyla olmaktadır. Orta Çağ'ın çekiciliği ise çok daha az tutarlıdır. Orta Çağ, ziyaretçiler için, tıpkı bir masal adasının cazibesine sahiptir; herkes burada kendi fantezisine uygun bir şeyler bulabilir ve gördüğü her şey hakkında farklı izlenimlerle geri dönebilir. Bazıları için iman çağı, diğerleri için zanaatkârlık ve feodal baskı dönemi daha başkaları için, eğer bilinebilirse diğer ilkel toplumların sıraları geldiğinde onların da "kalkışları"na yararlı olabilecek Avrupa'nın Yeni Çağlar'daki önceliğinin sırlarını içeren, her nasılsa yaşama gücü kazanmış ilkel bir toplum olarak ortaya çıkmaktadır. Avrupa'nın bininci yıldan geriye uzanan tarihine gitmek, daima

masallara uygun bir buluş umuduyla, bir hazine odasını karıştırmak anlamına gelmektedir. Gizli sırlar ve harika gizemler fikri, Orta Çağ'dan beklenenlerin ayrılmaz bir parçası olarak ortaya çıkmaktadır.

Burada kabul edilen Orta Çağ döneminin tanımı, Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşüyle 1490'larda dünyanın geri kalan kısımlarının denizyollarından keşfi; İmparatorluğun "barbarlar" tarafından istilâsıyla Amerika ve Asya'nın "Avrupalılar" tarafından istilâsı arasındaki dönemde meydana gelen olayların karışımını ele almaktadır. Bu Avrupalı istilâcılara, artık herkes bin yıl önceki atalarından daha "uygar" veya daha az "barbar" olarak bakmamaktadır; fakat bunlar gerçekleştirdikleri işler ve ülküleri açısından açıkça çok farklıydılar. Daha o zamandan büyük talih değişmelerine maruz kalmışlar ve onlardan yararlanmışlardı.

Antik-Orta-Modern Çağ üçlüsünün gerekli kıldığı, Batı Avrupa'nın odak olduğu fikri, bugünkü dünya standartlarına göre Yunanlıların ve Müslümanların bu dönemdeki imparatorluklarının dünya ölçeğinde güçler olmalarına karşılık, Avrupa devletlerinin böylesine bir durumlarının bulunmamasından ötürü dikkate değer olmalarına rağmen, İstanbul'a dayalı bir Roma İmparatorluğu imgesini lekelemekte, İslâmınkini ise karartmaktadır. *Orta Çağ* terimi, İstanbul ve Bağdat'ta doğrulanabilir bir terime benzememektedir; bunların tarihleri Batılı kategorilerin içine sokulur sokulmaz bozulmaya uğramaktadırlar. Ancak daha da kötüsü, bunları dışarıda bırakmaktır. Bunların Orta Çağ Avrupası'yla birlikte varlıklarının hesaba katılması, yanıltıcı basitleştirmelere direnme konusunda yardımcı olmakta, fakat tarihçiler için zorluklar çıkmasına yol açmaktadır. Gelmiş geçmiş bütün tarihçilerin ancak birkaçı -eğer hiçbiri değilse- söz konusu olan üç kültürün karşılıklı karmaşık etkileşimlerini önyargısız yazabilecek kadar bu üç kültüre aşina olabilmişlerdir, gözle görünür gelecekte de durum farklı olmayacaktır. Doğu Avrupa dillerinin ilave yükü ve İslâmiyet ile Doğu'nun farklı geleneklerinin kaale alınmalarından önce bile, Batı'nın bütün cemaatlerine âdil davranılmasını sağlayacak bir bilimsel donanım yeterince zorlanmıştı. Orta Çağ, temel olarak kendi geçmişiyle başı dertte olan ve bunu çözmek isteyen Batı Avrupa'nın kendi tarihine bir aşama diye kattığı bir dönem olarak, ona ait bir kültürel kavram olarak kabul edilmelidir. Ancak, bu karmaşık zamanlarda yaşayan insanlar için, hasım etkiler tarafından yalnız başına bırakılan Batı Avrupa, ayrıcalıklı bir bölge meydana getirmemiştir. Tersine, saldırılardan aşırı etkilenen bir durumda olmuş ve hem İstanbul Roma İmparatorluğu'na, hem de güneydeki İslâm uygarlığına karşı aşağıda bulunan konumunu kabullenmiştir. Batı Avrupa'nın kendi dinsel uygulamasının saflığı üzerinde ısrar etmesi bundan kaynaklanmakta, çünkü burada her türlü saldırıdan sıyrılmaktadır. Şimdi, sanki bu dönemin tanımlanabilir bir tutarlığı varmış gibi, Orta Çağ'ın incelenmesinden söz edilmesi, yalnızca dünyanın geri kalanı için bozucu etkiler yaratmakla kalmamakta, aynı zamanda içinde çok

önemli olayların ve dramatik değişmelerin meydana geldiği o bin yıllık süreye de haksızlık olmaktadır. Orta Çağ'a tekdüze bir dönem olarak bakılmamalıdır. Her yüzyıl kendi bireyselliğinin tanınması için, adeta haykırmaktadır.

Kavimler Göçü ve Cermen İstilâsı

Cermenler, Roma'nın askerî birlikleri ile ilk karşılaştıklarında çobanlık ve çiftçilik yapan yarı göçebe topluluklardan meydana geliyordu. Romalıların I. yüzyılda Ren boylarına ulaşmaları ve Elbe'ye kadar Alman bölgesini işgal etmelerinden sonra Cermenlerin basit yarı göçebe hayat tarzlarında değişmeler başlamıştır. Roma diplomasisi, Cermen baskılarını önlemek için, kendine yakın unsurları destekleyerek onların kabile sisteminden aristokratik bir topluma dönüşmelerine yardım etti.

Böylece devam eden bu etkileşim sürecinde Cermen topluluklar daha I. yüzyıllardan itibaren Roma içlerine girmeye başlamışlardı ve bu yayılma II. ve III. yüzyıl boyunca da devam etmişti. Ancak ilk dönemlerde Roma, onları kendi politik yapısı içerisinde eritmeyi başarabilmişti. IV. yüzyıldan itibaren Hun baskısı ile gelen yoğun ve büyük dalgalar karşısında Roma'nın pek yapacak bir şeyi olmayacaktı. Hunların baskısını ilk hissedenler, Cermen kavimlerinden Ostrogotlar oldu. Ostrogotlar Teodorik'in komutası altında 482'de Konstantinopolis'e, 493'te ise İtalya'ya saldırarak hâkim oldular. Arkasından Vizigotlar Tuna'yı geçerek Roma sınırını aşmaya başladılar ve önce İtalya'ya sonra da Galya'ya geçtiler. Nihayet Vizigotlar, 416 yılında Roma kentlerini yağmaladıktan sonra batıya doğru göçlerine devam ederek 711 yılına kadar sürecek krallıklar kurdukları İspanya'ya yerleştiler.

Alanların da büyük kısmı Hun baskısı ile batıya göçmüş, bazı kolları Galya'ya yerleşmiş, bir kısmı İspanya'ya geçerek Suevler ile karışmışlar veya Gotlarla birleşerek o bölgeye *Got-Alan* (Katalonya) adını vermişlerdir. Bütün bu Cermen kavimlerini batıya süren Hunlar, Atilla ile 451 ve 452 yıllarında Roma'yı istilâ ederek yağmaladılar. Kuzey Denizi kıyılarından gelmiş olan topluluklar olan Donlar, Angıllar, Jutlar, Saksonlar, Anglo-Saksonlar ise, 441-443 yılları arasında Büyük Britanya'nın güney ve doğu taraflarını işgal ettiler. Yenilen Brötonların bir kısmı, Kıta Avrupası'ndaki Fransa'ya gittiler. Böylece Roma'nın Avrupa toprakları babadan oğula geçecek şekilde, irili ufaklı Cermen krallıkları arasında taksim edildi.

Cermenler daha ziyade güneye ve batıya gitmeyi tercih ettiler. 4. asrın ortalarından itibaren Roma İmparatorluğu'nda yayılmaya başlayan Cermenler, imparatorluk içerisinde muhtelif tarzlarda yerleştiler. Başlangıçta Romalılar tarafından mağlup edilen ve şeflerinden mahrum kalan Cermenler, Roma hükümeti tarafından ahalisi olmayan büyük malikânelere kolon (çiftçi) olarak yerleştirdi. Sonra birer çete şeklinde birleşmiş olan savaşçılar, imparatorluğun hizmetine girdiler ve vilayetlere garnizon komutanı olarak yerleştirildiler. Burada kendilerine arazi

ve teçhizat verildi. Nihayet bütün bir kavim, imparator ile kendi kralları arasında yapılan anlaşma ile müttefik oldular ve imparatorluğun bir bölgesine yerleşerek kendi şeflerinin irsî krallığı altında yaşadılar. Buralardaki büyük arazi sahipleri de artık vergilerini bu krallara vermeye başladılar.

Resmî olarak imparatorun hizmetinde bulunan bu barbar krallar, fiiliyatta kendilerine tahsis edilmiş arazilerini genişlettiler ve sonunda bağımsız bir hükümdar gibi davranmaya başladılar. İtalya'da yerleşmiş bu barbar çetelerinin şefi 476 yılında bir imparator ilân ettirmekten vazgeçip imparatorluk alametlerini Konstantinopolis'e iade ettiği zaman, imparatora bağlılık da tamamen ortadan kalktı. Bazı kavimler imparator ile hiçbir resmî anlaşma olmadan ya V. asırda İspanya'daki Vandallar gibi ya da VI. asır sonunda İtalya'da Longobardlar gibi Roma ordularına karşı harp ederek, yahut da Roma tarafından terk edilmiş bir ülkede Britanya'da Saksonların ve Anglelerin yaptıkları gibi halkı zorla itaat altına alarak imparatorluğa yerleştiler.

Cermen istilâsı hiçbir genel plan olmadan iki yüzyıl boyunca bazı barbar şeflerinin keyfî saldırıları hâlinde devam etti. Doğudan gelmiş olan Vandallar, Burgondlar, Gotlar, Almanlar ve Longobardlar mızrakla savaşırken, Kuzey Denizi kıyısından gelmiş olan Franklar, Saksonlar, Angıllar balta ile piyade olarak savaşıyorlardı. Bu arada bazı kavimler birkaç defa yer değiştirdiler. Tuna'yı geçerek imparatorluğa yerleşmiş olan Vizigotlar İtalya'ya, sonra Galya'ya geçtiler ve nihayet İspanya'da yerleştiler.

"Avrupa'nın Babası" Charlemagne

800 Yılı Noel Günü Frank Kralı Charlemagne (747-814) Roma'daki St. Peter Bazilikası'nda dua için diz çöktüğünde, Papa III. Leo (795-816) onu *İmperator Romanorum* (Romalıların İmparatoru) diye selâmlayarak başına bir taç yerleştirdi. Bu taç giyme töreni Avrupa tarihinde belirleyici bir anı işaretlemiştir. Papa III. Leo bir anlamda yardıma geldiği için Frank monarşisini mükâfatlandırıyordu. Çünkü birkaç yıl önce Roma soyluları arasında popüler olmayan Papa, bir papalık tören alayı sırasında rakipleri tarafından yakalanmıştı; neredeyse gözlerinden ve dilinden olacaktı. Kurtuluşunun ardından yardım için Charlemagne'a müracaat etti. Charlemagne Roma'ya gidip Leo'yu Papalık tahtına iade etti ve itaatini sundu. Roma İmparatorluğu tacını kralın başı üzerine koyduğunda Leo'nun aklında başka şeylerin olması mümkündür: Bu taç giydirme, kendisinin ve haleflerinin Frankların sürekli korumasından yararlanmalarını sağlamaktaydı. Ayrıca, Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden itibaren ortaya çıkan ve Bizans'taki olayların yarattığı imparatorluk boşluğunu da doldurmaktaydı. Sürmekte olan *İkon Kırma Krizi* (*Iconoclasm*) ve İmparatoriçe İrene'nin istikrarsızlığı, Leo'yu Bizans ile bağlarını koparmaya, imparator makamını boş saymaya götürmüştü. Böylece Franklar artık Avrupa'nın büyük gücü olduğu kanıtlanmıştı.

Frank gücünün yükselişi, Lombardların İtalya'nın tümüne hâkim olma heveslerinin peşinden Bizans Piskopos ya da valisinin makamı olan Ravenna'yı ele geçirdiği 751'e kadar geri götürülebilir. O zamanki Papa II. Stephen (752-757) İtalya dışındaki tek Katolik halk olan Franklardan yardım istedi. Charlemagne'ın babası Kısa Pepin (751-768) daha sonra oğlunun da yapacağı gibi, itaat etmiş ve Lombardları Ravenna'dan çıkarmıştı. Pepin, Franklar'ın Saray Kıdemlisi ya da *Majordomo*su ve Dükü olarak zaten yüksek bir makamdaydı; ancak cömert bir Papa'dan aldığı armağan onu daha da yükseltecekti. Stephen, daha önce hükmeden hanedanın, yani Merovenjlerin son kralı zayıf III. Childeric'in (743-751) yerine Pepin'i Frankların Kralı olarak tanıdığını ilân etti. En büyük üyesi Charlemagne'ın adını alan Karolenj hanedanlığı başladı ve Frankların kralı bundan sonra, yeryüzündeki temsilcisi olan Papa aracılığı ile Tanrı tarafından seçilecekti.

Pepin'in 768'de ölümüyle krallık, Frankların adeti olduğu üzere iki oğlu, Charlemagne ve Carloman (751-771) arasında bölündü. Carloman 771'de ölünce Charlemagne tek hükümdar olarak kaldı ve krallığının iki parçasını birleştirerek Orta Çağ'ın en büyük Frank devletini oluşturmaya başladı. Bunlar Neustria (genel olarak modern Fransa'nın çoğu) ve Austrasia (doğu Fransa, batı Almanya, Belçika, Lüksemburg ve Felemenk) idi. Yine de Charlemagne bu bölgelerle tatmin olmadı ve saltanatı süresince krallığını büyütmek için birçok sefer yaptı. Alplerin güneyini, Lombardların krallığını fethetti; 774'te Saksonya'yı, 788'de Bavyera'yı, 799'da Carinthia'yı, 786'da Breton hudutlarını ve 797'de *Marca Hispanica*'yı (İspanya Hudutları) ekledi. İmparatorluğunun tüm farklı ulusları için etkin bir hükümet sistemi kurdu. En üst kademeyi, her birisi imparator vekili ya da Kont'un önderlik ettiği yaklaşık 300 *comitate* ya da Kontluk işgal ediyordu. Bu memurlar yerel piskoposların ve kraliyet iradesinin takip edildiğine emin olmak için krallığı dolaşan *Missi Dominici* adlı kraliyet elçilerinin gözetimindeydi. Charlemagne aynı zamanda yerel adetlere saygı gösterilmesinin sağlanmasına dikkat ediyordu ve gerçekte yerel önderler, iktidarlarının büyük kısmını ellerinde tutmaktaydı. Krallığın önemli kişileri -memurlar, piskoposlar ve zenginler- Aachen'de yapılan yıllık meclislerde sadakat yeminleri ediyordu. Kraliyet iltimasının keyfini çıkaran ve çoğunlukla evlilikle birleşmiş yeni bir elit, uluslararası sınıf ortaya çıkmıştı.

Charlemagne, bunu kolaylaştırmak için günün en büyük bilginlerini istihdam ederek kültürel bir dirilişi de cesaretlendirmiştir. İngiliz keşiş, bilgin ve hocası Yorklu Alcuin (735-804) saraya davet edilmiş ve oranın en seçkin hocası olmuştur. Orada Karolenj çağının en belirgin beyinlerinden birçoğu onun tarafından eğitilmiştir. Charlemagne da meşhur Saray Akademisi'nde ders almıştır. Dilbilimci Pisalı Peter (744-799) ve din bilimci Lyonlu Agobard da (769-840) İmparatorun teşvik ettiği Rönesans'a, İncil metnini revize ederek, gramerler ve tarihler yayınlayarak katkıda bulunmuşlardır. Mimarlıkta da yenilik ve değişim vardı. Karolenj

mimarisi, yuvarlak kemerleri ve pervaz tonozlarıyla daha sonra *Romanesk* diye bilinecek olan tarzı başlatarak yaygın Bizans etkisinden kurtulmuştur.

Charlemagne, antik "Avrupa" tabirini, topraklarının sınırlarını Bizans'ınkinden ve "putperestler"inkilerden ayırt etmek için diriltti. Fakat bu çok sürmeyecekti ve sonunda 28 Ocak 814'te öldüğü zaman kavram da onunla birlikte öldü. Oğlu Sofu Pious (813-840) Charlemagne'ın ölümüyle tahrip edici bir ayrılıktan kaçınılması için 813'te eş-imparator olarak taç giymişti. Oysa Louis 840'ta ölünce krallık son kralın oğulları arasında paylaşıldı. 843'deki Verdun Antlaşması, bu bölünmeye izin verdi.

İmparatorluğun Batı *Francia* olarak bilinen batı toprakları Charles'a (840-877) verildi; Lothair (840-855) Felemenk, Lorraine, Alsace, Burgundy, Provence ve İtalya krallığından oluşan Orta Francia'nın kralı oldu; Doğu Francia, şimdiki Almanya ve diğer doğu bölgeleri, Alman adı verilen Louis (840-876) tarafından yönetilecekti. Avrupa'nın büyük ulusları şekillenmeye başlamıştı.

Avrupa'ya Yönelen İstilâlar

Charlemagne'ın bıraktığı imparatorluk parçalanmıştı ve kısa zamanda küçük tımarlara ve herkes için öldürücü olan savaş hâline düştü. IX. yüzyılın son yıllarında yukarı Burgonya'da yeni bir krallık ortaya çıkmıştı ve Kont Boso, fiilen aşağı Burgonya'nın kralıydı. İtalya uzun yıllardır Bizanslıların, Neustrialıların ve Austrasialıların istilâlarıyla tahrip olmuş; bir zamanlar var olan siyasal otorite uzun süredir aşınmıştı. Koruma sağlayacağı varsayılan Frank kralı, kuzeyden gelen yeni "putperest" tehdidine, Vikinglere karşı bunu yapmaktan aciz görünüyordu.

Kuzeylilerin ilk fetih yolculuklarına neden çıktıkları kesin değildir. Anavatanlarında fazla kalabalıklaşmalarına bağlı olabilir. Onların, sadece yeni fırsat arayışı içindeki serüvenci bir ırk olduğu da öne sürülmektedir. Sebep ne olursa olsun, iki yüz yıl kadar Avrupa'ya akın ettiler, yeni devletler oluşturarak ve zamanla kendilerini çoğunlukla istilâ ettikleri ülkelerdeki hâkim elit arasına sokarak yerleştiler. Hepsinden öte, kuzey Avrupa'da ilk kez siyasî iktidar kurarak anavatanları için zenginlik yarattılar.

Varanglar olarak bilinen İsveçliler, Baltık, Riga Körfezi ve Finlandiya Körfezi topraklarını yağmalayarak Wolin'de, Oder üzerinde, Vistül üzerinde ve şimdiki kuzeybatı Rusya'daki Novgorod'da karargâh kurdular. Hatta Konstantinopolis'e kadar gittiler. Danlar ve Norveçliler, İrlanda, Büyük Britanya, Almanya, Felemenk, Fransa ve hatta Akdeniz ve Yunanistan'a kadar paniğe yol açarak, dikkatlerini güneye ve batıya çevirdiler.

Esas akıncılar, Danlar idi. 841'de, imparatorluk Sofu Pious'un üç oğlu arasında bölünmenin döküntüsüyle meşgul olduğu için, onun ölümünün neden

olduğu siyasal belirsizlikten yararlandılar. Geleneksel stratejilerini kullanarak Seine Nehri'nden acımasızca saldırıp yağma edecekleri Rouen şehrine yelken açtılar. Bordeaux 847'de senelerce Vikinglere rehin kalacak şekilde ele geçirildi. Adet olduğu gibi Batı Frank kralı Kel Charles haraç ödedi. Ancak, ona ve krallığının dehşete kapılan halkına akınlar devam etti. Charles her yerleşkenin savunma, tahkimat ve birliklerle kendisini hazırlamasını emretti, ancak boşunaydı. 40.000 civarındaki Viking Paris'i kuşattığında Charles onlara yüklü miktarda altın ödemek zorunda kaldı. Vikingler Burgonya'ya çekildiler.

Viking istilâlarının özellikle ülkenin siyasal yaşamı kadar günlük hayatı üzerinde de muazzam bir etkisi olduğu Britanya'da, onları tek durdurma yolu olarak haraç görünüyordu. 828'de Kral Egbert (802-839), *Bretwalda*, yani Britanya'nın üstün lordu kabul edildiğinde Wessex hanedanı, üstün hâle gelmişti. Oysa Danların Wessex üstünlüğüne meydan okumaları için fazla zaman geçmedi ve Büyük Alfred (871-899) Wessex kralı olarak tüm saltanatını İskandinav tehdidini kovmakla geçirdi. Sonunda Dan kumandanı Guthrum'u (ö. 890) Edington Savaşı'nda yendikten sonra Alfred, Danlar ile bölgelerinin sınırlarını tespit eden bir antlaşma imzaladı. Dan kontrolü altında ve Dan yasasına tabi topraklar -kabaca Londra ile Chester arasında çizilen çizginin kuzeyindeki bölge- *Danelaw* olarak tanınır oldu. Kuzey Viking Krallığı'nın son Dan kralı olan Kanlıbalta Eric (895-954), 954'te Northumbria'dan atıldı. 1066'ya kadar İngiltere'de nihaî iktidar Danlar ile Wessex hanedanı arasında çatışmalar sürdü.

Fransa'daki olayların İngiltere'deki üstünlük mücadelesi için öldürücü olduğu kanıtlanacaktı. 911'de Fransız kralı Basil Charles (893-922) Viking önderi Rollo (860-932) ile bir antlaşma imzaladı. Rollo Normandiya'yı istilâ ettiğinde Charles, mücadeleyi sürdürmenin yararı olmadığını anlamıştı. Eğer Vikinglere haraç verirse, yine gelirlerdi. Neticede, Normandiya'da işgal etmiş oldukları toprakları Viking kardeşlerinin akınlarına karşı savaşmaları koşuluyla Rollo ve ardındakilere verdi. Rollo, Normandiya'nın hâkimi oldu. Yüz elli sene sonra torunu Fatih William (1066-1087) Hastings Savaşı'nda (1066) Kral II. Harold'u mağlup ettikten sonra İngiltere kralı olacaktı. Normanlar birkaç yüzyıl önce Seine'e yelken açan kuzeylilerin soyundan olan Robert Guiscard (1015-1085) tarafından, 1050'lerde ele geçirilen güney İtalya'ya kadar uzanacaklardı.

Karanlık Çağlar'ın sonunda, Avrupa'yı kötü bir yaşam yeri kılan, yalnızca kuzeyden gelen tehdit değildi. Doğudan, orta Avrupa'yı istilâ edecek son göçebe kabileler olan Macarlar geldi. Komşuları Peçenekler ve onların müttefiki Bulgar çarı tarafından yenilince Karpat Dağları üzerinden batıya göç edip, sonunda Macar düzlüklerine yerleşmişlerdi. Vikingler kadar yırtıcı şekilde 895'ten 955'e kadar muazzam fidyeler ve haraçlar alarak Karolenj İmparatorluğu'nda büyük karışıklıklar çıkardılar. Sonraki istilâlar hepsinden büyük bir göçebe imparatorluğunu,

Moğolları Avrupa'ya getirdi. XIII. yüzyılda Cengiz Han (1162-1227) Pasifik'ten Karadeniz'e uzanan tarihin en büyük imparatorluğuna hükmediyordu; 1336'dan 1405'e kadar Moğol İmparatoru Timur, Hindistan'daki Delhi'den Ege'ye kadar hükmetmekteydi. Bu arada, XI. yüzyılda Selçuklu ve ardından Osmanlı Türkleri gelmişti ve sonraki sekiz yüz yıl Doğu Avrupa'da etki sahibi olacaklardı.

Böylesine bir istikrarsızlık, yalnızca merkezî iktidarı zayıflatmaya ve Frank monarşilerine olan güveni yok etmeye yaradı; sonuç *feodalizm*di. Hâlbuki aynen Charlemagne'ın büyük imparatorluğu, kısmen istilâdan korunmak için oluştuğu gibi, Vikinglerin, Macarların ve diğerlerinin akınları da Kutsal Roma İmparatorluğu'nun ve Moskova Çarlığı'nın kurulmasına yol açmıştır.

Bizans İmparatorluğu

Frank imparatorluğu zayıflamaya başladığında bir başka eski büyük güç, şaşırtıcı yeniden dirilişine başlamıştı. 395 yılındaki ölümüyle imparatorluğu, iki oğlu arasında Batı'da Honorius (395-423) ile Doğu'da Arcadius (395-408)'a paylaştırarak ikiye bölme kararını veren ve Roma İmparatorluğu'na birlik içerisinde hükmeden son imparator Theodosius (379-395) olmuştur. Sonraki yüzyılda Batı kısmını çeşitli istilâcılar çiğnemişken, Doğu İmparatorluğu nispeten zarar görmeden kalmıştı.

VI. yüzyılda Doğu İmparatoru I. Justinianos (527-565) topraklarının genişlemesini sağlamış, fakat sonraki iki yüzyılda halefleri bu kazanımların çoğunu yitirmişti. VIII. ve IX. yüzyıllarda imparatorluk *ikon kırma* çatışmasıyla bölünmüştü; mesele ikonlara tapınmanın doğru olup olmadığıydı. Bu karışıklık ve şiddet, istikrarsızlığa yol açmıştı. Fakat, IX. yüzyılın sonuna doğru Makedonya hanedanı, tacı ele geçirdi. İmparatorluk sarayında üstün bir konuma yükselmiş olan I. Basileios (867-886) önceki imparator III. Mikhail'i (842-867) 867 Eylül'ünde katlederek iktidara geldi. Saltanatını bu şekilde elde etmesine rağmen Basileios, halefleri Bilge VI. Leon (886-912), VII. Konstantin Porphyrogennetos (913-959), II. Romanos (959-963), II. Nikephoros Phokas (963-969), I. Ioannes Çimiskes (969-976) ve "Bulgar Katili" diye bilinen II. Basileios (976-1025) tarafından devam ettirilen Bizans'ın olağanüstü yeniden doğuşunu başlatmıştır.

X. yüzyılda Bizans bir kez daha topraklarını genişletme çabasına girişti. Arapların 904'te Selânik'i alıp sakinlerini katletmesi, imparatorluğu sarsmıştı. Sicilya ve Girit de X. yüzyılın başında onların eline düşmüştü. Oysa 961'den itibaren Bizans savaşa girişti. Geleceğin imparatoru Nikephoros'un kumandanlığında Girit geri alınmış ve Akdeniz Arap korsanlarının kırbacından kurtarılmıştı. Nikephoros, Kilikya'yı fethetti ve Halep'i ele geçirdiği Suriye'ye kadar ilerledi. Bu sefer sırasında "*Saracen*lerin Ölüm Atlısı" lâkabını kazanmıştı. Fetihlerinden kendisi ve imparatorluk için bir servet elde etmişti.

Bu işleri diğerleri izledi ve XI. yüzyılın başında bir Bizans ordusu Kudüs kapılarındaydı. İmparatorluk otoritesini Ermenistan'a ve kuzeyde Gürcistan'a kadar genişletmişti. Her taraftan tehditler olduğu için bu kolay olmamıştı. Slavlar ve güçlü bir Türk kabile konfederasyonu olan Avarlar, kuzey Rusya'dan gelmişti, Araplar doğu sınırında toplanmakta ve Lombardlar İtalya'daki Bizans topraklarına saldırmaktaydı. Yine de en büyük düşmanları, komşuları Bulgarlardı. Ortak dinleri olan Hristiyanlık ikisi arasında muğlak bir barışın sürdürülmesine yardımcı olurken, I. Simeon (893-927) Bulgar tahtına çıktığında, bu barış bozuldu ve bir düşmanlık dönemi başladı. Simeon, Bizans'a rakip, Adriyatik, Ege ve Karadeniz arasında yayılan geniş bir imparatorluk kurdu ve kendisini Çar yaptı. Başlattığı savaşlar, Bizanslılar 1014'te Bulgarları Kleidion Savaşı'nda nihaî şekilde yenינceye kadar devam etti. Basileios'un mağlup ordudan aldığı intikam, gerçekten korkunçtu: 15.000 kişiyi esir aldığı ve yüzerlik gruplara ayırdığı söylenir. Sonra, doksan dokuz kör arkadaşını Bulgaristan'a geri götürebilmesi için tek gözü sağlam bırakılan bir asker hariç, gruplardaki herkesi kör ettirmiştir. Kederli ordusunun yurda dönüşünü izleyen Çar Samuel'in (997-1014), kalp krizi geçirip ölecek kadar sarsıldığı nakledilmiştir.

Bulgar tehdidi bitmişti. 1018'de koşulsuz teslim oldular ve artık Balkanların tümünü kapsayan ve Tuna'yı kuzey sınırı yapan Bizans İmparatorluğu'na katıldılar. Bulgarlar, yüz elli yıl Bizans kontrolü altında kalacaklardı. Toprak genişlemesi, ekonomik istikrar ve sınır güvenliği artık Bizans İmparatorluğu'nun askerî, siyasî, toplumsal ve kültürel olarak gelişmesine izin veriyordu. İmparatorluk *theme* olarak bilinen askerî bölgeler içerisinde örgütlenmişti ve savaşa girmek için sürekli hazırlıklıydı. Yine de Bizanslılar, paylaşılan dinin savaş şansını azaltacağına inanarak akıllı bir şekilde düşmanlarına misyonerler gönderiyordu. Dahası imparatorluk sarayı, imparatorluğun her tarafında tek tip sistemlerden ve mevzuattan yararlanılmasını sağlayan bir bürokrasiyi yönetmekteydi.

Konstantinopolis, şehirde öğretim veren bilgin ve patriği Fotios'un (810-893) önderliğindeki entelektüel elitle Orta Çağ dünyasının kültür merkezi hâline geldi. Birçok büyük işler üretildi ve Bizans bilginleri Yunan ve Roma antiğinin çok sayıda önemli çalışmasını korumak şeklindeki değerli işlevi de yerine getirdiler. Mimarî, resim, mozaik ve zanaat da bir Rönesans geçirdi. Mimarî, dış görünüşe ilgi göstermeye ve estetik mükemmeliyet için gayret etmeye başladı; resim, sembolik ve soyut hâle geldi. Bizans kültürel etkisi, tüm kıtaya yayıldı.

Fakat sonunda imparatorluk düşüşe geçti. Ruhban ve toprak sahipleri, büyük ayrıcalıklardan yararlanmakta ve vergiler, durumu iyi olmayanlara ağır yük bindirmekteydi. Ekonomi zorlanmaya başladı, Küçük Asya'ya yerleşen Selçuklu Türklerinden ve 1071'de Robert Guiscard yönetiminde güney İtalya'nın bazı kısımlarını ele geçiren Normanlardan gelen tehditlerle baş etmek için yetersiz hâle

geldi. Asker-çiftçiler orduya alınmama karşılığı para ödemeye başladığından, Bizans İmparatorluğu, savaşlar için paralı asker kiralamak zorundaydı.

1057'de ordu komutanı I. İsaakios Komnenos (1057-1059), İmparator VI. Mikhail'i (1056-1057) feragate zorladı ve iktidarı ele geçirdi. İmparatorluk XII. Yüzyılda, kısa bir süre yeniden gelişecekti. Fakat 1204'te, Dördüncü Haçlı Seferi sırasında Konstantinopolis yağmalandı ve imparatorluk toprakları parçalandı.

X. ve XI. Yüzyıllarda Batı Avrupa

X. yüzyılın ilk yarısında Avrupa'daki saldırılarında Macarlar İtalya, Bavyera, Saksonya ve Moravya'yı bunalttılar. İsledikleri fidye ve haraçlarla öylesine sürekli ve maliyetli bir tehdit oluşturdular ki, Alman soyluları iç kavgalarını bırakıp onlara karşı birleştiler. 955 yılında, yine bir Bavyera işgali sırasında Almanların Kralı I. Otto (962-973) onları Augsburg yakınlarındaki Lechfeld'de yendi. Bu zafer Macar tehdidine son verdi. Göçebe Macarlar yerleşip Bizans misyonerleri sayesinde sonunda Hristiyan oldukları bugünkü Macaristan ovalarına döndüler.

Yine de onlar Avrupa'nın gelecekteki biçimine katkıda bulunmuşlardı. Büyük Moravya'yı fethetmeleri bugüne kadar var olan birkaç bağımsız devletin -Macaristan, Bohemya, Polonya, Hırvatistan, Sırbistan ve Avusturya- oluşumuna yardım etti. Ayrıca sonraki birkaç yüzyılın hâkim gücü olan Kutsal Roma İmparatorluğu'nun oluşmasında da önemli rol oynadılar. Alman prensleri, Otto'nun arkasında birleştiler ve Lechfeld Savaşı'ndan (955) sonra onu İmparator ilân ettiler.

Otto 936'da Almanya kralı olmuştu. Dan, Slav ve Macarların istilâlarından korunmak için doğu hudut boylarını oluşturarak, yerleşimler açarak ve duvarla çevrili şehirler kurarak Saksonya'yı önemli bir güç hâline getirmiş olan "Kuş Avcısı" Henry'nin (919-936) oğluydu. Papa vasıtasıyla İtalya ile bağlantı kurmayı başarması önemlidir. Papa XII. John (955-964) İtalya Kralı II. Berangar'a (950-963) karşı savaşı kaybetmekteydi ve yardım için Otto'ya döndü. Karşılığında bu Sakson'a, Roma'daki resmi bir törende Kutsal Roma İmparatoru tacını vermeyi vaat etti. Otto, Tanrı'nın unvanını onaylaması fırsatını beğendi, ama çok önemli bir koşul ekledi: Bütün Kilise atamaları üzerinde kontrol sahibi olmakta ısrar etti. John istemeden razı oldu ve 2 Şubat 962'de Otto, *Kutsal Roma İmparatoru* tacını giydi. Yeniden kurulan İmparatorluk, 1806'da Napoleon tarafından nihaî şekilde parçalanıncaya kadar sekiz yüz yıldan fazla dayanacaktı.

Fakat çok geçmeden Papa verdiği bu karardan pişman oldu ve Otto'nun iktidarına karşı giderek öfkeli bir hâle geldi. Hem Macarlara hem de Bizansa elçiler göndererek onları Saksonlara karşı birlik oluşturmaları için kışkırttı. Canı sıkılan Otto, Roma'ya döndü ve John'u indirip yerine VIII. Leo'yu (963-965) getirdi. Rahip bile olmayan Leo, bir günde din adamı yapıldı ve Papa seçildi. Ama Otto gider

gitmez Roma'da iç savaş patladı ve John papalık tahtına iade edildi. O kısa sürede ölüp yerine V. Benedict (964-966) geçince Otto bu son görevliyi indirmek üzere bir kez daha Roma'ya döndü. Bu defa Romalılardan, İmparatorun onayı olmadan asla papa seçmeyecekleri sözünü aldı.

Otto'nun *imparator* unvanı Bizanslıları etkilememişti ve 972'de İtalya'daki bütün topraklarını Otto'nun fethettiği gerçeğinden daha da rahatsız olmuşlardı. Yine de o, akıllı bir şekilde, unvanların karşılıklı olarak tanınması şartıyla bunları geri vermeyi teklif etti. Oğlunu eski bir Bizans İmparatoru olan I. Ioannes Çimiskes'in (925-976) yeğeni ile evlendirerek ilişkilerini pekiştirdi. Böylece tek, birleşik Roma İmparatorluğu kavramı ilelebet ortadan kalkmıştı.

Büyük Otto'nun oğlu II. Otto (967-983) daha geniş bir krallığa hükmetme hayalleri beslemeyi sürdürdü, fakat bunları çok az kimse paylaştı. Sakson hanedanının sonuncusu II. Henry (1014-1024) tek bir imparatorluk düşüncesine kafa yoramayacak kadar başka meselelerle meşguldü. Almanya'daki iç savaşlarla, ortak sınırlar üzerinde Slavlarla çarpışmakla ve imparatorluğun diğer tarafında Fransızlarla zaman zaman yapılan savaşlarla ilgilenmek zorundaydı.

Fransızların kendi problemleri vardı, fakat 987'de son Karolenj hükümdarı veliahtsız öldüğünde çıkan veraset konuları bir şekilde halledilmişti. Fransa Dükü Büyük Hugh'un (898-956) oğlu ve İle de France'da güçlü bir toprak sahibi olan Hugh Capet (987-996), onu zayıf ve kolay idare edilebilir gören feodal vassaller tarafından kral seçildi. Yeni kralın iktidarı, ilk önce yalnızca Paris etrafındaki Kuzey'de Senlis'ten güneyde Orleans'a kadar uzanan yaklaşık dört yüz mil karelik küçük bir alan olan kraliyet mülküyle sınırlıydı. O zamanlar Fransa'nın ya da Batı Francia'nın ne kadar parçalanmış olduğu hatırlanmalıdır. Yüz elli kadar farklı para dolaşımdaydı ve bir düzine dil konuşuluyordu. Sonuçta Hugh Capet'in saltanatını feodal lordlarla olan iktidar mücadeleleri bozmaktaydı. Yine de saltanatının başlarında, seferlerinden birinde -kendisinin öldürülebileceği bahanesiyle- oğlu Robert'e taç giydirmeyi başardı. Böylece Capetlerin devamlılığını, herhangi bir veraset meselesini önleyen üç yüz yıllık erkek veliahtların yardım ettiği bir devamlılığı sağladı. Kesintisiz hükmü, Fransız Devrimi'yle sona erdirilen hanedan sekiz yüz yıl sürecek, fakat o zaman bile Napoleon'un çöküşünden sonra geri gelip 1815'ten 1848'e kadar 33 sene daha hükmedecektir.

Bu sırada İngiltere, en büyük krallarından birisinin saltanatından yararlanmaktaydı. Kral Æthelwulf'un kral olan dördüncü oğlu Alfred, Danları yenerek ve krallığına çok gerekli olan istikrar ve düzeni getirerek 871'den 899'daki ölümüne kadar güney Anglo-Sakson krallığı Wessex'e hükmetti. Æthelstan (924-939), yalnızca tek bir idare ve hukuk sistemi kurmakla kalmamış, İskoç Kralı II. Constantine'in (900-943) itaatini de kazanarak, kendisine "Tüm Britanya'nın Kralı" unvanını

verebilmiştir. Yine de Vikingler fazla uzakta değildi ve haraç ödemeleri kraliyet hazinesine dokunuyordu. Sonunda Danların, İngiltere tacına kısa bir süre hâkim olan "Çatalsakal" Sweyn'in oğlu Büyük Canute (1016-1035), 1014'teki bir akınla ülkeyi zapt etti. Canute artık Baltık'tan Grönland'a geniş bir imparatorluğa hükmetmekteydi. 1035 yılındaki ölümüne kadar İngiltere'ye hâkim oldu, ama 1042'de halefleri arasındaki rekabet İngiltere yönetim konseyi *Witan*'ın yine bir Anglo-Sakson kral seçmesine yol açtı. Bu, İngiltere'nin Wessex hanedanından olan son kralı "Günah Çıkaran" Edward idi (1043-1066). Ülkeyi kontluklara bölmüş de olsa, saltanatını soyluların artan gücü belirledi ve veliahtsız ölmesi *Bayeux Goblen*lerinde resmedilen çekişmelere yol açtı. 1066'da Normandiya Dükü William, Hastings Savaşı'nda Kral II. Harold'u yenip onu öldürdü ve "Fatih" Kral William olarak tahtı ele geçirdi.

Krallar ve Krallıklar

Avrupa XIV. yüzyıla hazırlanırken bugün bildiğimiz Avrupa'ya benzemenin yakınında bile değildi. Gerçekten de ilk modern Avrupa ulus devleti heyecanı, gelecek yüzyıl sonlarına kadar başlamayacaktı ve Avrupa hâlâ sayısız *lord*luklardan ve küçük yerel güç üslerinden oluşmaktaydı.

Örneğin Fransa'yı birkaç taraf kontrol etmekteydi. Ülkenin Bretagne'den Aquitaine'a kadar uzanan büyük bir parçası, İngiliz tahtının iktidarı altına girmişti; çünkü Fatih William'dan beri Normandiya Dükleri, İngiliz kralının vassalleri olmuşlardı. Rhöne'un doğusundaki Burgonya olarak bilinen topraklar, Kutsal Roma İmparatorluğu'nun parçasıydı; böylece Almanların elindeydi. Bu arada, güneyde Provence, Katalonya ve Barselona kontları ile Aragon devletinin kralları tarafından yönetilmekteydi.

XIII. yüzyıl, kıtanın jeopolitik yapısına bazı önemli değişiklikler getirdi. Fransız Kralı Philip Augustus (1182-1223) 1214 yılındaki Bouvines Savaşı'nda İngiltere Kralı John'un (1199-1216) yönettiği ve John, Almanya Kralı Otto IV (1198-1215) ve Flanders Kontu Ferrand'dan (1188-1233) oluşan bir ittifakı kesin şekilde yendiğinde Bretagne, Normandiya, Anjou ve Aquitaine üzerinde yeniden egemenlik sağladı; Champagne ve Flanders kondukları üzerinde yeniden otorite iddia etti. John, Fransa'daki tüm İngiliz tımarlarını kaybetmekle kalmayıp, yurduna asi baronlarıyla karşılaşmak üzere dönecekti. Britanya hukukunun köşe taşı ve tüm zamanların tarihsel olarak en önemli belgelerinden birisi olan *Magna Carta*'yı imzalamaya zorlandı.

Portekiz'in 1139'da bağımsızlığını kazandığı İber Yarımadası, bir krallıklar mozaiği idi. Yarımadanın güney kısmı 711 yılından beri Müslümanlar tarafından işgal edilmişti ve onlar tarafından Endülüs olarak bilinmekteydi. Kastilya Kralı VIII. Alfonso (1158-1214), Navarre Kralı VII. Sancho (1194-1234), Aragon Kralı II. Pedro (1196-1213) ve Portekiz Kralı II. Alfonso'dan (1212-1223) oluşan bir

Hristiyan koalisyonunun 1212'de Las Navas de Tolosa Savaşı'nda Müslüman ordusunu yenmesi, yarımada tarihindeki önemli bir dönüm noktası oldu. Bu, İber Yarımadası'ndaki Müslüman etkisinin çöküşünü çabuklaştıran bir zaferdi ve yüzyıllar boyu süren *Reconquista*, Müslümanların elindeki toprakların geri alınması için cesaret verdi. Sonunda Kastilya Kraliçesi Isabella (1474-1504) ve kocası Aragon Kralı II. Ferdinand (1479-1516) kraliyet iktidarının merkezîleşmesine, böylece İspanya'yı birleştirme sürecine başladıkları 1492'de, son Müslümanların da kovulmalarına yol açacaktı. Kendi açısından, 1252'de Kral III. Alfonso (1248-1279) Müslümanları Algarve'den çıkarmasıyla Portekiz, bugünkü sınırlarını oluşturan ilk ülke oldu.

Din ve Kilise

Hristiyanlık, XIV. yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun resmî dini olarak kabul edilmesinden sonra Orta Çağ Batısı'nın yeni, aynı zamanda büyük bir dinsel ve ideolojik hareketi hâline gelmişti. IX. yüzyıldan XII. yüzyıla kadar ülkeler art arda Hristiyan oldular. Moravya, Bohemya, Bulgaristan, Macaristan, Polonya ve hatta (paganist İskandinav) Varanglar tarafından kolonileştirilen Kiev Rusları bile Hristiyan olmuş, bazıları Papa'nın verdiği taçlarla ödüllendirilmişti. Savaşçı tarzları, Hristiyan Kilisesinin ilkeleriyle hiç uyuşmayan "kâfir" İskandinavya bile XI. yüzyılda yenilmeye başlamıştı. Misyonerlik çalışması hem Grek, hem de Latin kiliseleri için esas olduğundan, öğretilerinin misyonerlerin temasta bulunduğu çeşitli kültürlere nüfuz etmesi kaçınılmazdı.

İlk dönen, bugünkü Çek Cumhuriyeti'nin doğusunda yer alan Moravya idi. 862'de, daha sonra aziz ilân edilen iki Grek birader Kiril (827-869) ve Metodios (826-882), orada bulunan Alman rahiplerine karşı misyonerlik çalışması yapmak üzere Konstantinopolis Patriği tarafından gönderildiler. Kral Rastislav (846-870) tacını Frank hükümdarı Alman Louis'in yardımıyla elde etmişti, fakat Frank imparatorundan bağımsız olduğunu iddia etmek hevesindeydi. Aziz Kiril, Slav elyazmaları için kullanılan ilk alfabe olan *Glagolitik* alfabeyi oluşturdu. Onun devamı olan Kiril Alfabesi, bugün hâlâ bazı ülkelerde kullanılmaktadır. Kiril ayrıca İncil'i tercüme etmiştir.

Bulgaristan'da I. Boris (852-889) Konstantinopolis Patriği tarafından vaftiz edilmeyi kabul etmeden önce her iki Kiliseyle de oynarken, Bohemya'da art arda gelen krallar dinî bağlılıklarını değiştirdiler. Neticede, hem Slav hem de Latin dua usullerinin uygulandığı Premyslid hanedanı yönetimindeki bir asırdan fazla bir sürenin sonunda Latinler kazandı. Bohemya, İmparatorluğun bir toprağı olduğu ve Alman Kilisesine bağlı olduğu için, bu zaten muhtemel sonuçtu.

Kiril ve Metodios'un misyonerliği Polonya'ya Hristiyanlıkla ilk ilişkisini sağladı ve Vistül kabilesinin -Polonya'nın en uzun nehri olan Vistül kıyılarında yaşayan halkın- şefi 875'te vaftiz edildi. Halkının Slav ayiniyle olan bağlantısı, XII. yüzyıla kadar devam etti. Oysa kuzeyde insanların putperest uygulamalarından döndürülmesi, X. yüzyıla kadar sürdü ve bunu başaran Latin Kilisesi oldu. Saksonların Macarları Lechfeld Savaşı'ndaki belirleyici yenişlerini izleyen akınları önünde I. Mieszko (962-992) 965'te Çeklerle ittifak yaptı. Mieszko bir Çek prensesiyle evlendi ve vaftiz oldu. 1000 yılında *Wielko-Polska* (Büyük Polonya) güneydeki *Malo-Polska* (Küçük Polonya) ile birleşti ve Mieszko'nun veliahdı Cesur Boleslaw'a (992-1025) Papa VIII. Benedict (1012-1024) tarafından ilk Polonya kralı tacı verildi. Polonya bu hediyeyi, Katolikliğin Doğu Avrupa'da parlayan ışığı olarak ve öyle kalarak geri ödeyecekti.

Macarlar Lechfeld Savaşı'nda yenilince Macaristan, Alman kontrolü altına girdi ve Latin Kilisesi egemen oldu. İmparatorlukla olan bağı, Macar prensi Geza'nın (972-997) vaftiz olmasıyla ve oğlu İstvan'ın (997-1038) bir Bavyera prensesiyle evlenmesiyle onaylandı.

Kiev Rus Varangları için Hristiyanlığa dönmek, yalnızca pragmatik bir işti. Kiev Prensi Vladimir (980-1018), kesinlikle Hristiyan değildi. Biraderini öldürmüş ve çok sayıda kadın almıştı. Bütün büyük dinleri gözden geçirmişti; fakat Doğu İmparatorluğu'nu, Varang muhafızlarından 6.000'ini paralı asker olarak kiralamaya ikna etmek için gerekli bir fiyat olarak Hristiyanlıkta karar kıldı. Misyonerler Kiev'den Minsk'e, Novgorod'a ve Polotsk'a kadar yayıldılar.

İskandinavya, Hristiyanlığı kollarını açarak karşılamadı. Danimarka'da, babası Mavidiş Harold (940-986) önce vaftiz, sonra da aforoz edilmiş olan "Çatalsakal" Sweyn (986-1014) itici güçtü. Sonra Büyük Canute, İskandinavya'yı dine döndürmeleri için Anglo-Sakson misyonerler gönderdi. Norveç'te Harold'un oğlu Olaf (1016-1028), ülkesini, tereddüt eden asilleri kendisinin ulusal aziz olması yolunda zorlayarak ve rüşvet vererek dine döndürdü. Bu sırada İsveç'te Kral Olaf Skötkonung'un (995-1022) 1008 yılında vaftiz olmasının peşinden paganlarla Hristiyanlar arasında iç savaş başladı ve yüz yıl sürdü.

İki Kilise, Latin ve Grek, asla tam bir işbirliği yapmadan ve sonsuz çatışma ve -İkona Kırma gibi- krizlere dayanarak asırlarca birlikte var olmayı başardılar. Fakat 1043'te Hristiyanlık için kritik bir an geldi. Patrik Mihail Kerularios (1000-1059) birkaç mesele, ama özellikle Aşai Rabbani'de (*Komünyon*) mayasız ekmek kullanılması hakkında Papa IX. Leo (1049-1054) ile bir çatışmaya girdi. Güney İtalya'nın Bizans valisiyle tartıştıktan sonra Konstantinopolis'teki tüm Latin Kiliselerini kapatarak Papa'yı sinirlendirmişti. Leo papalık elçisi Silva Candidalı Humbert'i (1015-1061) Doğu Kilisesi üzerindeki üstünlük taleplerini dayatması

için Konstantinopolis'e gönderdi; ama Patrik, elçiyi kovdu ve aforoz belgesi Humbert tarafından Ayasofya'nın mihrabına bırakılmak suretiyle derhal aforoz edildi. Patrik karşılık verip elçileri aforoz ettiği sırada Leo ölmüştü. İki Kilise bir çıkmaza girdi. Doğu ve Batı arasındaki ayrılık (*schisma*) bir daha asla onarılamadı. 1054'ten beri Avrupa, Batı'daki Katolik topraklarıyla, Doğu'daki Ortodoks toprakları arasında bölünmüştür.

Batı Roma İmparatorluğu, *limes* (sınırlar) olarak bilinen ve göçebe akınlarına karşı bir bariyer oluşturan askerî savunma hatlarına rağmen, III. yüzyıldan itibaren gerçekleşen Germen kökenli halkların istilâlarına ve yerleşmelerine dayanamadı. İmparatorluk ayrıca kitlesel yoksulluğu arttıran o zamana kadarki geniş malî ekonomisinin parçalanmasını ve kentsel çöküşün etkilerini, kadim uygarlığın çöküşü yanında Hristiyanlığın yayılmasına hizmet eden kültürel ve ahlâkî değerlerdeki genel krizi atlatmayı başaramamıştı. Onun yerine iki yeni güç ortaya çıkmıştı.

Bunlardan ilki, gücünü iki düzeyde hissettiren Kilise'ninkiydi. Her ne kadar kentler boyut olarak küçülüyor olsalar da Kilise, yerel düzeyde, dinsel işlevleri ekonomik, toplumsal ve siyasî işlevlerle birleştiren kentli liderler -yani, piskoposlar- aracılığıyla, hâlâ bir kentler ağına bel bağlayabiliyordu. Daha bütünsel bir düzeyde Kilise, V. yüzyılın sonlarından sonra varlığı son bulan eski Batı Roma İmparatorluğu'na ait bütün alanı işgal etmeye çabalıyordu ve Roma piskoposu, imparatorluğa ait mirası artık kendisi için elde etmeye uğraşıyordu. Papa unvanı altında bir çeşit *üst-piskopos* olarak, elde tutmasının giderek zorlaştığı Doğu Kilisesi ile ağır ağır ve acı dolu da olsa nihayet elde ettiği Batı Kilisesi üzerinde hâkimiyet iddia ediyordu. Papalığa ait bu yöndeki kararlı hamleler, Frank krallarından alınan destekle ve İtalya'nın ortasında bölgesel bir üssün, yani Sanctus Petrus (Aziz Petrus) mal varlığının papalığa verilmesiyle VIII. yüzyılda ortaya çıktı. Papa VII. Gregorius'un (1073-1085) başrol oynadığı ve kendisinin ardından Gregoryen reformu olarak bilinen dinsel reforma yönelik başlıca dürtü, XI. yüzyılın ortaları ile XII. yüzyılın sonları arasında hayata geçirilmişti. Tasarlanan sonuç Kiliseyi, dünyevî feodal güç yapılarına yönelik geçmişteki körü körüne itaatinden kurtarmak, ayrıca Kilise mensuplarını evlenmeme kuralıyla, sıradan halkı ise onlar için normal bir durum olan evlilikle bağlayarak keskin biçimde birbirinden ayırmaktı.

İkinci gücü krallıklar temsil ediyordu. Bu krallıklar, önceki Roma İmparatorluğu'nun sınırları içinde, kral unvanı taşıyan fatih liderin otoritesi altında oraya yeni yerleştirilen halklar ile önceki halk arasındaki kaynaşmanın bir sonucu olarak ortaya çıkmıştı. İtalya'daki Ostrogotların ve Lombardların, Akitanya ve daha sonra İspanya'daki Vizigotların, Galya'daki Frankların krallıkları ile Büyük Britanya'da Anglo-Saksonların ufak tefek birçok krallığı böyleydi.

Böylece, Avrupa'nın ikili amaca dayanan baştaki örüntüsü ortaya çıktı. İlki, dikkat çekici şekilde toplumsal olan, dinsel ve kültürel açıdan sınırları tam olarak çizilen Hristiyanlık âleminin kendisiydi. İkinci amaç ise, daha büyük bir çeşitlilik

gösteriyordu; hem dışarıdan getirilmiş etnik geleneklerin, hem de daha eski yerel ve çok kültürlü geleneklerin (Germenlerin Galya'da Galya Romalılarla buluşması gibi) üzerine kurulan farklı krallıkların bir aradaki karmaşık çeşitliliğini oluşturuyordu. Bu ikinci amaç, âdeta Avrupalı ulus devletleri işaret ediyordu.

Batı'daki Roma İmparatorluğu'nun bu yeni düzeninden, iki önemli özellik ortaya çıktı: İlki, teokratik gücün reddiydi. Dinsel güç Kilise'ye ve Papa'ya, politik güç ise krallara aitti. Güçlerin bu ikiliği İncil'in: "Sezar'ın hakkını Sezar'a verin" buyruğu ile doğrulandı. İkincisi, Hristiyanlık âleminin ve Hristiyan krallıklarının yükselişiyle meydana gelen ve Keltler, Germenler, Romalılar ve Yahudilerin, Normanlar, Slavlar, Macarlar ve Araplarla karışmaya başladığı etnik melezlikti. Bu kültürel harmanlamalar, Roma İmparatorluğu zamanında zaten başlamış, çok kültürlü ve çok milletli bir yapıya sahip Avrupa'nın göç dalgalarına açıldığının habercisi olmuştu. Bununla birlikte, Vizigot İspanyasında Avrupa uygarlığının karabasanı olan *anti-Semitizm* de belirmeye başlamıştı.

Batı Hristiyanlık âlemi, 800 yılında Roma'da papa tarafından taç giydirilen Charlemagne ve aynı şekilde 962 yılında yine Roma'da papa tarafından taç giydirilen Otto ile Bizanslı Greklerinki gibi bağımsız bir imparatorluk biçiminde kendi politik birliğini gerçekleştirmek için iki kat çaba harcamıştı. İmparatorluğa özgü böylesi yeniden canlanma, gerçekte olduğundan daha teorik ve daha sembolik bir kurumu; başkent olarak sevgiyle Roma'nın idealize edildiği Germen halkının *Kutsal Roma İmparatorluğu*'nu ortaya çıkardı. Orta Çağ Hristiyanlık dünyasının sembolik iki lideri olan Papa ve İmparator, sonunda dünyevî egemenlik üzerinde manevî egemenliğin üstünlüğüne dair, ya da tam aksi yöndeki tartışmalarla güçlerini tükettiler.

Bu arada, VIII. yüzyılın başlarından itibaren Arap fetihlerinin büyük dalgası, Batı Avrupa'ya ulaşmıştı. Bir yandan Provence'de, Sicilya'da yerleşirken, Kastilya, Leon, Navarra, Asturias, Galicia ve Aragon gibi kuzey İberya'nın küçük Hristiyan krallıkları tarafından başlatılan *Reconquista*, karşı-savaş dalgasıyla ancak XII. ve özellikle XIII. yüzyılda durdurulduğu İspanya'nın daha büyük bir bölümünü kapladı. Bununla birlikte, ancak 1492'de yeniden birleşmiş bir Hristiyan İspanya, İslâmiyet'i yarımadadaki en son kalesinden, küçük Granada krallığından çıkarmayı başardı.

Müslümanlara karşı mücadele Papalık'a, Batı Hristiyanlarını, Filistin'deki Hristiyan tapınaklarının, Kutsal Topraklar'ın geri alınmasına dair ortak bir hedefte birleştirme fırsatını sundu. Papa, 1095 yılında Clermont'da *Haçlı Seferi*'ni vaaz ettiğinde, amacı sadece Filistin'i Hristiyanlık dünyasının topraklarına eklemek değil, aynı zamanda Hristiyan saldırganlığının yönünü Hristiyanların kendi içlerindeki savaşlarından çevirmek; giderek artan nüfusa ve onun getirdiği zorlama

ve öfkeye Batı sınırları dışında bir çıkış yolu sağlamaktı. Ayrıca, din uğruna savaşma, ilâhî Kudüs'ün dünyevî aynası olarak çok arzuladıkları ve bu yüzden Dünya yüzeyinin tam merkezinde olduğunu düşündükleri zihinsel bir Kudüs resmine kendini kaptırmış Batı Hristiyanlarının imgesel kolektif heyecanını yansıtıyordu. Ancak Haçlı Seferleri, askerî açıdan başarısız oldu ve Hristiyanlar 1291'de Akkâ'nın düşüşünden sonra Filistin'in hiçbir yerini ellerinde tutamadılar.

Esasen Haçlı Seferleri, Hristiyan devletlerini ve soylular sınıfını güçsüzleştirdi. 1204 yılında Dördüncü Haçlı Seferi'nin başlangıcında İstanbul'un Haçlılar tarafından yağmalanması, Latinler ve Bizanslılar arasındaki ilişkiyi bozdu. Müslümanlar arasında kutsal savaş ruhunu (*cihâd*) kuvvetlendirdi ve Doğu'da, Kıbrıs'tan Kırım'a dek doğu Akdeniz ve Ege boyunca rakip ticaret imparatorlukları oluşturan Hristiyanların Venedik ve Cenevizlerin öncülük ettiği ticarî girişimlere yardım etmekten çok, engel oldu.

Bununla birlikte, Sicilya ve özellikle İspanya'da, silahlı direnişe rağmen, Müslümanlar ve Hristiyanlar (ayrıca Yahudiler) arasındaki temas, özellikle sanatsal alanda önemli kültürel alışverişlerle sonuçlandı. Başta tıp ve astronomi alanı olmak üzere Arap bilimleri Batı Hristiyanlık dünyasında uzun süreli bir iz bıraktı. Ayrıca Araplar, kadim Yunanlıların miras bıraktığı, ancak Latinlerce bilinmeyen felsefî ve bilimsel geleneklere sahipti. Bunların hepsi Batı Hristiyanlık dünyasında, XIII. yüzyıldaki skolastik felsefe içinde başlayan ilmin gelişmesini tetikledi. Yanı sıra, XI. yüzyılın sonlarından XIII. yüzyılın ortalarına dek Arap şiir sanatı da muhtemelen Hristiyan Batı Avrupa'sındaki gezgin ozanların (*troubadour*) sarayla ilgili ilk dizelerine yönelik bir model olarak önemli rol oynadı. İspanyol Hristiyanlarının 1085 yılında geri aldıkları Cordova ve özellikle Toledo, İslâmiyet'in, Musevîliğin ve Batı Hristiyanlık âleminin önemli uygarlıklarının buluşma noktasıydı. Palermo da bilimsel alanda benzer bir rol oynadı.

Böylece, Batı Hristiyanlık dünyası dışarıda İslâm'ın meydan okuyuşu ile karşılaşırken, içeride de, XI. yüzyılın ortasında birdenbire meydana gelen bir dizi bâtınî hareketin ya da dine aykırı düşüncelerin yarattığı tehlike ile uğraşmıştı. Bu noktada, öncelikle Kilise'ye yöneltilmiş sapkın düşüncelerle, onun kabul ettiği ahlâkî yozlaşma ve haksız kutsama ayinlerinin tekelini ayırt etmeye dikkat edilmelidir. Sapkın bu düşünceler, Kilisenin yalın yoksulluğu, saflığı ve kardeşliği olarak kabul edilen ilk hâline bir dönüşü vaaz etmekteydi. Aslında bu hareketler, Batı'ya XI. yüzyılın başlarındaki büyük ekonomik yükselişinden itibaren gelmiş olan zenginliğe ve maddeciliğe karşı bir isyan çığlığını ifade ediyordu.

Bu hareketlere karşı sürdürülen mücadeleler sayesinde Roma Kilisesi, çeşitli fundamentalist dinsel mezheplerin açıkça tehdit ettiği Batı Avrupa'yı, en azından cahillikten ve eziyetten kurtardı. Ancak bu süreçte *heretik*lerin dışında, aynı

şekilde Yahudiler, eşcinseller, cüzamlılar, dilenciler ve serserilere uygulanan genel baskı ile uğraşmaya başladı. Avrupa, Orta Çağ'ın sonraki yüzyıllarında yayılımcı bir ruh hâliyle neşelenip, dış dünya hakkında belirgin bir merak sergilerken, içeride bu yayılım, merhametsiz hoşgörüsüzlük ve dışlama pahasına korundu. Avrupa, kendi içinde günah keçilerini aradı ve sayılarını çoğalttı.

Manastır Kültürü

III. ve IV. yüzyıldaki büyük krizin en belirgin yönü, çilekeşliğin yükselişi olmuştur. Yemek, giyinmek ve cinsellik gibi bedensel hazların reddi, temel öğeleri oluşturuyordu. Doğu'da, erkekler uzak yeklerde ya küçük gruplar hâlinde, ya da tamamen yalnız olarak diğer insanların kent koşuşturmasından uzakta yaşamak adına kurtuluş arayışında başarılı oldular. Bu yaşam modeli, Batı'da VI. yüzyılın başlarında yayılmaya başladı ve Batı'da, daha önceden bilinmeyen bir sınıf olan keşişler, yani kendi başına yaşayan insanlar ortaya çıktı. Burada keşişler toplu yaşam, ya da tek kişilik asgarî inziva yerleri için manastırlarını inşa ettiler. Peş peşe dalgalarla V. ve VIII. yüzyıllar arasında ve ardından X. ve XII. yüzyıllar arasında Batı Avrupa keşişler ve *münzevî*lerle doldu.

VI. yüzyıla ait İtalyan manastır kurumu, göze çarpan bir başarı yaşamaya başladı; bu, Latium'un güney kenarındaki Monte Cassino Manastırı'nın kurucusu Nursialı Aziz Benedetto tarafından kurulan Benediktin tarikatıydı. Manastırları çoğalan Benediktin Tarikatı başarısını, Charlemagne ve sonradan bu tarikatı yenileyip, ardından genel olarak Batı manastır sistemine bağlayan Aziz Louis tarafından faal şekilde desteklenen yolunun oldukça ılımlı olmasına, uygulanabilirliğine ve denge duygusuna borçluydu.

Diğer tarikatlar ise X. yüzyıldan sonra ortaya çıktı. Güçlü Cluny Tarikatı yeni bir manastır ağı oluşturmuş, ancak feodal soylu sınıfa sınırlı bir şekilde bağlı kalmıştı. İtalya'da yaygın şekilde münzevi hareketler ortaya çıktı. 1098 yılında Burgonya'da kurulan Citeaux Tarikatı, kendi zamanında oldukça ünlü olan keşişi Aziz Bernard tarafından tanınmış ve etkili kılınmıştır.

Orta Çağ manastır sistemi, iki kutup arasında gidip gelmiştir. Kutuplardan biri *tövbekârlık* ile ilgiliydi. Bir manastırın dış dünyayla bütün temasını mümkün olduğu kadar engellemesi için, hem tövbekârlığın bir biçimi olarak, hem de elde edilen ekonomik kendine yeterlilik aracı olarak ağır işler yapmaya önem verildi. Bu, aslında manastırları kırsal alanlar ve orman alanlarının kaynaklarının gelişimindeki etkin ekonomik unsurlar olmaya yöneltti; bu noktada Citeaux'nun Sistersiyen Tarikatı önemli bir rol oynadı. Diğer kutup, ayinseldi, *Opus Dei* ya da Tanrı'nın Eseri üzerinde duruyordu: Tanrı'nın hizmeti, ritüel ve dua, yaratıcıya uygun övgüyü gerçekleştiren görkemli tören. Burada, Cluny Tarikatı göze çarpıyordu.

Bununla birlikte, manastır örgütlenmesi zamanın ölçülmesi ve belirlenmesi için bir model de sağladı. Günün, farklı ayinler için Kilise hukukuna ait saatlere bölünmesi, dünyanın geneline ait günlük kullanım ve alışkanlığı için bir zaman örüntüsü verdi. VII. yüzyılda kullanımı yaygınlaşmaya başlayan çanların sesi, Kilise'nin kendi günlük program ritmini yüzlerce yıl boyunca sürecek şekilde bütün Hristiyanlık dünyasının günlük yaşamına taşıdı.

Son olarak keşişler, başta kefaret olarak üstlendikleri ağır işlere kendi şahıslarına ve toplumsal statülerine bağlı olan üstün bir itibar atfettiler. Bunun sonucunda genel dinî ve insanî değerler sisteminde iş ahlâkını iyileştirme açısından çok başarılı oldular.

Haçlı Seferleri

Doğası gereği müstahkem şatoları ile köyleri, savaşçı şövalyeleri ve iktidara aç lordlarıyla *feodalizm* çağı, şiddetli ve kanlı bir zamandı. Kilise, Avrupa'da yaygın olan şiddeti sınırlandırmak için manevî yaptırımlar kullanan *Tanrı'nın Barış ve Mütarekesi*'ni getirmişti. Avrupa toplumunu bu ilk, şiddet dışı araçlar kullanarak uygarlaştırma çabası, önce 989'da duyurulmuş ve XIII. yüzyıla kadar şu ya da bu biçimde sürdürülmüştür.

Papa II. Urban (1088-1099) Hristiyan'ın Hristiyan'ı öldürmesini durdurmanın bir başka yolunu düşündü. Avrupa toplumundaki şiddeti başka bir hedefe, yani Müslümanlara yöneltmeye karar verdi. Kasım 1095'te Kilise mensubu olan ve olmayan kimselerden oluşan bir din meclisi (*sinod*) olan Clermont Konsili'nde, Avrupa tarihinin en önemlilerinden biri olarak tanımlanan konuşmasını yapmak için Alpleri aştı. Sinod'u Bizans İmparatoru I. Aleksios Komnenos'tan (1081-1118) aldığı, doğudan Bizans'a saldıran Selçuklu Türklerinin yeni tehdidine karşı askerî yardım ricasını tartışmak için çağırmıştı.

Türkler önce Bağdat'a girmişler, sonra da 1071'de Kudüs'ü alarak neredeyse tüm Yakın Doğu'yu ve Arap dünyasını fethetmişlerdi. O zamanlar Amuderya'dan Dicle'ye kadar uzanan bir imparatorluğun başında olan Türk lideri Sultan Alparslan (1063-1072), Bizans'a saldırmaya karar verdiğinde Suriye yolundaydı. Zamanın Bizans İmparatoru IV. Romanos Diogenes, Türklere karşı bir orduya bizzat liderlik etmiş ama Malazgirt (Manzikert) Savaşı'nda güçleri bozguna uğramıştı. Romanos, Alparslan tarafından yakalandı ve serbest bırakıldı; fakat Konstantinopolis'e dönüşünde onu daha gaddar bir kader bekliyordu: Orada tahttan indirildi, gözlerine mil çekildi ve sürgüne gönderildi.

Urban Türk tehdidinde Papalık için büyük bir fırsat gördü. Gerçekte başarı sadece Bizans'ın yararına olacağından Bizans'a yardım etmekte çıkarı fazla değildi. Onun odaklanışı, daha çok Papa'nın Hristiyanlığın hakiki lideri konumunu

güvenceye alacak bir zafer kazanmak üzerineydi. Clermont'daki Nötre Dame du Port kilisesinin altındaki bir podyum üzerinden konuşan Papa, büyük bir piskopos, şövalye ve avam kalabalığına hitap etti. Keşiş Robert, onun Avrupalıları silahlarını alıp Kutsal Toprakları'ı "ahlâksız ırk" diye tanımladıklarından zorla almak için nasıl cesaretlendirdiğini kaydetmiştir:

"... yaşadığınız, her tarafı denizlerle kapalı ve dağ zirveleriyle çevrili bu topraklar büyük nüfusunuz için çok dar olup zenginliklerle de dolu değildir; ancak yetiştiricilerine yetecek kadar az yiyecek vermektedir. Birbirinizi öldürmeniz, savaş çıkarmanız, sık sık karşılıklı yaralarla ölmeniz bundandır. Onun için, nefret aranızdan ayrılsın, kavgalarınız sona ersin, savaşlar bitsin ve tüm geçimsizlikleriniz ve çelişkileriniz uykuya dalsın. *Kutsal Kabir* yoluna girin; o toprakları ahlâksız ırktan zorla alın ve kendinize tabi kılın... Tanrı size diğer tüm ulusların üzerinde silahlı büyük bir ihtişam nasip etti. Bu yolculuğu ona göre, günahlarınızın bağışlanması için, *Cennet Krallığı*'nın ölümsüz ihtişamının güvencesiyle üstlenin."

1270'e kadar süren, değişik halklar ve ülkeler tarafından değişik sebeplerle Kutsal Topraklar'ın farklı kısımlarının bir dizi istilâsı olan Haçlı seferleri böyle doğdu.

Halkın Haçlı Seferi: Papa Urban, Birinci Haçlı Seferi'nin Hz. Meryem'in Göğe Yükseliş Yortusu olan 15 Ağustos 1096'da başlayacağını planlamıştı. Fakat öncesinden Kutsal Topraklar'a Halkın Haçlı Seferi olarak bilinen ve en önemlisi Amiensli Münzevi Peter (Pierre l'Ermit) diye tanınan karizmatik rahibin önderlik ettiği birkaç seyahat yapılması, onun hitabet gücündendi. Çoğu eğitimsiz dövüşçüler olan ve birçok kadın ve çocuğun dâhil olduğu 40.000 Haçlı, Kutsal Topraklar yoluna düştü. Anadolu'ya vardıklarında Selçuklu Türkleri karşısında duramayıp yenilgiye uğradılar.

Birinci Haçlı Seferi: 1096 sonlarında, Fransız şövalyeleriyle İngiltere Kralı II. William'ın ağabeyi Normandiyalı Robert dâhil, Norman asillerinin önderlik ettiği gerçek Birinci Haçlılar, Kudüs'e hareket etti. Bu çok daha örgütlü olan girişim, başarıya ulaştı. Urfa ve Antakya gibi birkaç şehri ele geçirdiler ve sonunda en büyük ödül olan Kudüs'ü Müslüman, Yahudi, hatta Hristiyan, neredeyse tüm sakinlerini öldürerek aldılar. Bizans İmparatoru Aleksios, geri alınan toprakların kendisine iade edileceğini düşündüyse hayal kırıklığına uğrayacaktı. Haçlılar *Outremer* (Deniz Aşırı) diye adlandırdıkları bölgede dört yeni Haçlı devleti kurdular. Bunlar Urfa Kontluğu, Antakya Prensliği, Trablus Kontluğu ve Kudüs Krallığı idi. Epeyce bir alçakgönüllülükle kendisini *kral* ilân etmese de, Aşağı Lorraine Dükü Bouillonlu Godfrey (1060-1100) Kudüs'ün ilk hükümdarı oldu.

İkinci Haçlı Seferi: Urfa şehrinin 1144'te Musul Atabeyi I. İmadeddin Zengi'nin eline geçmesiyle Papa III. Eugene (1145-1153), Manastır Başrahibi Clairvauxlı Bernard'ı Kutsal Topraklar'a İkinci Haçlı Seferi'ni (1145-1147) vaaz etmesi için görevlendirdi. Bu iki uçlu bir saldırıydı. Papa, gücün bir kısmına yaklaşık 710 yılından beri İber Yarımadası'nın çoğunu işgal etmiş olan Arapların üzerine gitme yetkisi verdi. Bu çaba 1492'ye kadar sürecek olan *Reconquista*'nın, yarımadanın Araplardan geri alınmasının bir parçası oldu. Başarılı bir şekilde Lizbon'a saldırdı, başka bölgeler de geri alındı.

Bu sırada doğuda Haçlılar anlaşılmaz biçimde asıl hedefleri olan Urfa'yı göz ardı ettiler ve herhangi bir tehdit altında olmayan Kudüs'e doğru devam ettiler. 50.000 askerle dost Dimaşk şehrine başarısız bir saldırı yaptılar. İşler çok daha kötüleşti. Şam'da Haçlıları kolayca mağlup eden Musul emiri Nureddin Zengî (1146-1174) Suriye'yi fethetti. 1149'da *Outremer*'deki Hristiyan önderlerinden biri olan Antakya Kontu Raymond'u yendi ve öldürdü, kesik başını da hediye olarak Bağdat Halifesi'ne gönderdi. 1187'de Sultan Selahaddin (1174-1193) Hıttîn Savaşı'nda (1187) Haçlıları bozguna uğrattığında, Kudüs yeniden Müslümanların eline düşecekti.

Üçüncü Haçlı Seferi: Selahaddin'in Kudüs'e yerleşmesiyle İngiltere Kralı II. Henry (1154-1189) ve Fransa Kralı II. Philip (1180-1223) farklılıklarını giderdiler ve bir başka Kutsal Topraklar istilâsını başlatmaya karar verdiler. Henry'nin ölümü, yeni kral Aslanyürekli I. Richard'ın (1189-1199) İngiliz güçlerinin başında olması demekti. Yaşlı Kutsal Roma İmparatoru "Kızılsakal" I. Frederick (1155-1190) muazzam ordusunu Haçlı kuvvetlerine kattı; fakat güneydoğu Anadolu'da bir nehirde boğularak Kutsal Topraklar'a erişemeden öldü.

Haçlı birliği ilkin bazı askerî başarılar elde etti ve Akkâ'yı ele geçirdi. Fakat ganimetin paylaşılmasıyla ilgili tartışmalar ve karşılıklı güvensizlik, Kral Philip ve Frederick'in yerine geçen Avusturyalı V. Leopold'un (1157-1194) ordularıyla birlikte yurtlarına dönmelerine yol açtı. Richard, Selahaddin'i Arsuf Savaşı'nda (1191) yendi, fakat Kudüs'ü alacak kaynaklardan yoksundu. Selahaddin ile ateşkes yaptı ve İngiltere'ye dönmek üzere Ekim 1192'de yola çıktı. Yurda dönerken eski rakibi Leopold tarafından yakalandı ve Kutsal Roma İmparatoru VI. Henry'e (1191-1197) teslim edildi. Richard, fidyesi ödenene kadar hapsedildi ve 4 Şubat 1194'te serbest bırakıldı.

Dördüncü Haçlı Seferi: Bir başka sefer için fazla heves yoktu; Papa III. Innocent (1198-1216) bunun için baskı yaptığında Avrupalı hükümdarlar pek dikkate almadılar. Yine de İtalyan Kont, Montferratlı Boniface önderliğinde bir ordu teşkil edildi. İlk hedef Mısır idi, fakat Haçlılar oraya gitmek için çaba göstermediler. Bunun yerine IV. Aleksios Angelos'un (1203-1204), amcası İmparator III. Aleksios

Angelos'u (1195-1203) devirmesine yardım ederlerse zengin armağanlar vereceği vaadini yerine getirmemesi üzerine halkını da katlederek Konstantinopolis'i tahrip ettiler. Haçlılar, Konstantinopolis'te bir Latin İmparatorluğu kurdular ve Flandersli Baldwin'i (1204-1205) tahta çıkardılar. Bizans İmparatorluğu'nun geniş bir kısmındaki Latin hâkimiyeti, 1261'e kadar sürdü. Haçlıların aslında nerdeyse hiçbirisi Kutsal Topraklar'a gidemedi.

Beşinci, Altıncı, Yedinci ve Sekizinci Haçlı Seferleri, yani sonraki dört Haçlı Seferi'nin hepsi de veba, boğulma ve askerî beceriksizlik gibi bir dizi felâkete kurban düşerek başarısızlıkla sona erdi. XIII. yüzyılın sonunda Mısır'ın Memlûk askerî sistemi, Müslüman dünyasına hükmediyordu. Onların 1291 yılında Akkâ'yı ele geçirmeleri, Kutsal Topraklar'daki Hristiyanların sonuna işaret etmekteydi.

Toplumsal Huzursuzluk ve Dinî Ayrışmalar

XIV. yüzyılın başlangıcında bazı faktörlerin bir araya gelişi, Avrupa'da bir dizi ayaklanmalara ve genel huzursuzluğa yol açtı. İnsanlar, hâkim sınıflar arasında ve Kilise'de mevcut olan sistemsel yozlaşmadan bıkmıştı. İnsanların kırsal kesimden daha zengin ve topraktan geçinmeye göre daha az zahmetli bir hayat tarzının olduğuna inandıkları kasaba ve şehirlere hücumunun yarattığı sorunlar buna ek olmaktaydı. Oysa kiralar, fiyatlar gibi yüksekti ve yükselmekteydi; emek piyasasına arz da aşırı fazlaydı. İş bulacak kadar talihli olanlar, yaşam maliyetinin ücretleri çok aştığını anlamaktan dehşete düşüyorlardı. Dahası vergiler de müthiş artmıştı.

Kırsal kesim daha da kötüydü ve birçok köylü dilenci olmak zorunda kalıyordu. Kanunsuzluk yaygındı. Zenginlerle yoksullar arasındaki fark, her an şiddetli bir ayaklanma başlatmaya hazır bir gerilim yaratarak tehlikeli şekilde genişlemekteydi. Kuzey Fransa'da bu, Fransız köylülerinin giydikleri *jacques* diye bilinen kalın cüppelerden dolayı Jacquerie adlı ayaklanmaya yol açtı. 1356 yılında Fransız Kralı John, Poitiers Savaşı'nda İngilizler tarafından yakalandı. Onun yokluğunda Fransa hükümeti *Etats Généraux*, Navarre'ın Kötüsü Kral II. Charles (1349-87) ve John'un oğlu Dauphin tarafından üstlenildi. Fakat bunlar tehlikeli şekilde bölünmüşlerdi ve anlaşmazlıklar ciddi ihtilâflara yol açtı. Topraklarından, zenginliklerinden ve haklarından korkan soylular, tüccarlar ve rahipler, köylülere sürekli artan vergilerle saldırmaya başladılar; köylülerin çoğu Poitiers mağlubiyetinin, soyluların yozlaşması yüzünden olduğuna inandığından bu memnuniyetsizlik ve öfke yarattı. Tahıl kıtlığı ve Avrupa'yı 1315'ten 1317'ye kadar kırıp geçiren *büyük açlık* gibi hep var olan açlık tehdidiyle sorunlar daha da kötüleşti. İsyan, sonunda, korkunç şiddetli ve kanlı ayaklanmalarla patlak verdi. Fakat organizasyon yetersizdi ve elebaşı Guillaume Cale (?-1358) yakalanıp kafası kesildiğinde ayaklanmalar kısa zamanda bitti.

Jacquerie isyanlarındaki başarısızlık ve can kaybına rağmen, başka yerlerde de benzer kamusal nefret ifadeleri oldu. İsyankâr köylüler Béziers, Rouen ve Montpellier şehirlerinde ayaklandılar; 1381 ve 1384 arasında *Tuchins* adı verilen grup, silahlı köylü ve zanaatkâr çetesi, vergi hacizlerine ve görevlilerin hiçbir müdahalesi olmadan soyup kasten insan öldüren paralı askerlerin varlığına karşı isyan etti. Floransa'da işçiler, şehir hükümetini ele geçirdiler; Flanders'ta ayaklanmalar vardı; Katalonya soyluluğa karşı bir isyan yaşadı; İngiltere'de ise 1381'de Wat Tyler (1341-1381) kendisinin ve yoldaşlarının ölümüyle biten, hoşnutsuz köylülerin Londra üzerine yürüyüşüne önderlik etti.

Rahiplerin yüzlerce yıllık kötü hareketleri XIII. ve XIV. yüzyıllarda Kilise'yi de ateş hattına itti. Daha saf bir din biçimine dönmeyi arzu eden bazı kimseler, rahiplerin konumunu ve insanların İncil'i vaaz etme hakkını tartışarak Kilise reformu çağrısı yaptılar. Selâmetin yolu olarak havari fakirliğine inanan *Waldensian*lar bunun bir örneğiydi. Papa III. Lucius, 1184'te onları sapkın ilân etti ve gelecek birkaç yüzyıl zulüm gördüler.

Diğerleri alternatif ibadet sistemleri geliştirmeye başlamışlardı; fakat 1199'da Papa III. Innocent tarafından bu sapkınlıklar, Tanrı'ya ihanet ilân edildi. Öfkesinin esas hedefi güneybatı Fransa'daki Languedoc bölgesinde bir dinî tarikat olan Katharlar ya da diğer adlarıyla Albigenler idi. Katharlar, III. yüzyılda İran'da ortaya çıkan ve iyi ile kötünün iki tanrısal ilke olduğuna inanan Agnostik Mani dininin manevî nesliydi. Vejeteryanlığı uyguluyorlar, erkekle kadının eşitliğine inanıyorlar ve *perfecti* kastını -manevî elit ve hareketin hakiki özünü- destekliyorlardı. Languedoc'tan dönen bir papalık elçisinin öldürülmesi, Innocent'e aradığı bahaneyi verdi. İslâm'a karşı yapılan Haçlı Seferleri'nde vaat edilenlerle aynı koşullarda -günahların affedilmesi ve kısıtsız yağmalama- Katharlar üzerine bir Haçlı Seferi çağrısı yaptı.

Kanlı Albigen Haçlı Seferi, 1209'da başladı ve yirmi yıl sürdü; insanların Kathar olup olmadığı önemli değil gibi görünmektedir. 1209'da Beziers şehrine saldırıldığında 20.000 Kathar katledildi. Kilise bu muhaliflere muamelesinde acımasızdı, ama onlar da Kiliseyi toplumda meydana gelen hızlı değişikliklere uymaya zorlama etkisine sahipti.

Kilise Reformu

Karolenj döneminde Kilise giderek dünyevîleşmişti. İmparator'un yetkisi doğrudan Tanrı'dan gelmekteydi ve onun piskopos atanmasını onaylama hakkını kimse sorgulamıyordu. Piskoposlar dünyevî güç kullanıyorlardı, hükümetle ilgileniyorlardı ve aldıkları papazlık tımarlarıyla toprak sahibiydiler. 1030'larda, özellikle rahip ve piskoposların dünyevî âlemle fazla ilgilenir ve ruhanî âleme yeterli zaman ayırmaz hâle gelmiş olduklarını gören manastırlardan Kilise'de reform

için kışkırtmalar vardı. Birçok rahip kadınlarla yaşayarak bekârlık kuralına uymuyordu ve birçoğu, Kilise hiyerarşisindeki kutsal görev ve makamlar için para vermekten suçluydu.

Büyük reformcu VII. Gregory 1073'te Papa oldu ve derhal ortalığı karıştırmaya başladı. 1075'te, benimsediği reformu temsil eden ve 27 ifade dizisinden oluşan *Dictatus Papae*'yi yayımladı. Papa'nın Hristiyanlık içinde üstün yasal ve hukukî iktidar sahibi ve "imparatorları tahttan indirmesine izin verilebilir" olduğunu bildirdi. Kısa zamanda, dinî otoriteye başvurmadan Kilise tayinleri yapan bütün dünyevî hükümdarları aforoz ederek bir adım ileri gitti. Bu yüzden Papa ile İmparator arasında önemli bir çatışma patlak verecekti. Kısa zamanda savaşa girişildi. 1056'dan itibaren Almanya Kralı ve 1084'ten feragate zorlandığı 1105'e kadar Kutsal Roma İmparatoru olan İmparator IV. Henry, Papa'yı aforoz etti ve bir *Anti-Papa* olan III. Clement'i atadı. Gregory, Henry ve asi Alman prenslerini aforoz ederek cevap verdi ve yeni bir İmparator, Swabialı Rupert'i seçti. Böylece İmparatorluk artık yalnızca iki papa değil, iki de imparatora sahip olarak çaresiz bir durumdaydı. Destekleyenleri tarafından terk edilen Henry, af dileyerek Papa'nın Canossa'daki sarayına vardı. Affedilip Almanya'ya döner dönmez Papa'ya karşı entrikalarını yeniledi.

Çatışma IV. Henry ve VII. Gregory sahneyi terk ettikten çok sonra da devam etti; 1122'deki Worms Muahedesi ile oldukça yetersiz bir sonuca varıldı. Papa II. Calixtus (1119-1124) ve İmparator V. Henry (1111-1125) Almanya'da piskopos ve manastır başrahibi seçimlerinin İmparator'un huzurunda yapılmasında, böylece anlaşmazlık durumunda aracılık edebilmesinde anlaştılar. Yine de bu hizmet için ödeme talebinde bulunmasına ve onlara ruhanî gücün iki sembolü olan yüzük ve asa vermesine müsaade edilmedi. Dünyevî otorite, Kilise memurlarının seçilme sürecinden çıkarılmıştı.

Şehirler

Orta Çağ şehri, askerî, siyasî ve idarî bir merkezden çok, ekonomik ve kültürel bir merkez olması nedeniyle kadim selefinden önemli ölçüde farklılaşmıştı.

Giderek artan sayıda erkek ve kadın zanaat alanında iş bulduğu için, tarımsal artı ürün, göçmen köylülerden oluşan ve sürekli çoğalan bir kent nüfusunu besledi. Kimi zaman büyük ölçülere ulaşan yeni kiliseler (katedraller) gibi projeler, işgücüne yönelik talebi getirdi. Yayılan ticaret ağı kalabalıkları, pazar ve fuarlara, sarraf ve para tüccarlarına itti. Şehir, etrafındaki kırsal alana hâkimdi ve beraberinde entelektüel uğraşlarla, dolayısıyla hukukî öğretim, bilgi, uygulama ile canlı ekonomik etkinliklere bağlı yeni bir toplum meydana getirdi. XI. ve XII. yüzyılların hem toplumsal hem de politik açıdan en gelişmiş kent akımı, kuzey Fransa'da, özellikle kuzey ve orta İtalya'da kendini açıkça hissettiren toplumsal hareketti. Şehrin yönetimi kent konseyini oluşturan, ekonomik yaşamı ve şehir sorunlarını düzene

koyan, vergileri toplayan bir grup vatandaşın eline geçti. Statü açısından hukukî farklılıklar, gerçekte insanları aşamalı bir hiyerarşi içinde sıralasa da, güç en azından teorik olarak eşit olan vatandaşların ellindeydi.

Kent yaşamının baskın aktörü tüccardı; özellikle, yabancı ve kimi zaman çok uzak ufuklara açılan büyük ölçekli ticaretle uğraşan tüccar. Kent muhayyilesini besleyen güçlü bir küçük-kent vatanseverliği ortaya çıktı. Orta Çağ kentleşmesi, şehrin olumlu bir imgesi üzerine kurulduğu için kazanç, iş ahlâkı ve güzellik, temizlik ve düzen duygusuna odaklanan yeni değerler ortaya çıktı. Pek çok Orta Çağ kadını ve erkeği şehirlerini, abideleriyle birlikte güzellik ve zenginlik mekânı olarak kabul etti; üstelik buralar, duvarları içinde güvenli bir sığınak sunan mekânlardı.

Ayrıca şehir, sakinlerine yeni toplumsal dayanışma biçimleri sundu. Esasen bunlar ilk başta meslekîydi. Kentli zanaatkârlar oldukça yapılanmış "esnaf birlikleri" hâlinde örgütleniyorlardı. Ancak daha büyük şehirlerde düşük seviyedeki işçiler, gelişigüzel bir istihdam ve sadece yevmiyeye tâbi vasıfsız bir işgücü, arada sırada şiddete başvurmak dışında başka hiçbir savunması olmayan proleter sol hâlinde bir araya toplandı. İlk gerçek grev, XIII. yüzyılın ikinci yarısında kuzey Fransa ve Flandre'da patlak verdi. XIV. yüzyıldaki kriz, işsizlik afetinin yanında yoksulluğu, sefaleti, evsizliği ve dilenciliği, çocuk suçlarını ve fahişeliği getirdi; bu, kent atmosferini giderek gölgeledi. 1378'de Floransa'da *ciompi*lerin (yoksul işçilerin) büyük başkaldırısı ile kent ayaklanmaları ve devam eden isyanlar alevlendi. 1358'de Fransa'da *jacquerie* ya da 1381'de İngiltere'nin *Köylü İsyanı* gibi kırsal başkaldırılar bir başka toplumsal gerilim şeklinde kendini gösterdi.

Diğer dayanışma bağları, dinsel çizgiler boyunca ilerletildi. Meryem, Kutsal Ruh ya da çeşitli azizlerin himâyesi altında konumlanan Kilise sorumluluğundaki yerleşim birimi grupları ve Kilise dışındaki din kardeşliği arttı. Dinsel düşünceye dayalı bu tür örgütlenmeler kardeşlere, toplu halde yapılan ibadetin verdiği avuntu, sıkıntı durumunda destek, üyelerden birinin ölümünde onun cenaze töreninin düzenlenmesi ve ölüm sonrası (*post mortem*) dualaların edilmesine katılım imkânı sağladı. XIII. yüzyılın başlangıcıyla yeni dinî tarikatlar, artık insanlar arasında, şehirlerde toplandı. Bunlar dilenci tarikatlardı (Dominikler, Fransiskenler, Augustinyen Biraderler ve Beyaz Biraderler). Bunlar kendilerini yeni bir kent ortamı içinde Kutsal Söz'ü vaaz etmeye adadılar, kentin iş ve para sorunlarının âdil biçimde karşısında durdular; şehrin yaşamını günahtan arındırıp fedakârca yardımda bulundular.

Ayrıca şehir yaşamı, Kilise tarafından yerine getirilen kutsal ayinsel programa paralel olarak, tüccarların ihtiyaçlarına ve şehir faaliyetinin ritmine daha iyi uyum sağlayan saatleri göstermenin daha rasyonel ve daha düzenlenmiş bir aracı ile zamanın akışı için yeni bir ölçü getirmişti. Çanlar artık dünyevî çan kulelerinden çalmaktaydı; XIII. yüzyılın sonundan itibaren ise mekanik saatler çalmaya başlamıştı.

Üstelik XII. yüzyıldan sonra şehirler kendi başlarına kültürel merkezler hâlini aldı. Ortaya çıkan kent okullarında verilen yeni öğretim artık nasıl okunacağını, yazılacağını ve hesap yapılacağını sıradan halka öğretiyordu. Ekonomik yenilenmenin ardından, hukuk sahasında bir sürü yeni uğraş dalıyla birlikte hukukî yenilenme ortaya çıktı; noter sayısında güney Avrupa çok büyük bir yükselişe şahit oldu.

Feodalizm

Orta Çağ'ın V. yüzyıldan IX. yüzyıla uzanan ilk dönemi boyunca, kendine ait bir toplum tipi ve değerler ölçeği olan bir üretim tazına bağlı şekilde yeni bir tarihsel sistem ortaya çıktı; bu, *feodal* sistemdi.

Roma İmparatorluğu'nun yıkılışından beri insanların birbirleriyle ilişki kurma şekli değişmişti. Roma zamanında önemli olan ilişki, bireyin devletle, imparatorlukla olan ilişkisiydi. Merkezî otoritenin yokluğunda önemli olmaya başlayan şey ise, tabir o devirde yaşayanlar tarafından bilinmese de, bizim tarafımızdan *feodal* diye bilinen bir sistem içerisinde insanların birbirleriyle olan ilişkisiydi. *Feodalizm*, genel anlamıyla, Orta Çağ'da Avrupa'da yaygın olan güçlü toprak sahibi lordların sıkı bir toplumsal hiyerarşi içerisinde bir dizi mevkii elinde tutan daha alt tebaaya ayrıcalık dereceleri bağışladıkları bir toplumsal örgütlenme sistemidir.

Pratikte bir bölge ya da ülkeden diğerine değişmekte olan bu terimin bu tanımı mutlak değilse bile feodalizm, temel olarak bir kişinin diğerinin, daha kuvvetlinin *vassal*i (*fidele*) olduğu bir hiyerarşik sistemdi. Kral, imparatorun vassaliydi, aristokratlar kendi vassalleri olan şövalyelerin lorduydu, özgür köylüler şövalyenin vassaliydi, onların altında, kümenin dibinde de tarım işçileri ya da serfler vardı. Böylece bu sistemde herkes, kendi konumunu, tüm hayatı boyunca aynı kalan konumunu, biliyordu. Her şeyden önce Orta Çağ'ın karmaşık toplumsal ağı içerisinde diğerleriyle olan ilişkisinin ne olduğunu biliyordu.

En güçlüden en fakir ve zayıfa kadar herkesin katkıda bulunacağı iki şey vardı; toprak ve askerlik. Lord, vassaline çalışması ve yaşaması için ödünç toprak veriyor, vassal de efendisine, çoğunlukla savaşta, sadakat ve hizmetini sunuyordu.

Vassallik töreni Fransa'da VIII. yüzyılın sonunda sistemleştirildi. İnsanlar buhranlı zamanlarda feodalizmin güvenlik sağlamanın bir yolu; akınlar ve kanunsuzlukla ilgilenecek yerel milis oluşturmanın vasıtası olduğunu gördüler. Savaşçı büyük bir şövalye sınıfı devam ettirilecekse, feodal sistem mutlak bir gereklilikti. Donanım, maiyet ve şatoların idamesi çok pahalıydı ve feodalizm bunların desteklenebileceği bir çerçeve sağlamaktaydı. Sistemin ilk belirtileri kuzeybatı Galya'da, Fransa'da ortaya çıktı, ancak hızla Rhein'e ve Avrupa'nın geri kalanına yayıldı. IX. yüzyıl da Charlemagne'ın şövalyeleri, bunu kuzey ve orta İtalya'ya götürdü ve 1066'da, Hristiyanlığın geri kalanından epey sonra bu sistemi İngiltere'ye götüren Fatih William idi.

Gelişmesinin nedeni, başka şeylerin yanı sıra Avrupa'da güç temelindeki kaymadaydı. X. yüzyıldan sonra lordlukların ortaya çıkması, şatoların ve tahkim edilmiş kentlerin inşa edilmesi, insanların daha önceki krallar ve kontlar tarafından kullanılan güçlü merkezî otoriteye giderek güvensiz hâle gelmesi kadar, çeşitli akıncıların -Viking, Macar, Müslüman- saldırılarından korunmak için güçsüz oldukları korkusunu da yansıtmaktadır. Stratejik konumdaki üstün noktalarda ortaya çıkan şatolar, tahkim edilmiş kent ve köylerle birlikte insanları güvenlik ve geçimlerini kazanmak için cezbeden güç merkezleri hâline geldiler.

Şatoların taş duvarlı, kuleli, tahkim edilmiş korunaklar hâline gelmesi, yerel halk için bir merkez sağlamıştır. Lordlar toprağa sahipti ve kendilerine sadakat yemini eden herkes ve diğer özgür insanlar üzerinde tam bir yetki kullanmaktaydılar. Vergi toplama ve yargı gücünü kullanma hakları vardı. Vasallerinden, şatonun idame ettirilmesi ya da toprakta çalışma biçiminde fiilen dayatılan emek hizmeti almaktaydılar. Vasaller, lordun değirmenlerini, fırınlarını, hem de onun fiyatıyla kullanmak zorundaydılar.

Feodalizm Avrupa'ya farklı zamanlarda gelse bile 980-1030 arasındaki elli yıla feodal devrim dönemi olarak bakılabilir. Şövalyenin rolü bu dönemde değişti. O zamana kadar şiddetli bir belâ ve düzensizlik getiricisiydi. Kilise savaş lordlarının amansız şiddetine son vererek bu imajı değiştirdi. Şövalyelik, ancak dinî memurların yerine getirdiği bir tören ya da ritüelin ardından kabul edilebilen bir tür cemiyet hâline gelerek resmileşti. Şövalyenin silâhları kutsanıyor ve o, Kiliseyi, zayıfları ve fakirleri korumak için yemin ediyordu. Böylece XII. yüzyılın sonunda şövalye hem ahlâkî, hem de dinî olarak ideal bir kişi hâline geldi; zarif aşk, şeref ve erdem çağrışımlarıyla şövalyelik kavramı, ilham alınacak bir şey olarak ortaya çıktı.

Feodalizmin doğuşu bir nüfus artışı döneminin başlamasıyla çakışmıştır. X. yüzyılda Avrupa'da yaklaşık otuz sekiz milyon insan vardı ki, bu XIV. yüzyılda yetmiş beş milyonun üzerine çıkmıştır. Daha iyi çiftçilik, daha fazla insana bakılabileceği anlamına gelmekteydi. Böylece çalışacak daha fazla insan vardı. İşçi sayısından ayrı olarak birkaç faktör nedeniyle verimlilik de artmıştı: Birincisi, ilerleyen demir işçiliği teknikleri daha iyi aletlerin yapılmasına izin verdi ve pulluk parçaları, nal ve çivi gibi aksesuarları bulunur kıldı. Atın çektiği ağır pulluğun icadı, daha önce sürülmesi imkânsız olan daha verimli, alçak alanların kullanılmasına müsaade etti. Nadas alanını yüzde elliden yüzde otuza indiren üç yıllık ekin rotasyonu önemli bir etki yaptı. Yulaf gibi ilkbahar ekinlerinin ekilmesi de mümkün oldu. Yulaf elde edilmesi, daha verimli at yetiştiriciliğine yol açtı.

Karolenj Avrupası esas olarak, nüfusu olmayan ve gelişmemiş uçsuz bucaksız alanlarla ayrılmış aşırı ormanlık alanlarda ve cemaatler içerisinde yaşayan insan gruplarından müteşekkildi. İnsanlar orman kaynaklarıyla, avcılıkla, toplayıcılık-

la ya da domuz yetiştiriciliğiyle geçinmekteydi. Artık bu kadar çok insanla ormansızlaştırma mümkündü. Kıtanın kuzey ve orta bölgelerinde açık-tarla sistemi popüler hâle geldi; her tımar ya da köy, aileler tarafından şeritler hâlinde tarım yapılan geniş birçok tarlaya sahip oldu.

Çiftçilikteki ilerlemeler, toplumsal ve kültürel devrime yol açtı. Tahıllar ormandan elde edilen yiyeceklerin yerine geçince, insanların yeme alışkanlıkları değişti. Ekilmek üzere orman ve bataklıklardan toprak ıslah edildi ve insanlar Hristiyanlığın hudutlarını genişleterek taşınmaya başladılar. Büyük sayıda köylü Almanya ve Felemenk'ten Elbe'nin ötesindeki seyrek nüfuslu topraklara, özgürlüğün olduğu, köylerin bağımsız, daha da önemlisi kiraların düşük olduğu doğuya göç etti.

Şövalyelik Kurumu

Şövalyelik, XIII. yüzyılda Batı dünyasının tümünde sınırları iyice belirginleşen bir tabaka olarak ortaya çıkmaktadır. Soyluluk fikri, sonunda şövalyelik fikri ile birleşmiş ve XIII. yüzyılda şövalyeliğe mensubiyeti ifade etmek üzere herkes tarafından Latince kökenli bir kelime olan *miles* (veya bunun karşılığında kullanılan *nobilis*, *milites* vs.) ile ifade edilerek kullanılmıştır.

Feodal toplumun belirleyici niteliklerinden biri de askerî vassalleri ve onların şeflerinden meydana gelen profesyonel bir savaşçılar zümresinin oluşmasıydı. Aslında sınıf sistemi ile politik-askerî sistemler, Avrupa feodal ekonomisinin içine işlemiş durumdaydı. Bu sistem de ahlak ve normlarla çok yakından ilgilidir. Daha VIII. yüzyılda atlı hücum süvarileri ile yaratılan bir savaş tarzı ortaya çıkmış ve feodal sistemin tamamlanmasında önemli rol oynamıştır. Bu da daha önce Orta Asya'da yaygın olan üzenginin Avrupa'ya gelmesi ile bağlantılıdır. Üzengiden önce biniciler yeterince denge sağlayamadıkları için at, savaşlarda etkili bir araç olamıyordu. Yeni koşum takımları, demir nallar, üzengi ve atlı hücum süvarileri, Avrupa'da soylu ve şövalye sınıflarının köylü ve krallar karşısında güçlenmesini sağlayarak feodal yapının şekillenmesinde rol oynamıştır. Şövalyeliğin sosyal bir sınıf olarak ortaya çıkması da Feodal Çağ'ın mantığı içerisinde anlaşılabilmektedir.

Şövalye at üzerinde tam donanımlı savaşçı demekti. Birinin şövalyesi demek, ondan bir *fief* alıp hizmetle yükümlü hâle gelmek demekti. Daha önce kral ve soylular arasında ömür boyu bir sözleşme olarak düzenlenmekte olan *benefice*'e benzemeyen *fief*, miras yolu ile aktarılabilmekte, bir yandan soylu sınıfının devamını güvence altına alırken, diğer yandan da hükümdarlara güç vermekteydi. Oysa XII. yüzyıl ortalarında tamamlanacak şekline göre bu yetmeyecek, onlar artık aynı zamanla bir tarikat meydana getireceklerdi. Zira kılıç kuşanma törenleri, önceleri bir şövalyenin eliyle yapılırken, XI. yüzyılda bir kilise rahibi yönetiminde bir dinî tören olarak şekillenecekti. Bu kılıç kuşanma törenlerinde de Orta Çağ'ın temel karakteristik terimlerimden biri olan "yemin" karşımıza çıkmaktadır.

Daha önceleri toplum içinde genel olarak uygulanan silah kuşanma, kılıç kuşanma törenleri, XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dar bir zümrenin şövalyeliğe giriş törenine dönüştürüldü. Bu törenlerde ya "soylu" çocukları belli bir yaşa geldiklerinde, ya da nadir olarak onların arasına servet ve güçleri ile giren "şanslılar"ın çocukları kılıç kuşanırlardı. Feodal Çağ boyunca şövalye teriminden anlaşılan önce fiilî bir durum; bazen bir hukuk bağı, fakat her zaman kişisel bir bağ idi. Bu çerçevede fiilî soyluluk, hukukî bir şekle dönüşmüştür. Kutsal topraklarda yeni kurulan yerleşme alanlarının korunması amacı ile 1119 yılında kurulan *Temple* (Tapınak) tarikatı, giysi, silah ve toplumsal mertebe bakımından farklı iki savaşçı kategorisi içermekteydi. Yukarıda "şövalyeler", aşağıda basit çavuşlar; beyaz pelerine karşılık boz pelerinler. Beyaz pelerin giymek ve silah taşımak, irsî bir ayrıcalık hâline dönüşecektir. 1130 ile 1250 yılları arasında Frederic Barbarossa başta olmak üzere birçok kral, köylülere şövalye silahları olan kılıç ve mızrak taşımayı yasaklarken bir taraftan da ataları şövalye olanları "meşru şövalye" saymaktaydılar.

Böylece şövalye sınıfı için sadece şövalye çocukları kabul edileceklerdi. Ancak XII. yüzyılda ortaya çıkan kentsel vatandaşlık kurumu mensupları, kendi çocukları için şövalye unvanı almanın yollarını buldular. Fransa Kralı Saint Louis'den itibaren ve daha sonra Capet hanedanı çevresinde, başlangıçtan itibaren "soylulaştırma" belgeleri ortaya çıkmıştır. Bazen krallar savaş meydanlarında cesaret gösterilerinde bulunanlar için de, antik âdetlerde olduğu gibi, bu hakkını kullanabilirdi.

Böylece doğumları itibarı ile buna layık olmayanlara da bu hakkın tanındığı görülmektedir. Bu şekilde verilen şövalyelik, "kılıç kuşanma" törenleri ile krallara para üreten bir sisteme de dönüşebiliyordu. XIII. yüzyılın son yıllarında evrim hemen her yerde tamamlanmıştı. Artık soyluyu yaratan, eski tarikata girme ayinleri olmayıp bunu irsî olarak iddia edebilme imkânına sahip olmaktı. İngiltere'de de *vassalite* ve şövalyelik kurumları tamamen kıtadan ithal edildiği için aynı çizgide ilerlemiştir. Yine de XIII. yüzyılın sonlarından XIV. yüzyılın başına kadar geçen sürede şövalyelik töreni seyrek uygulanmış, sonra da köhnemekte olan bir gösteriş türü olarak bir köşeye atılmıştı.

Kara Ölüm/Veba

Orta Çağ tarihin en öldürücü salgın hastalıklarından birisi olan *Kara Ölüm*, Kıta nüfusunun yüzde otuzu ile ellisi olan tahmini elli milyon Avrupalıyı öldürdü. 1340 yıllarında Avrupa'ya geldi, 1360'ta, 1369'da ve 1374'te geri döndü; 1700'lere kadar gitmeyecekti.

Hıyarcıklı Veba'nın kökeni hakkında birkaç teori vardır, ancak fareleri istilâ eden pirelerin karnında taşındığına yaygın olarak inanılmaktadır. Muhtemelen ilk kez Çin'de meydana çıkmış ve 13 Ekim 1347'de Messina limanına varan Cenevizli gemiciler tarafından Avrupa'ya getirilmişti. Bir defa İtalya'ya gelince Fransa,

İspanya, Portekiz ve İngiltere'yi vurarak hızla kuzeybatı yönüne yayıldı. 1348 ile 1350 arasında Almanya ve İskandinavya'yı kırıp geçirdi, sonunda 1351'de kuzeybatı Rusya'ya vardı.

Bunun sebebi hakkında çeşitli teoriler vardır. Bu teorilerden birisi, bunun gayet basit şekilde kıtanın aşırı nüfusa sahip olduğu, tarımdaki yeni gelişmelerin insanların daha çok yaşamaları anlamına geldiği için ortaya çıktığını iddia etmektedir. XVIII. yüzyıl sonlarında yazan İngiliz filozof Thomas Malthus, insanların çok çabuk çoğalabildiği ve sayılarının gıda arzını geçebildiği teorisini ileri sürmüştür. Gerçekten de nüfus önceki iki yüzyılda açlık, çiçek ve grip gibi başka salgın hastalıklara rağmen 1315'te elli milyondan 1350'de yetmiş üç milyona çıkmıştı. Sebep ne olursa olsun toplumsal karışıklık muazzamdı ve toplum üzerindeki etkisi ölçülemezdi.

Nüfus kaybı, derin ekonomik ve demografik değişikliklere yol açtı. Ani işçi kıtlığı köylülere güç verdi ve onların hizmeti için toprak sahipleri rekabet etmek zorunda kaldı. Ücretler yükseldi ve çalışma karşılığında köylü sayısını muazzam arttıran özgürlükler önerildi. Yüksek ücretli, geçici, bir işten diğerine atlayan işçiler, daha hareketli bir hâle geldiler ve artık uzun vadeli sözleşmelere dayanmak zorunda değillerdi. Daha az insan, toprağın ucuzlamasına ve herkes için daha fazla yiyeceğe neden olan daha fazla bereketli toprak anlamına geliyordu. Et ve süt ürünleri tüketimi arttı ve Almanya gibi ülkeler ve İskandinavya ulusları, sığır eti ve tereyağı ihraç etmeye haşladılar. Bütün bu gelişmelerin vebadan bir yüzyıl sonra önemli bir nüfus artışıyla birlikte yararlı, uzun vadeli etkileri olacaktı. Elbette değişimin çoğu, ücretleri kontrol etmek ve kazançları veba öncesi seviyesinde tutmak için her çabayı gösteren üst sınıfların hoşuna gitmemişti. Bu çabalar, bazen XIV. yüzyılın çoğunu nitelendiren türden toplumsal huzursuzluklara yol açarak çeşitli derecede başarılara ulaştı.

Veba dehşetinin XIV. yüzyıl insanlarının kendi hayatlarını yeniden düşünmelerine yol açtığından kuşku yoktur. Ölüm fazla alışıldık, varlığın günlük bir parçası hâline gelmişti ve hiçbir şey artık eskisi gibi olamazdı. Birkaç yıl içerisinde kültürel bir hareket kendi fikirlerini batı Avrupa'da neredeyse veba salgını kadar hızlı bir şekilde yaymaktaydı. Dünya, bilim, sanat, eğitim ve sayısız başka alandaki büyük gelişmelerle entelektüel bir dönüşüm yaşamak üzereydi. Bazen görkemli, ama daha çok şiddet dolu olan Orta Çağ, yeni bir çağın, *Rönesans*'ın ihtişamına yol açmak üzereydi.

Eğitim, Bilim ve Teknolojik Buluşlar

Hristiyanlık açık bir biçimde eski pagan dünyasının felsefesini reddetmiş olsa da, yine de hem Grek Aristoculuğu'ndan gelen ansiklopedik bilgi düzenini ve diğer entelektüel araçları, hem de özellikle Romalıların Eski Yunan'dan miras aldıkları müfredat programını benimsemişlerdi. Kilise Papazları kendi kültürel dilleri olarak Latinceyi korumuş ve Yedi Temel Bilim (dilbilgisi, belagat ve diyalektik derslerini kapsayan *trivium* ile aritmetik, geometri, astronomi ve müzik derslerini kapsayan *quadrivium*dan oluşur) olarak bilinen sistematik sınıflandırmaya yer vermişlerdi.

Karolenj Rönesansı, yürürlükte olan Latincenin kullanımını sadeleştirip, birçok klasik yazarın çalışması yanında kitapları araştırıp incelemeye dayalı bir kültürü yeniden ortaya koydu.

Orta Çağ Hristiyanlığının düşünce sisteminin yapısı, manastıra bağlı Cassiodorus ile özellikle, hem heretik Arian kralı Theodoric'e bağlı bir memur, hem de kendi başına önemli bir filozof ve mantıkçı olan Boethius (480-525) gibi VI. yüzyıl İtalyan düşünürleri tarafından oluşturulan klasik temellere bağlıydı. Boethius'un, âdeta neo-Platonik bir tattaki *Felsefenin Tesellisi*, daima neo-Platonik gelenekte demlenmiş bir hâlde kalmış ve daha sonraki Orta Çağ düşünüşündeki klasiklerden biri hâline gelmiştir. Karolenj çağı boyunca ve hemen öncesindeki yıllarda Britanya adalarından gelen Hristiyan düşünürlerinin katkıları, en az onunki kadar önemliydi. Bu kişiler arasında, erken dönem İngiliz Kilisesi'nden hem bir doğabilimci, hem de önemli bir tarihçi olan Saygın Bede (673-735), Charlemagne'ın eğitim reformlarını Kıta Avrupası üzerinde yayan bilgili bir hatip olan Alcuin (735-804) ve bütün Orta Çağ'ın en büyük filozoflarından birisi olan IX. yüzyılın John Scotus Erigena'sı vardı. İtalya'da ise, Monte Cassino'da bir keşiş olan ve kendisini Orta Çağ Hristiyanlık ilminin dokusuna *Germanik* bir bileşen olarak ekleyen Lombard kronikçi Diyakoz Paul (720-800) bulunuyordu.

Kısas ilminde geç dönem klasik antikitenin ansiklopedik geleneği özellikle, *Kökenler Kitabı* ya da *Etimolojiler* adlı eserinde, İspanyol piskopos Sevillalı Isidore (570-636) tarafından ve daha sonra Fulda'nın başkeşişi ve ardından Mainz'ın başpiskoposu Alman Benediktin keşiş Rhabanus Maurus (780-856) tarafından Hristiyanlaştırma tarzında sürdürülüyordu.

Batı Hristiyan dünyası, İspanya ve güney İtalya boyunca Grek ve Arap etkisine maruz kalmıştı. XII. yüzyılda Norman krallarının, XIII. yüzyılda ise İmparator II. Friedrich'in egemenliği altında olan Palermo sonrasında Salerno ve Montpellier'deki tıp öğretimini teşvik eden Grek, Arap ve Latin kültürlerinin birbirinin içinde eriyip kaynaştığı bir yer hâline geldi. Bir İspanyol seferi, XI. yüzyılın başında, tarihî önem taşıyan 1000 yılında Papa II. Sylvestrus olarak papalık yapan Gerbert

d'Aurillac'ın ansiklopedik bilgisine ilham olmuştu. Bilimsel ve entelektüel değiş-tokuş, çevirmenlerin temel rolüne çok şey borçluydu. En azından XIII. yüzyıla dek entelektüel yaşam, Toledo, Narbonne ve Troyes gibi şehirlerdeki gelişen ilim merkezlerine sahip olan Hristiyanlar ve Yahudiler arasında sıkça yaşanan temaslardan da yararlandı.

Normandiya'da Le Bec'in başkeşişi, sonradan Canterbury başpiskoposu (1093-1109) olan İtalyan Aostalı Anselmo skolastik felsefenin, yani Anselmo'nun, *Fides guarens Intellectum* (Akıl arayışında İnanç) şeklindeki ünlü tanımına göre inanç gerçeğini aklın ışığında kanıtlama girişiminin gerçek kurucusuydu. Bu yaklaşım, Avrupa düşüncesi için son derece önemli bir kılavuzdu. XII. yüzyılın ihtişamlı zihinsel mayası, entelektüel hayatı manastır hayatından kent okullarına doğru kaydırdı. Zira bu, Laon ve ardından Chartres gibi merkezlerde parlayan ve öğretisinin Hristiyanlık felsefesinin tam kalbinde Doğa'nın olduğunu kabul ettiği teoloji yüzyılıydı. Paris'te Nötre Dame'ın Katedral Bölümü kendi içinde *Saint Victor* olarak bilinen ünlü okulu barındırıyordu. Yine aynı yüzyılda, hukuk çalışmasında önemli bir canlanma görüldü. Bologna Üniversitesi, hem eski Roma hukukunun yeniden canlandırılmasına, hem de Kilise hukukunun gerçek doğumuna maddî destek sağlamıştı. Son olarak XII. yüzyıl, Sokratik geleneğin, Kutsal Kitap'ın "Tanrı, insanı kendi suretinde yarattı" iddiasına uygun olarak Hristiyanlaştırdığı, kendine özgü bir Hristiyan hümanizm biçimini ortaya çıkardı.

XII. yüzyılın kentli entelektüelleri meslek sahibi olmuşlardı. Öğretmenleri ve öğrencileri bir araya getiren loncalar, üniversiteleri meydana getirdi. Bunlar, ister papaz sınıfından ister dışarıdan olsun, yerel ya da bölgesel güçlerden özerkliği korumak için Papalık desteği almaya çalıştılar. Ayrıca sınavdan sonra mezun ve doktora dereceleri de veriyorlardı. Bu, Avrupa'nın doğuma değil de sınanan değerlere dayalı ilk sosyal ilerleme örneğiydi. Temel bilimler, tıp, Roma hukuku, Kilise hukuku ve teoloji fakültelerinden oluşan bu yeni üniversiteler, programlar hazırladılar ve otorite ile aklın, hem sözlü derslere, hem de kitap araştırıp incelemeye başvurarak birleştirildiği skolastik yönteme göre eğitim verdiler. Üniversitelerin kapsamı uluslararasıydı. Öğretmenler ve öğrenciler üniversiteler arasında dolaşıyorlar, Latince yazıyorlar ve iletişimlerini Latince yapıyorlar, önemli enstitülerde bütün Batı Hristiyan dünyası içinde geçerli kabul edilen doktora dereceleri alıyorlardı. Her bir enstitüdeki öğrenciler, çağdaş anlamdaki *milliyetçilik*ten çok, kendi ortak coğrafî kökenleri nedeniyle milletlerine göre sınıflandırılıyordu. Daha yoksul öğrenciler, kolejlerde hem konaklama hem de çalışma kurslarını temin eden burslar aracılığıyla üniversitelere kabul ediliyordu. XII. yüzyıl müderrisleri, maaşlarını öğrencilerin giriş ücretlerinden alırlardı. XIII. yüzyıldakiler ise sadece önemsiz ücretler alıp, Kilise bağışlarıyla yaşayan papazlardı. Ancak XIII. yüzyılda Paris Üniversitesi *seküler* papaz hocalar ile *daimî* papaz hocalar, yani iki tarikatten,

Dominikenler ile Fransiskenlerin birinden gelen hocalar arasındaki şiddetli çatışmaya tanık oldu. Daimî hocaların öğrettiği yeni düşünceler öğrenciler tarafından büyük bir beğeniyle karşılandı. Fakat, sadece daimî hocaların ortaya çıkardığı rekabet nedeniyle değil, aynı zamanda bu düşünceler daimî hocaların ortak dayanışmalardan çok ilk önce kendi tarikatlarına sadâkat borçlu olmaları nedeniyle *seküler* âlim meslektaşlarının nefretlerini üstüne çekti.

XIII. yüzyılda Paris'teki en ünlü üniversite âlimleri, bir yanda iki Fransisken, İngiliz Halesli Alexander ve İtalyan Saint Bonaventure ile diğer yandan iki Dominiken, Alman Albertus Magnus ve İtalyan Saint Thomas Aquinas'tı.

XIII. yüzyıldan itibaren varlığını günümüze dek sürdürebilmiş üniversiteleri İtalya (Bologna), Fransa (Paris, Orleans, Toulouse ve Montpellier), İngiltere (Oxford ve Cambridge) ve İspanya'da (Salamanca) kuruldu. Ancak, Almanya (Heidelberg, 1386), Bohemya (Prag, 1348), Polonya (Cracow, 1364), İskoçya (St. Andrews, 1413), Brabant (Louvain, 1425), Portekiz (Lizbon ve Coimbra, 1290), Avusturya (Viyana, 1365), Basel (1459), İsveç (Uppsala, 1477), Danimarka (Kopenhag, 1478) ve Hristiyan dünyasının diğer yerlerini içine alan Avrupa'nın geri kalan bölümünde üniversitelerin kurulması XIV. yüzyılda yaygınlaştı.

Summae olarak bilinen önemli sentez eserlerde ifade bulan ve uygun şekilde düşünce katedrallerine benzetilmiş olan XIII. yüzyılın yeni teolojik hümanizmi, temel bilimler üzerine verilen önceki üniversite eğitiminin gözden düşmesine neden oldu. Ancak bu eğitim felsefeyle rekabeti içinde düşüşe geçerken, teoloji fakülteleri de giderek artan şekilde baskı yapmaya başlamıştı (1270 ve 1277'de Paris piskoposu, kendi şehrindeki üniversitede öğretilen geniş bir düşünce listesinin kullanımını yasaklıyordu). Tıp ve hukuk, zamanla dinden ayrı bir disiplin hâlinde geliştiler, böylece yeni seçkinlerin eğitiminde oldukça önemli bir toplumsal rol oynadılar.

Yine de, XII. yüzyılla birlikte inanç ve akıl arasında kurulan denge, Orta Çağ düşüncesinin aklın emirleri ile kalbin emirlerini ahenkli hâle getiren araç Avrupa'nın geleneksel tutumuna bıraktığı en iyi miras oldu.

Orta Çağ'ın temel hammaddesi ağaçtı ama taş ve demir de kullanılmaya başlanmıştı. XIII. yüzyılda demir, kurşun, bakır ve kömür madenlerinin kullanımı genişlemişti. En önemli enerji kaynağı, değirmenlerden elde ediliyordu. Hem kasabadaki, hem de ülkedeki su değirmenleri, demirhanelere ve çırpma, sepileme, mayalama, biçme, kâğıt yapımı ve benzeri aktivitelere güç sağlıyordu. Yel değirmeni XII. yüzyılın sonlarında ortaya çıktı. Böylece değirmen, gerçek bir endüstriyel makine hâline geldi. Ulaşım ancak yavaş yavaş gelişti. Tüccarlar, konvoylar hâlinde örgütlenme yoluyla daha fazla güvenlik elde ettiler. En önemli buluş, denizcilik tekniklerinde ortaya çıktı: Gemilerin tonajı arttı ve daha sağlam, çok daha pratik

ve hareketli dümenler, eski yan dümenlerin yerini aldı. Gelişmiş donanıma Latin yelkeni eklenmişti. Pusulanın yayılımı haritaların çok daha iyi şekilde çizilmesine olanak tanırken, yıldızların açısal yüksekliğini ölçen usturlap ve diğer araçlar da fazlasıyla geliştirildi. Orta Çağ'ın son dönemindeki Avrupa gemileri, engin denizlere açılmayı göze almaya hazırdılar ve soğukların başlamasıyla mutlaka demir atmak zorunda değillerdi. XV. yüzyılın sonlarına ait, hem savaş gemilerinin hem de ticaret gemilerinin yapıldığı ve tamir edildiği gerçek bir tersane olan Venedik arsenali, Avrupa'nın ilk çağdaş endüstriyel girişimi oldu. Avrupa, XVI. yüzyılın bitişiyle birlikte dünyayı keşfedecek ve fethedecek teknik araçlara sahipti.

Çiftçilikteki ilerlemeler arasında, tekerlekli sabanın, tapanın, atların nefes borusuna baskı yapmayı önleyen koşum takımının ve ekilmiş toprağın oldukça genişlemesine olanak tanıyan üç yıllık süreçle ürün rotasyonunun benimsenmesi gibi bir dizi yeni âlet ve yöntemle birlikte, el âletlerine yönelik olarak demirin kullanımı sayılabilir. Daha rasyonel ve daha bilgili çiftçiliğe yönelik eğilim, XIII. ve XIV. yüzyıllarda, tarımsal incelemelerin ortaya çıkışı ve doğal gübrelerin artan kullanımında kendini gösteriyordu.

Yel değirmeni ve onun getirdiği farklı kullanımların yanı sıra, zanaat alanındaki ve endüstriyel tekniklerdeki başlıca yenilik, XIII. yüzyılın sonuyla tanınmaya başlanan dikey pedallı dokuma tezgâhı ya da çıkrıktı. İnşaat alanlarında, manivela gücüne yönelik çeşitli aygıtlar mükemmelleştirildi ve el arabası ortaya çıktı. Diğer pek çok toplumdaki gibi askerî talep, teknik ilerlemeyi teşvik etti. Ağaçtan yapılmış ağır kuşatma makineleri çağı, yerini, XV. yüzyılın sonuyla birlikte özellikle Lombardiya ve birkaç Germen bölgesinde metalürjiyi körükleyen ağır silahlara bıraktı.

Sürekli bir hareketin, dalgalı olana dönüşmesini ve böylelikle çekiç, tokmak ve tokaçları çalıştırmak için su basıncından yararlanılmasını sağlayan dirsekli makara mili, göze çarpan bir buluş oldu. XIV. ve XV. yüzyıllarda estetik ve bilgi dünyasını birbirine bağlayan iki teknolojik yenilik, geleceği parlak bir uygulama alanı oluşturdu: Vitray sanatının bir türevi olan pencere camı ve yükselen kitap talebine karşılık üretimi hızla artan kâğıt.

Burada söz konusu olan, Avrupa uygarlığında statüleri küçümsenen ya da en azından ikinci sınıf görülen zanaatkârın ya da ağır işçinin kabul edilen rolü ile gerçek ismini saklama ve toplumsal sıradanlık hâlinden kurtulmuş bir konumdaki tanınmış bir birey olarak sanatçının kabul edilen rolü arasındaki belirsiz ve oldukça hassas sınırdı. XII. yüzyıl, meşhur *temel bilimler*in yanı sıra çiftçiliği, inşaatçılığı, metal işçiliğini, silah ve zırh yapımını ve benzerlerini içeren bu tür zanaat ve teknikleri açıklamaya yönelik olarak *mekanik bilimler* kavramını getirdi. Gotik oymacılık, Batı Avrupa'nın aktif ve düşünceye dayanan yaşamı arasında devam eden tartışmasına maddî bir biçim kazandırdı.

Ticaretteki teknik ilerlemenin belirgin bir kültürel bileşeni vardı. Ticaretle uğraşanlara yönelik elkitaplarının yazılması ve kredi mektubunun yaygınlaşan kullanımı ile birlikte, her işlemi iki defa gösteren defterin tutulmasını içeren muhasebecilik, tüccarın yararlanabileceği yeni bir bilgi düzeyinin sonucuydu ve muhasebeciliğe daha fazla talebi artırdı. Okuma, yazma ve aritmetiği içeren ortak beceriler, ticaret ve kültür dünyalarının giderek yakınlaşmasını sağladı. Geç dönem Orta Çağ tüccarı, genel olarak, sanat eserlerini takdir eden ve çoğu kez maddî olarak destekleyen kültürlü bir bireydi. Aslında, kendisi de pekâlâ gerçek bir yazar olabilirdi. Özellikle Floransa'da XIV. ve XV. yüzyıllarda, böyle tüccar-yazarların sayısında büyük bir artış görülmüştür.

Sanat ve Edebiyat

Orta Çağ Avrupası, sanat ve edebiyatı adlandırmak için özel sözcüklere sahip değildi. *Sanat* (*ars*, *artis*) zanaatkârlığa özgü, ona yakın bir şey olarak algılanmayı sürdürdü. Bununla birlikte sanat, çok fazla şekilde girift ya da resmedilmiş imge içeriyordu ve bunlar, bu imgelerin önemsiz yansımaları görünümünde olan saklı bir âleme işaret ediyorlardı. Bu yüzden sanat, Orta Çağ insanlığının kendisine baktığı ve onunla dünyaya bakmaya çalıştığı aynaydı. Musevîlik ve İslâmiyet'in aksine Hristiyanlık, insanların hatta insan biçiminde Tanrı'nın figüratif betimlemelerine izin veriyordu. Bu tutum, sanatın Hristiyan hümanizminin temel öğelerinden biri olmasını sağladı.

X. yüzyılın sonlarına doğru taştan kaleler ortaya çıktı ve XI. ve XV. yüzyıllar boyunca bunların mimarî gelişimi, askerî işlevlerin yerini daimî olarak yalnızca bir ikamet işlevine bıraktığını gösterdi; bu şekilde feodal bey giderek Rönesans soylusu ya da prensine dönüştü.

Sanatın peşi sıra iki üslubu, bütün Latin Hristiyanlık dünyasına baştanbaşa yayıldı: XI. yüzyılda ve XII. yüzyılın ilk yarısındaki *Romanesk* ile XII. yüzyılın ikinci yarısından sonraki *Gotik*.

Romanesk yaratıcılık, mimaride olduğu kadar heykelde de oldukça keskindi ve günümüzde çok sayıda Romanesk kilisesinin kendisini içinde bulduğu yapısal temellerini açığa vuracak şekilde o eski süslemelerinin çıkarıldığı sade hâliyle zor anlaşılacaktır. Eskiden Romanesk kiliseleri, boyalı heykeller, nakışlı ve resimli kumaşlar ile örtülü duvarlarıyla oldukça renkli ve süslüydü.

Ancak, XII. yüzyılın ortalarından itibaren, Paris ve banliyölerindeki beşiğinden, sonraki küçümseyici eleştirmenler tarafından *Gotik* olarak adlandırılan yeni bir sanat biçimi yayılmaya başladı; *Gotik*, "barbar" anlamında aşağılayıcı bir terimdi ama XIX. yüzyıl Romantikleri onu övgü dolu bir terime dönüştürmüşlerdi. Bu üslup, binaları daha da yükseltebilen ve kemer yapmada çeşitlilik sağlayan sivri

uçlu kemerle yeni bir mimarî özellik türünü oluşturmuştu. Bu sanatın bir başka işareti, Chartres'deki gibi yükselen vitraylı pencerelerle mütemadiyen daha fazla ışık aramasıydı. Son olarak bu tarzın yapıları, skolastik düşüncenin kendisine benzer şekilde rasyonel bir düzene uymayı hedefliyordu.

Gotik Sanat: Sanat hareketlerini adlandırmak için kullanılan terimlerin tanımlayıcı olmaktan çok genellikle alçaltıcı olması bir vakıadır. Bu tarza karşı derin bir nefret duyan ressam Raphael tarafından adlandırıldığı varsayılan Gotik sanat için de durum böyleydi. Elbette Raphael, büyük bir Rönesans ressamı olarak kendini adamış bir klasikçiydi ve Gotik tarzı onun sevgili Roma uygarlığını yok eden Gotların, "barbar" neslinin işi olarak görüyordu. Gotik sanata yeniden değer verilmesi XIX. yüzyılda gerçekleşti; terim saygıdeğer ve doğru olmasa da tamamen tanımlayıcı hâle geldi.

Gotik tarzın atası bir sanatçı değil, bir patrondu. Başrahip Suger (1081-1151), Fransız bir başrahip-devlet adamı, ayrıca büyük bir tarihçi ve Fransız Kralları VI. Louis (1108-1137) ve VII. Louis'nin (1137-1180) sırdaşıydı. 1122'de Paris kilisesi St. Denis'in başrahibi oldu. Suger'e göre bir derecede İtalya'da Monte Cassino'da ve Centerbury Katedrali'nin muhteşem pencerelerinde görülen yeni tarz *lux continua* (kırılmayan ışık) idi. Bu binalardaki bariz prensipleri 775 yılında bizzat Charlemagne tarafından kutsanmış olan eski St. Denis Kilisesi'ne uygulamaya başladı. Çalışma 1135'ten 1144'e kadar ve bu iş için büyük masraflarla özel olarak getirilen Felemenkli ve İtalyan zanaatkârlar tarafından sürdürüldü. Dönüşüm inanılmazdı. Batı tarafında, bronzdan yapılmış güzel oymalı kapılarla vurgulanan anıtsal yeni bir yüz getirilmişti. Zengin mozaikler içeriye renk katıyordu ve yüksek kaburgalı kemerler, gözleri göğe yükseltiyordu. Hepsinden çarpıcı olanı, kilisenin içine renkli ışıklar saçan, kutsal öyküyü canlı tasvirlerle anlatan ve muhteşem mücevherlerle bezenmiş mihrabı vurgulayan on dört yüksek cam pencereydi.

O zamana kadar (İngiltere'de *Norman* diye bilinen) yuvarlak kemerlerle Roma mimarisinin taklidi olan Romanesk mimari tarzı yaygındı. Oysa Gotik tarzın sivri kemerleri, yuvarlak kemerlere göre birçok avantaja sahipti. Farklı genişlikler çok daha kolay aşılmaktaydı ve duvarları desteklemek için, mimarların ana vurgu olan bir gül pencereyle esin verici cam duvarlar yaratabilmelerini sağlayan kısa payandalar kullanılabiliyordu. Gotik tarz, kısa zamanda doğum yeri olan Paris'ten yayıldı ve Hristiyanlığın her yerinde ibadet edenlere İncil'deki olayların resimleri temin edildi. Resim ve heykelde Gotik tarz ilk kez St. Denis'in tamamlanışından yaklaşık elli yıl sonra ortaya çıktı. Giderek kemerlere, buzlu cam ve ışıklandırılmış elyazmalarına uygulanarak tasvire olan daha doğal bir yaklaşımla niteleniyordu; birkaç yüzyıl öncekinden daha zengin ve düzenli bir toplumun temsilcisiydi. XIV. yüzyılda bazıları tarafından yapmacık görülen, çok daha rafine ve özenli bir tavır aldı ve *Uluslararası Gotik* diye bilinen tarza dönüştü. Karşılığında da Rönesans'ın göz kamaştırıcı başarılarının yolunu açacaktı.

Fransa'da 1144'te Başkeşiş Suger'nin önayak olduğu Saint Denis Manastır Kilisesi, ardından 1164'te Sens'teki yapılar, XII. yüzyılın ortasında Laon, 1163-1200 yılları arası Nötre Dame de Paris, 1194-1220 yılları arası Chartres, XIII. yüzyılda Reims, Amiens ve Bourges, 1282 tarihli Albi; İngiltere'de 1174 tarihli Canterbury, 1192-1235 yılları arası Lincoln, 1220-1258 yılları arası Salisbury, 1185-1190 tarihli Wells; Alman topraklarında Köln'ün 1248'de başlayan bitmemiş katedrali, XIII. yüzyılın ikinci yarısındaki Strasbourg katedrali; Flaman Hainaut'da Tournai (1243-1255); İspanya'da, Toledo, Burgos ve Léon'daki XIII. yüzyılın ortasına ait katedraller Fransız etkisi gösterir. İtalya'da 1296'da başlayan Floransa'nın Santa Maria dei Fiori yapısı gibi eserler, Gotik Avrupa'nın en büyük katedralleridir.

Ayrıca Gotik Alman, özellikle de İtalyan şehirlerinde (Siena, Floransa, Venedik ve benzerleri) kamusal yapılar ya da belediye binaları, kapalı pazarlarda (Ypres ve Varşova'da), soyluların ve prenslerin yerleşimden uzak kalelerinde ya da kentteki konaklarında ve daha zengin şehir sakinlerinin taştan konutları gibi ortak ya da özel kullanımı amaçlayan dinî olmayan yapılarda da gelişti.

Gotik, mimarî açıdan daha fazla başarı gösterdiyse de, heykel ve resimde de (freskler ve minyatürlerde olduğu gibi) hiç de önemsiz olmayan bir ihtişam sergiledi. İtalya'nın buradaki katkısı göze çarpmaktaydı. XIII. yüzyılın ikinci yarısında, Nicolo Pisano ve oğlu Giovanni, heykelde gerçek klasik anıt tarzını gösterdikleri Siena, Pistoia ve Pisa'daki büyük katedral kürsülerini oydular. XVI. yüzyıl Rönesansı, resim alanında Giotto (1266-1337) gibi çok yetenekli bir üstadı selef olarak, yani çağdaş anlamda ilk gerçek sanatçı olarak kabul etti.

Ayrıca, mobilya, resim dokumalı duvar örtüsü, cam kaplar, seramik ve nakışlı eşyalardaki gibi ev sanatları, konutlardaki zarafetin artışına delil olurken, Gotik tarz metal işçiliği, fildişi ve kaymaktaşı oymacılığı denen ikincil sanatlar da çok başarılı oldu; böylece Avrupa'nın yeni gelişen görsel ortamını yarattı.

Son olarak Gotik üslup, bireyin ve özel yaşamın değerini vurguluyordu. Gerçekçi resim sanatı XIV. yüzyılın başlarında ortaya çıktı ve somut teknik ilerleme yağlıboya resmin gelişmesi ve ressam sehpasının kullanılmasıyla oldu. Sanat, bu noktada evin içine girmiş ve her köşesine yayılmıştı.

Bir başka gelişim, hem görsel sanatlarda hem de edebiyatta kendini hissettirdi. Bu, öykü ya da *menkıbe*lere yönelik bir beğeninin geri dönüşüydü. Büyük, yeni resimli tasvirler İsa'nın ya da azizlerin yaşamlarını betimliyor ve zamanın bütünsel dizisini açıklamaya çabalıyordu. Hatta XIII. yüzyılın ortalarında, Gotik sanat kendi biçimini abartma eğilimi gösterdi; bu dönemde dikey sonunda da parlak tarzlarla Gotik'in kendine özgü *Barok* üslubu hâlini aldı. Cüretkâr ama yine de ahenkli bir başyapıt olan, Paris'te Kral IX. Louis için inşa edilen, içinde ona ait sarayda İsa'nın Büyük Çilesi'nin *rölik*lerinin bulunduğu *Sainte Chapelle* ya da Kutsal Şapel, Gotik'teki bu dönüm noktasını haber verir.

Orta Çağ döneminin ortaya çıkış şekliyle ve çeşitli görsel ya da edebî sanatlar aracılığıyla kadın ve erkeğin beş duyusuna gittikçe artan incelik ve sadelikle hitap ediliyordu. Örneğin görme duyusu, resimde gelişimi XIII. yüzyılda başlayan yeni perspektif sanatı ile büyüleniyordu. Koku duyusu, sadece kutsal tütsü ile değil, aynı zamanda "Arabistan'ın bütün parfümleriyle" uyarılıyordu. Tat alma, mutfaktaki yeni karışımlarla tatlanıyordu. Dokunma duyusu, tatlı temaslardan zevk alıyordu. Son olarak, işitme duyusundaki yeni nüanslar, Orta Çağ kadını ve erkeğinin giderek dikkatini çekmeye başladı. Müzik, *quadrivium* bilimlerinden biri olarak kabul ediliyor ve mimarî ile birlikte büyük Avrupa sanatlarından sayılıyordu. Enstrümantasyon, öncelikle insan sesine duyulan yeni taleplerin eşlik ettiği org, lavta, viyola, arp, trompet ve virginalin peş peşe ortaya çıkışıyla yeni bir işitsel zemini oluşturdu. Uzun bir süre boyunca, şarkı söyleme, eski Grek geleneklerinden oldukça etkilenmişti; ama yeni bir şan biçimi tamamen Roman ortamında ortaya çıktı: Bu, Avrupa'ya özgü yayılımının ve popülerliğinin Charlemagne tarafından oldukça cesaretlendirildiği Gregoryen kilise müziğiydi. Çokseslilik, özellikle başta Paris'teki büyük Nötre Dame Okulu olmak üzere XII. ve XIII. yüzyıllarda ortaya çıktı. XIV. yüzyılda diğer sanatların herhangi biri, duyarlılık bakımından genel ilgiyi müzik kadar yansıtmayı başaramazdı; fakat sonuçta ortaya çıkan *ars nova* gerçek bir çağdaş sanattı. Halk müziği akımları, bilgili müzik görünümleri altında varlığını sürdürmeye devam etti, fakat bunları ayırt etmemiz güçtür.

Belles lettres alanında Latince, XII. yüzyılda çeşitli anadillere zemin oluşturdu. Buradaki ilk baskın tarz, genel olarak soyu olan bir kahraman figürü çevresinde toplanan ve diziler hâlinde ayrıntılı bir şekil alan epik, yani savaş şiiriydi. Gerçekte, anadildeki en eski epik, muhtemelen VIII. yüzyıl Anglo-Saxon şiiri *Beowulf*'tur, bununla birlikte Almanca *Niebelungen* Destanı, yaklaşık olarak 1200 yılında yazıldığı kabul edilmekle birlikte VI. yüzyıla kadar geri giden, intikam temasına dayanan efsanevî bilgiden yararlanır. XI. yüzyılın son dönemlerindeki *Chanson de Roland* (Roland'ın Şarkısı), savaşçı feodal bir soyluluğun beslediği kahraman imgesine incelikli bir yazınsal biçim vererek, yazıda Charlemange'ın idealleştirilmiş figürü çevresinde süslenen büyük Fransız dilinin epik döngüsünün habercisi oldu. Bu tür betimleme, İspanya'nın *El Cid* Şarkısı (1140) ve aynı zamanda İzlanda'da oluşan *Old Norse* epiklerinin nadir görülen gelişmesinde de benzer ifadesini buldu: *Edda* serisinin şiirleri VII. ve XI. yüzyıl arasında yazılmış, XII. ve XIII. yüzyılın destanları Batı Orta Çağ literatürünün en özgün ürünleri arasında göze çarpmıştır. Roland, Charlemange, Siegfried (Sigurd) ve El Cid gibi kahramanlar, böylece Avrupa'nın hayal gücüne kalıcı bir biçimde kazınmıştır.

XII. yüzyıl, Batı'nın hâlâ önemli edebiyat türlerinden biri olan *roman*ı da ortaya çıkarmıştı. Genellikle bu, aşkın büyüsü altındaki bir kişinin ya da bir çiftin masalı, yani ölümün eşlik ettiği saraylı aşkı ya da çağdaş aşkla ilgili güçlü bir ana hattı olan öyküyü vurguluyordu. Temel oluşturan Kelt miti, XII. yüzyılda

dizelerden meydana gelirken XIII. yüzyılda nesir hâlini alan bu aşkları besledi. Şövalyelere özgü bir atmosfer içinde demlenen saray usulü romans, çoğu kez ölümle sonuçlanan aşk ve macerayı ön plana çıkarırdı.

Yeni, çok büyük figürler bu sayede Avrupa'nın imgesel ortamını zenginleştirdi: Kral Arthur ve Yuvarlak Masa şövalyeleri, büyücü Merlin, şövalyece arayışın bitmek bilmeyen gizemli amacı Kutsal Kâse… XIII. yüzyılda Kilise, eski barbar bir geçmişten kaynaklanan bu mitolojik dünyaya ruhsal ve Hristiyanca bir anlam katmayı başardı. Ancak saray usulü romans, Avrupa'ya mitin trajik çiftine, yani tatmin edilmesi imkânsız ve değiştirilemez bir şekilde onları ölümlerine çeken karşı konulmaz ve büyülü bir aşkın gücünün bedenleşmeleri olan Tristan ve Isolde'ye dair kendi görüşünü kabul ettirdi.

Orta Çağ'ın başlarındaki Manastır ideali, *fabliaux* gibi böylesine kısa, neşeli masallarda artık yüzeye çıkmaya çalışan şenlik ifadesini uygun görmemişti. İlk bağları *liturji* olan tiyatro, zengin şehir sakinlerinden oluşan yeni izleyicilerin beğenilerini karşılamak için Kilise içinden halkın arasına çıkmıştı. Orta Çağ'ın kapanışıyla birlikte oyunlar iki farklı tarz geliştirmişti; biri, *fars* (hem sarayda hem de edebî eserlerde önemli bir karakter hâline gelen soytarı ya da maskara), diğeri ise hâlâ kilisenin ana kapıları önünde sergilenen ve dikkat çekecek şekilde İsa'nın Büyük Çilesi'ni dramatize eden *morality* ya da *passion* idi.

XIII. yüzyılda Fransız dilinin kullanılması, neredeyse ikinci bir Latince gibi bütün Avrupa'ya yayıldı. Bu noktada iki Fransız eseri şaşırtıcı bir başarıya ulaştı: 1180 ile 1250 yılları arasında yazılan *Tilki Reynard* adlı gerçekçi ve hicivsel fabllar ve iki bölümlü şiirsel, alegorik ve natüralist *Roman de la Rose* (Gülün Romansı).

Bununla birlikte İtalya, Orta Çağ şiirlerinin doruk noktasında ifadesini bulduğu edebî dâhiyi, *İlahi Komedya*'nın yazarı Floransalı Dante'yi (1265-1321) ortaya çıkardı.

Hümanist edebiyat akımı, Orta Çağ'ı bu şekilde damgalayan ilk kişi olan Petrarca'dan (1302-1374) sonra Orta Çağ geleneğinden ayrılmaya başlamakla birlikte, kısa hikâye ya da *novella*, en iyi şekilde XIV. yüzyıla ait iki başyapıtta, Boccacio'ya ait İtalyanca *Decameron* (1350) ve ardından yirmi otuz yıl sonra Chaucer'e ait İngilizce *Canterbury Hikâyeleri*'nde ön plana çıkarıldı.

Kaynakça

Balık, İbrahim, *Ortaçağ Tarihi ve Medeniyeti*, Ankara 2011.

Bloch, Marc, *Feodal Toplum*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 1997.

Demirkent, Işın, *Haçlı Seferleri Tarihi*, haz. Ebru Altan, İstanbul 2007.

_____, *Haçlı Seferleri*, İstanbul, 1997.

Dubby, Georges, *Ortaçağ İnsanları ve Kültürü*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 1990.

Gül, Muammer, *Orta Çağ Avrupa Tarihi*, İstanbul 2010.

Güven, İsmail, "Ortaçağ", *Uygarlık Tarihi*, Ankara 2009, s. 353-366.

Haskins, Charles Homer, "The Spread of Ideas in the Middle Ages", *Speculum*, I/1, 1926, s. 19-30.

Karaköse, Hasan, *Ortaçağ Tarihi ve Uygarlığı*, Ankara 2009.

Kerr, Gordon, *Avrupa'nın Kısa Tarihi*, çev. Cumhur Atay, İstanbul 2011.

Kılıçbay, Mehmet Ali, "Ortaçağ'ın Orta Malı Olmadığına Dair", *Doğu Batı*, Sayı 33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, s. 69-79.

Le Goff, Jacques, "Ortaçağ'da Batı Avrupa", çev. Nilüfer Uluç, *Doğu Batı*, 33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, s. 39-68.

_____, *Avrupa'nın Doğuşu*, çev. Timuçin Binder, İstanbul 2008.

_____, *Ortaçağ Batı Uygarlığı*, çev. Hanife Güven-Uğur Güven, İzmir 1999.

Matthew, Donald, *Ortaçağ Avrupası*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul 1988.

McCorkell, E. J., "Humanism and the Middle Ages", *Speculum*, XXIV, 1949, s. 516-519.

Pirenne, Henri, *Ortaçağ Kentleri*, çev. Şadan Karadeniz, İstanbul 1994.

Robinson, Fred C. "Medieval, the Middle Ages", *Speculum*, LIX/4, 1984, s. 745-756.

Sander, Oral, *Siyasi Tarih*, Ankara 1989.

Tanilli, Server, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası*, İstanbul 2000.

İSLAM DÜNYASINDA KÜLTÜR, SANAT VE DÜŞÜNCE*

İslâm'ın doğduğu Arabistan toprakları büyük oranda çöllerle kaplı olması ve tarım alanlarının az olması sebebi ile hayat şartlarının zor, nüfusun seyrek olduğu bir coğrafyadır. Bu bölgede yaşayan Araplar mevcut şartları değerlendirerek tarım ve hayvancılık yapmanın yanında, transit taşımacılık işiyle de uğraşıyorlardı. Türkistan, Çin ve Hindistan'dan deniz yoluyla getirilen mallar Yemen limanlarına indiriliyor, buradan deve kervanlarına yüklenerek kuzeye, bugünkü Suriye ve Anadolu'ya kadar bu mallar taşınıyordu. Karşılığında kuzeydeki mallar da güneye götürülüyordu. Benzer şekilde doğu-batı hattında Basra körfezi ve Akdeniz limanları arasında da taşımacılık ve ticaret yapılıyordu. Bu olay Araplara para kazandırdığı gibi dünyanın değişik kültürlerini tanıma ve onlardan etkilenme imkanı da sağlamıştır. Bu bakımdan Araplar dünyadaki gelişmeleri de takip edebiliyorlardı.

Mekke şehri ve burada bulunan Kâbe bütün Araplar için önemli bir merkezdi. Hz. İbrahim tarafından yaptırılan ve tek Tanrı inancının (Vahdaniyyet) sembolü olan Kâbe, bütün Araplar için öneömli bir mâbet olma vasfını korumuştur. Her yıl belirli zamanlarda Kâbe'yi ziyaret ederek hacı olmak Araplar için önemli bir hususu. Bu esnada panayırlar kurarak alışveriş yaparlar, şiir yarışmaları düzenler ve birinci gelen şiirleri Kâbe'nin duvarına asarlardı.

İslam'ın Doğuşu ve Yayılışı

Bütün bu ticari ve kültürel faaliyetlere rağmen Arapların sosyal hayattaki gelişmişlikleri aynı seviyede değildi. Topluma eşitsizlik hakim olup, hürler ve kölelerden oluşan bir yapı vardı. Asil kadınların dışında diğer kadınların toplumda hakları olmadığı gibi babaları veya kocaları tarafından kötü muameleye tabi tutuluyor, mal gibi satılabiliyorlardı. Hatta kız çocukları babaları için utanç kaynağı olmaları sebebiyle diri diri gömülüyordu. İnanç bakımından da putperest bir sistem hakimdi. Kâbe'ye saygı gösterip, Allah'a inanmalarına rağmen kendi yaptıkları putlara tapınıyorlardı. Her kabilenin büyük bir putu olduğu gibi, şahısların da kendilerine ait pek çok putları vardı. Arabistan yarımadasında bulunan Yahudi kabilelerinin de kışkırtmasıyla Araplar, yıllar süren kanlı savaşlara tutuşarak kaynaklarını boşa harcayıp, birbirlerini yıpratırlardı. "Cahiliyye devri" denen bu dönem, Arapların kültürsüz ve okuma-yazma bilmeyen toplum oldukları anlamına gelmez. Aksine İslâm'ın gelişinden sonra Arapların ulaştığı yüksek seviye ve İslâm'ın aydınlığı karşısında eski dönemin karanlık ve vahşet devri olarak kalmasından dolayı böyle bir isim verilmiştir.

---

* Bu bölüm Abant İzzet Baysal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Ahmet Ocak tarafından hazırlanmıştır

Hz. Muhammet bu sosyal yapının içinde doğdu. O, çocukluk ve gençlik yıllarında şahit olduğu bu sistemden hoşnut değildi. Bu sebepten daima çirkinliklerden uzak durarak yaşadı ve erdemli bir insan olarak hayatını devam ettirdi. O'nun bu hali toplum tarafından da sevilmesine sebep oldu ve O'na doğru sözlü, güvenilir kişi anlamında "Muhammedü'l-Emîn" dediler.

Hz. Muhammet 40 yaşına geldiğinde ilahî mesajla (vahiy) muhatap olarak peygamberlik görevine başladı. Allah'tan aldığı emir ve yasakları önce yakınlarına sonra diğer insanlara tebliğ etmeye başladı. Artık yeni bir din ve o dinin esasları vardı. İnsanları putlara tapmaktan, başkalarına haksızlık yapmaktan, yetim malı yemekten, haksız yere insan öldürmekten ve bütün kötülüklerden yasaklayan; buna karşılık anne babaya iyilik yapmayı, insanlara karşı güzel davranmayı, alış verişlerde ölçüyü doğru tutmayı, sadece Allah'a kulluk yapmayı emreden İslâm yeni bir dönemin de başlangıcı olmuştur.

İslâm'dan önce gönderilmiş Yahudilik, bu dinin bağlılarınca hedeflerinden uzaklaştırılarak sadece İsrailoğulları'nın girebildiği bir din haline getirilmişti. Tanrıyı "Yehova" adıyla sadece kendilerinin Tanrısı kabul eden ve Yahudi olmayanları ikinci sınıf insan gören bu din evrensel olma özelliğini kaybetmişti. Bunun yanında Tevrat'ta kendileri için "vaad edilmiş topraklar" olduğunu iddia ederek, Fırat ile Nil arasındaki toprakların Yahudilere ait olduğunu iddia ederek emperyalist emellere de yönelmişlerdi.

Hıristiyanlık ise, Hz. İsa'dan sonra tahrifata uğramış, Allah'ın birliği esasıyla gelen bu din Roma'nın putperest sistemi ve eski pagan inançlarının tesiriyle "Baba, Oğul ve Kutsal Ruh" dan oluşan "Teslis-üçleme" şekline dönüşmüştü. Kutsal kitap İncil'in ortadan kaybolmasıyla esas mesaj yerine insanların yazdıkları İnciller ortaya çıkmış, zaman içinde kilisenin otoritesinin artmasıyla birlikte Tanrı adına insanların günahlarını affeden veya dinden kovan, cennetten arsa satan insanlarla Tanrı arasında bir "ruhban" sınıfı oluşmuştu. Önceden fakirlerin ve mazlumların haklarını koruma iddiasıyla ortaya çıkan bu din, şimdi aristokratların haklarını koruyan ve fakir tabakalara tahakkümünü destekleyen bir şekle dönüşmüştü.

Aslında her ikisi de vahdaniyyet (Allah'ın birliği) esasıyla gönderilen bu dinler sonradan mensuplarınca değiştirilerek birtakım yanlışlıklara yönelmişlerdi. Bu yüzden ilahî ve evrensel olma özelliklerini kaybetmişlerdi. Oysa ilahî bir din evrensel mesajlar içerdiği gibi, insanlara da barış ve eşitlik tavsiye etmek durumundaydı. Bu dinlerin bozulmasından sonra gönderilen İslâm, onların unuttuğu temel espriyi büyük bir önemle vurgulayarak Allah'tan başka ilah olmadığını, bütün kainatı yaratan ve yönetenin Allah olduğunu söyleyerek insanları O'na ibadete çağırmıştır. Hz. Muhammet temelde bu mesajla yola çıkarak bütün yanlış sistemlere karşı savaş açmıştır. O, zengin-fakir, hür-köle, siyah-beyaz, kadın-erkek, büyük-küçük hangi gruptan olursa olsun insanların eşit olduğunu, hepsinin Allah tarafından yaratıldığını ve ancak O'na kulluk edilmesi gerektiğini insanlara

anlatarak gerçek manada özgürlük ve eşitlik sağlamaya çalışmıştır. Böylece kelime anlamı da "barış ve esenlik" olan İslâm dininin evrensel mesajını tüm insanlara iletmiş, onları yanlışlıklardan ve sapkınlıklardan kurtarmaya çalışmıştır.

Hz. Muhammet Mekkelilerin zulümlerine dayanamayarak 622 yılında Medine'ye hicret etmiştir. Bu olay, İslâm'ın evrensel çağrısı açısından olduğu kadar, Medine'yle beraber başlayan "İslâm Medeniyeti" için de önemli bir safhadır. Hz. peygamber Medine'ye ulaşınca önce yarısı okul, diğer yarısı mescid işlevi görecek "Mescid-i Nebevî" yi inşa ettirmiş, sonra Mekke'den gelen Müslümanlarla Medineliler arasında kardeşlik oluşturmuştu. Böylece din kardeşliğinin kan kardeşliğinden daha önemli olduğu ve İslâm'ın sağladığı güven ve dayanışmanın daha önemli olduğu gösterilmiştir. Daha sonra Medine'de yaşayan Yahudilerle "Medineliler Sözleşmesi" denen anlaşmayı yaparak insanlık tarihinde önemli bir yere sahip olan din ve vicdan hürriyetini Yahudilere tanımış, onların kendi dinlerini rahatça yaşamalarına imkan sağlamıştır. Aynı zamanda onlarla ortak vatanları olan Medine'yi düşmanlara karşı koruma hususunda anlaşma yaparak, bugünkü anlamda vatandaşlık bağıyla bağlılık temin etmiştir. İlk defa Hz. Peygamber tarafından gerçekleştirilen bu hususla, Müslümanlarda başkalarıyla birlikte yaşama kültürü oluşmuş ve öteki diye adlandırılabilecek başka inanç mensupları ve diğer etnik grupları dışlamama şuuru teşekkül etmiştir. O dönem için önemli olan bu husus, daha sonraları Endülüs ve Osmanlı tecrübesiyle insanlık açısından çok önemli gelişmelere sahne olmuştur. Bunun önemi, bugün bile, etnik ve dinî çatışmaların hızla yayıldığı dünyamızda daha iyi anlaşılmaktadır.

Mekke'yi fethederek putperest sisteme son veren Hz. Muhammet, 23 yıllık tevhit mücadelesinde başarılı olarak insanları kadın-erkek, siyah-beyaz eşitsizliğinden, putlara tapmaktan, güçsüzlere zulmetmekten kurtarıp; kardeşlik, sevgi ve adalete dayanan bir dünya meydana getirmişti. O'nun vefatından sonra devlet başkanlığı görevi için, dönemine göre seçim sayılabilecek biat, seçiciler kurulu, aday gösterme vb. usullerle seçilen "Hulefâ-i Raşidin" döneminde de aynı prensiplerin pekiştirilmesine özen gösterilmiştir.

İlk Halife Hz. Ebûbekir döneminde meydana gelen dinden dönmeler ve yalancı peygamberlere karşı müsamaha gösterilmeden mücadele edilmiş ve o güne kadar toplatılmamış olan İslâm'ın temel kaynağı Kur'an-ı Kerim kurulan bir komisyon tarafından toplatılarak kitap haline getirilmiştir. Bu işlemle birlikte Tevrat ve İncil'in başına gelen ortadan kaybolma ve asliyetini kaybetme gibi bir sonucun Kur'an'ın başına da gelmesi engellenmiştir. Ülke yönetiminde halifeye, askerlere ve devlet görevlilerine maaş bağlama, yeni vilayetler oluşturarak valiler atama gibi hususlar ilk defa Hz. Ebûbekir döneminde ortaya çıkmıştır. Belki bunlardan daha önemli olan husus ise, Arapların İslâm sayesinde kazandığı güç ve kuvvetle, elde ettikleri dayanışma ruhuyla, dönemin iki süper gücünden bir olan Doğu Roma'yı (Bizans) Yermük harbinde (634) yenilgiye uğratmaları ve Şam (bugünkü Suriye) bölgesinden ebediyyen çıkarmalarıdır.

İkinci halife Hz. Ömer döneminde yeni fetihlerle İslâm toprakları genişlerken, dönemin diğer süper gücü İran yenilgiye uğratılarak toprakları İslâm'a açılmıştır. Suriye ve Mısır bölgelerinde yeni fetihler yapılmış, genişleyen toprakların idaresi yanında Müslüman ve gayrimüslimlerden alınan vergilerin toplanıp, dağıtımının yapılabilmesi için divan teşkilatı kurulmuştur. Böylece sınırların genişlemesi yanında devletin işleyişini sağlayacak müesseseler de bu dönemde oluşturulmuştur.

Doğuda Türkistan (Mâverâünnehr), batıda İspanya sınırlarına kadar dayanan Müslümanlar kısa sürede hâkim oldukları topraklarda adâletli bir idare kurarak, şehirlerin, ticaretin ve kültürel faaliyetlerin gelişmesine zemin hazırlamışlardır. Bu yapının üzerine gelen Emevî hânedanı döneminde özellikle Arap olmayan topluluklara karşı birtakım olumsuz davranışlar gösterilmişse de fetihler ve kültür sahasında yapılan gelişmeler daha öne çıkmıştır. Özellikle Halîfe I.Velid döneminde (705-715) yapılan büyük fetihlerle Müslümanlar Hindistan'dan Atlas Okyanusu'na kadar geniş toprakları ele geçirmişler, İspanya'nın önemli bir bölümünü fethederek Prene dağlarına kadar dayanmışlardı.

İslâm tarihinde II. Ömer olarak tanınan Halîfe Ömer b. Abdülaziz döneminde (717-720) Hz. Peygamberin hadisleri üzerinde büyük çalışma yapılarak onların toplatılması sağlanmıştır. İslâm'ın birinci kaynağı Kur'an-ı Kerim Hulefâ-i Raşidin döneminde kitap haline getirilerek kaybolması önlenmiş, ikinci kaynak olan hadisler de Emevîler döneminde toplatılarak dağınıklık giderilmiştir. Böylece ileride oluşacak olan İslâmî ilimlerin bu iki kaynağa dayanarak gelişmesinin yolu açılmıştır. Bu açıdan II. Ömer'in gayretleri önemlidir.

Emevîler döneminde Arap olmayan topluluklara karşı ayırımcı uygulamalar sebebiyle Özellikle Türk, İran ve Berberî topluluklarının idareye karşı isyan hareketlerinde bulunduğu gözlenmişti. Fakat 750'li yıllardan sonra iktidara gelen Abbâsîler döneminde bu toplulukların da gönülleri kazanılarak siyasî birliği sağlamanın yanında, İslâm medeniyetine katkı sağlamaları da temin edilmiştir. Gerçek manada ilmî gelişmelere de bu dönemde rastlanacaktır.

Abbâsî Halîfesi Mansur (755-775) döneminde ülke sınırları güvenliğe kavuşturulurken, yeni kanunlar yapılarak kurumların işleyişi kolaylaştırılmış ve devletin temelleri sağlamlaştırılmıştır. Bu manada Mansur, devletin kurumsallaşmasını temin eden kişi hüviyetindedir. Ayrıca Yeni kurulan devlete yeni başkent gerektiği düşüncesiyle Bağdat şehri inşa ettirilerek, yüzyıllar boyu sürecek ilim ve kültür şehri olmasının temelleri bu dönemde atılmıştır. Şehircilik açısından mükemmel olarak tasarlanan Bağdat'ta ihtişamlı saraylar, fıskiyeli havuzlar, geniş meydanlar yapılarak güzelleştirilmiş ve "Medinetü's-Selâm" ismiyle anılmıştır.

Halîfe Mehdî zamanında ıslahatlar devam etmiş, ülkede imar faaliyetlerine ağırlık verilerek kalkınma sağlanmıştır. Fakat Abbâsîlerin en ihtişamlı halîfesi Harun

Reşit (786-809) olmuştur. O'nun döneminde Bağdat gerçek manada ilim ve kültür şehri hâline geldiği gibi, yapılan yeni düzenlemelerle şehir güzelleştirilmiştir. Bu ekonomik ve kültürel zenginlik yüzdendir ki, Batılılar O'nun dönemini binbir gece masalları gibi tanıtırlar. Oğulları Me'mun (813-833) döneminde Girit Bizanslılardan alınmış, diğer oğlu Vâsık (842-847) zamanında Sicilya fethedilmiş, İtalya'da Napoli yakınlarına kadar ilerlenmişti. Özellikle Girit ve Sicilya İslâm kültürünün Batı'ya açılan kapıları olma bakımından önemli merkezler konumuna geleceklerdir.

Halife Mu'tasım (833-842) döneminde Türk tesirinin artması sebebiyle Bağdat'ın dışında tamamen Türklerin ihtiyaçları ve zevkleri gözetilerek tasarlanan "Samarra" yeni başkent olmuştur. Mu'tasım ülkesini bu yeni başkentten idare ederken o güne kadar İslâm sanatında görülen Helenistik tesirin yerini artık Türk ve İran tesiri almıştır. Türklerin Abbâsî ülkesinde etkin hale gelmesiyle birlikte mevcut tesir de artmış, Tolunoğulları Devleti döneminde Mısır'a kadar yayılmıştır. O dönemde yapılan eserlerde bunu görmek mümkündür.

İslam Dünyasındaki İlmi Gelişmeler

Abbâsîler döneminin kültürel faaliyetler bakımından en önemli kurumu Bağdat'ta "Beytü'l-Hikme"nin açılmış olmasıdır. İslâm coğrafyasının genişlemesiyle Helenistik, İran, Hint ve diğer kültürlerle temasa geçen Müslümanlarda bu kültürlere karşı geniş bir merak uyanmıştı. Aynı zamanda farklı kültürler arasında ortaya çıkan sürtüşme ve tartışmalar karşısında Müslümanlar kendi inanç ve düşüncelerini tutarlı bir şekilde savunma ihtiyacından dolayı "hikmet evi" anlamına gelen bu tercüme okulunu faaliyete geçirdiler. Me'mun döneminde tam anlamıyla çalışmaya başlayan bu kuruma Süryanice, Hintçe, Latince ve Kıptça gibi dünyanın değişik dil ve kültürlerinden nadide eserler toplanarak bunların Arapça'ya tercümeleri yapılmıştır.

Bunda Müslümanların kendilerini savunma gayretlerinin yanında, insanoğlunun tarihi tecrübesini göz ardı etmeme gibi bir düşüncenin payı da büyüktür. Başka inanç ve kültürlerin eserleri Arapça'ya kazandırılarak bunların incelenmesi sonucunda ortaya konan doğru bilgilerin geliştirilmesi, yanlışların tenkit edilerek ayıklanması sağlanmıştır. Ortaçağ'ın ilimler akademisi olarak görülebilecek bu müessesenin çalışmalarıyla, Doğu ve Batı'da zaman içinde yok edilen eserlerin Arapça çevirilerinin korunmaları da sağlanmış oldu. Aristo gibi filozofların eserleri bu şekilde korunmuş ve sonradan Avrupalılar tarafından yeniden kendi dillerine çevrilmiştir.

Bu akademide Aristo'nun dokuz kitaptan oluşan külliyatı "Organon"un çevirisi yanında Eflatun'un "Kanunlar", Sokrates'in "Diyaloğlar"ı gibi önde gelen

eserler Arapça'ya kazandırıldı. Sonraları el-Kindî ve Farabî gibi İslâm filozofları bu eserler üzerine yeni şerhler yaparak felsefenin gelişmesine hizmet edeceklerdir. Riyaziyyat (Hesap, cebir, geometri,astronomi, fizik vb.) sahasında da önemli çeviriler yapan Müslümanlar Eflâtun, Batlamyus, Öklid ve Arşimed'in eserlerini çevirerek özellikle geometri-mekanik ve fizikte Batı'dan; hesap-cebir ve astronomi konularında da Hintçe ve Farsça'dan yapmış oldukları çevirilerle Doğu'dan faydalanmışlardır. Bu bilgileri uygulamaya dökerek Me'mun döneminde Sincar ovasında yapılan ölçümle bir meridyen yayının 360 derece ve dünyanın çevresinin 38.400 km olduğunu hesaplanmışlardır.

Tıp sahasına da ayrı bir önem veren Müslümanlar Hipokrat'ın yanında özellikle Galen'e büyük değer vererek onun eserlerini çevirmişlerdir. Bunlardan başka Sanskritçe, Farsça ve diğer dillerden tıp konusunda eserleri çevirerek bunlardan istifade etmişlerdir. Bahsedilen ilim dallarının dışında kimya, botanik, zooloji ve edebiyat gibi pek çok sahada çeviriler yapmışlardır. Bütün bunlar Müslümanların elinde yeni bir senteze tabi tutularak metotları oluşturulmuş ve bu ilim dallarının gelişmeleri temin edilmiştir. Nitekim tıpta Hipokrat'ı çevirerek işe başlayan Müslümanlar, bu sahada XVI. yüzyılın sonuna kadar Avrupa tıp fakültelerinde kitapları temel kaynak olarak okutulan İbni Sina gibi şahsiyetleri yetiştirmişlerdir.

Abbâsîler dönemi sadece fen bilimlerinin değil, aynı zamanda dinî ilimlerin de geliştiği bir dönemdir. Hulefâ-i Râşidin döneminde İslâm'ın ilk kaynağı olan Kur'an toplatılarak bozulması ve kaybolması engellenmişti. Emevîler döneminde ise İslâm'ı anlamada ikinci kaynak olan Hz. Peygamberin hadisleri toplatılmıştı. Bu iki temele dayanarak Abbâsîler döneminde dinî ilimler konusunda gelişmeler sağlanmıştır.

Özellikle İslâm'ın temel kaynağı Kur'an'ı anlama noktasında "tefsîr" ilmi gelişme göstermiştir. Kur'an'ın ihtiva ettiği derin ve geniş mânayı anlamak, inanların dinî vecibelerini yerine getirmesi için emredilen hususları kavramak ve ayetlerin hangi olaylara istinaden indirildiklerini anlamak gibi sebeplerden tefsîr ilmi doğmuş, bu ilim dalıyla uğraşanlara da "müfessîr" denmiştir. el-Kurtubî (öl.899) ve Taberî (öl.922) gibi dönemin büyük müfessirleri yanında, Zamahşerî (öl.1144) ve Fahreddîn er-Razî (öl.1209) büyük Türk müfessîrleri de bu sahada etkin isimlerdir.

Kur'an'dan sonra ikinci kaynak hadisler konusu da bu dönemde gelişme göstermiştir. Hadisler toplanarak konularına göre kısımlara ayrılmış, büyük muhaddisler bu dönemde eserlerini meydana getirmişlerdir. Aslen Türk olan İmam Buharî (öl.870) Üçyüz bin hadîs arasından seçtiği hadîslerle "Sahîh-i Buharî" adlı eserini, İmam Müslim (öl.874) benzer şekilde "Sahih-i Müslim" adlı eserini oluşturmuştur. Yine Türkistan topraklarında yetişen İmam Tirmizî (öl.892) "Sünen-i Tirmizî" adlı eserini, Ebû Davud (öl.888), Neseî (öl.915) ve İbn Mâce (öl.886) de

kendi eserlerini oluşturmuşlardır. Bu eserlere "Kutub-i sitte" (altı kitap) denir ki, Kur'an'dan sonra İslâm'ın anlaşılması için temel kaynaklardır.

İslâm'daki fıkhî ekoller olan mezheplerin teşekkülü de bahsedilen dönemde meydana gelmiş, mezhepler birer hukuk okulu olarak metotlarını oluşturarak kurumsallaşma ve gelişmelerini sağlamışlardır. "Hanefî Mezhebi"nin kurucusu Ebû Hanîfe (öl.767) yorumlarıyla daha çok Arap olmayan topluluklar arasında yayılma imkanı bulmuş bir mezhep imamıdır. Bağdat'ın doğusundan Hindistan'a kadar bu mezhebin görüşleri yayılmıştır. İkinci büyük mezhep daha çok Arap topluluklar arasında yayılan "Şafiî Mezhebi"dir. Bunlardan başka Kuzey Afrika'da yayılma imkanı bulan "Maliki Mezhebi" ile Bağdat ve çevresinde yayılan "Hanbelî Mezhebi"ni sayabiliriz. Bu mezhepler dinde birer ayrılıkçı görüş veya çatışma odakları olarak tarih sahnesine çıkmamışlardır. Tam aksine İslâm'ı anlamada insan iradesine verilen yetki ve fikir hürriyeti olarak ortaya çıkmış, yayıldıkları bölgenin tarihi geçmişi, sosyo-kültürel yapısı ve insanların ihtiyaçları doğrultusunda İslâm'ı yorumlayarak yeni görüşler ortaya koymuşlardır.

İslâmî ilimlerden birisi de Kur'an'a dayanan felsefî görüştür ki, "Kelâm ilmi" olarak tanınır. Allah'ın sıfatlarından, yaratılış ve ahiretten, peygamberlik müessesesinden ve benzeri inanç konularından Kur'an'dan hareketle aklî metotlar kullanarak bahseden ilim dalıdır. Fıkıh mezheplerine paralel olarak kelâm ekollerinin de bu dönemde doğduğu görülmüştür. Daha çok Irak-Arabistan coğrafyasında yayılan "Eş'arîlik" ve Horasan-Türkistan bölgesinde yayılan "Maturîdilik" mezhepleri buna örnek gösterilebilir. Bunların dışında Me'mun döneminde devletin zorlamasıyla âdeta resmî görüş hâline getirilen "Mu'tezile" mezhebi de bu anlamda itikadî mezheplerdendir.

Sade bir dindarlığı ve yüksek mertebede inancı esas alan "Tasavvuf" ilmi de bu dönemde gelişme göstermiştir. Daha çok, nefsanî duygulardan uzaklaşarak arınma ve Allah'ın sevgisiyle gönlü doldurup, O'na ulaşma amacı güden tasavvufun önemli temsilcileri bu dönemde ortaya çıkmıştır. İbrahim Ethem (öl.778), Zünnûn-i Mısrî (öl.858), Beyazıd-ı Bistâmî (öl.849) ve Cüneyd-i Bağdadî (öl.909) dönemin önemli mutasavvıflarıdır. Bu mutasavvıflar tarafından geliştirilen tasavvuf hareketi sonradan tarikatların oluşmasına zemin hazırlayarak Kâdirîlik, Nakşibendîlik, Yesevîlik ve Baktaşîlik gibi tarikatların ortaya çıkmasına sebep olacaktır.

Abbâsîlerle birlikte başlayan ilmî gelişmeler her sahada katarak devam etmiştir. İlmi kendileri için "yitik mal" olarak gören Müslümanlar onu buldukları her toplum ve coğrafyadan alarak kendi bünyelerine katmaktan kaçınmamışlardır. Bunlar önce tanınıp, sonra incelenerek eleştiriye tabi tutulmuş, faydalanılacak kısımlar alınarak geliştirilmiştir. Bu insanlığın tarihî birikimi ve tecrübesini koruma

ve geleceğe aktarma bakımından önemli olduğu kadar, sonradan gelişen ilimlerde Müslümanların inkar edilemez rollerini gösterme bakımından da önemlidir.

Çevirilerle değişik kültürleri ve onların birikimlerini tanıyan Müslümanlar, bu bilgileri geliştirerek ilim ve felsefede önemli başarıları elde ettiler. Özellikle ibadetler açısından önemli olan matematik ve astronomi Müslümanlar için özel anlam ifade ediyordu. Dünyanın neresinde olursa olsun Mekke'nin yerini tespit ederek namazını o yöne doğru kılmak, Ramazan ayını ve ibadetlerin vaktini tayin etmek gibi zaruretlerden dolayı bu ilimlere fazlaca önem vermişlerdir. Kendileri icat etmese de sıfıra dayalı rakam sistemini geliştirerek Avrupa'ya da bunu öğretmişlerdir. Yunanlılar tarafından bilinmeyen analitik geometri ve trigonometri ilimlerini kurmuşlardır. Bu sahanın en önemli ismi Latin âlimlerinde "Algorismus" ismi verilen el-Harizmî'dir (öl.846). Cebir ilminin esaslarını belirlediği "el-Cebr ve'l-Mukâbele" adlı eserinden dolayı "cebir" ismi onun adıyla anıla gelmektedir. el-Harizmî astronomi cetvellerini de yenilemiştir. Bu gelişme İbnü'l-Heysem, Abdulhamid b. Türk (öl.854), Nâsireddîn et-Tûsî (öl.1274) gibi âlimlerle aralıksız devam ettirilmiş, sinüs ve kosinüse diğer fonksiyonlar eklenerek cetvelleri çıkarılmıştır. Oysa bu durum XV.asırda Regiomantanus ve Kopernik (1471-1543) gibi Avrupa âlimlerince bilinmiyordu.

Astronomi konusunda Musa b. Şâkir'in oğulları büyük başarılar elde etmişlerdir. Yaptıkları ölçümlerle dünyanın çevresini hesaplamışlardır. Bu ölçü ufak farkla bugün de aynıdır. 850 yılında Bağdat'da kurdukları rasathane ile güneşin ve yıldızların hareketleri, gece ve gündüzün kısalıp uzamasını cetvellerle tespit ettiler. Kardeşlerden biri teleskopa benzer bir alet icat etti ki, bu alet biraz daha geliştirilerek Merağa ve Kahire rasathanelerinde kullanıldı. Daha sonraları teleskop Batı'da Hollanda'da keşfedilmiş Kepler (öl.1630), Galile (öl.1642) ve Toriçelli (öl.1647) tarafından yeniden düzenlenmiştir.

Gazneliler döneminde yetişen ünlü astronom ve matematikçi Bîrûnî (öl.1051) dünyanın hem kendi hem de güneşin etrafında döndüğü fikrini ilk defa ortaya koyan kişi olup "Asaru'l-Bâkiye" adlı eserinde bunu açıklamıştır. Ayrıca önemsediği bâzı memleketlerin enlem ve boylamlarını tespit ederek, doğu İslâm ülkelerinin haritasını yapmıştır. Diğer ilimlerde de söz sahibi olan Bîrûnî, kıymetli taşlar ve madenlerle ilgilenmiş, altın, civa, bakır ve kurşun gibi onsekiz maddenin özgül ağırlığını hesaplamıştır. Birleşik kaplar ve hidrostatik prensiplerinden faydalanarak kaynak suları ve artezyen kuyularının çalışmalarını açıklamıştır.

Astronomi sonradan da Müslümanlar için önemini kaybetmeden devam etmiştir. Selçuklular döneminde kendisi için bir rasathane kurulan Ömer Hayyam (öl.1123) diğer çalışmaları yanı sıra Sultan Melikşah adına da "Celâlî takvimi'ni yapmıştır ki, bugün kullanılan Gregoryan takvimine göre yanılma paya daha azdır. Gregoryan takvimi 3330 yılda bir gün hata yaptığı halde, Celalî takvimi 5000 yılda bir gün hata yapmaktadır. Nâsıreddîn et-Tûsî, 1259'da Merağa'da ünlü

rasathanesini kurmuş bu gelenek Türkistan'da Uluğ Bey'le devam ederek, O'nun tesiriyle Osmanlılardaki gelişmesini devam ettirmiştir.

Müslümanların geliştirerek Batı'ya öğretmenlik yaptığı alanlardan bir diğeri de tıp sahası olmuştur. Önceleri hadîslerdeki "Tıbb-ı Nebevî" (Hz. Peygamberin tedavi metotları ve tavsiyeleri) konusunda kafa yoran Müslümanlar, sonra İran'ın Cundişâpûr tıp okulu ve Batı tesiriyle değişik metotları ve tedavi usullerini öğrendiler. Bu teorik bilgileri kendi tecrübe ve uygulamalarıyla geliştirerek kendilerine ait okulları kurdular. Artık Hipokrat ve Galen'in eserleri önemini kaybetmiş yeni bilgiler ve tekniklere ulaşılmıştı.

Tıp sahasında pek çok âlim yetişmiş olmakla beraber, Müslüman doktorlardan Batı tarafından da en çok tanınanlarının başında Ebûbekir er-Râzî (öl.932) gelir. Filozofluğu ve kimyagerliği de olan er-Râzî'ye "İslâm'ın Hipokrat'ı" denmiştir. Elliden fazla eseri olan bu âlimin çiçek ve kızamık hastalığı konusundaki "Kitabu'l-Cederi ve'l-Hasbe" adlı eseri meşhur olup, Latince ve Yunanca olmak üzere temel batı dillerine çevrilmiş ve kırk defadan fazla basılmıştır. O'nun asıl meşhur eseri âdeta bir ansiklopedi hüviyetinde olan "el-Hâvî" adlı eseridir. Kendi zamanına kadar olan bütün tıp ilmini eserinde toplayan er-Râzî, her hastalık için kendinden önce söylenenleri zikrettikten sonra, klinik müşahedelerini de ilave ederek kendi görüşünü açıklar. Bu eser XIII. asrın sonlarında Latince'ye çevrilmiştir. O dönemde Batı'da tedavisi mümkün olmayan hastalar kendi hallerine bırakılıp, akıl hastalarına ruhlarını şeytandan kurtarmak için işkence edilirken, er-Râzî ağır hastaların moralini yükseltecek sözler söylemek ve hastalara şefkatle yaklaşmak gerektiğini savunmaktaydı.

Tıp sahasındaki ikinci önemli şahsiyet İbni Sina'dır (öl.1037). Aslen Türk olup, Buhara'da dünyaya gelmiştir. Önce Sâmânîlerin yanında çalışmış, sonra Gazneli Mahmut'un davetiyle onun sarayına yerleşerek çalışmalarını burada devam ettirmiştir. İlmî şöhretinden dolayı Batı'lıların "Avicenna" adını verdikleri İbni Sina'nın "el-Kânun fi't-Tıb" isimli eseri en şöhretli kitabıdır. Bu eser XII. asırda Latince'ye tercüme edilmiş ve XVI. asrın sonuna kadar yegâne tıp kitabı olma vasfını korumuştur. Değişik dillere çevrilmiş ve pek çok baskısı yapılmıştır. İlk defa sonda aletini kullanan İbni Sina olduğu gibi, damar içi şırıngasını yapan da odur. Ayrıca kalp damarlarının çıkış yerlerini tespit eden, kan dolaşımını tarif eden ve karın kasları sayesinde doğum olayını açıklayan da yine odur. Bu hekimlerin izinde yürüyen diğerleriyle tıp ilmi gelişmiş, katarakt ameliyatı, mesanedeki taşı parçalayarak düşürme, ameliyatlarda haşhaşı anestezi için kullanma gibi hususları geliştirerek başarıyla tatbik etmişlerdir.

Hastaheneler konusunda da ileri seviyede olan Müslümanlar, Bağdat ve arkasından 1284'de Kahire gibi önemli merkezlerde 8000 yataklı hastahaneler açа-

caklardır. Bu büyük hastahaneleri açmakla kalmayıp cerrah, çıkıkçı, göz hekimi gibi çeşitli branşlarda hekimler; kan alıcıları, erkek ve kadın hasta bakıcıları da görevlendirmişlerdi. Diğer işler için eczahane, kiler, kütüphane, mescit ve konferans salonu gibi hususlar da hastahane müştemilatındandı. IX. asırdan itibaren başlayan hastahene kurma işlemi gelişerek devam etmiş, Selçuklular ve Eyyûbiler gibi İslâm devletlerinde daha mükemmel şekilleri görülmüştür. İslâm dünyasında bunlar olurken Batı'da ilk defa tayin edilmiş tek doktorun olduğu hastahane 1500 yılında açılan Strasburg hastahanesidir. Bunu 1517'de Leipzig hastahanesi ve 1516'da Paris'deki Hotel-Dieu izleyecektir.

Diğer ilimlerde de Müslümanların önemli başarılarını görmek mümkündür. Özellikle felsefede dünyanın önde gelen filozoflarını yetiştirmişlerdir. Bunların başında aslen Türkistan'ın Farab şehrinden olduğu için Farabî olarak tanınan Ebû Nasr Muhammed b. Tarkan b. Uzluk (öl.950) gelir. Aristo'yu en iyi anlayan ve onun eserlerini şerheden kişi olması bakımından İslâm dünyasında kendisine "Muallim-i sânî" (İkinci öğretmen) denmiştir. Ayrıca o güne kadar din ve edebiyat dili olarak görülen Arapça'ya felsefî özellik kazandıran da Farabî'dir. Batı dünyasında "Alfaribus" adıyla şöhret kazanmıştır. Aristo'nun Organon'una yazdığı şerhten İngiliz filozofu Roger Bacon (öl.1294) ve Alman filozofu Albert (öl.1280) büyük ölçüde faydalanırken, Hobbes'in (öl.1679) düşüncelerine de etki etmiştir. Ayrıca Siyaset bilimi konusunda "el-Medînetü'l-Fâzıla" adlı eserindeki değişik görüşleriyle de önemli bir siyasî düşünürdür.

Bu sahanın önde gelenlerinden birisi de doktorluğu kadar felsefî yönüyle de Avrupa âlimlerince yüzyıllarca takip edilen İbni Sina'dır. O, felsefî sisteminde ilimlerin tasnifini yaparken, fizik ve metafizik arasında gördüğü yakın alakayı belirtmiştir. Ondan yüzyıllar sonra yetişen Leibnitz (öl.1716) İbni Sina'yı örnek almış, benzer şekilde Alman filozofu Kant (öl.1804)'a tesir etmiştir. Alain de Lille (öl.1203), Roger Bacon (öl.1294) ve Albertus Magaus (öl.1280) da İbni Sina'dan etkilenen filozoflardır.

Felsefedeki önemli şahsiyetlerden biri de Endülüs'te yetişen ve Avrupa tarafından "Avenpece" olarak tanınan İbni Bacce (öl.1138) dir. Farabî'nin yolundan giderek Aristo'nun eserlerini şerh etmişti. O'nun öğrencilerinden İbni Rüşt (öl.1198)'ün Aristo'nun eserlerine yaptığı şerhler Batı dillerine çevrilerek Aristo'nun anlaşılması sağlanmıştır. İbni Rüşt, Orta Çağ filozoflarının en büyüklerinden biri olarak kabul edilir. Rönesansın öncülerinden, Pascal'ın ilham kaynaklarından birisiydi. Yeni Çağ filozoflarından bazıları onun fikirlerine karşı çıkmış, hatta Hermann Van Riskiw, Lahey Üniversitesi'nde onun eserlerini okuttuğu için 1512'de diri diri yakılmıştır.

Müslümanlar, bunların dışında kimya, fizik, eczacılık, coğrafya, mantık, botanik, zooloji ve ziraat gibi pek çok sahada önemli şahsiyetler yetiştirmişler ve onların yazdığı eserlerle kendi medeniyetlerini geliştirirken, insanlık tarihine de büyük hizmetlerde bulunmuşlardır. İlim tarihlerinden bahseden kitaplardan bunların yüzlercesini ve eserlerini tespit etmek mümkündür. Batı'lı bir ilim adamının tespitiyle. Hıristiyanların 1500 senede ulaştığı gelişmişlik seviyesine, Müslümanlar ilk iki asırda ulaştılar, sözünün ne kadar doğru olduğunu meydana gelen gelişmelerden görmek mümkündür.

Türklerin İslam Dünyasına Dahil Olması

Türklerin X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İslâm'ı kabul ederek İslâm Medeniyeti'ne dahil olmalarından sonra, o güne kadar daha çok Araplar tarafından temsil edilen bu medeniyete yeni ve zinde bir unsur daha girmiş oldu. Türkler, bu dini sadece kabul etmekle kalmamış, İslâm medeniyetinin gelişmesinde ve yeni bir hamle gücü kazanmasında etkin bir unsur haline de gelmişlerdir. İslâm'ı adeta kendileri için bir kimlik haline getirerek, dışarıdan oluşturulan tehlikelere karşı kalkan vazifesi görerek, yüzyıllar boyu devam edecek şekilde onun koruyuculuğunu da üstlenmişlerdir.

Türkler İslâm'la ilk defa Emevîler döneminde karşılaşmış olmakla beraber, Arapların yanlış uygulamaları sebebiyle İslâm'ı kabul etmekte istekli olmamışlardır. Özellikle Türkistan'da fetihlerde bulunan Emevî komutanı Kuteybe b. Müslim (öl.715) ve onun zulme varan uygulamaları Türkleri İslâm'a karşı soğutmuş ve İslâm'ı işgalcilerin dini olarak görmüşlerdir. 750 yılında iktidara gelen Abbâsîler bu yanlış uygulamalara son verdikleri gibi, Türklere devlette önemli görevler vererek onları özellikle askerî alanda istihdam etmişlerdir. Harun Reşîd (öl.809) ve sonrasında bu etkileşim giderek artmış, Abbâsîlerin yanında görev alan Türklerin sayısı giderek çoğalmıştır. Buna rağmen Türkler İslâm'ı Araplardan öğrenmemişlerdir.

Abbâsîlerle başlayana tanışma ve yumuşama dönemi Türklerin İslâm hakkındaki olumsuz tavırlarını değiştirmiş ve İslâmlaşma hızlanmıştır. Bu işte en büyük rol Abbâsîlerin zayıflamasıyla İran bölgesinde ortaya çıkan Sâmanoğulları Devleti'ne aittir. Sâmanoğulları ülkesinden gelen sûfîler, tüccarlar ve propagandacılar Türkler arasında dolaşarak İslâm'ı yaymaya çalışmışlardır. Türkler, kendileri gibi gayri Arap bu unsurların çalışmalarına sıcak bakmış ve İslâm'ı önemli ölçüde benimsemişlerdir. Sâmanoğulları Sünnî görüşte olduğu için onların etkisinde kalan Türk'lerin kabul ettiği İslâmî anlayışta onun Sünnî yorumdur. Bu iş, daha çok gezgin dervişler, sûfiler eliyle yapıldığından sûfilik yönü de etkindir. Buna bakarak Türklerin kabul ettiği İslâm'ın Kur'an ve Peygamberin sünnetine bağlı ana görüşü olan "Ehl-i Sünnet" veya kısaca "Sünnî" İslâm olduğu, aynı zamanda sûfiler eliyle kabul edilmesinden dolayı da "Tasavvufî" bir karakter taşıdığını söyleyebiliriz. Bu belirleyici husus sonraki Türk devletlerinde de değişmeden devam etmiştir.

Nitekim zaman zaman Türklere Şiîlik veya onun alt kolları Zeydîlik, Karmatîlik gibi görüşler ulaşmışsa da Türkler bu yorumlara ilgi göstermemişlerdir.

İlk Müslüman Türk devleti olarak görülen Karahanlılar dönemi gerek Türkler, gerekse İslâm dini açısından önemlidir. 940'lı yıllardan itibaren yeni bir dine giren ve yeni bir medeniyete dahil olan Türkler, bu dine sıkıca sarılarak topraklarında yerleşmesi ve onunla ilgili medeniyet eserleri verilmesi için büyük çaba sarfetmişlerdir. Girdikleri bu din ve onunla ilgili temel bilim dallarında önemli eserler verilmiştir. Tefsîr, hadis, fıkıh ve kelâm gibi sahalarda büyük âlimler yetişmiş, bu sahalarda önemli eserler meydana getirilmiştir.

Özellikle fıkıh sahasında Karahanlıların yeri çok önemlidir. Bilindiği gibi "fıkıh" İslâm hukukunun özel adı olup, ibadetler yanında muamelat denen diğer uygulama konuları da fıkhın içerisinde yer alır. Yeni girdikleri dini ve onun uygulamaya yönelik kısımlarını öğrenmek ve öğretmek hususunda fıkıh ilminin geliştiğini görmekteyiz. Nitekim hepsi İslâm dünyasında şöhrete kavuşmuş olan büyük fakîhlerden Ebu'l-Leys es-Semerkandî (öl.983), Şemsü'l-Eimme el-Buhârî (öl.1027), onbeş ciltlik "el-Mebsût" yazarı Şemsü'l-Eimme es-Serahsî, onbir ciltlik fıkıh eseri olan Pezdevî (öl.1090), "Kadıhan" adıyla şöhret bulmuş olan Fahrettin el-Ferğanî (öl.1195) ve eseri "Hidâye" Osmanlılar dönemi âlimleri dahil pekçok kişi tarafından şerhedilen Ali b. Ebûbekr el-Mürğinânî (öl.1196) gibi âlimleri göstermek mümkündür.

Bu dönem çalışmaları Türkler açısından belirleyici ve yön gösterici özelliğe sahiptir. Çünkü o dönem oluşturulan eserler ve meydana getirilen anlayış sonraki dönemler için de etkili olmuş, kültürün devamlılığı hususundan dolayı sonraki dönemlerde de benzer uygulamalar görülmüştür. Nitekim Karahanlılar döneminde yazılan eserlerin, çok sonraki dönemlere kadar, üzerlerine sayısız şerhler yazılmış ve medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur.

Karahanlılar dönemi Türklerin dini yorumları kadar Türk kültürü açısından da önemli bir dönemdir. Yeni bir medeniyete giren ve onu samimi bir şekilde benimseyen Karahanlılar, kendi kültürlerini geliştirecek eserler vermekten de uzak durmamışlardır. O dönemde yazılan önemli eserlerden biri, Yusuf Hâs Hacîb'in eseri "Kutadgu Bilig" olup, İslâmî dönemde yazılan ilk siyâsetnâmedir. Türk kültürünün ve dilinin şaheserlerinden olan bu kitap aynı zamanda Türkçe'nin yeni girilen medeniyetin literatürünü karşılayacak kadar zengin olduğunu gösterme bakımından da önemlidir. Yine Türk dilinin bir nevi divanı olan "Divânü Lügati't-Türk" de Kaşgarlı Mahmut tarafından Karahanlılar döneminde kaleme alınmıştır. Türk dilinin en az Arapça kadar zengin ve muhtevalı olduğunu ispat için yazılan eser, Abbâsî halifesine sunulmuş ve onun tarafından da beğenilmiştir.

Bu dönemde Mutasavvıf Hoca Ahmet Yesevî'nin eseri "Divân-ı Hikmet", Türk dilinin sade ve akıcılığını gösteren bir eser olmanın ötesinde, yaylalar ve vadilerde yaşayan göçebe Türk topluluklarına İslâm'ın güzelliklerinin ve Tanrı sevgisinin anlatılmasında önemli rol oynamıştır. Yesevî'nin dervişleri Türkler arasında dolaşarak Türkçe olarak söylenmiş bu hikmetleri Türkmenlere okuyup, onların İslâm sevgisi ile dolmaları ve İslâm'a girmelerini sağlamışlardır. Yesevî'nin hikmetleri bu dönemde olduğu kadar sonraki dönemlerde de değerini korumuştur. Özellikle 1141'deki Selçukluların Katvan bozgunundan sonra Mâverâünnehr bölgesini ele geçiren Karahitayların iptidaî ve putperest kültürlerine karşı İslâm'ı ve Türk dilini koruyan temel etkenlerden biri yine Yesevî'nin hikmetleri olmuştur. Karahanlılar döneminde kaleme alınan Edib Ahmet Yükneki'nin "Atabetü'l-Hakayık"ı da önemli bir eserdir. Bütün bu eserler Türkçe yazılmış olup, Türk dilinin zenginliği, akıcılığı ve ifade kabiliyetini gösteren eserlerdir. Karahanlılar yeni girdikleri medeniyetin değerleri yanında kendi dillerini ve kültürlerini ihmal etmemişler, millî kültürün taşıyıcı unsuru olan dillerini işlek bir şekilde kullanarak önemli eserler meydana getirmişlerdir.

Karahanlılar dönemi mimarî bakımdan da önemli eserlerin verildiği bir dönemdir. Özellikle tuğla işçiliğinin başarılı bir şekilde kullanılarak câmi ve türbelerin yapıldığı görülmüştür. Ön cephesi renkli tuğlalar veya değişik renkte taşlardan işlenmiş âbidevî taç kapı (portal), diğer cepheleri ise usta tuğla işçiliğini hemen hemen tüm önemli yapılarda görmek mümkündür. Yine firûze sırlı tuğladan yapılmış kubbe ve bu kubbenin alt gövdeye birleşmesinde kullanılan üçgenleri de dönemin eserlerinde görmek mümkündür. Uygurlar tarafından mimarlığa kazandırılan ve "Türk üçgeni" denen bu üçgenler, gövde ile kubbeyi estetik bir şekilde birleştiren önemli hususlardır ki, o zamana kadar İranlılar dahil başkaları tarafından bilinmiyordu.

Gazneliler dönemi, İslâm dininin Hindistan topraklarında yayılma ve kökleşme dönemidir. Sultan Mahmut (997-1030) Hindistan'a onyedi sefer yaparak İslâm'ın bu topraklarda yayılmasını temin etmiştir. Putperest olan Hindular, Sultan Mahmut'un çalışmalarıyla İslâm'la tanıştıkları gibi, kast sistemi sebebiyle âdeta Brahmanların elinde esir durumda olan Hint köylüleri de Sultan Mahmut'un akınlarıyla hürriyetlerine kavuştular.

Hindistan akınlarında kazandığı ganimetleri ülkesinin imarı için harcayan Sultan Mahmut, başkent Gazne'yi ilim ve kültür şehri haline getirmiş, geniş meydanlar, muazzam saray ve köşklerle başkentini süslemiştir. Kendisi için yaptırdığı muhteşem sarayını aynı zamanda ilim ve fikir adamları için bir akademi hâline dönüştürmüştü. Kaynakların naklettiğine göre 400 büyük âlim Sultan Mahmut'un sarayında barınır, ihtiyaçları karşılanırdı. Onlar da geçim sıkıntısından uzak bir halde çalışmalarını devam ettirirlerdi. Ünlü astronom ve matematikçi Bîrûnî bu

şekilde sarayda kalmış ve Sultan Mahmut'un özel danışmanlığını yapmıştı. Tarihçi Ebû Nasr Utbî "Tarihu'l-Yemînî" ve Beyhakî "Tarih-i Mesudî" adlı eserlerini Sultan'ın desteğiyle yazmışlardı.

Sultan Mahmut'un desteğiyle eserini meydana getirenlerin belki de en şöhretlisi "Şehnâme" müellifi Firdevsî'dir (öl.1020). Saraya yerleşen ve Sultan Mahmut'un desteğiyle eserini yazan Firdevsî, unutulmak üzere olan veya yazıldıkları lehçeler artık anlaşılmayan eski İran hikayelerini ve hükümdarlarının başlarından geçen olayları, mükemmel üslûbuyla yeniden yazmıştır. 60 000 beyitten (120 000 mısra) meydana gelen eser Farsça'nın şaheseri olmanın yanında İran millî destanıdır. Firdevsî sayesinde Farsça unutulmaktan kurtulduğu gibi, İran millî ruhunun canlanması da sağlanmıştır. Bu konuda Firdevsî'yi teşvik eden ve her beyit için bir altın vereceğini vaat eden Sultan Mahmut, eserin meydana gelmesinde önemli paya sahiptir.

Karahanlıların İslâmî eserler verme yanında Türkçe'ye ve Türk kültürüne yaptıkları hizmete karşılık Gazneliler'de bu husus yeterince önemsenmemiştir. Gazneliler İslâm'a hizmet etmiş, fakat resmi dil olarak Farsça'yı kabul edip, aynı zamanda onun gelişmesine hizmet ederek, Türkçe açısından talihsizliğe sebep olmuşlardır. Buna karşılık sanat parlak dönemini yaşamıştır. Sultan Mahmut'un yaptırdığı "Leşker-i Bazar Sarayı" kalıntılarındaki eyvanlı avluları, süslemede kullanılan geometrik desenler ve freskler dönemin ihtişamını yansıtmaktadır. Câmi yapımında da dört eyvanlı plan tatbik edilmiş, tuğla işçiliği başarılı bir şekilde değişik desenler oluşturacak şekilde kullanılmıştır. Türbe mimarisinin de gelişme gösterdiği, önemli şahsiyetlerin ve din büyüklerinin âbidevî türbelerinin inşa edildiği görülmüştür.

Bu dönemleri takip eden Selçuklular dönemi ise gerek Türk, gerekse İslâm tarihi açısından başlı başına özel bir öneme sahiptir. Selçukluların devlet olarak tarih sahnesine çıkmasından sonra İslâm dünyasının meselelerine özel bir önem verdikleri görülmüştür. Sultan Tuğrul Bey, 1055 tarihinde Bağdât'a gelerek Sünnî Bağdât halîfesini Şiîlerin baskılarından kurtarıp, ona eski saygınlığını yeniden iade etmişti. Bu tarih aynı zamanda Türklerin İslâm dünyasının siyasî liderliğini üstlendiği tarihtir. Bundan sonra Haçlı seferleri dahil olmak üzere, İslâm dünyasına karşı yönelen bütün tehdit ve tehlikelere karşı Türkler kendilerini sorumlu hissedecek ve Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar bu korumacılık ruhu devam edecektir.

Selçuklular ve İlmi Gelişmelere Katkıları

Selçukluların devlet olarak tarih sahnesine çıktığı dönemde Mısır'da Şiî Fâtımîler Devleti hüküm sürmekteydi. Bu devlet Sünnî düşünceye karşı hoşgörüsüz olmakla kalmayıp, Kahire'de açtıkları "Ezher Medresesi" inden yetiştirdikleri Şiî propagandacıları İslâm ülkelerinin değişik yerlerine göndererek halkı kandırıp kendi taraflarına çekmeye çalışıyorlardı. Özellikle Melikşah döneminde ortaya çıkan yıkıcı ve bölücü Bâtınîlik hareketi de onlar tarafından desteklenmekteydi. Hasan

Sabbah tarafından kurulan Bâtınîlik, Sünnî düşünceye karşı savaş açarak, bu inanca sahip insanların kaçırılarak öldürülmesi, köylerin kasabaların basılarak sivil halkın katledilmesi gibi terör hareketleri yanında, Selçuklu idaresinin gayri meşru olduğu propagandasını yapıp, ülkeyi parçalayarak bir kısım topraklarını Fâtımîlerin idaresine katmak gibi bölücülük hedefleri de gütmekteydi. Şiîlerin bu çalışmalarının dışında Bizans da boş durmuyor, ülke sınırlarını tehdit edecek hareketlerde bulunuyordu. Sonradan diğer Hıristiyanların da devreye girmesiyle başlayan Haçlı seferleri İslâm dünyası için büyük bir tehdit ve yıkım haline gelecektir. Bu iç ve dış tehlikeleri bertaraf edecek bütün adımlar Selçuklular tarafından atılmış ve gerekli koruma tedbirleri alınmıştır.

Tuğrul Bey'le başlayan devletin gelişmesi, Sultan Alp Arslan'la (1064-1072) devam etmiş, Melikşah döneminde (1072-1092) Çin seddinden Akdeniz'e, Yemen'den Kafkaslar'a kadar olan geniş saha Selçukluların hâkimiyeti altına girmişti. Selçuklular sadece askerî sahada genişlemekle kalmayıp, ilim ve teknoloji sahasında da birçok gelişmeye imza atmışlardır.

Alp Arslan döneminde devletin ihtiyaç duyduğu eğitimli insan yanında, Şiîler tarafından oluşturulan propagandalara karşı durmak için medrese açılma ihtiyacı hissedilmiştir. Sünnî düşünceyi öğretecek ve halkın zihinlerini yanlış fikirlerden arındıracak, onları devlete bağlı insanlar olarak yetiştirecek bu kurumlar "Nizâmiye Medreseleri"dir. Bu medreseler, dönemin en büyük eğitim kuruluşları olup, öğrencilerin bütün ihtiyaçlarının devlet tarafından karşılanması, medreseye gelir getiren zengin vakıfların oluşturulması, her ilim dalına sahasında uzman müderrislerin atanması ve ilmî hürriyetin sağlanması bakımından "yeryüzünün ilk üniversitesi" olarak kabul edilir. Bu medreseler başta hilâfet merkezi Bağdât olmak üzere Nisabur, Belh, Musul gibi onaltı değişik şehirde açılarak ilmin hizmetine sunulmuştur. Hukuk, ilâhiyat, siyasal bilgiler, edebiyat ve fen fakültelerinin programlarına sahip bu medreselerde "Sünnî" görüş doğrultusunda ciddi bir eğitim yapılarak öğrenci yetiştirilmiş ve halkın bilinçlendirilmesi sağlanmıştır.

İmam Gazâlî (öl.1111), İmamu'l-Harameyn Cüveynî (öl.1085), Ebû İshak eş-Şirazî (öl.1082) gibi dönemin büyük âlimleri bu medreselerde müderrislik yaparak öğrenci yetiştirmişlerdir. Medreselerin ilmî şöhreti yanında, maddî imkanlarının da genişliği sebebiyle Endülüsten Türkistan içlerine kadar değişik yerlerden öğrenci gelerek burada eğitim görmüş, sonra kendi memleketlerine dönmüşlerdir. Böylece İslâm dünyasında Sünnîlik ortak paydasında bir anlayış ve fikir birliği oluşmuştur. Bu medreseler, bugün asistanlık denen görevlileri ilk defa "muîd" adıyla ortaya çıkarmakla kalmamış, İslâm dünyasında yeni bir anlayışla medrese geleneğinin doğmasını da sağlamışlardır. Eyyûbilerden Osmanlılara kadar bu medreseler ve ders programları örnek alınmış, aynı zamanda Batı üniversiteleri de Nizâmiyeleri örnek alarak Hıristiyan teolojisi ve Yunan klasikleri okutmuş,

öğrencilere burs vermiştir. İngilterede Oxford 1284'de açılmış, bunu Cambridge Üniversitesi izlemiştir. İlk Nizâmiye 1066'da açıldığına göre aradaki farkı görmek mümkündür.

Selçuklular döneminde, o güne kadar bir türlü sona erdirilemeyen medrese-tekke çatışmasının sona erdirildiği görülmüştür. Tasavvuf ilmine bağlı olanlar ile medreseliler arasındaki bu çekişme Selçuklular döneminde yetişen önemli din bilgini aynı zamanda mutasavvıf şahsiyetler sebebiyle son bulmuş, tasavvuf üzerindeki olumsuz düşünceler giderilmiştir. Bu şahısların başında İmâm Kuşeyrî (öl.1072) gelir. Meşhur "er-Risâle" adlı eseri tasavvufu zahir ilimlerine yaklaştırmış, diğer önemli bilgin İmâm Gazâlî de yazdığı "el-İhyâu Ulûmi'd-Din" ve diğer eselerleriyle zahiri ilimleri tasavvufa yaklaştırarak aradaki soğukluğu gidermiştir.

Gazâlî, aynı zamanda güçlü bir kelâmcıdır. Kelâmı güçlendirmek için felsefî metotlara başvurmuştur. Filozofları reddetmek için yazdığı "Tehâfetü'l-Felâsife"si meşhurdur. Gazâlî, bu çalışmaları ile sadece İslâm âleminde etkili olmamış, aynı zamanda Batı filozoflarını da etkilemiştir. Raymond Martini bunlardan birisidir. O, muhaliflerin fikirlerini reddederken Gazâlî'nin eserlerinden parçaları olduğu gibi, fakat müellifin ismini zikretmeden nakletmiştir. Saint Thomas da, Gazâlî'nin fikirlerinden geniş bir şekilde istifade eden şahıslardandır. Ockham'lı William, Peter D'illy ve Nicalaus de Auctricuria gibi filozoflar da Gazâlî'nin eserlerinin Latince tercümelerinden istifade ederek etkisinde kalmışlardır. Gazâlî'nin tesirleri bu kadarla kalmamıştır. Daha sonra gelen Montaigne (öl.1592), Descartes (öl.1650) ve David Hume (öl.1176) gibi filozoflar Gazâlî'nin metotlarını kullanmışlardır.

Selçuklular dönemi, Bahrezî, Ebû Zekeriya et-Tebrizî, et-Tuğrâî, Ömer Hayyâm ve ez-Zamehşeri gibi edipler ve şâirlerin yetiştiği bir dönemdir. Bu şahıslar bir taraftan edebî faaliyetlerini yürütürken, diğer taraftan da dönemin medreselerinde müderris olarak ders vermekte veya devletin divanında resmî yazışmaların yapılması işine nezaret etmekteydiler.

Fen bilimleri sahasında önemli çalışmaların bu dönemde devam ettiği bilinmektedir. Melikşah döneminde Bağdat'da saraylar, köşkler, hamamlar ve su kanalları inşa edilmiş, sarayın yakınına bir rasathane kurularak rasat işlemlerinin merkezileştirilmesi sağlanmıştır. Bu yöndeki çalışmalar ondan sonra da devam etmiş Mehmet Tapar (1105-1118) döneminde kurulan İsfehan rasathanesinde Muhammet b. Ahmet Beyhakî matematik ve rasat çalışmalarına devam etmiştir. Bağdat'da Selçuklu sarayındaki rasathaneyi idare eden Ebu'l-Kâsım Hibetullah (öl.1139) astronomide ve usturlab yapımında çok meşhur olmuş ve "Bedîu'l-Usturlâbî" ismiyle şöhret olmuştu. Hazırladığı "Zîc-i Mahmûdî"yi Selçuklu sultanına sunmuştu. Ebû Mansur Abdurrahman el-Hâzinî ise Selçuklu ülkesinin enlem-boylam derecelerini ve kıblelerini gösteren "Zîc-i Sancarî'yi yapmıştı. Ayrıca yazdığı "Mîzanu'l-

Hikmet" adlı eserinde cisimlerin özgül ağırlıkları hakkında bilgiler verdikten sonra, suyun arzın merkezine yakın olan yerlerde, özgül ağırlığının daha fazla olduğu nazariyesini ileri sürmüştü. Bu nazariye daha sonra Roger Bacon tarafından ileri sürülecektir.

Selçuklular döneminde ülkenin büyüklüğü ve ihtişamını yansıtması bakımından mimarî sahada önemli eserler meydana getirilerek şehirlerin güzelleştirilmesi amaçlanmıştır. Alp Arslan döneminde Mekke ve Medine'de Selçuklular adına hutbe okunmuş, Melikşah zamanında ise karışıklıklara son vermek amacıyla bu bölge Selçuklu hâkimiyeti altına alınmıştı. Bölgeye özel önem veren Selçuklular Hicaz yollarını yaptırmış, buralardaki su kuyularını ve karakolları yenilemişlerdir. Mekke ve Medine'de hacıların ibadetlerini kolay yapmaları için ücretsiz kullanılabilen eşya depoları ve su kuyuları inşa ettirmişlerdir.

Câmi ve medreselerde Gaznelilerin devamı olarak dört eyvanlı plan kullanılmış, yaptırılan ribat, türbeler ve kervansaraylarda daha çok tuğla işçiliği görülmüştür. Tuğla işçiliğiyle hangi dekorasyonlara ulaşılabileceğini gösterme bakımından Selçuklular dönemi kümbetleri ve minareleri önemlidir. "Harrekan Kümbeti" ve "Kümbet-i Aleviyyan" gibi kümbetler yanında "Minar-ı Ali" ve "Kırk Kızlar Minaresi" örnek gösterilebilir. Melikşah tarafından İsfehan'da inşa ettirilen "Mescidi Cuma" ve Sultan Sancar'ın tuğla işçiliği ile süslü muazzam türbesi de günümüze kadar intikal eden önemli eserlerdir.

Selçuklular hastaheneler ve tıp konusunda da önemli gelişmelere imkan sağlamışlardır. İlk defa Alp Arslan döneminde hastahene açan Selçuklular, sadece şehirlilerin değil sefer sırasında askerlerin de sağlığını düşünerek yüz deve sırtında taşınan seyyar hastahaneler kurmuş ve işletmişlerdir. "Külliye" kültürünün Selçuklularla birlikte ortaya çıkarak; câminin çevresinde medrese, hamam, hankah, ribat ve hastahaneden oluşan bir yapı kompleksinin meydana getirildiği, bu kompleks içinde sağlık kurumlarının da yer aldığı görülmüştür. Bu hastahanelerde Sâbur b. Sehl ve İbnü't-Tilmiz gibi çok ünlü doktorların hasta tedavi ettiği, ilaç yaptığı ve öğrenci yetiştirdiği kaynaklarda nakledilmektedir. O dönemde doktorlar, "reisuletibba" denen doktorların başkanı huzurunda imtihandan geçerek mesleklerine başlayabilmekte ve bu iş için Hipokrat yemini etmekteydiler. Yalnız yeminde Yunan tanrıları yerine Allah'a yemin edilmekteydi. Constantin Africanus, Selçuklular döneminde Bağdât'a gelerek burada topladığı Müslüman tabiplerin eserlerini Salerno'da Latince'ye tercüme ederek Avrupa tıp fakültelerinde okutulmasını sağlamıştır.

Selçukluların Anadolu kolu önceleri Büyük Selçuklulara bağlı iken sonraları tam bağımsız devlet hâline gelmiştir. Anadolu'da kalıcı olmak ve hâkimiyetini pekiştirmek için gayret sarf eden Türkiye Selçukluları'nın karşılaştığı en önemli

mesele Haçlı seferleri olmuştur. Süleyman Şah'ın 1084'de Hıristiyanlar açısından önemli olan Antakya'yı feth etmesi sonucunda 1097'de başlayan Haçlı seferleri iki asır kadar devam edecektir.

Haçlı Seferlerinin Başlaması

Aslında dinî olmaktan çok, Avrupa'nın içinde bulunduğu sosyal ve siyasî yapı sonucunda oluşan (toprak sahibi zengin aristokratlar yanında toprağı olmayan, bazen de ne toprağı ne de hürriyeti olmayan köylüler) işsiz ve aşsız kitleleri, dinî gayeler adıyla Avrupa'dan uzaklaştırmak amaçlanmıştır. Avrupa'daki muhtemel sosyal patlamaları önleyip, rahatlamayı sağlamak maksadıyla düzenlenen bu seferler, sadece birinci seferde telef edilen insan sayısının 500 000 olduğu düşünülürse, amacına ulaşmıştır. Bu seferlerle beraber Avrupalılar Türkleri ve Doğuyu tanıma imkanı bulup, burada gördüklerini Batı'ya aktarma imkanı bulurken; uzun yıllar bu Haçlı darbelerini karşılamak mecburiyetinde kalan Türkler sıkıntı içinde kalmışlar, İslâm Medeniyeti de bu darbeler sebebiyle sarsıntı geçirmiştir.

Haçlı seferleri ile oluşan sarsıntının ardından XIII. yüzyılda başlayan Moğol tahribatı da eklenince bu iki olumsuzluk İslâm dünyasının medeniyet yarışındaki hızını kesmiş, yetişmiş insan gücü ve fikir hayatını kesintiye uğratmıştır. Her iki taraftan gelen yıkım ve olumsuzluklara karşı Türkler birinci derecede etkilenen taraf olmakla kalmamış, bunların bertaraf edilmesinde de yine en aktif rol oynamışlardır. Bu sıkıntıların ortaya çıktığı ve doğrudan İslâm dünyasını hedef aldığı dönemde Türkiye Selçukluları Devleti Anadolu'da doğrudan hedef halindeydi. I. Kılıç Arslan (1092-1107), I. Mesut (1116-1155) ve II. Kılıç Arslan (1155-1192) dönemlerinde cereyan eden ilk üç Halı seferi ile Anadolu'yu aşamayacaklarını anlayan Haçlılar dördüncü seferini 1204'de İstanbul'u yağmalayarak noktalayacak, bundan sonraki seferleri de deniz yoluyla yapmaya başlayacaklardır.

Türkiye Selçukluları Dönemindeki İlmi Gelişmeler

Haçlı baskılarından kurtulan Türkiye Selçukluları, bir taraftan ülkede beraberliği sağlamaya çalışırken, diğer taraftan da ülkenin iktisadî ve fikrî yapısının yükselmesine gayret etmişlerdir. 1207'de Antalya, 1214'de Sinop ve 1223'de de Alaiye'nin fethedilmesiyle Selçuklular üç önemli liman şehrine kavuşmuş oldular. Bu liman şehirleri Anadolu'ya mal getiren tüccarların mallarının indirilmesi ve buradan mal götürmeleri bakımından önemli olduğu gibi, transit taşımacılık ve Anadolu'daki kuzey-güney, doğu-batı ticaret yollarının oluşmasında da önemlidir. Özellikle I. Alâeddîn Keykubat (1220-1237) döneminde ülkeye mal getiren bütün müslim-gayrimüslim tüccarların malları, bugünkü anlamda sigortalanarak, yolculuk esnasında doğabilecek zararlar için devlet tarafından zararları karşılanacak şekilde güvenlik altına alınmıştır. Ticaret yollarının geçtiği güzergahlarda belirli

mesafelerde mimarî özellikleri ve güvenlik şartlarıyla mükemmel sayılabilecek kervansaraylar inşa ettirilerek, ticaretin kolaylıkla ve güvenli şekilde yapılması sağlanmıştır.

Sağlanan siyasî istikrara ve ekonomik canlanma ülkede refah ve zenginliğin artmasına sebep olmuş, inşa edilen medreselerle ülkede fikir hayatı canlanırken, bu ortamdan faydalanmak isteyen başka ülkelerdeki ilim adamları da Türkiye Selçukluları ülkesine akın etmiştir. Ülke değişik mimarî eserlerle süslenmiştir. Bunların başında toplumun ve hayatın odak noktası gibi görülen câmiler gelir. O devir için daha çok "mescid" adı tercih edilmiş, büyük câmiler "mescid-i cuma" olarak adlandırılmıştır. Pencere ve simetrik minare fikri henüz Selçuklularda gelişmemiş olmakla beraber, mihrabın önündeki büyük kubbe fikrinin mûcidi Selçuklular olmuştur. Câmi mimarisi için çok sayıda desteklere oturan ve küçük kubbelerden oluşan mekan genişlemesi elde edilmiştir. Sivas Ulu Câmii, Silvan Ulu Câmii gibi eserler bunun tipik örnekleridir.

Büyük Selçuklularla birlikte ortaya çıkıp gelişen "külliye" kültürünün Türkiye Selçukluları'nda da devam ettiği görülmüştür. Bu dönem, daha çok taş işçiliğinin tercih edildiği, son derecede süslü taçkapıyla girişin sağlandığı, süslemelerde hat sanatının nadide örneklerinin kullanıldığı dönemdir. Bunun yanında Büyük Selçuklulardaki gibi, fakat bu defa tamamen taş işçiliğinin görüldüğü anıt mezarlar olan kümbetlerin Türkiye Selçukluları'nda bolca inşa edildiği Ahlat, Erzurum, Kayseri ve Konya şehirlerindeki örneklerinde görmek mümkündür.

Selçuklu mimarları dinî yapılar yanında medrese, kervansaray ve hastahane gibi sosyal içerikli yapılarda da son derecede başarılı örnekler vermişlerdir. Kayseri'de "Gevher Nesibe" tıp medresesi, "Divriği Daruşşifası" ve "Amasya Daruşşifası" bunların örnekleridir. Her türlü sağlık işleri için kullanılan daruşşifalar çok koğuşlu sisteme göre inşa edilirken, ticari gayelere yönelik kervansaraylar dışarıdan ise bir kale görünümünde, fakat içleri çok sayıda insan, hayvan ve eşyayı barındıracak şekilde düzenlenmiştir. Hat ve bitki motiflerinin süslemelerde kullanıldığı Selçuklu sanatının değişmez özelliği önemli bütün yapılarda süslü taçkapının oluşudur.

Türkiye Selçukluları ilim adamlarını korum hususunda özen göstererek Konya'nın ilim ve kültür şehri olmasına çalışmışlardır. Endülüs'te doğan ve orada yetişen Muhyiddin Arabî (öl.1240) memleketindeki karışıklıklar sebebiyle Konya'ya gelerek Alaaddin Keykubat'a sığınmış, hürmet ve saygı görmüştü. "Vahdet-i vücûd" görüşünün temsilcisi olan Muhyiddin Arabî, İslâm dünyasında "Şeyh-i ekber" unvanının da sahibidir. Yazdığı "Fusûsu'l-Hikem" ve "Fütühâtü'l-Mekkiye" adlı eserleri çok meşhur olup, üzerlerine pek çok şerh yazılmıştır. "Ekberiyye" tarikatının da kurucusu olan Muhyiddin Arabî'nin İslâm dünyasındaki tesirleri yanı sıra, Batı'da Dante'nin "Divina Commedia"sında etkilerini görmek mümkündür.

Muhyiddin Arabî'nin takipçilerinden olan oğulluğu Sadreddin Konevî (öl.1274) Fusûs'a "Nusûs" adıyla şerh yazmıştır. Kendisinin "Nefahâtu'l-İlâhiyye" ve "Tabsıratü'l-Mübtedî" gibi pek çok eseri vardır. Muhyiddin Arabî'nin fikirleri Türk çevrelerinde daha çok Sadreddin Konevî'nin tesiriyle yayılma imkanı bulmuştur.

Türkiye Selçukluları döneminin en ünlü bilgini Mavlâna Celâleddin Rumî'dir (öl.1274). Moğol istilasından kurtulmak için babası Bahaeddin Veled'le birlikte Belh'den kaçarak Anadolu'ya gelmiş ve Konya'ya yerleşmiştir. 35 yaşında müderrisliğe başlamış, 40 yaşından itibaren önemli eserlere imza atmıştır. Tasavvufa meyleden Mevlâna, yüksek zümre tarafından daha fazla kabul görmüştür. O'nun fikirleri ve dergahında oluşan fikrî atmosferle XIII. asırda çöküşe geçen Selçuklular döneminde kültürel canlanma baş göstermiştir. Mevlâna'nın fikirleri ölümünden sonra da devam ederek etkinliğini korumuş, kurduğu tarikat sebebiyle yüzyıllar yaşamıştır. "Divan-ı Kebîr", "Fîh-i Mâfîh" ve 26.660 beyitten oluşan "Mesnevî"si gibi pek çok eseri mevcuttur.

Konya bu şekilde bir kültür şehri olurken, Selçuklulardan siyasî bağlarını kesmeye çalışan Cacaoğlu Nureddin ve Mustafa Beyler Kırşehir'de ayrı bir kültür çevresi yaratmışlardır. Hacı Bektaş, Elvan Çelebi, Âşık Paşa, Ahi Evran ve Tapduk Emre gibi Türk mutasavvıfları bu çevrede toplanmışlardır. Konya'da yazılan eserler İran tesiriyle Farsça yazılırken, Kırşehirdekiler belirli bir maksada mahsus ve özel olarak eserlerini Türkçe yazmışladır. Nitekim aynı cereyanın etkisiyle "Gülşehrî" olarak tanınan Kırşehirli Süleyman Efendi, Feridüddin Attar'ın "Mantıku't-Tayr" adlı eserini manzum olarak Türkçe'ye çevirerek bahsedilen hususu devam ettirmiştir.

Moğol İstilası

Türkiye Selçukluları imarı faaliyetleri ve ticaretle ülkeyi zenginleştirip, ilim adamlarının çalışmalarını kolaylaştırırken başka bir gerçekle de karşılaşır; bu Moğol tehlikesiydi. XIII. yüzyılın başlarında doğudan hareket eden Moğollar hemen hemen tüm Türkistan şehirlerini tahrip ederek batıya doğru yöneldiler. Ele geçirilen şehirlerin tahribi ve insanların ayırım gözetilmeksizin katledilmesi büyük bir korku ve heyecana yol açmış, Moğolların elinden kurtulmak isteyen insanlar batıya doğru kaçmaya başlamışlardı. Bu insanların sığınabilecekleri tek yer Türkiye Selçukluları topraklarıydı. Gelen göçebeler daha çok kırsal kesime iskan edilirken, âlim, sanatkar ve zanaatkar gruplar şehirlerde iskan ediliyordu.

Gelen kitlelerin sosyal dokuyu bozmadan yerleşmelerinin sağlanması, kendilerine uygun iş ve aş bulunması meselesi ülkedeki âkil insanları harekete geçirdi. "Ahilik" olarak tanınacak bu kurum Anadolu'da önemli bir teşkilatlanmaya giderek bu insanları yerleştirme ve toplumla uyumlu bir hayata hazırlama görevi üstlendi. Türk teşkilatçılığı ve İslâm tasavvuf terbiyesi ile beslenen Ahilik, her meslek grubunun bir şeyhin liderliğinde ve kendilerine ait zâviyede teşkilatlanarak hem

kendi meslek mensuplarını dönemin dinî, edebî ve meslekî bilgileriyle yetiştirmek, hem de Moğollardan kaçıp gelen insanların ihtiyaç duyduğu barınma, iş ve aş ihtiyaçlarını karşılama görevi üstlenmiştir. Aynı zamanda mensuplarına askerî eğitim vererek, yaklaşan Moğol tehlikesine karşı vatanlarını savunma becerisi kazandırmıştır. Mesleki sahada iyi yetişmelerini temin ederek onların kaliteli iş yapmalarını, yerli Rum ve Ermeni esnafıyla rekabet edebilecek kaliteye ulaşmalarını temin etmiştir.

Moğol tahribatının Anadolu'ya kadar uzanması, meydana gelen bu muazzam eserlerin yıkımını da beraberinde getirmiştir. Altmış yıl süren Moğol tahakkümünden sonra yeniden canlanma başlamış ve oluşan beyliklerden birisi daha akıllı ve aktif davranarak devlet olmuştur. Bu Osmanlı Devleti'dir. Osmanlılar, kuruldukları zamandan itibaren ülkelerini genişletme yanında ilmî faaliyetlere de özel önem vermişlerdir. Nitekim Orhan Gazi İznik'i fethettikten hemen sonra burada ilk Osmanlı medresesini açarak bilime ve bilim adamlarına verdiği değeri göstermiştir.

Osmanlı ve İslam Dünyası

Anadolu'da birlik sağlandıktan sonra yönünü tam anlamıyla batıya döndüren Osmanlılar, Balkanların fethi ile burada kalıcı olduklarını göstermişleridir. Fethedilen yerleri câmi, medrese, han, hamam, daruşşifa, kervansaray, kütüphane, çeşme ve sebil gibi eserlerle donatarak insana hizmet edecek müesseseler oluşturmuşlardır. Bunu yaparken müslim ve gayrimüslim ayırımı gözetmeksizin, insanlık adına kendi inançlarının ve dünyaya hâkim olmak idealinin yüklediği bir misyonla bu işi yürütmüşlerdir.

Yüzyıllar süren hâkimiyetleri döneminde birlikte yaşama kültürünün en güzel örneğini göstererek, idareleri altında olan bütün din ve milletlere karşı hoşgörülü olmuşlardır. İstanbul'un fethiyle birlikte Ortodoks mezhebi bizzat Türklerin himayesi altına alınarak, Katoliklerle yüzyıllardan beri süregelen çekişmeye son verilmiştir. Ayrı bir Hıristiyan mezhebi olarak o güne kadar Bizans'tan türlü türlü eziyetler görmüş olan Ermenilerin dini lideri İstanbul'a getirtilerek İstanbul'da bir Ermeni cemaatinin oluşmasına müsaade edilmiş ve kendisine yetkiler verilmiştir. Daha sonraları Endülüs'ün çöküşüyle birlikte Hıristiyanlık yahut ölüm tercihiyle baş başa bırakılan İspanya Yahudileri yine Osmanlı topraklarına kabul edilerek inançlarını rahatça yaşamaları sağlanmıştır. İslâm'ın dışındaki inanç gruplarının her birini "millet" ve onların ruhanî liderini de "millet başı" olarak kabul eden Osmanlılar, bu sistemi oluşturarak hem onların koruyuculuğunu üstlenmiş hem de onlara inanç hürriyeti sağlayarak, gerçek manada cihanşümul bir devlet olduğunu göstermiştir.

Yavuz Sultan Selim döneminde devletin yönünü doğuya çeviren Osmanlılar, bir taraftan Şiîlerce oluşturulan tehlikeyi ortadan kaldırarak İslâm dünyası için önemli bir problemi halletmiş, diğer taraftan Mısır ve Hicaz topraklarını hâkimiyeti altına alarak siyasî ve fikrî anlamda İslâm dünyasının lideri olduğunu

göstermiştir. Selçuklularla başlayan liderlik Osmanlılarla devam etmiştir. Bu anlamda İslâm'a ve İslâm toplumlarına yöneltilen tehditler de Osmanlılar tarafından bertaraf edilecektir. Nitekim Portekizlilerin Kızıl Deniz ve Hint Okyanusu'nda oluşturdukları tehlike Osmanlılarca engellendiği gibi, bugünkü Endonezya ve Malezya gibi ülkelerin İslâm'la tanışmaları da o döneme dayanır.

Osmanlılar ilk dönemlerinden itibaren ilmî faaliyetlere ilgi göstermişlerdi. Orhan Bey'den itibaren medreseler açılmaya başlanmış ilk başkent Bursa önemli medreseler ve buralarda okuyan öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılamak için zengin gelirli vakıflarla süslenmişti. Edirne'nin fethi ve başkent yapılmasıyla birlikte burada da önemli medreseler inşa ettirilmiştir. Anadolu ve Rumeli'nin önemli merkezleri medreselerle donatılarak ilmin yerleşmesi hedeflenmiştir.

İstanbul'un fethinden sonra Fâtih Sultan Mehmet külliye geleneğinin devamı olarak büyük bir külliye inşa ettirmişti. Osmanlı döneminin en meşhur medresesi Fatih Câmii'nin yanında sekiz medreseden oluşan "Sahn-ı seman veya Semaniye medreseleri"dir. Fatih, bu medreselere öğrenci yetiştirmek için bu medreselerin arkasında "Tetimme" denen sekiz medrese daha inşa ettirmişti. Külliyenin devamı olarak imâret, aşhane, daruşşifa, muallimhane ve kütüphane gibi kısımlar da mevcuttu. Bu medreselerin her birinin ondokuz odası ve her medresenin bir müderrisi vardı. Müderrislere ellişer akçe yevmiye, beşer akçe yevmiye ile birer muîd (asistan) tayin edilmiş olup, odalarda ikişer öğrenci kalırdı. Daha sonra Ayasofya câmiye çevrilip buradaki papaz odaları da medrese haline getirilmiştir.

Fâtih'ten sonraki meşhur medrese Kanuni sultan Süleyman tarafından yaptırılandır. Süleymaniye külliyesi içinde yedi medreseden oluşur. Bu medreselerde "Dâru'l-hadîs" ve "Daru't-tıb" gibi ihtisaslaşmaya gidilerek okutulan alanlara göre bugünkü fakültelere benzer uzmanlaşmaya gidilmişti. Süleymaniye medreselerinde tıp, hadis, matematik derslerinin yanında dinî ve edebî derler de okutulmuştur.

Padişahların dışında önemli devlet adamları ve zengin şahsiyetler de ülkenin değişik şehirlerinde medrese inşa ettirerek eğitime katkıda bulunmuşlardır. Medreseler buraya tayin edilen müderrisin ilmî otoritesine göre ona bağlanan günlük akçeye göre yirmili, otuzlu, kırklı ve ellili gibi bir derecelendirme içindeydiler. Bu medreselerde tahsil süresi de medresesine göre değişirdi.

Osmanlı medreselerinden önemli tıp uzmanları yetişmiştir. Bunlardan biri olan Cemâleddin Aksarayî (öl.1389) aynı zamanda din bilgini ve filozoftu. Hekim Hacı Paşa (öl.1417) ise tahsilini tamamladıktan sonra Mısır'a giderek orada doktorluk yapmış, sonra memleketine dönerek mesleğini icra etmişti. Eczacılık ve tasavvuf sahasında da şöhretliydi. Önemli bir mutasavvıf, hekim ve bilim adamı aynı zamanda Fâtih'in hocası olan Akşemseddîn "Kitâbu't-Tıb ve Maddetü'l-Hayat" adlı eseri kaleme almıştı. Amasya Daruşşifası başhekimi Sabuncuoğlu Şerefeddin İlyas da "Cerrahnâme-i İlhanî" adlı cerrahi bilgileri içeren eserini yazmıştı.

Osmanlılar hastahaneler konusunda da ileri seviyededirler. Yıldırım Bayezid döneminde Bursa'da sekiz hastahane vardı. burada her din ve gruptan insan tedavi edilirdi. "Edirne Daruşşifası" ve Manisa'daki "Hafsa Sultan Daruşşifası" dönemin önemli hastahaneleri olup, buralara cerrah, göz hekimi, akıl hastalıkları uzmanı, hastabakıcı, eczacı, aşçı, çamaşırcı gibi görevliler atanmıştı. Avusturya İmparatoru II. Rudolf'un 1587'de İstanbul'a gelen elçisinin hatıralarında belirttiğine göre, o dönemde İstanbul'da her biri 150 ile 300 hasta alabilen 110 hastahane mevcuttu. Bu sayılar imparatorluğun ihtişamını gösterme bakımından önemli bir göstergedir.

Sadece tıp ilminde değil matematik ve astronomi dallarında da önemli şahsiyetler yetişmiştir. Osmanlıların ilk astronomi ve matematik alimi Kadızâde Rumî (öl.1435) dir. Bursa kadısının oğlu olarak dünyaya geldi ve iyi bir tahsil gördü. Sonra Horasan'a oradan da Semerkant'a giderek Uluğ Bey'in yanında medrese ve rasathane müdürlüğü yaptı. Matematik kaidelerinden faydalanarak gök cisimlerini inceledi, eserleri Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutuldu.. Fethullah Şirvanî (öl.1453) ve Ali Kuşçu (öl.1474) onun yetiştirdiği iki önemli öğrencisidir.

Hocasından sonra Uluğ Bey rasathanesine müdür olan Ali Kuşçu, kendisinden daha önce başlatılan çalışmaları ve yarım kalan rasatları tamamlayarak Orta çağ ilim dünyası için önemli yere sahip olan "Uluğ Bey Zici" denilen mükemmel bir eser ortaya çıkarmıştı. Daha sonra İstanbul'a gelmiş, dönemin âlimleri ve Fâtih tarafından büyük bir saygıyla karşılanmıştır. Ayasofya medresesine müderris olarak tayin edilmiş ve İstanbul'da astronomi çalışmaları yapmıştır. "Risaletün fî Halli Eşkâli Kamer" adlı ayın hareketleriyle ilgili eseri ve "Risaletün fi'l-Heye" adlı astronomiye dair eseri ünlüdür. Osmanlılar döneminin astronomları ve eserlerini Seydi Ali Reis'in "Kitabu'l-Muhit" ve XVI.yüzyılın sonlarında yetişen Takiyyüddin (öl.1585)'in "Alâtü'r-Rasadiyye" adlı eseriyle devam ettirmek mümkündür.

Osmanlıların ilk dönemlerinden itibaren bilim, fikir ve sanat hayatının çok canlı olduğu bilinmektedir. Bu canlılığın bir sonucu olarak Fâtih döneminde İslâm fikir hayatı bakımından önemli bir mesele olan "Tehafüt" konusuna ilgi duyulmuştur. Gazâlî'nin felsefecilerin fikirlerini çürütmek için yazdığı bu eser konusunda yeni bir çalışma yapılarak kimin haklı olduğu ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Hocazâde Muslihiddin (1488)'in yazdığı "Tehafüt" ile Alaadin Tusî'nin yazdığı "Tahafüt" (Kitâbu'z-Zuhr) konuyu ele almışlar ve Hocazâde'nin görüşleri daha makbul görülmüştür. Hocazâde eserinde Gazâlî'yi tenkit ederken, felsefî yönünün ve izahlarının hiçte Gazâlî'den aşağı kalır yanının olmadığını göstermiştir.

Bu felsefî geleneğin takipçisi Türk âleminin ünlü mütefekkiri ve asrın İbni Sina'sı da denen Şeyhulislâm Kemal Paşazâde (öl.1534) dir. Hocazâde'nin eserinin üzerine "Hâşiya alâ Tahâfetü'l-Felâsife" adlı eserini kaleme alarak bazen

Hocazâde'yi bazen Tusî'yi tenkit etmiş, böylece "tehafütler" zincirine bir yenisini eklemiştir. Süleymaniye Medresesi müderrislerinden ve Osmanlı dönemli büyük âlimlerinden Kınalızâde Ali Efendi (öl.1572) de pek çok risale ve haşiye kaleme almıştır. Bunların arasında "Ahlâk-ı Ala" adlı eseri meşhurdur. İslâm dünyasında mazisi eski olan ahlâk felsefesi geleneğinin devamı olmanın yanında, Türkçe yazılmış ilk ciddi ve geniş kapsamlı bir ahlâk felsefesi kitabı olmasıdır. Eser Osmanlının yıkılışına kadar en çok okunan ve tesirleri olan bir kitap hüviyetindedir.

Osmanlı dönemi mimarisi Türk hatta İslâm mimarisinin zirveye ulaştığı bir dönemdir. Türkistan, İran ve İslâm geleneğinden etkilenerek yani ve kendine özgün bir üslup yaratılmıştır. Bu üslupla câmiden kervansaraylara, kalelerden bedestenlere uzanan geniş bir yelpazede eser verilmiştir. Osmanlılar, Selçukluların aksine tuğladan taşa geçişi sağlayarak, batıya doğru kaydıkça giderek artan bir oranda bu kalıcı malzemeden faydalanmışlardır. Selçuklulardaki çok kubbeli yapılar yerine Osmanlılar mihrap önü kubbesinden başlayarak, giderek gelişen merkezî kubbe tekniğine geçmişlerdir. Bu, tek kubbede toplanabilecek en geniş mekanı toplama düşüncesinin sonucu olup, zirve noktasına Edirne Selimiye Câmii'nde ulaşılmıştır. Osmanlı kubbeleri de bu manada daha estetik ve tekniktir. Bazılarının iddia ettiği gibi Bizans kopyası olmayıp, kubbe kasnağı makul bir yükseklikte ve öteki elemanlarla uyum içindedir. Oysa Bizans kubbe kasnakları çoğu kez kubbenin kendisinden yüksek ve bir kule görünümündedir.

Klasik dönem Osmanlı mimarları içinse Mimar Sinan'ın yeri ayrıdır. Onun öğrencilerinden Sultan Ahmet Câmii mimarı Sedefkâr Mehmet Ağa ve Yeni Câmi mimarı Davut Ağa önemli mimarlardır. Sinan'la yaratılan Osmanlı üslubu sadece Anadolu'da etkili olmamış, Balkanlar ve Ortadoğu'da hatta Hindistan'da etkili olmuştur. Dünya mimarlık hârikalarından kabul edilen Hindistan'daki "Tâc Mahal" Sinan'ın öğrencilerinden Mimar Yusuf'un oğlu Mimar Ahmet tarafından inşa edilmiştir. Lâle Devri (1703-1730)'inden sonra Batı etkisiyle Barok ve Ampir etkiler belirginlik kazanmaya başlamıştır.

Dinî mimari dışında saray, köşk, medrese, hamam, han ve köprüler gibi sivil mimari eserleri de Osmanlı mimarisinin belirgin özelliğidir. Kendine has üslubu ve fonksiyonel olmasıyla Osmanlı eserleri ayrıcalık gösterir. Özellikle rahat, geniş, çevreyle uyumlu, sosyal yapıyı gözeten ve yaşanacak mekanlar üreten Osmanlı mimarları, estetik kaygıları da gözeterek süsleme sanatında başarılı örnekler sergilemişlerdir. Meskenlerde daha çok ahşap işçiliği ve ona uygun süslemeler yapılırken, dinî mimaride ve saraylarda çini ve hat sanatı önemli yer tutmuştur.

Süsleme sanatında çiniciliğe önem veren Osmanlılar, önceleri mercan kırmızısının hâkim olduğu İznik çinilerini kullanmışlardır. Fakat sonradan bu teknik kaybolmuş onun yerine mavi rengin hâkim olduğu Kütahya çinileri süsleme sanatındaki yerini almıştır. Bitki motiflerinin ve çiçeklerin kullanıldığı çiniler önemli yapıların süslemelerinde yer almıştır. Câmi ve saraylarda hat yazılarından oluşan

kuşak yazıları da Türk süsleme sanatında önemli bir yere sahiptir. Osmanlı çinilerinden "çiçeklerin durağan hareketliliği" olarak bahseden Batı'lı bir sanat tarihçisine göre. İnsanlık tarihi iki büyük sanata şahit olmuştur; biri antik Yunan heykel sanatı, diğeri ise XVI. yüzyıl Osmanlı çini sanatıdır.

İslâm'daki resim yasağı sebebiyle "Hat" sanatına ağırlık veren Osmanlılar Şeyh Hamdullah, Ahmet Karahisarî, Hattat Rakim Efendi ve Sâmi Efendi gibi çok önemli hattatlar yetiştirmişler, Arap alfabesini ve yazısını estetik bir boyutla zirveye taşımışlardır. yazı sanatında kûfî, nesih, sülüs, divanî, ta'lik, rika ve siyakat gibi çok çeşitli yazı türlerini geliştirerek bu yazılarla eserle vermişler ve süsleme sanatında kullanmışlardır.

Osmanlı döneminin en insanî kurumlarından birisi olarak vakıflar da önemlidir. Dinî ve hukukî bir müessese olan vakıflar, Osmanlı döneminde en gelişmiş halini yaşamıştır. Mal sahibi zengin insanların kazandıkları malların bir kısmını hayır ummak kastıyla sonsuza kadar toplum menfaatine bırakmasına "vakıf" denmiştir. Sosyal adaletin sağlanması ve toplumsal farklılıkların giderilmesinde büyük paya sahip olan vakıflar Osmanlılar döneminde oldukça yaygındı. Nitekim 1540 senesinde sadece Anadolu Eyaleti'nde vakıf yoluyla 45 imaret, 110 medrese, 626 zaviye, 154 muallimhane ve 75 büyük han işletilmekte; müderris, kayyum, talebe ve mütevelli toplam 3.299 kişiye maaş verilmekteydi Devlet bütçesine yük olmadan ve yapılan hizmetlerde maddi karşılık beklemeden yapılan bu hizmetler toplum hayatı bakımından önemlidir.

Dinî ve sosyal hizmetler yanında yeni fethedilen bölgelerde Türk kültürünün yerleşmesine hizmet eden vakıflar çok çeşitli sahalarda görev yapmıştır. Ordunun teçhiz edilmesi, fakirlerin ihtiyaçlarının karşılanması, öğrenci yurtları yapılması, sebiller ve çeşmeler akıtılması, hastahaneler yapılması, yoksullara yemek verilmesi, yol ve köprü yapılması gibi sosyal gayeler güdülmüştür. Sadece insanların derleriyle ilgilenilmemiş şiddetli kar yağdığında yiyecek bulamayan kuşlara yem serpen, hasta hayvanları toplatarak onları tedavi eden, kanadı kırık leyleklere bahar gelinceye kadar bakan vakıflar gibi hayvanlara yönelik hizmetleri üstlenen vakıflar da vardır. Yapılan vakıfların çeşitlerine bakarak rafine bir kültürün ve incelmiş ruhun yansımalarını görmek mümkündür.

İslam Medeniyetinin Avrupa'ya Etkileri

Araplar elinde doğan ve başta Türkler olmak üzere diğer milletlerin katılarıyla zenginleşen İslâm medeniyeti gelişmişliğini ve üstünlüğünü tartışmasız bir şekilde XVI. yüzyılın sonuna kadar korumuştur. Bu üstünlüğünü çeşitli yollarla göstermiş ve diğer medeniyetleri etkilemiştir. İslâm medeniyetinden en çok etkilenen ve faydalanan Batı medeniyeti olmuştur. İslâm medeniyetinin Batı'ya açılan pencereleri Sicilya, Girit ve en etkin olarak da Endülüs olmuştur.

Endülüs'e 711 yılında çıkan Müslümanlar kısa sürede büyük bir uygarlık meydana getirip, İslâm medeniyetinin uzantısı olarak, gelişme sağlanan bütün sahalarda pay sahibi olmuş ve bunu kendi ülkelerinde devam ettirmişlerdir. Siyasî birliğin sağlanmasından sonra Kurtuba ve Gırnata'da üniversite düzeyinde medreseler açarak ilmin hizmetine vermişlerdir. İlim adamlarına sultanlar tarafından büyük destek verilmiş ve fikrî hürriyetlerine müdahale edilmemiştir.

Bu imkanlar sonucunda Endülüs'te büyük ilim adamı ve filozoflar yetişmiştir. İbn Bacce (öl.1138) bunlardan biridir. Aristo felsefesi ve onun şârihi Farabî'nin tesirinde kalmıştır. Bazı Arap yazarlarınca Doğunun İbni Sina'sını ve Gazâlî'sini geçmiş bir âlimdir. İbn Tufeyl (öl.1186) de Endülüs'te yetişen filozoflardandır. Meşhur eseri "Hayy bin Yakzan" ile aklın gücünü ve hakikati bulmadaki rolünü gösterir. Bu eser "Binbir gece Masalları"ndan sonra yabancı dillere en fazla çevrilen eserdir. Batı dünyasında en büyük İslâm filozofu olarak tanınan İbn Rüşd (öl.1198) de önemli bir filozoftur. Batı dünyası Aristo'yu İbn Rüşd sayesinde tanıdı ve bu felsefe Yani Çağ felsefesine kadar mutlak otorite olarak kaldı.

Ünlü coğrafyacı el-Bekrî (öl.1092), "Kitâbu'l-Memalik ve'l-Masalik" adlı eserinde önemli coğrafya incelemelerini anlatmış, bir başka coğrafyacı İbn Cübeyr (öl.1217) "Rıhletü İbn Cübeyr" adlı seyahatnamesinde Valancia'dan Mekke'ye kadar olan yolculuğunu anlatmıştır. Gırnata ve İşbiliye kütüphanelerinde astronomiyle ilgili geniş koleksiyonlar mevcuttu. Ebu'l-Kasım el-Mecritî bir astronomi okulu açtırarak önemli incelemeler yapmış, Harizmî'nin "Zic"inde düzeltmelere girmiştir. Câbir b. Eflah (öl.1150) Merkür ve Venüs üzerindeki incelemeleri yanında, tropik bölgelerde gece ile gündüzün eşit olduğunu tespit etmek için gözlemler yaptı. Bunların haricinde kimya, zooloji, botanik ve tıp dallarında da önemli âlimlerin yetiştiğin kaynaklardan tespit etmek mümkündür.

Kurulan medreselerde Müslüman öğrencilerin yanında Avrupa'nın değişik yerlerinden gelen Hıristiyan öğrencilerde eğitim görmüş, sonra memleketlerine dönerek Müslümanlardan öğrendiklerini oralarda devam ettirmişlerdir. Bu şekilde İslâm medeniyetinin değerleri Batı tarafından tanınmış, tanımayla birlikte Müslümanlardan öğrendiklerini daha fazla geliştirme imkanı bulmuşlardır.

Müslümanlar Hint okyanusunda edindikleri bilgilerini, rüzgara karşı daha mukavim üçgen yelkenleri ve gemi teknolojilerini Akdeniz'e taşıyarak, bu bilgilerin Avrupalılar tarafından öğrenilmesine öncülük ettiler. Müslümanlardan bu yelken teknolojisini öğrenen Avrupalılar bunu geliştirerek Atlantiği geçebilen yelkenliler yaptılar ve coğrafî keşifleri bu surette gerçekleştirdiler. Gemicilik için olmazsa olmaz kabul edilen pusula da sanılanın aksine Çinliler tarafından değil Müslümanlar tarafından bulunmuştur. Çinli gemicilerin ilk defa pusula kullandığı takriben M.S. 1100 yıllarına rastlar. Oysa daha önce Müslümanlar pusulayı

kullanıyorlardı. Coğrafya konusunda da ileri olan Müslümanlar Avrupa coğrafyacılarından daha isabetli haritalar çizmişlerdir. Batlamyus'un çizdiği dünya haritasına göre; dünyanın ortası sularla, çevresi karalarla kaplı idi. Sicilya Kralı II.Roger (1100-1166) Kurtubalı Müslüman coğrafyacı el-İdrisî'yi davet ederek o zamana kadar bilinebilen mükemmel bir dünya haritası yaptırmıştı. el-İdrisî'nin haritasın göre dünyanın ortasında karalar, çevresi ise sularla çevrilidir. Böylece o güne kadarki yanlış kanaatler değişmiştir. Bu âlim yazdığı "Nüzhetü'l-Müştâk" adlı eserini II. Roger'e, "Kitâbu'l-Memâlik" adlı eserini de Kral Guilliaume'e ithaf etmiştir. Birinci eser 1592'de Roma'da Arapça, 1619'da da Latince yayınlandı.

İspanya'nın fethiyle beraber ziraat sahasında yeni teknikler ve usuller uygulayan Müslümanlar ziraatın gelişmesi ve bol ürün elde edilmesini de temin ettiler. Onlardan bu teknikleri alan İspanyollar kullanılan kelimeleri de aldılar. Örnek olarak bazı kelimeler. Acequia, sulama arkı; alberca, suni havuz; aljibe, sarnıç; alcaduz, su kanalı ve alcantarille, köprü gibi çoğaltılabilecek kelimelerdir. Benzer şekilde zenginlikle beraber süslü mimari yapılar ve kemerli binalar, bunlara eş oranda gümüş ve fildişi oymacılığı Kurtuba'da gelişmişti. Bundan etkilene İspanyollar. Alarife, mimar; albanil, duvarcı; alcazar, hisar; falleba, kapı kilidi gibi kelimeleri Müslümanlardan almışlardır.

Medeniyetin gelişmesinde önemli paya sahip olan kağıt önce Çinliler tarafından bulunmuştu. Bunu Çinlilerden öğrenen 800 senesinde Bağdat'ta ilk kağıt fabrikasını kur arak üretmeye başladılar. Avrupalılar tarafından tanınmayan kağıt, önce Kudüs'e gelen hacılar tarafından Batı'ya taşınmış, sonra Sicilya'da kullanılmaya başlanmıştı. İtalya ve Almanya'da XIV. asra kadar imalatı yapılamayan kağıt, Endülüs yoluyla Avrupa'ya geçen ürünlerdendir.

Mûsiki konusunda Endülüs Avrupa'ya öğretmenlik etmiştir. el-Kindî, Farabî, İbni Sina ve İbn Bacce gibi İslâm âlimlerinin mûsikiye dair eserleri XII. asrın sonlarına doğru Tuleytula'da yapılan çevirilerle Batı'ya aktarılmıştı. Mûsikide ölçülü şarkıların açıklamasını yapan Köln'lü Franko, 1190 yıllarında "Frankonian" denen notalandırma usulünün mûcidi olarak görülür. Oysa bundan 400 yıl önce Müslümanlar İslâm mûsikisini nota üzerine bina etmişlerdi. el-Kindî, 870 yıllarında bütün bunları açıklayıp, tariflerini yapmıştı. Aynı şekilde mûsiki aletleri konusunda da Avrupa'ya örnek olunmuştur. Ud, kânun, gitar ve rebab Müslümanlar tarafından geliştirilip Avrupa'ya tanıtılmıştır. Rebab, günümüzde kullanılan kemanın atasıdır.

İslâm medeniyetinin Avrupa'ya geçiş noktalarından biri olan Sicilya'da da durum farklı değildi. Müslüman değerleri II. Roger ve II.Frederick'i derinden etkilemekteydi. Her iki kral da Müslüman kıyafetleri içinde dolaşıyor ve saraylarında Müslümanlarınkine benzer bir hayat yaşıyorlardı. Memur ve müşavirlerini Müslümanlar arasından

seçen bu krallar Bağdat ve Şam gibi şehirlerden gelen ulemâya son derecede hürmetkar davranıyorlardı. Özeellikle II.Frederick sarayında ilmî ve felsefî sohbetler düzenliyor, özel mütercimleri Arapça eserleri Latince'ye çeviriyorlardı. Bu faaliyetler yavaş yavaş kuzeye doğru kayarak Avrupa'nın içlerine kadar yayılmıştır. Prof. Dr. Montgomeri Watt'ın ifade ettiği şekliye. "Birçok Avrupalı, neyi benimsemiş ve neyi kabul etmişse, bunların Müslümanlara âit ve İslâmî olduğunun pek az farkına varmış bulunuyordu." Bütün bunlar Müslümanların Avrupa'ya hediyesi olmuştur.

Kaynakça

Ahmet Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, İstanbul 2002.

Andre Miguel, *İslâm ve Medeniyeti I-II* (ter. A.Fidan-H.Menteş), İstanbul1991.

Bernard Levis, *Müslümanların Avrupa'yı Keşfi* (ter. Nimet Yıldırım), Erzurum 1977.

Claude Cahen, *İslâm* (ter. E.Nermi Erendor), İstanbul 1990.

De Lacy O'Leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri* (ter. H.Yurdaydın-Y.Kutluay), Ankara 1971.

Fazlur Rahman, *İslâm* (ter. M.Dağ-M.Aydın), İstanbul 1981.

Hilmi Ziya Ülken, *Türk Tefekkürü Tarihi*, İstanbul 2004.

Hilmi Ziya Ülken, *İslâm Felsefesi*, Ankara (tsz.).

İ.Hakkı İzmirli, *İslâm Mütefekkirleri İle Garp Mütefekkirlerini Arasında Mukayese* (nşr. S.H.Bolay), Ankara 1977.

Mehmet Bayraktar, *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, Ankara 1985.

Mahmut Karakaş, *Müspet İlimde Müslüman Alimler*, Ankara 1991.

Montgomery Watt, *İslâm'ın Avrupa'ya Tesiri* (ter. Hulusi Yavuz), İstanbul 1986.

Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965

Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971.

Philip Hitti, *İslâm Tarihi I-IV* (ter. Salih Tuğ), İstanbul 1980.

P. M. Holt-A.K.S. Lambton- B.Lewis, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti I-IV*, İstanbul 1989.

Robert Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi* (ter. İsmet Kayaoğlu), Ankara 1981.

Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm'da Bilim ve Medeniyet* (ter. N.Avcı-K.Turhan-A.Ünal), İstanbul1991.

Sigrid Hunke, *İslâm'ın Güneşi Avrupa'nın Üzerinde* (ter. Servet Sezgin), İstanbul 1975.

W. Barthold- F. Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara 1977.

Will Durant, *İslâm Medeniyeti* (ter. Orhan Bahaeddin), İstanbul (tsz.).---

Zekeriya Kitapçı, *Orta Asya Türklüğünün Büyük İslâm Kültür ve Medeniyetindeki Yeri*, Konya 1996.

9. BÖLÜM

YENİ VE YAKINÇAĞ

COĞRAFÎ KEŞİFLER VE SONUÇLARI*

Doğudan başlayan ticaret yolları yüzyıllarca Avrupa'nın çeşitli ihtiyaçlarını karşılamada can damarı olmuştur. Özellikle bunlardan en önemlileri olan İpek ve Baharat yollarının Osmanlı Devleti'nin eline geçmesi, Avrupalıları yeni yollar aramaya sevk etti. Orta Çağ'ın sonuna kadar dünyanın pek çok yeri bilinmiyordu. İşte bu yeni yollar arama girişimleri sırasında pek çok yer ilk kez keşfedildi ve yeni ticaret yollan bulundu. Yeni Çağ'ın başlarında meydana gelen bu keşif olaylarına "Coğrafî Keşifler" adı verilir (Arnold, 1995).

Coğrafi Keşiflerin Nedenleri

a. Ticaret yollarının Müslümanların eline geçmesi. Çin'den başlayan İpek Yolu, Hazar Denizi'nde iki kola ayrılıyor, kuzey kolu Kırım limanlarında son bulurken güney kolu Karadeniz kıyılarından İstanbul'a ulaşıyordu. Diğer önemli bir yol olan Baharat Yolu ise Hindistan'dan başlıyor ve kuzeyde Suriye limanlarında, güneyde ise İskenderiye'de son buluyordu. Özellikle denizci İtalyan devletleri bu limanlardan aldıkları malları Avrupa'ya satıyorlardı. Bu yolların tamamının Osmanlı denetimine girmesi ve bir kaç el değiştiren malların pahalıya mal olması Avrupalıları yeni yollar aramaya sevk etmiştir (Marc ve Brix, 2000, McNeill, 2006).

b. Coğrafya bilgisinin ilerlemesi. Orta Çağ'da Avrupalıların dünya hakkındaki bilgileri çok azdı. Avrupalılar, dünyayı tepsi gibi düz zannediyorlardı. Ortasında Kudüs'ün bulunduğuna inandıkları dünyanın kuzeyi buzlarla, güneyi ise kaynar sularla kaplıydı. Batıda sonsuz bir deniz, doğuda da Kaf dağlarının (Kafkas dağları) bulunduğuna ve onun ötesinde cinlerin yaşadığına inanırlardı. Özellikle Haçlı Seferleri ve daha sonraki ilişkiler ve seyyahların gezi notlarının incelenmesi

---

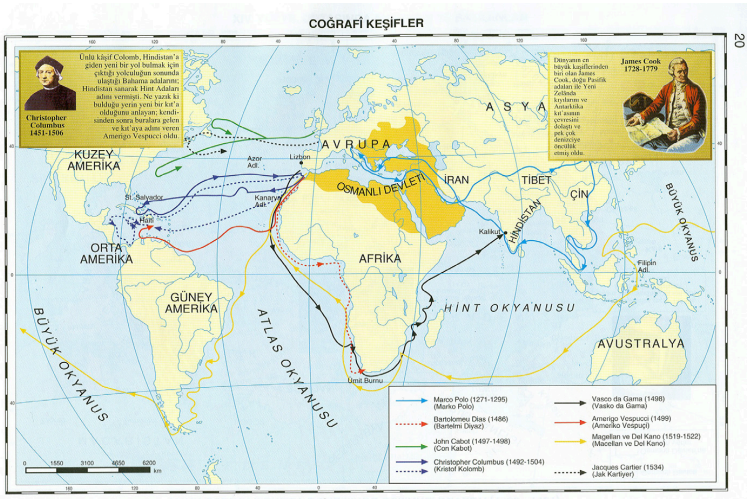
* Bu bölüm Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. İsmail Güven tarafından hazırlanmıştır.

sonrasında, Avrupalıların dünya hakkındaki bilgileri artmış, boş inançlar yıkılmıştır. Özellikle Venedikli seyyah Marco Polo doğu üzerine Çin'e kadar büyük bir seyahat yaptı (1271 - 1295). Bu seyahati sırasında yazdığı, doğu ülkelerinin hem zenginliklerini, hem de coğrafyasını anlattığı "Garibeler Kitabı" adlı eseri, Avrupalılar üzerinde büyük etkiler meydana getirmiştir (Küçükkalay, 2001).

c. Pusulanın geliştirilmesi. İlk kez Çinliler tarafından icat edilen pusula, Haçlı Seferleri sırasında Avrupa'ya geçmiştir. Kristof Kolomb'un pusulanın sapma açısını düzeltmesiyle artık yönlerini kaybetme korkusundan kurtulan Avrupalılar, okyanuslara daha rahat ve korkusuzca açılmaya başladılar (Arnold, 1995, Barraclough 1989).

d. Gemicilik sanatındaki ilerlemeler. Eskiden kullanılan kadırgaların geliştirilerek 30 metre uzunluğunda, üç direkli beş yelkenli ve okyanuslara daha dayanıklı Karavel tipi gemilerin yapılması okyanuslara açılmada insanların cesaretini artırdı (Küçükkalay, 2001).

e. Efsane ve hurafelere inanmayan cesur gemicilerin yetişmesi. Orta Çağ'da Avrupalılar, Atlas okyanusunun içinde gemileri çeken çok büyük girdapların olduğu ve bu sularda dolaşan gemicilerin zenciye dönüşecekleri gibi hurafelere inanırlardı. Ancak doğu ile olan ilişkiler ve coğrafya bilgisinin ilerlemesi bu gibi inançların yıkılmasına neden olmuştur (Küçükkalay, 2001).

Harita 9.1. Coğrafi Keşifler

Keşifler (Gombrich, 2006, Küçükkalay, 20001, Tanilli, 1999).

- Portekizli Bartelmi Dias Afrika'nın güney ucuna ulaşarak Ümit Burnu'nu buldu (1487).
- İspanyol asıllı Kristof Kolomb, İspanya'nın Palas limanından hareket edip Atlas Okyanusu'nu aşarak Amerika Kıtası'nı buldu (1492). Ancak burasını Hindistan zannettiğinden batısındaki Bahama takımadalarına Batı Hint Adaları, halkına da Hintliler adını verdi. Daha sonraları Amerika Kıtası'na üç sefer daha yaparak kıtanın orta ve güney kesimlerini de keşfetti. Ancak yeni bir kıta keşfettiğini anlayamadan öldü.
- Portekizli Vasco do Gama Ümit Burnu'nu dolaşarak Hindistan'a vardı (1498).
- Bu tarihten itibaren Portekizliler Hint Okyanusu'na hâkim olmaya başladılar. Böylece Hindistan'dan gelerek Süveyş'te sona eren Baharat Yolu yön değiştirerek Ümit Burnu Yolu hâline geldi ve Portekiz egemenliğine girdi. Bu gelişme Hint sularında Osmanlı - Portekiz mücadelesini başlatmıştır.
- Kristof Kolomb'un ölümünden kısa bir süre sonra İtalyan gemici Ameriko Vespuçi, Amerika'nın Hindistan değil yeni bir kıta olduğunu dünyaya ilân etti ve kıtaya onun adı verildi "Amerika" (1507).
- 1519'da Portekiz asıllı Macellan tarafından başlatılan batıya seyahat Del Kano tarafından tamamlanarak (1522) dünyanın yuvarlak olduğu ilk kez ispatlanmıştır.
- Başlangıçta Portekizliler ve İspanyollar tarafından başlatılan Coğrafî Keşifler, özellikle İngilizler, Fransızlar ve Hollandalılar tarafından tamamlanmıştır.

Coğrafi Keşifler'in Sonuçları (Craig vd, 1990)

- Hıristiyanlık yayıldı. Buna karşılık dünyanın düz olduğu gibi pek çok yanlış bilgi aktaran din adamlarına olan güven azaldı.
- Keşfedilen yerlerde yetişen domates, vanilya, patates, tütün, kakao gibi bitki türleri ile Avrupalılar ilk kez tanıştı.
- Avrupalıların, keşfettikleri yerleri sömürgeleştirmesiyle Sömürgecilik Dönemi başladı.

- Keşifler, ticaret yollarının değişmesine neden oldu. Hint Deniz Yolu'nun bulunmasından ve Amerika'nın keşfinden sonra Akdeniz limanları ile Baharat ve İpek Yolu eski önemini kaybederken Hint Okyanusu kıyısındaki limanlar önem kazandı.
- Yeni keşfedilen ülkelerde bol miktarda bulunan altın ve gümüş gibi değerli madenler Avrupa'ya getirildi. Avrupa'da ticaretle uğraşan kişiler (Burjuva sınıfı) zenginleşti. Tüccarların, soyluların ellerinde bulunan toprakları satın almalarıyla soylular eski güçlerini kaybettiler.
- Keşfedilen yerlere, özellikle Amerika'ya Avrupa'dan pek çok insan göç etti. Avrupa kültür ve uygarlığı yeni yayılma alanları buldu.
- Amerika'nın eski bir medeniyet merkezi olduğu öğrenildi.
- Zenginleşen Avrupalılar, kültür ve sanat hareketlerini desteklediler. Böylece, Avrupa'da Rönesans'ın doğmasına ortam hazırlamış oldu.
- Coğrafî Keşiflerle ticaret yollarının değişmesi sonucunda Osmanlı Devleti ekonomik yönden büyük gelir kaybına uğradı.

Keşifler 15. yüzyıl ve 16. yüzyıllarda Avrupalılar tarafından yeni ticaret yollarının, okyanusların ve kıtaların bulunmasına denmiştir. Önceleri dini ve ilmi amaçlarla başlayan dünyaya yayılma hareketleri 15. yüzyılın ikinci yarısında açık bir şekilde ekonomik amaçlara yönelmiştir. Yeniçağ Avrupası'nda ticaretin gelişmesi, paranın esası olan değerli madenlere ihtiyacı arttırmıştır. Avrupalılar, değerli madenlere ulaşabilmek için Asya ve Avrupa'ya seferler düzenlemişlerdir.

Coğrafi Keşiflerin Nedenleri (Küçükkalay, 2001, Gombrich, 2006, Tanilli 1999).

- Avrupalıların pusulayı öğrenmeleri, gemicilik ve coğrafya bilgilerinin artması.
- Avrupalıların, doğu ülkelerinin zenginliklerine ulaşabilmek amacıyla yeni ticaret yolları aramaları.
- İstanbul'un fethinden sonra Türklerin, doğu ticaret yollarına hakim olmaları ve Avrupalıların açık denizlere çıkma ihtiyacı hissetmeleri.
- Avrupa'da değerli madenlerin az bulunmasından dolayı kralların (İspanyol-Portekiz) gemicileri desteklemesi.
- Avrupalıların, Hıristiyanlık dinini yaymak istemeleri.
- Avrupalıların dünyayı tanımak istemeleri.

Keşifler *(Marc, 2000, Tilly, 20005)*

İpek Yolu

Çin'den başlayarak Orta Asya üzerinden, Hazar Denizi'nin güneyinden ve kuzeyinden geçerk Trabzon ve Kırım Limanlarına gelen malların buralardan Avrupa'ya ulaştığı yoldur.

Baharat Yolu

Hindistan'dan başlayarak İran Körfezi ve Irak üzerinden Suriye Limanlarına veya Kızıldeniz yoluyla Süveyş ve Akabe'ye, oradan da kara yoluyla İskenderiye'ye ulaşan yoldur. Uzak Doğu ile yapılan ticaret, Venedik ve Mısırlıların elinde bulunuyordu. Bu devletler, diğer devletlerin Baharat Yolu'ndan faydalanmasını engellemeye çalışmışlardır. İlk keşif seyahatleri, Atlantik Okyanusu ve Afrika Sahillerinde 14. yüzyılın başlarında Fransız ve Cenevizli gemiciler tarafından yapılmıştır. Bu seyahatler sonucunda Kanarya ve Azor Adaları keşfedildi. Kristof Kolomb, 1492'de Amerika Kıtası'na ulaştı. Portekizli gemici Bartelmi Diyaz'ın Ümit Burnu'nu bulmasından sonra Vasko dö Gama, Ümit Burnu'nu dolaşarak Hint Okyanusu ve Hindistan'a ulaştı. Portekizli Macellan ve Del Kano, dünyayı dolaşarak yuvarlaklığını kanıtlamışlardır.

Keşiflerin Sonuçları (Küçükkalay, 2001)

- Keşifler, dünya tarihinde önemli sosyal, siyasal, ekonomik ve dini değişikliklere neden olmuştur. Bu durum, keşiflerin evrensel yönünü ortaya koymaktadır.
- Eski ticaret yolları değişti. Akdeniz, doğu-batı ticaretindeki önemini kaybetti. Baharat ve İpek Yolları önemini kaybetti. Bu durum Atlas Okyanusu Limanlarının önem kazanmasına neden olmuştur.
- Avrupalılar, yeni keşfedilen yerlerde sömürge imparatorlukları kurdular. Bu durum, keşfedilen ülkelerden Avrupa'ya altın ve gümüş başta olmak üzere bol miktarda hammadde götürülmesine neden olmuştur. Bu gelişmeler Avrupa'nın zenginleşmesini, hayat standartlarının yükselmesini ve Rönesans hareketlerinin gerçekleştirilmesini sağlamıştır.
- Ticaretle uğraşan burjuva sınıfı zenginleşmiş ve Avrupa ürünleri yeni pazarlar bulmuştur. Böylece daha sonraki yıllarda gerçekleşecek olan Sanayi Devrimi'ne ortam hazırlanmıştır.
- Keşfedilen yerlere Avrupa'dan göçler olmuş, bu durum Avrupa kültür ve medeniyetinin yayılmasını sağlamıştır.

- Hıristiyanlık, yeni ülkelere yayılmıştır. Ancak bazi bilimsel gerçeklerin ortaya çıkması sonucunda Hıristiyanların dini inançları zayıflamış, Kilise'ye güven sarsılmıştır.
- Dünyanın bazı yerleri, Avrupalılar tarafından tanınmış, yeni kültürler, canlılar ve ırklar ortaya çıkmıştır.

Coğrafi Keşiflerin Türk Dünyası Üzerindeki Etkileri (Küçükkalay, 2001, Smith, 2001)

Coğrafi Keşifler, bütün insanlığı etkilemiştir. Bu yönüyle evrensel bir özelliğe sahiptir. Akdeniz Limanları, Coğrafya Keşifler sonucunda önemini kaybetti. Ancak 1869'da Süveyş Kanalı'nın Fransızlar tarafından açılmasıyla bu limanlar yeniden önem kazanmıştır. Coğrafi Keşifler, Müslüman ülkeler açısından büyük zararlara neden olmuştur. İslam ülkeleri yoksullaşmış, Türkistan Hanlıkları giderek zayıflamış ve Ruslar karşısında gerilemiştir. Osmanlı İmparatorluğu, İpek ve Baharat Yollarına hakim olmasına rağmen yolların değişmesinden dolayı umduklarına ulaşamamıştır. Osmanlı İmparatorluğu, ticaret faaliyetlerini yeniden geliştirebilmek için Avrupalı devletlere kapitülasyonlar vermek zorunda kaldı. Ayrıca Osmanlı topraklarında kervan yolları boyunca faaliyet gösteren halk ve zanaatkârlar işsiz kaldı. Bu durum, Osmanlı Devleti'nde ekonomik sıkıntılara ve Celali İsyanları'na zemin hazırlamıştır.

Osmanlı Devleti, Hint ticaret yolunun hakimiyeti için Portekizlilerle, Akdeniz hâkimiyeti için de İspanyollarla mücadele etti. Endonezya'da savunma ve koruma savaşları yapan Osmanlı Devleti, Hıristiyan Avrupa karşısında ''Doğu Kalkanı" haline gelmiştir.

Doğuş (Rönesans) Dönemi'nde Bilim. 15-16.yy (Simith, 2001)

Rönesans'ı, Ortaçağ ile Yeniçağ arasında geçen zaman dilimi olarak tanımlayabiliriz; ancak Ortaçağ ansızın sona ermediği gibi Yeniçağ da ansızın başlamamıştır. Ayrıca Ortaçağ'ın bitmesi ve Yeniçağ'ın başlaması her ülkede aynı tarihlerde gerçekleşmemiştir; örneğin İtalya'da diğer ülkelerden daha önce, 14. yüzyılın ortalarında 'Petrarca Zamanı'nda başlamıştır. Rönesans, diğer bütün özellikleri bir yana, Ortaçağ'ın kavramlarına ve yöntemlerine karşı bir başkaldırıdır. Herkes bilir ki her nesil bir öncekine karşı şu veya bu ölçüde tepki gösterir; her dönem bir öncekine karşı yapılmış bir başkaldırıdır ve bu böyle devam eder; ancak, Rönesans'da yapılan başkaldırı, diğerlerine göre daha sert olmuştur. Ortaçağ'ın karakteristik özelliklerinden birisi yeniliklere karşı duyulan korkudur. Rönesans ise bu konuda daha hoşgörülü olmuştur. Her yenilik sorunlar yaratmış, ancak yenilikler insanların karşısına giderek artan bir sıklıkla çıkmaya başlayınca, bunlara alışılmış ve yeniliklere karşı daha az güvensizlik duyulur olmuştur; sonunda insanlar yeniliklerden hoşlanmışlardır. Bilim alanında, yapılan yenilikler devrim niteliğindedir.

Bu durum ürkek insanların neden bilimden korktuklarını açıkçı ortaya koymaktadır; çünkü hiçbir şey bilginin gelişimi kadar çağ açıcı olamaz; her türlü toplumsal gelişimin kökeninde bilim bulunmaktadır. Rönesans döneminin bilim adamı yeni bir bakış değil, yeni bir oluşum ortaya koymuştur. Yenilikler çoğu kez öyle büyük olmuştur ki o döneme Yeniden Doğuş ya da Rönesans değil, Gerçek Doğuş, Yeni Bir Başlangıç demek daha uygun olur.Rönesans, insanın kendi üzerine eğildiği, kendini keşfettiği ve hümanist görüşün önem kazandığı bir dönemdir. Ortaçağ'da egemen olan Hıristiyan anlayışı bu dünyanın değerini, insanı öbür dünyaya hazırlayışı ile ölçmüştür. Oysa hümanistler insanın bu dünyadaki yaşamı ile ilgilenmişlerdir. Bütün bunlar insanın kendi üzerine eğilmesine, başka deyişle, insanın kendini keşfetmesine neden olmuştur (Barraclough, 1989).

Doğa ve Bilgi Felsefesi

Bu dönemde Yunan felsefe ve bilim anlayışına yeniden dönülmüş ve bu anlayışın daha derinden kavranabilmesi için Yunanca'dan çeviriler yapılmaya başlanmıştır. Bu döneme damgasını vuran etkinlik, doğaya ilişkin doğru ve güvenilir bilgi elde etmek için gerekli olan yöntem arayışıdır. Bu yöntemin araçları olarak gözlem ve deney üzerinde durulmuştur. Ayrıca, yeni bir insan ve yeni bir toplum arayışı yönündeki çalışmalar bir varlık olarak insan ve toplumun yeniden sorgulanmasını ve doğadaki yerinin yeniden belirlenmesi sorununu gündeme getirmiştir (McNeil, 2005).

Francis Bacon

Bacon (1561-1626), bilimin önemini ve insanlığın refahı yönünden vaat ettiği olanakları ilk kavrayan düşünürlerden birisidir. Onun asıl ilgisi bilimi anlamak, bilgi edinmenin doğru ve etkili yolunu kesin bir biçimde bulup ortaya çıkarmaktır. Çünkü ona göre, doğanın gizemlerini çözmek ve kanunlarını keşfetmek insanlığın refahı ve ilerlemesi için gereklidir. Bacon'a göre, bugüne kadar insanın doğa karşısında çaresiz ve zavallı bir duruma düşmesinin nedeni, ne insan aklının yetersizliği ne de doğanın anlaşılamayacak kadar karmaşık olmasıdır. Neden, yalnızca yanlış bir yöntemin kullanılmasıdır. Böylece yöntemin gerekliliğini ve önemini belirledikten sonra Bacon, bunun nasıl oluşturulabileceği üzerinde düşünmeye başlar. Bunun için de öncelikle insanların yanlışa neden ve nasıl düştüklerinin gerekçelerini belirlemeye yönelir (Tanilli, 1999, Simth, 2001).

Bacon'a göre, insanların yanlışa düşmelerinin nedenleri şunlardır: (Simth, 2001)

1. Üniversitelerde öğretimin bozulmuş olması. Ona göre, bunun temelinde yatan neden skolastik düşüncenin egemen olmasıdır. 2. İnsan aklı. Bacon'a göre, insanların yanılmalarının nedenlerinden birisi de kendi aklıdır. Çünkü insan aklı çabuk karar vermeye ve genellemeye düşkündür. Bir konu üzerinde biraz durunca

yorulur, gereken sabrı gösteremez ve yanlışa düşebilir. Öyleyse doğru bilgi nasıl elde edilecektir? Bunun için iki şey gereklidir.

1. Önyargılardan sıyrılmak.
2. Sağlam bir yöntem uygulamak.

Matematik

Bu dönem diğer alanlarda olduğu gibi matematik alanında da yeniden bir uyanışın gerçekleştiği ve özellikle trigonometri ve cebir alanlarında önemli çalışmaların yapıldığı bir dönemdir. Rönesans matematiği özellikle Raffaello Bombelli, François Viète ve Simon Stevin ile doruk noktasına ulaşmıştır.

Astronomi

Bu dönemde en önemli gelişme astronomi alanında olmuştur. Kopernik, Yunan Dönemi'nden beri yürürlükte bulunan Yer Merkezli Evren Kuramı'nın yerine, Güneş Merkezli Evren Kuramı'nı kurmuş ve Yer'in, Güneş'in çevresinde dairesel bir yörünge üzerinde dolanan bir gezegen olduğunu savunmuştur. Böylece, Yer'in evrenin merkezinden kaldırılmasına bağlı olarak insanın evrendeki konumu da yeniden sorgulanmaya başlanmıştır. Tycho Brahe ise Yer'i evrenin merkezinden kaldırmanın doğuracağı bilimsel ve dinsel sakıncaları göz önünde bulundurmuş ve Yer-Güneş Merkezli Evren Kuramı ile Kopernik'e karşı çıkmıştır (Yıldırım, 1992).

Kopernik

Kopernik, düşünce tarihinde bir dönüm noktasını simgeler. Onun adıyla anılan sistem yalnız modern bilimin doğuşuna değil, insanın evren içindeki yerini saptamada yeni ve daha ölçülü bir görüşün ortaya çıkmasına da başlangıç sayılır. Gerçekten de Kopernik'le birlikte insanoğlunun kendini evrenin merkezinde sayma iddiası yıkılmış, doğanın bir uzantısı, bir parçası olduğu düşüncesi doğmuştur. Bu devrimin kaynağı "Göksel Kürelerin Dolanımı Üzerine" adlı yapıtıdır. Kopernik sistemi birçok yönlerden Aristoteles görüşünden ayrılmaz. Kitabının ilk bölümünün başlıkları bu gerçeği göstermeye yeter (Yıldırım, 1992).

- Evrenin küresel olduğu
- Arz'ın küresel olduğu
- Göksel cisimlerin hareketlerinin düzgün dairesel, ve sürekli olduğu... gibi

Onun sistemine devrimci niteliği veren şey yerküreyi evrenin merkezi olmaktan çıkarıp, Güneş çevresinde dolanan sıradan bir gezegen saymasıdır.

Tycho Brahe

Copernicus'un Güneş merkezli sistemi, Yermerkezli sistemden çok daha başarılı değildi. Ayrıca henüz yeni fizik kurulmadığından, Güneş'in evrenin merkezinde ve Yer'in de bir gezegen gibi onun çevresinde döndüğünün kanıtı da verilemiyordu. Bu nedenle, astronomlar Copernicus'u hemen kabul etmediler. Ancak astronomların karşısında gök olaylarının hesabını verebilen iki sistem vardı. Bunlardan hangisinin evrenin gerçek yapısını yansıttığının bilinmesi gerekiyordu. Bu da doğru gözlemler yapmakla mümkün olacaktı. Brahe, sisteminden çok, yaptığı gözlemlerle önem taşır. Onun yaptığı gözlemler sayesinde Aristoteles fiziği ve kozmolojisi büyük darbeler almıştır. 1572 yılında, Cassiopea takımyıldızında yeni bir yıldız ortaya çıkar. Yaptığı hesaplamalarla Brahe, bu gökcisminin sabit yıldızlar bölgesinde bulunduğunu ve yeni bir yıldız olduğunu ortaya çıkardı. Aristoteles fiziğine göre eterden yapılmış olan bu bölge mükemmeldi ve burada yeni hiçbir şey varlığa gelemeyeceği gibi, var olan bir şey de yok olamazdı. Oysa bu 1572 yıldızı (bugünkü deyimi ile nova) Aristoteles'in temel prensiplerine karşıydı. Brahe, 1577'de ise, bir kuyruklu yıldız gözlemler. Bu yıldızın Ay küresinin dışında, bu kürenin çok uzağında olduğunu saptar. Bu da Aristoteles kozmolojisine aykırı idi. Çünkü Aristoteles'e göre, kuyruklu yıldızlar Ay küresinin altındadır. Böylece onun yaptığı bu gözlemler sayesinde Aristoteles kozmolojisi büyük darbeler alır. Bundan sonra Kepler'i beklemek gerekecektir. 1576 yılında Hven Adası'nda dönemin en önemli gözlemevini kuran Brahe, bu gözlemevinde, o zamana kadar Batı Dünyası'nda karşılaşılmayan büyük boyutlu gözlem araçları inşa edilmiş, özellikle duvar kadranı çok ilgi çekmiştir. Pratik astronomide büyük bir yenilik olan günlük gözlemler de yapmıştır (Yıldırım, 1992).

Fizik

Bu dönemde fizik alanı diğer alanlar kadar gelişmemiştir. Ancak Gilbert'in mıknatıs üzerine yapmış olduğu deneysel incelemeler deneysel yöntemin güçlenmesini sağlamıştır.

Biyoloji

Bu dönemde diğer bilimlerin yanı sıra biyolojide de önemli gelişmeler yaşanmıştır. Otto Brunfels, Herbarum Vivae Eicones (Bitkilerin Canlı Resimleri, 1530-1540) adlı yapıtıyla botaniği ve Conrad Gesner ise Historiae Animalium (Hayvanlar Tarihi) adlı yapıtıyla zoolojiyi yeniden canlandırmıştır.

Tıp

Bu dönemde Leonardo da Vinci ve Andreas Vesalius'un yapmış olduğu diseksiyon çalışmaları sonucunda çağdaş anatominin temelleri atılmıştır. Ayrıca Paracelsus, bütün varlıkların ortak bir temeli olduğu düşüncesinden hareket ederek, canlılar ve cansızların birbirinden farklı olmadıklarını ve temelde yedi öğeden oluştuklarını söylemiştir. Bu nedenle cansızların yapısını açıklarken kullanılan yasa ve ilkelerin, canlıların yapısını açıklarken kullanılan yasa ve ilkelerle özdeş olması gerektiğini savunmuştur. Öyleyse hastalık canlı yapıdaki kimyasal dengenin bozulması, sağlık ise bu dengenin yeniden kurulmasıdır.

Teknik

Bu dönemde bulunan ve kullanılan barut, pusula ve matbaa doğa bilimlerinin gelişimini büyük ölçüde etkilemiştir. Rönesans döneminin en büyük gelişmesi hiç kuşkusuz ki baskı tekniğinin bulunması olmuştur. Bu tekniğin kültürün yayılmasında ve standartlaşmasında büyük bir önem taşıdığı açıktır. Yazma yapıtlar bir çok açıdan özgündür, ama yanlışlara, eklemelere ve çıkarmalara çok açıktır. Baskı teknolojisi ise tek seferde, birbirinin aynı olan yüzlerce kopyayı yayımlamaya ve bir kitabın belli bir sayfasına gönderide bulunmaya olanak tanımıştır. Baskı tekniğinin bulunması, aynı dönemlerde, gravür tekniğinin de bulunması ile zenginleşmiştir. Ağaç ve bakır levha oymacılığı, grafik alanında, matbaanın yazı alanında yaptığı katkının tam olarak aynısını yapmıştır. Sanat ürünleri yaygınlaşmaya ve standartlaşmaya başlamıştır. Bu iki buluş yani, baskı ve gravür, bilginin gelişiminde çok büyük bir önem taşımaktadır. Baskı, temel alınabilecek matematiksel ve astronomik tabloların, gravür ise bitkilerin, hayvanların, anatomik ya da cerrahî ayrıntıların ve kimyasal araçların kitaplara resimler biçiminde girmesine olanak sağlamıştır.

On Yedinci Yüzyıl'da Bilim Bilimsel Devrim

Bu dönemin en büyük özelliği, bilimsel yöntemin, yani önermelerin doğruluğunun deneysel olarak sınanması yolunun ortaya çıkması ve buna bağlı olarak fizik, kimya ve biyoloji gibi temel bilimlerin felsefeden bütünüyle ayrılmasıdır. Özellikle astronomi alanında Kepler ve fizik alanında ise Galilei ve Newton'un yapmış olduğu araştırmalar ve kurmuş olduğu kuramlar sonucunda bilimde çok büyük bir atılım gerçekleştirilmiş ve bilim, diğer düşünsel etkinlikleri yönlendiren bir düşünsel etkinlik konumuna yükselmiştir. Bu nedenle bu çağ, bilim tarihçileri tarafından Bilimsel Devrimler Çağı olarak adlandırılmıştır.

Doğa ve Bilgi Felsefesi

Bu dönemde bilimin giderek güçlenmesi ve diğer düşünsel etkinlikleri yönlendirir bir konuma yükselmesi bilimin nasıl bir etkinlik olduğuna ilişkin araştırmaların yoğunlaşmasına neden olmuştur. Bu konuda özellikle Bacon ve Descartes önemli görüşler ileri sürmüşlerdir.

Descartes

Modern felsefenin ve analitik geometrinin kurucusu olan Descartes (1596 - 1650) için de, Bacon'da olduğu gibi, amaç doğayı egemenlik altına almaktır. Çünkü insan ancak o zaman mutlu olabilir. Fakat doğa, skolastiğin sağladığı bilgilerle egemenlik altına alınamaz. Böylece Descartes'ın da skolastiğin insanı yanlışa götürdüğünü düşündüğü anlaşılmaktadır. Ona göre, bunun iki nedeni vardır.

1. Skolastiğin kavramları açık ve seçik değildir.
2. Bu yöntem doğru bilgi elde etmeye uygun değildir.

Böylece Descartes yeni bir yönteme gereksinim olduğunu belirtir. Çünkü ona göre doğruyu yanlıştan ayırt etme gücü, yani akıl (sağduyu) eşit olarak dağıtılmıştır. O halde bu kadar yanlış bilginin kaynağı akıl olamaz. Böylece Descartes, insanların yanlışa düşmelerinin tek nedeninin doğru bir yönteme sahip olmamaları olduğu sonucunu çıkarır.Bundan sonra yöntemini kurmaya çalışan Descartes, öncelikle bu konuda kendine nelerin yardımcı olacağını araştırır ve iki şeyin bulunduğuna karar verir.

1. Klasik mantık
2. Eskilerin kullandığı Analiz

Descartes bu iki yoldan analizin daha doğru olduğuna karar verir. Matematikle ilgili çalışmaları sonucunda da analitik geometriyi bulur. Burada esas olan bir cebir denkleminin bir geometrik şekille anlatılmasıdır. Descartes'ın bu önemli buluşundan sonra diğer önemli bir katkısı da geometri ile cebir arasında kurduğu paralelizmin aynı şekilde matematik ve diğer bilimler arasında da kurulabileceğini belirtmesidir. Çünkü ona göre her hangi bir bilimde bir şeyi bilmek demek aslında sayı ve ölçüden başka bir şey değildir. Bundan dolayı da bütün bilimlerde tek bir yöntem uygulamak olanaklıdır. Bu da matematiksel yöntemdir. Böylece ilk defa bütün bilimlerin yönteminin tek bir yöntem olduğu belirtilmiştir. Bu nedenle Descartes'ın yöntemine evrensel matematik yöntem denmiştir.

Descartes'ın bu analiz ağırlıklı, yöntemsel kuşkuculuğa dayanan yöntemi, felsefe için gerçekten çok yenidir. Bilimin yöntemi ve kartezyen felsefe sistemiyle ünlü olan Descartes, aynı zamanda büyük bir matematikçidir. Cebirsel işlemleri geometriye uygulayarak analitik geometriyi kurmuştur. O zamana kadar geometri ve cebir

problemleri kendi özel yöntemleri ile ayrı ayrı çözülmekteydi. Ancak Descartes, cebir ve geometri arasındaki bu mesafeyi ortadan kaldıran, cebiri geometriye uygulayan genel bir yöntem ileri sürdü. Descartes bütün fiziğin bu şekilde geometrik ilişkilere indirgenebileceğini düşünerek, bütün evreni matematiksel olarak açıklamaya çalışmıştır.

Matematik

Bu dönemde çağdaş matematiğin temelleri atılmış ve Pierre de Fermat sayılar kuramını, Pascal olasılık kuramını, Leibniz ve Newton ise diferansiyel ve integral hesabı kurmuşlardır.

Astronomi

Kopernik'in kurmuş olduğu Güneş Merkezli Evren Kuramı çerçevesinde yürütülen araştırmalar sonucunda Eudoxus, Aristoteles ve Batlamyus'tan beri savunulagelmekte olan Yer Merkezli Evren Kuramı yıkılmış ve Galilei ile Kopernik kuramı gözlemsel açıdan, Kepler ile kuramsal açıdan geliştirilmiş ve çağdaş astronominin temelleri atılmıştır. Böylece Kepler'in Elips Yörüngeler Kanunu ile gök mekaniğine giden yol açılmıştır.

Sir Isaac Newton

Newton (1642 - 1727), tarihin yetiştirdiği en büyük bilim adamlarından biridir ve matematik, astronomi ve fizik alanlarındaki buluşları göz kamaştırıcı niteliktedir; klasik fizik onunla doruğa erişmiştir. Bilime yaptığı temel katkılar, diferansiyel ve entegral hesap, evrensel çekim kanunu ve Güneş ışığının yapısı olarak sıralanabilir. Çalışmalarını Doğa Felsefesinin Matematik İlkeleri (Principia) ve Optik adlı eserlerinde toplamıştır. Newton 1665 yılında uzunluklar, alanlar, hacimler, sıcaklıklar gibi sürekli değişen niceliklerin değişme oranlarının nasıl Principia'da Newton, Galilei ile önemli değişime uğrayan hareket problemini yeniden ele alır. Uzun yıllar Aristoteles'in görüşlerinin etkisinde kalmış olan bu problemi Galilei, eylemsizlik ilkesiyle kökten değiştirmiş ve artık cisimlerin hareketinin açıklanması problem olmaktan çıkmıştı. Ancak, problemin gök mekaniğini ilgilendiren boyutu hâlâ tam olarak açıklanamamıştı. Galilei'nin getirdiği eylemsizlik problemine göre dışarıdan bir etki olmadığı sürece cisim durumunu koruyacak ve eğer hareket halindeyse düzgün hızla bir doğru boyunca hareketini sürdürecektir. Aynı kural gezegenler için de geçerlidir. Ancak gezegenler doğrusal değil, dairesel hareket yapmaktadırlar. O zaman bir problem ortaya çıkmaktadır. Niçin gezegenler Güneş'in çevresinde dolanırlar da uzaklaşıp gitmezler?

Newton bu sorunun yanıtını, Platon'dan beri bilinmekte olan ve miktarını Galilei'nin ölçtüğü gravitasyonda bulur. Ona göre, Yer'in çevresinde dolanan Ay'ı yörüngesinde tutan kuvvet yeryüzünde bir taşın düşmesine neden olan kuvvettir. Daha sonra Ay'ın hareketini mermi yoluna benzeterek bu olayı açıklamaya çalışan Newton, şöyle bir varsayım oluşturur. Bir dağın tepesinden atılan mermi yer çekimi nedeniyle A noktasına düşecektir. Daha hızlı fırlatılırsa, daha uzağa örneğin A' noktasına düşer. Eğer ilk atıldığı yere ulaşacak bir hızla fırlatılırsa, yere düşmeyecek, kazandığı merkez kaç kuvvetle, yer çekim kuvveti dengeleneceği için, tıpkı doğal bir uydu gibi Yer'in çevresinde dolanıp duracaktır. Böylece yapay uydu kuramının temel prensibini de ilk kez açıklamış olan Newton, çekimin matematiksel ifadesini vermeye girişir. Kepler kanunlarını göz önüne alarak gravitasyonu F = M.m /r olarak formüle eder. Daha sonra gözlemsel olarak da bunu kanıtlayan Newton, böylece bütün evreni yöneten tek bir kanun olduğunu kanıtlamıştır. Bundan dolayı da bu kanuna evrensel çekim kanunu denmiştir. Newton'un diğer bir katkısı da fizikte kuramsal evreyi gerçekleştirmiş olmasıdır. Kendi zamanına kadar bilimde gözlem ve deney aşamasında bir takım kanunların elde edilmesiyle yetinilmişti. Newton ise bu kanunlar ışığında, o bilimin bütününde geçerli olan prensiplerin oluşturulduğu kuramsal evreye ulaşmayı başarmış ve fiziği, tıpkı Eukleides'in geometride yaptığına benzer şekilde, aksiyomatik hale getirmiştir. Dayandığı temel prensipler şunlardır.

1. Eylemsizlik prensibi. Bir cisme hiçbir kuvvet etki etmiyorsa, o cisim hareket halinde ise hareketine düzgün hızla doğru boyunca devam eder, sükûnet halindeyse durumunu korur.
2. Bir cisme bir kuvvet uygulanırsa o cisimde bir ivme meydana gelir ve ivme kuvvetle orantılıdır (F= m.a).
3. Etki tepki prensibi. Bir A cismi bir B cismine bir F kuvveti uyguluyorsa, B cismi de A cismine zıt yönde ama ona eşit bir F kuvveti uygular. Newton'un ağırlıkla ilgilendiği bir diğer bilim dalı da optiktir. Optik adlı eserinde ışığın niteliğini ve renklerin oluşumunu ayrıntılı olarak incelemiştir ve ilk kez güneş ışığının gerçekte pek çok rengin karışımından veya bileşiminden oluştuğunu, deneysel olarak kanıtlamıştır. Bunun için karanlık bir odaya yerleştirdiği prizmaya güneş ışığı göndererek renklere ayrılmasını ve daha sonra prizmadan çıkan ışığı ince kenarlı bir mercekle bir noktaya toplamak suretiyle de tekrar beyaz ışığı elde edebilmiştir. Ayrıca her rengin belirli bir kırılma indisi olduğunu da ilk bulan Newton'dur (Yıldırım, 1992).

Galileo Galilei

Fizik

Bu dönemde çağdaş mekanik ve optik bilimleri kurulmuştur. Galilei kinematiksel yaklaşımı benimseyerek çağdaş mekaniğin temel problemlerini matematiksel olarak açıklanmış ve çözüme kavuşturulmuştur. Eylemsizlik İlkesi'nin formüle edilmesi ile birlikte klasik mekaniğin doğal yer, ivme ve kütle gibi temel kavramları matematiksel bir biçimde yeniden ifade edilmiş ve durağanlık, hareket gibi, hareket de durağanlık gibi doğal bir olgu niteliğine kavuşturulmuş ve bu bağlamda hareket bir problem olmaktan çıkarılmıştır. Newton ise Eylemsizlik İlkesi'nin doğal bir hareket olarak kabul edilmesi sonucunda döngüsel hareketin açıklanmasının gerekliliğini vurgulayarak, kinematiksel yaklaşımın yerine dinamiksel yaklaşımla göksel cisimlerin döngüsel hareketlerini çekim kavramı çerçevesinde çözüme kavuşturmuştur (Yıldırım, 1992).

Kimya

Bu dönemde kimya alanında maddenin yapısına ilişkin deneysel çalışmalar başlamış ve özellikle Boyle, ve Hook gibi bilim adamları sayesinde yeni bir atom kuramı geliştirilmiştir.

Biyoloji

Bu dönemde geliştirilen mikroskop aracılığı ile Malpighi, Leewenhook ve Swammerdan gibi bilim adamları, değişik canlı yapılar üzerinde araştırmalar yapmış ve böylece Hücre Kuramı'nın kurulmasını sağlamışlardır. Ayrıca, Willis, Hooke ve Mayow yapmış oldukları çalışmalar sırasında canlı ve cansız yapıların çok küçük parçacıklardan oluştuğunu ve temel yapılarının benzer olması dolayısıyla işlevlerinin de birbirine benzemesi gerektiğini düşünmüşlerdir (Yıldırım, 1992).

Tıp

Bu dönemde anatomi, fizyoloji ve embriyoloji konusundaki araştırmalar geliştirilmiş ve özellikle Harvey, büyük Yunan hekimlerinden Galenos'u eleştirerek kan dolaşımını bulmuştur.

Teknik

İnsanın gündelik gereksinimlerini karşılamak ve doğal çevresini çıkarlarına uygun bir şekilde değiştirmek için, çoğu zaman bilimsel bilgi birikiminden yararlanarak bir takım alet ve makineler yapması eylemi diye tanımlanabilecek teknolojinin oldukça eski bir geçmişi vardır; ancak asıl önemli gelişmeler, bilimle teknolojinin buluşturulmaya başlandığı bu dönemde yaşanmıştır. Sonradan Sanayi Devrimi (1750-1900) olarak isimlendirilecek olan bu gelişimlerin en belirgin nite-

liği, üretimin insan, hayvan, su ve rüzgar gücü yerine buhar makineleriyle gerçekleştirilmesidir. Atmosfer basıncında çalışan ilk pistonlu buhar makinesi 1712'de İngiliz mucit Thomas Newcomen tarafından icat edilmiş ve 1769'da James Watt tarafından geliştirilerek sanayinin hizmetine sunulmuştur. Buhar makinelerini buharlı gemi (1807) ve buharlı lokomotif (1825) gibi ulaşım araçlarının geliştirilmesi izlemiştir (Barraclough, 1989, Craig vd. 1990, Yıldırım, 1992).

Kaynakça

Arnold, D. (1995).*Coğrafi Keşifler Tarihi*, Alan Yayınları. Yöneliş / Modernliğin Kaynakları Dizisi. İstanbul. Çev. Osman Bahadır.

Barrcaclough, G.(1989) *The times. Concise Atlas of World History*. Hammond. New-Jersey.

Craig, A. Graham, W, ve Kagan, D.(1990). *The heritage of World Civilizations. (2nd Ed*). McMillan Publishing. NewYork.

Durant, W. (1996). *Medeniyetin Temelleri*, Çev. Nejat Muallimoğlu, Birleşik Yayınları. İstanbul.

Febvre, L. (1995). *Rönesans İnsanı* Çeviren. Mehmet Ali Kılıçbay – İMGE KİTABEVİ YAYINLARI / Araştırma İnceleme Dizisi. Ankara.

Gombrich, E. H. (2006).*Gençler İçin Kısa Bir Dünya Tarihi* Çev. Ahmet Mumcu – İNKILAP KİTABEVİ / Tarih Mitoloji Dizisi, İstanbul.

Küçükkalay, A.M. (2001).*Coğrafi Keşifler ve Ekonomiler Avrupa ve Osmanlı Devleti*

Marc, P., ve Brix, M. (2000). *Kolomb Yenidünya'nın Keşfi 1400-1600* Çeviren. Leman Çalışkan

McNeill W.H. (2006) *Dünya Tarihi* Çeviren. Alaeddin Şenel Ankara İmge Kitabevi Yayınları

Smith, P. (2001*). Rönesans ve Reform Çağı Bir Sosyal Arkaplan Çalışması*, (Çev. Serpil Çağlayan) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. İstanbul.

Tanilli, S. (1999).*Uygarlık Tarihi*, Adam Yayınları, İstanbul

Tilly, C. (2005). *Avrupa'da Devrimler 1492 – 1992*, Çev. Özden Arıkan Literatür Yayınları, İstanbul.

Yıldırım, C. (1992). *Bilim Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul.

RÖNESANS*

Rönesans, genel anlamda İtalya'da 15. yüzyılda başlayan ve 16. yüzyılda doruk noktasına ulaşan dönemi içermektedir. Terim, ilk kez 15. yy.da klasik öğretinin yeniden doğuşunu tanımlamak üzere kullanılmıştır. Daha sonraları ressam ve sanat eleştirmeni olan Giorgio Vasari'nin 1550 tarihli 'En Ünlü İtalyan Mimar, Ressam ve Heykelcilerin Yaşamı…' adlı kitabında "Sanatın Yeniden Doğuşu" anlamında kullanılmıştır"(Ülker, R. akt.1993, s.1584). Rönesans Avrupa'nın çok önemli bir dönemidir. Ortaçağ düşüncesinden modern düşünceye geçiş dönemini simgeler. "Yeniden Doğuş" denmesinin nedeni de sanat, kültür, edebiyat ve bilim alanında Antik Yunan'daki gelişmelerin yeniden ortaya çıkarılmak istenmesinden dolayıdır. Avrupa Rönesansı aslında düşüncenin ve kültürün laikleştiği, organize ticaret ve kapitalizme dayalı şehir ekonomisinin geliştiği ulusal bilinç ve politik açıdan merkezileşmenin arttığı dönem olarak kabul edilir (Craig, vd, 1990).

1492 yılları arası, Rönesans kültürünün en hareketli dönemi olarak kabul edilir. Bu dönemde yeni buluşlar, birbirini izleyen keşifler yoluyla insanının bilime olan saygısı artmış, filozoflar da yeni çağın bir tür sembolü olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Rönesans, kaynağını antik çağdan alan 14.yy. hümanizminin bir sonucudur. Rönesans anlayışı, bundan böyle bütün çağa damgasını vuracak olan, arayan, araştıran, eleştiren yaklaşımıyla ilk olarak insan ruhunu ele almış, antik felsefe kaynaklarından yaralanarak, ortaçağın bilinmeyen insan anlayışını ortaya koymuştur. Rönesans'ın ilk hümanisti sayabilecek olan Petrarca, insanın ne olduğunu bilmek üzerine çalışmalar yürütmüş, doğru yaşamın ölçüsünü hıristiyanlıkta değil antik felsefenin bir öğretisinde; Roma Stoası'nda bulmuştur. İnsan için en yüksek mutluluk ruhunun bağımsızlığı, özgürlüğüdür. Buna da inanç ile değil akıl ve erdem ile ulaşılır. Bu dünya başlı başına bir değerdir; üstünde durup düşünülmelidir görüşü bu dönemde yaygınlaşmaya başlamıştır.

Rönesans'ın büyük hümanisti ve eğitimcisi Rotterdam'lı Erasmus (1469-1538), her şeyin, dogmaların, geleneklerin, göreneklerin "akıl incelemesinden, eleştirisinden" geçirilmesi gerektiğini savunmuş, bununla da laik ve özgür bir insanlık kültürünü gerçekleştirmeyi amaçlamıştır (Gökberg, 2004).

Bu yeniden buluş çağı, geçmişin, insan saygınlığının ve sanatçı kişiselliğinin yeniden bulunduğu bir dönem olarak değerlendirilir. Bu dönemde doğaya, insana yönelme başlamış, özgür düşünce ve bilim egemenliğinden söz edilmiştir. Ortaçağ'ın belirgin özelliklerinden olan metafizik anlayışların baskınlığına karşı daha gerçekçi bir yerden bakılma anlayışının gelişmesi bu dönemde gerçekleşmiştir. Sanat ve din ayrılığı üzerinde durulmuş, sanat, dinden bağımsız olarak

---

* Bu bölüm Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Ömer Adıgüzel tarafından hazırlanmıştır.

değerlendirilmiş, böylece bu döneme kadar yaygın olan din anlayışı da yeniden ele alınmıştır. Akılcılık, Rönesans'ın gerçek ilkesi haline gelmiş, sanatçılar yaptıkları eserlerin altına kendi imzalarını atmaya başlamışlardır. Ortaçağ'da yer alan her türlü dogmalar yerine bilgiden, dünyaya ait güzelliklerden, kişisel başarılardan söz edilmeye başlanmıştır.

İsviçreli Jacob Burkhardt Rönesans'ın tarihsel düşünce içindeki yerini, antik kültürün canlandırılması olarak ilk kez saptamıştır. Ona göre Rönesans, modern dünyanın yeniden doğuşu, insanın dünyasal hayatın güzelliğini fark edip, kendini ve dünyayı bulmasıdır. Bu dönemde insan, evrenin sorunlarıyla uğraşmaya başlamış, düşüncenin ve kültürün bütünündeki eğilim, her türlü bağımlılıktan arınmak yönünde gelişmiştir. İnsanın özü ile bu dünyadaki yerinin ne olduğunu araştıran çalışmalara daha yoğun olarak girilmiş, doğru olana ancak akıl ve deneyle ulaşılabileceğine inanılmıştır. Ortaçağdaki hıristiyan dünya görüşü karşısında Rönesans'ta bireyci dünya görüşü yaygın olarak yerleşme eğilimine geçmiştir. Ortaçağ," insan nedir?", "insanın bu dünyadaki yeri ve anlamı nedir" sorularını, insanının ne olduğu, yeri ve anlamı aşkın bir yerden, tanrı katından belirlenmiş olduğu anlayışı nedeniyle araştırmayı gerekli bulmazken Rönesans, dini, tanrısal istencin kendini belli etmesi demek olan vahiy değil, aklın ürünü olarak değerlendirmiştir. "Dinin temel amaçlarını bize aklımız gösterir; çünkü bu tür inançlar, bizim doğamızda, aklımıza yerleşiktirler. Akıl dini, tarih boyunca ortaya çıkıp değişen bütün dinlerin kaynağıdır. Bu kaynağa dönmeli, zamanın dinlerde yaptığı akla aykırı eklentileri temizleyerek, yalnız akla, sağduyuya uygun inançlarla yetinmelidir" anlayışı bu dönemde belirgin bir biçimde yer almıştır (Gökberg, 2004).

Rönesans döneminde insanın birey olma ve evrensellik gibi iki yönü olduğuna inanılmış, daha iyimser bir dünya görüşünden söz edilir olmuştur. Bireycilik görüşüyle birlikte devlet düşüncesi de değişmiştir. Ortaçağdaki öteki dünyaya bağlı olan kültürün yerini bu dünyaya bağlı olma kültürü yer almıştır. Kilise yerine kendi düşüncesine bağlı olan ulusal devlet düşüncesi gelişmiştir. Böylece hukuk, kilisenin elinden çıkmış, devletin özünden üretilmesi gereğine inanılarak dinsel dogmalardan uzak tutulmuştur.

Rönesans döneminde bilim dallarında da ilerlemeler olmuş, anlaşılmak ve bilinmek istenen bütün konulara araştırmacı ve eleştirel bir yöntemle yaklaşmak amaç olarak yerleşmiştir. Bu nedenle Rönesans düşünürü tutkulu bir araştırmacı olma özelliğini taşımış, pusula, ateşli silahlar, basım gibi büyük buluşlara ve keşiflere yol açmada, bu özellikler araştırma uğraşında önemli rollerin üstlenilmesini sağlamıştır. Teleskopun ve mikroskobun bulunmasıyla yeni doğrular bulunmuş, matbaa ile bilgi yaygınlaşmaya başlamıştır. Ayrıca yeni keşifler yapılmıştır. Amerikanın keşfi gibi diğer uygarlıklarla ve kültürlerle iletişime geçilmiştir. Toplum yaşamında belirgin değişiklikler yaşanmaya başlanmış, çeşitli sınıflar arasında

iletişimler kurulmuştur. Rönesans'ta özellikle Avrupa'nın güneyinde, toplumsal alışveriş eğitim görmüş sınıf tarafından yönetilmeye başlanmış, soylularla iletişime geçen, kendini eğitmeye başlayan orta sınıfın zenginleşmesi ile birlikte doğuştan gelen soyluluk kavramı değişmeye başlamıştır. Bunun yanı sıra eğitim köylere girmeye başlamış, köylüler kentlileri örnek almaya başlamıştır. Toplumsal yaşamdaki bir başka değişiklik ise dil konusunda olmuştur. Ortaçağda soylular ayrı bir saray dili kullanmaktaydılar. Rönesans'la birlikte ulusal devlet düşüncesinin gelişmesiyle yönetenlerle yönetilenler aynı dili konuşmaya başlamışlardır. Ulusal dil düşüncesi doğal olarak sanat alanında da etkili olmuştur (Şener;1991).

1450-1550 arasında, Avrupa, ekonomik gücünün yanında politik üstünlüğünün de temellerini atmıştır. Bu dönemde, özellikle mimari başta olmak üzere devlet yapılarında değişiklikler ortaya çıkmış, düşünce ve sanat alanında hızla özgürleşmeye paralel olarak yeni kavram ve düşünceler tartışılmaya başlanmıştır.

Avrupa sanatlarındaki yenilenme, kökenini İtalya'da bulmuş, bu dönemde ülkede yenilenme, Antikçağ edebiyatının, felsefesinin ve bilimlerinin yeniden keşfedilmesine ve deneysel yöntemlerin evrimine bağlanmıştır. Rönesans, sanatsal ve kültürel gelişmenin ötesinde, büyük coğrafya keşifleriyle birlikte dünyayı keşfetmeye başlanılan dönem olarak da anılan bir dönem olmuştur.

Ortaçağ'dan Kalkınmaya

Avrupa'da Ortaçağ'ın son dönemlerinde üst üste gelen kıtlıklar, savaşlar ve kıtayı sarsan veba gibi felaketler etkili olmuştur. Bu nedenle Rönesans dönemi, nüfus açısından olduğu kadar ekonomik açıdan da bir canlanma döneminin oluşmasına neden olmuştur. Sözgelimi Yüz Yıl Savaşlarının sonunu izleyen bu çağda on milyon kişiyi ancak bulan Fransa'nın nüfusu, iki katına çıkmış,1485'te iki milyon kalan İngilizler 1550'de üç milyona ulaşmış ve belirgin bir "nüfus bolluğu" (Seyssel) yaşanmıştır. Bunalımlardan en fazla etkilenen kırsal kesimde bu gelişmeler yeniden bir doğuşa yol açmış, işlenmeyen topraklar, boşalmış, köyler eski canlılıklarına kavuşmuş ve tarımsal üretim artmaya başlamıştır. Geleneksel tahıl ekimi yaygın olarak devam ederken, bağcılık veya hayvancılık gibi çiftçiliğe ilişkin tüm kesimler gelişmeye başlar. Danimarka'dan Hollanda'ya birçok bölgede hayvancılık, çok önemli bir geçim kaynağıdır. Avrupa'nın genelinde XIV. yy'dan sonra et tüketimi belirgin bir biçimde artmaya başlamıştır.

Bir süre sonra, nüfus patlaması dolayısıyla, beslenmede ağırlığın tahıllara verilmesi nedeniyle nadas uygulamasının bile kalktığı bölgelere tanık olunur. Özellikle dokumacılık alanında giderek artan bir taleple birlikte, sanayide de aynı atılım yaşanmıştır. Matbaanın kullanılmaya başlanması bu dönemin en önemli yeniliklerinden birisi olarak değerlendirilir (Simth, 2001, Gelişim Hachette, 1999).

Beyaz cam yapımının gelişmesiyle camcılık, yüksek fırınların ortaya çıkışıyla metalürji gelişmeye başlamıştır. Madencilikte havalandırma ve pompalama düzenekleri yetkinleştirilmiş, 1460'tan 1530'a değin Orta Avrupa'da bakır ve gümüş üretimi belirgin bir biçimde artmıştır. Yatırımların giderek artan bir önem kazanması nedeniyle sanayi alanında büyük sermaya sahipleri varlıklarını daha fazla hissettirmeye başlamıştır. Yeni üretim biçimleri de onların öncülüğünde ortaya çıkmaya başlamış, atılım içindeki hafif kumaşçılık kesiminde, loncaların elinde bulunan eski dokuma merkezlerini yavaş yavaş bırakan büyük sermaya sahipleri, bu kesimi rekabetin daha serbest olduğu, bunun da işçi ücretlerinin en düşük düzeyde kalmasına yol açtığı kırsal kesime yaymışlardır (Tilly, 2005).

Başlangıçta şehirli oligarşilerin rolü daha belirleyici olmuştur. Bu dönem, her yolu mübah sayan tacirlerin üretim biçimlerini ellerine geçirdiği ticarî kapitalizm dönemi olalarak da bilinir. Rönesans'ın simgeleşmiş tüccarları arasında Medici, Fugger, Coeur ve Ruiz başta gelenleridir. Karmaşık bir yapı gösteren firmalar, tek bir ad çevresinde toplanmış acentelere sahip olan şirketler bulunmaktadır. Hansaların tasarladığı ticaret ağı gibi birçok yapı da eski niteliklerini korumaktadır. Büyük ticaret alanında «modernlik», denizcilik sigortalarının kurulduğu İtalya'da ortaya çıkmıştır. Monarşiler belirgin bir gecikme içinde olmuşlar, bu alanda önceliği elinde bulunduran Castilla bile ancak 1592'de monarşiye geçebilmiştir. Para ve kredi dolaşımında XIII. yy'ın sonunda ortaya çıkan poliçe geniş biçimde yayılmış ve büyük ticaret acentelerinde gerçek paranın yerine geçme eğilimi göstermiştir. Parasal sorunların karmaşıklığı, acentelerin, özel girişimcilerin ve devletin kredi gereksinimi büyük tacirleri, aynı zamanda büyük bankacılar haline getirmiştir. Bu tacirler, çeşitli etkinliklerin sıradan bir dalı olarak para ticareti de yapmaya başlamışlardır (Febrvre, 1995, Simith 2001).

Rönesans, uzak bölgeler arasındaki ticaretin büyük canlanma gösterdiği bir dönemdir. Her ne kadar Akdeniz, yüzyıllık önceliğini korusa da denizaşırı ticaret tüm Atlantik Okyanusu cephesine hareket getirmiştir. Hansaların yeni gelenlerle, özellikle İngiliz ve Hollandalılarla baş etmek zorunda kaldığı Baltık'ta da belirgin bir gelişme görülmüştür. Avrupa'nın ortasında, zengin şehirleriyle Güney Almanya ticaretin kavşak noktası olmuştur. Şehirlerin çoğu elverişli ekonomik durumlardan yararlanmaya başlamışlardır. Lyon (fuarlar). Anvers (borsa) gibi yeni öncü şehirler ortaya çıkmıştır. Amerika'ya açılan liman olan ve nüfusu XV. yy'dan 1560'li yıllara kadar geçen süre içinde 40 binden 100 bine çıkan Sevilla gibi bazı şehirler göz alıcı bir biçimde büyümüş, bazı şehirlerin egemenliği arttmıştır (Gelişim Hachette, 1999).

Toplumsal Düzen: Sınıflar ve Gerilimler

Ortaçağ'ın sonunda, Avrupa'da senyörlük gibi bazı toplumsal sınıflar bunalıma başlangıçta direnmişlerdir. Zaman zaman gerilemekle birlikte tımar sahipliği güçlü konumunu koruyabilmiştir. Senyörlük arazilerinde çiftlik kirası ve ortakçılık uygulamaları bu dönemde yayılmaya başlanmış ve üretici sınıflar ortaya çıktıktan sonra büyük toprak sahipleri giderek, kendileri için daha elverişli olan kısa süreli kiralama yöntemini benimsemişlerdir. Yaklaşık olarak XV. yy'a denk düşen belirgin bir darlık döneminden sonra, finans baskısı artmıştır. Toplum içinde öncelikli bir konuma ulaşmak için nüfusun az olduğu iyi dönemlerden yararlanmasını bilen kimi köylüler daha güçlü bir konuma sahip olmuşlardır. Ancak bu durum çoğunluğu oluşturan öteki köylü kesimin yeniden ağır sorunlar karşısında kalmasını engellemez.

Senyörlük tepkisinin en sert biçimde ortaya çıktığı bölge Doğu Avrupa olmuştur. Batı Avrupa'daki köylü kesim uzun bir süreden beri serflikten kurtulmuşken, nüfus yoğunluğunun düşük olduğu Doğu'da serflik büsbütün kök salmaya başlamıştır. Büyük senyörlük arazilerinin işletimine olanak sağlamak için nüfusun yerleşik düzene geçirilmesi ve ağır yükümlülüklere zorlaması çabaları bu dönemde yoğun olarak yaşanmıştır.

1496-1532 arasında Polonya'da Macaristan ve Moskova prensliklerinde uygulandığı gibi şehirli burjuvalar da toprak sahibi olmak hakkını elde etmişlerdir. Oysa Batı'da giderek azalan ve değer kazanan topraklar, aynı zamanda toplumsal gruplar arasında artan kavgalara da yol açmaya neden olmuştur. Geleneksel senyörler arazilerini kaybetmemeye çalışırken şehirli burjuvalar güç kullanarak aynı piyasaya girmişler, köylüler mallarını elinden çıkarmamaya çalışmışlardır. Rönesans'ın sağladığı refah, toplumun her kesimine eşit olarak dağılmamaktadır. Bu durum da çeşitli sorunların yaşanmasına neden olmaktadır (Tilly, 2005).

Bu dönemde soylular sınıfı, görece açık, yenileşme içinde ve gerek tüccar olan, gerekse prenslerin hizmetinde bulunan burjuva seçkinleri üzerinde güçlü etkisi olan toplumsal gruplardır. Burada da toprak sahipliği ve senyörlük kendini hissettirmektedir. Sınıf değiştirmenin en kolay yolu, bunlara sahip olmaktan ve soylu bir yaşam sürmekten geçmektedir. Soylular sınıfı büyük bir farkla Rönesans'ın egemen toplumsal grubu olarak yer almaktadır. Toplumsal sınıflaşma, genellikle kilise'nin kutsaması ve devletin desteğiyle kendini göstermekle birlikte, bu düzen her zaman sağlam bir dayanağa sahip olmamıştır. Başkaldırılar kıtlıklar ve ağır vergilerin konmasına kadar uzanan çeşitli gerekçelere dayanmaktadır. Din de çok önemli bir etken olarak burada yerini almıştır. Din sorunlarının yol açtığı bunalım dönemleri sırasında, Bundschuh köylüleri bir reform önerisini ortaya atmışlardır. Toplumsal çıkarlar genellikle belirleyici olmuştur ve başkaldırı, kendilerini

ezilmiş gören toplumların direniş hakkı olarak görülmüştür. Senyörlük tepkisine karşı sürdürülen kavga, bir Köylüler Savaşı (1524-1525) boyutuna ulaşmıştır. Serflik sorunu ve kişisel yükümlülükler, Katalonya'dan Macaristan'a karışıklıklara yol açmıştır. Castilîa'da dönemin en büyük şehirli başkaldırısı olan *cotnıneros* hareketi (1520-1521) hem aristokrasinin tecavüzlerine hem de krallık otoritesine yönelik olarak gerçekleşmiştir (Craig vd, 1990).

Devletlerin İlerlemesi

Siyasî bakımdan, ulusal monarşiler yayılmaya başlamıştır. Büyük coğrafî keşiflerin öncüsü Aviz hanedanı dönemindeki Portekiz'den, 1520'li yıllarda Danimarka'yı ele geçiren Vasaların İsveç'ine değin genel bir eğilim söz konusu olmaya başlamıştır. Bu eğilim, Moskova büyük düklüğüne değin kendisini hissettirmiştir. Hansalardan Toton şövalyelerine kadar çeşitli güçlerin dayattığı kimlik talepleri yoğunlaşmış, daha küçük çaplı olsa da, İtalya'da birleşme hareketi, bazı büyük bölgesel oluşumlarla (Venedik, Milano, Floransa, Roma, Napoli) sonuçlanmıştır. Ulus bilincinin yaygınlaşması, İtalya yarımadasında kültürel bir üstünlüğün güvencesi altındaki seçkin sınıf için de belirgin olmuştur. Yine de her yerde ulusal kültürler, özellikle diller yüceltilmiş, İspanyolca, Fransızca, İngilizce, Almanca hatta İsveççe saygınlık kazanmaya başlamıştır.

Castilla'ın öncülüğünde gerçekleştirilen İspanyol birliği başarıyla yürümüş, ilk aşama, müslümanların İspanya'dan uzaklaştırılmasına başlanmıştır. Batı Avrupa'nın son müslüman devleti olan Granada Krallığı 1492'de düşmüştür. Yahudi ve müslüman kökenli olup din değiştirmiş birçok kişi ortodoksluk sorununu tüm canlılığıyla gündeme getirmiştir. 1478'den İngiltere, uzun sürmüş Yüz Yıl Savaşlarından yenik çıkmış ve hemen ardından patlak veren bir iç savaşla sarsılmaya başlamıştır. İç savaşın 1485'te bitmesinden sonra kaybedilen tüm güç ve otoritenin sağlamlaştırmaya ve tutkularını gerçekleştirmeye yarayacak malî veya siyasî olanakları ele geçirmeye adayan yeni bir hanedan olan Tudor Hanedanı ortaya çıkmıştır.

VIII. Henry'nin boşanmasının yol açtığı sorunlar, İngiltere ile Roma arasındaki ilişkilerin kopmasına neden olmuştur. Kralın başında bulunduğu ulusal bir Kilise'nin kurulması monarşinin etkilerini daha da perçinlemiş, Fransa'da VII. Charles'ın başarısının ve krallığın yeniden ele geçirilmesinin ardından son büyük prensliklerle sürtüşme dönemi başlatmıştır. Aralarında zengin Bourgogne'un da bulunduğu bu prenslikler artık güçlü bir monarşiye karşı koyabilecek güçte bulunmadıklarından XI. Louis ve VIII. Charles otoritelerini Dijon'a, Marsilya'ya, Nantes'a kadar yayma olanağı bulmuşlardır. Valois'da istikrar hüküm sürmüş ve uzunca bir dönemde hiçbir karışıklık yaşanmamıştır (Gelişim Hachette, 1999, Elias, 2002).

Ulusal bilinç yayılmakla birlikte bunun dönemin tek siyasî değeri olmadığı kesindir. Bireyler arasındaki ilişkiler klasik Ortaçağ'a göre nitelik değiştirmiştir. Hanedana bağlılık her şeyden önce gelmektedir. Zaman zaman krallar aile çıkarlarını ulusal çıkarların üstünde tutmuşlardır. Geleneksel bakımdan feodal rejime bağlanan prens, siyasî bir yönetim ilkesinin somutlaşması niteliğindeki devlet içinde egemen olma eğilimindeyken kişisel senyörlüklerin ve prensliklerin İtalya'sı, bir anlamda en eski monarşilerin vatanı konumuna gelmiştir. Hükümdarın çevresinde olduğu için daha sıkı denetlenen danışma meclisi güçlenmiş ve bazı monarşilerde özel görevler üstlenmiştir. Papazlık olgusunun gelişmesi de bir ölçüde, otoritenin görkemini ortaya koyma arzusunu, daha çok yararlanabilmek ve denetleyebilmek için seçkinleri kendi yanına çekme kaygısını yansıtmıştır. Ortaçağ'ın sonunda olağanüstü bir gelişme gösteren temsilci meclislerinin yazgıları farklı oluşmu, Fransa'da olduğu gibi, birçok ülkede açık bir biçimde gerilemiştir (Barraclough, 1989; Durrant, 1996; Simith, 2001).

İngiltere, uzun sürmüş Yüz Yıl Savaşlarından yenik çıkmış ve hemen ardından başlayan bir iç savaşla sarsılmıştır. Bu iç savaş 1485'te bitince tüm gücünü, otoritesini sağlamlaştırmaya ve tutkularını gerçekleştirmeye yarayacak malî veya siyasî olanakları ele geçirmeye adayan Tudor Hanedanı gibi yeni bir hanedanı ortaya çıkarmıştır.

VIII. Henry'nin boşanmasının yol açtığı sorunlar, İngiltere ile Roma arasındaki ilişkilerin kopmasına neden olmuştur. Papalık kurumunun bir reformu sonuçlandırabilecek niteliklere sahip olmaması nedeniyle kralın başında bulunduğu ulusal bîr kilise'nin kurulması monarşinin etkilerini daha da perçinlemiştir. Fransa'da VII. Charles'ın başarısının ve krallığın yeniden ele geçirilmesinin ardından son büyük prensliklerle sürtüşme dönemi başlamıştır. Aralarında zengin Bourgogne'un da bulunduğu bu prenslikler artık güçlü bir monarşiye karşı koyabilecek çapta değildir. Böylece XI. Louis ve VIII. Charles otoritelerini Dijon'a, Marsilya'ya, Nantes'a kadar yayabilmişlerdir (Durrant, 1996, Simith 2001).

Devletlerin büyüyen olanakları ile birlikte devlet görevlileri de çeşitli güçler kazanmışlardır. Fransa'dan alınan krallık hizmetlisi kişiliği İngiltere dışında tüm Avrupa'da yayılmaya başlamıştır. Buna paralel olarak görevlerin para karşılığı satın alınması uygulaması gelişmiştir. Sakıncalarına rağmen, krala, ceplerini doldurma ve ciddî bir bunalım sırasında, görevlilerin kendisine sadık kalmalarını kesin olarak güvence altına almasına olanak tanınmıştır. Bu bakımdan Venedik örneğini izleyen Fransa ve Papalık, XVI. yy'da bu uygulamada en ileri gitmiş iki devlet konumunda olmuşlardır. Düzenli kaynak araştırmasının bir saplantıya dönüştüğü bu dönemde ödenekli fonların serbestçe kullanabilme kaygısı gibi, vergilendirme de her yerde yayılmıştır. Bu hareketin en uç örneği Fransa ve Castilla'da yaşanmıştır. Toplanan vergilerin düzensizliği ve yetersizliği karşısında, halk kredisi uygulaması önem

kazanmaya başlamıştır. Genellikle otoriteden veya tüccar bankacılardan sağlanan kısa vadeli ödünç parayla ranta dayalı uzun vadeli kredi uygulaması ortaya çıkmıştır. Giderek daha masraflı olan askerî harekâtların gerektirdiği gibi masrafların durmadan artması, istekleri de arttırmıştır. XIV. yy'dan sonra iyice oturmuş olan savaş-vergilendirme ikili uygulaması devletlerin ilerlemesinde temel öğeler olarak yerini almıştır (Craig, vd., 1990).

Çatışma ve Despotizme Karşı İtalya Şehir Devletleri

İtalya doğu ve batıya açılan bir coğrafyada olması nedeniyle diğer Avrupa devletlerine göre herzaman daha avantajlı konumda bulunmuştur. Venedik, Genova ve Pisa kentleri sürekli ticaret yapmaktadırlar. Böylece bu kentler şehir kültürünü geliştirmeyi başarmış ve 13. yy'ın sonlarına doğu ülkedeki diğer şehirlere göre daha güçlü hale gelmişlerdir. Bu durum papalıkla imparator arasında sürekli çatışmalara yol açmaya başlamıştır. Şehirlerde yaşayanlar zengin ve güçlü kesimleri tercih etmeye başlamıştır. İtalya, bir kez daha örnek olmuş, yarımadanın denetim altına almak için Napoli ve Milano'nun gösterdiği çaba zorlu bir direnişle karşılaşmıştır. Londi Banşı'ndan (1454) sonra, büyük devletler arasında sağlanan gerçek bir denge düzeni, yarımadaya göreceli bir barış getirmiştir. Bu barışı uygulayabilmek için karmaşık bir diplomasinin geliştirilmesi zorunlu olmuş, bu konuda da İtalya bir deney alanı gibi kullanılmıştır.

Bu dönemde tüm Avrupa'ya yayılacak olan sürekli elçilikler kurulmaya başlanmıştır. İtalyan devletlerinin yalnızca kendilerinin uygulayabileceği yanılgısına düştükleri bu hassas düzen, onları iç dengeleri koruyabilmek için barbar, daha açık bir deyişle yabancı güçlere başvurmaya yöneltmiş; bu da onlar için yıkım olmuştur. Floransa rönesans için özel bir öneme sahip olmuştur. Şehirde zenginler, aristokratlar, tüccarlar ve toprak sahipleri yaşamaktadır. Toprak sahipleri daha sonra banker adı verilen sınıfı oluşturmaya başlamışlar, 13.yy'ın sonlarına doğru Floransa'daki politik ve sosyal yaşamı değiştirmede etkili olmuşlardır. Floransa tutuculara karşı modern düşüncenin geliştiği bölge haline gelmiştir. Bu zengin sınıflar sanatçıları, bilim adamlarını ve filozofları desteklemişlerdir. Böylece Rönesans hareketi hız kazanmış olur (Craig vd, 1990).

Bu dönemde Avrupa'da önemli değişiklikler yaşanmaktadır. XV. yy'da Balkanlar tümüyle Osmanlı egemenliğine girmiştir. 1453'te İstanbul'u almayı başaran Osmanlılar, Bizans İmparatorluğuna son verir. Aynı sırada Doğu Avrupa'da Jagellonların büyüyen üstünlüğü dikkat çekmektedir. XV. yy'ın sonunda Jagellonlardan biri Litvanya ve Polonya'da, diğeri de Bohemya ve Macaristan'da egemen olmuştur. Ancak aristokratların gücü (zaten seçime dayalı monarşi söz konusuydu) onları sağlam bir siyasî yapı oluşturmaktan alıkoymuştur. Ayrıca 1526'da Macar Krallığı Mohaç'ta Osmanlılar karşısında çökmüştür. Polonya bütünü, varlığını sürdürmekle birlikte,

Macar ve Bohemya tahtları evlilikler yoluyla Habsburglara geçmiştir. Habsburglar kendilerini Osmanlıların karşısında ön cephede bulmuşlardır. Viyana kuşatmasını (1529) püskürtmek ve daha sonra Osmanlıları Macaristan'da durdurmak bu yeni imparatorluğa düşmüştür. Yükün büyük bir bölümünü Venedik'in taşıdığı Akdeniz'de, gidişin tersine dönmesine tanık olmak için Malta kuşatmasının (1565) başarısızlığa uğramasını ve İnebahtı Deniz Savaşı'nı (1571) beklemek gerekmiştir (Gelişim Hachette,1985).

Rönesansı Yaratan Haraket: Sanat

Rönesans dönemi sanatında, biliminde ve düşüncesinde dört temel özellik vardır. Bu özellikler denge, simetri, uyum ve disiplindir. Ortaçağın sonlarında ortaya çıkan ve Rönesans'ın başlarında da devam eden gotik üslup gerçekçi dünya ile mistik dünyayı, yani ikili bir dünyayı temel almaktadır (Şener;1998). Dindışı temalar, sanatçılar için gittikçe büyüyen bir önem kazanmış, sanatçıların Antikçağ'a yeniden ilgi duymaya başlaması, Avrupa sanatına, tarihten ve Yunan-Roma mitolojisinden alınan yeni konuları kazandırmıştır. Antik sanat ve mimarlığın önerdiği örnekler, yeni sanatsal tekniklerin yanı sıra klasik sanatın biçim ve üsluplarını yeniden yaratmak isteğini de ortaya çıkarmıştır. Artık sadece basit bir zanaatçı sayılmayan, zengin sanatseverleri peşinden koşturan, derin bilgisi ve imgelemine hayranlık duyulan sanatçının yeni konumu, doğmakta olan sanatın hem sonucu hem de ilk nedeni haline gelmiştir. Sanatçının toplumsal rolü gibi, sanat karşısında, tutumlar da bir dönüşüm geçirmiştir. Sanata, yalnız toplumsal ve dinî eğitime katkısından dolayı değil, estetik değerlere göre yargılamanın yerinde bulunacağı kişisel bir anlatım biçimi olduğu için de değer verilmiştir (Smith, 2001).

Roma kiliselerinde tanrıyı temsil eden apsis tarafındaki kuleler gotik dönemde kralların tarafını sembolleştiren batı tarafında ki kulelerden daha alçak yapılamaya başlanmıştır (Turani;1971). Rönesans da sadece gerçekçi dünya görüşüne yer verilmiş ve bu dünya oranlar ve ölçüler içinde düşünülmüştür.Ufki sistemli bazilikal Gotik yapı, Rönesans'ta merkezi sistemli yapılara dönüşmüştür.Rönesans'ta sanat dinden uzaklaştıkça estetik değerler ön plana çıkmıştır. Ortaçağda sanat, özellikle resim dine hizmet ettiği için resimle herkes ilgilendikleri için sanatın dinden uzaklaşması durumunda da din yüzünden sanata karşı çıkanlar sanattan da uzaklaşmaya başlamıştır. Rönesans'ta sanat belli bir zümreye sahip olmaya başlamıştır (Turani, 1971).

Copernicus, Kepler ve Galilei evrenin matematiksel bir oranlanması olduğunu söylemişlerdir. Leonardo da Vinci matematiği temel almış ve resim sanatında matematiksel uyumun olması gerektiğini söylemiştir. Rönesans sanatında en kusursuz biçim olarak yuvarlak seçilmiştir. Yuvarlak hem evrendeki yıldızların hem de hareketin

temel biçimi olarak tanrısal düzenin işareti olarak kabul edilmiştir. Rönesans'ta tiyatro düşüncesi Antik Yunan dönemi düşüncesi ve eserleri keşfedildikten sonra gelişme göstermiştir.. Rönesans tiyatro düşünürleri özgün bir düşünceye sahip olmamışlardır. Antik dönem kuramcılarına öykünen bu dönemde kuramcılar arasında ortak olan nokta ortaçağdan kopma olmuştur. Rönesans'ın dram sanatıyla ilgili ilk yazılan incelemesi 1536 yılında Daniello tarafından yazılan Poetica olmuştur. Horatius ile Aristo'nun düşüncelerinin birleşimi olarak görünen bu yapıtın en önemli özelliği, öne sürülen düşüncelere bir açıklığa ve kesinliğe kavuşmasıdır. Bu incelemeye göre tragedya en korku verici ve acınacak olayları taklit ettiği için yazar tragedya yazarken günlük dili kullanmamalı, bu dil Komedi türünde kullanılmalıdır.

Tiyatro düşüncesi üzerine yazılmış ve dönemin en önemli düşüncesi Castelvetro tarafından 1570 yılında yazılan Poetica olmuştur. Bu eserle birlikte üç birlik kuralı genel olarak kabul görmüştür. Bu yapıtın diğer bir önemli özelliği ise tiyatronun edebiyattan ayrıldığını vurgulaması olmuştur. İtalyan Rönesans tiyatrosunun en belirgin özelliği çarpıcı, şaşırtıcı sahne gösterileridir. Bu gösteriler tiyatroyu besleyen prensin gücünü gösteren bir övünme aracı olmuştur. Fransa'da tiyatro daha çok İtalya'dan etkilenmiştir. İtalya gibi Fransa'da da Aristo geç tanınmıştır. İspanya'da tiyatro kuramları diğer ülkelerden farklılık göstermiştir. Farklı olmasının bir nedeni İspanya'da büyük kuramcılar XVII.yüzyılda yani Rönesans'ın akılcılık ile ilgili şüpheye düştüğü devrede yetişmiş olmalarıdır. İspanya kuramlarında klasik kurallar kuşkuyla karşılanmıştır. İngiltere'de ise incelemelerin bir bölümü Antik Yunan'dan bir bölümü ise İtalya'dan etkilenmiştir. İngiltere'de ilk yazı 1524 yılında Leonardo Coxe tarafından yazılmakla birlikte, en önemli inceleme Sir Philip Sidney tarafından 1595 yılında yazılan Şiirin Savunması'dır. Rönesans dönemi tiyatrosuna genel olarak bakıldığında ülkeler arasındaki bu farklılıklara rağmen oyunlar her ülkede birbirine benzeyen toplum koşullarının etkisini taşımaktadır. Bu dönem seyircisi derebeylik düzeninden koparak gelen orta sınıf olduğu için tiyatro onların gerçekçi ,akılcı dünya görüşünü, çıkara ve yarara yönelik çabalarını yansıtır. Fakat oyunlarda derebeylik düzeninin değerlerine de saygı gösterilmiştir. Bu değerler kahramanlık, mertlik, sadakat, cesaret gibi bireyi yücelten, soylulara özgü değerlerdir. Bu seçkin aydın sınıfın Latin ve Yunan hayranlığı içine, hümanizmin, ölçü, denge ve uyum bilincinin eklenmesiyle Rönesans'ın en önemli eserlerini veren Shakespeare'in oyunları ortaya çıkmıştır. Bu oyunlarda güçlü olmak isteyen orta sınıfın tutkuları ile fedakarlık, sadakat ve erdem gibi geleneksel değerler çatışmıştır. Rönesans'ta tiyatro ciddi, gerçekleri gösteren, felsefi nitelikte ve eğitsel olarak değerlendirilir. Seyirciyi doğru davranışa bir yönüyle hazırlar. Tragedya, genel gerçekleri yansıttığı için heyecanları arınma yoluyla düzene sokar. Temsilcileri, Giotto, Botiçelli, Leonardo da Vinci, Raphael, Michelangelo, Piether Brueghel, Hans Holbein, Albrecht Dürer, Massacio, Tiziana Vicallio, Tintoretto gibi önemli isimlerdir.

İtalya

İtalyan Rönesansı aralıksız olarak evrim geçirmişse de, geleneksel olarak bu evrim içinde üç büyük evre ayırt edilir: kuatroçento; klasik olgunluk dönemi; teknik ustalığı, «özenti»yi öne çıkaran, maniyerizm adı verilen bir eğilimin gelişmesine tanık olunan geç dönem. Sanat tarihçileri son dönemi, gerçek anlamda Rönesans'tan farklı görürler ve bunun için birçok rakip ve farklı yönde eğilimi vurgularlar. Kimi uzmanlar, Rönesans'ın başlangıcını XIV. yy'ın başında Giotto'nun sanat sahnesine çıkmasıyla birleştirirler; kimileri de onun natüralist bir esin içinde verdiği olağanüstü eserleri başlı başına bir külliyat olarak görme eğilimindedir. Gerçekten de bu ikinci iddiayı savunanlara göre, gerçek anlamda Rönesans üslûbu, XV. yy'ın başında Floransa'da etkinlik gösteren sanatçılar kuşağı arasında doğdu (Craig vd, 1990).

Kuatroçento

Rönesans'ın ilk sanatçı kuşağının önde geien temsilcileri (heykeltıraş Donatello, mimar Filippo Brunelleschî ve ressam Masaccio) birçok ortak özelliğe sahiptir. Bu sanatçıların düşüncesi, her şeyden önce sanatın kuramsal temellerine inanmaya, evrim ve ilerlemenin yalnız hedeflenebilir değil, sanatların yaşaması ve önem kazanması için gerekli de olduğu inancına dayanmaktardır. Bir esin kaynağı olmanın ötesinde, onlar için Antikçağ sanatı, geçmişin büyük sanatçılarını başarıya ulaştıran denemelerin bir tanığı olarak büyük saygıya layıktır. Antikçağ'ın kusursuz eserlerini taklit etmekle yetinmekten çok, yaratım sürecini yeniden oluşturmak kaygısıyla, kuatroçento sanatçıları doğanın görünümüyle uyum içindeki sanatsal biçimleri ve insan karakterleriyle davranışlarını yaratmaya çalışmışlardır. Plastik biçimlerin hacminin, ağırlığının ve hareketinin titiz sunuluşunun olduğu kadar perspektifin ve ışıkla renklerin değerlerinin oluşturduğu yeni biçimlerin de karşılarına çıkardığı engellere, köklü ve yontemli bir araştırma anlayışının ışığında çözüm aramışlardır. Mmimarîde olduğu kadar insan bedeninin betimlenmesinde de orantıların kesin yasalarını keşfetmeye ve resim mekânının gerçek izlenimi uyandırması için başvurulan yöntemler sistemleştirilmeye çalışılmıştır. Doğa olaylarını titizlikle gözlemleyen bu sanatçılar, özgül görünümlerden yola çıkarak genel kurallar çıkarsama eğiliminde olmuşlardır. Ayrıca sanata ideal ve maddedışı nitelikler vermek için dolaysız aktarımı aşma çabasını taşımışlardır. Gerçek görünüşü kaybetmek pahasına ideal biçimlerin sunulması ve fizik dünyanın her şeyden önce tinsel nitelik sunan güzelliğin aracı veya yetkinlikten uzak bir anlatımı olduğu düşüncesi, İtalyan Rönesans sanatının merkezinde yer almayı sürdürmüştür (Febvre, 1995).

Kuatroçento» terimi, XV. yy sanatının nerdeyse tümünü belirtir. Rönesans sanat düşüncesinin beşiği olan Floransa, tartışmasız yenilik odakları arasındaki yerini korur. 1450'ye doğru, Floransa'da, aralarında Antonio del Pollaiolo ve Botticelli gibi ustaların da bulunduğu yeni bir sanatçı kuşağı öne çıkmıştır. Milano, Urbino, Ferrara, Venedik, Padova ve Napoli gibi İtalyan şehirleri, yenilikçi atılımlara kaynaklık etme bakımından Floransa ile boy ölçüşecek düzeye daha sonra ulaşırlar. Leon Battista Alberti'nin Rimini ve Mantova'daki eserleri bu yeni hümanizmin mimarîsinin uç noktalarını oluşturmuştur. Andrea Mantegna'nın Padova'da yaptığı resimler, çizgisel perspektifin kişisel bir bileşimini, Antikçağ eserlerine duyulan hayranlığı ve gerçekçi tekniği yansıtırken Giovanni Bellini'nin şiirsel klasikçiliği Venedik Okulu'nun yükselişini haber vermektedir. XV. yy'ın sonunda, Rönesans üslubunun ilk başarıları orantı (bedenin ağırlığının bir ayağa verilerek bu ayak tarafındaki omzun hafifçe yüksek tutulduğu bir heykel pozu) ve çizgisel perspektifin karşısında gerilemiştir. Ayrıca birçok sanatçı da, herkesin benimsediği stilistik ve teknik dağar çerçevesinde kişisel anlatım yolları araştırmaya koyulmuştur. Öne sürüldüğü gibi kuatroçento, klasik Rönesans sanatının, yetkinlikten uzak başlangıcını değil, başlı başına ele alınması gereken bağımsız bir dönemi temsil etmektedir. Geriye dönüp bakıldığında, kuatroçento resminin yine de yüksek düzeyde inandırıcılığı olan bir anlatım biçiminden yoksun olduğu izlenimi edinilebilir. Gerçekten de insan heyecanlarının resimlenişi, gerçekçi olmaktan çok, şematik bir yan içerir. Ayrıca, belli bir sanat eserinin her öğesi, kompozisyona yayılmıştır (Gelişim Hachette, 1999, Gombrich, 2006).

Müzik

Müzik alanında Rönesans, XV. yy'ın ikinci yarısından sonra başlamıştır. Bu alanda şaheserleri bilinmeyen Antikçağ'dan pek fazla esinlenilmemiştir. Rönesans müziği, Ortaçağ'a göre bir özgürlük getirmiş ve anlatımda insansı niteliklere daha fazla yer vermiştir. XV. yy'da egemen olan Fransız-Flaman Okulu, Josquin Des Pres (1440'a doğru-1521) ile doruğa çıkmıştır. Kuzey'den gelen müzisyenler sayesinde daha verimli olan Palestrina'nın (1525-1594) İtalya'sı, zamanla Avrupa müzik hareketinin başına geçmiştir. Orgcu Cabezon'un ölümünden sonra, İspanya XV. yy'da Morales, Guerrero ve Victoria ile gerçek anlamda bir altın çağ yaşamıştır. Fransa'da Ranequin'in çoksesli vokal eserleri yayılırken İngiltere Tailis ve Byrd'in çevresinde, XVII. yy'da tırmanacağı doruk noktasına hazırlanmaktadır. Mons'ta (Haİnaut) doğan, İtalya'da yetişen ve 1564'ten 1594'e değin yaşadığı Bavyera Kraliyet Kapellası'nın yöneticiliğini yapan ünlü Roland de Lassus ise, Flandre'dan İtalya yarımadasına, daha sonra Germen ülkelerine uzanan bu verimli hareketi simgelemişlerdir. Üstünlüğü henüz tartışma götürmeyen insan sesine dayalı müzikte motetler, ayinler ve şarkılar egemen olmuştur. Buna karşılık Protestanlık anlayışı çerçevesinde daha sade koro eserleri ve mezmurlar yaratılmıştır. Bununla

birlikte çalgıların önemi gittikçe artmıştır. Enstrümantal müziğin ilk bağımsız parçaları bu dönemde bestelenmiştir. Bunlar, klavyeli çalgılar (org veya virginal) için canzone'ler, prelüt'ler, ricercare'ler, toccata'lar, danslar (passamezzo, pavan, gaillarde), fanteziler ve o dönemde çok yaygın olan lavta için çeşitlemelerdir. Ayrıca belli çalgılardan oluşan topluluklar için bestelenmiş özel bir repertuvar da (İngiliz consort'ları, Giovanni Gabrieli'nin 1597'deki «*Kutsal Senfonilerdi* (Sacrae Symphoniae) vardır. Bestelerin yayılmasını kolaylaştıran matbaanın gelişmesi tüm bu etkinliklere kolaylaştırıcı bir zemin hazırlamıştır (Ellias, 2002).

Zenginlik ve Özgürlük

XV. yy'ın başından sonra İngiliz çoksesli müziğinin yumuşaklığı, Bourgogne saray şarkılarının (Binchois) yalınlığı, İtalyan *frot*fcularının (insan sesiyle söylenen hafif parçalar) veya *canto carnascialesco'nun* (karnaval şarkısı) kaygısız havası, biçimler ve çizgilerde doğallığa dönüşün habercisidir. Gotik melodinin yerini, Rönesans başlangıcının şarkısı almıştır. Machaut ve Dufay'in eserlerindeki (aynı ritimlere dayalı) eşritimli bölümlerin karmaşıklığı ve Ockeghem'in incelikli kontrapunto yapıları yerlerini, 30-40 yıl içinde Josquin Des Pres'nin aydınlık biçimlerine bırakmıştır. Yeni yeni okullar, türler, üsluplar ve şiirler doğmuştur. Janequin'in Paris şarkıları, XVI. yy'ın ilk yarısında edebî metinlerinin bazılarındaki özgürlükle belirginleşmiştir. 1530'a doğru doğan İtalyan madrigali anlatım olanaklarını, Gesualdo'nun *far stupire'sinin*. («şaşırtmak») aşırılıklarına vardıracak kadar çeşitlendirme eğilimine girilmiştir (Monteverdi). Elli yıl sonra ortaya çıkan İngiliz madrigali (Morley) ise tersine, dans anlayışına daha yakın olmuştur. Roma Okulu (Palestrina) ise, özellikle dinî müziğe ağırlık vermiştir. Karşıtlıklar besteleme tekniklerine kadar girmiş, birkaç porteyi üst üste koyarak çoksesli bir eser oluşturmaya dayanan Ortaçağ tekniği yeni kullanılmaya başlanmıştır. «Tenorlu» denen (dinî veya dindışı) motetler veya ayinler bu ilkeye göre bestelenmiş, şarkı temaları çeşitlilik kazanmıştır. Buna paralel olarak, bas partilerin üst partiye (melodiye) eşlik ettiği *cantilena* denilen ayin ve motetlerin tekniği de kullanılmıştır. Bu kompozisyon biçimi, lavtacının gerçek bir eşlik partisiyle katıldığı şarkıya egemen olmuştur. Yatay *yazıya* ve kontrpuan kaynaklarına dayanan bu tekniklere karşıt olarak, akorların rolü ve daha düşey bir yazım eğilimi (Ortaçağ'dan devralınan) kendilerini gittikçe daha fazla kabul ettirmiştir. Janequin'in, akorların sürekli olarak aktığı izlenimi veren baştan aşağı tekritimli (tüm seslere eşzamanlı olarak aynı ritmi veren) şarkıları böyledir. İspanyol *diferznciatanro.* daha yakın olan İngiliz virginal ustalarının serbest çeşitlemeleri daha yenidir; buna karşılık enstrümantal müzik içinde bağlar ve triller yayılmaktadır. Bu anlatım özgürlüğü ve karşıtlıkların zenginliği, geçmişin ölçülü ilkelerinin ve daha işlevsel müziklerinin ötesinde yeni estetik kaygıların güdüldüğüne tanıklık eder. Bunlar, aynı zamanda duyusal algılamaların çeşitliliğinin yeniden değerlendirildiğinin de belirtisi olmuştur (Simith, 2001, Küçükkalay, 2001).

Metnin Önceliği

Bu dönem müziğinin büyük bir bölümü bir metin üzerine oluşturulmuştur. Reform geçirmiş Kilise'nin müzik uygulamaları koro üslubu aracılığıyla incil ve dogma anlayışını öne çıkarma çabasından kaynaklanmıştır. Tümcelerin kısalığı, melodi satırlarının yalınlığı bunu kanıtlamaktadır. Bu estetik değişim Karşı-Reform'ca da benimsenmiştir. Çünkü Trento Konsili (1553'te dağılan) dinî müziklerin sözlerinin artık anlaşılabilir olması gerektiğini vurgulamıştır. Farklı seslerin zaman zaman ulusal dille Latinceyi örtüştürerek benzeşmeyen kelimelerin kullanıldığı çok metinli eserler artık gözden düşmüştür. Bu yıllarda tek sesli (düşey yazılı) bölümlerde temel kelimeler vurgulanmaktadır. Petrarca veya Ronsard gibi ünlü şairler, bu dönemde müzisyenlerin esin kaynağı olmuşlardır. Bunun da ötesinde, XV. yy'da müzik, artık diyalektik, dilbilgisi ve retorikle birlikte öğretilmek üzere bilimsel bilginin alanı dışında kalmıştır. Düşünceyle ses arasındaki bağların güçlendirildiğinin en iyi kanıtı, Şiir ve Müzik Akademisi'nin kurulması olmuştur (1570). Burada, şair Jean Antoine de Baif ve müzisyen Thibault de Courville'in teşvikiyle Antik ritimler modern müziğe uyarlanmaya çalışılmıştır. Kelimelerin ses yoluyla uyandırdıkları çağrışımları müziğe aktarmaya dayanan figüralizm de bu dönemde gelişmiştir. «Alevler»i çağrıştırmak için yükselen ezgiler, Kutsal Üçleme'yi (teslis) simgeleyen üçlemeler (eş uzunlukta üç notadan oluşan öbekler) kullanılmıştır (Craig vd, 1990).

Denge Üslupta Doruk Noktası

Sanatçının özgürlüğü veya imgeleminin gücü ne olursa olsun, Rönesans'ın müzik eserleri, oranları ve üslupları bakımından son derecede dengeli bir yapıyı temsil etmiştir. Bu bakımdan Palestrina'nın kompozisyonları, gerçek birer örnektir (*Papa Marcel Ayini, Tu es Pelrus* moteti). Ortaçağ eserlerinde bol bulunan tiz ve orta sesler, artık dört - altı partili parçalarda bas partileriyle bütünlenir. Bundan da o zamana kadar bilinmeyen bir bütünlük izlenimi doğar. Aynı zenginliğe Venedik'in çok korolu partisyonlarında da tanık olunur. Seçilen temayı bütün partilere aktarmaya dayanan kesintisiz taklit ilkesi (daha önce Josquin Des Pres'nin kullandığı teknik) ve özellikle bütünün ritmindeki düzenlilik bu eserlere benzersiz bir sağlamlık kazandırmaktadır. Müzik bakımından, bu dönemde araştırma ve yeni katkılar azdır. Ama eski teknikler geliştirilmiş ve bir bakıma doruğa ulaştırılmıştır. En sevilen türlerde verilmiş çok sayıda eser (Palestri na'nın 100 kadar ayin ve 450 kadar moteti, Roland de Lassus'ün 500'den fazla moteti, Philippus de Monte'nin 1 100 dolayındaki madrigali) bunu göstermektedir.

Klasik Rönesans

Klasik Rönesans sanatı, bir resim sunuşu veya mimarî düzenleme çerçevesinde, dramatik yoğunluğu ve sanat eserinin fiziksel varlığını artırıp, çabalarını bir dengeye ulaşmaya yönelterek, işbirliği anlayışını korur. Her şeyden önce kendi birliğine (bu, aklî bilgiden ve teknik beceriden uzak, sezgisel yoldan elde edilmiş bir dengedir) dayanan klasik Rönesans üslubu, kompozisyonun öğelerinden biri öne çıkar çıkmaz kendisini dağıtmaya hazırdır. Kısa bir dönem (1495'e doğru - 1520) varlığını sürdüren bu klasik üslubu, aralarında Leonardo da Vinci, Bramante, Michelangelo, Raffaello ve Tiziano'nun da yer aldığı birkaç dâhi sanatçı temsil eder. Leonardo da Vinci'nin tamamlayamadığı *Müneccim Kralların Tapınması* (1481) adlı tablosu, denge bakımından Milono'daki Santa Maria delle Grazie Kilisesi'nde 1495-1497 yılları arasında gerçekleştireceği *Son Yemek* (La Cena) freskinin gerisinde kalan bir kompozisyondur. Estetik olduğu kadar teknik bakımdan da son derecede çeşitli denemeler yapılmış olmakla birlikte (bazen de başarısız sonuçlar alınmıştır. *Son Yemek'in* hızla bozulmasına, bu denemeler yol açmıştır) sanatı, farklı doğal olguları yönlendiren direngen bîr araştırmanın izlerini taşıdığı ölçüde, Leonardo, Rönesans kuramcılarının mihenk taşı olarak kabul edilir. Farklı bir üslubu olan Michelangelo, deha sahibi benzersiz bir sanatçıdır. Roma, San Pietro'nun Vincoli'de II. Julius'un Jahdinde (1510'a doğru-1515); Floransa'da Medici Kapellası'nda (1519-1534); Sistina Kapellası'nın tonozunda ve *Son Yargı* freskinde (1536-1541); San Pietro Bazilikası'nın (yapımına 1546'da başlanan) kubbesinde evrensel yeteneği ışıldar. Bütün bu eserler heykel, resim ve mimarî alanlarında taklit edilemez şaheser nitelikleri taşır. Tümüyle farklı bir anlayışa sahip olan Raffaello, Madonna resimlerinde ve fresklerinde ezici güçleri değil ince bir uyumu ve sevimli, lirik bir güzelliği yansıtmıştır (Gelişim Hachette, 1999, Simith, 2001, Febvre, 1995).

Geç Dönem Rönesans'ı ve Maniyerizm

İtalyan Rönesans sanatının evrimi, Roma'nın yağmalanmasından (1527) sonra belirgin bir biçimde duraklamıştır. Roma'nın yağmalanması, bu şehirde simgeleşen sanat himayesinin kaynağını geçici olarak kurutmuş ve sanatçıları İtalya'nın, Fransa'nın ve İspanya'nın öteki kültür odaklarına yönelmek zorunda bırakmıştır. Raffaello'nun 1520'de ölümünden önce klasik akıma karşı çıkan eğilimler, Roma sanatı içinde belirmeye başlamıştır. Önde gelen maniyeristler arasında sayılan Pontormo, Parmesan ve Rosso Horentino, en yetkin anlatımını Giorgio Vasari ile Giovanni Bologna'nın eserlerinde bulacak olan bir üslup geliştirmiştir. Maniyerizm son derecede ince bir zevki yansıtan sevimli ve zarif biçimlere değer veren estetik akımıdır (maniyerizm, adını «la bella maniera» [«güzel tarz»] deyiminden almıştır). Geç Rönesans döneminin temel özellikleri birçok sanatçıda karşımıza

çıkmakla birlikte, maniyerizmin egemen olduğu bu dönem, sanatçının kişisel anlatımının damgasını taşır duruma gelmiştir (bu nitelik, en güçlü anlatımını Michelangelo'nun son eserlerinde buldu). Sanatsal beceri, her şeyden önce kişisel ustalık ölçüsüne göre değerlendirilmeye başlamış ve rekabet, bireysel çalışmaların görkemi konusunda bir yarışmaya yol açmıştır. Maniyeriş derin kendilerinden üstün büyük ustaları aşmak için değilse bile, onların düzeyine çıkmak için gösterdikleri yapmacık ve çaba, Rönesans kavramının temel taşı olan keşiflerin altın çağının oldukça uzağında kalan, biraz da abartılı bir gelişmenin belirtileri olmuştur (Gelişim Hachette, 1995).

Kuzey Avrupa

İtalya adıyla birleştirilen Rönesans kavramının, 1500 yılından önceki Kuzey Avrupa sanatını gereği gibi nitelendirip nitelendiremeyeceği sorusu henüz kesin bir biçimde yanıtlanamamıştır. XV. yy'ın Kuzeyli sanatçıları, henüz temel esinlerini klasik kaynaklardan almaktan uzak olmuşlar ve İtalyan sanatının belirgin örneklerinin kuramsal ve soyut sistemlerine pek az ilgi duymuşlardır. Her ne kadar XV. ve XVI. yy'lar boyunca Kuzey ülkelerinin sanat geleneğini etkileyen dönüşümler, İtalyan örneğiyle karşılaştırılamazsa da, yine de bu dönüşümler kronolojik uygunluk nedeniyle Rönesans terimiyle belirlenmiştir.

Almanya

XV. yy Alman sanatına bağımsız yerel okullar topluluğu egemendir. Uluslararası gotik üslup kaynaklarını olabildiğince kullanan Alman sanatı, bu yüzyıl boyunca giderek artan bir Hollanda etkisi altında kalmıştır. Ressam ve heykeltıraş Hans Multscher (*Wırzach Mihrap Arkalığı,* 1437; *Setrzing Mihrap Arkalığı,* 1456-1459), Almanya'ya özgü bir bileşim içinde, gotik örnekleri, natüralist gözlemi ve insan davranışlarının kaba görünümlerine yönelik cesur bir beğeniyi bir araya getirmiştir. Basel'de ressam Konrad Witz *(Selametin Aynası)* çokkanatlısı, *Azize Catherine ve Mecdelli Meryem,* bir ölçüde Jan Van Eyck'a borçlu olduğu soğuk ve anıtsal bir üslup yaratmıştır. Van der Weyden'in öğrencisi Martin Schongauer ise, resimlerindeki duyarlılık ve daha sonraları Albrecht Dürer'in esinleneceği kazı kalemi kullanmadaki incelikle öne çıkmıştır. Alman Rönesansı'na ise Dürer damgasını vurmuştur. Tahta üzerine yaptığı gravürlerdeki göz kamaştırıcı ve benzersiz ustalık, grafik sanatlarda kesin bir dönüşüm noktası oluşturmuştur. Dürer'in dünyaya duyduğu derin sevgi, doğayı yöneten kuram ve temel ilkelere yönelik merakı ve doğanın çeşitli güzelliklerini anıtsal ve ideal bir biçim altında dile getirme isteği de İtalyan sanatçılarla birlikte paylaştığı özelliklerdir. Ayrıca, iki kez gittiği ve Giovanni Bellini gibi sanatçılarla tanıştığı İtalya Dürer'de kişisel bir üslubun doğmasına yol açmıştır. En yetkin anlatımını İ*ssenheim Sunakarkalığı* çokkanatlısında (1515) bulan Matthias Grünevald'ın (Dürer'in çağdaşı) eserleri, iç ezici insan biçimleriyle canlı ve parlak renklerin yansıttığı bir anlatım yo-

ğunluğu taşımaktadır. Grünevald'ın sanatının, tuhaf ve akıldışı, Ortaçağ dünyasına sıkı sıkıya bağlı görünümü, daha sonraki Alınan sanatçı kuşaklarında ses getirecek olan geçmişe yönelik pek çok yankıdan birisi olmuştur. Dürer ve Grünevald, dinî ve toplumsal sonuçları büyük olduğu halde, belirgin hiçbir sanatsal özgünlük ortaya koyamayan Reform'un neden olduğu manevî ve fikrî karışıklıkla baş etmek zorunda kalmışlardır. Dürer'in İtalyan Rönesans idealleriyle ilişkileri o kadar kişiseldir ki, bilinen hiçbir okul veya gelenek bu ilişkilerin izinden gitmez.. Üstün yetenek ve kavrayış sahibi bir ressam olan Genç Hans Holbein, önceleri önem bakımından Nürnberg Okulu'yla yanşan Agsburg Okulu'na bağlıdır. Daha sonraları Basel'de ve VIII. Henry'nin saray ressamı olarak ingiltere'de çalışmıştır. Birçok bakımdan aynı dönemde Fransa ve İtalya'da yapılan çalışmaları anımsatan üstün bir kavrayışı yansıtan bir portre sanatı geliştirmiştir (Gelişim Hachette, 1999, Simith, 2001).

Fransa

XV, yy Fransız sanatı belirgin bir biçimde Flaman Okulu'nun etkilerini taşır. Bununla birlikte, *Melun İkikanatlısı* (1452'ye doğru) aralarında VII.Charles'ın portresinin de bulunduğu (1450'ye doğru-1456) birçok portrenin ressamı olan Jean Fouquet ve *Bağışlayıcı Meryem* (1452) ile ünlü Villeneuve-les-Avignon *Pieta'sının* ressamı olan Enguerrand Charreton çağdaş İtalyan sanatına karşı da ilgi göstermişlerdir. Bu iki sanatçı eserlerine açıklık ve denge öğelerini de katarak, geleneğin ağırlığıyla kişisel geçmişin yansıdığı bir portre sanatından kaynaklanan gerçekçi resim arasında, benzersiz bir sentezi başarmıştır. XVI. yy'ın eşiğinde, İtalyan üslupları, Fransa'da çok yaygın bir ilgi görmüştür. İtalyan sanatçılar, I. François için çalışmak üzere Fransa'ya gitmiştir. Bu sanatçılar Leonardo da Vinci, heykeltıraş ve kuyumcu Benvenuto Cellini, il Primaticcio, II Rosso Fiorentino ve Nicolo Dell'Abate'dir. Fransız sanatçılar İtalyan Rönesansı'nın belirgin özelliklerini ilk dönemlerde görece olarak ancak yüzeysel bir biçimde özümlediklerinden, İtalyan süsleme öğesini parlak gotik mimarisiyle birleştiren Blois Şatosu (1515-1520) gibi karma üsluplu yapıların ortaya koyduğu üzere, henüz Ortaçağ'm etkisi altında bulunan sanat biçimlen içinde çarpıcı üslup kopuklukları görülmüştür. Bol dekorlu dev Chambord ve Fontainebleau şatolarının yapılması mimarîye canlılık getirmiştir. Fontainebleau Şatosu'na yerleşen kraliyet atölyesi, Fontainebleau Okulu adı altında önemli bir merkeze dönüşmüştür. Yapmacıklı bir incelik ve karmaşık fantezilerle, heykel, resim ve mimarîyi bir araya getiren bu okul, Fransız maniyerizminin altın çağını simgeler, XVI. yy'ın ortasında, aralarında mimar Philibert Delorme'un da yer aldığı, ölçü ve oran üstüne kurulu klasik üslubu yeniden öne çıkaran çok sayıda yetenekli usta kendini göstermiştir. Ressam François Clouet saray portrelerinde rastlanan aşırı derecede özenli bir üslup yaratmıştır. Heykel sanatına, Germain Pilon (Saint-Denis Bazilikası'nda II. Henri ve Catherine de Medicis için yaptığı mermerden uzanmış heykeller; II. Henri'nin istediği anıtme-

zar *Üç Güzeller)* ve Jean Goujon (beş büyük nimfe heykeliyle süslediği Masumlar Çeşmesi, 1549; Louvre'da Karyatidler Tribünü, 1550) egemendir. Şaheserlerin en yetkini, belki de Anet Şatosu için yapılan ve kadın figürünün, yaygın bir yoruma göre Poitiers Dianası'nın bir portresi kabul edilen *Ava Diana* heykel grubudur. Bu eserin Jean Goujon'a ait olduğunu resmî olarak söylemek mümkün olmasa da birçok özellik bu heykeli, İl Primaticcio veya Cellini'nin yapmış olabileceği iddiasını geçersiz kılmıştır. Bu eserle birlikte, Rönesans gerçek bir Fransız üslubuna kavuşmuştur (Elias, 2002, Marc ve Brick, 2000).

Kaynakça

Arnold, D. (1995).*Coğrafi Keşifler Tarihi*, Alan Yayınları. Yöneliş / Modernliğin Kaynakları Dizisi. İstanbul. Çev. Osman Bahadır.

Barrcaclough, G.(1989) *The Times. Concise Atlas Of World History*. Hammond. New-Jersey.

Craig, A. Graham, W, Ve Kagan, D.(1990). *The Heritage Of World Civilizations. (2nd Ed*). Mcmillan Publishing. Newyork.

Durant, W. (1996). *Medeniyetin Temelleri*, Çev. Nejat Muallimoğlu, Birleşik Yayınları. İstanbul.

Elias, N. (2002).*Uygarlık Süreci Çeviren*: Erol Özbek İletişim Yayinları / Politika Dizisi, İstanbul.

Febvre, L. (1995). *Rönesans İnsanı* Çeviren. Mehmet Ali Kılıçbay – İmge Kitabevi Yayınları / Araştırma İnceleme Dizisi. Ankara.

Gelişim / Milliyet Hachhette Büyük Ansiklopedisi: Rönesans, Doğan Yayıncılık, İstanbul. 1999

Gombrich, E. H. (2006).*Gençler İçin Kısa Bir Dünya Tarihi* Çev. Ahmet Mumcu – İnkılap Kitabevi / Tarih Mitoloji Dizisi, İstanbul.

Gökberg, M. (2004) *Felsefe Tarihi*. Remzi Kitapevi.İstanbul.

Küçükkalay, A.M. (2001).*Coğrafi Keşifler ve Ekonomiler. Avrupa ve Osmanlı Devleti* Çizgi Kitabevi: İstanbul.

Marc, P., Ve Brix, M. (2000). *Kolomb: Yenidünya'nın Keşfi 1400-1600* Çeviren. Leman Çalışkan

Mcneill W.H. (2006) *Dünya Tarihi* Çeviren. Alaeddin Şenel Ankara İmge Kitabevi Yayınları

Smith, P. (2001). *Rönesans Ve Reform Çağı Bir Sosyal Arkaplan Çalışması*, (Çev. Serpil Çağlayan) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. İstanbul.

Şener, S. (1991) *Dünden Bugüne Tiyatro Düşüncesi*, Anadolu Üniversitesi Yayınları. Eskişehir.

Tanilli, S. (1999).*Uygarlık Tarihi*, Adam Yayınları, İstanbul

Tilly, C. (2005). *Avrupa'da Devrimler 1492 – 1992*, Çev. Özden Arıkan Literatür Yayınları, İstanbul.

Turani, A. (1971) *Dünya Sanat Tarihi*. Remzi Kitapevi, İstanbul.

Ülker, R. (1993) içinde *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi* Ankara.

Yıldırım, C. (1992). *Bilim Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul.

REFORM*

Hıristiyan hümanizmine dayanan ve XVI. yy'da Martın Luther adlı Alman keşiş tarafından başlatılan reform hareketi Avrupa'da hızla yayıldı. Zürich'te Ulrich Zwingli, Strasbourg'da Martin Bucer, daha sonra da Cenevre'de ikinci kuşaktan bir refomcu olan ve reform hareketinin pek çok Batı ve Orta Avrupa ülkesine yayılmasında rol oynayan Jean Calvin tarafından kabul ettirildi. Reform hareketi sonucunda kurulan Kiliseler hem örgütlenmeleri hem de öğreti alanındaki konumlan bakımından Katolik Kilisesinden ayrıldılar.

Fransa ve Almanya'nın tersine, ortaçağ Almanyasında ulusal dini reformları gerçekleştirecek politik bütünlük yoktu. Bu yüzden Almanya'da dini tutuculuğa karşı bölük pörçük hareketlenmeler vardı. Bir madencinin oğlu olan Marthin Luther (1483-1546) Almanya'da iyi bir hukuk eğitimi almak istemiş;fakat ailesi göndermemişti. Daha sonra Erfurt'ta Saint Augustine manastırına gönderildi. Daha sonra Roma ve diğer bölgelere de eğitim almak üzere gönderildi. Eğitimini aldığı dönemlerde bile İncil'de Papaların gelir için enduljans satmalarına karşı çıkıyordu. Papa ile karşı karşıya gelince, bunların yanlış olduğunu söyledi. Papa onu afaroz etmekle tehdit edince, 1517'de 95 tezden oluşan manifestosunu Wittenberg Kilisesinin kapısına astı. 1521'de İncil'i Almanca'ya çevirdi (Craig vd, 1990).Almanca konuşulan bölgede doğan reform hareketi matbaanın reform hareketinin önde gelenlerinin başlıca yazılarının yayılmasını kolaylaştırmasıyla dil sınırlarını aştı. XVI. yy'ın ikinci yarısının başlarında Batı Hıristiyanlığının birliği kalıcı bir şekilde parçalanmıştı. Augsburg barışıyla (1555) Alman İmparatorluğu'nda, inançlarda bölünme kabul edilmiş oldu. Manş Denizi'nin öteki kıyısında 1558'den itibaren Anglikanlık, 1560'ta da İskoçya'da Presbiteryenlik başarı kazandı. Fransa'da etkin bir Protestan azınlık bulunması din savaşlarına (1562-1598) yol açtı. Dinî alandaki bu inanç çoğulculuğu Batı modernliğinin belirleyici öğelerinden birini oluşturacaktır.

Reform Nasıl Geldi?

Hıristiyanlığın ilk yüzyıllarından itibaren, kutsal kitaplardaki gerçekleri ancak kendisinin tanımlayabileceğini söyleyen Ortodoks öğretiyle çeşitli mezhep sapkınlıkları arasında bir ayrım çizgisi oluşmuştu. Mezhep sapkını olarak nitelendirilen her akım da, doğal olarak, kendi inançlarının İncil'in mesajlarına uygun olduğu kanısındaydı. Çok geçmeden «mezhep sapkınları» sadece İncil'deki metinleri yanlış yorumlamakla suçlanmakla kalmadılar, kilisedeki başat öğretinin dışındaki öğretileri savunmak için İncil'e başvurmalarına da karşı çıkıldı. Bazı Kilise

* Bu bölüm Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. İsmail Güven tarafından hazırlanmıştır.

babalarına göre, İncil'i doğru olarak yorumlayabilecek tek makam, Kutsal Ruh'tan aldığı doğaüstü özelliklere (havarilerden beri papazların birbirlerini izlemeleri, geleneğin yasal deposu olan kanı birliği) sahip olan Kilise'ydi. Mezhep sapkınlıklarının pek çoğu bu uslamlama sayesinde yenilgiye uğratıldı.

Bundan bin yıl sonra, Ortaçağ'ın sonlarına doğru aynı sorun değişik bir biçimde yeniden ortaya çıktı. Egemen bulunan Kilise gerek biçimi, gerek yapıları, gerekse, daha derinlemesine alındığında, öğretisi ve yaşamı bakımından ilk Kilise'den uzaklaşmış olmakla itham edilir oldu. Birçok hareket İncil adına Kilise'ye hücum etti. Bunlardan Fransisken tarikatı gibi Kilise'nin zenginliğini ve güçlülüğünü eleştiren kimileri yine de Kilise kurumunun içerisinde kaldılar. İngiltere'deki John Wycliffe ve Lombardlar, Bohemya'daki Jan Hus ve taraftarlarıysa Kilise'yi daha köktenci bir şekilde tartışma konusu yaparak bu kurumla ilişkilerinin kopmasına sebep oldular. Bu son grupta yer alanların eylemleri bastırıldı (Jan Hus 1415'te yakıldı), ama fikirleri ortadan kaldırılamadı. İncil'in Kilise'nin mülkiyetindeki bir şey olarak kabul edilmesi bir yana, İncil'in Katolik Kilisesi'nin İsa Peygamber'in tilmizlerinin cemaati olarak kalıp kalmadığını ölçmeye yarayan bir eleştiri ölçüsü olmaya başladı. Kendisinin İncil'in Kilise'nin bilgisiyle zenginleştirilmiş ve kuşaktan kuşağa geçen canlı biçimi olarak kabul edilmesini isteyen Kilise geleneği, sık sık İncil'deki en temel öğretilere bile ihanet eden özerk bir makam olarak görülmeye devam edildi (Till, 2005).

XVI. yy'ın başında Batı Avrupa'daki aydın seçkinler, Hıristiyan hümanizminin etkisiyle, Kilise'nin ilk Kilise'den ne kadar uzakta bulunduğunun bilincine varmaya başladı. Kaynaklara dönülmesinden yana çaba gösteren ve Ortaçağ'da meydana getirilmiş olan klasik üniversite ilahiyatını şiddetle eleştiren bilgili bir İncil inceleyiciliği yaygınlaştı. İncil'in Hieronimus (331-420) tarafından Latinceye çevrilmiş biçimi olan Vulgatus'un karşısına bilginler Yeni Ahit'in Yunancasıyla ve Eski Ahit'in İbranîcesiyle çıktılar, İbranîce uzmanlarının, Yeni Ahit'i yazanların Eski Ahit'teki konulan yeniden kullanmış olduklarını kanıtlayan çalışmaları ilahiyatçıları İncil'in birliği konusunda daha dikkatli kıldı. Bu bilgince yaklaşım, azizlere tapınmayı ve dindarlık ve İmanın diğer öğelerini ikinci plana iterek, İsa'nın kişiliğini yeniden Hıristiyanlığın merkezi yapma isteğiyle birleştirildi (Till, 2005).

İlk reformcu Martin Luther (1483-1546) bu yeni bakış açısını ödünsüz bir şekilde benimsedi. ona göre «İsa, bütün çevrenin çıkış noktası olan İncil çevresinin merkezi»ydi. İncil metinlerinin birliğinin temelini İsa'nın kişiliği ve eseri oluşturuyordu. İncil'in kendine özgü bir otoritesi vardı, ne papa ne de bir konsil onu eksiksiz bir şekilde yorumlayabilirdi (bu tez XV. yy'da Kilise'nin bünyesinde yer alan önemli bir konsil yanlısı akıma karşı çıkıyordu). Ama bazı Hıristiyan hümanistleri, Martin Luther'in konumuna yakınlık duymakla birlikte, Katolik Kilisesi'yle ilişkilerini kopartmaya cesaret edemediler. Buna örnek olarak, İncil'in

bütününü Fransızcaya ilk çeviren kişi olan Lefevre d'Staples verilebilir. Kendisi hayatının son döneminde sessiz kalmayı yeğlemiştir. Bir başka reformcu olan Jean Calvin (1509-1564) bu «orta yolcular»a (veya adlarını, kendini tehlikeye atmamak için İsa'yı görmeye geceleri gelen Nikodemos'tan alan «Nikodemosçular») şiddetle karşı çıkacak, onları tutarsız Hıristiyanlar olmakla suçlayacaktır (Jensen, 1985).

Nitekim Ortaçağ'ın sonunda ve XVI. yy'da pek çok reform hareketi İncil'i Kilise'nin «sadakatsizliklerine veya «sapmaları»na karşı bir tür başvuru mercii olarak gördü. Ama bu hareketlerden klasik olarak reform diye adlandırılan birisinin, iki özgül yanı dolayısıyla, özel bir durumu vardır. Bir kere bu hareket Batı Kilisesi'ni bölmeyi başarmış ve Katolik Kilisesi'nin içerisinde yürütülen bir itirazı onun dışında davranan bir protesto haline getirmiştir. Öte yandan, Ortaçağ'daki «mezhep sapkınlıklarının aksine, reform yenilmemiş ve sebep olduğu bölünme giderilememiştir. Kuşkusuz reformcular, umduklarının aksine, Batı Hıristiyanlığının tümünü kendi yanlarına çekememişlerdir. Ama, mücadeleyi tamamen kazanamamakla birlikte pek çok bölge veya ülkede başarı kazanmışlardır. Böylece bölünmenin kalıcı olduğu anlaşılmış ve Batı giderek dinde çoğulculukla tanışmaya başlamıştır (Jensen, 1981).

Reformun Yükselişi

Eski bir düzenin yıkılmasıyla sonuçlanan bütün büyük toplumsal hareketlerin başlangıcında her zaman eski düzenin mirasçıları tarafından az veya çok keyfî bir şekilde oluşturulmuş ilkeler vardır. Bastille'in alınması nasıl Fransız Devrimi'nin kuruluş eylemi olarak benimsenmişse, Martin Luther tarafından kaleme alınmış olan «bağışlama erdemi» ile ilgili «95 tez»in yayımlandığı 31 ekim 1517 tarihi de, reform sonucunda kurulan yeni Kiliseler tarafından bu hareketin başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Luther'in fikirlerinin yayılması Roma'daki San Pietro Kilisesi'nin inşasını finanse etmek için satılan bağışlama belgelerinin bazı günahlar için verilen cezaların affına yaradığına inanılıyordu. Çağdaş tarihçiler o zamanlar her ilahiyat doktorunun anlaşmazlık konusu bir sorun hakkında kamuya açık bir tartışma başlatabileceğini belirterek, 95 teze verilen büyük önemi abartmamak gerektiğini hatırlattılar. Ayrıca, Luther'in hiç de Kilise'de devrim yapmak gibi bir niyeti yoktu. Onun tek amacı, hatalarından pişmanlık duyan günahkarların sadece Tanrı tarafından affolunabileceğini belirten geleneksel bir öğretiyi hatırlatmaktı (Jensen, 1981).

Söz konusu 95 tez ve Luther'in ertesi yıl kendi tavrını açıkladığı «Tanrı'nın Lütfü ve Bağışlama Hakkında Vaaz» geniş çevrelere dağıtıldı ve kendilerini kaleme alanın sadece bilgili bir ilahiyatçı olarak kalmayıp, aynı zamanda itirazcı bir dinî lider olmasını ve dolayısıyla da çok popülerleşmesini sağladı. Nitekim, Luther hiç

de özel olarak amaçlamamış olmakla birlikte, bir taşla iki kuş vurmuş oldu. Bir yandan dolaylı bir şekilde papalığı tartışma konusu haline getirdi. Bağışlamalar konusundaki eleştirisi özel olarak papalıkla ilgiliydi; zira papaz ölenlerin ruhlarının çektiği azabı hafifletme yetkisine sahip olduğunu iddia ederek bu kampanyadan yararlanmış ve elli yıldır zayıflamış olan otoritesini yeniden belli etmiş, ayrıca kendisine hiç de küçümsenmeyecek bir gelir kaynağı yaratmıştı. Öte yandan, bu eleştiri halkın ölüm takıntısından ve öbür dünya korkusundan kaynaklanan dindarlığını sarsıyordu. oysa bunlar bağışlama belgelerinin satışlarının iyi gitmesinin başlıca nedenleriydi. Luther ruhlarına güvenlik arayışında olan dindarlar yığınına, yeni bir dinî ussallık sunmak istiyordu. Bu ussallık bağışlayıcı bir Tanrı'ya inanç üzerine kurulmuştu ve okumuşların, özellikle de şehir seçkinlerinin yeni ihtiyaçlarına yanıt veriyordu (Spitz, 1963, Craig vd, 1990).

Luther'in elde ettiği başarıya Roma ilgisiz kalamazdı. Her zaman olduğu gibi, sapmış olanın hatalarından cayması ve bunu yapmadığı takdirde aforoz edilmesi için bir dava başlatıldı. 1518'de ilk defa dinlendikten sonra Haziran ayında Luther mezhep sapkınlığı ve papalığa karşı olma suçunu işlemekle suçlandı. Ama bağlı olduğu prens Bilge Friedrich'in desteği sayesinde gizli pazarlıklar sürdürüldü. Ama Luther'in tavrı gittikçe daha radikalleşiyordu. 1518 ekiminde Luther, sadece bir konsilin değil, İncil'i kendine dayanak olarak alan sıradan bir dindarın bile papayı hata yaptığı konusunda ikna edebileceğini belirtiyordu. 1519 temmuzunda Luther bir konsilin de yanılabileceğini ve kilisenin yeryüzünde hiç de bir başkana gereksinimi olmadığını, çünkü başında zaten İsa'nın bulunduğunu söyledi. «*Roma Papalığı Hakkında*» adlı kısa bir yazıyla bu yeni tavrı halka duyuruldu. Bu kadarı fazlaydı. Papa X. Leo 15 haziran 1520'de çıkarttığı *Exsurge Domine* adlı Papalık mektubuyla Luther'den nedamet getirmesini istedi, aksi takdirde aforoz edileceğini bildirdi. 95 tez yayımlanalı beri 3 yıla yakın bir süre geçmişti, ancak bu süre alışılagelmiş bir şeydi. Olayların gidişini tamamen değiştiren kısa bir süre önce matbaanın icat edilmiş olmasıydı. Üç yıl içerisinde bir görüş hareketi oluşmuştu. Luther'in yazılarından yüz binlerce nüsha dağıtılmış ve bunların etkisi gittikçe artmıştı. Bu Augustinus tarikatı keşişinin eserlerinin sık sık yüksek sesle okunması sayesinde okuma yazma bilmeyenler bile bu görüşlerle tanışma olanağı buldular. Almanca konuşulan bölgelerde Luther muazzam bir yankı uyandırdı. O ve taraftarlarının aforoz edildiği açıklandığında (3 ocak 1521, *Decel romunum pontiftcem* adlı Papalık mektubu) Luther'in görüşlerinin Hollandaca, Çekçe ve Fransızca çevirileri gizlice elden ele dolaşıyor ve böylece Latince bilmeyenler de bu yenilikçinin yazılarıyla tanışabiliyorlardı. Daha önceki yüzyıllarda ortaya çıkmış olan durumların aksine, papalık bu sefer bir «mezhep sapkını» ve onun birkaç yandaşıyla değil, bütün Batı Hıristiyanlığında kendine taraftar kazanmakta olan yaygın bir dinî hareketle karşı karşıyaydı. Bu hareket böylesine yaygın olmakla birlikte henüz zayıftı. Luther'in yaptıklarına yakınlık duyanlar veya onun fikirlerinin bir kısmına katılanlar çoktu, ama Papalık'tan kopma meydana geldiğinde bunların hepsi

onun peşinden gitmeye hazır değildi. Gerçekten de yaklaşık bin yıldır bütün insanlar Kilise'ye bağlıydılar, kişinin toplumdaki varlığına damgasını basan bu bağlılıktı. Aforoz edilmek toplumsal bakımdan korkunç sonuçlara yol açıyor, kişi artık bir insan yerine konmuyordu. V. Karl tarafından Worms diyet meclisine çağrılan Luther bu şehre doğru yolculuk ederken halk yığınları katında ne kadar popüler olduğunu gördü. Ama şehre vardığında, kendisine beslenen bütün sempatiye rağmen, imparatorluğun gözünden düşmüştü. Worms fermanıyla herkesten Luther'i yakalayarak veya yakalatarak laik hukuka teslim edilmesini sağlaması isteniyor, bunu yapmayanların hükümdara karşı olmakla suçlanabileceği belirtiliyordu. Luther mahkûm edilmekten Bilge Friedrich'in kurnazlığı sayesinde kurtuldu ve onun örgütlemesiyle kaçırılıp Wartburg Şatosu'nda saklandı. Bu arada hareket devam ediyordu (Spitz, 1963).

Hareketin Yayılması

Yine 1521 yılında, bir vaiz ve papaz olan Ulrich Zwingli (1484-1531) Roma'nın kendisine verdiği ödeneği reddetti. Bundan İki yıl sonra Zürich yönetimi onun «67 tez»ini kabul etti. Bu tezler reformla önerilen topyekün değişiklikle ilgili ilk programı oluşturur ve ilahiyattaki yeniliklere ahlakî ve toplumsal değişiklikler ekler. Çok geçmeden ayinin yerini merkezinde vaazın yer aldığı ve Luther Protestanlığındakinden daha sade bir tören usulüne sahip bir ibadet şekli aldı. Hayır kuruluşları gelişti ve Zürichlilere yüksek bir ahlak düzeyi ideali önerildi, hatta kimi zaman dayatıldı. Strasbourg'da da buna koşut gelişmeler oldu ve Martin Bucer (1491-1551) gibi ilahiyatçılar ve Johannes Sturm gibi şehir kadroları sıkı bir işbirliği kurdular. Luther'in şehri olan Wittenberg'de Luther Wartburg Şatosu'nu terk etme riskini göze alıp yeniliklere yöneldi ve bunları yavaş yavaş gerçekleştirdi. Nitekim 1522'den itibaren de, ışıkçılıktan etkinlenen daha radikal bir eğilim kendini göstermeye başladı. Görüldüğü gibi, dinî alandaki kopmalar ancak siyasî iktidarla bağlantı halinde gerçekleştirilebilirdi veya en azından bu kopmaların başarılı olup olmaması kısmen güçlü laik Hıristiyanlar olan prenslerin ve şehir temsilcilerinin desteğine bağlıydı. İsa'nın çektiği ıstıraplara katılmaya dayanan (Luther'in bağışlayan «yumuşak İsa»nın karşısına «sert İsa»yı çıkartan) tinselci bir İlahiyatı savunan Thomas Müntzer'in (1489-1525) başarısızlığa uğraması da bunu kanıtlar. Müntzer, Özellikle 1524'te, bazı prenslerin desteğini sağlamaya çalışıp bunda başarılı olamadıktan sonra, sayıları gittikçe artan silahlı çeteler halinde ayaklanan ve haraç kesen köylülere katıldı. Bir tür arabuluculuk yapmaya çalıştıktan sonra, Luther sonunda bu hareketi mahkûm etti. Hareket Katolik ve Protestan prenslerin orduları tarafından Frankenhausen'de ezildi ve Müntzer'in kafası kesildi (Grimm, 1973).

O zamana kadar bir piskoposluk şehri olan Cenevre yönetimi 1536'da Protestanlığı kabul etti ve o sırada 27 yaşında olan Jean Calvin'e (1509-1564) yeni Kilise'yi örgütlemesi için çağrıda bulundu. Calvin önerilerinin reddolunması üzerine 1538'de

şehirden ayrıldı. Ama 1541'de yeni seçilen yönetim kendisini yeniden çağırdı. Calvin Cenevre şehrini bir tür sığınma şehri ve Protestanlığın başkenti haline getirdi. Cenevre'den Avrupa'nın çeşitli şehirlerine kitaplar ve 1559'da kurulmuş olan akademi sayesinde Protestan rahipler yollandı. Calvin özellikle, 1534'te Roma'dan kopmayı gerçekleştirmiş olan VIII. Henry'nin oğlu genç İngiltere kralı VI. Edward'ı etkiledi. Bununla birlikte Anglikanlık I. Elizabeth'ten itibaren ılımlı bir Protestanlık olarak kendini gösterdi. Bu mezhep kısaca, Katolikler arasında büyük bir mesafe bulunmayan bir Kilise çerçevesinde yer alan, ilahiyat bakımından ılımlı bir Kalvenciliğe yakın bir Kilise olarak tanımlanabilir. İskoçya ise John Knox'un (1513-1572) etkisiyle 1560'tan sonra Kalvenci olacaktır. Almanya'da Augsburg barışıyla imparatorluğun dinî bakımdan bölünmesi resmileştirildi. Avrupa'nın kuzeyindeyse İskandinav ülkeleri Protestanlığın Lutherci biçimini benimsediler. Böylece reform kırk yıl içerisinde geniş alanlara yerleşme olanağı buldu (Dickens, 1974).

Reformun Birliği ve Çeşitliliği

Tek bir kişinin otoritesine bağlı olmamak reformun ana özelliklerinden birisi oldu ve onun çeşitlenmesine yol açtı. Luther hareketin kurucusu olmasına rağmen reformculardan sadece biriydi. Bu nedenle, reform sonucu kurulan Kiliselerin ortak özellikleri bulunmakla birlikte, Luther'le Zwingli arasında önemli farklılıklar da vardır. 1529'da Eukharistia (ekmek ve şarabın İsa'nın etini ve kanını temsil ettiği inancı) konusuyla ilgili bir görüş ayrılığı ortaya çıktı. Zwingli'ye göre, İsa'nın havarilerle son yemeği konusunda söylediği «Bu benim bedenimdir» şeklindeki sözlerini «Bu benim bedenim anlamına gelir» şeklinde yorumlamak gerekiyordu. Luther ise, gerçek mevcudiyete bağlı kalıyordu. Marburg tartışmasında (1529) Bucer arabuluculuk yapmaya çalıştı. Ama başka noktalarda görüş birliği sağlanmasına rağmen, bu konudaki görüş ayrılığı giderilemedi, O zamandan beri birlikte çeşitliliğin diyalektiği Protestanlığa damgasını vurmuştur (Craig vd, 1990).

Ortak Özellikler

«İncil'in egemen otoritesi»nin ilanı Protestan reformunun temelini oluşturur. Kiliselerin görevi her şeyden önce İncil'de yer alan Tanrı sözünü duyurmak ve Yeni Ahit'te açıkça söz konusu olan kutsal işlemleri yönetmektir. Ama İncil değişik dönemlerde ve farklı bağlamlarda yazılmış kitaplardan oluşan bir derlemedir. Dolayısıyla İncil'in otoritesini ilan etmek, onu kaleme alan değişik yazarların Tanrı'dan esinlendiklerine ve Tann'nın da Kutsal Ruh'un eylemiyle okuyucuları aydınlatabileceğine inanmak demektir. Protestanların çoğu bu ilkelerde anlaşmış durumdadır. Bununla birlikte, bu ilkeleri Hıristiyan yaşamında somut olarak uygulayış tarzları birbirinden çok farklıdır. Modern anlamda XVIII. yy'da oluşmuş

bir terim olan İncil'e bağlılık veya XX. yy'ın başlarında ortaya çıkmış bir terim olan köktendinci bağlılık «öğretiye uygunluk»un zorunluluğu üzerinde ısrar eder. İncil değiştirilemeyecek öğretileri (İsa'nın Meryem bakireyken doğması veya öldükten sonra bedeninin yeniden canlanması gibi) açıkça göstermektedir, gerçek bir Hıristiyan olabilmek için bunları kabul etmek gerekir. Bu vahyin «eksiksiz» olduğu söylenir. Çok belirgin bir anlamda anlaşılmalıdır. Ayrıca İncil'in inançla okunmasının gerekliliği üzerinde ısrar edilecektir. Zira söz konusu vahyin bu açıdan modern yaşamın bilinemezciliğinin tehdidi altında bulunması söz konusudur. XIX. yy'da gelişmeye başlayan liberal ve yeni liberal bağlılık İncil metinlerine «modern» bir yaklaşımı olanaklı kılar. İlahiyat alanındaki liberalizmin büyük yeniliği başlangıçta, özellikle Alman üniversitelerinde «tarihî-eleştirel okul»un oluşması oldu. Bu okul İncil metinlerinin oluşmalarının ötesinde, kendi oluşumunu sağlayan değişik öğeler buldu. Bugün ayrıca, göstergebilim ve başkaları gibi, her metni ayrı bir anlatı olarak gören yöntemler de kullanılmaktadır. Kimileri, «bağlamsal bir ilahiyat» çerçevesinde İncil'deki mesajı günümüzdeki çeşitli «bağlamalara», özellikle de kadınların veya Üçüncü Dünya'nın mücadelesine uyarlamak istemektedirler (Gelişim Hachette, 1999, Craig vd. 1990).

Önemli Protestan ilahiyatçısı olan Karl Barth (1886-1968) İncil'in Tann'nın sözüyle insanın sözünün ayrılmaz diyalektik birliği olduğunu açıkladı, insanın sözü olarak da İncil'in herhangi bir metin gibi bütün eleştirel ve bilimsel yöntemlere başvurularak irdelenebileceğini söyledi. Bununla birlikte, yine ona göre, aynı zamanda Tanrı'nın sözü olan İncil insanlar tarafından yapılan her türlü okumayı aşmakta ve insanlığın yargılanmasını ve bağışlanmasını içermektedir. İncil'e yaklaşım kutsallaştırmayla sıradanlaştırırma arasında gidip gelmekte ve sürekli gerilimlere sebep olmaktadır. Reform sonucunda kurulan Kiliselerde İncil'e verilen önem, dinlemeye özel bir yer verilmesine de uygun düşmektedir; çünkü kimi zaman görüntünün giderek «putperestçe bir hayranlığa» varabilen bir yüceltmeye sebep olabileceğinden kaygı duyulmaktadır. Reforme edilmiş gelenek gibi kimi Protestan eğilimlerinde bu çekinme, tapınakların bomboş bırakılmasına ve çarmıha gerilmiş İsa'nın yerine, İsa'nın tapınılan bir nesne olmaması amacıyla, sadece bir haç konmasına yol açabilmektedir. Anglikanlık ve Luthercilik gibi başka akımlardaysa, imana giden yolda görüntü eğitici bir rol üstlenebilir. Bu nedenle de ihmal edilmemeli; ama sadece insanları teslis (üçleme) Tanrı'sına yönlendirmekle yetinmelidir (Craig vd, 1990).

Görüntü konusundaki bir mesafelilik her türlü duyarlılığın yadsınması demek değildir. Protestanların İncil konusundaki sofuluğu kendisini, dindarların ayinin uygulanmasına aktif bir şekilde katılmalarını sağlayan şarkıların söylenmesiyle gösterir. Luther'in kendisi de bu doğrultuda davranmıştır. Mezamir şarkısı, Johann Sebastian Bach'ın müziği ve negro spritual'ler modern Protestanlığın

müzik evreninde varlıklarını yan yana sürdürürler. Reformun «biçimsel ilkesi»ne (İncil'in otoritesi) uygun düşen bir de «maddî ilke» vardır; bu da, sadece Tanrı'nın lütfunun ürünü olabilen iman ve doğrulama ilkesidir. Fransız Katolik-Protestan karma komitesine göre, Katoliklikle Protestanlık arasında «temel önemde bir farklılık» vardır. Protestanlıkta «imanla doğrulamanın İncil'i» merkezî bir konumdadır. Kilise'nin «kurtuluşun sırrıyla «işbirliği yapabileceği» konusundaki her türlü fikir, Tanrı'yı lütfün tek yaratıcısı olmaktan çıkartacağı gerekçesiyle, Protestanların indinde kabul edilemez bir şeydir. «Kilise her zaman lütfun nesnesidir, ama asla öznesi değildir.» Her Hıristiyan bir şey gibi Kilise de «kutlu kılan değil, kutlu kılınandır». Protestanlığın Katolik Kilisesi'yle anlaşamadığı ana konular din adamlarıyla din adamı olmayanlar arasında bir «öz» farkı olduğunu kabul etmemesi (bunun yerine bunu basit bir görev farkı olarak görmesi), ayinlerde Tanrı'ya sungu verilmesinin reddedilmesi ve hiçbir yaratığın cennetin yolunu göstermeyeceği, bu nedenle de hiçbir yaratığa (ne Meryem'e, ne de azizlere) yakarılmaması gerektiğinin benimsenmesidir. Reformun bu ayırt edici özellikleri kurtuluşun sadece «Tanrı'nın lütfu»yla sağlanabileceğinin, bu lütfün da ancak İsa'ya imanla elde edilebileceğinin kabul edilmesiyle sıkı sıkıya bağlıdır. Sevaplar sadece Tanrı'ya sevgiyle yöneltilmiş şükran tezahürleridir; ama hiçbir şekilde kurtuluşu sağlamazlar (Smith, 2001).

Protestanlar genellikle sadece iki kutsal töreni kabul ederler. Bunlar kurtuluşu sağlama aracı olmayan (bu nedenle XVI. yy'dan itibaren doğumdan hemen sonra yapılması zorunlu olmaktan çıkmıştır), ama Tanrı'nın bağlaşıklığına girme işareti olan vaftizle, Kilise'nin yaptığı bir sungu olmayan (dolayısıyla Tanrı katında kurtuluşu sağlamaya yarayacak) İsa'nın dindarları davet ettiği (Bunu benim anıma yapınız) ve kendisini dindarlara teslim ettiği bir tören olan kudas ayinidir. Bununla birlikte, bazı Lutherciler ve Anglikanlar kutsal işlemlere tövbeyi ve günahların bağışlanmasını da eklemişlerdir. Bazı Protestan Kiliseleri vaftizi, inançlarını «uygulayabilecek» durumdaki yetişkinlerle sınırlı tutarlar. Başkaları ise vaftizi, ana babanın istemesi halinde çocukluktan itibaren uygulama eğilimindedirler. Nihayet, Fransa'daki reform Kilisesi gibi başka Kiliseler de her iki uygulamayı da kabul ederler. Kudas ayini konusundaysa, Katoliklerin ekmekle şarabın İsa'nın etiyle kanına dönüştüğü inancını reddetme konusunda ortak bîr tavır vardır; ama yine de bu konuda Luthercilerle reformcular arasında görece bir görüş ayrılığı vardır. Bu görüş ayrılığı 1974'te bu iki Kilise grubu arasında anlaşmalar yapılmasıyla (Leuenberg uyuşması) önemini yitirmiştir (Grimm, 1973).

Reformla Kurulan Belli Başlı Kiliseler

Hepsi de Katolikliğin bazı yanlarını raddeden Anglikanlığın, Baptistliğin, Lutherciliğin, Presbiteryenliğin ve reforme edilmiş geleneğin her birinin kendi ayrı öğretisel görüşleri ve dinî usul ve sınırları vardır.

Anglikanlık. Protestanlığın bu ılımlı biçiminin öğretisel temelini bugün de Anglikanlar için 39 Kalvenci yönelimli makale oluşturur. İman konusunda tek otorite İncil'dir. Vaftiz ve kudas ayini iki kutsal işlemdir ve papazların bekâr kalması zorunluluğu yoktur. Bununla birlikte dinî usul ve sırada Katolikliğe benzeyen öğeler varlıklarını sürdürmektedir, piskoposluk ilkesi korunmuştur (Dickens, 1974).

Anglikan Kiliselerinde farklı akımlar bulunur. İngiliz Katolikliği de denilen *High Church* akımında eski Kilise geleneğine değer verilir ve piskoposluğun önemi ve papazların havarilerin devamcısı olduğu konusuda ısrar edilir, ayin giysileri ve genel olarak da gelenek ve görenekler (Eukharistia'nın kutlanmasının sırtı cemaate dönük bir şekilde yapılması gibi) korunur. Bütün bunlar Anglikanlığı Katolikliğe yakınlaştırır.

Low Church akımı ise Anglikanlığın reformun bir ürünü olduğunda ısrar eder. Bu akım piskoposluk konusunda daha işlevsel bir anlayışı savunur ve basit, sade bir ayin usul ve sırası ister. Burada Protestanlığın temel fikirleri yer alır. İncil'in otoritesi, Tanrı'nın lütfü tarafından selamete ulaştırılma, dindarların evrensel kutsal görevleri, vb. Lutherci inançta duyarlılığa da yer verilir. Genel olarak imgelerin pedagojik çıkar sağlaması kabul edilir ve kantiklere daha büyük bir önem verir. Luthercilerle reforme edilmiş öğreti yanlıları arasındaki ana tartışma konusu kudas ayinidir. Luthercilere göre, ekmek ve şarap Katolik inançta belirtildiği gibi İsa'nın cevherine dönüşmez, bunlar gerçekten İsa'nın eti ve kanıdır (reforme edilmiş öğreti ise bunun aksini savunur). Buna aynı tözden olma denir. Ayrıca günümüz Lutherciliğinde Anglikan High Church'e benzeyen bir eğilim de görülmektedir. Almanya ve İskandinavya'da Lutherciler çoğunluktadır. Ayrıca Fransa, Amerika Birleşik Devletleri ve çeşitli Afrika ülkelerinde de Lutherci Kiliseler vardır (Gelişim Hachette, 1999).

Presbiteryenlik ve Reforme Edilmiş Gelenek

Presbiteryenler Jean Calvin'in başlattığı çizgiyi temsil eder. Presbiteryen terimi Anglosakson dillerinde, reforme edilmiş gelenek olarak Batı Avrupa'da kullanılır. Presbiteryen ve reforme edilmiş Kiliselerin dinî ilkeler açıklamaları çoğu zaman ulusal nitelik kazanmışlardır. Buna örnek olarak «*İskoçya hikatnamesi*», «*İsviçre hikatnamesi*» ve «*Rochelle hikatnamesi*» (Fransa) verilebilir. Bu Kiliselerin ana öğretileri Luthercilerinkilerle aynıdır; ancak kudas ayini sırasında

İsa'nın ekmek ve şarap öğelerindeki gerçek varlığının tinsel nitelikte olduğu kanısındadırlar. Kalvencilik ayrıca Tanrı'nın hükümranlığı üzerinde ısrarla durmasıyla da ötekilerden ayrılır. Bu görüş XVI. yy'da her insanın «kurtuluşa»mı yoksa «sonsuz cezaya»mı gideceğinin önceden belirlendiği inancıyla dile getirilmiştir. Bu Tanrısal yetkileri olduğunu iddia eden bir iktidarın elinden kendini kurtarmada rol oynayan bir etmen olmuş, insanın dinî kaderinin sadece Tann'nın elinde bulunduğu savunulmuştur. Kalvencilik her şeyin Tann'nın hükümranlığına yardımcı olduğunu söyleyerek girişimcilik ruhunu, yöntemli davranmayı ve çalışma şevkini teşvik etmiştir. Kalvencilik özellikle yerelden ulusala giden bir dinî kurullar sıralamasından oluşan ve kiliselerin yönetiminde laiklerle pastörleri bir araya getiren iç örgütlenmesiyle demokratik bir ruh halini geliştirmiştir. Bununla birlikte, Kalvenci Kilise'nin bazı mensuplarının kendilerini «seçkin insanlar» olarak görmeleri başka ırkların belirli bir ölçüde hor görülmesine (özellikle Kuzey Amerika'da Kızılderililerin), hatta ırk ayrımı uygulamalarına (Güney Afrika) yol açtı. Sayılan ülkeler dışında Anglosakson dünyasının başka bölgelerinde (Örneğin İskoçya'da), Macaristan'da, İsviçre'de, Fransa'da ve Üçüncü Dünya'da da reforme edilmiş Kiliseler vardır (Jensen, 1981, Craig vd, 1990).

Kaynakça

Craig, A. Graham, W, ve Kagan, D.(1990). *The heritage of World Civilizations. (2nd Ed)*. McMillan Publishing. NewYork.

Dickens, A.G. (1974). *The English Reformation*, London.

Gelişim / Milliyet Hachhette Büyük Ansiklopedisi: Reform Maddesi, Doğan Yayıncılık, İstanbul. 1999

Grimm, H. (1973). *The Reformation Age*, Boston.

Jensen, D. (1981). *Reformation Europe, Age of reform and Revolution*, London.

McNeill W.H. (2006) *Dünya Tarihi* Çev.: Alaeddin Şenel Ankara İmge Kitabevi Yayınları

Spitz, L. (1963). *The Religious renaissance of the German Humanists*, NewYork.

Sanayi Devrimi*

1750'lerden başlayarak 1910'lu yıllara değin başta İngiltere, ABD ve birçok Avrupa ülkesinin yeni teknoloji ve üretim yöntemleriyle tanışmasını sağlayarak, üretim ilişkilerini temelden değiştiren, insan ve hayvan gücünün yerini makine gücünün almasını sağlayan büyük endüstriyel hareketler, sanayi devrimi ya da devrimleri olarak değerlendirilmektedir. Britanya'da ortaya çıkarak önce Avrupa'yı sonra da tüm dünyayı etkisi altına alan sanayi devrimi; modern kentlerin inşa edilmesini sağlamış, kırdan kente göçün önünü açmış, yeni iş alanları yaratarak yaşam standartlarını yükseltmiş, nüfus artışına ve yeni sosyoekonomik ve sosyokültürel normların oluşmasına neden olmuştur. İnsanlık tarihi açısından en önemli gelişmelerden biri olan sanayi devrimi, günlük yaşamın hemen hemen her yönünü yeniden şekillendirmiştir.

Sanayi Devrimi Öncesi Britanya'da Genel Durum

Sanayi devriminin neden farklı bir ülkede değil de Britanya'da ortaya çıktığı sorusu akla gelebilir. Bu sorunun yanıtı, Britanya İmparatorluğu'nun yükseliş koşulları ve diğer faktörler incelenerek verilebilecektir. İlk faktör Britanya'nın 15 ve 16. yüzyıllarda Katolik Kilisesi'nden ayrılarak gerçekleştirdiği Reform ve ilişkili hareketlerdir. Dünyanın, evrenin ve insan yaşamının yeniden yorumlanması, dini kurumların sosyal ve politik yaşam üzerindeki etkisinin azalması belirli ölçüde düşünsel bir bağımsızlaşmaya yol açmıştır. Modern anlamda ilk doğa tarihi uzmanlarının ve botanik bilimcilerin bu ülkedeki Kalvinistler arasından çıkması tesadüfi değildir (Akalın, 2010). İkinci faktör 1600'lerden itibaren Britanya İmparatorluğu'nun kararlı bir biçimde başta Kuzey Amerika olmak üzere farklı kıta ve bölgeleri kolonileştirmek suretiyle zenginleşmesidir. Üçüncü faktör ise, 18. yüzyıl boyunca devam eden Avrupa'daki güç mücadelesi ve çatışmalardan başarıyla çıkabilmiş olmasıdır. Britanya İmparatorluğu'nun söz konusu gücü, dünyanın çeyreğini doğrudan ya da dolaylı olarak yönetiyor ve kontrol edebiliyor olmasına bağlıdır. Tüm bu güçlenme trendi 1865'te birçok Amerikan kolonisinin bağımsızlığını ilan etmesine değin devam etmiştir.

Britanya'nın sömürgelerinden getirdiği ham maddeler (örneğin şeker Avustralya ve Batı Hindistan'dan, yün Avustralya ve Yeni Zelanda'dan, pamuk ve çay Hindistan'dan, altın Avustralya ve Güney Afrika'dan, kereste Kanada'dan gibi), işgücü (köleler) ve müşteriler sanayi devriminin ihtiyaç duyacağı zemini hazırlayan diğer faktörler olmuştur. Britanya'nın zengin kömür varlığı, denizlere ve dolayısıyla deniz ticaretine hâkim olması (Doğu Hindistan Şirketi gibi güçlü,

* Bu bölüm Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi öğretim elemanı Arş. Gör. Tolgahan Ayantaş tarafından hazırlanmıştır.

zengin ve etkili şirketlerin kurulması), bireysel teşebbüse değer verilmesi, kapitalist anlayışa sahip olunması, siyasi otoritenin güçlü olması, bankacılık sisteminin gelişmiş olması ve gerekli sermaye gücünün bulunması gibi etkenler sanayi devriminin ortaya çıkmasını kolaylaştırmıştır. Örneğin aristokratik sınıf, nüfusun %1'ini oluşturmasına rağmen Britanya'nın zenginliğinin %15'ini kontrol etmekteydi. Özellikle bankacılık, sigortacılık ve yatırım sistemleri ticaretin gelişmesi ve güç kaybetmemesi için destekleyici rolüyle sanayileşmeyi hızlandırmıştır. Ancak söz konusu koşulların oluşabilmesi kırsaldaki koşulların dönüşmeye başlamasıyla ve toplumda dikey ve yatay hareketliliklerle mümkün olabilmiştir. Sanayi devrimi nüfus, yoksulluk ya da enflasyon gibi herhangi bir ekonomik değişkenin yıllık değişim oranının, 1760 ile 1830 arasında, kara ölümden (büyük veba salgını) sonraki herhangi bir dönemden çok daha yüksek gerçekleşmesine neden olmuştur (Mokyr, 1998).

17. yüzyılda Britanya'da, son derece küçük, kendi kendine yeten birimler şeklinde kurgulanan yerleşmeler arasındaki ulaşım ağlarının, Roma İmparatorluğu'nun yıkılışından beri geliştirilmediği için yetersiz olduğu ve sadece kesinlikle gerekli olduğunda yerel sakinlerce onarımının yapıldığı bilinmektedir. İnsanların yerleşmeler arası ulaşımı çoğu kez yaya olarak ya da atları kullanarak gerçekleştirdikleri, yolculukların uzun sürdüğü anlaşılmaktadır. Hijyen standartlarının düşük olması, kanalizasyon sistemlerinin yeterli olmaması, içme suyu kaynaklarının kirli olması ve yetersiz beslenme gibi zor koşullar nedeniyle salgın hastalıkların yaygın olduğu ve insanların ortalama yaşam sürelerinin kısa olduğu (45-48 yaş) görülmektedir. Kırsalda yaşamın temel dinamiği olan tarımın sadece ailelerin kendi ihtiyaçları doğrultusunda ve basit yöntemler kullanılarak yapılıyor olması profesyonel bir ekonomik faaliyet olarak görülmediğini ortaya koymaktadır. Söz konusu zor koşullar nedeniyle insanların geçimlerini temin edebilmek, yaşamak ve çalışmak için nadiren farklı yerlere gidip geldikleri, yerleşme birimine tarımsal faaliyetler nedeniyle büyük ölçüde bağımlı oldukları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla sanayi devrimi öncesinde kırsalda bir dizi tarımsal devrimin doğum sancıları ortaya çıkmış ve devletin tarımsal dönüşüme odaklanması bu şekilde mümkün olmuştur. İngiliz tarımında verimin 1300 ile 1850 yılları arasında üç kata yakın yükselmiş olması ilk sanayi hareketlerine eşlik eden ya da ondan önce gerçekleşen tarımsal devrimlere açık bir şekilde işaret etmektedir (Clark, 2002).

Sanayi Devrimi Öncesi Britanya'da Gerçekleşen Bir Dizi Tarım Devrimi

Demografik açıdan bakıldığında sanayi devrimi öncesi Britanya'da ticaretle uğraşan küçük, seçkin bir topluluk göz ardı edilirse, nüfusun %80'inin kırsaldaki küçük köylerde yaşadığı ve tarımın ülkedeki en temel ekonomik faaliyet olduğu dikkati çekmektedir. Tarım işlerinde Ortaçağ'ın yöntem ve tekniklerinin, el ara-

balarının ve küçük tezgâhların ön planda olduğu, gerektiğinde insan ve hayvan gücü ile akarsulardan yararlanılan su değirmenlerinin kullanıldığı belirlenmiştir. Sanayi devriminin temellerine inildiğinde Britanya'da 1600'lü yıllar boyunca gelişen tarımsal değişim ve dönüşüm hareketlerinin olduğu görülmektedir. Tüm bu devrimler bir yüzyıl içerisinde Britanya'daki tarım arazilerinin %30 artmasını ve Britanya'da üretilen buğday miktarının %75 artmasını sağlamıştır. Tarımsal üretim, 1520 ile 1651 yılları arasında 2,14 kat, 1651'den 1741'e kadar %13 oranında (durgunluk dönemi), 1741 ile 1801'e kadar yüzde %39 oranında ve 1801'den 1851'e kadar yüzde 71'lik oranında artış yaşamıştır (Allen, 1999). Bitkisel üretimdeki gelişmelerin yanı sıra hayvan yetiştiriciliğinde de gelişmeler olmuştur. Daha ince yüne sahip, daha büyük ve eti daha lezzetli yeni besi koyunları ve sığırlar yetiştirilmiştir.

Tarım devrimleri olarak nitelenen faaliyetler kapsamında öncelikle yetersiz beslenme sorunuyla karşı karşıya olan nüfusun gıda taleplerinin karşılanması gündeme alınmıştır. Bunun için orman arazileri temizlenmiş, otlak ve meralar ekin yetiştirilme alanlarına dönüştürülmüş ve ovalardaki bataklıklar ıslah edilmiştir. İkinci olarak birbirinden kopuk bir şekilde faaliyet gösteren küçük tarım arazilerinin devlet eliyle yasalar çıkarılarak daha büyük ve verimli alanlarla birleştirilmesi sağlanmıştır. Charles Townshend gibi yenilikçi toprak sahipleri, geniş arazilerin nadasa bırakılmasını engelleyerek, arazilerde farklı ürünlerin yetiştirileceği alanlar belirlemiş, yeni bir ürün rotasyonu ortaya koymuş, böylelikle topraklar hem mineral açısından fakirleşmemiş hem de boş bırakılmamıştır. Jethro Tull (1674-1741), Thomas Coke (1752-1842) ve Robert Bakewell (1725-1795) gibi isimler tarım devriminin öncüleri olmuştur (Davis, 1997). Üçüncü olarak tarım ilk kez profesyonel bir ekonomik faaliyet olarak görülmeye başlanmıştır. Çiftçilere sadece kendi gıda ihtiyaçlarını karşılamak için değil, satıp kâr elde edebilecekleri miktarda tarımsal üretim yapmaları gerektiği bildirilmiştir. Dördüncü olarak üretimin arttırılması için toprak sahiplerinin üretimde nicelik ve niteliği arttırıcı araç ve gereçlere daha fazla yatırım yapması sağlanmıştır. Tohum ekimi için yeni mekanik matkaplar, ekinleri hasat etmek için hasat makineleri, değerli tahılları saplarından ayırmak için harman makineleri kullanılmaya başlanmış ve gübre kullanımı yaygınlaştırılmıştır. Son olarak çiftçilerin arpa ve buğday gibi verimi yüksek ürünlerin üretimine yönelmeleri teşvik edilmiştir.

Hiç kuşkusuz tüm bu devrimlerin kalıcılığının sağlanabilmesi siyasal erkin devrimlere sahip çıkan tavrıyla mümkün olabilirdi. Tarımsal devrimlerin oluşmasında Britanya Parlamentosu'nun girişimleri göz ardı edilmemelidir. Devrimler gerçekleşirken tarımsal üretimin devamlılığı, yeniliklerin yaygınlaşması ve yerleşmesi için Parlamento tarafından 4000'den fazla yasanın kabul edildiği görülmektedir. Söz konusu yasal düzenlemelerle daha önce küçük yerel çiftçi grupları

tarafından işletilen ortak arazi alanları ve işe yaramayan araziler olarak görülen topraklar, devlet eliyle özel toprak sahiplerine aktarılarak büyük çiftlikler oluşturulma gayesiyle birleştirilmiştir. Dolayısıyla 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Britanya'daki tüm tarım arazilerinin dörtte üçü varlıklı toprak lortlarının eline geçmiştir (Bogart ve Richardson, 2007). Bu durum yerel ve küçük çiftçilerin aleyhine olsa da üretimin profesyonelleşmesi ve toprakların daha iyi yönetilmesinin önünü açmıştır. Birçok varlıklı toprak sahibi, yasal düzenlemeleri üretkenlik ve kârda bir artış yolu olarak görürken, Britanya'daki binlerce sıradan çiftçi, gelişmeleri yaşam biçimlerinin yıkımı olarak görmüştür. Britanya'daki küçük çiftçilerin, nesiller boyu, ek ücret vermeden geçimlerini temin ettikleri topraklarda kiracı konumuna düşmeleri ve ardından evlerinin yıkılması ya da sökülerek başka yerlere taşınması gündeme gelmiştir. Bunun büyük bir toplumsal huzursuzluğa yol açtığını tahmin etmek güç değildir. Kiracı çiftçi reşit olana değin yerleşim yerinin hiçbir bölümünü değiştirememesi, yerleşim yerlerinin arazi üzerinde kısıtlı bir yerde konumlanması, kiracılığın hayat boyu devam etmesi, mülk sahibinin mülkünü istediği gibi değiştirememesi, çit ya da binaları kaldıramaması, arazilerini maden ya da taş ocağı gibi faaliyetlere açamaması gibi kurallar tarımsal üretimde devamlılık sağlanması için getirilmiştir. Kiracı konumuna düşen pek çok küçük çiftçi, sonraki yıllarda büyüyen kent merkezlerine akın ederek endüstriyel işçi sınıfının bir parçası olmuş ya da farklı ülkelere yönelen işçi göçlerine katılmıştır.

Sanayi Devrimi Kapsamındaki Gelişmeler, İcat ve Yenilikler

Sanayi devrimi büyük ölçüde önce su çarkları, sonra buhar ve elektrik gücü ile çalıştırılan binlerce yeni fabrika ve tekstil atölyesinin seri olarak ürettiği malların, üretim ilişkilerini ve toplum yaşamını etkilemesine dayanmaktadır. Söz konusu işletmelerde çok sayıda işçi ve makinenin ürettiği mallar yoluyla, üretim ilişkileri ve bir bütün olarak Britanya ekonomisi ve toplumu derinden değişmeye başlamıştır. Sanayi devrimini birkaç on yılda olup biten teknik gelişmelerdeki bir hareketlilik ve onun toplumsal ve küresel sonuçları olarak değerlendirmek yanlıştır. Sanayi devriminin getirdiği yenilikler, mühendislik alanı başta olmak üzere üretime yönelik proje, makine tasarımı vb. tüm alanların bir bütün olarak gelişmesine zemin hazırlamıştır. Üretilen makineler geliştirildikçe hem bir ürün yapmak için gereken süre kısaltılmış, hem de üretim için gerekli olan insan sayısı azaltılmıştır. Bununla birlikte madenlerin çıkarılması, ürünlerin paketlenmesi gibi insan faktörünün elzem olarak görüldüğü kimi iş kollarında insan gücüne ihtiyaç devam etmiştir.

Sanayi devrimiyle ortaya çıkan teknolojik yenilikler ve yeni üretim biçimlerinin ilk etapta son derece ağır yaygınlaştığı ve bunun üretim hacmine etkisinin de hızlı olmadığı görülmektedir. Bunun bir göstergesi de fabrika sistemi kurulana değin yerel esnaf ve zanaatkârların, becerilerini, kas gücünü veya su

gücünü büyük ölçüde el yapımı ürünler yapmak için kullanmaya devam etmeleri ve içine kapanık emek-yoğun sistemi bir süre daha sürdürmeleridir. Sanayide kok kömürüyle döküm işleri Britanya'da ünlü ve girişimci bir aile olan Darby ailesinin çabalarıyla gelişmiştir. İngiliz demir ustası Abraham Darby 1709'da demiri eritme fırınlarında kok kullanmıştır (Mohajan, 2019a). Bununla birlikte daha eski teknoloji olan odun kömürü kullanılarak ısıtılan fırınlar 100 yıl daha varlıklarını devam ettirmiştir. Demirde yeterli sağlamlık ve dirence ulaşmak için farklı tekniklerin gelişmesi de zaman almıştır. Dökme demir ve demirin yapı işlerinde, gemi yapımında kullanımı da sanıldığı kadar çabuk gerçekleşmemiştir. Örneğin, ilk demir köprü 1770'de Severn Irmağı (Britanya'nın 354 km uzunlukla en uzun nehri) üzerine inşa edilmiş, ilk gemi 1787'de Wilkinson tarafından inşa edilmiştir. Tekstil sanayiindeki yeniliklerin yaygınlaşması da 1750'lerden sonra gerçekleşmiştir. Örneğin John Kay tarafından icat edilen ve verimliliği önemli ölçüde arttıran volanlı mekik, 1760'lı yıllarda kabul görmeye ve yaygınlaşmaya başlamıştır. 1780'li yıllarda Samuel Crompton'ın çıkrık makinesi daha ince ama daha dirençli pamuk ipliği üretilmesini sağlayarak önemli bir dönüm noktasını oluşturmuştur. Sanayi devriminin neredeyse simgesi olarak görülebilecek olan asıl olay ise Watt'in 1765-1785 yılları arasında geliştirdiği buharlı motordur. Buhar gücünün üretimde kullanılması, buhar gücünü yaratacak enerji kaynağı olan kömürün çevresinde kümelenen fabrikaların sayısını arttırmış, bir fabrika sisteminin doğmasının önü açılmıştır.

Fabrika sistemi kurulmadan önce yukarıda değinilen konulardan da anlaşılacağı üzere imalat genellikle küçük atölyelerde veya yerel üretim evlerinde gerçekleşmekteydi. Buna karşılık, fabrika sistemi, tek bir üretim mekânında çok azı vasıflı olan ve büyük çoğunluğu az beceri gerektiren işlerde çalıştırılan farklı özelliklere sahip çok sayıda işçiyi bir araya getirmiştir. Fabrika sisteminin yerleşmeye başlamasıyla beraber, Londra ve Manchester gibi büyük endüstriyel ve ticari kentler, kırsalda yaşayan ve kent yaşamının koşullarının daha iyi olacağını düşünen insanların akınına uğramaya başlamıştır (Jones, 1992). Örneğin 1850'li yıllarda nüfusun %80'inin bu tarz büyük kentlerde yaşamaya başlayıp geçimini temin ettiği görülmektedir. Bu durum, kentlerin kapılarının kırsal kökenli veya İrlandalı göçmenlerden oluşan yeni ücretli işçi kitlelerine sonuna kadar açılmasından kaynaklanmaktadır. Aynı yıllarda dünyadaki en kalabalık kentler içinde Londra, yaklaşık 2,5 milyon nüfusuyla birinci olmuştur. Kentlerde aşırı nüfus artışı ve zor koşullarda çalıştırılan insanların sorunlarından kaynaklı protestolar da aynı dönemlerde alevlenmeye başlamıştır.

Sanayi devriminin ilk görüldüğü sahalardan biri pamuk fabrikaları olmuştur. İp elde edilmek için kullanılan tekniklerin gelişmesi verimi arttırarak çok daha hızlı bir şekilde kumaş üretilmesini sağlamıştır. 1765 yılında James Hargreaves

tarafından icat edilen bir makine olan dönen çıkrık, kumaş üretmek için gereken iş miktarını azaltmış ve geleneksel çıkrıktan farklı olarak bir işçi aynı anda sekiz veya daha fazla makara çalıştırabilmiştir. Söz konusu icat sonraki yıllarda farklı icatlar ve su çarklarıyla desteklenerek su değirmenlerinin yakınlarında kumaş üretim atölyelerinin kurulmasını sağlamıştır (Moeachren, 2011). Üretimin aksamaması için vasıfsız da olsa işçi bulundurmak gerektiğinden, günlük 16 saat çalışma süresi gibi zor koşullar ve bazen de farklı vardiyalar uygulanmıştır. Bu durumun ortaya çıkmasında değirmen sahiplerinin kâr artışı konusundaki isteklilikleri de etkili olmuştur. İşçilerin önemli bir kısmı çok düşük ücretlere, iyi aydınlatılmamış ve temiz olmayan mekânlarda çalıştırılmaya başlanmıştır. Makinelerin birden fazla işi yapıyor olması önceki dönemlerin olmazsa olmaz faktörü olarak görülen usta dokumacıların titiz çalışmalarına olan ihtiyacı azaltmıştır.

Sanayi devriminin diğer önemli ayağı demir üretimi alanı olmuştur. Sanayi devrimi öncesinde demir cevherini eritmek için gerekli ısı, üretimi 20'den fazla iş paketi gerektiren odun kömürü yoluyla sağlanmaya çalışılıyordu. Bu durum hem zaman alıyor, hem de büyük miktarlarda odun temini gerektiriyordu. Darby ailesi, kokun sıradan kömürden çok daha fazla sıcaklık yayan, yeni ve dumansız bir yakıt olduğunu kanıtlamıştır. Bu gelişme üzerine yavaş yavaş demir dökümhanelerinin, odun kaynaklarının yakınından kömür kaynaklarının yakınına taşınmaya başlandığı görülmüştür. Britanya'da eritilen demir miktarı 1728'de 25.000 tondan, 1796'da 125.000 tona yükselmiş, böylelikle ağaç varlığı için önemli tehditlerden biri olan odun kömürü üretme işi aşamalı olarak ortadan kalkmıştır. Darby demir işletmesi, on sekizinci yüzyılda teknolojik yenilik ve üretim açısından baskın bir güç oldu (Fleischman ve Parker, 1992). Demir üretimindeki teknikler de bu sırada gelişmeye devam etmiştir. Üretim arttıkça demir için yeni kullanım alanlarının bulunması kaçınılmaz olmuştur. Çeşitli mutfak eşyaları, yapı malzemeleri ve abidevi mimari/sanatsal eserlerde demir tercih edilme oranları yükselmiştir. Demir, sanayi devriminin en önemli güç simgesi olarak modern kentlerin çehresini değiştiren temel kaynağa dönüşmüştür.

Buhar motorunun icadı imalat ve nakliye alanında devrim yaratmış ve bu motor daha sonraları elektrik üretmek için kullanılmıştır. Kömür ihtiyacının artmasıyla sanayi hareketlerini desteklemek için yeni madenlerin açılması ve eski madenlerin derinleştirilmesi gündeme gelmiştir. Madenlerin derinleştirilmesi kendi içinde su baskınları başta olmak üzere çeşitli riskler içerdiğinden, galeri sistemlerindeki suyun tahliyesi için daha iyi pompa sistemlerinin gerekliliği fark edilmiştir. Bu dönemde ihtiyaç üzerine Savery ve iyi bir mühendis olan Newcomen, madenlerden su pompalamak için buhar motorları geliştirmiştir. Watt ise buhar motorunu 1769'da daha pratik ve güçlü bir motor haline getirmiştir. 1775'ten 1800'e değin Watt'ın da ortağı olduğu bir şirket, yaklaşık 500 buhar motoru üretmiştir. Buhar

motorları sadece madencilik endüstrisinde değil, aynı zamanda pamuk tohumu, un, bira ve şeker fabrikalarında da kullanılmıştır. Pamuk üretimi, madencilik ve metal sektörü için 1815 ile 1860 arasında İngiliz sanayileşmesinin anahtar noktası sektörler arası bağlantılar nedeniyle kömür üretimi olmuş ve gemi yapımı, kâğıt ve şeker üretimi gibi alanlar da buna bağlı olarak şekillenmiştir (Greasley ve Oxley, 2000).

Britanya'da sanayi devriminin derinden etkilediği alanlardan biri de ulaşım olmuştur. Ulaşım önceki dönemlerde yavaş ve maliyetliyken, 1750'den itibaren artan sayıda varlıklı tüccar ve sanayici, kömürü fabrikalarına taşımak, ürünlerini pazarlara göndermek ve şehirlerarasındaki seyahati hızlandırmak için daha hızlı ve daha ucuz ulaşım şekilleri talep etmeye başlamıştır. Sonuç olarak, ulaştırma alanında bir dizi yeni buluş ve iyileştirme yapılmıştır. Demiryollarının sanayi devrimine katkıları oldukça önemli görülse de kara yollarındaki gelişmeler de 18. yüzyılın ikinci yarısında sanayi sektörünün hem verimliliğini hem de kapasitesini artırmaya yardımcı olmuştur (Bogart, 2005). İlk buharlı lokomotif 1801 yılında İngiliz mühendis Richard Trevithick tarafından üretilmiştir. Söz konusu araç, raylar yerine kara yolunda sürülmekteydi. 1804 yılında, bir tramvay rayında buharlı lokomotif kullanan ilk kişi yine Trevithick olmuştur. Gelişmeler birbirini izlerken, ticari amaçlı üretilen ve kullanılan ilk lokomotif, 1829 yılında Stephenson's Rocket isimli lokomotif olmuştur. Bu lokomotif oldukça benimsenmiş ve ardından buharlı lokomotiflerin tasarımları daha karmaşık hale gelmiş, çok daha güçlü ve daha yüksek hızlara ulaşacak şekilde üretilmiştir. Dünyanın ilk demiryolu hattı, iki büyük yeniliğin yani buhar motorlarıyla raya monte edilen vagon teknolojisinin birleşimiyle, 1825 yılında Darlington'daki kömür alanları ile kuzeydoğu İngiltere'deki Stockton limanı arasında inşa edilmiştir. Bunu 1830'da Manchester pamuk endüstrisini Liverpool limanına bağlayan yeni bir demiryolu izlemiş ve ilk kez iki büyük şehir birbirine demiryoluyla bağlanmıştır.

Ulaşım alanında buhar motoruyla çalıştırılan vapurlar da önemli bir atılım yaratmıştır. İlk ticari vapurun 1807 yılında Robert Fulton adlı bir Amerikalı tarafından geliştirilmesinden sonra, tıpkı buharlı lokomotifte olduğu gibi, vapur da sanayi devrimlerinin devam ettiği yüzyıl boyunca birçok farklı tasarım ve iyileştirmeden geçmiştir. Örneğin, erken buharlı gemilerin kolayca hasar gören kanatlı çarklarının yerini almak için daha esnek vidalı pervaneler geliştirilmiştir. 1840 yılına gelindiğinde ise Atlantik Okyanusu'nu geçmek için sadece buhar gücü ile çalışan gemilerin tercih edilmeye başlandığı görülmüştür. 1843'te büyük İngiliz mühendis Brunel, okyanusları geçmek için tasarlanmış vidalı bir pervaneye sahip ve ilk demir gövdeli vapur olan SS Büyük Britanya'yı denize indirmiştir. Bu olay tüm ülkede büyük bir heyecan yaratarak sonraki yıllarda üretilecek dev transatlantik ticari gemiler için bir örnek olmuştur. Buharlı gemiler kömür depolama

alanları sorun yaratsa da daha hızlı ve daha güvenli ulaşım araçları olarak yaygınlaşmaya devam etmiştir. Örneğin 1850'lerde ABD'de demiryolu sistemi Atlantik sahilinden batıya doğru aşağı yukarı düz bir çizgi izliyordu. Doğu yönünde doğal bir çıkış olarak bulunan Chicago'daki çiftlikler sadece New York gibi kuzeydoğu kentlerine giden demiryollarındaki trenlerle değil, göl sistemlerinde çalışan vapurlar sayesinde de büyüyebilmiştir (Williams, 2008).

Sanayi devrimi için buhar motorunun önemi açıktır. Bununla birlikte buhar motoru; fabrikalar, trenler ve gemiler için yararlı olsa da, küçük işletmelerde ve araçlarda kullanmak için çok büyüktü. 1859'da Belçikalı mühendis Lenoir, kömür gazını ve havayı bir silindire emerek, kıvılcımla ateşlendikten sonra ortaya çıkan itiş gücü ile metal pistonu aşağı iten ve dolayısıyla tekerleği çeviren bir motor geliştirmiştir. Bu buluş modern otomobillerde kullanılan içten yanmalı motorun ilk örneği olmuştur. Alman mühendisler Daimler ve Maybach, daha sonra bu motorun benzinle çalışmasını denemişlerdir. Daimler ilk olarak 1885'te Reitwagen adlı ahşap bir bisiklete güç sağlamak için bu motoru kullanmıştır. Bir yıl sonra, Karl Benz adında bir başka Alman tasarımcı ve mühendis, dünyanın Benz Patent Motorwagen olarak bilinen ilk benzinli arabasının patentini almıştır. İlk başlarda özen gösterilerek ve elle inşa edilen bu arabalar, yüksek maliyetli olduğu için zenginlere özgü araçlar olarak görülmüştür. İçten yanmalı motorlar daha güvenilir ve güçlü hale geldikçe, arabalar giderek yaygınlaşmıştır. Amerikalı kardeşler Wilbur ve Orville Wright, 1903'te 59 saniye boyunca uçmak için tahta bir planöre takılan iki pervaneye bağlı bir içten yanmalı benzinli motor kullanmıştır. 1908 yılında Henry Ford'un girişimleriyle sıradan insanların da bir arabaya sahip olmaları gerektiği sloganıyla, aynı görevi bir dizi bileşende tekrarlayan, bir dizi uzman işçinin kontrol ettiği bir montaj hattı tekniği kullanılarak çok daha ucuz ve hızlı bir şekilde otomobil üretilebilmiştir. Ford'un katkıları seri üretim süreçlerinin öncüsü olmanın çok ötesine uzanmış ve model T adı verilen bu üretim şekli platform tabanlı tasarım açısından referans oluşturmuştur (Alizon, Shooter ve Simpson, 2009).

Yeni ulaşım türleri ve araçları ortaya çıktıkça, yeni ve geliştirilmiş yollara, köprülere, kanallara ve demiryolu hatlarına olan talep de hızla artmıştır. 1830'lara gelindiğinde geçenlerden alınan ücretlerin yolların bakım ve güvenliği için harcandığı 1000'den fazla kara yolu oluşturulmuştur. Bu gelişmenin en önemli sonucu seyahat sürelerinin kısalması şeklinde kendisini göstermiştir. Yollar iyileştikçe nehirleri geçmenin de daha güvenilir ve uygun ücretlerle olmasına talep artmıştır. 1779'da Abraham Darby, küçük bir maden kasabasını çevresindeki fabrikalarla bağlamak için dünyanın ilk dökme demir köprüsünü inşa etmeye başlamış, geçişlerde ücret alınan köprü büyük bir selden sonra ayakta kaldığı 1795 yılında meşhur olmuştur. Bundan sonra, köprü yapımında taş yerine demir kullanılarak çok daha fazla köprü inşa edilmeye başlanmıştır.

1760'dan 1820'ye kadar İngiltere'nin üzerinde büyük nehirleri birbirine bağlayan 100'den fazla kanal kazılmıştır. Yapımı 1770-1816 yılları arasında süren ve 204 kilometre uzunluğundaki Liverpool-Leeds kanalı açılan en uzun kanallardan biri olmuştur. Liverpool, Amerika ile olan köle ticareti açısından, Lancashire'daki imalatla ve Manchester ile olan ilişkisi nedeniyle İngiliz endüstriyel kapitalizmi açısından son derece anahtar bir rol üstlenmiştir (Bailey, 1994). Başlangıçta nakliyeler için kanalların yanında yürüyen atların çektiği mavnalar tercih edilse de söz konusu kıyı taşımacılığı kanallardaki ulaşım kadar hızlı görülmeyince başta kömür olmak üzere pek çok ürünün yine kanallar aracılığıyla taşınması gündeme gelmiştir. Bu da kanal sayısı ve ağlarının arttırılması anlamını taşımaktaydı. Önceki yıllarda kömürün ilk çıktığı yerden kullanılacağı yere kadar getirilmesi fiyatını arttıran en önemli unsurken, açılan yeni kanallar sayesinde kömür fiyatı yarı yarıya düşmüştür. Yeni düşük fiyatlar, pamuk fabrikalarında daha da hızlı bir büyüme sağlamış, pamuklu dokuma işletmeleri ve değirmen sahipleri kârlarını arttırmıştır.

1830'lar ve 1840'lar boyunca, demiryolu hatları ve yeni tren hatları için güçlü demir köprüler inşa edilmesi gerekliliği nedeniyle demir üretimi iki katına çıkarılmıştır. 1844-1846 yılları arasında Parlamento 438 yeni hattın inşasına izin vererek demiryollarının gelişimine ivme kazandırmıştır. Akabinde sadece demiryolu döşeme işleri için 200.000 kişinin daha istihdam edildiği görülmektedir. Demiryolu ulaşımının yaygınlaşması en başta ulaşım süresinde belirgin bir iyileşmeye yol açmıştır. Sanayi Devrimi'nden önce, Londra'dan Edinburgh'a yaklaşık 650 km'lik yol, atla 10 ila 12 gün sürüyorken, 1836'da seyahat süresi trenle iki güne, 1850'de demiryolu bağlantılarının sayısı iyice artınca 12 saate kadar düşmüştür. Bununla birlikte 1840-1860 yılları arasında Britanya demiryollarında artan kaza ve zayiatlar kamuoyunun dikkatini bu konuya çevirmiş, demiryolu ulaşımına güveni kırabilecek yıpratıcı yayımlar yapılmıştır. Örneğin 1862 Ağustos'unda "Cumartesi Dergisinin" demiryolu kazalarını önceden ayarlanmış cinayet olarak nitelediği görülmektedir. Demiryolu ulaşımı yaygın olduğu için halkın her kesiminden insanların kazalara şahit olması krizi derinleştirdi. Kazalar abartılarak gemi ve maden kazalarının önüne geçirilmiş ve bu tür olaylar demiryollarında meydana gelen kazalardan daha fazla insanın canına mal olsa da demiryolları konusu taze tutulmuş, şiddet, terör ve katliam olarak nitelenmiş, hatta öyle ki demiryolu şirketleri 1849'da Yolcu Güvence Şirketi'ni kurmak ve belli güvenceler vermek durumunda kalmıştır (Harrington, 2007).

1850 civarında, teknolojideki bir dizi yeni gelişme, ekonomik ilerlemenin daha da artmasına neden olarak, birçok tarihçinin sanayi devriminin ikinci dalgası olarak tanımladığı dönemi başlatmıştır. Sanayi devriminin getirdiği yeni teknolojilere, elektriğin kullanılması, telgraf ve telefon gibi yeni gelişmeler de eklenince,

yeni icatlardan ve pazarlardan para kazanma potansiyelinin farkında olan yatırımcılar, yenilik hareketlerini teşvik edici yönde güçlü finansal destekler vermiştir. İngiltere, sanayi bilgisinin ülkenin sınırlarının ötesine yayılmasını durdurmaya çalışsa da başarılı olamamıştır. Fikirler, makineler ve tasarımlar Britanya'nın komşularından başlamak üzere kısa bir süre sonra diğer ülkelerde kopyalanmaya başlanmıştır. Bu durum teknolojinin yeni bir ihracat alanı olarak görülmeye başlanmasına neden olmuştur. İkinci Sanayi Devrimi 1860-1900 sırasında sanayide elektrik kullanımı dahil birçok yeni hızlı teknik değişimi beraberinde getirse de verim artışı yaşanabilmesi için birkaç on yıl geçmiştir. Bu gecikmenin nedeni, üretim tesislerinde yeni teknolojilerin yavaş yayılması, yeni teknolojilerin öğrenilmesinin vakit alması ve üreticilerin eski teknolojiler konusundaki birikim ve uzmanlıkları nedeniyle onlardan vazgeçme konusunda isteksiz olmalarıdır (Atkeson ve Kehoe, 2001).

Yeni Bir Toplumsal Sınıf: İşçiler

Fabrikalarda çalıştırılan işçilerin genellikle makinelerin aksamadan üretim yapabilmesi için kontrol mekanizması gibi çalıştırıldığı, makinelerin bakımlarını yapmakla görevli oldukları görülmektedir. Üretimde aksama olması kesinlikle hoş karşılanmayacağı için işçilerin en asgari yaşam koşullarına sahip olmaları ve görevlerine düzenli bir biçimde devam etmeleri önemsenmiştir. Üretimin merkezileşmesi işçilerin devamlı olarak belli mekânlarda bulunmasını gerektirdiğinden irili ufaklı pek çok üretim merkezi/atölyesi profesyonel fabrikalara dönüştürülmüş ve çevrelerine işçilerin barınabileceği konutlar yapılmıştır. Toplumda gerçekleşen dönüşüm, ücretli çalışan herkese maddi bir kazanç olarak yansımaya başlamış ve sanayi devriminin aktif olarak sürdüğü yüzyıl boyunca ücretler toplamda yaklaşık %75 oranında iyileştirilmiştir. Bununla birlikte, yeni üretim yöntemleri de daha önce karşılaşılmamış ve dolayısıyla çözümü zaman alacak problemleri gündeme getirmiştir. Ülke genelinde tek tip bir fabrika sistemi teşvik edildiğinden pek çok vasıflı mevsimlik işçi işsiz kalmıştır. Kadınların ve çocukların iş gücü olarak kullanılması daha fazla ücret talep eden işçilerin aleyhine gelişmiştir.

Sanayi devriminin kadınlar ve çocuklar için etkileri de dikkate değer bir diğer konudur. Üretim birimleri geleneksel yöntemlerle büyük fabrikalara taşındıkça, işçiler sert ve güvensiz çalışma koşulları yaşamaya başladılar. Sanayi devriminin erken dönemlerinde kadın ve çocuklar toplam işçi sayısının %75 ine kadar çıkabiliyordu. Aileler umutsuzca paraya ihtiyaç duydukları için bunu yapmak zorunda kalırken, fabrika sahipleri bir dizi nedenden dolayı kadın ve çocukları istihdam etmekten mutluluk duyuyordu. Her şeyden önce, onlara çok daha az ödeme yapılabilir ve çocuklar genellikle şiddet gösterilerek yetişkinlere oranla çok daha kolay kontrol edilebilirdi. Çocukların tercih edilmesinin nedenlerine bakıldığında;

fiziksel boyutlarının makine parçalarının yenilenmesi konusunda ve madenlerin dar tünellerinde avantaj sağlaması, yeni üretim yöntem ve tekniklerini yetişkinlere oranla daha iyi algılamaları ve günde 18 saate kadar çalıştırılabilmeleridir. 1790'lı yıllara kadar Britanya'da 10 yaşın altındaki erkek çocuklarının beşte biri çalışıyorken bu tarihlerde bu sayı 2 katına kadar çıkmıştır. Döneme ait işçi otobiyografilerinde 1790-1850 yılları arasında çocuk işçiliğindeki artış kolaylıkla fark edilmektedir (Humphries, 2013).

Sanayi devrimi aile kurumunu farklı yönlerden olumsuz etkilemiştir. İşçiler, özellikle de kadınlar ve çocuklar, her gün on sekiz saate kadar çalıştıkları için, aile bağları oldukça düşmüş ve evde geçirilen zamanlarda insanlar genelde istirahat ettikleri için aile içi iletişim bitme noktasına gelmiştir. Sonuç olarak, çocuklar çok az eğitim aldıkları için topluma uyma problemleri göstermeye başladılar. Zor koşullar nedeniyle sanayi devriminin erken dönemlerinde aileler bozulmuş, bebeklerin %50'si 2 yaşına gelemeden ölmüş ve çocukların fiziksel gelişimi oldukça gerilemiştir. 1800-1850 yılları arasında sanayi kentlerindeki bebek ölüm oranları, yaşam standartlarının yükseldiği düşüncesini desteklememektedir. Mahalle sicillerini ve nüfus kayıtları, 1800'lü yılların başlarında İngiltere'nin kuzeyindeki sanayi kasabalarında bebek ölümlerinin arttığını göstermektedir. 1840-1900 yılları arasında İngiltere ve Galler'de bebek ölümlerinin 155/1000 civarına kadar çıktığı görülmüştür (Huck, 1995). Yüksek kâr elde edebilmek için işverenlerin çalışma saatlerini arttırması, işsiz kalmak istemeyen işçileri zor ve sağlıksız koşullarda çalışma mecburiyetinde bırakmıştır. Çocukların zor koşulları yetişkinlere göre baskı yoluyla daha çabuk kabul ediyor olması çocuk işçi sayısında patlamaya yol açmıştır. Kadın işçilerin ise durumu daha karmaşık bir süreç izlemiştir. Kadınlar iş yaşamında yer alabilmek için hem erkeklerle mücadele etmek zorunda kalmış, hem daha düşük ücretlere çalıştırılmış hem de günde 13 saate yakın çalıştıktan sonra onlardan aile ve evleriyle de ilgilenmeleri beklenmiştir. Sonraki yıllarda kadınların çalışma saatlerinde düzenlemelere gidilmiş, 1844'te 8 yaşın altındaki çocuklar, 1878'de ise 10 yaşın altındaki çocukların çalıştırılması yasaklanmıştır. Britanya hükümeti kamusal eğitimin ihtiyacına fazlaca bir süre direnememiş, tüm halkın eğitilmesi gerektiği konusunda sorumluluk kabul etse de aldığı kararlar sınıf ayrımlarının kızışmasına neden olmuştur. Eğitim konusundaki sorunların çözümü için 1858-1861 yılları arasında, Okulları İnceleme Komisyonu'nu da dahil olmak üzere birkaç komisyon kurulmuştur (Gillard, 2018).

Buhar gücünün ve elektriğin üretimde değerlendirilmesi, tarımsal ürünlerin taşınması ve iletişim endüstrisinin gelişmesi insanların günlük yaşamını oldukça etkilemiştir. Taşıma ve iletişim sistemlerinin gelişmesi, nüfusun artması, kentlerde kara, su ve deniz yollarının arttırılması Britanya için yepyeni bir görünüm ve büyük bir ekonomik güç sağlamaya başlamıştır. Özellikle ulaşım koşullarının, telefon

ve telgraf gibi iletişim teknolojilerinin gelişmesi insanların büyük kentler ve çevresinde toplanmasının önünü açmış, yeni iş sahalarının doğmasına neden olmuştur. Sanayi üretiminde hacmin artması çeşitli işletmelerin sayısında artışı ve dolayısıyla bu tür yerlerde emeği karşılığında ücretli çalışan insanların sayısındaki artışı ve yeni bir toplumsal sınıfın doğmasını beraberinde getirmiştir. Bu sınıf "orta sınıf" olarak nitelenmiştir. Orta sınıfın maaşla çalışan üyelerinin kıyafet, mobilya vb. tüm ihtiyaçları piyasadaki arz-talep dengelerini değiştirerek seri üretimi yapılan ürünlere talebi arttırmıştır. Orta sınıfın farklı alanlardaki ihtiyaçlarını karşılamak için oluşturulan kurum ve kuruluşlar, onların toplumdaki görünürlüğü ve gücünü arttırarak 1800'lü yıllar boyunca Britanya'da politik bir güce dönüşmelerini sağlamıştır. Orta sınıf Kral III. George'un (1760-1820) hükümdarlığı sırasında nüfusun tüm sınıfları arasında normal davranış standartlarında belirgin bir değişiklik başlamış ve bu durum esasen git gide baskın hale gelmeye başlayan orta sınıfın davranışlarından kaynaklanmıştır (Lane, 1974). Orta sınıf en başta zengin sanayiciler, müteşebbisler, öğretmenler, bankacılar, doktorlar olmak üzere, ne eski aristokratik toprak sahiplerine ne de fabrikalarda çalışan fakir işçilere benzemeyen bir sosyal sınıf olmuştur.

Britanya'da 1802'de çıkarılan bir kanunla, çalışma saatleri günde 12 saat ile sınırlandırılmış ve gece çalışmak yasaklanmıştır. İşverenler çalışanlara eğitim, uygun kıyafetler ve konaklama sağlamaya mecbur edilmiştir. Yine aynı kanun uyarınca 20'den fazla kişiyi istihdam eden tüm tekstil fabrikalarının düzenli olarak havalandırması ve yılda iki kez temizlenmesi ön görülmüştür. Bununla birlikte sanayi devriminin yarattığı para hırsı yasal düzenlemelerin önüne geçmiştir. Hükümetin ekonomiye çok fazla müdahil olmaması prensibi ön plana çıkmaya başlamıştır. Ünlü filozof ve ekonomist Adam Smith'in "*laissez-faire/bırakınız yapsınlar*" ilkesiyle simgeleşen tam rekabet piyasası en acımasız şekliyle uygulanmıştır. Aynı yıllarda küçük çiftçilerin çoktan iflas etmiş olduğunu ve dolayısıyla endüstriyel işçi sınıfında ağır koşullarda çalışmaya başlayan işçilere dönüştüklerini ve işçi sınıfının büyüdüğünü ifade etmek gerekir. 1800'lü yıllar boyunca, emekleri sömürülen ve insanca yaşamdan mahrum kalan işçiler, kendilerini işyerinde haklarını kazanmalarına yardımcı olacak bir hareket olacağını düşündükleri işçi sendikaları ve dernekleri halinde örgütlemeye başlamıştır. Bilinçlenme arttıkça başkaldırı ve dolayısıyla toplumsal huzursuzluk artmış, bir dizi protesto ve isyanın fitili ateşlenmiştir.

Sanayi devriminin yarattığı ağır yaşam koşullarına en açık sözlü ve şiddetli hareket 1811 yılının ilk aylarında başlamıştır. Nottingham bölgesinde başlayan olaylarda işçiler, ücretleri düşüren ve hatta deneyimli çalışanları vasıfsız (ve dolayısıyla daha az ücret isteyen) işçilerle değiştiren işverenlere olan kızgınlıklarını fabrikalara girerek zarar verme şeklinde göstermeye başlamıştır. Luddizm

(Ludditler-makine kırıcılar) hareketleri olarak tanımlanan olaylar, ertesi yıl Britanya'daki önemli sanayi merkezlerine yayılmış ve Yorkshire bölgesindeki büyük bir değirmenin sahibi Horsfall'un öldürülmesi de dâhil olmak üzere insanlara yönelik şiddete dönüşmeye başlamıştır. Hükümetin Luddizm'e tepkisi hızlı ve ezici olmuş, bu kişiler hakkında bilgi getiren insanlara ödüller dağıtılmış ve 1812 yılı Şubat ayında makinelerin imha edilmesini ölüm cezası gerektiren büyük sermaye suçu olarak tanımlayan bir yasa çıkarılmıştır. Çeşitli idam cezaları (23 Luddit infaz edilmiştir) ve Avustralya'ya sürgünler sonunda bu hareket 1817 yılında kontrol altına alarak durdurulabilmiştir. İngiliz yetkililer Ludditlerin şiddetini bastırmayı başarmış olsalar da ülke çapında büyüyen hoşnutsuzluk devam etmiştir. İşçiler ilk kez siyasete ilgi duymaya başlayarak, daha iyi çalışma koşulları ve hükümette daha az yolsuzluk gibi taleplerle çeşitli toplantılar düzenlemeye başlamıştır. 16 Ağustos 1819'da Manchester'daki toplantı sert bir şekilde dağıtılıp, 11 kişinin ölümü ve 400 yaralı ile sonuçlanınca Peterloo Katliamı olarak anılmaya başlanmıştır. Esasen Ludizm hareketi vasıflı işçilerin yeni teknolojiler için ortaya koyduğu bir tepkiden ibaretti. Bugün, Luddit terimi genellikle kendi iyiliği için teknolojik ilerlemeye muhalif tavır alan kişileri ifade etmektedir (O'Rourke, Rahman ve Taylor, 2008). Ludditlerin eylemleri, işçilere fayda sağlayacak ve kabul etmeye zorlandıkları koşulları iyileştirecek siyasi eylemlere ihtiyaç olduğunu göstermiştir. 1820'lerden itibaren işçilerin gelirleri artmaya başlamıştır. 1825'te ise sendikalar ve sendikal faaliyetler yasalaşmıştır. 1830'a gelindiğinde, Britanya'daki 250.000 değirmen işçisinin çoğu hala 18 yaşın altındaydı. Çocuk işçilerin koşullarını düzeltmek için bir dizi yasal düzenleme ve önlem 1880'li yıllara değin adım adım uygulanmıştır.

Sanayi Devriminin Britanya'da ve Dünya'da Yansımaları

Avrupa'nın sanayileşmesi, toplumlar üzerinde kalıcı izlere neden olmuştur. Toplumsal sınıflar değişmiş, servet artmış, ulusal kimlikler farklı karakterler kazanmaya başlamış, bir dizi sosyal, ekonomik ve politik değişimler gündeme gelmiştir. Daha önce sadece insan gücü ile yapılan çalışmaların yerini verimli makineler almıştır. Yeni kaynakların kullanımı teşvik edilmiş, yeni üretim yöntemleri tasarlanmış, daha fazla araç kullanıma girmiştir. Mekanize fabrikalar kurulmuş buralarda yeni makineler icat edilmiş, nakliye ve iletişim sistemi gelişmiş, ticaret ve tekstil endüstrileri büyük bir atılım göstermiş ve genel olarak toplumda yaşam kalitesi yükselmiştir. Tarımda mahsul başarı oranı yükselmiş, yeterli beslenme oranları artmıştır. 1750'de İngiltere ve Galler nüfusu yaklaşık 5.5 milyon kişiyken, 1900'e gelindiğinde bu rakam 32.5 milyon civarında gerçekleşmiştir. 1801'de Avrupa nüfusunun sadece yüzde 17'si şehirlerde yaşıyorken, 1891'de bu oran yüzde 54'e çıkmıştır. Sanayi devrimi tüm Avrupa'daki nüfus artışının en önemli sebebi ol-

muştur. Bununla birlikte 1846 ile 1932 yılları arasında 50 milyondan fazla göçmen Avrupa'dan; Amerika Birleşik Devletleri, Kanada, Latin Amerika ve Okyanusya'ya yerleşmek için ayrılmıştır (Van de Kaa, 2002).

Sanayi devrimi sonrası gerçekleşen çarpık kentleşme ve gecekondulaşma sonraki yıllarda kent planlaması alanındaki reformlar sayesinde iyileşme göstermiştir. Örneğin ortak bir tuvaleti kullanan konutlar için temiz su, özel tuvalet, merkezi ısıtma ve gelişmiş kanalizasyon sistemleri sağlanmaya başlanmıştır. Spor ve eğlence için planlı, düzenli açık alanlar oluşturulmuştur. Sokak aydınlatmasında elektrik kullanılması geceleri şehirlerin atmosferini değiştirmeye yardımcı olmuş, kasvetli, tehlikeli sokaklar azalmıştır. Bu durum genelde gece düzenlenen tiyatro gösterileri ve müzikaller gibi boş zaman aktivitelerine katılma konusunda insanları teşvik etmiştir. Gazeteler, dergiler, kitlesel eğlence kültürü ve eğlence amaçlı seyahatler büyük gelişme göstermiştir. Şehirlerde banliyöler gelişmeye başlamış ve yeni toplu taşıma sistemleri işçilerin çalıştıkları fabrikalardan daha uzakta ve sakin yerlerde yaşamalarını sağlamıştır. Önce atlı tramvaylar, daha sonra kablolu tramvaylar veya elektrikli tramvay sistemleri getirilmiştir. Londra'nın yeraltı demiryolu ağının 1863'te açılmasıyla birlikte daha fazla insan toplu taşıma araçlarını kullanmaya teşvik edilmiştir. Nüfus arttıkça, taşıma kapasitesi de artmış ve büyüyen yeni merkezlere hizmet vermek için yeni hatlar geliştirilmiştir.

19. yüzyıl boyunca Avrupa genelinde hızlı sanayileşme, üretilen mallarda büyük artışa ve hammadde talebine yol açmıştır. Bu talep, artan milliyetçi gururla birleştiğinde, ülkeleri yurtdışında mal üretmek ve ticaret yapmak için koloniler aramaya yönlendirmiştir. Avrupa sömürge güçleri için ana genişleme Afrika'da gerçekleşmiştir. Sanayileşen ülkelerde çevre kirliliği, silahlanma yarışı, hammadde ve pazar arayışı mücadeleleri, uluslararası rekabet-iş birliği, işçi hakları vb. birçok konu da gündeme gelmeye başlamıştır. Militarizm ve emperyalizmin yükselişi sonrası gerçekleşen I. Dünya Savaşı'nın en önemli ekonomik nedenleri arasında sanayi devriminin farklı ülkeler arasında yarattığı hammadde ve pazar arayışı konusu gösterilmektedir. Sanayi devriminin en önemli siyasi sonuçlarından biri ise, devrim hareketlerine ayak uyduramayan ya da sınırlı olarak ve geç sanayileşme atılımları yapan devletlerin yıkılması ya da sanayileşmiş devletler tarafından açık pazar haline getirilerek sömürülmesi olmuştur. Örneğin 1914'e kadar Liberya ve Habeşistan hariç bütün Afrika kıtası Avrupa ülkeleri tarafından kontrol edilmiştir. İngiltere de bu genişleme döneminde Hindistan ve Hong Kong'un kontrolünü ele geçirmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında, İngiltere dünyadaki her kıtaya yayılmış bir imparatorluk haline gelmiştir. İngiliz sömürgesine yardım eden, ancak ülkelerin çoğunun iflas etmesine neden olan bu kolonilerden çok miktarda doğal kaynak çıkarılmıştır. Birinci Dünya Savaşı sonunda Avrupa'nın tam anlamıyla harap olduğu görülmüştür. Savaşa katılan ülkelerin yetişkin erkek nüfusu-

nun %25'i ölmüş, yaralanmış, esir düşmüş ya da kaybolmuştur. Savaşın bedeli, milyonlarca ölü ve yaralıya ek olarak büyük yıkım ve siyasi istikrarsızlık olarak kendini göstermiştir (Bouchat ve diğ., 2017).

Sanayi devrimi dünyadaki iletişim ve ulaşım sistemlerini geliştirdikçe, farklı ekonomiler birbirine bağımlı olmaya başlamıştır. Malların farklı yerlere kolayca ulaştırılabilmesi ithalat ve ihracatı güçlendirmiştir. Ekonomik faaliyetler arttıkça ve ekonomilerin birbirine bağımlılığı katlanarak büyüdükçe, mallara olan talep ve arz hızla arttırmıştır. Bu, fabrika sistemleri de dâhil olmak üzere yeni icat edilen makine ve teknolojinin yaygın olarak kullanılmasına yol açmıştır. Kırsal alanlardan kaynakların daha kolay ulaşılabileceği ve üretim birimlerinin verimli bir şekilde inşa edilebileceği kentsel merkezlere daha fazla insan kaymaya başlamıştır. Talep edilen mal miktarı büyük ölçüde arttıkça daha fazla işçi çalıştırılmaya başlanmış, daha fazla sermaye yatırımı yapılmış ve daha fazla kâr elde edilmiştir. Britanya patent sisteminin sağlam temeller üzerine kurarak yeni keşif ve icatları desteklemiştir (MacLeod ve Nuvolari, 2006). Toplumun daha zengin kesimi tarafından büyük yatırımların sayısı arttırılmış ve işçiler yoğun bir şekilde işe alınmıştır. Bütün bunlar devrimden sonra ekonomide yeni bir sınıf yapılanmasına yol açmıştır. Bunlar; zengin ve endüstriyel aileleri içeren üst sınıf, doktorlar ve avukatlar gibi işadamları ve profesyonelleri içeren orta sınıf, öğretmenler ve mağaza sahipleri gibi insanlardan oluşan alt orta sınıf ve en az kazanan köylüler ve fabrika işçilerinden oluşan alt sınıftır.

Büyük Britanya'daki endüstriyel gelişmelerden etkilenen ilk ülkelerden biri güçlü bir tekstil ticareti, zengin kömür rezervleri ve birçok potansiyel yatırımcıya sahip olması konusunda Britanya ile benzerlikleri olan Belçika olmuştur. Özellikle Avrupa'nın geri kalanına demir ihraç ettiği için Belçika'nın sanayi devrimleri hızla gelişmiştir. Ekonomisi tarıma dayanan Fransa'da, Normandiya gibi kıyı yerleşimlerindeki tekstil endüstrilerindeki gelişmeler dışında sanayi devriminin etkileri 1800'lü yıllara değin belirgin bir şekilde görülememiştir. Böyle olunca, kent nüfusunun artması ve şehirlerin büyümesi de yavaş gerçekleşmiştir. Fransa'da sanayi devrimi süresince işçilerin yaşadıkları evleri yavaş yavaş satın almalarına izin verilmiştir. İşçi şehirlerinde okullar, hastaneler, kiliseler ve hamamlar oluşturularak sosyal donatılara sahip yerlerde yaşayan, mutlu işçilerin daha iyi çalışacağı fikri benimsenmiştir. Bununla birlikte Fransa'daki girişimciler işçileri tek bir çatı altında toplama ve bir iş bölümü uygulama konusunda problemler yaşamış, işçilerin fabrika işinin disiplinine ve hiyerarşisine uyum sağlaması konusunda bir müddet çaba göstermek zorunda kalmıştır (Juhász, Squicciarini, ve Voigtländer, 2020). Almanya ise zengin kömür ve demir rezervlerini akılcı bir biçimde kullanmayı başararak siyasi birliğini sağladığı 1870'ten itibaren Britanya'yı gölgeleyecek derecede büyük bir üretim gücüne kavuşmuştur. Almanya'nın büyük başarısı önemli

ölçüde demiryollarının geliştirilmesine verdiği önemden kaynaklanmıştır. İsviçre, coğrafî konumundan ve malî gücünden yararlanarak benzer bir gelişme göstermiş ve teknolojik bilgi birikimi ve üstünlüğe sahip olduğu az sayıdaki alanda ileri bir uzmanlaşma göstererek kendisine Doğu ve Amerikan pazarlarını bir hedef olarak koymuştur. Tüm Avrupa'da işçilerin koşullarını iyileştirmek ve çocukları zorunlu eğitime tabii tutmak için adımlar atılmaya başlanmıştır. Bu noktada Britanya sanayileşme konusunda kendisini taklit eden ülkeler için örnek olsa da örgün eğitim için iyi bir örnek olmamıştır. Bunun çocuk işçiliği ve kültürel kodlar başta olmak üzere pek çok nedeni olabilir. Eğitim sanayi devrimine yol açan güç değil, sanayi devriminden sonraki dönemlerde ortaya çıkan nitelikli eleman ihtiyacının karşılanması için geliştirilen bir alan olmuştur. Bunu Britanya'yı örnek alan ülkelerde de görmek mümkündür. Örneğin 19. yüzyıl boyunca sanayileşme atılımlarının takipçisi olan Prusya'da, öğrencilerin ilk ve orta okullara kaydedilme oranları 1816'da %58'den, 1849'da %80'e yükselmiştir (Becker, Hornung ve Woessmann, 2011).

Asya'da sanayileşen ilk ülke, 1850'lerde Meiji Restorasyonunu gerçekleştiren Japon İmparatorluğu olmuştur. Kendi iç çekişmeleri bir yana bırakılacak olursa, Batılı fikir ve buluşları hızla benimseyen Japonya, Batı'yı emperyalist anlamda da taklit ederek Çin ve Kore olmak üzere çevresindeki ülkelere karşı saldırgan politikalar izleyen bir ülke olmuştur. Bu dönüşüm, Batılı güçlerin ezici askeri ve endüstriyel tehdidine yanıt olarak gelmiş ve Japonya'ya politik, sosyal ve ekonomik kurumlarını sanayileşme lehine yeniden yapılandırma fırsatı sağlamıştır (Kobayashi, 1980). Asya'daki bir diğer güç olan Rusya ile Batı Avrupa ülkeleri arasında, on sekizinci yüzyılın ortalarından yirminci yüzyılın ikinci çeyreğine kadar olan ekonomik kalkınmadaki temel fark, Rusya'nın endüstriyel gelişiminin çok daha yavaş, nüfusunun artmasının ise çok daha hızlı olmasıydı. Rusya, yirminci yüzyılın başında, tarımsal aşırı nüfusun yaklaşık 20 milyona ulaştığı bir tahıl ambarıydı. Rusya'nın asıl sanayi atılımları 1850 sonrasında gerçekleşti ve bu dönemde Rusya'nın özellikle Balkanlarda izlediği siyaset ve Avrupalı güçler arasında yer alıyor oluşu gücünü tescilledi (Baykov, 1954).

1900'e gelindiğinde ABD, sanayileşen tüm büyük güçleri gölgede bırakacak bir üretim gücüne sahip olmuştur. Bu başarısında doğal kaynaklar bakımından zengin topraklara sahip olmasının önemli bir payı vardır. Dikiş makinesi, biçerdöver, vapur, klavyeli daktilo, telgraf, telefon, radyo, fonograf, ampul, sinema kamerası, elektrikli dinamo, elektrikli demiryolları, elektrikli asansör, uçak, su altı füzesi, tanklar ve zırhlı savaş araçları gibi icatların geliştirilmesi konusunda ABD ön plana geçmiştir. Tüm bunların sonucu olarak ABD yoğun göç dalgalarına maruz kalmaya başlamıştır (Mohajan, 2019b). Zengin altın kaynaklarıyla öne çıkan Avustralya ise, Britanya'nın önemli kolonilerinden biri olarak 20. yüzyılın başına

gelindiğinde acemice de olsa büyük ölçüde sanayileşmiş, ulaşım ağları ve limanları geliştirilmiş bir memleket görünümüne kavuşmuştur.

1800'lü yıllar boyunca, yaşam koşulları kötüleştikçe, çalışanların hayal kırıklığı artmıştır. Sanayi Devrimi ilerledikçe, fabrika sahipleri büyük bir servet biriktirirken, işçi sınıfının koşullarında iyileşme olmamıştır. Sosyalizm 1800'lerde Sanayi Devrimi'ne tepki olarak büyümeye başlamıştır. Eşitlikçi doğası, daha fazla devlet etkisi, eşit haklar ve insanlık dışılığa bir son verme konusundaki görüşler, bireyciliğin ve "laissez-faire" siyasetinin tam karşısında durmaya başlamıştır. Sanayiciler mevcut durumda herhangi bir değişiklik istemeseler de, hem işçiler hem de aydınlar toplumun tamamen yeniden yapılandırılmasını talep etmişlerdir. St-Simon, Charles Fourier ve Robert Owen gibi isimler sosyalizmin ilk temsilcileri olarak 1800'lü yılların başında görüşlerini dile getirmeye başlamıştır. Marx, bir bireyin yaşamının tüm yönlerinin, bireyin üretim araçlarıyla sınıflar arasındaki ilişkisiyle belirlendiğine olan inancını ana hatlarıyla ortaya koymuştur. O'na göre sermaye, işçilerin emeğini daha verimli hale getirirken daha soyut hale getirmekte ve bu nedenle işçiler, kendi özelliklerinden ve duygularından daha çok uzaklaşmaktadır. Bu durum ruhsal yozlaşmaya ve maddi çıkarların ön plana geçmesine neden olmaktadır. Marx'ın fikirleri günümüz dünyasını şekillendiren önemli hareketlerin doğmasına neden olmuştur (Shuguang, 2007). 1848'de Marx ve Engels'in Komünist Manifesto'yu yayımlamaları önemli bir dönüm noktasını oluşturmuştur. Marx'ın ekonomi, devlet ve tarih üzerine görüşleri, Marksizm olarak nitelenerek, önemli yansımalara sebep olmuş ve geniş kitlelerce benimsenmiştir. Örneğin Rusya'da Marksizm, resmi hükümet politikası ve fiilen bir devlet dini haline getirilmiştir (Daniels, 2008).

İngiltere 1750'lerde başlayan sanayi devrimi, dünyadaki her uygarlık düzeyinde köklü değişikliklere yol açmıştır. Ağır sanayinin büyümesi, mimarların ve mühendislerin şimdiye kadar işlev, boyut ve formda hayal edilmemiş yapıları tasarladıkları dökme demir, çelik ve cam gibi yeni yapı malzemelerinin kullanımını beraberinde getirmiştir. Farklı üsluplardan yararlanılarak inşa edilmiş yeni yapılarla (Protestan kiliseleri için Gotik, Roma Katolik kiliseleri için barok, bankalar için erken Yunan, kütüphaneler için erken Rönesans ve mezarlıklar için Mısır), çarpık kentleşen büyük merkezler arasında büyük bir uyumsuzluk doğmuştur. Bu dönemin önemli mimari eserleri arasında, Sir Joseph Paxton'ın Londra'daki Kristal Sarayı (1850-1851; yeniden inşa edildi 1852-1854), metal kullanımında önemli bir örnek olan Paris'teki Alexandre-Gustave Eiffel'in büyük kulesi (1887-1889) ve Henry Hobson Richardson'ın Boston'da inşa ettiği görkemli Trinity Kilisesi (1872-1877) önde gelmektedir. Sanayi devriminin gücü ve görkemini yansıtan bu tür eserler, kentlerin siluetini etkilediği için kimi sanatçı ve mimarlarca ağır eleştiriler almıştır (Sreekanth, 2011).

Britanya'nın sanayileşme döneminde, her biri zamanın duygularına ve ondan önce gelen harekete bir tepki olan birçok sanatsal hareket de ortaya çıkmıştır. Sanatsal akımlarda sanayi devriminin etkisiyle bireycilik, özgürlük ve duygusallık öne çıkmaya başlamıştır. 1750-1820 yılları arasında sanayi devriminin yarattığı değişim ve dönüşüme tepki olarak Eski Yunan ve Roma klasik sanatının tarzı ve estetik ilkelerinin taklit edilmesi veya kullanılması anlamına gelen Neo Klasisizm ortaya çıkmıştır. 1800-1850 yılları arasında insanoğlunun en temel duygularına yönelen, genel olarak son derece yaratıcı ve öznel bir yaklaşımla, duygusal yoğunluk ve rüyayla karakterize edilen Romantizm akımı öne geçmiştir. Sanayi devriminin sosyal yaşamın kimi yönlerini en radikal biçimde değiştirdiği 1845-1900 yılları arasında Gerçekçilik akımının doğduğu görülmektedir. Bu akımın önemli temsilcileri arasında Gustave Flaubert, Guy de Maupassant, Anton Chekhov, George Eliot, Mark Twain, Henry James gibi isimler yer almaktadır. 19. yüzyılın sonlarına doğru, doğayı doğrudan gözlemleyerek ışığın anlık etkilerinin yansıtılmaya çalışıldığı İzlenimcilik akımı doğmuştur. Bu akımın önemli temsilcileri arasında Edgar Degas, Claude Monet, Berthe Morisot, Camille Pissaro, Pierre Auguste Renoir gibi isimler yer almaktadır (Süzen, 2018).

Sanayi devriminin sona erdiği bir tarihi kesin olarak tanımlamak pek mümkün görünmemektedir. Sanayi devrimleri sonlanmamış, teknolojik devrimleri tetikleyerek farklı alanlardaki uzun ve kısa vade etkileriyle günümüz dünyasını şekillendirmeye devam etmiştir. Sanayi devrimi uzun vadede nüfus artışı ve küresel işsizlik trendinin en önemli sebebi olarak görülmüştür. 1801'de dünya nüfusu yaklaşık 1 milyar civarındayken, 2027 yılına kadar bu sayının 8 milyarı aşacağı tahmin edilmektedir. Bu artış karşısında gezegenimizin sınırlı doğal kaynaklarının ne ölçüde yeteceği tartışma konusudur. Sanayi devrimi, daha yüksek yaşam standartları, eğitim, daha iyi gıda ve tıbbi tedavi şansını dünyanın sanayileşmemiş diğer bölgeleri için sunmamıştır. Sömüren ve sömürülen ilişkisi en acımasız şekliyle sürmeye devam etmiştir. 1970'lerden itibaren bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler, 3 boyutlu yazıcının kullanılması, endüstriyel Ar-Ge çalışmalarının geliştirilmesi, İnternetin kullanımı, üretimde otomasyonun güçlendirilmesi vb. gelişmeler Üçüncü Sanayi Devrimi olarak nitelenmiştir. (Mowery, 2009; Liu ve Grusky, 2013). Günümüzde ise Dünya, dijital teknolojinin, fiziksel teknolojinin ve biyolojik teknolojinin sırasıyla kendi alanlarında eşi benzeri görülmemiş bir gelişme kaydettiği ve aynı zamanda uygulamalarının büyük ölçüde birleştiği yeni bir gelişme dönemine doğru ilerlemektedir. Bunlar, popüler bir kavram olan Dördüncü Sanayi Devrimi'nin (Endüstri 4.0) üç ana teknolojik itici gücü olarak değerlendirilmektedir (Li, Hou ve Wu, 2017).

Yararlanılan Kaynaklar

Akalın, K. (2010). Reform Sürecindeki İngiltere'de Rasyonel Bilimin Yükselişi. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1*(28), 217-238.

Alizon, F., Shooter, S. B., & Simpson, T. W. (2009). Henry Ford and the Model T: lessons for product platforming and mass customization. *Design Studies, 30*(5), 588-605.

Allen, R. C. (1999). Tracking the agricultural revolution in England. *Economic history review*, 209-235.

Atkeson, A., & Kehoe, P. J. (2001). The transition to a new economy after the second industrial revolution (No. w8676). National Bureau of Economic Research.

Bailey, R. (1994). The other side of slavery: Black labor, cotton, and textile industrialization in Great Britain and the United States. *Agricultural History, 68*(2), 35-50.

Baykov, A. (1954). The economic development of Russia. *The Economic History Review, 7*(2), 137-149.

Bogart, D. (2005). Turnpike trusts and the transportation revolution in 18th century England. *Explorations in Economic History, 42*(4), 479-508.

Bogart, D., & Richardson, G. (2007, June). Law and economic development in England: New evidence from Acts of Parliament, 1600-1815. *In Journal of Economic History. 67*(2). 524-524.

Bouchat, P., Licata, L., Rosoux, V., Allesch, C., Ammerer, H., Bovina, I., ... & Csertő, I. (2017). A century of victimhood: Antecedents and current impacts of perceived suffering in World War I across Europe. *European Journal of Social Psychology, 47*(2), 195-208.

Clark, Gregory. (2002). The Agricultural Revolution and the Industrial Revolution: England, 1500-1912.

Daniels, R. V. (2008). The rise and fall of communism in Russia. Yale University Press.

Davis, S.J. (1997). The agricultural revolution in England: some zoo-archaeological evidence.

Fleischman, R. K., & Parker, L. D. (1992). The cost-accounting environment in the British Industrial Revolution iron industry. *Accounting, Business & Financial History, 2*(2), 141-160.

Gillard, D. (2018). Education in England: A history. Retrieved on 12th September 2020 from educationengland.org.uk.

Greasley, D., & Oxley, L. (2000). British industrialization, 1815–1860: A disaggregate time-series perspective. *Explorations in Economic History, 37*(1), 98-119.

Harrington, R. (2007). The railway accident: trains, trauma and technological crisis in nineteenth century Britain (No. id: 1181). https://ideas.repec.org/p/ess/wpaper/id1181.html

Huck, P. (1995). Infant mortality and living standards of English workers during the industrial revolution. *The Journal of Economic History, 55*(3), 528-550.

Humphries, J. (2013). Childhood and child labour in the British industrial revolution 1. *The Economic History Review, 66(*2), 395-418.

Jones, S. R. H. (1992). The emergence of the factory system in 18th century England: Did transportation improvements really matter? *Journal of Economic Behavior & Organization. 19*(3). 389-394.

Juhász, R., Squicciarini, M. P., & Voigtländer, N. (2020). Technology Adoption and Productivity Growth: Evidence from Industrialization in France (No. w27503). National Bureau of Economic Research.

Kobayashi, T. (1980). The university and the technical revolution in Japan: A model for developing countries?. *Higher Education, 9*(6), 681-692.

Lane, R. (1974). Crime and the industrial revolution: British and American views. *Journal of Social History, 7(*3), 287-303.

Li, G., Hou, Y. & Wu, A. (2017). Fourth Industrial Revolution: technological drivers, impacts and coping methods. Chin. Geogr. Sci. 27, 626–637. https://doi.org/10.1007/s11769-017-0890-x.

Liu, Y., & Grusky, D. B. (2013). The payoff to skill in the third industrial revolution. American Journal of Sociology, 118(5), 1330-1374.

MacLeod, C., & Nuvolari, A. (2006). Inventive activities, patents and early industrialization. A synthesis of research issues. DRUID wp, (06-28). http://citeseerx.ist.psu.edu/

Moeachren, J. (2011), Hargreaves and the spinning jenny. General Science Quarterly, 8: 365-368. doi:10.1002/sce.3730080107. Retrieved from: https://onlinelibrary.wiley.com/. First published: 1923.

Mohajan, H. (2019a). The First Industrial Revolution: Creation of a New Global Human Era. J. Soc. Sci. Humanit. 2019, 5, 377–387.

Mohajan, H. (2019b). The second industrial revolution has brought modern social and economic developments. *Journal of Social Sciences and Humanities, 6*(1), 1-14.

Mokyr, J. (1998). The British Industrial Revolution: An Economic Perspective. Routledge; 2nd Edition.

Mowery, D. C. (2009). Plus ca change: Industrial R&D in the "third industrial revolution". Industrial and corporate change, 18(1), 1-50.

O'Rourke, K. H., Rahman, A. S., & Taylor, A. M. (2008). Luddites and the Demographic Transition (No. w14484). National Bureau of Economic Research.

Shuguang, Z. H. A. N. G. (2007). Historicity and the modern situation of human existence: A reinterpretation of the views of Karl Marx. *Frontiers of Philosophy in China, 2*(1), 70-83.

Sreekanth, P. S. (2011). Impact of Industrial revolution on architecture. The Archi Blog. Retriewed from: https://thearchiblog.wordpress.com/

Süzen, H. Modern batı sanat akımlarının güncel sanata katkıları. *Uluslararası Beşeri ve Sosyal Bilimler İnceleme Dergisi, 2*(1), 20-30.

Van de Kaa, D. J. (2002). The idea of a second demographic transition in industrialized countries. *Birth, 35*(2002). 45.

Williams, J. C. (2008). The American industrial revolution. *A companion to American technology*, 31-51.

FRANSIZ DEVRİMİ*

Fransız Devrimi veya Fransız İhtilali (1789-1799), Fransa'daki mutlak monarşinin devrilip, yerine cumhuriyetin kurulması ve Roma Katolik Kilisesi'nin ciddi reformlara gitmeye zorlanmasıdır. Avrupa ve Batı dünyası tarihinde bir dönüm noktasıdır.

Devrim Öncesi Fransa Kuzey Amerika'daki tüm kolonilerini 1763 tarihinde, Yedi Yıl Savaşları sonunda imzalanan Paris Antlaşması ile İngiltere'ye kaptırmıştı. İngiltere, Yedi Yıl Savaşları'nın mali yükünü, yeni vergilerle kolonilerden çıkartmaya kalkışınca; bu durum Kuzey Amerika kolonilerinde huzursuzluk yaratmıştı. 1774 yılında On Üç Koloni'nin başlattığı Amerikan Bağımsızlık Savaşı 1776 yılında bağımsızlık ilanıyla sürmüştü. Fransa ise bu çatışmalara büyük boyutlarda mali destek vererek dolaylı olarak katılmıştır.Bu savaş harcamaları ve giderek artan saray masrafları dolayısıyla Fransız monarşisi de mali yönden tükenmişti. 1789 yılında 16. Louis, soyluları toplayıp toprak mülkiyeti üzerinden vergi alınmasını istediğinde; soylular, parlamentonun toplanmasını istediler. 1614 yılından beri toplanmamış olan parlamento, soylular, din adamları ve halktan seçilen üç kamaradan oluşuyordu. Parlamentonun toplanması, toplumsal yapıdaki çelişkilerin de ortaya çıkmasına neden oldu. Bir yanda soyluların ve din adamlarının ayrıcalıklı durumu diğer yanda da burjuvazi ve halktan temsilcilerin arasında parlamentoda ciddi sorunlar ortaya çıktı.18. yüzyılın başlarından beri Fransa dış ticaretinin kat kat artması, varlıklı bir burjuvazi oluşturmuştu. Bu sınıflar, artık sahip oldukları ekonomik güce karşılık gelecek bir politik güç istiyorlardı. Feodal yapının ve monarşinin kaçınılmaz sonucu olan sosyo-ekonomik sınırlamaların kaldırılmasından yanaydılar. Parlamentonun toplanmasıyla orta sınıftan halk, özellikle varlıklı sınıflar, monarşiye karşı savaş açtılar. Bir anayasayla monarşinin yetkilerinin sınırlandırılmasını, iç gümrük duvarlarının kaldırılarak iç ticaretin serbestleştirilmesi, vergilerin yeniden düzenlenmesi ve yönetimde daha fazla hak elde etme talebinde bulundular. Kuşkusuz bu talepleri 16. Louis kabul etmedi. Orta sınıf, peşine diğer halktan unsurları da katarak 14 Temmuz 1789 günü Bastille hapishanesine saldırdı. Hapishane ele geçirilip mahkûmlar salındı. Fransız Devrimi 1789-1815 yılları arasında beş farklı dönem yaşayarak devam etti (Craig vd, 1990).

Meşrutiyet Devri (1789-1792). Bu genel ayaklanmanın ardından 1791 yılında bir kurucu meclis toplandı ve bir İnsan ve Yurtdaş Hakları Bildirisi yayınladı. Ardından da ulusal egemenliğe dayanan bir anayasa hazırlayarak monarşinin yetkilerini sınırlandırdı. Bu anayasa, halk tarafından seçilecek bir parlamentonun yasama ve yürütme yetkilerini kralla paylaşmasını öngörmekteydi.Kanunları

---

* Bu bölüm Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. İsmail Güven tarafından hazırlanmıştır.

hazırlamak, bütçeyi tasdik etmek ve hükümetin icraatını kontrol etmek görevleri meclise verildi. Ayrıca "İnsan Hukuku Beyannamesinin esasları uygulamaya konuldu. "İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi"nin uygulamaya konulması ve bir halk meclisinin yürütme erkini ele alması, Fransa'da feodal kurumları yıktı. Zaten halk yığınlarındaki soylulara karşı gelişen öfke, pek çok soylunun topraklarını bırakarak diğer Avrupa ülkelerine kaçmalarına yol açtı. Fransa'daki tüm bu gelişmeler, tüm Avrupa açısından çok önemli sonuçlar doğuracak, sadece gelecek yılların değil, yüzyılların da içsel dinamiklerini kökten değiştirecekti. Avrupa'da herkes, feodal sınırlamalardan kurtulan bir Fransa ekonomisinin büyük bir gelişme göstereceğini, bunu ise Fransa'yı, uluslararası ticaret alanında rekabet edilmesi çok zor bir güç haline getireceğini öngörebiliyordu. Üstelik böylesi bir ekonomik büyümenin, eskisinden çok daha güçlü bir Fransız askeri gücünü besleyebilecek durumda olması, kuvvetle muhtemeldi. Öte yandan Fransa'da ortaya çıkan, insan haklarından, eşitlikten ve özgürlükten yana bu düşünce hareketinin tüm Avrupa'ya yayılması, mevcut monarşilerin geleceğini tehdit etmesi de, kaçınılmazdı. Başlarda burjuvazi, kralı ve liberal görüşlü soyluları safına çekerek Fransa'nın toplumsal ve ekonomik yapısında, her üç tarafın da çıkarlarına olan düzenlemeleri yapmak hesabındaydı. Ama böylesi müttefikler bulamadı karşısında. 16. Louis, yetkilerinin sınırlanmasına razı olmamakta direndi. Ayrıca o tarihlerde Fransa'da liberal aristokratlar yoktu, hepsi tutucuydu ve eski düzenin geri gelmesini istiyorlardı. Bu durumda hem kral hem de soylular, Habsburg hanedanından imparator II. Leopold'e güveniyorlardı. II. Leopold, 1791 yılında, diğer Avrupa devletlerince de desteklenecek olursa, Fransa Devrimine karşı askeri güç kullanılabileceğini duyurdu. II. Leopold, aynı zamanda Fransa kraliçesi Mari Antoniette'nin kardeşiydi. Kralın mutlakıyet idaresini yeniden kurmak için içerde isyan çıkartması, dışarıda ise Fransa'nın düşmanlarıyla işbirliğine gitmesi sonucu, 1792'de cumhuriyet ilan edildi.

Cumhuriyet Devri (1792-1795) Cumhuriyet yönetimi milli birliği sağladı ve dış tehdidi etkisiz hale getirdi. 1793'te dış güçlerle ittifak yaptığı için kral idam edildi.1793-1794 yılları arasında kalan bu döneme Terör Devri (Reign of Terrör) de denmektedir. Cumhuriyet esaslarına göre yeni bir anayasa hazırlandı. Fakat yasanın gerekleri yeterince ve ağırlaşan şartlar sebebiyle tatbik edilemedi. Zamanla ekonomik durumları normale dönen ve mali açıdan güçlenen halk temsilcileri, parlamentoda çoğunluk sağladılar ve ağır tedbirlerin kaldırılmasını istediler. Böylece 1795'te muhafazakâr "Direktuvar" idaresi kuruldu (Sander,1989).

Fransız Devriminin Etkileri ve Sonuçları

Fransız Devrimi, ulusal bilinçlenmenin ve yönetim karşıtı tepkilerin nasıl ortaya konulabileceğinin en başarılı ve kanlı örneklerinden biridir. Bu yönüyle, kendinden sonraki devrimlere de esin kaynağı olmuştur ve hâlâ olmaktadır. Fransız Devrimi, Yeni Çağı bitiren, Yakın Çağı başlatan olay olarak kabul edilir. Çünkü bu devrim sonucunda tüm dünyada milliyetçilik kavramı önem kazanmaya başladı. Ezilen halklar haklarını aramayı öğrendiler. Halklar, yönetimden korkmamaları gerektiğini, yönetimlerin güçlerini halklarından aldığını fark ettiler. Bu durum Fransa'da monarşik rejimin yıkılıp, yerine cumhuriyetin kurulmasına neden oldu. Halk, yönetim üzerindeki gücünü fark etti. Roma Katolik Kilisesini de ciddi reformlar yapmak zorunda bıraktı. Milliyetçik akımının yayılması, gücünü emperyalist rejimden alan imparatorlukların aleyhine oldu; imparatorluk çatısı altındaki farklı milletlere mensup halklar ayaklanmaya başladılar. Bu durum, imparatorlukları bölmeye çalışan kesimlerin de işine geldi, isyan eden halkları provoke ettiler. Bunun sonucunda da imparatorluklar zayıflamaya ve parçalanmaya başladılar. Fransız devrimi, sonuçları ve ideolojisiyle, Yakın Çağ dünya savaşlarına -I. Dünya Savaşı ve II. Dünya Savaşı- yön verdi ve bugünün dünyasının oluşmasında da son derece etkili oldu (Armaoğlu, 1990).

Fransa İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi

Ana madde. İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi

28 Ağustos 1789'da Fransız Devriminden sonra, Fransız Ulusal Meclisi tarafından, Fransa İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi kabul ve beyan olundu.Bildirge; insanların eşit doğduğunu ve eşit yaşamaları gerektiğini, insanların zulme karşı direnme hakkı olduğunu, her türlü egemenliğin esasının millete dayalı olduğunu ve mutlak egemenliğin bir kişi ya da grubun elinde bulunamayacağını, devleti idare edenlerin esas olarak millete karşı sorumlu olduğunu, hiç kimsenin dini ve sosyal inançları yüzünden kınanamayacağını ortaya koyuyordu (Kapani, 1985).

Kaynakça

Armaoğlu, F. (1990) *Siyasi Tarih* Ankara İşbankası Yayınları

Barrcaclough, G.(1989) *The times. Concise Atlas of World History*. Hammond. New-Jersey.

Craig, A.M., Graham, A. W., Kagan, D., Ozment, S. Ve Turner, F. *The heritage of world civilizations 2nd ed.* Mcmillian Publishing Company.New York.

Gelişim / Milliyet Hachhette Büyük Ansiklopedisi: Sanayi Devrimleri, Doğan Yayıncılık, İstanbul. 1999

Kapani, M. (1985). *Kamu Hürriyetleri*. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi yayınları

McNeil, H. W. (1985). Dünya Tarihi

Sander, O. (1989). Siyasi Tarih. (İlkçağlardan 1918'e Kadar). Ankara

(www.tr.wikipedia.org. Sanayi devrimi, Fransız Devrimi maddesi 12.12.2006)

10. BÖLÜM

AMERİKA UYGARLIKLARI VE ABD TARİHİ*

İlk Amerikalıların, büyük buzul çağının sonlarına doğru, Asya ile Alaska arasında oluşan koridordan vahşi hayvan sürülerini takip ederek Amerika'ya geçen avcı topluluklar olduğu düşünülmektedir. Onların Güney Amerika'nın güney ucuna M.Ö. 12.000 ile 7000 yılları arasında ulaşmış olduğu ve bir yandan da Kuzey Amerika boyunca doğu ve batıya doğru yayıldıkları tespit edilmiştir. Orta ve Güney Amerika'da tarımın başlamasıyla ilk uygarlıklarını kurmaya başlayan bu topluluklar; günümüz Amerika Birleşik Devletleri'nin verimli ovalarından, Orta Amerika'nın nemli tropikal ormanlarına kadar dolaştıkları her yerde, yaşadıkları çeşitli ortamlara uyum sağlamış ve benzersiz yaşam biçimleri oluşturmuşlardır. Yarattıkları karmaşık toplumlar, 15 ve 16. yüzyıllarda Avrupalıların Amerika'yı keşfetmesi ve fethetmesi sürecine kadar ayakta kalmıştır. Amerika'nın Avrupalılarca keşfi ve fethedilmesi; İspanya, Portekiz, İngiltere, Fransa ve Hollanda gibi güçlerin öncülüğünde, Kuzey ve Güney Amerika'yı Avrupai normlar ve kolonizasyon çerçevesinde baştanbaşa değiştirmek şeklinde kendini göstermiştir. Sonraki yıllarda gerçekleşen köle ticareti nedeniyle Amerika artık Avrupalılardan sonra Afrikalılara da ev sahipliği yapan bir kıta haline gelmiştir. Atlantik'te sadece köleler değil toplum yaşamına ait tüm kültür ögeleri de taşınmış, böylelikle dünyanın doğu ve batı yarım küresi kaynaşmış ve uygarlık tarihi için önemli bir dönüm noktası yaşanmıştır. Amerika Birleşik Devletleri'nin kurulması ve bir dünya gücü olarak yükselmesinden sonra kıta ve dünyanın kaderi hiç olmadığı kadar büyük bir değişim sürecine girmiştir.

---

* Bu bölüm Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi öğretim elemanı Arş. Gör. Tolgahan Ayantaş tarafından hazırlanmıştır.

Amerika'da İlk İnsan İzleri

Amerika'daki ilk insan izleri ve topluluklarına dair bilgiler birçok bilimsel çalışma çerçevesinde aydınlatılmaya çalışılmaktadır. Örneğin Şili'deki Monte Verde kazıları, Amerika'daki insan yerleşimine ilişkin izlerin, M.Ö. 10500'lere değin götürülebileceğini göstermiştir. Bu kazılarda bulunan hayvan postu parçaları, çeşitli aletler, bir et parçası ve bir çocuğun tek ayak izi gibi buluntular, insanların Amerika'ya Asya'dan geldiğini düşündürmektedir. Bu göç hareketinin ya buzul çağında Asya ile Alaska arasında oluşan doğal kara köprüsünü geçerek (20.000 yıl önce oluştuğu düşünülmektedir) ya da küçük tekneler oluşturmak suretiyle gerçekleştirildiği tahmin edilmektedir. Konuya dair araştırmalar devam etmekle birlikte, Kanada'nın kuzeybatı ucundaki Kuzey Amerika'nın en eski arkeolojik siti olan Bluefish Mağaralarında bir insan tarafından işlenmiş mamut kemiği keşfedilmiş ve 24000 yıl ile tarihlenmiştir (Bourgeon, Burke, ve Higham, 2017). Çok sayıda yontulmuş mızrak ucu ve yanmış kemiklerin keşfedilmesi, ilk Amerikalıların ağırlıklı olarak avcılık yapmış olduğunu kanıtlar niteliktedir. Buzul Çağı'nın sona ermesiyle, Asya ile olan kara bağlantısının kaybolması, ilk Amerikalıları, Amerika'nın çoğu bölgesini keşfetmeye ve buralarda yerleşmeye yönlendirmiştir. M.Ö. 7000 yıllarında Amerikalılar, bitki yetiştiriciliğine daha fazla yönlenmeye başlamış, tüketilebilen yabani bitkileri keşfetmiş, kabak, fasulye, avokado ve biber gibi ürünler yetiştirmeye başlamıştır. M.Ö. 3400 dolaylarında, mısır yetiştiriciliği başlamış ve mısır çok geçmeden en önemsenen mahsul haline gelmiştir. Zamanla günümüzde Mexico City'nin güneyinde yer alan Tehuacan Vadisinde kalıcı köy yerleşmeleri kurulmaya başlanmıştır. Sonraki birkaç yüzyılda, çiftçilik yöntemleri daha da gelişmiştir. Bataklık ve sığ göllerde çamur katmanlarından oluşturulan küçük adalarda yapılan tarım faaliyetleri, yılda 3 kez mahsul alınabilecek kadar büyük bir verim yaratmıştır. Tarım, insanların yaşam biçiminde büyük ve kalıcı bir değişiklik yaratarak; nüfus artışına neden olmuş ve büyük, yerleşik topluluklar kurulmuştur. Nüfus arttıkça, çiftçilik daha verimli ve üretken hale gelmiş, daha fazla insan dikkatini tarım dışı uğraşlara çevirmiştir. Böylelikle farklı meslekler ve sosyal sınıflar oluşmuştur. Kıtada yüzyıllar boyunca temel geçim tarıma dayanmıştır. Yüzyıllar sonra kıtaya gelen kolonistlerden biri; Amerika'daki meyvelerin Avrupa'dakinden çok daha lezzetli olduğunu, mısır, buğday, çavdar, yulaf ve arpa yetiştirmek için en uygun ülkenin burası olduğunu, toprakların yeterli humusa sahip olduğunu yazmıştır (Wright, 2003).

MezoAmerika Uygarlıkları

Amerika'daki ilk gelişmiş uygarlıklar, Meksika'nın güneyinden Honduras'ın kuzeyine kadar uzanan bölgede (MezoAmerika) ve M.Ö. 1200 dolaylarında ortaya çıkmıştır. Önce Olmekler, onların çöküşünün ardından da Zapoteklerin hâkimiyetleri, sonraki yüzyıllarda onları takip eden tüm Orta Amerika medeniyetlerini etkilemiştir. Orta Amerika'da bilinen ilk uygarlık Meksika Körfezi'nde ortaya çıkan ve ana kültür olarak nitelenen Olmek Uygarlığıdır (M.Ö. 800-400). Onlar, bölgedeki ince kil, tuz ve katran birikintilerinden, yağmur ormanlarından elde ettikleri tahta ve kauçuktan ve kuzeydeki tepelerden elde ettikleri taşlardan faydalanarak çeşitli aletler üretmiş, ulaşımda bölgedeki nehir ağını kullanmışlardır. Olmeklerin tarım ve ticaret konusunda gelişmiş bir uygarlık olduğu anlaşılmaktadır. Olmeklerden kalan "Büyük Piramit" olarak bilinen höyüğün, onların dinsel merkezi olduğu düşünülmektedir. Onların doğa tanrılarına tapmakla birlikte yağmur tanrısını simgelediği düşünülen "jaguar ruhunu" daha çok önemsedikleri düşünülmektedir. Olmeklerin anıtlar için gereken büyük taşları tekerlek olmaksızın taşıdığı, yazıyı bilmemelerine rağmen taşların üstüne kazıdıkları çeşitli sembol ve resimleri yazı gibi kullandığı onlar hakkında bilinen ilginç bilgiler arasında yer almaktadır (Pohl, Pope ve von Nagy, 2002). Olmeklerin M.Ö. 900 dolaylarında işgalcilere karşı direnç gösterememeleri ya da son hükümdarlarının ölümü sonrası toparlanamamaları nedeniyle tarih sahnesinden çekildikleri tahmin edilmektedir. Olmek medeniyeti çöktüğünde, Amerika'nın ilk şehir kurucuları olarak bilinen Zapoteklerin faaliyetleri ön plana çıkmaya başlamıştır. Zapotekler, günümüzde Meksika'nın Oaxaca eyaletinin tarıma elverişli kesimlerinde, benzersiz bir uygarlık kurmuştur. Zapotekler, San Jose Mogote gibi merkezlerde taş platformlar, anıtsal heykeller, piramit ve saraylar inşa etmiş, M.Ö. 500 dolaylarında erken yazı biçimlerinden birini oluşturmuş, yıldızları gözlemlemek için bir gözlemevi kurmuş ve bir takvim sistemi geliştirmiştir. M.S. 600 yılında Zapoteklerin ticaretin azalması ve diğer ekonomik sorunlar nedeniyle dağıldığı tahmin edilmektedir. Onlar, törensel ihtişamla konut yaşam alanlarının birleşmesinin etkileyici bir sembolü olarak görülen ve Amerika'daki ilk gerçek şehir merkezi olan Monte Alban'ı uygarlığa miras bırakmışlardır (O'Brien ve Lewarch, 1992).

And Dağlarında Gelişen Uygarlıklar

Kuzeyde Kolombiya'dan güneyde Şili'ye kadar Güney Amerika'nın batı ucunda yaklaşık 7250 kilometre uzanan And Dağlarında eskiden beri orada yaşayan farklı halklar bir araya gelerek M.Ö. 900'lerden itibaren gelişmiş ve karmaşık toplumlar yaratmaya başlamıştır. Bu bölgede ortaya çıkan ilk kültür ve bölgenin

ana kültürü, kuzey ve orta Peru'nun birçok bölgesinde hızla yayıldığı düşünülen ve esasen dini bir uygarlık olduğu fark edilen "Chavin Kültürü" olmuştur. Eski birçok topluluk Chavin kültürüne ait tapınakları ziyaret ederek bu kültürün yayılmasına neden olmuştur. Bu izleri çağdaşı ve devamı olan komşu uygarlıkların taş oymacılığı, çömlekçilik ve tekstil ürünlerinde görmek mümkündür (Burger, 1995). Chavin kültürünün gerilediği sıralarda Peru'da önce Nazkalar ve ardından Mokheler hâkimiyet kurmuştur. Nazkalar, Peru'nun güney kıyılarında M.Ö. 200 ile 600 yılları arasında etkin olmuştur. Kapsamlı sulama sistemleri kurarak tarım gerçekleştirmiş, hayvan ve mitolojik varlıkların resimlerini içeren; kumaş, çanak, çömlek gibi eşyalar üretmişlerdir. Büyük kısmı havadan bakılınca fark edilen, 1000'den fazla hayvan, bitki, insan ve geometrik şekil içeren dünyaca ünlü Nazka çizgileri bu uygarlıktan kalmış ve anlamı hala çözülememiştir. Mokheler ise M.S. 100 ile 750 yılları arasında etkinlik göstermiştir. Mokheler, And Dağları'ndaki nehirlerden faydalanmış; tarımda mısır, fasulye, patates, kabak ve yer fıstığı gibi geniş ürün yelpazesini elde edebilmek için etkileyici sulama sistemleri kurmuşlardır. Mokhelerin deniz ürünlerini de tükettikleri bilinmektedir. Yakın geçmişte ortaya çıkarılan Mokhe mezarları, altın, gümüş ve yarı değerli taşlardan yapılmış mücevherlerle dolu olduğundan onların muazzam zenginliğe sahip bir medeniyet olduğu fark edilmiştir. Mokhelerin farklı tarz ve üsluplarda ürettikleri çömlekler, yazısız bir uygarlık olmalarına rağmen bilim dünyasının onların gündelik hayatına ilişkin bilgilerini arttırmaktadır. Ayrıca çömlekler yoluyla onların güçlü ve zayıf oldukları dönemler kronolojik olarak izlenebilmektedir (Donnan, 2011).

Kuzey Amerika Uygarlıkları

Kuzey Amerika'daki uygarlıklar, büyük imparatorluklar yaratmamakla birlikte, Eski Meksika veya Peru'daki kalıntılar kadar muhteşem birkaç kalıntı bırakmış ve karmaşık toplumlar yaratmışlardır. Bu topluluklar, birbirinden uzak merkezler arasında ticaret yapıp, muhteşem binalar inşa edebilmiştir. Oregon'dan Alaska'ya kadar olan bölgedeki kaynakların zenginliği bölgedeki kalabalık nüfusun ihtiyaçlarını karşılamak için yeterli olmuştur. Kuzey Amerika halklarının önemli kaynaklarından biri de deniz ürünleridir. 15 kişiyi taşıyabilecek kadar büyük kanolar yaparak balinalar avlayan bu halklar, denizin birçok kaynağına ek olarak, kıyı ormanlarından bol miktarda yiyecek sağlamıştır. Her yönden uygun koşulların olması, kuzeybatı sahil kabilelerinde toplumsal sınıfların oluşmasını sağlamıştır. Öne çıkmaya başlayan zengin aileler prestijlerini göstermek için, "potlatch" adı verilen ve günlerce süren görkemli kutlamalar, ziyafetler düzenlemiştir (Beck, 2013). Kuzey Amerika'da ortaya çıkan uygarlıkların her birinin farklı bir özellikle ön plana çıktığını belirtmek gerekmektedir. Örneğin, Kuzey Amerika'nın güney-

batısındaki halklar Hohokam gibi başarılı çiftlikler oluşturup, tarım işleriyle ön plana çıkarken, kuzey halklarından Anasazi ise 5 kata kadar çıkabilen, 1000 kişiyi ağırlayabilecek küçük apartman tarzı yerleşimler (Pueblo) inşa etmesiyle ön plana çıkmıştır. Kuzey Amerika'da Adena kültürü M.Ö. 700'lerden başlayarak ölülerini gömdükleri devasa toprak tepeler inşa etmeye başlamıştır. Kabile liderlerinin cesetlerini tutan höyüklerin genellikle ince işlenmiş bakır ve taş nesneler gibi hediyelerle dolu olduğu fark edilmiştir. Onlardan yaklaşık 500 yıl sonra, Hopewell kültürü de mezar höyükleri inşa etmeye başlamıştır. Sonraki dönemde; Cahokia, Carson gibi merkezlerde rahipler tarafından yönetilen topluluklar halinde yaşamış, ticaret ve tarımla uğraşmış bir kültür olan Mississippian kültürü ön plana çıkmaya başlamıştır. Carson'da bulunan irili ufaklı höyük, geniş bir köy ve bir yığın mezar kompleksi buranın anıtsal bir Mississippian merkezi olduğunu göstermiştir (Mehta ve Connaway, 2020). Kuzeydoğudaki orman kabileleri ise amacı, kabileler arasında ortak savunma ve iş birliğini teşvik etmek olan yerel kabile birlikleri (Iroquois gibi) kurmuşlardır. Ticaret, Kuzey Amerika halklarını birbirine bağlayan önemli bir faktör olmuştur. Onların benzer dini inançlara (doğadaki ruhlara tapınma) ve sosyal kalıplara (geniş aile yapısının yaygın olması, klanları temsil eden totemlerin olması gibi) sahip olmaları iletişim kurmalarını kolaylaştırmıştır. Onlar ürettikleri güzel çömlekleri, dokuma battaniyeleri, mısır ve diğer çiftlik ürünlerini, bizon eti ve post sağlayan doğudaki göçebe Kızılderililerle (sonraları Comanche, Kiowa ve Apaçi gibi isimlerle anılan kabilelerle) takas etmişlerdir. Bu noktada, Kızılderililerinin kökeni ile ilgili olarak Kolomb'un, Bahama Çayı'nın kıyılarına ilk adımını attığından beri, her biri diğerini çürüten ya da destekleyen birçok teori ortaya atılsa da tatmin edici bir sonuca ulaşılamadığını ifade etmek gerekmektedir.

Mayalar

Mayalar, Yucatan Yarımadası'nın kuru ormanları ile güneydoğu Meksika ve kuzey Guatemala'nın yoğun nemli ormanlarını, güneydeki yaylaları ve güney Meksika'dan El Salvador'a kadar uzanan dağları içeren bölgede, Olmek etkilerini yerel geleneklerle harmanlayarak büyük bir uygarlık yaratmıştır. Arkeologlar, tümü anıtsal mimariye sahip en az 50 büyük Maya bölgesi belirlemiştir. M.S. 250 ile 900 yılları arası Mayalar; Tikal, Copan, Palenque, Uxmal ve Chichen Itza gibi muhteşem şehirler inşa etmiştir. Bu şehirlerin her biri, tanrı-kral tarafından yönetilen, dini törenlerin ve ticaretin merkezi konumundaki bağımsız şehir devletleri şeklinde örgütlenmiştir. Maya şehirlerinin, tanrılara ve önemli yöneticilere adanmış dev piramitler, tapınaklar, saraylar ve ayrıntılı taş oymalara sahip olduğu keşfedilmiştir. Onlar Amerika'nın diğer uygarlıklarında da olduğu gibi tarım işle-

rinde mısır, fasulye ve kabak yetiştiriciliğine önem vermişlerdir. Maya bölgesinde şimdiye kadar bulunan en eski ve en büyük anıtsal yapı Aguada Fenix'dir (Inomata ve diğ., 2020). Maya kent merkezlerinde on binlerce insan yaşamıştır. Şehir devletleri birbirinden bağımsız olsalar da ittifaklar ve ticaret yoluyla birbirine bağlı hareket etmiştir. Şehirler; tuz, çakmaktaşı, tüy, deniz kabukları, bal, pamuklu kumaşlar ve yeşim taşından yapılmış süsleri kendi aralarında takas etmiştir. Mayaların bunlara ek olarak kakao çekirdeklerini bir nevi para birimi olarak kullandıkları düşünülmektedir. Mayalarda dini ve askeri sınıfın öne çıktığı, bu sınıfları sırasıyla zanaatkârlar ve köylülerin takip ettiği görülmektedir. Köylüler genellikle tarımsal faaliyetlerle ilgilenmiştir. Mayaların bataklıkların üzerindeki yükseltilmiş yataklar ve yamaçtaki teraslarda son derece karmaşık ve gelişmiş tarım teknikleri kullandıkları belirlenmiştir. Tüm sınıfların üzerindeki Maya kralı ise kutsal bir figür olarak kabul edilmiş ve onun makamını büyük oğluna aktarabildiği saltanat usulü kabul görmüştür. Hükümdarın diğer oğullarının ise genellikle rahip olması beklenmiştir. Mayaların dinsel ve düşünsel dünyalarına ilişkin başta dini yapılar olmak üzere pek çok buluntu, bu toplumun nasıl büyük ve karmaşık bir uygarlık ve sosyal organizasyon kurduğunu kanıtlar niteliktedir (Faust ve Bilsborrow, 2000). Onlar; mısır, ölüm, yağmur ve savaş tanrıları olmak üzere pek çok tanrıya inanmıştır. Mayalar tanrılarına yiyecek, kan ve tütsü sunarak dua etmiş, esirleri onlar için kurban etmişlerdir. Onlar, insan kurban etmenin tanrıları memnun ettiğine ve dünyayı dengede tuttuğuna inanmıştır. Mayalar için takvim işleri dini vecibeleri gereği önemli olmuştur. Onlar, yaptıkları takvim çalışmaları kapsamında 13 tane 20'şer günlük aylardan oluşan 260 günlük bir dini takvim ve 365 günlük güneş takvimi yaparak birleştirmişler; böylelikle ekin ekmek, düşmanlara saldırmak ve hükümdara taç giydirmek için en uygun günleri belirleyebilmişlerdir. Tüm bu karmaşık takvim sistemleri onların astronomi (güneş yılını önemsiz bir hata payı ile doğru hesaplamaları) ve matematik (sıfırı kullanarak karmaşık hesaplar yapmaları, 20'lik düzenler halinde sayı sistemi kullanmaları) alanlarında oldukça gelişmiş bir toplum olduğunu ortaya koymaktadır.

Mayalar, eski Amerika toplumları arasında 800 hiyeroglif sembolden oluşan en gelişmiş yazı sistemini kullanan uygarlık olmuştur. Mayalar kendi tarih ve geleneklerini anlatan çeşitli kitaplar yazmıştır. Mayalara ait enteresan bilgilerden biri de onların derin bir dini önem atfettiği top sahalarıdır. Top sahalarında oynanan oyunların kuralları bilinemese de Maya sosyal yaşamı için önemli ipuçları verdiği söylenebilir. Mayalar şehirlerindeki piramitleri, eski Mısır'da olduğu gibi dini bir anlam çerçevesinde ve zaman zaman mezar olarak kullanılmıştır. Maya mimarları, süsleme tarzı ve karmaşıklığı bölgeden bölgeye değişmekle beraber; anlatı, tören ve göksel temaları yaygın olarak kullandıkları güzel ve anıtsal yapılar yaratmış ve yapılarda iç ve dış dekorasyona dikkat etmişlerdir. Mayaların 800'lerin sonların-

da, kuzeyden gelen işgalci Toltekler nedeniyle aniden şehirlerinin çoğunu terk ettiği anlaşılmaktadır. Mayaların, İspanyolların 1500'lerin başındaki işgalleri esnasında çoktan küçük ve zayıf şehir devletlerine dönüştükleri ve eski ihtişamlarını kaybettikleri, kuraklık (Evans ve diğ., 2018), kıtlık ve aşırı nüfus artışının onları zayıflattığı ve iç kargaşaya sürüklediği düşünülmektedir.

Aztekler

Aztek Uygarlığı, deniz seviyesinden yaklaşık 2290 metre yüksekliğinde olan Meksika Vadisi'ndeki birkaç büyük sığ göl ve verimli arazinin hemen yanında kurulmuştur. Bu bölge, Azteklerden önce burada bir uygarlık kuran Teotihuacan kenti ve halkının yaşadığı bölge olarak bilinmektedir. Yayılmacı politika gütmeyen bu toplum, M.S. 1. yüzyılda, Zapoteklerin en önemli kenti Monte Alban'dan bile daha büyük anıtsal bir şehir inşa etmiştir. 6. yüzyılda altın çağını yaşayan bu uygarlık, kentlerini obsidiyen (volkan camı) ticaretinin merkezi haline getirmiş, kent merkezlerine en büyüğü "Güneş Piramidi" olarak adlandırılan 20'den fazla piramit inşa etmiş ve 750 yılı dolaylarında tarih sahnesinden çekilmiştir. Onlardan sonraki 300 yıl boyunca bölgedeki hâkim kültür savaşçı bir toplum oldukları anlaşılan Toltekler olmuştur. 1000 yılı dolaylarında Toltek hükümdarı, Toltek halkının tanrılara insan kurban verme uygulamasına karşı çıkmıştır. Bu nedenle kısa süreli din savaşları yaşanmış bunun sonucu olarak Toltek hükümdarı mahiyetiyle birlikte sürgün edilmiştir. Onun bir gün yeni bir ışık ve barış hükümdarlığı kurmak için geri döneceğine dair anlatımlar, yıllar içinde Azteklerin kaderini önemli ölçüde etkileyen ve "Quetzalcoatl'ın Dönüşü Efsanesi" adıyla anılan bir efsaneye dönüşmüştür (Masson ve Lope, 2007).

Kuzey Meksika'nın sert çöllerinde fakir ve göçebe bir halk olan Aztekler, Meksika Vadisi'ne M.S. 1200 civarında yani Tolteklerin hakimiyeti zayıflayınca gelmişlerdir. Başlangıçta birkaç güçsüz şehir devletinde paralı askerlik yapmaya başlayan bu gruplar, yerel toplum yapısına kolayca adapte olmuştur. Aztek efsanelerinden birine göre, güneş ve savaş tanrısı onlara kendilerine ait bir şehir kurmalarını söylemiş, ağzında yılan tutan bir kartalın, bir kaktüsün üzerine tünediği (günümüzde Meksika bayrağındaki resim) bir yer aramaları gerektiğini bildirmiştir. Vadinin ortasındaki Texcoco Gölü'ndeki küçük bir adada böyle bir yer bulan Aztekler, 1325 yılında Tenochtitlan adını verdikleri şehirlerini kurmuştur (günümüzde Mexico City). 1500'lerin başında, Tenochtitlan, 200.000 ila 400.000 kişilik nüfusu ile Londra'dan veya zamanın diğer Avrupa başkentlerinden daha büyük bir şehir merkezi haline gelmiştir. Diğer küçük şehirler de merkezdeki gölün çevresinde kurulmuştur. Merkezler arası ulaşım ise çoğunlukla kanolarla sağlanmıştır (Scheidel, 2016).

Aztekler zamanla avokado, fasulye, kırmızıbiber, mısır, kabak ve domates gibi çok sayıda yerel tarımsal ürünün üretilmesi ve pazarlanmasında uzmanlaşmıştır. MezoAmerika tarihindeki en büyük devlet olan Aztek İmparatorluğu, gücünü jeopolitik avantajlarından ve elbette Meksika Havzasında yürüttüğü tarımdan almıştır. Onlar, neolitik teknoloji ile büyük şehirleri ve kırsaldaki yoğun nüfusu idare edebilecekleri İspanyol öncesi MezoAmerika tarihindeki en büyük devlet sistemini kurup yaşatmışlardır (Nichols, 2018). Azteklerin gücüne güç katan bir diğer unsur ise fethettikleri yerlerdeki halklardan altın, mısır, kakao çekirdeği, pamuk, yeşim taşı gibi ürünleri haraç olarak almalarıdır. Araştırmalar onların, haraç alamadıkları bölgeleri yok etmekten çekinmediğini göstermiştir. Zamanla Azteklerde büyük bir zenginlik ve lüks yaşama sahip hükümet yetkilileri, rahipler ve askeri liderlerden oluşan soylu sınıf ön plana çıkmaya başlamıştır. Ön plana çıkan bir diğer sosyal sınıf ise tüccarlar olmuştur. Onlar, zaman zaman İmparator için casusluk yapmış ve kendileri için büyük servet kazandıran seyahatler düzenlemiştir. Toplumun daha alt tabakalarında ise küçük çaplı tüccarlar, düşük rütbeli askerler, çiftçiler ve köleleştirilmiş insanlar yer almıştır. Aztek sosyal piramidinin tepesinde Aztek İmparatoru yer almıştır. İmparatorun alacağı kararlarda generallere veya yetkililere danışmasına rağmen, gücünü mutlak olarak muhafaza ettiğini ifade etmek gerekmektedir.

Din, Aztek toplumunun günlük yaşamını şekillendiren en önemli unsur olmuştur. Tenochtitlan kenti, Azteklerin taptığı yaklaşık 1000 tanrıya adanmış yüzlerce tapınak ve dini yapıya ev sahipliği yapmıştır. Aztekler bu tanrıların çoğunu ve bunlarla ilgili dini uygulamaları diğer MezoAmerikan halklarından almış ve benimsemişlerdir. Azteklerin dini uygulamaları, tanrılarla iletişim kurmak ve onların beğenisini kazanmak için tasarlanmış halka açık törenlerle kendisini göstermiştir. Bu törenlerde rahipler tanrılara adaklar sunarak maskeli sanatçıların yer aldığı ritüeller, dramalar, şarkılar ve danslar sergilemişlerdir. Onların dinlerinde jaguarın ve kuş tüyünün önemli bir anlamının olduğu düşünülmektedir (Bassett, 2020). Azteklerin de tıpkı Mayalar gibi dini takvim ve güneş takvimi olmak üzere 2 ayrı takvim kullandığı tespit edilmiştir. Aztekler, her gün güneşin doğmasını sağlamak için metafizik dünyada çeşitli savaşlar veren bir tanrının varlığına inanmıştır. Bu tanrının güç kazanması adına insan kanına ihtiyaç duyduğunu düşünmüşlerdir. Bu nedenle sayısız savaş esiri, suçlu ya da haraç olarak kazanılmış insan, rahipler tarafından bu tanrının güç kazanması adına her gün kurban edilmiştir. Bu inanç ve kurban etme ritüeli, sürekli olarak kurban edilecek insan ihtiyacı yarattığından, Azteklerin köleleştirme eğilimlerini doğrudan etkileyen temel unsurlardan biri olmuştur.

Aztekler 1500'lü yılların başında aşırı nüfus artışı yaşamış ve İmparator, yönetimi altındaki yerlerden daha fazla haraç talep etmeye başlamıştır. Bu durum çeşitli merkezlerde çıkan ayaklanmalar sonucu derin bir yönetim krizine dönüşmüş ve ülkede önü alınamayacak büyük olaylar patlak vermeye başlamıştır. İspanyolların dört bir taraftan Aztek topraklarına gelişi halkın "Quetzalcoatl'ın Dönüşü Efsanesinin" gerçekleştiği düşüncesine kapılmasına neden olmuştur. İspanyolları çeşitli hediyeler sunarak karşılayan Aztekler, bir süre sonra onların altın konusunda aşırıya kaçan isteklerini olumsuz karşılamaya başlamıştır. Cortes'in birlikleri 1520'de dini bir festival esnasında birçok Aztek şefini ve savaşçısını öldürmüştür. Aztekler bir süreliğine Cortes'in güçlerini püskürtse de askeri ve teknolojik açıdan onlardan geri olmaları ve Avrupalıların kıtaya taşıdığı kızamık, kabakulak, çiçek hastalığı ve tifüs gibi salgın hastalıklar nedeniyle dağılmışlardır. Azteklerin alfabetik bir yazı sistemi olmamış ancak onlar resimli kitaplar hazırlamışlardır. İspanyollar bunların yamyamlık ve insan kurban etme gibi dehşet verici içeriklere sahip olduğunu düşünerek büyük kısmını yok etmiştir. Bunlar arasında tavşan yılı ile bağdaştırılan kuraklık ve ölüm alametleriyle ilgili olanlar oldukça dikkat çekicidir (Therrell, Stahle ve Soto, 2004).

İnkalar

Başlangıçta And Dağlarının yüksek bir platosunda yaşadığı tahmin edilen İnkaların, tıpkı Aztekler gibi imparatorluklarını binlerce yıllık kültürel mirasın üzerine kurduğunu belirtmek gerekmektedir. Bilindiği üzere Chavin, Mokhe ve Nazka gibi eski uygarlıklar Peru dolaylarında zaten yüksek bir kültür ve gelenek oluşturmuşlardı. Onları, Huari, Tiahuanaco ve Chimu uygarlıkları takip etmiştir. İnkalar 1200'lü yıllarda Cuzco Vadisi'ndeki verimli topraklara yerleşmiş, adı geçen bu kültürlerden ilham alarak krallıklarını kurmuştur. Tarihçilerin güçlü ve hırslı bir hükümdar olarak nitelediği Pachacuti, 1438'de Peru'nun tamamını fethederek krallığını 80 şehirde 16 milyon nüfuslu bir toplumu kontrol eden bir İmparatorluğa dönüştürmüştür. Birbirleriyle rekabet halindeki birçok topluluğun And dağlarına hükmetme kapasitesine sahip ve iyi entegre edilmiş büyük bir imparatorluğa dönüşmesi sadece Pachacuti'nin fetihleriyle olmamıştır. İnka İmparatorluğu'nun bu başarısını, büyük ölçüde güçlü ordularına ve zeki diplomatik hamlelerine borçlu olduğu söylenebilir. İnkalar, bölgesel düşmanlıkları çözmüş, doğru ekonomik politikalar uygulamış ve sınıf çatışmasını azaltmışlardır. Bu büyük imparatorluğun kontrol edilebilmesi için, yöneticiler kendi bölgelerini ve toplumu, merkezi bir bürokrasi tarafından yönetilebilir birimlere bölmüştür (Bauer ve Covey, 2002). İnkalar, imparatorluğu güçlü bir ekonomik sistemle, tek bir resmi dili kullanan okullarla ve bir mühendislik harikası olarak görülen ve başkent Cuzco'da birleşen

yol sistemiyle desteklemiştir. İnkalar ekonomik ve sosyal yaşam üzerinde neredeyse tam bir kontrol sağlamış, malların üretimini ve dağıtımını düzenleyerek çoğu ekonomik faaliyeti kontrol etmiş, Maya ve Azteklerin aksine, son derece sınırlı sayıda özel ticari faaliyete izin vermiştir. İnka devletinin tebaalarından başlıca talebi ise her yıl belirli sayıda gün kadar devlet için tarım ve bayındırlık projelerinde çalışmaları olmuştur. İnkalar sosyal devlet anlayışını benimsemiş, yaşlı ve engellileri desteklemiş, kıtlık zamanlarında halka erzak dağıtmıştır.

Uzman mühendis ve taş ustaları oldukları anlaşılan İnkalar, fethettikleri yeni bölgelerde birçok şehir inşa ederek hükümet binalarının mimarisinin İmparatorluğun her yerinde aynı olmasına dikkat etmiş, böylelikle devletin gücünün her yerde bu binalarla sembolize edilmesini sağlamışlardır. İnka İmparatorluğu'nun kalbi olan Cuzco, tapınaklar, plazalar ve saraylardan oluşan muhteşem bir şehir olarak kurgulanmıştır. İnkalar, tüm bu inşa işlerini demir aletleri olmamasına ve tekerleği kullanmamalarına rağmen gerçekleştirmiştir. İnkaların iddialı bir bayındırlık işleri programına sahip oldukları anlaşılmaktadır. Onların en görkemli projesi, engebeli dağları ve sert çölleri geçerek İmparatorluğu kaplayan 22530 kilometre uzunluğundaki yol ve köprü ağı olmuştur (Garrido, 2016). Yolların asfalt taştan basit patikalara kadar değişen türlerde kurgulandığı ve yorgun yolculara barınak sağlamak için pansiyonlarla desteklendiği fark edilmiştir. İnka bürokrasisi, kontrolündeki alanlarla mesajlaşırken yol sistemi üzerinde kurduğu koşuculardan oluşan posta sisteminden faydalanmıştır. Yol sistemi ayrıca, imparatorluğun sorun çıkan kısımlarına askeri birliklerin gönderilmesi konusunu kolaylaştırmıştır. İnkaların yol sisteminin Roma İmparatorluğu'nunkine rakip olabilecek kapsamda olduğu ve bunun dünyadaki en engebeli arazilerden biri üzerinde oluşturulduğu düşünülürse önemi daha iyi anlaşılacaktır (D'Altroy, 2018).

İnkalar hiçbir zaman bir yazı sistemi benimsememiştir ancak karmaşık hesapları yapabilmek ve iletişim kurabilmek için "quipu" adı verilen bir dizi düğümlü ip ve tel kullanmıştır. İnkalar, ilettikleri mesajların açık, anlaşılır ve fiziksel anlamda da taşınabilir olmasına dikkat etmiştir. "Quipu" düğümlerinde tercih edilen renkler, kordonların bağlanma şekli, yerleşimleri, aralarındaki boşluklar vb. özelliklerinin her biri bir anlama işaret etmiştir. Bu karmaşık sistemin kolayca anlaşılabilmesi için çeşitli düğüm atma teknikleri uygulamışlar ve bu tür materyalleri anlayabilmeleri için memurlara eğitimler vermişlerdir. Quipu'nun, İnkaların günümüzdeki anlamda bir yazılı iletişime sahip olmamakla birlikte, diledikleri herhangi bir bilgiyi kaydetmelerini sağlayacak kadar zengin bir araç olduğu anlaşılmaktadır (Ascher, 1983). Örneğin, savaşçıları saymak için kırmızı ipler, altın saymak için sarı teller kullanılmıştır. İnkalar için tarih ve edebiyat sözlü bir geleneğin parçası olarak ezberlenmiştir. Onların tıpkı Maya ve Azteklerin takvimleri gibi

bir tanesi dini amaçlı olmak üzere 2 takvim kullandıkları ve ayrıntılı bir takvim sistemi geliştirdikleri düşünülmektedir.

İnkaların; ay, yıldızlar ve gök gürültüsü gibi önemli doğa ruhlarına inandığı ancak Azteklere göre daha az sayıda tanrıya taptıkları düşünülmektedir. En önemli İnka tanrısı her şeyi yarattığına inanılan Viracocha isimli tanrıdır. İkincil önemdeki tanrı ise Güneş tanrısı Inti'dir. İnkalar, kralın bu tanrının soyundan geldiğine inanmıştır. Dolayısıyla dini merasimlerde Güneş tanrısına tapılırken aslında krala ibadet edilmiştir. İnkalar büyük tapınaklar oluşturmuştur. Başkentleri Cuzco'daki Güneş Tapınağı tüm tapınaklar içinde en kutsal olanı sayılmıştır. Bu tapınağın altın ağırlıklı bir iç dekoru olduğu bilinmektedir. Bazı kaynaklara göre, tapınağın tamamen altın ve gümüşten yapılmış bitki ve hayvanlarla dolu bir bahçesinin olduğu ifade edilmiştir. Machu Picchu merkezinin de önemli bir dini merkez olabileceği değerlendirilmektedir. 15. yüzyılın ikinci yarısında inşa edildiği düşünülen bu merkezin, Pachacuti'nin inşa ettiği ve daha sonra terk ettiği Pisac bölgesinin (Cuzco'nun kuzeydoğusu) yerini alacak bir tören merkezi olarak kurgulanmış olabileceği düşünülmektedir (Reinhard, 2007). İnkalar, tanrıların yanı sıra atalarının ruhlarına ve bedenlerine de tapmıştır. Ölümden sonraki hayata inandıkları için ölülerini mumyalamışlardır.

1520'lerde İnka imparatoru Huayna Capac, İmparatorluğun yeni fethedilen bir bölgesi olan Ekvador'u ziyareti esnasında, kendisine hediye edilen bir kutuyu açmış ve kötü şansın alameti olan kelebek ve güvelerle karşılaşmıştır. Bu olayın etkisiyle gezi esnasında bilinmeyen bir hastalığa yakalanarak ölmüştür. Huayna Capac'ın, mumyalanması ve cenaze törenine ilişkin tarihsel kanıtlardan elde edilen veriler O'nun bulaşıcı bir hastalıktan ölmediğini ortaya koymaktadır (McCaa, Nimlos, ve Hampe-Martınez, 2004). O'nun ölümünden sonra İmparatorluk, oğulları Atahualpa ve Huascar arasında bölünmüştür. Kısa süre sonra Atahualpa, tüm İmparatorluk topraklarında hak iddia ederek iç savaşın fitilini ateşlemiştir. Atahualpa savaştan galip ayrılsa da savaş İmparatorluğu parçalamıştır. 1532'de Francisco Pizarro, küçük bir kuvvetle geldiği Cajamarca şehri yakınlarında İnka hükümdarı Atahualpa ile karşılaşmıştır. Yaklaşık 30.000 kişilik bir kuvvete komuta eden Atahualpa, savaşı kaybetmiş ve İspanyollarca kaçırılmıştır. İspanyollar, İnkalardan hükümdarın salıverilmesi karşılığı fidye talep etmiş, 24 ton altın ve gümüş fidyeyi (dünya tarihinin en büyük fidyelerinden biri) almalarına rağmen onu serbest bırakmayıp öldürmüştür. Liderlerinin ölümüyle morali bozulan kalan İnka kuvvetleri başkent Cuzco'yu savunamamış ve şehir 1533'te düşmüştür. İspanyolların, İnkaların iç savaşı sonrası kıtaya gelmiş olmaları işlerini kolaylaştırmıştır.

Yeni Dünya'nın Keşfi ve Avrupalıların Amerika'yı İskân Etmesi

Türklerin İstanbul'u (o zamanki adı Konstantinopolis) ve Doğu Akdeniz'i fethedip, Asya'ya giden kara yollarını kontrol etmesiyle yeni bir deniz yoluna ihtiyaç duyan Avrupalı güçlerde, kadim İpek ve Baharat yollarının ucundaki zenginliklere ilişkin büyük bir merak oluşmuştur. Bu durum çok geçmeden Asya'ya ulaşmak için yeni arayışların fitilini ateşlemiş ve ülkeler arasındaki servet yarışını körüklemiştir. 15. yüzyılda denizcilik alanında önemli gelişmeler gösteren İspanya yeni arayışların başlatıcısı olmuştur. Modern dünyanın diğer devletleri gibi İspanya da her şeyi satın alabileceği için topraktan daha faydalı olarak görülen yeni zenginlik göstergesi olan altın madeninin peşine düşmüştür. Avrupalılarda, Asya'da ipek ve baharatların yanında altının da olduğuna dair genel bir düşüncenin hâkim olması Asya'ya farklı yollardan nasıl ulaşılabileceğine dair arayışları başlatmıştır. Afrika'nın güney ucundan Asya'ya ulaşmak ise bu kesimi kontrol eden Portekizli denizciler nedeniyle pek kolay olmamıştır (Zinn, 2015). Kristof Kolomb adlı bir Ceneviz kaptanı, İspanya adına 1492'de demir almış, Afrika'nın etrafında güneye ve ardından doğuya gitmek yerine, Asya ve zenginliklerine alternatif bir ticaret rotası bulmak için Atlantik boyunca batıya doğru yelken açmıştır. O'nun bu yolculuktaki amacı dünyanın yuvarlak olduğu bilgisinden hareketle sürekli batıya doğru yelken açarak Doğu Asya ve zenginliklerine ulaşmaktır. Yaklaşık 2 buçuk aylık bir yolculuğun ardından Karayiplere ulaşan Kolomb, doğu Hint adalarına ulaştığını düşünmüştür. Ulaştığı adalarda özellikle altın madeni konusunda araştırmalar yapmış ve 1493 yılı başında İspanya'ya dönmüştür. Kolomb, daha kapsamlı keşifler için gerekli finansal desteği almış, 1.000'den fazla asker, mürettebat ve sömürgeci taşıyan 17 gemiden oluşan bir filoyla tekrar yelken açmıştır.

Takip eden yıllarda "Yeni Dünyanın" keşfi için pek çok denizcinin ve başta Portekiz olmak üzere hamisi olan devletlerin yeni atılımları gündeme gelmiştir. Avrupalılar, Amerika'ya geldiklerinde insanların yakılmasına veya başlarının kesilmesine aşina olsalar da istenmeyen bebeklerin öldürülmesi, yamyamlık, çok eşlilik, banyo yapma kültürü, doğaya saygı duyulması ve paylaşma arzusu gibi sosyolojik gerçeklerle karşılaşınca şaşırmışlardır (Lord ve Burke, 1991). 1494'te imzalanan Tordesillas Antlaşması, yeni keşfedilen toprakları İspanya ile Portekiz arasında paylaştırmıştır. Portekizli kâşif Cabral, 1500 yılında Brezilya kıyılarına ulaşmış ve burayı Portekiz toprağı ilan etmiştir. Üzerinde çeşitli tartışmalar olmakla birlikte; Portekizliler için çalışan İtalyan denizci Amerigo Vespucci'nin, 1501'de, Amerika'nın Asya ile bağlantısı olmayan ve tamamen suyla çevrili ayrı bir kara parçası olduğunu fark eden ilk Avrupalı olduğu düşünülmektedir (Vespucci'nin yeni keşfedilen kara kütlesini Asya kıtasının güney uzantısı olarak gördüğü de iddia edilmektedir). 1507'de, bir Alman haritacısı yeni kıtaya Amerigo Vespucci'nin

onuruna "Amerika" adını vermiştir (Lehmann, 2013). 1513'te İspanyol kâşif Juan Ponce de Leon, günümüz Florida kıyılarına inmiş ve bu bölgeyi İspanyol toprağı ilan etmiştir. 1519'da Portekizli kâşif Magellan, beraberindeki 241 denizci ve 5 gemiyle, Güney Amerika'yı geçip Pasifik Okyanusu'na ulaşmış, bazı küçük adalar dışında karayı görmeden aylarca yol almıştır. Yiyecek kaynakları kısa sürede tükenen bu filo, Guam adasını keşfettikten sonra, Filipinler'e ulaşmıştır. Ancak Magellan orada yerel bir savaşa karışıp öldürülmüştür. Hastalık ve açlık yüzünden büyük ölçüde azalmış olan mürettebatı, batıya doğru yelken açmaya devam etmiş ve 1522'de İspanya'ya geri dönebilmiştir. Bu yolculuk dünyanın çevresinin dolaşıldığı ilk yolculuk olmuştur. Aynı dönemde Hernando Cortes adlı bir İspanyol, Meksika kıyılarına çıkmış, birkaç Karayip adasını kolonileştirdikten sonra, dikkatini Amerika anakarasına çevirmiştir. Meksika'ya indikten kısa bir süre sonra Cortes, bölgenin iç kesimlerindeki zengin Aztek İmparatorluğu hakkında bilgi sahibi olmuştur (Tutic, Lapaine ve Lapaine, 2005).

16. yüzyılın ortalarında Amerika'daki ilk Avrupalı yerleşimciler olan İspanyollar, "Yeni İspanya" olarak bilinen bir Amerikan İmparatorluğu yaratarak, büyük ölçüde zenginleşip, günümüz Amerika kültürü için belirleyici etkiler bırakmaya başlamıştır. İspanyollar yerleştikleri yerlerde yerli halkın tamamını katletmek yerine onları köleleştirdikten sonra onlardan iş gücü anlamında yararlanmış ve zamanla İspanyol ve Kızılderili olarak nitelenen melez bir nüfus yapısı ortaya çıkmaya başlamıştır. Güney Amerika kıtasında İspanyol etkisi dışında kalan tek yer ise Brezilya olmuştur. Portekizliler buradaki büyük ormanlık arazileri temizleyerek dev şeker kamışı tarlaları oluşturmuştur. Avrupa'da şeker talebi fazla olduğu için burada kurulan koloni kısa sürede Portekiz'i zenginleştirmiştir. İspanya'nın Amerikan kolonileri, 16. yüzyılda İspanya'nın dünyanın en zengin ve en güçlü ülkesi olmasına yardım etmiştir. Amerika'dan gelen hazinelerle dolu gemiler, sürekli olarak İspanyol limanlarına yelken açmıştır. Kıtanın iç bölgelerindeki tarçın vadisini bulmak için yerlilere karşı sert davranışlarıyla öne geçen Pizarro (Dalby, 2001), 1535 yılına gelindiğinde günümüzde Peru'nun başkenti olan Lima şehrini kurmuştur. 1540'ta, Meksika'dan Peru'ya kadar uzanan bir İmparatorluk kuran İspanya, kuzeydeki topraklara olan ilgisini arttırarak, Arizona, New Mexico, Texas, Oklahoma ve Kansas'ın büyük bölümünde etki alanını arttırma çabasına girişmiştir. İspanyollar keşfettikleri yeni topraklara rahipler eşliğinde giderek büyük bir Hristiyanlaştırma projesi uygulamış, Santa Fe gibi şehirler kurarak Hristiyan misyoner hareketlerini desteklemişlerdir. İspanya'nın Amerika'daki faaliyetleri eşzamanlı olarak bir işgal, bir kolonizasyon çabası, sosyal bir deney, dini bir haçlı seferi ve oldukça yapılandırılmış bir ekonomik girişim olarak değerlendirilebilir.

İspanyollar olağanüstü çeşitlilikteki toplumları, etnik grupları, coğrafya ve politikaları birleştirmiş ve 300 yıl kadar kolonyal bir varlık olarak yaşatmıştır. İspanyollar bunu yaparken tutarlı politik ve sosyal kalıpları vurgulamış, merkezi yönetimi güçlendirmiş ve alternatifsiz olarak Katolik mezhebini empoze etmiştir (Deagan, 2003). İspanyolların Kızılderilileri yurtlarından edip farklı bölgelere yerleştirmesi birbirinden farklı pek çok topluluğun temasa geçmesine neden olmuş, geleneklerin kaynaşması ve birçok salgın hastalığın yayılması söz konusu olmuştur. Nüfusun önemli bir bölümünün hastalıklar ve kötü muameleler nedeniyle kaybı, iş gücü anlamında İspanyolların yeni çareler düşünmesini gerektirmiştir. İspanyollar köle temini için Afrika'ya yönelmeye başlamış ve bu durum Afrikalılar için büyük bir felaket olmuştur.

Avrupa'nın diğer ulusları da koloni kurma yarışına katılmıştır. İngiltere, Fransa ve Hollanda gibi diğer Avrupa ülkeleri kısa sürede kendi değerli kolonilerini elde etmek için Tordesillas Antlaşması'nı görmezden gelerek mücadele içine girmiştir. Papa'nın Avrupalı olmayan dünyayı Portekizliler ve İspanyollar arasında bölen kararına en çok itiraz edenler Fransızlar olmuştur. Onları İngiltere ve Hollanda izlemiştir (Moak, 2017). Meksika ve Güney Amerika'da olduğu gibi, Avrupalıların günümüz Amerika Birleşik Devletleri'ne gelişi, Yerli Amerikalılar üzerinde büyük bir etki yaratmıştır. Avrupa kolonizasyonu, toprakların asıl sakinleri için çoğunlukla felaket getirmiştir. Bununla birlikte Fransız ve Hollandalı yerleşimciler, Yerli Amerikalılarla çoğunlukla iş birliğine dayalı bir ilişki geliştirmiştir. İngiliz yerleşimciler ise Yerli Amerikalılarla erken dönemlerde iş birliği yapsalar da toprak ve din konusunda yerlilerin aleyhine gelişmeler olmuş ve çatışmalar ortaya çıkmıştır. Yerliler hem İngilizlerin yayılmacı politikasıyla hem de 1616'da yaşanan büyük çiçek hastalığı salgını gibi sorunlarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Bununla birlikte Fransa, İngiltere ve Hollanda sömürge üstünlüğü için birbirleriyle savaşmıştır. Kıtaya getirilen Afrikalılar ise birkaç yüzyıl sonra başka bir sosyal sınıf ve topluluk olarak Amerika mozaiğinde yer almaya başlamış ve ciddi bir hak mücadelesine girişmiştir.

Fransa hizmetinde çalışan İtalyan kâşif Giovanni da Verrazzano, 1524'te Pasifik'e giden bir deniz yolu arayışı için Kuzey Amerika'ya gitmiştir. Verrazzano bu gezisinde sonradan New York limanı olarak anılacak bölgeyi keşfetmiştir. 1534'te ise Fransız Jacques Cartier Kanada'nın doğu kıyılarında geniş bir nehre açılan bir körfeze ulaşmış ve buraya Aziz Lawrence adını vermiş, ardından Montreal'i keşfetmiştir. 1608'de, bir başka Fransız kâşif Samuel de Champlain, yaklaşık 32 koloniciyle Aziz Lawrence'a yelken açmıştır. "Yeni Fransa" olarak bilinecek kolonyal imparatorluğun üssü haline gelen Quebec şehri kurulmuştur. 1673'te, Fransız Cizvit rahibi Jacques Marquette ve tüccar Louis Joliet, Büyük Göl-

leri ve yukarı Mississippi Nehri'ni keşfetmiştir. Yaklaşık 10 yıl sonra, Sieur de La Salle aşağı Mississippi'yi keşfetmiştir. Fransa kralı 14. Louis onuruna buraya Louisiana adı verilmiştir. 1700'lerin başlarında, "Yeni Fransa" günümüzde orta batı Amerika Birleşik Devletleri ve doğu Kanada bölgelerinin çoğunu kapsıyor hale gelmiştir. 1760'a gelindiğinde, Yeni Fransa'nın nüfusu 65.000'e kadar ulaşmıştır. Yeni Fransa'da büyüyen nüfus yapısında öne çıkan aileler tercih ettikleri isimler açısından farklı yaklaşımlar benimsemiş ve her yönüyle yeni bir hayat kurmuştur (Desjardins ve diğ. 2000). İspanyol ve Fransızların keşifleri İngilizlere ilham vermiştir. Londralı bir yatırımcı şirket, 100'den fazla yerleşimci İngiliz'le birlikte 1607'de Virginia kıyılarına ulaşmıştır. Burada kurdukları yerleşime kralın onuruna Jamestown adını vermişlerdir. Başlangıçta sadece maden arayışına odaklanan bu topluluk, toprağı işlemeyi ihmal ettiği için kısa süre içerisinde büyük bir gıda kriziyle karşılaşmıştır. Bölgenin tütün yetiştiriciliği için uygun olduğu anlaşıldıktan sonra koloninin görünümü büyük ölçüde değişmiştir. 1620'de, "Pilgrims" olarak bilinen bir grup Massachusetts'te "Plymouth" adında ikinci bir İngiliz kolonisi kurmuş ve bu koloni Britanya'da dini inançları konusunda baskı altında hisseden Püritenlerin geldiği bir yer olmuştur. Bu grup, İngiltere'nin Anglikan Kilisesi'nden dinsel özgürlük isteyerek Massachusetts Körfezi'nde daha büyük bir koloni kuracak güce erişmiştir (Zakai, 2002). 1750'ye gelindiğinde, Maine'den Georgia'ya kadar 13 kolonideki İngiliz yerleşimci sayısı yaklaşık 1,2 milyon olmuştur. 1754'te Ohio Vadisi'ndeki toprak haklarına ilişkin bir anlaşmazlık, Kuzey'de İngilizler ve Fransızlar arasında bir savaşa yol açmıştır. Savaş, "Yedi Yıl Savaşı" olarak bilinen daha büyük bir çatışmanın parçası olmuştur. 1763'e gelindiğinde Fransızlar kesin olarak Kuzey Amerika topraklarını teslim etmiş böylelikle İngilizler, Kuzey Amerika'nın doğu yarısının kontrolünü ele geçirmiştir.

Kuzey Amerika'daki keşifler konusunda İngiliz ve Fransızları Hollandalılar takip etmiştir. 1609'da Henry Hudson batıya giderek Hudson Nehri, Hudson Körfezi ve Hudson Boğazı olarak adlandırılacak coğrafi birimleri keşfetmiştir. Ertesi yıl yine bir keşif gezisinde isyan eden mürettebatı tarafından ölüme terk edilmiştir (Fritze, 2010). Hollandalılar bu su yolları boyunca tüm bölgeyi sahiplenmiş ve Iroquois Kızılderilileri ile kürk ticareti yapmışlardır. Hudson Nehri boyunca Fort Orange'da (şimdi Albany) ve Manhattan Adası'nda ticaret merkezleri inşa etmişlerdir. 1621'de Hollanda hükümeti, bir şirkete bölgeyi kolonileştirme ve kürk ticaretini genişletme izni vermiş, yerleşimcileri cesaretlendirmek için kapılarını çeşitli insanlara açmıştır.

Avrupalılar, kolonizasyon kapsamında yerli Amerikalıları ucuz işgücü kaynağı olarak kullanmayı planlamıştır ancak milyonlarca yerli Amerikalı hastalık, savaş ve acımasız muameleler nedeniyle ölmüştür. Amerika'da kolonilerin yönetimi altındaki şeker pancarı tarlaları ve tütün çiftlikleri büyük miktarda işçi ihti-

yacına yol açmıştır. Bu nedenle Brezilya, Karayipler ve Kuzey Amerika'nın güney kolonilerindeki Avrupalılar kısa süre sonra işçi ihtiyacı için Afrika'ya yönelmiştir. Bu ucuz emek talebi, köle ticaretinin vahşetiyle sonuçlanmıştır. 1500 civarında başlayarak, Amerika'da ucuz işgücüne ihtiyaç duyan Avrupalı sömürgeciler, tarlalarda ve çiftliklerde köleleştirilmiş Afrikalıları kullanmaya başlamıştır. Tarihçiler, Afrikalılar için kölelik kurumunun söz konusu tarihler için yeni bir olgu olmadığı konusunda hemfikirdir. Ancak bu seferki, tarihe diğerlerine oranla çok daha kara bir leke olarak not düşülmüştür. 1500 ile 1600 yılları arasında yaklaşık 300.000 Afrikalı Amerika'ya taşınmıştır. Sonraki yüzyılda bu sayı neredeyse 1,3 milyona çıkmıştır. Bir kölenin değeri, cinsiyetine, becerilerine, beklenen yaşam süresine ve faiz oranlarına göre farklılık göstermiştir. Köleler arasında Amerika'ya belli bir süre önce gelmiş hatta Amerika'da doğmuş olanlar daha çok tercih edilmiş ve Afrika'dan yeni getirilen kölelere dil yeterlikleri az olabileceği ve salgın hastalıklara dayanıklı olamayacakları gibi kaygılarla kuşku içinde yaklaşılmıştır (Eltis, Lewis ve Richardson, 2005). Atlantik köle ticareti 1870 civarında sona erdiğinde, Avrupalıların Amerika'ya toplamda yaklaşık 9,5 milyon kadar Afrikalı getirdiği söylenebilir. Okyanus yolculuğunu atlatan Afrikalılar, Amerika'da zor bir hayatla karşı karşıya kalmıştır. Köleler satıldıktan sonra madenlerde veya tarlalarda veya ev hizmetçisi olarak çalıştırılmıştır. Amerika'nın çoğunda kölelik, kalıtsal olduğu kadar ömür boyu sürecek bir statü olarak uygulanmıştır. İnsanlık dışı muameleler kölelerin irili ufaklı isyanlarına neden olmuştur. 1739'da Güney Carolina'daki bir grup kölenin "Stono İsyanı" olarak bilinen ayaklanması bunlardan sadece bir tanesidir. Ayaklanmaların 1800'lere kadar devam ettiği söylenebilir.

Atlantik köle ticaretinin hem Afrika hem de Amerika kıtası üzerinde derin bir etkisi olmuştur. Afrika toplumları genç ve yetenekli nesillerini köle ticaretine kurban vermiş, pek çok aile parçalanmıştır. Koloniciler Afrikalıların Amerika'da çalıştırılmasının belli başlı avantajları olduğunu düşündükleri için bu ticareti gerçekleştirmiştir. Birincisi, birçok Afrikalı Avrupalıların taşıdığı hastalıklara önceki tarihlerde maruz kalmış ve çoğunlukla bağışıklık kazanmıştır. Bu da Amerika'daki hastalıklara dayanıklı köleler anlamına gelmektedir. İkincisi, birçok Afrikalının çiftçilik konusunda deneyime sahip olduğu görülmüştür. Üçüncüsü, Afrikalıların kölelikten kaçma olasılıkları yeni topraklarda yollarını bilmedikleri için düşük görülmüştür. Son olarak ise Afrikalıların ten renginin onları kaçtıkları yerlerde kolay yakalanmalarını sağlayacağı düşüncesidir. Afrikalı köleler, Amerika'nın ekonomik ve kültürel gelişimine büyük katkılar sağlamıştır. Köleleştirilmiş Afrikalılar, tarım alanındaki tecrübelerini, sanat, müzik ve yemek kültürlerini beraberlerinde getirmiş ve yaşatmaya çalışmıştır. Bununla birlikte Atlantik'te taşınan sadece köleler olmamıştır. Batı Avrupa'nın 1500'den sonra yükselişi, bu ticaret ve buna bağlı sömürgecilik sayesinde mümkün olabilmiştir (Acemoglu, Johnson ve Ro-

binson, 2005). Uygarlık tarihi açısından önemli olan diğer unsur ise sayılan tüm bu kültürlerin kaynaşmasıdır. Amerika'nın kolonizasyonu sırasında gıda, bitki ve hayvanların küresel transferi gerçekleşmiştir. Tüm bu hareketlilik "Kolomb Takası" olarak adlandırılmıştır. Amerika'dan gelen gemiler, Avrupalıların, Asyalıların ve Afrikalıların daha önce hiç görmediği çok çeşitli ürün ve eşyayı beraberinde getirmiştir. Amerika'dan Avrupa'ya; domates, kabak, patates, mısır, ananas, tütün, hindi ve kakao fasulyesi (çikolata için) gibi bitkiler getirilmiştir. Avrupalılar ise Amerika'ya at, sığır, koyun ve domuz gibi çeşitli çiftlik hayvanları ile buğday, pirinç, arpa ve yulaf götürmüştür. Bitkilerin, hayvanların, hastalıkların ve özellikle gıdaların bu küresel transferi, Doğu ve Batı yarım kürelerini bir araya getirmiştir. Denizaşırı kolonizasyon ve ticaret nedeniyle çok sayıda tüccar büyük servet elde ederek hükümetlerin servet sahibi olması konusundaki tekelini kırmıştır. Bununla birlikte Avrupalı güçler İspanya'nın 1600'lerde yaşadığı ezici enflasyon dalgası gibi sorunlarla da başa çıkmak zorunda kalmıştır. Zira altın ve gümüş ülkelerin para arzını büyük ölçüde arttırmıştır. Zamanla ekonomik sistemde Merkantilizm teorisi doğrultusunda (Bir ulus iki şekilde zenginliğini ve gücünü artırabilir: Birincisi, mümkün olduğu kadar çok altın ve gümüş elde edilmeli, ikincisi ise ülke, satın aldığından daha fazla mal satmalıdır) hareket edilmesi benimsenmiştir (Heckscher, 2013).

Amerikan Bağımsızlık Savaşı, Amerikan Devrimi, Orta ve Latin Amerika'daki Gelişmeler

17 ve 18. yüzyıllarda İngiliz koloniciler, Kuzey Amerika'nın doğu kıyısına büyük yerleşim yerleri kurmuştur. İngiltere ve Fransa arasında Kuzey Amerika'nın doğusu için gerçekleşen çatışmalar, 1763 yılına kadar sürmüş ve İngiltere bu çatışmadan galip ayrılmıştır. İngiliz kolonilerinin 1770'de nüfusu 2.150.000'e kadar çıkmıştır. Dolayısıyla koloniler, Britanya Hükümetince genişleyen Britanya sanayisi için mal tedarikini sağlayan bölgeler yanında malın satıldığı pazar haline de getirilmeye başlanmıştır. O tarihlerde yaklaşık 150 yıldır Amerika'da yaşayan ve Avrupa uluslarıyla ticarette büyük bir başarı gösteren koloniler, iç işlerinde ve hükümetlerini belirlemede serbest olsalar da dışarıda Britanya Hükümeti'ne bağlı kalmaya devam etmiştir. Bu durum onların, Avrupa'dan ve özellikle İngiltere'den bağımsız bir kimlik duygusu geliştirmelerini zemin hazırlamıştır. Amerika'daki İngiliz koloniciler, bu kıtaya gelerek kalıtsal haklarını kaybetmedikleri ve özgür İngilizler oldukları şeklinde bir düşünce geliştirmiştir. Bununla birlikte başkentle aralarındaki mesafe nedeniyle Parlamento'da temsil edilmelerinin zorluğunu da fark etmişlerdir. Bu nedenle, vergiler başta olmak üzere pek çok konuda kendi kaderlerini kendilerinin tayin edebileceğini düşünmeye başlamışlardır (Greene, 2000).

Britanya Hükümeti kolonicilerin görüşlerine taban tabana zıt bir yaklaşım benimseyerek, onların birer koloni olduğunu hatırlatırcasına Fransızlarla yapılan savaşın maddi külfetini paylaşmak istemiştir. Bu amaca uygun olarak, 1765'te Parlamento, kolonicilerin vasiyet, tapu, gazete ve diğer basılı materyallere resmi bir damga basmak için vergi ödemelerini zorunlu hale getiren "Pul Yasasını" kabul etmiştir. Yasaya şiddetle karşı çıkan kolonicilerin Parlamento'da temsil edilmiyor oluşu aradaki gerginliği tırmandırmıştır. Bazı koloni liderleri İngiltere'den bağımsız olmayı dillendirmeye başlamıştır. 1773'te, bir grup kolonici, çay üzerindeki ithalat vergisini protesto etmek için daha önceden gizledikleri niyetlerini açığa vurarak Boston Limanı'na büyük miktarda İngiliz çayı dökmüştür. Tarihe "Boston Çay Partisi" olarak geçen bu olay hükümetçe sert bir şekilde bastırılmıştır (Wahrman, 2001). Eylül 1774'te Georgia dışındaki her koloniden temsilciler Philadelphia'da, Boston'daki hükümetin sert müdahalesini protesto etmek amacıyla Birinci Kıta Kongresi'ni toplamıştır. Eyalet bazında da tüm kraliyet ve özel mülk kolonileri kongreler oluşturmuştur. Kral şikâyetlerine çok az ilgi gösterince, koloniler bir sonraki hamlelerini tartışmak için İkinci Kıta Kongresi'ni kurmaya karar vermiştir. Aradaki gerginlik 19 Nisan 1775'te Massachusetts'te, İngiliz askerleri ve Amerikan milisleri arasında gerçekleşen bir silahlı çatışmaya dönüşmüştür. İkinci Kıta Kongresi, George Washington liderliğinde bir ordu kurma ve savaş için örgütlenme gündemiyle toplanmış ve böylelikle Amerikan Devrimi başlamıştır.

Temmuz 1776'da İkinci Kıta Kongresi Bağımsızlık Bildirgesi'ni yayınlamıştır. Sonradan ABD'nin 3. Başkanı olacak olan Thomas Jefferson tarafından yazılan bu belge, sıkı bir şekilde John Locke ve Aydınlanma Hareketinin fikirleri çerçevesinde hazırlanmıştır. Belge, temel insan haklarını açıkladıktan sonra kolonilerin İngiltere'den ayrıldığını ilan ederek sona ermiştir (Armitage, 2007). Bağımsızlık Bildirgesi'nin yayınlanmasından kısa bir süre sonra iki taraf savaşa girmiştir. İlk bakışta, isyancıların iyi eğitilmemiş küçük ordularının dünyanın en güçlü ve donanımlı ordusu karşısında duramayacağı düşünülse de bu durum böyle olmamıştır. Kolonistler, anavatanları olarak gördükleri Amerika'yı savundukları için motivasyonları daha yüksek bir şekilde savaşmış ve kendilerine çok fazla güvenen İngiliz generaller savaş sanatı anlamında birkaç büyük hata yapmıştır. Britanya hükümeti için okyanus ötesindeki savaşı yürütmek çok ciddi bir maddi külfete neden olmuştur. Kolonistlerin görüşlerini çok benimsemese de sırf Britanya İmparatorluğu'na karşı düşmanlığı nedeniyle Fransa Kralı 16. Louis'in isyancıları askeri anlamda desteklemesi onların zaferini kesinleştirmiştir. 1781'de, yaklaşık 9.500 Amerikalı ve 7.800 Fransız'dan oluşan birleşik kuvvetler, İngiliz ordusunu yenilgiye uğratarak bağımsızlığın yolunu açmıştır. Bağımsızlıklarını ilan ettikten kısa bir süre sonra, 1781'de 13 ayrı eyalet ulusal bir hükümet kurarak anayasayı

kabul etmiştir. Ancak birkaç sene içerisinde bu yönetim sistemindeki boşluklar tespit edilmiş 1787'de Locke, Montesquieu ve Rousseau'nun siyasi teorilerine aşina olan deneyimli devlet adamlarının katkılarıyla kuvvetler ayrılığını benimseyen federatif bir yapıyı ön gören anayasa onaylanmıştır. Amerika Birleşik Devletleri'nin anayasası sonraki dönemlerde pek çok kez değiştirilse de temel özellikleri kendisini korumaya devam etmiştir (Amar, 2012).

Latin Amerika ve Meksika'daki Gelişmeler

1700'lerin sonlarında, Aydınlanma fikirleri, Amerikan ve Fransız Devrimlerinin haberleri Latin Amerika'da müthiş bir heyecana neden olmuştur. İlk devrim hareketi 1791'de Haiti'de görülmüştür. Fransız efendilerine karşı yaklaşık 100.000 köleleştirilmiş Afrikalı kendisi de eski bir köle olan Toussaint L'Ouverture liderliğinde ayaklanmıştır. 1801'de Toussaint tüm adanın kontrolünü ele geçirmiş ve köleleştirilmiş tüm Afrikalıları serbest bırakmıştır. Ocak 1802'de 30.000 Fransız askeri, Toussaint'i iktidardan indirmek için Aziz Dominik'e gönderilmiştir. Mayıs ayında Toussaint, Fransızlar köleliğe son verirse devrimi durdurmayı kabul etmiş ancak Fransızlar anlaşmaya uymayarak onu hapsetmiştir. Haiti'nin bağımsızlığı için bu sefer de Toussaint'in teğmenlerinden Jean-Jacques Dessalines ayaklanmıştır. 1 Ocak 1804'te General Dessalines koloniyi bağımsız bir ülke ilan etmiştir. Böylelikle Latin Amerika'da gerçek anlamda ilk bağımsızlığını ilan eden koloni Haiti olmuştur (Knight, 2000). Napolyon'un 1808'de İspanya'yı fethetmesi İspanyol kolonilerindeki isyanları daha da tetiklemiştir. Fransızlar tarafından dayatılan bir krala hiçbir zaman sadakat hissetmeyen koloniler, 1810'dan itibaren birer birer bağımsızlık mücadelesine girişmiştir. Bu mücadelelerde iki önemli isim ön plana çıkmaktadır. Bunlar Venezuela'nın bağımsızlık lideri Simon Bolivar ve Arjantin'in bağımsızlık lideri Jose de San Martin'dir. Simon Bolivar Venezuela'yı, 1811'de İspanya'dan bağımsız bir ülke olarak ilan etmiştir ancak Bolivar'ın gönüllü devrimciler ordusu çok sayıda yenilgiye uğramış ve O, sürgüne gitmek zorunda kalmıştır. Ağustos 1819'da Bolivar, 2.000'den fazla askere And Dağları üzerinden şimdi Kolombiya olarak bilinen bölgeye cesur bir yürüyüş gerçekleştirerek Bogota'daki İspanyol ordusunu tamamen şaşırtmış ve kesin bir zafer kazanmıştır. Bolivar 1821'de Venezuela'nın bağımsızlığını kesin olarak ilan edebilmiştir. Daha sonra güneye Ekvador'a doğru yürüyerek Ekvador'da Jose de San Martin ile tanışmış, Latin Amerika devrim hareketi konusunda birlikte hareket etmeye karar vermiştir. San Martin'in Arjantin'i 1816'da bağımsızlığını ilan etmiştir. 1817'de Şili'yi, 1824'te ise sonradan Venezuela, Kolombiya, Panama ve Ekvador olacak ülkelerin topraklarını kurtarmışlardır (Lynch, 2007).

1810'da Meksika'da Dolores köyünde rahip olan Padre Miguel Hidalgo önderliğinde 80 bin kişilik bir grup İspanya'dan bağımsızlık kazanma iddiasıyla Mexico City'ye doğru yürüyüşe geçmiştir. Alt sınıfların bu şekilde ayaklanması Mexico City'deki yerleşik soylu sınıfın tedirgin olmasına neden olmuş ve ordu 1811'de Hidalgo'yu mağlup ederek olayları bastırmıştır (Salinas, 2016). İsyancılar daha sonra başka bir güçlü lider olan Padre Jose Maria Morelos etrafında toplanmaya başlamış ve Morelos devrime dört yıl kadar öncülük etmiştir. Ancak, 1815'te Agustin de Iturbide O'nu mağlup ederek kontrolü sağlamıştır. 1821'de İspanya'da gerçekleşen liberal düşünce eksenli bir devrim Meksika'daki soyluları rahatsız edince birkaç sene önce isyanları bastıran soyluların başında olan Iturbide, çıkarlarına ters düşeceği endişesiyle aynı yıl İspanya'dan bağımsızlığını ilan etmiştir. Iturbide'nin bağımsızlık ilanını Orta Amerika'daki diğer koloniler takip etmiş ancak O, onların bağımsızlık mücadelelerini tanımamıştır. 1823'te General Agustin de Iturbide'nin iktidardan indirilmesi sonrasında Orta Amerika Meksika'dan kesin olarak bağımsızlığını ilan etmiştir. Orta Amerika Birleşik İlleri adını alan bu yapı günümüzde Nikaragua, Guatemala, Honduras, El Salvador ve Kosta Rika'nın öncülü konumunda bir devlet olmuştur. 1807'de Napolyon'un orduları hem İspanya'yı hem de Portekiz'i işgal ettiğinde, Prens John ve mahiyeti yanında kraliyet hazinesiyle birlikte en büyük kolonisi olan Brezilya'ya doğru yola çıkmıştır. Rio de Janeiro, Portekiz imparatorluğunun yeni başkenti olmuş ve Portekiz, 14 yıl boyunca Brezilya'dan yönetilmiştir. Napolyon'un 1815'teki yenilgisinden sonra, Kral John ve Portekiz hükümeti Lizbon'a dönmüş ancak kral oğlu Dom Pedro'yu Brezilya'da bırakmıştır. Brezilya Portekiz Krallığının merkeziyken yeniden koloni statüsüne düşmesi önde gelen aileleri huzursuz etmiştir. Onlar 1822'de Brezilya'nın Portekiz'den bağımsızlığını talep etmiştir. 7 Eylül 1822'de bu taleplerin uygun olduğunu düşünen Dom Pedro babasına karşı isyan bayrağını açarak Portekiz güçlerine karşı Brezilya bağımsızlık mücadelesinin önderi olmuştur. Brezilya'nın bağımsızlığı resmen ilan edilmiş ve Dom Pedro ilk İmparator olarak tanınmıştır. Akabinde Brezilya'nın bağımsız bir devlet olarak başta ABD olmak üzere pek çok devlet tarafından tanınması gündeme gelmiştir (Fausto ve Fausto, 2014).

Amerika Birleşik Devletleri'nin Küresel Bir Güç Haline Gelmesi

Amerika Birleşik Devletleri, 1783'te İngiltere'den bağımsızlığını kazanmış ve bağımsız bir devlet olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Devrim Savaşının sonunda Mississippi Nehri yeni cumhuriyetin batı sınırını belirlemiş ancak sonrasında bu sınırın ötesine geçilmiştir. 1803'te Başkan Thomas Jefferson, Louisiana Bölgesi'ni Fransa'dan satın almış ve bu durum Cumhuriyet'in sınırını Rocky Dağları'na kadar genişletmiştir. 1819'da ise İspanya Florida'yı ABD'ye bırakmıştır. 1830 Kızılderili-

leri Uzaklaştırma Yasası ile doğuda yaşayan pek çok yerli batıya zorunlu göçe tabi tutulmuştur. 1845'te Meksika'dan bağımsızlığını kazanan Teksas ilhak edilmiştir. 1846'da Büyük Britanya ile yapılan bir antlaşma, Amerika Birleşik Devletleri'ne Oregon Bölgesi'nin bir bölümünü vermiştir. Ülke tüm bu gelişmeler sonunda Atlantik ve Pasifik Okyanusları arasında kıta boyunca uzanan bir ülke olmuştur (Schlesinger, 1999). Amerika'nın batıya doğru genişlemesi, Batı'da hangi yasalara ve geleneklere uyulması gerektiği konusunda soruları gündeme getirmiştir. Ülkenin ilk günlerinden beri, Amerika Birleşik Devletleri'nin kuzey ve güney kesimleri farklı yaşam tarzlarını izlemiştir. Her kesim, Batı'daki yeni bölgelere ve eyaletlere kendi yaşam tarzını genişletmek istemiştir. Kuzey eyaletleri hem çiftlikler hem de endüstri ile çeşitlendirilmiş bir ekonomiye sahip olmuştur. Öte yandan Güney'in ekonomisi, başta pamuk yetiştiriciliği olmak üzere sadece birkaç ürüne dayanarak şekillenmiştir. İki bölge arasındaki ekonomik farklılıklar, kölelik konusunda bir çatışmaya yol açmıştır. Birçok Kuzeyli köleliğin ahlaki açıdan yanlış olduğunu düşünürken güneylilerin aynı fikirde olmaması batıda yeni oluşturulacak eyaletlerdeki sistem üzerine tartışmaları körüklemiştir. Güneyli siyasetçiler, eyaletlerin federatif yapıya özgürce katıldığını ve bu nedenle herhangi bir anlaşmazlık nedeniyle bu birliktelikten özgürce ayrılabileceklerini savunmaya başlamıştır. Kuzeylilerin çoğu ise ABD Anayasanın bu birlikteliği sonsuza kadar kurduğu iddiasını desteklemiştir. Kuzey ve Güney arasındaki bu anlaşmazlık ve çatışma ortamı, Abraham Lincoln'ün başkan seçildiği 1860 yılında doruk noktasına ulaşmıştır. 1865'e değin devam eden kuzey-güney çatışması güney eyaletlerinin yenilgisiyle sonuçlanmıştır. Lincoln, savaşın köleliği sona erdirmek için değil, ABD'yi kurtarmak için yapıldığını açıklamış bununla birlikte köleliğe son vermenin gerekli olduğu yönünde görüş bildirmiştir. İç savaşın ardından, ABD Kongresi, Amerika Birleşik Devletleri'nde köleliği kaldıran On Üçüncü Anayasa Değişikliğini kabul etmiştir. On Dördüncü ve On Beşinci Değişiklikler, vatandaşlık haklarını tüm Amerikalılar bazında genişletmiş ve eski kölelere oy kullanma hakkını garanti altına almıştır. Bununla birlikte 1865'ten 1877'ye kadar, "Yeniden Yapılanma" dönemi adı verilen bu dönemde Afrikalı Amerikalıların haklarını sınırlayan ve oy kullanmalarını zorlaştıran yasalar getirilmiştir. Bu yaklaşım ABD'de siyahilerin ikinci sınıf insan olarak değerlendirileceği ve uzun bir hak mücadelesi gerektiren zorlu süreçlerin başlangıcı olmuştur (Weeks, 1997).

Bağımsızlık Savaşı ve ardından İngiltere ile Birleşik Devletler arasındaki düşmanca ilişkilere rağmen, Amerikalılar Britanya'nın teknolojik gelişmelerini bire bir almayı ihmal etmemiştir. Kolonistler yeni teknolojik aletleri, makineleri ve bunları yapan ve kullanan insanları ithal etme konusunda büyük bir başarı göstermiştir. 1785'te İngilizler tekstil makinelerinin, buharlı motorların ve diğer yeni makinelerin ihracatını yasaklasa da yeniliklerin ABD'de yayılmasına engel

olamamışlardır. ABD jeopolitik konumunu en iyi şekilde kullanarak sanayileşme atılımlarını gerçekleştirmiştir. 1914'e gelindiğinde, 20 milyondan fazla insan Avrupa ve Asya'dan Amerika Birleşik Devletleri'ne taşınmıştır. 1862-1869 yılları arasında ülkeyi baştanbaşa saran demir ve kara yolu ağının oluşturulması, çiftlik ve şehir bağlantısını sağlamış, ticari ve endüstriyel faaliyetler artmıştır. Kömür, demir cevheri gibi maddelerle, mısır, buğday gibi tarım ürünleri ve sığır gibi hayvanların işlenme tesislerine kolaylıkla taşınması, ABD'nin yürüttüğü akılcı dış politika, coğrafi anlamda avantajlar vb. sebepler onun bir dünya gücüne dönüşmesine yardımcı olmuştur (Williams, 2008; Hirschman ve Mogford, 2009). Sonraki yıllarda ABD, kendi mucitlerini yetiştirmiş ya da mucit ve bilim insanlarını kadrosuna katmayı başararak dünya bilimine yön veren en önde güçler arasında yerini almaya başlamıştır. Günümüzde en çok beyin göçü alan ülkelerden olmaya devam eden ABD'nin yetiştirdiği bazı bilim insanları; daktilonun mucidi Charles Thurber, elektrikli ampulün mucidi Thomas Alva Edison ve lastiğin mucidi Charles Goodyear'dır (Abraham, 1980; Kauffman, 2001; Burgan, 2006). Teorik fizikçi Albert Einstein çalışmalarını ABD'de sürdüren bilim insanları içinde belki de en ünlüsüdür.

Kaynakça

Acemoglu, D., Johnson, S., & Robinson, J. (2005). The rise of Europe: Atlantic trade, institutional change, and economic growth. *American economic review, 95*(3), 546-579.

Amar, A. R. (2012). *America's Constitution: A biography*. Random House.

Armitage, D. (2007). *The declaration of independence: A global history.* Harvard University Press.

Ascher, M. (1983). The logical-numerical system of Inca quipus. *Annals of the History of Computing*, *5*(3), 268-278.

Bassett, M. H. (2020). Aztec Religion and Art of Writing: Investigating Embodied Meaning, Indigenous Semiotics, and the Nahua Sense of Reality. By Isabel Laack.

Bauer, B. S., & Covey, R. A. (2002). Processes of state formation in the Inca heartland (Cuzco, Peru). *American Anthropologist*, *104*(3), 846-864.

Beck, MG (2013). *Potlatch: Kuzeybatı Sahili'nde yerel tören ve efsane*. Grafik Sanatlar Kitapları.

Bourgeon, L., Burke, A., & Higham, T. (2017). Earliest human presence in North America dated to the last glacial maximum: new radiocarbon dates from Bluefish Caves, Canada. Plos one, 12(1), e0169486.

Burger, R. L. C. (1995). the Origins of Andean Civilization. *London: Thames and*.

D'Altroy, T. N. (2018). The Imperial Inka road system: exploring new paths. *Asian Archaeology*, *2*(1), 3-18.

Dalby, A. (2001). Christopher Columbus, Gonzalo Pizarro, and the search for cinnamon. *Gastronomica*, *1*(2), 40-49.

Deagan, K. (2003). Colonial origins and colonial transformations in Spanish America. *Historical Archaeology*, *37*(4), 3-13.

Desjardins, B., Bideau, A., Brunet, G., Charbonneau, H., & Légaré, J. (2000). From France to New France: Quebec family names, past and present. *The History of the Family, 5*(2), 215-226.

Donnan, C. B. (2011). Moche substyles: keys to understanding Moche political organization. *Boletín del Museo Chileno de Arte Precolombino, 16*(1), 105-118.

Eltis, D., Lewis, F. D., & Richardson, D. (2005). Slave prices, the African slave trade, and productivity in the Caribbean, 1674–1807 1. *The Economic History Review, 58*(4), 673-700.

Faust, B., & Bilsborrow, R. (2000). Maya culture, population, and the environment on the Yucatan Peninsula. Research report-international institute for applied systems analysis iiasa rr, (14), 73-107.

Fausto, B., & Fausto, S. (2014). *A concise history of Brazil.* Cambridge University Press.

Fritze, R. H. (2010). Fatal Journey: The Final Expedition of Henry Hudson: A Tale of Mutiny and Murder in the Arctic. *The Sixteenth Century Journal, 41*(4). 1147-1149.

Garrido, F. (2016). Rethinking imperial infrastructure: A bottom-up perspective on the Inca Road. *Journal of anthropological archaeology*, *43*, 94-109.

Greene, J. P. (2000). The American Revolution. *The American Historical Review, 105*(1), 93-102.

Heckscher, E. F. (2013). *Mercantilism.* Routledge.

Hirschman, C., & Mogford, E. (2009). Immigration and the American Industrial Revolution from 1880 to 1920. *Social science research, 38*(4), 897-920.

Inomata, T., Triadan, D., López, V. A. V., Fernandez-Diaz, J. C., Omori, T., Bauer, M. B. M., ... & Nasu, H. (2020). Monumental architecture at Aguada Fénix and the rise of Maya civilization. *Nature*, 1-4.

Knight, F. W. (2000). The Haitian Revolution. *The American Historical Review, 105*(1), 103-115.

Lehmann, M. (2013). Amerigo Vespucci and his alleged awareness of America as a separate land mass. *Imago Mundi*, *65*(1), 15-24.

Lord, L., & Burke, S. (1991). America before Columbus. *US News and World Report*, *8*, 22-37.

Lynch, J. (2007). *Simón bolívar (simon bolivar): a life*. Yale University Press.

Masson, M. A., & Lope, C. P. (2007). Kukulkan/Quetzalcoatl, death God, and creation mythology of burial shaft temples at Mayapan. *Mexicon*, 77-85.

McCaa, R., Nimlos, A., & Hampe-Martınez, T. (2004, January). Why blame smallpox? the death of the Inca Huayna Capac and the demographic destruction of Tawantinsuyu (ancient Peru). In *American Historical Association Annual Meeting*.

Mehta, J. M., & Connaway, J. M. (2020). Mississippian culture and Cahokian identities as considered through household archaeology at Carson, a monumental center in North Mississippi. *Journal of Archaeological Method and Theory*, *27*(1), 28-53.

Moak, K. (2017). History of Globalization: European Colonization and Bretton Woods. In *Developed Nations and the Economic Impact of Globalization* (pp. 49-73). Palgrave Macmillan, Cham.

Nichols, D. L. (2018). Agricultural Practices and Environmental Impacts of Aztec and Pre-Aztec Central Mexico. In Oxford Research Encyclopedia of Environmental Science.

O'Brien, M. J., & Lewarch, D. E. (1992). Regional analysis of the Zapotec empire, Valley of Oaxaca, Mexico. *World archaeology*, *23*(3), 264-282.

Pohl, M. E., Pope, K. O., & von Nagy, C. (2002). Olmec origins of Mesoamerican writing. *Science*, *298*(5600), 1984-1987.

Reinhard, J. (2007). *Machu Picchu: Exploring an Ancient Sacred Center* (Vol. 1). ISD LLC.

Salinas, O. F. G. (2016). Historia, héroes y conmemoraciones como armas de lucha política. El culto a Miguel Hidalgo en tiempos de la intervención francesa en México. *Anuario de Historia Regional y de las Fronteras, 21(*2), 101-124.

Scheidel, W. (2016). Rome, Tenochtitlan, and Beyond: Comparing Empires across. *Altera Roma: Art and Empire from Mérida to Mexico*, *83*, 21.

Tutić, D., Lapaine, M., & Lapaine, V. (2005). Shape of the Earth and Magellan. *Kartografija i geoinformacije (Cartography and Geoinformation)*, *4*(4), 198-199.

Wahrman, D. (2001). The English Problem of Identity in the American Revolution. *The American Historical Review, 106*(4), 1236-1262.

Weeks, W. E. (1997). *Building the continental empire: American expansion from the Revolution to the Civil War*. Ivan R. Dee.

Williams, J. C. (2008). The American industrial revolution. *A companion to American technology*, 31-51.

Wright, G. (2003). Slavery and American agricultural history. Agricultural history, 527-552.

Zakai, A. (2002). *Exile and kingdom: History and apocalypse in the Puritan migration to America*. Cambridge University Press.

Zinn, H. (2015). *A people's history of the United States: 1492-present*. Routledge.

11. BÖLÜM

UYGARLIĞIN TEMEL TAŞLARI*

ATEŞ

İnsanın ateşi nasıl ve ne zaman kullanmaya başladığı, kesin olarak bilinememektedir. Ancak, 1929'da Pekin'in 45 km uzağındaki Çeu-Keutien mağarasında 500.000 yıl öncesine ait bir insan kalıntıları bulunduğunda, bu insanın yanında bazı yanmış cisimlere de rastlandı. Bilim adamları, bu insanın ateşi tanıdığını, ancak onu yakmayı bilmediğini ve alevlerin doğal olaylar sonucu onun hayatına girdiğini kabul ediyorlar.

Ateş, ilk insanlara sıcaklık, ışık ve yiyecek pişirmek için gerekli olan ısıyı sağladı. Ormanlar ve çalılıklar temizlenerek, yeni tarım alanları açıldı, madenlere uygulandı. Bu faydalarından dolayı, ilk insanlar ateşe büyük saygı duydular, taptılar, söndüreni cezalandırdılar (Şahin, 2002: 157).

Milattan 12.000 yıl önce, Taş Devri insanı, çakmak taşlarıyla ateş yakmayı öğrendi. Bu buluşu, birbirine çarpan iki çakmak taşından çıkan kıvılcımın yerdeki kuru otları tutuşturmasıyla rastlantı sonucunda yaptığı sanılıyor. 4000 yıl kadar sonra, Taş Devri insanı, bir odun parçasını bir başka tahtanın üzerine hızla sürterek ateş yakmayı kolaylıkla beceriyordu.

Ortaçağ'la birlikte, insanoğlu kav[1] çakmağını geliştirdi ve bu yöntem, en yaygın ateş yakma tekniği olarak dünyaya yayıldı. Bu yöntemde, kav taşın üstüne konulur, sol elin baş ve işaret parmakları arasında sıkıştırılırdı. Sağ elde tutulan çakmak ise taşa vurmak suretiyle çıkan kıvılcımla yanma sağlanırdı. Daha sonraları kav yerine pamuk ipliğinden fitiller kullanılmıştı. Çakmak, taş, kav veya fitil deriden yapılmış ağzı büzmeli bir kesede muhafaza edilirdi. 1909 yılında benzinli çakmaklar yapıldı. 1945 yılında bütan gazıyla çalışan çakmaklar, 1970 yılında

* Bu bölüm Muğla Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. İbrahim Güner tarafından hazırlanmıştır.

1 Çakmak çakıldığında kıvılcımların tutuşması için ağaçların gövdelerinden alınıp kurutulan, kolayca tutuşabilen maddeler.

da kullanıldıktan sonra atılan plastik çakmaklar üretildi. Bugün çok yaygın olan manyetolu ve pilli çakmaklarla ilgili çalışmalar ise daha 1880'de Fransız fizikçileri Pierre ve Paul-Jacques Curie tarafından başlatıldı.

Sürtünmeyle tutuşan ilk kullanılışlı kibriti 1827'de İngiliz eczacı John Walker icat etti. Walker'in kibriti, ucu arapzamkı, antimon sülfür ve potasyum klorat karışımıyla kaplanmış ince ağaç çöplerinden oluşuyordu. Bu kibritler zımpara kâğıdına sürtülerek tutuşuyordu. 1831'de Fransız mucit Charles Sauria bu karışıma, antimon sülfür yerine, en basit sürtmeyle alev alıveren beyaz fosfor katmayı akıl etti. Daha sonra, İsveç'te, çakma yerine sürülen bir başka karışıma kırmızı fosfor (beyaz fosforun tersine, zehirli değildir) katıldı ve kibritin ucunda sadece potasyum klorat kaldı, böylece İsveç kibriti bulunmuş oldu (1855).

TARIM KÜLTÜRÜNÜN KEŞFİ

Bugüne kadar yapılan prehistorik araştırmalardan tarımın, Cilalı Taş Devri'nde (İ.Ö. 10.000) dünyanın üç veya dört yerinde (Ortadoğu, Çin, Orta Amerika ve belki de Batı Afrika) başladığını ve giderek buralardan başka yerlere yayıldığını öğreniyoruz.

İnsana bağlılığı ve güvenilir bekçiliğinden dolayı, insanın öncelikle denetimine almış olduğu hayvan, **köpek**tir. 1950'lerde, günümüzde Kuzey Irak'ta bulunan Kerkük'te, insanlarla birlikte köpeklerin fosil kalıntıları bulundu. Yaklaşık İ.Ö. 12.000 yılından kalmaydılar (Asimov, 2006: 19).

İ.Ö. 10.000 yıllarına gelindiğinde Ortadoğu'da **keçilerin** evcilleştirilmesiyle bir başka adım daha atıldı. O zamana kadar insanlar göçebe olarak yaşıyorlar ve hayvanları avlayarak, yenilebilir bitkileri tüketerek karınlarını doyuruyorlardı. Sürü gütme çok daha güvenli bir besin kaynağı getirdi.

Köpeğin ve keçinin evcilleştirilmesini **koyun, sığır** ve **domuz** gibi hayvanların evcilleştirilmesi izlemiştir. Nitekim önce koyun ve daha sonra domuzun, İ.Ö. 8000–7000 döneminde, Çayönü (Diyarbakır-Ergani) sakinleri tarafından kültür altına alındığı kabul edilmektedir. Çatalhöyük (Konya-Çumra) ve çevre yerleşmelerde sığır, koyun ve keçinin evcilleştirilmesi, İ.Ö. 7000–6000 dönemine rastlamaktadır.

Yerleşik olarak tarım yapılan alanların ilk izlerine Kuzey Irak'ta bulunan Yermo yöresinde rastlanmıştır. Burada, yaklaşık İ.Ö. 8000 yıllarında **buğday** ve **arpa** tarımının yapıldığını kanıtlayan bulgular ortaya çıkarılmıştır. Bunların kendi türlerinin ilk örnekleri olup olmadığı ise bilinmemektedir.

Tayland'ın kuzeyindeki Ruh Mağarası'nda İ.Ö. yaklaşık 9000'de **bezelye**, **sukabağı** ve **sukestanesi** yetiştirilmiştir. Meksika'nın kuzey kesiminde bazı **kabak** çeşitlerinin İ.Ö. 7000'lerde evcilleştirilmiş biçimde var olduğu bilinmektedir. Amerika'da

biber, **fasulye**, **avakado**, **horozibiği** gibi evcil bitkilerin yetiştirilmesi İ.Ö. 7000–5500 döneminde gerçekleşmiştir. Cindarının evcilleştirilmesi İ.Ö. 4000'de Meksika'daki Tamaulipas'ta başlamış, ama bu ürün sonradan yerini **mısır**a bırakarak ortadan kalkmıştır. Çin'de İ.Ö. 5000'de **darı**, İ.Ö. 4000'de de **pirinç** ekimi başlamıştır.

Tarımdaki gelişmeler Ortadoğu'da İ.Ö. 7000'den sonra köylerin sayısında artışa yol açmıştır. Kırsal yerleşmelerden bazıları zamanla büyüyerek, âdet birer şehirsel yerleşme karakterini kazanmış ve böylece tarihte ilk şehir devletleri ortaya çıkmıştır. Bu tür şehir devletlerinin ilk örnekleri İ.Ö. 5000 yıllarında Fırat ve Dicle nehirlerinin aşağı kesimlerinde kurulmuştur. Diğer şehir devletleri de yaklaşık aynı zamanlarda Mısır'da Nil Nehri kenarlarında gelişmiştir. Yeryüzünün diğer kesimlerinde şehirlerin ortaya çıkışı ise daha sonraki zamanlarda gerçekleşmiştir.

Sonuç olarak tarımın ve şehirlerin gelişi, uygarlık dediğimiz (*civilazition*, Latince "şehirli" sözcüğünden) daha yeni ve karmaşık bir hayat tarzını getirmiştir. Uygarlaşmış bölge ilk başlarda küçüktü, fakat düzenli olarak tüm dünyayı içine alacak şekilde büyümüştür.

İLK DÖNEMLERDEKİ MALZEMELER

Seramik

Çekoslovakya'da yapılan kazılarda 30.000 yıl öncesine ait seramiklere rastlanmıştır. Karadeniz yerleşiminden göç eden insan topluluklarında, Anadolu ve Ortadoğu'daki 10 bin yılı aşkın yerleşim yerlerinde "çanak-çömlek" örnekleri bulunmuştur. Ancak bu kaplar yumuşaktılar ve fazla dayanmıyorlardı.

Demek ki daha kuvvetli bir ısıya ihtiyaç vardı. Böylece topraktan yapılma bu kaplar ateşe sürülüp sert çömlekler oldular. Bu türden çömlekleri İ.Ö. 7000 yıllarında görüyoruz. Bu, ateşin ışık, ısı ve pişirme dışında başka bir şey için ilk kullanılmasıdır.

Buluntular, herhangi bir araç yardımı olmaksızın tamamen el yapımı olduğu için, şekilleri simetrik değildir. Günün birinde aklıevvel bir zanaatçı, imal ettiği vazolara daha düzgün yuvarlak biçim verebilmek için dönen bir tepsi kullanmanın yerinde olacağını düşündü. Bu buluşun, tekerleğin icadından hemen sonraya rastladığını söyleyebiliriz; çünkü dönmenin izlerine İ.Ö. 4000 yıllarından kalma vazolarda bile rastlanmaktadır. Bu dönen tepsinin, başlangıçta zanaatçının elle çevirdiği tahta bir tekerlek olduğu kesinlikle kabul edilebilir Aynı eksene monte edilmiş, ayakla çevrilen bir "düzenteker"[2] biçimindeki tezgâh daha sonra bulunmuştur. Öte yandan birkaç taşla inşa edilmekte olan derme çatma ocaklar da yavaş yavaş gelişmiş; bacalı ve tuğladan yapılma fırınlar ortaya çıkmaya başlamıştır.

2 Makinelerde devinim hızını düzgün tutmaya yarayan büyük çaplı çark.

İlk sırlı seramiğin İ.Ö. 4000 yıllarında Mısır'da yapıldığı tespit edilmiştir. Asurlular ise sırın kalay oksit ile karıştırıldığında beyaza dönüşerek saydamlığını yitirdiğini; buna karşılık bakır ya da gümüşle karıştırılarak ısıtıldığında metal görünümü kazandığını buldular. Yaklaşık 8. yüzyılda Mezopotamya yöresinde yeniden canlanan bu teknik, Mağripliler aracılığıyla İspanya'ya ve oradan da Avrupa'ya yayıldı.

Çanak çömlek yapımında Avrupalılardan çok daha önde olan Çinliler, ısıtıldığında beyaza dönüşen bir çamur kullanıyorlardı. Bu özel çamur *kaolin* ya da *Çin hamuru* adıyla tanındı. Çinlilerin bulduğu, *petuntse* ya da *feldspat* adıyla bilinen bir başka çamur türü, düşük ısıda fırınlandığında, saydamlaşarak camsı bir görünüm alıyordu. Kaolin ve feldspat ile yapılan çanak çömleğe *porselen* adı verildi. İlk porselen örneğine Han döneminde (Hıristiyanlık çağı civarı) rastlanır. Ancak gerçek porselen 800 yıllarına doğru (Tang dönemi) ortaya çıktı. Avrupa'da ise Çin'den gelenlere benzeyen gerçek porselenin sırrı ancak 1707'de bulundu.

Metalik Madenler

Bakırın doğal halde bulunması Taş Devri'nin sonuna (İ.Ö. 8000 civarı) rastlar. Bakırın bunlardan saf formda elde edilebileceği keşfi İ.Ö. 4000 yılında gerçekleşti. Önce Mısır'da ortaya çıkan bakır metalürjisi buradan Eski Dünya'nın ilk uygarlık merkezlerine yayıldı.

Yaklaşık 5500 yıl önce metal işlemecileri bakır ile kalayı karıştırarak **tunç** (bronz) yapmayı başardılar. Tunç alaşımı İ.Ö. 3500'lere doğru Mezopotamya'da elde edildi. Bu alaşım metalinin kullanımı, İ.Ö. 1600 yılına doğru, silah ve ev eşyası yapımında kullanıldığı Mısır'a, sonra Akdeniz havzasına ve özellikle de, Fenikeliler sayesinde Yunanistan'a yayıldı.

İ.Ö. 1500 yıllarında Anadolu'daki Hititler, belirli maden cevherlerini kömür ateşiyle ısıtarak **demir** elde edebildiklerini gördüler. Demir ilk başlarda insanları hayal kırıklığına uğrattı. Saf halde sıkıydı, fakat en iyi bronz kadar sert değildi. (Meteor demiri saf değildir, demir ile nikelin 9'a 1 oranındaki karışımıdır; eskiler nikel hakkında hiçbir şey bilmediklerinden ikinci kere bu karışımı yapamamışlardır.)

İ.Ö. 1200'lere gelindiğinde, kuşkusuz deneme yanılma metoduyla demirin uygun şekilde eritilirse sert durumda ortaya çıktığı keşfedildi. Bu durum kömürdeki karbonun *çelik* dediğimiz bir demir-karbon alaşımını oluşturarak demirle karışması sonucunda ortaya çıktı.

İ.Ö. 1000 yıllarında demirin bu tip kömürleşmiş formları bol miktarda yapıldı ve demirin silah ve aletlerde en çok kullanılan metal olduğu, *Demir Çağı* başladı.

Cam

Bilinen en eski cam nesneler İ.Ö. 2500 yılından kalma Mısır mezarlarında bulundu; fakat bunlar sadece takıydılar. İ.Ö. 1500'lerde önce Mezopotamyalılar, çok kısa bir süre sonra da Eski Mısırlılar renkli camdan küçük kaplar yapmayı başardılar.

İ.Ö. 100 yıllarında Suriye'de cam üfleme tekniğinin bulunması, camcılık tarihinin en büyük dönüm noktası olmuştur. Bu yöntemle, erimiş sıcak cama istenen her biçim verilebiliyordu. Cam üflemeciliğinin icadı sayesinde, yüzyıllarca takıda, mücevherde, yer ve duvar mozaiğinde kullanılan camın kullanım alnının genişlemesi olanaklı hale geldi. Bu yeni cam üretme yönteminin kullanılması endüstriyel bir devrim yarattı ve camın lüks malzeme üretiminden işlevsel malzeme üretimine kaymasını sağladı.

Mısırlılardan camcılığı öğrenen Romalılar MS 1. yüzyılda pencere camları dökmeye başladılar. Önceleri dışarısını rahatça görmek mümkün olmuyordu. MS 1. yüzyılda, arıtıcı işlevi gören manganezin katılmasıyla renksiz cam elde edildi ve bu cam türü 3. yüzyıldan itibaren yaygınlaştı. Romalı cam ustaları, bugün bilinen yöntemlerin çoğunu ve artık tarihe karışmış olan bazı eski teknikleri uygulayarak çok süslü cam eşya örnekleri de yarattılar.

Kâğıt

Kâğıt İ.Ö. 2. yüzyılın sonlarına doğru Çin'de icat edildi. Kâğıdın üretim sırları Uzakdoğu'da 600 yıl boyunca sır olarak tutuldu. Sonunda Araplar 8. yüzyılda kâğıt yapımını öğrendiler. Arap fetihleriyle birlikte kâğıt üretimi, Kuzey Afrika, Sicilya ve İspanya'ya yayıldı. 13. yüzyıla doğru da Avrupa'da kâğıt imalathaneleri ortaya çıktı. Daha sonra, eski paçavralardan kâğıt yapılmaya başlandı. Bu şekilde ucuzlayan kâğıt yayıldı.

Türkiye'de ilk kâğıt fabrikası, İzmir Halkapınar'da, 1846'da kuruldu. Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra kâğıt fabrikalarının yapımı hızlandı. Bu dönemdeki ilk fabrika ise 1938'de İzmit'te açıldı.

Saban

Saban yeryüzünde uygarlığın gelişmesine neden olan en önemli araçlardan biridir. Tarih boyunca, birçok bölgenin yerleşim alanı haline gelmesi, ancak buraların sabanla fethinden sonra mümkün oldu. Sabanın icadından önce Ortadoğu'daki çiftçiler, toprağın yüzeyini odun parçalarıyla deşerek ekilebilir hale getiriyorlardı. Bu yüzden ekim alanları, kısa süre içinde besleyicilerinden yoksun hale geliyor ve verimliliklerini yitiriyorlardı.

İ.Ö. 3500 yıllarında Sümerler tarafından sabanın bulunmasıyla bu durum değişti. Saban toprağın karnını daha derinden yarıyor ve böylece, bitki köklerinin iyice derinlere inmesine ve kolayca beslenmesine olanak sağlıyordu. Bunun sonucu, olağanüstü bereketli bir hasattı. Ekim kolaylaşıp ürün bollaşınca, insanlar tarımdan başka işlere ve zanaatlara da yöneldiler. Ayrıca, toprakları uzun süre verimli kalabildiği için ekim yaptıkları yerlerde yerleştiler. Böylece, köyler ve kentler doğdu.

Ortadoğu'nun yumuşak topraklarında, sabanın tahta bıçağı, rahatça derinlere inebiliyordu. Ancak, Avrupa'da bu kolay değildi. Bu nedenle, özellikle Kuzey Avrupa'da uygarlık çok ağır bir gelişim gösterdi. Ancak, İ.Ö. 500 yılında sabana demir bıçağı ve kulakları takmayı akıl edebilen Avrupa, bol ürüne kavuştu ve ondan sonradır ki, uygarlık konusunda Ortadoğu'yla yarışabilir hale geldi (İlkler Ansiklopedisi, 1985: 207).

Yazı

İlk yazıyı İ.Ö. 3200 yıllarında Sümerler buldular. Sümer yazısı kil tabletler üzerine üç köşeli sivri uçlu kalemle yazılan bir yazı idi. Çıkan işaretler çiviye benzediği için bu yazıya *çivi yazısı* denir. Çivi yazısı ilk çağda bütün Mezopotamya kavimleri tarafından kullanılmıştır.

Mısır'da belirli sembollerin belirli sözcükleri ve sesleri simgelediği *hiyeroglif* yazıları ("rahiplere özgü yazı" anlamındaki Yunanca sözcükten), İ.Ö. 3000 yıllarından itibaren kullanılmaya başlandı. Düşünceler ya da öyküler, resimlerle yazılan bir tür steno tekniğiyle anlatılıyordu. Örneğin, gövdesi olmayan bir çift bacak, "gitmek" sözcüğünü simgeliyordu. Başsız iki göz, "görmek", kapalı bir çift göz de "ağlamak" anlamındaydı.

Mısırlılar, papirüsü bulduktan sonra, hiyeroglif alfabesindeki şekilleri de kalemle ya da fırçayla yazılabilecek şekilde değiştirdiler. İ.Ö. 700 yılında hiyeroglif yazısı üçüncü evrimini gerçekleştirdi ve ortaya çıkan bu son biçim, modern Arap alfabesinin de temelini oluşturdu.

Modern alfabenin babası İ.Ö. 1300 yıllarında Fenikeliler tarafından icat edildi. Yaşamları denizde geçen Fenikeliler resimle uğraşmaya pek zamanları olmadığı için, Mısırlılardan öğrendikleri harfleri biraz daha sadeleştirerek *Ugarit alfabesi* olarak bilinen alfabeyi geliştirdiler. Fenike alfabesi kendi dillerindeki bütün sesleri temsil eden 22 sessiz harften oluşuyordu. İ.Ö. 800'lerde, Yunanlılar bazı sessizleri seslilerle değiştirerek ve noktalama işaretleri ekleyerek bu alfabeyi geliştirdiler. Yunanlılar harflerden oluşan bu diziye Yunancanın ilk iki harfi olan "alfa" ve "beta" harflerinden etkilenerek "alfabe" adını verdiler. İ.Ö. 400 yıllarında Yunan alfabesinden esinlenen Romalılar 19 harfli bir alfabe icat ettiler. Bu alfabeye daha sonraları yedi harf daha eklendi. Bu alfabe bugün hâlâ kullandığımız alfabedir.

Sayılar

Sayılar soyut sembollerdir. Şekil olarak hiçbir anlama gelmeseler de, biz onları belirli miktardaki şeyleri temsil etmeleri ve saymamıza yardımcı olmaları için kullanıyoruz.

Nesneleri saymayı öğrendikten sonra insanların karşılaştıkları ilk sorunlarından biri bu sayıları kalıcı bir biçimde göstermenin yollarını aramak oldu. Bunun en kolay yolu, sayılan her nesne için herhangi bir yere işaret koymaktı. Örneğin beş koyunu göstermek için ya beş çizgi çizilir ya da bir ip parçasına beş düğüm atılırdı. Alışverişlerde de alıcı ile satıcı uzlaştıkları miktarı sonradan unutmamak için bir ağaç dalının ya da tahta parçasını üzerine küçük çentikler açarlardı. Daha sonra bu tahta parçası ikiye bölünür, böylece her iki tarafta anlaşmanın kanıtı olarak birer parça kalırdı.

Yazının bulunmasından sonra, özellikle insanların uğraştığı sayılar da büyüdükçe, bu sayıları belirtmenin daha elverişli ve gelişmiş yöntemleri bulundu. Eski Mısırlılar başlangıçta büyük olasılıkla papirüslerin üzerine bazı basit işaretler çiziyorlardı. Ama sonradan 10 sayısının değişik bir işaretle gösterildiği daha ileri bir sistem geliştirdiler. Örneğin 33 sayısı üç tane 10 ve üç tane 1 işaretiyle yazılırdı. 99'a kadar olan sayıları bu yöntemle belirtip 100 için ayrı bir işaret kullanıyorlardı.

Babilliler de sayıları kil tabletlerin üzerine kazıdıkları çivi yazısı ya da kama biçimindeki simgelerle göstererek benzer bir sistem geliştirmişlerdi. Onların sayma sistemini temeli 60 sayısına dayandığı için bu sayıyı öbürlerinden daha büyük işaretle gösteriyorlardı.

Bugün de bazı yerlerde kullanılan Roma ya da Romen rakamları parmak hesabından doğmuştur. Birden dörde kadar olan rakamlar (I, II, III, IIII) eş sayıdaki parmakları, beş rakamı yerine kullanılan işaret (V) de başparmağı açılmış bir eli simgeliyordu. 10 sayısını gösteren X işareti ise aslında iki tane V, yani iki el yerine kullanılmıştı. Ortaçağ'da saat yapımcıları Roma rakamları kadranların üzerine işaretlerken çok yer kapladığını gördüler. Bunun üzerine, büyük bir rakamın önüne getirilen küçük bir rakamı ondan çıkararak aynı sayının gösterilebileceğini fark ettiler. IIII yerine IV (5–1, yani 4) ve VIIII yerine IX (10–1, yani 9) yazma yöntemi böylece doğdu.

700'lü yılların başlangıcında Hintliler, sıfırı ve ondalık sayıları içeren, bugün de evrensel olarak kullanılan sayı sistemini geliştirdiler. Hintlilerin çalışmalarını öğrenen Araplar rakamları kusursuz hale getirdiler. Bu rakamlar 9. yüzyılda Araplar arcılığıyla İspanya üzerinden bütün Avrupa'ya yayıldı. Ancak, Arap rakamları ilk şekliyle alınmış olmayıp Latin yazısına uydurulmuştur. Avrupa'da Arap rakamlarının kullanılmasını ilk öneren, 10. yüzyılda Papa Sylvestre II olmuştu.

Onlu sisteme ilişkin modern gösterimin başlangıcını ise İtalyan matematikçi Leonardo Fibonacci'nin 1202'de yayımladığı *Liber Abaci* (Abaküs Kitabı) adlı kitabı oluşturmuştur. Bu tarihten sonra Hint-Avrupa rakamlarının Avrupa'da hızla yükseldiği gözleniyor.

Tekerlek

Tekerlek belki de bütün çağların en önemli mekanik icadıdır: Makinelerin çoğunda, saatlerde, yel değirmenlerinde ve buhar makinelerinde, ayrıca otomobil ve bisiklet gibi taşıtlarda tekerlekler ve tekerlek ilkesine dayanan çarklar vardır.

Ne gibi bir ihtiyacın tekerleğin icadına yol açtığı kesinlikle bilinmiyor. General Frugier'nin ilginç ve inandırıcı varsayımına göre, Yontma Taş Çağı'ndan başlayarak insan, yüklerini taşıma ihtiyacını duymuştur. Bu soruna çare ararken, ağaç kütüğünün yuvarlandığını, böylece taşımayı kolaylaştırdığını fark eden insanlar yüklerini iki ağaç kütüğünün üzerine koymayı akıl ettiler. Daha sonra ise kütüğü kesitleri boyunca kestiler ve böylece mekanik icatların en büyüğü olan tekerleği keşfettiler.

Tekerleğin ilk olarak ne zaman ve nerede ortaya çıktığını kimse bilmemektedir. Fakat İ.Ö. 3500 yıllarında Mezopotamya'da veya Doğu Avrupa'da çömlekçiler tarafından kullanıldığına inanılmaktadır. Ulaşımda kullanılan en eski tekerlek, İ.Ö. 3200 yıllarına ait bir Mezopotamya resminde görülür. Resim, metal kemerlerle kenetlenmiş içi dolu tekerlekleri olan bir at arabasını göstermektedir. Bu ve başka birçok arkeolojik bulgular, tekerlekli taşıtların Mezopotamya'da icat edildiğini ve kısa bir süre içinde buradan Avrupa'nın kuzeybatısına yayıldığını gösteriyor.

Bu ilk tekerlekler, tekparçalıydılar ve tahta kalaslardan dilim olarak kesilmiş parçaların birbirine tutturulmasıyla yapılıyorlardı. Parmaklı tekerleklerse (tekerlek göbeğini jant halkasına bağlayan ahşap ya da metal çubuklar), İ.Ö. 2000 dolaylarında Mezopotamya'da ortaya çıktı ve daha hafif oldukları için, özellikle savaş arabalarında kullanıldı. Tekerleğin daha hızlı dönmesini sağlayan göbek takımlarıysa, İ.Ö. 100 dolaylarında, Fransa ve Almanya'da yaşayan Keltler tarafından geliştirildi.

Mezopotamya'da yaşamış olan Sümerler, İ.Ö. 3250 gibi çok erken bir tarihte çömlek yapımında tekerlekten (çömlekçi çarkı) yararlanmış olabilir. Çömlekçi çarkını Mısırlılar İ.Ö. 2750 dolaylarında, Hintliler İ.Ö. 2500'den önce ve Girit'teki Minos uygarlığını kuranlar İ.Ö. 2000 dolaylarında kullanmaya başladılar. Eski Yunanlılar ve Eski Mısırlılar İ.Ö. 300'e doğru ayakla iterek çevrilen çömlekçi tekerleğini (çarkını) icat ettiler.

Zamanla tekerlek taşıma araçları ile çömlekçi tornası ve çarkından başka, her çeşit değirmen (su değirmeni, kollu değirmen, yel değirmeni vb), kaldırma makineleri gibi alanlarda da yaygın olarak kullanılmıştır.

Çark ve tekerlekle kontrollü dönme hareketi elde edilebildiğinden, makine tasarımlarında bundan yararlanıldı. Tekrar işlemleriyle gerçekleştirilen buharlı döner makineler, sanayi inkılâbında büyük rol oynadı. Trenlerde, otomobillerde ve uçaklarda kullanıldı.

Takvim

Güneş Takvimi

Yıl uzunluğuna ilişkin oldukça doğru ilk ölçümü İ.Ö. 4200 dolaylarında Eski Mısırlılar gerçekleştirdiler. Mısırlılar için büyük önem taşıyan Nil Irmağı her yıl hemen hemen aynı zamanda taşıyordu. Mısırlı rahipler, her yıl taşkın zamanında Akyıldızın (Sirius) Güneş doğmadan hemen önce doğduğunu belirlemişlerdi. Rahipler bu olaya yeniden tanık oluncaya kadar geçen günleri saydılar ve böylece 365 sayısını buldular. Bunu yıl uzunluğu olarak kabul ettiler ve 30'ar günlük 12 aya böldüler, kalan beş günü de yılın sonuna bıraktılar. Ancak zamanla Sirius yıldızının her dört yılda bir 366 günde doğduğu anlaşıldığından bu bir günlük fark, yılbaşının yavaş mevsimlere göre gerilemesine sebep oluyordu. Bu hatayı önlemek için, Mısır kralı III. Ptolemaios, İ.Ö. 237'de yayımladığı bir fermanla 365 günlük takvimlere her dört yılda fazladan bir gün eklenmesini sağladı.

İ.Ö. 45'te Roma devlet adamı Julius Caesar, kendi adıyla anılan takvimi geliştirdi. Julyen takviminde yılın 11 ayı, 30 ya da 31 gün olarak, şubat ayı ise daha kısa olarak belirlenmiş ve her dört yılda bir fazladan bir gün eklenmişti.

Ancak bu takvim tam anlamıyla kusursuz bir takvim değildir. Yer, Güneş çevresindeki dolanışını 365 gün 5 saat 48 dakika ve 46 saniyede tamamlar. Şu halde Jülyen Takvimi 11 dakika 14 saniye kadar uzundur. Bu fark ilk bakışta önemsiz gibi görünürse de her yıl tekrarlanınca 100 yılda 18 saatlik, 400 yılda 3 günlük bir farka yol açar.

16. yüzyılda, aradaki fark 10 güne ulaşmıştı (ilkbahar 21 yerine 11 Martta başlıyordu). İşte bu nedenle Papa XIII. Gregorius, bu hatayı düzeltmek için 4 Ekim 1582'den sonraki günün 15 Ekim 1582 olmasına karar verdi. Ayrıca bu farkın yeniden oluşmasını önlemek için artık yılların dört yılda bir tekrarlanmasına karar verildi. Artık yıllar 00 ile biten yılların dışındakilerdi. Böyle yıllar da 400'e bölünebilirse artık olabilirdi. Örneğin 1600 ve 2000 artık yıllardı; ancak 1700, 1800, 1900 yılları artık sayılmadı. 400 yıldaki 3 günlük hata da böylece giderilmiş oldu. *Gregoryen* diye bilinen bu takvim bugün bütün dünyada kullanılmaktadır.

Gregoryen takvimi Türkiye'de (ülkemizde bu takvime, *Miladi takvim* denir) 1 Ocak 1926 yılında benimsenmiştir. Hz. İsa'nın doğumu milât olarak kabul edildiğinden bu takvimdeki tarihler, Hz. İsa'nın doğumuna göre Milattan Önce ve Milattan Sonra olarak düzenlenmiştir.

Ay Takvimi

Ay takvimini ilk geliştirenler İ.Ö. 3000–2000 arasında Sümer-Babilliler olmuştur. Onlar Ay'ın evrelerini dikkate almış ve yılı 29 ya da 30'ar günlük 12 aya bölmüşlerdi. Ama bu ay takvimindeki bir yılın uzunluğu yalnızca 354 gün olduğu için Güneş yılından daha kısaydı ve bu nedenle de Sümer-Babil takvimine göre ilkbahar çoğu kez Güneş yılının kışına, yani gerçek kışa rastlıyordu. Böyle bir durum ortaya çıktığında, takvimler ile mevsimler arasında yeniden uyum sağlayabilmek için o yıla fazladan bir ay eklenirdi; ama bu eklemeler, kralın müneccimleri ay takviminin mevsimlerden çok ayrı düştüğünü fark ettikleri zamanlarda, gelişigüzel biçimde yapılırdı. İ.Ö. 380'lerden başlayarak bu eklemeler belirli kurallara bağlandı ve 19 yıllık bir dönem içinde belirli aralıklarla 7 artık ay eklenmesi kararlaştırıldı.

Bu Ay takvimi Yahudi ayin takvimi olarak hâlâ kullanılmaktadır. Museviler İ.Ö. 3761 yaratılış yılını, başlangıç olarak kabul etmişlerdir. Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicret ettiği 15 Temmuz 622 yılını başlangıç olarak kabul eden ve hâlâ Müslüman ülkelerde kullanılmakta olan Hicri takvim de gene bir ay takvimidir. Ancak bu takvimde, takvim yılı ile mevsimlik yıl arasındaki uyumu sağlamak için herhangi bir düzenleme yapılmaz.

Rüzgâr Gücü

İnsan su gücünden yararlanmayı düşünmedikleri zamanlardan binlerce yıl önce rüzgârlardan yararlanmışlardır. Yelken ilk defa İ.Ö. 4000 dolaylarında Fenikeliler tarafından kullanılmaya başlandı. Bu tarihten itibaren gemiler rüzgârla şişirilen yelkenlerle uzun seferlere çıkmışlar, memleketler arasındaki ticaret ilişkilerini geliştirmişlerdir. Bilinmeyen kıtaların keşfi için tehlikeli seyahatler yapan 15. yüzyıl kâşifleri büyük yelkenlilerle yola çıktılar. Buharlı gemiler yapılıncaya kadar deniz ticareti yine bunlarla mümkün oldu.

Tarihte yel değirmenine ilişkin ilk kayıtlar 644'te İranlı bir yel değirmeni yapımcısı ile 915'te Seistan'daki (İran) yel değirmenlerine ilişkin olanlardır. Cengiz Han'ın askerleri tarafından esir alınan İranlı yel değirmeni yapımcılarının mesleklerini öğretmeleri için Çin'e gönderildikleri de bilinmektedir. Bu olaydan sonra yel değirmenleri Çin'de sulama amacıyla kullanılmaya başladı. Yel değirmenleri Avrupa'ya Doğu'dan geldi. Araplar yel değirmenlerini kullandıktan sonra, Güney Avrupa'ya tanıttılar. Öte yandan Haçlılar, 1180 yılına doğru, Normandiya'da (Fransa) ilk değirmenlerin kurulmasına önayak oldular. O zamandan beri, rüzgârla çalışan bu aygıtlar, çoğaldı ve gelişti.

Su Gücü

İlk su çarkı İ.Ö. 85'te Romalılar tarafından geliştirildi, ama MS beşinci ve altıncı yüzyıla değin sahnedeki yerini almadı. İcat edilmesinden Roma İmparatorluğu'nun son dönemlerinde yaygın olarak kullanılmaya başlanmasına kadar beş yüz yıldan daha uzun bir süre geçmesi gerekmişti. Su enerjisi, Roma İmparatorluğu'nun MS 476 yılında parçalanmasından sonraki yedi yüzyıl boyunca İspanya'dan İsveç'e, İngiltere'den Rusya'ya neredeyse bütün nehirlerde kullanılıyordu. Su enerjisi teknolojisinin Ortaçağ toplumu ve ekonomisi üzerindeki etkisi öylesine fazlaydı ki günümüz tarihçilerinin bazıları, sadece buna dayanarak su enerjisi teknolojisinin Ortaçağ Avrupa'sının temel özelliklerinden biri olduğunu ileri sürerler. Günümüzde, dünyanın çeşitli ülkelerinde ve bu arada Türkiye'de, bazı köylerde su değirmenleri hâlâ kullanılmaktadır.

Para

Takas edilecek malların değerinin birbirine denk olmaması, bazı malların taşınma, bölünme ve biriktirme güçlüklerinin bulunması deniz kabuğundan değerli metallere kadar çeşitli malların değişim aracı olarak kullanılmasına yol açmıştır.

İ.Ö. 640 yıllarında Lidya hükümdarı Ardys'ın bastırdığı altın parçalarının, tarihteki ilk gerçek metal para olduğu kabul edilir. İ.Ö. 500 civarında Lidya hükümdarı Krezüs, ilk resmi parayı düzenleyerek paraların üzerine imparatorluğun resmi simgesi olan aslan kafasını bastırmıştır. Önceleri fasulye tanesine benzeyen metal paralar, daha sonra bugün de kullanılan ince pullar haline dönüşmüştür.

Osmanlılarda ilk akçe (gümüş para), 1329 yılında Orhan Gazi zamanında bastırılmıştır.

İ.Ö. 118 yılında deri para kullanan Çinliler, MS 806 yılında ilk kâğıt parayı yaptılar. Moğol imparatoru Kubilay Han, 1260–1290 yılları arasında iki kere kâğıt para bastırdı. Kâğıt paranın Çin'den Avrupa'ya getirilmesi Marco Polo ile gerçekleşti. Bu kıtanın ilk kâğıt banknotları ise 1661'de İsveç'in başkenti Stockholm'de basıldı. Aslında bu banknotlar, bankerlerin kendilerine emanet edilen altınları sahipleri istediklerinde geri ödeyebileceklerini gösteren birer belgeydi. Piyasaya sürülmek amacıyla ilk banknotlar ise 1694'te İngiltere Merkez Bankası tarafından basıldı.

İlk Osmanlı banknotları Abdülmecit tarafından 1840 yılında *Kaime-i Nakdiye-i Mutebere* (Para Yerine Geçen Kâğıt) adıyla, bir anlamda para olmaktan çok faiz getirili borç senedi veya hazine bonosu şeklinde düzenlendi. Matbaada basılmayan ve elle yapılan bu paraların her birine resmi mühür vurulurdu. Osmanlı yönetimi, 1842 yılından itibaren de matbaada para basmaya başladı.

Pusula

Pusula, karada, denizde veya havada yol alırken kuzey-güney doğrultusunu bulmak için kullanılan bir aygıttır. Gidilecek yönü veya bulunulan yeri belirlemek için herhangi bir işaret bulunmadığı, Güneş'in, Ay'ın veya yıldızların görünmediği zamanlarda pusula hayatî bir rol oynar (Şahin, 2002: 164).

121 yılından kalma bir Çince sözlük, imparatorların geniş ülkelerinde haritasız dolaşmak için, kolu daima güneyi gösteren mıknatıslı bir heykelcikten yararlandıklarını bildirir. Ama Çinliler pusulayı okyanuslar üzerinde ancak 7. yüzyıla doğru, Araplarla karşılaştıkları çağda kullandılar. Araplar da mıknatıslı iğnenin kullanılışını Batı'ya öğrettiler. Sicilya'ya yerleşmiş olan Normanlar 11. yüzyıldan itibaren, Fransızlar ise Pierre de Moricourt sayesinde pusulayı öğrendiler.

O zamanlar pusula, su dolu bir kap içinde, iki saman çöpü üzerinde yüzen bir mıknatıslı iğneden ibaretti. Bu da onu kullanmanın ne kadar zor bir iş olduğunu gösterir. Bu nazik alet, şimşirden bir kutunun içine saklandı ve adını da Sicilya dilinden "bussola" olarak aldı. Mıknatıslı iğneyi bir eksen üzerine takmayı ilk düşünen,1307'de, Flavio Giogo oldu ve uzun bir zaman, bu İtalyan pusulanın mucidi sayıldı. Mıknatıslı döner kadran, 1483'te, Portekizli Pierre Garcie Ferrande tarafından tasarlandı. Bir İtalyan, Gerolamo Cardano, 16. yüzyılda, gemi yalpalandığı ya da ön veya arka kısmı vurduğu zaman da, pusula ibresini yatay tutan orijinal bir süspansiyon yaptı.

Barut

Geliştirilen ilk patlayıcı türü, güherçile (potasyum nitrat), kükürt ve odunkömürü karışımından oluşan kara baruttu. Bu barut türünün ilk olarak Çinliler tarafından 250 yıllarında geliştirildiği ve 10. yüzyıla değin aydınlatma ve işaret fişeklerinde kullanıldığı sanılmaktadır.

Barut, 8. yüzyılın ortalarına doğru, Doğu'dan İslâm ülkelerine geçti. Avrupalılar barutu 13. yüzyıla doğru Araplardan, Haçlılar aracılığıyla öğrendiler. Kara barutun Avrupa'da ateşli silahlarda kullanımı 14. yüzyılda başladı; madencilik ve yol yapımı gibi barışçıl amaçlarla kullanımına ise 17. yüzyılın ikinci yarısında geçildi.

1860'lardan başlayarak ateşli silahlarda kara barutun yerini ilk dumansız barut türü olan pamuk barutu ile öteki nitroselüloz türevleri aldı.

1867 yılında Alfred Nobel nitrogliserini, emici bir madde olan sodyum nitratla karıştırarak ilk *dinamit*i yaptı. Dinamit ele alınabilecek kadar güvenliydi ama patlayıcı gücünde bir eksilme yoktu. 1875 yılında Nobel, jelâtin dinamiti üretmeyi başardı.

Türkiye'de ilk baruthane, yani barut yapımevi, II Beyazıt tarafından Kâğıthane'de (İstanbul) 1490 yılında kuruldu.

Basımcılık

Yazının icadıyla, bunları yaymak ve saklamak için çoğaltmak ihtiyacı duyuldu. Bunun sonucunda baskı tekniği ve matbaa ortaya çıktı. İlkyazı çoğaltmaları silindir biçiminde kalıplar ve damgalar aracılığıyla balmumu ve kil üzerinde yapıldı. Basım daha sonra Çin'de oyulmuş tahta levhalarla yapıldı. Ağaç blok üzerine harfler ve şekiller kabartmalar halinde oyuldu. Basım için ağaç blok fırçayla mürekkeplendi. Mürekkepli kısmın üzerine kâğıt basılarak yazı ve şekiller, kâğıt üzerine aktarıldı. MS 8. ve 9. yüzyıllarda Çin ve Japonya'da dinî metinler basıldı.

Basımcılıkta en büyük ilerleme, harf dizgisinin icat edilmesiyle sağlandı Bu yöntemde küçük kalıplara işlenmiş harfler satır satır dizilebiliyor ve daha sonra sökülüp yeniden kullanılabiliyordu. Gene Çinlilerin 11. yüzyılda bulduğu harf dizgisi, Avrupa'da ilk olarak 15. yüzyılda kullanıldı. Bu gelişmenin en önemli öncüsü Alman Johannes Gutenberg, harf dizgisini ucuz ve çabuk uygulamayı sağlayan tipo baskı tekniğini geliştirdi. Gutenberg'in dökme harfler yöntemi öylesine başarılı oldu ki, 19. yüzyıla kadar hiç değişmeden uygulandı. Gutenberg'in 1448'de bastığı astronomi takviminin, matbaanın ilk ürünü olduğu sanılmaktadır. Ama Gutenberg'in matbaasında basıldığı kayıtlara geçmiş ilk kitap 1455'te basılan ünlü *Kırk İki Satırlı Kitabı Mukaddes*'tir.

Gutenberg 1467 ya da 1468'de öldüğünde, icadı baş döndürücü bir hızla yayılmaktaydı. Yüzyılın sonlarına doğru sayısız Avrupa şehirlerindeki atölyelerde her boyutta sayısız "İncil" basılmaktaydı.

Matbaanın yaygın olarak kullanılmaya başlanması ucuz, kolay ve bol kitap basımını sağladı. Ortaçağ'da klâsik diller ve uygarlıklar genellikle yalnızca din adamları tarafından incelenir ve bilinirken, bunlar matbaa sayesinde okur-yazarlığın artmasıyla, geniş kitleler tarafında da öğrenilmeye başlandı. İncil'in çoğaltılmasıyla Hıristiyanlığın temel prensipleri peç çok insan tarafından öğrenildi. İncil'in esaslarında göre, din adamlarının kendilerini düzeltmeleri ve kilise teşkilâtının yeniden düzenlenmesi istenmeye başlandı (Şahin, 2002: 143). Böylece, önce İtalya'da başlayan ve daha sonra da diğer Avrupa ülkelerine yayılan Rönesans ve Reform hareketleri ortaya çıktı.

1743'te İstanbul'da Musevilerin kurduğu basımevinde Gutenberg'in geliştirdiği tipo basım yöntemi kullanıldı. Osmanlılarda ilk Türkçe kitabın basımı ise 1727'de İbrahim Müteferrika ve Sait Mehmet Çelebi tarafından kurulan basımevinde gerçekleştirildi.

Teleskop

Teleskop (Yunanca *tele* = uzak ve *skopein* = bakmak), uzaydan gelen her türlü radyasyonu alıp görüntüleyen astronomların kullandığı bir rasathane aygıtıdır. 1608'de Hollandalı gözlük üreticisi Hans Lippershey tarafından icat edilmiş, 1609'da İtalyan bilgin Galileo Galilei tarafından ilk defa, gökyüzü gözlemleri yapmakta kullanılmıştır. Uzaydaki cisimlerden yansıyarak veya doğrudan doğruya gelen, gözle görülen ışık, ültraviyole ışınlar, röntgen ışınları, kızılöte ışınlar, radyo dalgaları gibi her türlü elektromanyetik yayınlar evren hakkında bilgi toplamak için çok lüzumlu delillerdir. Bu deliller ya klasik anlamda optik teleskoplarla veya çok daha modern radyo teleskoplarla incelenir.

Mikroskop

İlk mikroskop türü 15. yüzyılın ortalarından başlayarak büyüteç olarak kullanılan tek mercekli yalın mikroskoptu. İlk bileşik mikroskop (iki ya da daha fazla mercekli) ise 1590'da Hollandalı gözlükçü Hans Jansen tarafından yapıldığı kabul edilir. 1665'te İngiliz Robert Hooke**,** modern ışık mikroskobunun ilk örneğini geliştirdi. Bununla doğru incelemeler yapmak mümkündü.

1830'a doğru, İngiliz gözlükçü Joseph Jackson Lister akromatik (renkleri doğal haliyle gösteren) bir mikroskop gerçekleştirdi ve alyuvarların biçimini belirledi. Hollandalı doğa bilimci Antoine van Leeuwenhoek 1863'te, çok güçlü ve şaşmaz ayarlı merceklerden bir mikroskop yapmayı başardı. Bu mikroskopta nesneleri 270 kata kadar büyütmeyi başararak, gözle görülmeyen canlıların dünyasını inceleyen ilk kişilerden biri oldu. Aynı yıl, hastalıklara yol açan minik yaratıklar olan bakterilerin çizimlerini yayınladı.

1885'te Ernst Abbe ve Otto Schott adlı Almanlar, erimiş cama yeni elementlerin katılmasıyla, merceğin kırma indisinin ve ayırma gücünün istenilen biçimde düzenlenebileceğini buldular. Abbe 1889'da, Schott'un ürettiği yeni merceklerden yararlanarak ilk *apokromatik* (renkser sapıncı düzeltilmiş olan) objektifi gerçekleştirdi. Bu buluş, mikroskobun mükemmel bir araç olmasını sağladı.

1903'te ilk ültramikroskop (çok ufak cisimleri yandan verilen bir ışık vasıtasıyla görülür hale getiren mikroskop) icat edildi. Bu mikroskop nesneleri 2000 defa büyültebiliyordu.

Dökme Demir

İngiltere'de 18. yüzyılın ilk yarısında, kok kömürünün demir cevherinin ergitilmesi ve dökme demir elde edilmesinde enerji kaynağı olarak kullanılmaya başlanılması, bugünkü modern dökme demir ve çelik endüstrisinin başlangıcını oluşturur. Kok kapalı bir yerde maden kömürünün ısıtılmasından sonra kalan katı maddedir. Kok kömürü üretim yöntemini 1625'e doğru Birminghamlı genç

sanayici James Dudley buldu. Daha sonra Darby'ler bu yöntemi aldılar ve sanayide uygulamaya giriştiler. 1709'da baba Abraham Darby, büyük miktarda kok kömürü elde etmeyi başardı, ama ölümü buluşunu sanayileştirmesini engelledi. Oğlu Abraham Darby II, 1735'te bu usulü yüksek fırınlarda uygulayarak kok kömürüne dayanan ilk sanayi dökme demirini elde etti. Böylece demir ve çelik üretiminin hızlı bir artış temposu yakalaması olanaklı hale gelmişti. Uygarlığın ve İngiltere'nin kaderini değiştirecek olan "çelik çağı" açılmıştı.

Buhar Makinesi

Buhar makinesinin ilk örneği MS birinci yüzyılda İskenderiyeli Heron tarafından yapıldı. Tepki ilkesiyle çalışan bu aygıtta dönme hareketi, kıvrık tüplerden (çim sulama fıskiyesine benzer biçimde) dışarı püskürtülen buhar aracılığıyla sağlanıyordu. Ancak bu aygıt oyuncak olmaktan öteye geçemedi.

17. yüzyıl sonlarında sularla kaplı olan kömür yataklarında çalışmak olanaksızdı. Bu nedenle buhar makinesi yapımı yeniden gündeme geldi. 1698'de İngiliz mühendis Thomas Savery buharla çalışan ve maden ocaklarında suyu dışarıya pompalamayı sağlayan bir makine geliştirdi. Tulumba yüksek basınçla çalıştığından o günün teknolojisine göre bu tip bir buharı güvenli bir biçimde kullanacak düzeyde değildi. Ayrıca gerekli buharı oluşturmak için suyu ısıtmada çok fazla yakıt kullanılıyordu. Bu tip makinelerin öncülü olan Savery'nin makinesi verimsiz olduğundan fazla kullanılmadı, fakat kendinden sonra gelen makineler için temel teşkil etti.

1712'de İngiliz mühendis Thomas Newcomen yeni bir buhar makinesi geliştirdi. Bu alet çalışırken suyu yukarı doğru emecek boşluğu oluşturmak için buhar gerektirmiyor ve dışarı atmak için yüksek basınçlı buharın kullanılması ile çalışmıyordu. Newcomen'in makinesi pistonu itmek için sıradan alçak basınçlı buharı kullanıyordu. Böylece pistonların yüksek basınçlı buhar kullanıldığında olduğu gibi sıkıca oturtulmasına gerek kalmıyordu. Ayrıca daha az tehlikeliydi. Yine de makine istenilen verime ulaşamamış ve yakıt tüketimi azalmamıştı.

1769 yılında İskoçyalı mühendis James Watt, buhar makinesini "iki zamanlı makine" olarak geliştirdi ve buluşunun patentini aldı. Bu donanım, yakıt tüketimini azalttı ve zamandan tasarruf sağladı. İlk makineye "tek etkili" dendi; çünkü iki piston hareketinden yalnız biri itici güce sahipti. 1775 yılında kurulan Boulton ve Watt Şirketi bu tür buhar makinelerini üretmeye başladı; 1786'da da "çift etkili" makineyi piyasaya sürdü. Elli beygir gücündeki bu makine bir un fabrikasına satıldı. Bunu iplik, dokuma ve demir fabrikaları, maden ocakları izledi.

Watt'ın geliştirmiş olduğu çift etkili buhar makinesi düşük basınçlı türdendi. İngiliz mühendis Richard Trevithick ise 1797'de yüksek basınçlı buharla çalışan sabit motor ve lokomotif örnekleri gerçekleştirdi. Bu modellerin başarılı olması üzerine maden çıkarmada kullanılan yüksek basınçlı bir buhar makinesi yaptı.

1802'de hem sabit olarak hem de lokomotiflerde kullanılabilen yüksek basınçlı buhar makinesinin patentini aldı. Ertesi yıl da dünyanın ilk buharlı lokomotifini yaptı. Bu lokomotif 24 Şubat 1804'te 10 ton yük ve 70 yolcuyla birlikte tramvay hattının üzerinde 10 km yol aldı. Trevithick'in buhar makineleri dünyanın ilk buharlı tarak gemisinde (1806) ve harman makinelerinde de (1812) kullanılmaya başladı. Daha sonra Trevithick, Cornwall'lı mühendislerle birlikte yüksek basınçlı buhar makinesini daha da geliştirerek kusursuz hale getirdi. Cornwall tipi olarak adlandırılan bu makine kısa sürede Watt tipi makinelerin yerini aldı.

Takım Tezgâhları

19. yüzyılın son çeyreğinde makine parçalarını aynı boyut ve biçimde üreten takım tezgâhlarının geliştirilmesi seri üretimi olanaklı kıldı. İngiliz mucit ve mühendis John Wilkinson'ın 1775'te geliştirdiği silindirik delik işleme tezgâhı bu tür takım tezgâhlarının ilkiydi. 19. yüzyılda yalnızca dokuma tezgâhı, lokomotif, tarım makinesi, yazı makinesi ve dikiş makinesi yapılmadı; bu makineleri yapacak makineler de, yani takım tezgâhları geliştirildi. Torna, matkap, planya, freze gibi tezgâhlar ile buharlı şahmerdanlar bulundu; bütün bunlar, ürünlerin seri biçimde ve daha ucuza yapılabilmesini sağladı.

İplik Eğirme Ve Dokuma

Binlerce yıldır lifler el yardımıyla bükülerek ip haline getiriliyordu. Hindistan'da bu işlem sonunda makineleştirildi. Ayakla işleyen bir pedal, iği büken büyük bir tekerleği döndürüyordu. Bu türden bir çıkrık liflerin bükülerek ip yapılması işlemini büyük ölçüde hızlandırdı. 1298'de çıkrık Avrupa'ya ulaştı.

İlk dokuma aygıtları ise büyük bir olasılıkla iki değnekten oluşan basit bir çerçeve biçiminde yapılıyor, değneklerle tutulan ve "çözgü" adı verilen birbirine paralel iplikler arasına, "atkı" adı verilen bir iplik sıkıştırılıyordu. Daha sonraları "dokuma tezgâhı" adı verilen aygıtlar ortaya çıktı.

1733'te İngiliz mucit John Kay uçan mekiği buldu. Bu buluş, dokuma işleminin kısmen mekanikleştirilmesini sağladı ve tekstil işçilerinin üretkenliğini büyük ölçüde arttırdı.

1769'da İngiliz mucit Richard Arkwright, su gücüyle çalışan ve daha sağlam ve çözgü olarak kullanılmaya elverişli iplik eğirebilen vargel tezgâhını geliştirdi. On yıl kadar sonra da İngiliz mucit Samuel Crompton, binden çok iğin birlikte çalıştığı vargel tezgâhını yaptı; üretim hızını son derece arttıran bu makinede, kaba ipliğin yanı sıra ince iplik de eğrilebiliyordu. Böylece eğirme işlemi, seri üretime elverişli duruma geldi.

Edmund Cartwright adlı bir İngiliz din adamı 1789'da yün tarağı makinesini icat etti. 1793'te ABD'li makine mühendisi Eli Whitney pamuğu tohumlarından ayıran ilk çırçır makinesini buldu. Söz konusu aygıtın icadından önce pamuğun tohumlarından ayrılması işlemi el emeği ile yapılıyor, bu da çok uzun zaman alıyordu.

Cartwright 1783'te buharlı tezgâhı geliştirdi. Bu tezgâh, kuşkusuz, geleceğin makinesiydi; ancak sakıncalı bir yönü de, yalnız düz renkte kumaşlar dokuyabilmesiydi. Renkli desende kumaşlar dokunmak istendiğinde "çekme tezgâhı" diye adlandırılan özel bir tezgâh kullanılmaktaydı. Çekme tezgâhta çalışanların işini kolaylaştırmak ve bunu da öteki tezgâhlar gibi otomatikleştirmek için büyük çabalar harcandı.

Fransız mucit Joseph Marie Jacquard ilk pratik basma makinesini yapmayı başardı. 1805'te Jacquard'ın meydana getirdiği basma makinesi ile kolaylıkla kumaşlara çeşitli desenler vermek mümkün oldu.

1830'lara gelindiğinde, buhar gücüyle çalışan dokuma makineleri, bütün fabrikalarda yaygınlaşmıştı. Böylece dokuma sanayisinde, 19. yüzyılın başlarından itibaren, başta İngiltere olmak üzere, Avrupa ve ABD'de bütünüyle fabrika sistemine geçilmiş oldu.

Konserve

Yiyecekleri konserveleme yönteminin temeli ısının mikropsuzlaştırma etkisine dayanır. Kapağı sıkıca kapalı bir kavanozun içinde birkaç saat kaynatılan yiyeceklerin uzun süre bozulmadan saklanabileceğini bulan ve bunu ilk kez uygulayan, Nicolas Appert adlı Parisli bir aşçı ve şekercidir.

1795 yılında, Fransız hükümeti, besinlerin konserve olarak saklanabileceği bir yöntem bulana 12 bin frank ödül vereceğini duyurdu. Bunun üzerine, Appert 1795'te 14 yıl sürecek deneylerine başladı. Tel ve balmumuyla güçlendirilmiş mantar tıpalı cam kapları kaynayan suda değişik sürelerle tutarak meyveleri, sebzeleri, meyve sularını, çorbaları, süt ürünlerini, marmelâtları ve jöleleri bozulmadan korumayı başardı. 1810'da aldığı 12 bin franklık ödülde bulgularını yayımlaması şart koşulduğu için *Her Çeşit Bitkisel ve Hayvansal Maddeyi Yıllarca Koruma Sanatı* adlı kitabı basıldı. Elde ettiği parayla 1812'de Paris yakınlarında bir konserve fabrikası kurdu.

Daha sonra cam kaplar yerine teneke kapların kullanılmaya başlanmasıyla, konservecilik büyük bir atılım yaptı ve pek çok ülkede yeni bir sanayi kolu doğdu. Appert tekniği sonradan, bugün yayılmakta olan ultra sıcaklıkta sterilize etmek tekniğine ("uzun süreli saklama") varana kadar geliştirildi ve çeşitlendirildi (teneke ve plastik kapların kullanılması, pastörizasyon).

Demiryolu

19. yüzyılın başlarına kadar binek hayvanları ve atlı arabalar kara ulaşımının başlıca araçları olarak varlıklarını sürdürdüler. 18. yüzyılın son çeyreğinde buhar makinesinin kullanıma girmesiyle birlikte bu makineyle çalıştırılan ulaşım araçlarının geliştirilmesine yönelik çalışmalar da başladı.

1804'te İngiliz mühendis Richard Trevithick'in geliştirdiği ilk lokomotif türünün Galler'deki kömür havzalarında kullanıma girmesiyle birlikte, modern demiryollarının temeli atılmış oldu. Ama o dönemde yapılan demir rayların lokomotifin ağırlı altında kolayca kırılması ve lokomotif yapımında kullanılan malzemelerin kalitesizliği ve donanım yetersizliği, bu tür buharlı çekicilerin kullanımını bir süre geciktirdi. Çok geçmeden, başta George Stephenson olmak üzere birçok mucit ve mühendisin katkılarıyla çok daha sağlam raylar ve gelişkin lokomotifler yapmak olanaklı duruma geldi ve böylece demiryolu taşımacılığı hızla yaygınlaştı. 25 Eylül 1825'te Stockton-Darlington Demiryolu Şirketi, ilk ticari amaçlı demiryolu yolcu ve yük taşımacılığını başlattı. 1829'da Stephenson'ın "Rocket" adını verdiği lokomotifi geliştirmesiyle de demiryolu çağı başlamış oldu.

Tarihimizde açılan ilk demiryolu, 1854'te Osmanlılar dönemindeki Kahire-İskenderiye demiryoludur. Türkiye sınırları içinde kalan ilk demiryolu ise 1856'da İzmir-Aydın arasında döşenen bir bölümdür. Bu yolların hepsi de, İngilizler tarafından yapılmıştı. Osmanlı devletinin ilk demiryoluna başlaması, Anadolu-Bağdat demiryolunun bir bölümü olan İstanbul-İzmir demiryolunun döşenmesiyle oldu. Bu yol, 1873'te bitirildi.

Kauçuk

Kauçuk, bilimsel olarak ilk kez Fransız bilim adamı Charles-Marie de La Condamine tarafından 1736'da tanımlandı ve 1844'te, ABD'li Charles Goodyear'in kükürtle sertleştirme (vulkanizasyon) işlemini geliştirmesiyle de yaygınlaşarak, ticarî önem kazandı.

Dikiş Makinesi

Dikiş makinesinin ilk örneklerinden birini, 1841'de Fransız ordusuna seri olarak üniforma dikme işini üstlenen Barthélemy Thimonnier geliştirdi. Ama işlerini yitirmekten korkarak ayaklanan terziler bu makineleri tahrip ettiler. Aslında Thimonnier'nin makinesi, yalnızca elle dikme işlemini mekanik bir duruma getiriyordu.

Evlerde kullanılan ilk dikiş makinesini ise 1851'de, Amerikalı mucit Isaac Merrit Singer geliştirdi ve patentini aldı. Ardından, I.M. Singer Company şirketini kurarak dikiş makinesi üretimine geçti. Singer'in makinesinde iğne, yatay bir tablanın üzerinde düşey doğrultuda ve kesintisiz bir şekilde inip çıkıyor, böylece kumaşın istenen her yeri dikilebiliyordu. Daha sonraki dikiş makineleri de temelde Singer'in tasarımına dayalı olarak gelişti.

Singer makinesinde Amerikalı Elias Howe'un geliştirdiği dikiş iğnesini ve çapraz dikiş yöntemini uyguladığından Howe, patent hakkı çiğnendiği gerekçesiyle dava açtı ve 1854'te davayı kazandı. Ama Singer makine üretimini sürdürdü ve 1860'ta şirketi dünyanın en büyük dikiş makinesi üreticisi durumuna geldi.

Çelik

19. yüzyıl ortalarında hızla sanayileşen Batı Avrupa ülkelerinde ve ABD'de yaygınlaşan demiryolu, gemi, makine yapımcılığı ve inşaat sektörü, demire ve çeliğe olan talebi de aynı oranda arttırdı. Savaşlar ve bu arada ilerleyen askeri teknoloji de bu talep genişlemesine katkıda bulunuyordu.

1850'lerde yüksek fırınlarda yeterince bol miktarlarda sıvı pik (dökme) demir üretilebiliyordu, ama dövme demir ve çelik üretiminde kullanılan pudlaj fırınlarında ve potalarda, bir defada birkaç yüz kilogramın üstünde ürün elde edilebiliyordu. Buna karşılık dövme demir ve çeliğe talebin artması, yeni üretim tekniklerinin geliştirilmesine yol açtı. 1846'da ABD'deki Kentucky'de William Kelly, katışık sıvı demiri soğuk hava üfleyerek çeliğe dönüştürmeyi başardı. İngiltere'de ise Henry Bessemer, 1856'da benzer bir çabayla, kendi adıyla anılan işlemi geliştirdi. Bu dönüştürücü, çeliğin ilk kez sanayi çapında üretilmesini sağladı.

Asansör

İ.Ö. 3. yüzyılda bile, hayvan ve insan gücüyle çalışan çeşitli basit makinelerle ağır nesnelerin bulundukları yerden daha yükseğe taşınabildiği biliniyordu. Güvenlik donanımı olan ilk asansör ise 1853'te Elisha Graves Otis adlı bir Amerikalı tarafından tasarlandı ve uygulandı. Bu asansör buhar gücüyle çalışıyordu. Günümüzde kullanılan elektrik motorlu asansörler ise 1880'de Alman mucit ve mühendis Werner von Siemens tarafından gerçekleştirildi. Asansörün kullanıma girmesi gökdelenlerin yapımını olanaklı kıldı.

Petrol

Çağdaş anlamda dünyanın ilk petrol kuyusu ise Amerikalı Edwin Laurentine Drake tarafından Pennsylvania'daki Titusville kasabası yakınlarında açıldı. Drake, 27 Ağustos 1859'da 21 m derinde petrole rastladı. Çok geçmeden günde sekiz varil, sonra da 20 varil petrol çıkarmaya başladı. Petrol balina avlamak gibi riskli bir işten daha güvenilir ve daha ucuz bir lamba yağı kaynağı olduğu için hazır bir pazar buldu. Artık petrole hücum ve petrol çağı başlamıştı.

Dünyanın ilk modern rafinerisi, 1865'te, ABD'nin Cleveland şehrinde hizmete girdi. Daha sonra Rusya'da petrol arıtma tesisleri kuruldu. İlk arıtma tesislerindeki basit kazanlarda ham petrolden arı olmayan benzin, gazyağı (kerosen), yağlama yağı ve yağyakıt (fuel-oil) ayrılabiliyordu. 1913'te *kraking* (parçalanma) sürecinin bulunmasıyla yakıtların niteliği artı ve böylece otomobil motorlarında daha çok verim sağlayan benzin elde edilebildi. Otomobilin yaygın kullanıma

girmesiyle de petrole olan talep hızla arttı. Bu arada, arıtma sırasında elde edilen çok sayıdaki yan ürünler petrokimya kimya sanayisinin doğmasına ve giderek gelişmesine yol açtı. Bu gelişmelere bağlı olarak da petrol 20. yüzyılda en önemli enerji kaynağı haline geldi.

Yapay Maddeler

Organik Sentez

Organik sentez, basit elementlerden büyük ve karmaşık moleküller hazırlanmasıdır. İlk organik sentez, Alman kimyacı Friedrich Wöhler'in 1824'te üreyi sentezlemesiyle başladı. Bu sentez bilimsel düşünce tarihi açısından çok önemliydi, çünkü bu gelişmeyle, organik moleküllerin yaratılması için ancak canlı varlıklara özgü sayılan "yaşam gücünün" hiç de gerekli olmadığı ortaya çıkıyordu. Artık biliniyordu ki biyolojik süreçler de kimyanın genel yasalarını izlemektedir.

Önce izolasyonu yapılan ve sonraları sentetik olarak hazırlanan bazı maddelere örnek olarak; vitaminler, aminoasitler, indigo boyaları, güve korucu, kâfur ve antibiyotik penisilin verilebilir.

Yapay Gübre

Tarımın ilk olarak ortaya çıktığı dönemlerden başlayarak, hayvan dışkılarından ve çürümüş bitki artıklarından gübre olarak yararlanılmıştır. 1750'lerde ise kimyacılar bitkilerin beslenmesini bilimsel olarak incelemeye başladılar. 1840'ta Alman kimyacı Justus von Liebig, güçlü bir asitle işlenen kemiklerdeki besleyicilerin bitkilerin büyümesinde daha etkili olduğunu kanıtladı. İngiliz tarım uzmanı John Bennet Lawes 1842'de, fosfat kayalarını sülfürik asitle işlemden geçirerek süper fosfat elde etmeyi sağlayan yöntemin patentini aldı ve ilk yapay gübre fabrikasını kurdu. 1860 dolaylarında kimyacılar toprağa ihtiyacı olan fosfor, azot ve potasyumu istenen oranda verebildiler. Bu sayede verim büyük çapta artmış, o ezeli kıtlık korkusu tarihe karışmıştı.

Yapay Boya

1856'da İngiliz kimyacı William Perkin, kimya alanında bir atılım gerçekleştirdi. Perkin, kömür katranından mavimsi bir madde çıkarmanın yolunu buldu. Bu, ilk boyarmaddeydi. Daha önceleri boyarmaddeler bitki ve böceklerin ezilip sularının çıkarılmasıyla yapılırdı. Kömür katranının, ilaç ve plastikler gibi birçok yararlı ürünün hammaddesi olarak kullanılabilecek değerli kimyasal maddeler içeren bir kaynak olduğu kanıtlandı. Bu buluş, yapay (sentetik) kimyasal maddeler üretmeye yönelik kimya sanayisinin başlangıcı oldu.

Perkin 1868'de bir parfümü (kumarin) ilk kez sentezlemeyi başardı. Bu buluş, yapay parfüm endüstrisinin başlangıcı oldu.

Plastikler

İlk modern plastik olan selüloit 1872'de kullanıma girdi. Ancak bu madde, bitkilerin çoğunda bulunan ve zincir görünümlü bir molekül olan selülozdan yapılmıştı. Bütünüyle yapay gereçten hazırlanmış ilk plastik olan bakalitse, 1909'da bulundu. 1930'lardan sonra plastikler petrol sanayisinin yan ürünü olan petrokimya maddelerinden yapıldı. Petrol bol olduğu için plastikler çok ucuza üretildi ve böylece metal ya da ağaç gibi geleneksel gereçler karşısında üstünlük kazandı.

Telefon

Yüzyıllar boyunca insanlar uzak yerlerde haberleşmeyi sağlayacak işaretler gönderme yolarını aradılar. Mesaj iletmek için başvurulan ilk yöntemler, açık havada yakılan ateşler ve parlayan aynalardı. Fransız rahip Claude Chappe 1793'te icat ettiği mesaj iletme makinesine, "uzaktan yazan" anlamında *telgraf* adını verdi. Bu aygıtın işleyişi, kule tepesine takılmış hareketli kolların kullanılmasıyla oluşturulan işaretler yardımıyla rakam ve harfleri iletmeye dayanıyordu. Sonraki 40 yıl içinde elektrikli telgraf geliştirildi ve 1876 yılında Amerikalı mucit Alexander Graham Bell, ilk kez konuşmaları teller aracılığıyla iletmeyi sağlayan telefonu icat etti. Sağırlarla ilgili çalışmaları, Bell'in seslerin havadaki titreşimlerle nasıl oluştuğunu merak etmeye yöneltmiş, "armonik telgraf" adı verilen bir düzenek üzerinde çalışırken, elektrik akımının konuşma sırasında oluşan titreşimleri andıracak biçimde değiştirilebileceğini bulmuştu. Telefonla ilgili çalışmalarının dayandığı ilke de buydu. Böylece doğan telefon, on yıl içerisinde, önce Amerika'ya daha sonra da tüm dünyaya yayıldı.

Yurdumuza ilk telefon Meşrutiyet'in ilanından sonra girdi. İlk telefon santralini de, İstanbul'da 1911'de İngilizler kurdu. İkinci telefon santrali İzmir'de, üçüncüsü de 1926'da Ankara'da kuruldu. Ankara santrali, ülkemizin ilk "otomatik" telefon santralidir.

Görüntü ve Ses Kaydı

Fotoğrafçılık

1827'de Fransız fizikçi Joseph Nicéphore Niepce, metal bir levhayı ışığa duyarlı bir maddeyle (bitümle) kaplayarak, ilk kez bir nesnenin kalıcı görsel kaydını gerçekleştirdi. Ancak bulanık bir görüntünün elde edilebilmesi için bile sekiz saat beklemek gerekiyordu. Niepce'in eski ortağı Louis-Jacques Daguerre, 1839'da bitüm yerine gümüş iyodür kullanarak, sadece birkaç dakika poz gerektiren klişeler (dagerreyotip'ler) elde etti. Ancak, dagerreyotipte bir defada sadece tek bir resim yapılabiliyordu. Yine aynı yılda bir başka İngiliz William Henry Fox Talbot, ilk negatif görüntüyü elde etti. Bu fotoğrafçılık alanında yeni bir devrimdi. Artık tek bir negatiften istenildiği kadar pozitif kopya basmak mümkün olacaktı.

Fotoğrafın öncüleri, 1839'dan başlayarak çalışmalarını, ışığa duyarlı malzeme olarak gümüş tuzlarını kullanma noktasında yoğunlaştırdılar. İngiliz mucit Frederick Scott Archer 1851'de, önceki örneklere göre ışığa daha duyarlı olan, 30 saniyeden az bir zaman içinde ince ayrıntılarıyla negatif görüntüler kaydeden bir fotoğraf levhası geliştirdi. Kimyasal bir karışımla kaplı levha kamera içine konuyor ve henüz ıslakken ışığa tutuluyordu. Yapılan işlem insanın üstünü başını kirletmekle birlikte, kusursuz görüntüler alınıyordu.

İngiliz fizikçi Joseph Wilson Swan 1871'de ıslak levhaların kurutulmasına yönelik bir yöntem bularak fotoğrafçılıkta yeni bir çığır açtı. Bu buluş, ışığa karşı duyarlılaştırılmış malzemelerin kullanımını başlattı. Bu kuru levhalar aylarca, hatta yıllarca kullanılmadan saklanabiliyordu.

1887'de ABD'li rahip Hannibal Goodwin fotoğraf çekiminde selüloit film kullandı. Bir yıl sonra da ABD'li mucit George Eastman bu uygulamayı geliştirerek makaraya sarılı selüloit film şeridinin seri üretimini başlattı ve "Kodak" adını alan ilk "kutu" tipi fotoğraf makinesini piyasaya sürdü. İlk renkli film ise 1903'te üretildi.

Sinema

Bir nesnenin gözün ağtabakasına düşen görüntüsünün nesne ortadan kalktıktan sonra da bir süre kalması ilkesi dolayısıyla, görüş alanından geçen resimler görsel bir hareket yanılsamasına neden olur. Görüş algısının sürmesi ya da "ağtabakası izlenimi" denen bu olgu ilk olarak 1824'te, İngiliz hekim Peter Mark Roget tarafından açıklandı. Her sayfasına resim çizilmiş bir kitabın sayfaları hızla çevrildiğinde görüntülerin kesintisiz bir biçimde hareket ediyormuş gibi görünmesi ve buna benzer birçok basit deney Roger'in kuramını doğruluyordu. Çeşitli ülkelerde birçok mucit bu kuramdan hareketle birbirine yakın zamanlarda benzer aygıtlar geliştirmişti. Bu bakımdan sinema kamerası ve projeksiyon (yansıtım) makinesi gibi aygıtların ilk önce nerede ve nasıl ortaya çıktığını kesin olarak söylemek güçtür.

1877'de, İngiliz kökenli fotoğrafçı Eadweard Muybridge, yan yana fotoğraf makineleriyle koşan bir atın görüntülerini saptadı ve dönen bir disk içine yerleştirdiği fotoğraflarla hareketli bir görüntü yaratmayı başardı. Fransız fizyolog Etienne-Jules Marey 1882'de kuşların uçuşunu incelemek amacıyla saniyede 12 fotoğraf çekebilen, "fotoğraf tüfeği" adını verdiği bir aygıt geliştirdi. 1887'de ABD'li Hannibal Goodwin'in fotoğraf çekiminde selüloit film kullanması, bir yıl sonra da George Eastman'ın bu uygulamayı geliştirerek makaraya sarılı selüloit film şeridinin seri üretimini başlatmasından sonra, sinema filminin gerçekleştirilmesi için bütün koşullar sağlanmış oldu. 1888'de Thomas Alva Edison üzerine ses kaydedilen mum silindirli *fonograf*'ı, daha sonra da ses ve görüntüyü birleştirmek amacıyla yardımcısı Dickson'la birlikte kameranın ilk biçimi sayılan *kinetograf*'ı geliştir-

di. Edison 1896'da, *kinetoskop* adını verdiği bir gösterim aygıtıyla 15 metrelik bir film şeridinin üzerindeki görüntüleri kesintisiz olarak art arda yansıtmayı başardı. Ama bu aygıt, gözlerini iki küçük deliğe dayayan tek bir izleyici tarafından kullanılabiliyordu. Kinetoskopla filmin üzerindeki görüntüler art arda izlenebilmekle birlikte, hareketler kesintiliydi. Bunun nedeni her görüntü karesinin yeterince aydınlatılamamasıydı.

Kinetoskopu Paris'te bir sergide gören Auguste ve Louis Lumière adlı Fransız kardeşler, *sinematograf* adı verilen aygıtı geliştirdiler. Elle çalıştırılabilen bu aygıt film çekimi ve gösterimi yapabiliyor ve 10 kg dolayındaki ağırlığı ile de, istenen yere taşınabiliyordu. Lumière Kardeşler halka açık ilk başarılı film gösterisini 22 Aralık 1895'te Paris'teki Grand Café'de gerçekleştirdiler ve bu gösteri sinemanın başlangıcı olarak kabul edilebilir.

1927'ye kadar filmler bütünüyle sessizdi. Bu yılda çekilen, şarkıcı Al Jolson'un oynadığı *Caz Şarkıcısı* (*The Cazz Singer*) adlı film, ilk sesli film oldu. ABD'de sinema sanayisi kısa sürede sesli sinema teknolojisine geçti.

Renkli film sesli sinemayla birlikte başladı. 1940'ların sonlarında itibaren de renkli filmler yaygınlaşmaya başladı.

Ses Kaydı

Tarihte ilk ses kaydı 1877'de Amerikalı mucit Thomas Alva Edison'un geliştirdiği ve *fonograf* ("konuşan makine") adını verdiği aygıtla gerçekleşti. Bu aygıt ses titreşimlerini, döner bir silindire sarılmış bir kalay folyoya izler halinde kaydediyordu. Böylece kaydedilen ses sonradan yeniden üretilebiliyordu.

Şansını denemek için ABD'ye göçen Alman bilim adamı Emile Berliner, 1887'de adını, Yunancada "kaydedilen ses" anlamına gelen sözcüklerden esinlenerek *gramofon* koyduğu yeni bir cihazın patentini aldı. Sesi kaydetmek için şallak (böceklerden elde edilen bir tür reçine) denilen bir maddeden yapılan yassı bir disk (plak) kullandı. Ses plak üzerine açılan yivlere kaydediliyordu. Yiv içinde ilerleyen iğne sayesinde, plak kaydı yeniden seslendiriliyordu. Sesi dışarı vermek için hoparlör kullanılıyordu. Berliner'in plağı, Edison'un silindirinden çok daha net ses veriyordu.

Berliner, 1891'de bir plağın birçok kopyasını çıkarmaya yarayan bir sistem geliştirdi; böylece üretim maliyetlerini iyice düşürerek plağın yaygınlaşmasını sağladı. 1908'e gelindiğinde Berliner'in Almanya'daki fabrikası, yılda 60 milyondan fazla plak üretiyordu.

İçten Yanmalı Motorlar

İçten yanmalı motor ("içten patlamalı motor" da denir), ulaşım alanında neredeyse tekerleğin yol açtığı kadar büyük bir devrim yaratmış, ilk kez küçük ve randıman oranı nispeten yüksek bir motor kullanma olanağı, otomobilden uçağa kadar bir dizi taşıtın üretilmesini sağlamıştır (Bender, 1997: 48).

Belçika asıllı Fransız mühendis Etienne Lenoir tarafından 1860'ta yapılan ilk kullanılışlı içten yanmalı motor gazla çalışıyordu. Alman makine mühendisi Nikolaus August Otto, 1876'da daha gelişmiş bir motor yaptı. Pistonun dört hareketiyle yaratılan enerjiyle çalıştığı için "dört zamanlı" adı verilen bu motorun Gottlieb Daimler ve Friedrich Karl Benz adlı Alman mühendisler tarafından geliştirilmesi, 1885'te ilk otomobilin üretilmesine olanak sağladı.

1892'de Alman mühendis Rudolf Diesel, daha sonra "dizel motoru" olarak anılacak olan basınçlı kontak motorunu üretmeyi başardı. Diesel 1897'de mazotla çalışan 25 BG'lik, tek silindirli bir motor geliştirdi. 1902'de MAN fabrikalarında Alman Deniz Kuvvetleri'ndeki gemilerde kullanılmak üzere dizel motorları yapıldı. Dizel motorları ilk olarak 1910'da gemilerde kullanılmaya başladı, Birinci Dünya Savaşı sırasında da denizaltılarda başlıca güç kaynağı haline geldi. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, dizel motorunun sivil taşıtlara uygulanmasına yönelik çalışmalara girişildi. 1922'de Almanya'da, ilk olarak otomobillerde kullanılmak üzere, küçük ve hafif dizel motorlarının yapımına başlandı. Böylece boyutları küçültülen ve güçleri arttırılan dizel motorları, birçok yeni uygulama alanında kullanıma sokuldu. Dizel motorları uzun yıllar kamyonlarda, tarım traktörlerinde ve sanayideki enerji üretim birimlerinde kullanıldıktan sonra, 1934'te lokomotiflere uygulanmaya başladı.

Elektrik Enerjisi

Yunanlılar, İ.Ö. 6. yüzyılda, kehribarın bir yere sürtüldüğünde hafif cisimleri ve tozları çektiğini fark ettiler. Bu özellik ilk kez Miletli Tales tarafından betimlendi. 15. yüzyılda yani iki bin yıl sonra İngiliz William Gilbert, ilk kez elektrik terimini (terim, Yunancada kehribar anlamında "elektron" sözcüğünden kaynaklanmıştır) kullandı; kükürt ve mühür mumunun da aynı özelliklere sahip olduğunu gösterdi.

Amerikalı mucit Benjamin Franklin 1752'de fırtınalı bir havada bir uçurtma uçurdu ve ıslak bir ip boyunca aşağı doğru akan elektrik, küçük bir kıvılcım yarattı. Böylece, şimşek parçalarının dev elektrik kıvılcımları olduğu anlaşıldı. Bu deneyden hareketle **paratoneri** buldu.

19. yüzyılın başında İtalyan fizikçi Alessandro Volta, **elektrik pilini** icat etti. John Frederich Daniell gibi başka bilim adamları, elektrot yapımında farklı gereçler kullanarak Volta'nın tasarımını geliştirdiler. Doldurulabilen ilk pilin (**akümülatör**) yapımı ise 1859'da Fransız fizikçi Gaston Plante tarafından gerçekleştirildi.

Elektriğin tarihi içinde, 1831'de İngiliz Michael Faraday'ın elektromanyetik indüklenmeyi (manyetizmanın elektriğe dönüştürülmesi süreci.) buluşu, elektrik enerjisinin sanayi çapında üretiminin yolunu açan en önemli buluş oldu. Dönel makineler ilkesinin dayandığı bu temel olay sayesinde, mekanik enerjiyi elektrik enerjisine (jeneratör) ve elektrik enerjisini mekanik enerjiye (elektrik motoru) çevirmek olanaklı hale geldi

1873'te Belçika asıllı Fransız elektrik mühendisi Zénobe-Théopline Gramme, elektrik enerjisinin havai hatlar aracılığıyla etkin bir biçimde iletilebileceğini gösterdi. 1879'da ABD'li mucit Thomas Alva Edison'un akkor lambayı icadı ve ilk elektrik üretim merkeziyle dağıtım şebekesini 1882'de New York'ta kurması, elektrik enerjisinin evlerde ve sanayide yaygın olarak kullanılmasının başlangıcı oldu.

Türkiye'de ilk elektrik üretimi, 1902'de Tarsus'ta bir İsviçre ve İtalyan şirketler grubunun kurduğu küçük bir santralle başladı. Bundan sonraki ilk elektrik santrali 1910'da İstanbul'da yapıldı. 1948'de Çatalağızı Termik Santrali'nin hizmete girmesiyle birlikte 1952'de İstanbul-Çatalağızı elektrik iletim hattı işletmeye açıldı ve böylece Türkiye'de ilk kez uzak mesafelere elektrik taşınması sağlandı.

Elektrik Motorları

Pratik olarak kullanılabilecek ilk elektrik motorunun patenti, 25 Şubat 1837 günü ABD'li Thomas Davenport tarafından alındı. 1871'de Gramme, bugün kendi adıyla anılan dinamoyu buldu; ardından dinamoya elektrik akımı verildiğinde bu aygıtın motor olarak çalışacağını belirledi. Böylece pratik kullanıma elverişli ilk elektrik motoru gerçekleştirilmiş oldu. 1883'te Hırvat asıllı ABD'li elektrik mühendisi Nikola Tesla**,** alternatif akım motorları için temel bir çalışma ilkesi olan döner manyetik alanı bularak ilk asenkron motoru (indüksiyon motoru) gerçekleştirdi. Böylece günümüzde yaygın olarak kullanılan elektrik motorlarının ilk örneği ortaya çıkmış oldu.

1889'da Tesla, ev gereçlerinde kullanılan ilk küçük motorun çizimlerini gerçekleştirdi. Bu tip motorların öncülüğünü ise ABD'li Chaster A. Beach yaptı. Beach, az enerji harcayan, "minik beygirgücü" adını verdiği ilk elektrik motorunu 1905'te üretti. Elektrik motorlarının küçülmesi bir dizi yeni aygıtta kullanılmasını sağladı.

Mikroplarla Savaş (Bağışıklama Sistemi)

19. yüzyılda, sirke ve şarabın mayalanması ve süt ekşimesi, kimyasal birer olay olarak kabul ediliyordu.1860'ta, Fransız bilim adamı Louis Pasteur, bir kez kaynatıldıktan sonra, ancak havayla temas ettirildiği taktirde bozulabileceklerini kanıtladı. Böylece, bozulmaya havadaki bazı mikroorganizmaların yol açtığı anlaşılmış oldu. 1862'de Pasteur, 70 °C'ye kadar kaynatılan sütün içindeki mikropların öldüğünü, ancak sütün tadında bir değişiklik olmadığını ve aynı tatla birkaç gün bozulmadan kalabileceğini gösterdi. **Pastörizasyon** adı verilen bu ısıtma işleminin, inek sütüyle bulaşan çok önemli iki hastalık olan verem (*Mycobacterium tuberculosis*) ve brusela hastalığına yol açan mikropları da öldürdüğü zamanla anlaşıldı ve pastörizasyon işleminin önemi böylece artmış oldu.

Pasteur, ilk serumu hazırladı; **kuduz**, **şarbon** ve **tavuk kolerası** aşılarını bulup uyguladı.

Pasteur daha önce hastalık yapıcı mikroorganizmanın kültürünün vücut dışında da üretilebileceğini açıkladıysa da, saf kültür tekniklerini yetkinleştiren ve titizlikle yürüttüğü deneylerle mikrobun yaşam çevrimini ortaya koyan Alman hekim ve bakteriyolog Robert Koch oldu. Onun şarbon araştırması (1876) ilk kez belirli bir bakteriyle belirli bir hastalık arasındaki neden-sonuç ilişkisini kanıtladı. Koch 1882'de **verem basilini**, 1883'te **kolera basilini** buldu. Koch'un çalışmaları hastalıklara mikropların yol açtıklarına ilişkin mikrop kuramını doğruladı.

Alman bakteriyoloji bilgini Emil von Behring, Japon meslektaşı Kitasaro Şibasaburo ile birlikte çalışarak sağlıklı bir hayvana tetanoslu bir hayvanın serumu verildiğinde bu hastalığa karşı pasif bağışıklık sağlanabileceğini gösterdi. Behring, antitoksik bağışıklık adını verdikleri bu tekniği sonradan difteriye uyguladı. 1892'de ticarî üretimine geçilen difteri antitoksini, bu hastalığın önlenmesinde koruyucu aşı olarak yaygın bir uygulamaya konu oldu.

Alman hekim Paul Ehrlich frenginin ilk etkili tedavisini buldu. Ehrling'in, Japon bilim adamı Sahaşiro Hata ile birlikte hazırladığı, sonradan Savlarsan adıyla piyasaya sürülen "606", çok fazla miktarda arsenik içermesine karşılık son derece etkili bir ilaçtı; 1910'da yapılan ilk deneylerde bir dizi hastalığın tedavisinde inanılmayacak kadar başarılı sonuçlar verdi. Frengiye benzer bir tropik hastalık olan frambezide bu ilaçla tek dozluk tedavi yeterli oluyordu; Ehrlich'in deyimiyle "sihirli bir mermi" bulunmuştu. Bu buluş, kemoterapi (ilaç tedavisi) çağını başlatmış oldu.

Otomobil

Alman makine mühendisi ve motor tasarımcısı Karl Friedrich Benz 1885'te dünyanın satmak amacıyla üretilen ve benzin motoruyla çalışan ilk otomobilini üretti. Üç tekerlekli, önden döndürülen bu arabada motor arka tarafta, yolcuların tam altındaydı. Aracın denemesinde Benz, saatte 14,5 km'lik bir hıza ulaştı ve 26 Ocak 1886'da buluşunun patentini alarak piyasaya sürdü.

Ama ilk kez modern mühendislik projelerine göre yapılan bir otomobil, Fransa'da, Alman mühendis Gottlieb Wilhelm Daimler'in patentlerinin alınarak, René Panhard ve Emile Levassor adlı Fransız mühendislerin 1891'de denenen ilk örnekleri günlük üretime geçirmesiyle doğdu.

1908'de Amerikalı Henry Ford, seri üretim yöntemini ilk kez otomobil yapımında uyguladı ve 1913'te dünyanın ilk hareketli üretim bandını hayata geçirdi. Bu uygulamayla fiyatlar düştü ve orta gelir düzeyindeki insanlar da otomobil satın alabildi.

Uçak

1903'te Amerikalı Orville ve Wilbur Wright kardeşlerin motor gücüyle çalışan ilk uçağın yapımını başarmaları ve 1909'da daha da geliştirilmiş bir modeli ABD Hava Kuvvetleri'ne satmalarıyla hız kazanan uçak yapımı Birinci Dünya Savaşı sırasında büyük ilerlemeler kaydetti. 1919'da Londra ile Paris arasında ilk yolcu uçağı seferleri düzenlendi. 1927'de Avrupa ile ABD arasında ilk okyanus aşırı uçuş gerçekleştirildi. Paris ile New York arasında gerçekleştirilen bu sefer, 33 saat 39 dakika sürdü. 1933'te tümüyle metalden yapılmış ilk uçak olan Boeing 247-D hizmete girdi. 1930'ların sonlarına değin uçakların itme sistemlerinde alternatif piston hareketli içten yanmalı motorlardan ve pervane düzeneklerinden yararlanıldı. İlk jet motorlu uçak ise 1939'da Almanya'da geliştirildi; iki yıl sonra da İngiliz yapımı jet uçağı havalandı.

X Işınları

1895 yılının bir kasım günü, Alman fizikçi Wilhelm Conrad Röntgen, laboratuvarında, İngiliz fizikçi William Crookes tarafından birkaç yıl önce keşfedilen ışınları inceliyordu. Bu ışınlar, Crookes lambasının cam çeperlerini ışıklandırmakla kalmıyor, uzağa yerleştirilmiş bir flüoresan ekranını da aydınlatıyordu. Röntgen, gözleri kamaşmasın diye, lambayı kalın bir kartonla kapattı. Ama uzaktaki ekran yine aydınlık kalmıştı. Demek ki, lambadan çıkan ışınlar, ışık geçirmez kartondan geçebiliyordu. Bilgin, bu esrarengiz ışınımlara "X" ışınları (bugün onun adıyla anılır) adını verdi ve onlarla denemeler yaptı.

X ışınları, elinin etinden geçerek, kemiklerini gösteriyordu. Bu ışınlar, elinden geçtiğine göre, bir fotoğraf levhasını da etkileyebilirdi. Çok geçmeden, araştırıcının arkadaşları, eşi Frau Röntgen'in el radyografisini hayranlıkla seyrettiler. Bu buluşun hemen uygulamasına geçildi ve 20. yüzyıl başından itibaren, bir kırık ya da çıkık kemiği, ancak radyografisini inceledikten sonra takmak, kural haline geldi.

Radyoaktivite

Radyoaktivite, bir atom çekirdeğinin tanecikler veya elektromanyetik ışımalar yayarak kendiliğinden parçalanması olup atom çekirdeğinin kararsızlığı durumunda oluşur: Çekirdek, radyoaktif bozunmaya uğrayarak daha kararlı hale gelir.

Bu olay ilk kez Fransız fizikçi Anonie Henri Becquerel tarafından 1896'da gözlendi. Becquerel'in bir uranyum-potasyum tuzunda gözlediği olayın bütün uranyum metalinin kendisi için de geçerli olduğu anlaşıldı. 1898'de Polonya asıllı Fransız fizikçi Marie Curie bir başka ağır metal olan toryumun da ışınım yaydığını gösterdi ve bu olay için *radyoaktivite* terimini kullandı; artık hem uranyum hem de toryumun radyoaktif olduğu söylenebilirdi.

Ağır metallerde gözlenen radyoaktivitenin incelenmesi, atomun çekirdeğinin tanınmasını sağlamış; yapay element dönüşümünün gerçekleştirilmesi (transmutasyon, 1919), nötronun bulunması (1932), yapay radyoaktiflik (1934), radyoaktif izotopların elde edilmesi (1935), çekirdek bölünmesi (1939) ve çekirdek enerjisinin büyük ölçülerde açığa çıkarılması (1942) ile sonuçlanmıştır.

Elektron Lambaları

Elektron lambaları, alternatif akımların doğrultulması, zayıf akımların kuvvetlendirilmesi, elektriksel salınımlar üretilmesi, X ışınları elde edilmesi ve ışıldayan bir ekranda görüntü oluşturulması gibi alanlarda kullanılır.

Amerikalı mucit Thomas Alva Edison 1883'te bir akkor lambada, filaman ile lamba içine yerleştirilen artı yükle yüklenmiş bir levha arasında akım geçtiğini belirledi ve bu olaya "Edison etkisi" adını verdi. 1887'de İngiliz fizikçi Joseph John Thomson, bu akımın tüp içinde akan elektronlardan[3] ileri geldiğini gösterdi. Bir başka İngiliz fizikçi John Ambrose Fleming 1904'te, Edison etkisinden yararlanarak akımı yalnızca bir yönde geçiren elektron lambasını (diyot) gerçekleştirdi. 1907'de Amerikalı mühendis Lee De Forest, diyota elektron akışını denetleyen üçüncü bir elektrot ekleyerek triyot lambayı yaptı. Sonraki yıllarda birçok lamba türü geliştirildi.

Triyot, yükselteç (amplifikatör) olarak kullanılmış, çok zayıf akımları yükselterek yakalama ve böylece radyoelektrik dalgalarıyla büyük uzaklıklarla haberleşme olanağı vermiştir. Radyo, radyoyla güdüm sistemleri ve ilk elektronik hesap makineleri triyot sayesinde gerçekleştirilmiştir. Rus asıllı Amerikalı mühendis Vladimir Kosma Zworykin'in görüntüleri elektrik işaretlerine dönüştüren ikonoskop lambasını 1925'te bulması, televizyonun geliştirilmesinde temel önemde bir adım olmuştur.

3 En küçük eksi elektrik yüküne sahip temel parçacık.

Radyo

İtalyan fizikçi Guglielmo Marconi'nin 1901'de mors kodlarını telsiz bir yayınla Atlantik ötesine iletmeyi başarması, radyo yayıncılığı konusundaki çalışmaların öncüsü oldu. Marconi'nin bu başarısından güç alan Amerikalı amatörler radyo haberleşmesi alanında yoğun çalışmalara giriştirler. Müzik ve konuşma içeren kısa erimli ilk radyo yayını ise 24 Aralık 1906'da Amerikalı mucit Reginald Aubrey Fessenden tarafından gerçekleştirildi. Bundan sonra radyo yayınlarına duyulan ilgi ve talebin artması hem yayın aygıtlarının, hem de alıcı aygıtların hızla gelişmesine ve 1920'da Pittsburgh'ta ilk ticarî radyo istasyonunun kurulmasına yol açtı. Bu tarihten sonra başka ülkelerde de düzenli radyo yayınları başladı. Türkiye'de ise düzenli radyo yayınları 1925'te başladı.

Televizyon

Alman mucit Paul Gottlieb Nipkow'un 1884'te geliştirdiği dönel disk (Nipkow diski) mekanik televizyon sisteminin öncüsü olarak kabul edilir. Nipkow'un sistemini ilerleten İskoç mühendis ve fizikçi John Logie Baird 1926'da hareketli görüntüler iletmeyi başardı. Ardından, Ocak 1926'da Londra'da buluşunun tanıtımını yaptı. Üç yıl sonra İngiltere'de televizyon yayınları başladı.

Baird televizyonun mucidi olarak ün salmış olsa da, icadı olan mekanik televizyon 15 yılda demode olmuştu; bu nedenle birçokları, icat ettiği elektronik sistemden yola çıkarak Vladimir Kosma Zworykin'i televizyonun babası sayar. Baird gibi, Zworykin de sitemini daha eski bir buluşa dayandırmıştı: Alman fizikçi Karl Braun'un 1897'de icat ettiği katodik ışın tüpünden (günümüzde "resim tüpü" olarak kullanılır) yola çıkmıştı. Zworykin, 1923'te katodik ışın tüpünü televizyon vericisi olarak kullanma yöntemini icat etti ve *ikonoskop* adını verdiği buluşu için patent başvurusunda bulundu; ertesi yıl da *kineskop* adını verdiği katodik ışın alıcısını icat etti. Bu iki buluş, çağdaş televizyonun iki ana unsurunu oluşturur. 1936'da BBC (British Broadcasting Corporation-İngiliz Yayım Kurumu) birer hafta dönüşümlü olarak iki sistemle birden yayın yapmaya başladı; ama dört ay sonra, Şubat 1937'de mekanik televizyondan vazgeçilerek, Zworykin'in buluşlarına dayanan elektronik sistem kullanılmaya başladı.

1935'te Almanya'da, 1941'de de Amerika'da düzenli televizyon yayınları başladı. Türkiye'de ise TRT, 1968'de düzenli yayın dönemine geçti. İlk renkli televizyon yayınının 1954'te gerçekleştirilmesine karşın, renkli televizyon alıcılarının seri üretimi ancak 1960'ların başlarında başladı. Türkiye'de ise 1982'de haftada birkaç saatlik renkli yayın yapılmaya başlandı; 1984'te de tümüyle renkli yayına geçildi.

Vitaminler

1743'ten itibaren, bir gemi doktoru olan İngiliz James Lind, denizcilerin iskorbüte karşı koymak için, limon emmelerinin yeteceğini keşfetmişti. Bu konuda yöntemli araştırmalara 19. yüzyılda girişildi. 1897'de, Hollandalı fizyolog Christiaan Eijkman, kuşların bir kısmını kabuğu çıkarılmamış, diğerlerini de kabuğu çıkarılmış pirinçle besledi. Kabuklu pirinçle beslenenler sağlıklı kaldığı halde, ötekiler hastalandılar. 1909'da, Stepp, bir başka deneyi bu defa fareler üzerinde yaptı. Sırf bayat ekmek lapasıyla beslediği hayvanlar öldü, buna ek olarak bir parça taze ekmek verdikleri ise sağ kalabildiler. 1912'de İngiliz biyokimya bilgini Frederick Gowland Hopkins, fareleri yabancı maddelerden arındırılmış yapay besinlerle besledi. Bu besin, hayvanları ölüme sürükledi. Fakat bu arada, yiyeceğine bir parça taze süt katılan fareler canlandılar. Peki, ama bu limon, taze ekmek ve taze sütteki bu esrar neydi? 1913'te Casimir Funk, pirinç kepeğini inceledi. Bu kabuk, kuşların yaşayıp gitmesini sağlıyordu. Bilgin, o sırada modern kimyanın yararlandığı analiz olanaklarıyla "hayat veren" maddeyi en sonunda ayrıştırdı ve *vitamin* diye adlandırdı. Bu tarihten sonra A, B, C, D vitaminleri saptandı. Böylece, kimyasal ürünlerden oluşan yepyeni bir evren, tıp yayınlarında ve yemek kitaplarında seçkin yerini aldı.

Hormonlar

Sinir sisteminin faaliyeti, başlangıçta, yaşamın çeşitli belirtilerini asçıklar gibiydi. Bu açıklamayı tanımlamak için, sempatik sinir sisteminin keşfedilmesi gerekti. Ama birbirini dengeleyen bu iki sisteme karşın, bireyde, nedeni bilinmeyen aşırı uyarılma ya da çöküntü, organik ya da zihnî düzensizlik gibi ağır hastalıklar meydana geliyordu. 1901'de, ABD'de çalışan Japon biyokimyacı ve sanayici Cokiçi Takamine, böbreküstü bezlerinde, "adrenalin" adı verilen yeni bir kimyasal öğenin varlığını saptadı. Kanda adrenalin miktarı çok yükselirse, hastada aşırı hareketlilik, heyecan, sinirlilik ya da tam tersine, bitkinlik, yorgunluk, çöküntü ve üzgünlük yaratır. 1905'te Hardy'nin ve 1914'te Emile Gley'in çalışmaları sonucu, vücudun aşarı yukarı her yerinde, son derece küçük miktarlarda maddeler salgılayan bezler bulunduğu ve bu maddelerin sindirim, kan dolaşımı, üreme, uyku ve benzeri işlevleri düzene koyduğu ortaya çıktı. Bunun üzerine, bu sistemlerin merkezin beyinde gizli bulunan küçük bir bez, hipofiz olduğu düşünüldü.

Pankreastaki ensülin, 1912'de keşfedildi. 1938'de ayrıştırılan kortizon, 1943'te sentez yoluyla elde edilebildi. Bu madde özellikle romatizma ağrılarını dindirmekte kullanılıyor.

Antibiyotikler

İngiliz Alexander Fleming'in çalışmaları, penisilinin keşfine yol açtı (1928). Ancak Fleming büyük keşfi ile elde ettiği maddenin uzun süre kalıcı olmasını sağlayamadı. Penisilinin mikrop öldürücü özellikleri birkaç gün içinde ortadan kayboluyordu. 1940'ta Oxford Üniversitesi'nde çalışmalarını sürdüren iki bilim adamı Avustralya asıllı hekim Howard Florey ve Alman asıllı biyokimyacı Ernst Boris Chain, penisilinin özelliklerinin kalıcı olmasını sağladılar. Bu iki bilim adamı, penisilini, bozulmadan saklanabilecek kuru bir toz halinde ve bol miktarda üretmeyi başardılar. 1941'de, yani savaşın dünyayı kasıp kavurduğu bir sırada, bu ilâç ilk kez hastaların kullanımına sunuldu ve yaralı askerleri öldüren bir mikroba karşı, şaşırtıcı sonuçlar alındı. İlk kez 1957'de de bir araştırma laboratuvarında yarı sentetik penisilin elde edildi.

1940–1960 arasında yürütülen geniş çaplı araştırmalar, çok geniş bir biçimde kullanılan birkaç düzine antibiyotiğin bulunmasıyla sonuçlandı. Antibiyotikler bir zamanlar umulduğu gibi her derde deva olmamalarına karşın, kullanılmaları en bulaşıcı hastalıkların sıklığında önemli bir azalma sağlamıştır.

Elektron Mikroskobu

İki Alman bilgini, Ernst Ruska ve Max Kroll, 1931'de, ışık ışınlarının yerine elektronlar yerleştirerek, maddeyi, özellikle canlı maddeyi derinliğine incelemeyi sağladılar. Başlangıçta, elektron mikroskobu, gözlenen ayrıntıyı 200.000 defa büyütebiliyordu. Bugün ise tünel etkili mikroskoplar nesneleri milyonlarca kat büyütebilmektedirler. Elektron mikroskobunun keşfi ve geliştirilmesi nanoteknolojinin yolunu açmıştır.

Atom Pili

Alman fizikçiler Otto Hahn ve Fritz Strassmann, 1938 yılında, uranyum çekirdeği gibi bazı iri atom çekirdeklerinin bir nötron soğurduktan sonra çok kararsız duruma geldiğini gözlemlediler. Söz konusu atom çekirdekleri belli miktarda enerji yayarak eşit olmayan parçalara bölünüyor ve bu enerjinin etkisiyle büyük bir hızla bu parçaları fırlatıyorlardı. Bu olaya nükleer parçalanma (fisyon) adı verildi. Kısa süre içinde, zincirleme tepkimelerin oluşturulabileceği deneysel olarak kanıtlandı.

1942'de İtalyan asıllı Amerikalı fizikçi Enrico Fermi'nin yönetimindeki bir grup bilim adamı, ilk kontrollü nükleer zincir reaksiyonunu gerçekleştirdiler ve ilk atom bilini üretmeyi başardılar. Bu Amerikan pili, o kadar iyi çalıştı ki, ilk atom bombasının yapımında kullanıldı (1945). ABD'den sonra, Fransa, Eski Sovyetler Birliği ve İngiltere'de de, barışçıl amaçlarla, ilk atom pilleri yapıldı. Atom pillerinin sayısı, dünyada giderek çoğalıyor.

Yapay Uydular

Rus fizik profesörü Konstantin Tsiolkovskiy barut gibi katı yakıtların uzay uçuşları için elverişsiz olduğunu görmüş ve sıvı yakıtlı füze motorunun kullanılmasını öngörmüştü. Bu arada 40.250 km/saat hızla fırlatılan bir roketin atmosferi terk edebileceğini hesaplamıştı. Ancak Tsiolkovskiy'nin 1903'te yayımladığı yazılar üzerinde pek durulmamıştı. ABD'li Robert Hutchinson Goddard 1923'te ilk sıvı yakıtlı roketi yaptı. İkinci Dünya Savaşı sırasında geliştirilmiş olan V–2 füzesi günümüzdeki uzay araçlarının öncüsü oldu. Savaş sonrasında çok bölümlü roketlerin üretilmesi, insanları atmosferin dışına çıkma ve dünyanın çevresinde dolaşma düşüncesine yöneltti.

4 Ekim 1957 Sovyetler Birliği, tarihin ilk yapay uydusu olan *Sputnik 1*'i (adı *Yol arkadaşı* anlamına gelir) uzaya fırlattı. Ondan sonra giderek artan sayıda yörüngeye yerleştirilmeye başlanan uydular, çeşitli alanlarda (telefon, televizyon, yer belirleme, jeodezi, teledeteksiyon, meteoroloji) oynadıkları rolle gündelik yaşamımızın ayrılmaz bir parçası haline geldiler.

Yarıiletken Aygıtlar

İlk radyo ve televizyon alıcılarında elektrik devrelerine yön vermek için kullanılan lambalar büyük, kısa ömürlü ve pahalıya mal oluyordu. 1947 yılında, dünyanın en büyük telefon şirketi olan Bell (ABD) kuruluşlarının araştırma laboratuvarlarında, William B. Shockley başkanlığında John Bardeen ve Walter H. Brattain'den oluşan ekip tarafından, aynı işi görecek, ama daha küçük, daha ucuz ve daha güvenli olan *transistor*[4] icat edildi ve 1948'de patenti alındı. Bu buluş elektronik devreler açısından devrim niteliğinde bir gelişmeyi simgeledi. Transistorlar sayesinde elektronik aygıtlarda minyatürleşme dönemi başladı.

1969'da Intel şirketinden Hoff'un mikroişlemciyi (merkezi birimin bütün devrelerini içeren tek bir yonga) geliştirmesi sonucunda elektronikte gerçek bir devrim yaşandı. 1971'de Intel şirketi (ABD), ilk mikroişlemciyi piyasaya sürdü (*Intel 4004*). Bu, üzerine 2300 transistor yerleştirilmiş, 7 mm x 7 mm boyutlarında kare biçiminde silisyum plaktı. 1970'lerin sonlarında ortaya çıkan geniş ölçekli tümleşim (LSI) tekniğiyle binlerce transistor ve devre öğesinin çok küçük bir alana sığdırılmasına olanak sağlandı. 1980'li yılların başlarında ortaya çıkan çok geniş ölçekli tümleşim (VLSI) tekniğinde ise 5 milimetrekarelik bir silisyum yonga üzerine yüz binlerce transistor ve devre öğesinin sığdırılması olanaklı hale geldi. 1989'da bir milyonun üzerinde transistor içeren mikroişlemciler kullanan elektronik aygıtlar piyasaya sürüldü.

4 Transistor: Bir elektron tüpüne benzer biçimde, elektrik akımlarını yükseltebilen, elektriksel salınımlar oluşturabilen ve modülasyon, algılama gibi işlevleri yerine getirebilen yarıiletkenli düzenek.

Mikroişlemciler mikrobilgisayarların, "akıllı" terminallerin (örneğin otomatik bankacılıkta makineler ya da satış mağazalarında kasa terminalleri) geliştirilmesini olanaklı kıldı. Genellikle "tek yongalı bilgisayar" olarak adlandırılan mikroişlemciler sanayi robotlarının, ölçü aygıtlarının, birçok hastane aygıtlarının otomatik denetimini yapabilmektedir. Mikrodalga fırınları, otomatik istasyon ayarı yapabilen televizyon alıcıları, çamaşır makineleri, elektronik oyun aygıtları gibi çeşitli tüketici ürünlerinde de mikroişlemci kullanılmaktadır. Bazı otomobillerde ateşleme ve yakıt denetimleri mikroişlemciler aracılığıyla gerçekleştirilmekte, böylece aracın verimi arttırıldığı gibi yakıt tasarrufu da sağlanmaktadır.

Bilgisayar

Çok amaçlı tümüyle elektronik ilk bilgisayarlar 1946'da ABD'de Pennsylvania Üniversitesi Elektrik Mühendisliği Fakültesi'nden Peter John Eckert ve John W. Mauchly tarafından üretildi. "Computer" ya da "ENIAC" (*Elektronic Numerical Integrator and Calculator* -Elektronik Sayı Bütünleme ve Hesap Makinesi) adı verilen bu aygıt, 30 ton ağırlığındaydı ve 19.500 parçadan meydana geliyordu. Bütün bunlara karşın, ENIAC genel olarak ilk başarılı yüksek hızlı dijital bilgisayar kabul edilir.

İngiltere'de Doktor Wilkes tarafından 1949'da gerçekleştirilen ve kaydedilmiş programa göre işlem yapan EDVAC (*Elektronic Discrete Veriable Automatic Computer* sözcüklerinin baş harflerinden; İngilizcede "kesikli değişkenli elektronik otomatik bilgisayar") ise ENIAC'tan on defa daha hızlı çalışıyordu.

Tümleşik devre kullanan ilk bilgisayar Amerikan şirketi IBM tarafından 1964'te gerçekleştirdi. Renkli ekrana ve ayrı klavyeye sahip ilk kişisel bilgisayar ise Apple firmasının kurucuları Steve Wozniak ile Steve Jobs tarafından 1977'de piyasaya sürüldü (Apple II modeli). Ama bilgisayarın piyasaya yerleşmesi, IBM şirketinin 1981'de IBM PC'yi (*Personel Computer*, Kişisel Bilgisayar) geliştirmesiyle gerçekleşti. Mikrobilgisayarların ortaya çıkması bilişim dünyasında gerçek bir devrim yarattı.

Lazer

Lazer (İng. Laser), çeşitli amaçlarla kullanılmak üzere yoğunlaştırılmış ışın demeti üretebilen bir aygıttır. Elektromanyetik radyasyon yayınımının uyarılması mantığıyla çalışır.

Çalışan ilk lazeri 1960'ta Amerikalı Theodore Harold Maiman yaptı. Geliştirdiği lazer, ilk kez 1964'te "lazerli neşter" olarak bir retina ameliyatında kullanıldı.

Günümüzde bu teknolojiden; holografiden[5] ,tünellerin delinmesine, kaynak işlemlerinden kompakt disk okumaya, uzaydaki mesafelerin ölçümünden göz cerrahisine kadar çok çeşitli alanlarda yararlanılmaktadır.

İnternet

Tarih boyunca yapılan en büyük icatlardan birisidir. Birden fazla bilgisayarın telefon hattını kullanarak birbiriyle iletişim kurabilmesi prensibine dayanan internet, bilgi çağının doruk noktası olarak da değerlendirilebilir.

Bilgisayar ağı kurulmasıyla ilgili ilk çalışmalar ABD Savunma Bakanlığı tarafından 1968'de başlatılmıştır. Projenin amacı, nükleer bir saldırıya karşı dayanabilecek bir bilgisayar ağı kurmak, ağın bir kısmı tahrip olsa bile bilginin alternatif yollar kullanılarak hedefine ulaşmasıydı. 1970'lerde Amerikan üniversite ve şirketlerindeki süper bilgisayarlar, araştırma bilgilerini paylaşabilmek için birbirine bağlandılar. 1980'lerde ticari olmayan bilgi takasının yapıldığı *NSENET* adında yeni bir ağ kuruldu. 1983, internet teriminin ilk kez duyulduğu bir yıl olarak tarihe geçti. Ağ 1994'te ticari şirketler ve evde bilgisayar kullanan kimseleri de içine alacak şekilde herkesin kullanımına açıldı. Ertesi yıl, İnternet üzerinden ses taşınabilmesine olanak tanıyan teknoloji geliştirildi. 2005 yılı itibariyle dünya üzerinde 300.000'den fazla ağı birbirine bağlayan internet, fiber kablolar ve uydular üzerinden, cep telefonlarımıza kadar hayatımızın her noktasına yerleşti.

Genetik

Kalıtımsal aktarım mekanizmalarını anlamaya çalışan modern genetik bilimi ancak 19. yüzyılın ortalarında Avusturyalı rahip Johann Gregor Mendel'in çalışmalarıyla başladı.

Günümüzde kalıtım birimlerine "gen" adı verilir. Genler dezoksiribonükleik asitte (DNA) belli bölgelere karşılık gelirler. DNA dört tip nükleotidden oluşan bir zincir moleküldür. Genetik kelimesini ilk olarak 1906'da William Bateson kullandı. Thomas Hunt Morgan 1910'da genlerin kromozomlarda yer aldığını ileri sürdü ve 1911'de de mutasyonların varlığını ortaya koydu. İkinci Dünya Savaşı sonunda, DNA'nın işlevini tanımlayan Kanada asıllı Amerikalı Oswald T. Avery ve yardımcıları (1944) DNA'nın rolünü keşfederek molekül genetiğinin öncüsü oldular. 1953'te James D. Watson ve Francis H.C. Crick, DNA'nın "çift sarmal" yapısını göstererek kromozomların bölünmesini açıklığa kavuşturdular. Ertesi yıl George Gamow, hücre nüvesindeki genetik bilgilerin ribozomlara haberci ribonükleik asit (mRNA) ile taşındıklarını ileri sürdü. 1956'da Jacques-Lucien Monod ve François Jacob, genetik bilginin DNA'dan haberci RNA'ya, oradan transfer RNA'ya ve ora-

5 Holografi, mercek kullanmaksızın üç boyutlu fotoğraf görüntüsü oluşturma yöntemidir.

dan da proteine geçtiğini ortaya koydular. Genetik şifre ise 1961'de, aralarında Marshall Nirenberg ve H. Matthaei gibi birçok araştırmacının bulunduğu bir ekibin çalışmaları sonucunda çözüldü.

1970'ten sonra belirli bakterilerin kromozomlarındaki DNA'lardan parça koparıp bu parçaları yeniden bir araya getirebilen enzimlerin var olduğu anlaşıldı. Bunun sonucunda geliştirilen teknikler, bitki ve hayvanların temel özelliklerini belirleyen genetik süreçleri de değiştirebileceği için büyük değer kazandı.

Gen teknolojisindeki ilerlemeler neticesi artık günümüzde mikrop genleri sınırlayıcı enzimler yardımıyla kromozomdan koparılarak bakterilere nakledilmekte ve bu sayede istenilen maddeler bunlara yaptırılabilmektedir. Örneğin, bakterilere yaptırılan ensülin 1982'de ticarete çıkarılmıştır. Bu yöntemle elde edilen diğer ürünler arasında interferon, insan büyüme hormonu, insan albümini, şap hastalığı aşısı, B hepatit virüsünün yüzey ve çekirdek antijeni, çeşitli antibiyotik ve aminoasitler sayılabilir. Uygulanan genetik manipülâsyonlarla, yepyeni genetik özelliklere sahip olan çeşitli kültür bitkileri yaratılabilmektedir.

1980'de Kary B. Mullis DNA parçacıklarını hızla ve kolayca kopyalamak için "Polimeraz Zincir Reaksiyonu" (PCR) yöntemini keşfetti. Bu yöntem kopyalamanın aksine, otomatik çoğalmaya elverişlidir; eser miktarda bulunan bir DNA baz dizisi, her altı dakikada bir o dizinin kopyasını üretebilen bir polimeraz enzimi sayesinde çoğalır. Bu teknik, genetik testlerin yapılmasını ve böylece kalıtsal hastalıkların teşhis ve tedavi edilmesini mümkün kılmıştır. 1990'dan beri PCR tekniği kullanılarak, anne karnında dolaşan dölüt hücreleri incelenip doğacak bebeğin cinsiyeti belirlenebilmektedir. Gerçek ikizlerden (tek yumurta ikizleri) başka her kişi genetik izlere bakılarak kuşku götürmez biçimde tanınarak belirlenebilir. Üstelik bu çok kesin sonuç, eldeki çok küçük miktarlarda biyolojik malzemeyle (kandamlası, sperma, tırnak, saç vb) bile gerçekleştirilebilir.

1997'de İskoç bilim insanı Dr. Wilmut, yetişkin bir koyundan alınan vücut hücresinin çekirdeğini, başka bir koyuna ait çekirdeği alınmış bir yumurta hücresine yerleştirerek genetik ikiz elde etmiştir.

Kaynakça

Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi, Bütün Ciltler, 1990, İstanbul.

Ashall, F., 2006, *Olağanüstü Buluşlar* (Çeviri: Gülgün Selamoğlu). TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları 208, 1. Basım, Ankara.

Asimov, I., 2006, *Bilim ve Buluşlar Tarihi* (Çeviri: Elif Topçugil), İmge Kitabevi Yayınları, 1. Baskı, Ankara.

Axis 200, Ansiklopedik Sözlük (6 Cilt) ve Büyük Ansiklopedi (12 Cilt), Doğan Kitapçılık (Milliyet/Hachette), İstanbul.

Basalla, G., 1996, *Teknolojinin Evrimi* (Çeviri: Cem Soydemir). TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları 29, 4. Basım, , Ankara.

Bender, L., 1997, *İcatlar* (Çeviri: Nurettin Elhüseyini). Sabah Kitapları, İstanbul.

Besson, J.-L., 2004, *Keşifler ve İcatlar* (Çeviri: Nedim Kula). TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları 184, Resimli Cep Kitapları Dizisi 2, 2. Basım, İstanbul.

Boorstin, D. J., 1996, *Keşifler ve Buluşlar* (Çeviri: Fatoş Dilber). Türkiye İş Bankası Yayınları, Genel Yayın No: 329, Sosyal ve Felsefi Eserler Dizisi: 35, 2. Baskı, Ankara.

Brewer, D., 2005, *100 Adımda İcatlar* (Danışman: Barbara Taylor). Tudem, ISBN 975-6451–96-3, İzmir.

Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, Cilt 24, Milliyet Yayınları, 1992, İstanbul.

Çakmak, M. S., 2007, *Çağlar Boyu Teknoloji*. Güncel Yayıncılık: 294, Açık Bilim: 42, Birinci Basım, İstanbul.

Dictionnaire Larousse Ansiklopedik Sözlük, Cilt 6, Milliyet Yayınları, 1993–1994, İstanbul.

Deane, Phyllis, 2000, *İlk Sanayi İnkılâbı* (Çeviri: Tevfik Güran), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Dünya'da ve Türkiye'de 1850 Yılından sonra Tıp Dallarındaki İlerlemelerin Tarihi (Editör: Prof. Dr. Ekrem Kadri Unat), 1988, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Vakfı Yayınları: 4, İstanbul.

Emiroğlu, K., 2001, *Gündelik Hayatımızın Tarihi* (Birinci Baskı). Dost Kitabevi, Ankara.

Gelişim Genel Kültür Ansiklopedisi, Cilt 2, İnsan ve Makineler, Gelişim Yayınları, 1976, İstanbul.

Harrison, I., 2006, *Büyük Buluşlar* (Çeviri: Turgut Gürer). National Geographic, ISBN: 975–6690–45–3, Nas Matbaacılık, İstanbul.

http://tr.wikipedia.org/wiki/Teleskop

Junior Larousse Temel Bilgi Ansiklopedisi, Cilt 4 ve Cilt 6, Milliyet Yayınları, 1993-1994, İstanbul.

Kaiser, B., 1969, *Keşifler ve İcatlar Ansiklopedisi* (Altıncı Baskı). Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul.

Kalbag, A., 2004 , *Dünyayı Saran Ağ: WWW* (Çeviri: Selma İkiz). TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları 106, Gençlik Kitaplığı 21, 11. Basım, Ankara.

Kerrod, R. ve Diğerleri, 2002, *1000 Bin Soru Bin Cevap* (Çeviri: Nilüfer Coşkun). Milliyet Kitaplığı, İstanbul.

Keşifler ve İcatlar Ansiklopedisi, Hürriyet Ansiklopedi Dizisi: 5, Mayıs 1990.

Monlaü, S. ve Diğerleri, 1985, *Kim Kimdir? 300 Ünlü Kişi* (5. Cilt) ve Söyle Ne Zaman? 300 Olay ve Buluş (10. Cilt). Baskan Yayınları, İstanbul.

Reid, S. – Fara, P., 2004, *Leonardo'dan Edison'a Mucitler* (Çeviri: Nemci Buğdaycı). TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları 80, Gençlik Kitaplığı 12, 19. Basım, Ankara.

Rousseau, P., 1972, *Keşifler ve İcatlar Tarihi* (Çeviri: Ayda Düz). Milliyet Yayınları, Tarih Dizisi: 22, Birinci Baskı.

Shlesinger, B. E., 2004, *Buluş Nasıl Yapılır*? (Çeviri: Özgür Ergin). TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları 41, 13. Basım, Ankara.

Şahin, M., 2002, *Uygarlık Tarihi*. Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara.

Théma Larousse Tematik Ansiklopedi, Cilt 3 ve Cilt 4, Milliyet Yayınları, 1993–1994, İstanbul.

SONU OLMAYAN SERÜVEN: UYGARLIK

Bitmemiş olan gelişme ve sınırları bilinmeyen değişme insanın yeryüzüne geldiği ilk andan beri süregelmekte. 2. bin yılın başladığı bugünlerde ortaya çıkan sorunlar ve çatışmalar aslında uygarlık tarihinin bilinmemesinden ileri gelmektedir. Bir yandan "medeniyetler çatışması" diğer yandan küreselleşmenin yarattığı ironik birliktelik uygarlık tarihinin akışının farklı yönde ilerlemesine engel olamamaktadır.

Dünyanın yaklaşık 4, 5 milyar yaşında olduğu kabu edilmektedir. En eski atalarımızın ise son 200 000 yıldır dünya üzerinde olduğu belirtilmektedir. 4,5 milyar yıla göre çok kısa ama insanlık için oldukça uzun olan bir öyküdür bu. Uygarlık tarihi aslında kendimizin tarihidir bir anlamda. Bugüne nasıl geldiğimizi bilebilmemiz için insanlığın geçerdiği bu evreleri bilmemiz gerekir. Uygarlık tarihine baktığımızda bedensel olarak çok büyük değişiklikler olmuş gibi görünüyorsa da asıl değişikliğin düşünsel alanda olduğu görülecektir. İnsanların toplumsal hayatındaki değişmelerin ana çizgisinin bir "gelişme" olduğu gerçektir. Hiyeroglif yazıdan bugünkü sembolik iletişim sistemine, Taş Devri silâhlarından lazerlere, padişah fermanlarından yasa ve yönetmeliklere, ata binme ve kağnıdan uçaklara, çapa ve sabandan modern tarım araçlarına, el işinden otomasyona doğru gidiş, bir gelişimdir. Bu nedenle modernleşme çabasında bulunan devletler ve toplumlar gelişme için pek çok şeylerini feda etmekte; bu tür değişme çabasında bulunan ülkelere de bilim literatüründe gelişmekte olan ülkeler denmektedir. Bu gelişmede insanın aldığı rol doğadaki diğer canlıların tümünün yaşamını da belirlemiştir. Basit mikrolitlerden bilgi çağına geçiş uygarlığın gelişim çizgisini de göstermektedir. Bu gelişim her bölgede ve çağda aynı hızı göstermez. Ama herşeyden önce ortaklaşa bir çabanın ürünüdür uygarlık. Birlikte yaşama, birlikte avlanma ve birlikte üretme uygarlığın akışını değiştirmiştir. İlkönce insan doğaya katkıda bulunmamaktadır. Yalnızca sürüler halinde dolaşmaktadır. Sürüler halinde yaşayan insanın kaderi doğaya bağlıdır. Yaşam süresi kısadır. Doğada yalnızca yüksek yerlerde, ağaç tepelerinde ve mağaralarda kendini güvende hissetmektedir. Mağaralar insanlığın ve uygarlığın başladığı ilk mekanlar olarak karşımıza çıkar. İ.Ö.20 000'de insanlar ilk ilk iletilerini gönderirler. Gelecek kuşaklara aktarılacak birikim doğar. Büyüklerden küçüklere ilk akdarımlar başlamıştır. Temel kaygı yaşamak ve neslin devamını sürdürmektir. Derken ateş düşer dünyaya ve insan ateşi keşfeder. Yakıcı ama aynı ölçüde kurtarıcı dış tehlikelerden. Ateşi evcilleştirmek uygarlık için gereken zamanı artırmaya yarar. Gündüzleri avlanan ve yiyecek toplayan insanlar geceleri uyurken artık geceleri de kullanmaya başlamışlardır. Yanan ateşi söndürmemek için nöbet tutmakta ve ateşin etrafından toplanmaktadırlar. Böylece artan zaman ve enerjiyle birlikte iletişim başlamaktadır. Belli belirsiz hareket-

leri sesler tamamlamaktadır. İnsanlar bu dönemde de doğaya bağlı kalmışlardır. Yaşamak için verimli yer ve araziler bulmaya çalışmaktadırlar. Su hayattır sözü bugün için olduğu kadar o zaman da geçerliydi. Su kenarları ilk yerleşim yerleri olarak çıkar. Yerleşik hayatla birlikte uygarlığın doğuşu da kolaylaşmıştır. Önce su kenarları ve verimli arazileri insanlar paylaşırlar. Uzak doğuda, Sarı Nehir, İndus Nehri, Ganj nehri bu bölgedeki insanlar için yerleşim yeri olur. Tıpkı Ön Asya'daki Fırat ve Dicle nehri arasında kalan Mezopotamya. Tarihin başladığı bölge. Peşinden Nil nehri ve deltası. 33 sülalenin yönettiği Mısır. Gizemli ve bir o kadar da haşmetli. Aynı kaderi Güney Amerika uygarlıkları da yaşayacaktır. Verimli araziler aynı zamanda tarım ve ürün demek. Ürünlerin toplandıkları tapınaklar ve kurumlar demek. Nitekim basit muhasebe kayıtları tarihi başlatır. Sümer tapınaklarında gelen ürünleri kaydetmek için oluşturulan basit işaretlerle birlikte tarih başlar. Yani Sümer tarihi başlatır Çivi yazısıyla. Aynı dönemde Çin ve Mısır'da da benzer nitelikte çabalar görülmeye başlar. Kaligrafi ve hiyerarti ya da resmi yazı olan Hiyeroglif. Yazı insanlığın ortak hafızasını kültür ve uygarlığa dönüştürürür. Uygarlığın gereklerinden ilki gerçekleşir. Yazı, peşinden şehir yaşamı ve siyasi paylaşım ortaya çıkar. Gelişim yazıyla birlikte hızlanır. 6 milyar yılda oluşamayanlar 3 000 yılda artaya çıkar. Birikim insanlığın ortak mirasıdır. Yazıyla birlikte değişen kader birikime dönüşmüştür. İnsanoğlunun ortak mirası artık birikim halini almıştır. Alet yapımıyla birlikte ustalık yazıya dönüşür. Gelişen tarım teknikleri ve yetişen bitkiler insanı doğaya bağımlı olmaktan çok, ondan yararlanmaya götürür. Ama doğa insana dahat vermez. Doğaya hakim olamayan insan doğa karşısındaki aczini tapınmayla gidermeye çalışır. Kendini rahat hissetirecek duyguları aramaya başlar.

Uygarlıklar kendi kaderlerini oluştururlar. Sümerler ortaya çıkacaklardır. Mezopotamya'da kurulan ilk devlet Lagaş, Uruk, Endu, Kalde ve Kiş şehirlerini kurarlar. Her ne kadar Sümerler, İ.Ö. 1950'de Elamlar tarafından yıkılsalar da, Çivi yazısını icat ederek tarihi devirleri başlatmış oldular. Krallarına Patesi adını verirlerdi. Tarihte bilinen en eski kanunlarda Sümerler'e aittir.Doğa güçlerine inanan Sümerler'de en ünlü tanrılar, Anu (Gök tanrısı), Enlil (Yeryüzü tanrısı), Enki (Okyanus tanrısı)'dır. Sümerlerde en önemli sanat eserleri zigguratlardır. Sümerler meydana getirdikleri yüksek uygarlık seviyesinde bilimde de ileri gitmişler bilim alanında şu çalışmaları yapmışlardır. Ayı 30, yılı 360 gün olarak hesapladılar. Gece ve gündüzü 12'şer saate böldüler. Bir yılı 12 ay olarak hesapladılar. Ay ve Güneş tutulmasını hesapladılar. Aritmetik ve geometrinin temellerini attılar.Çarpma ve bölme cetvellerini buldular. Daireyi 360 dereceye böldüler. Bunları Babil izledi. Sami soyundan gelen Amurrular'a Babilliler denir. Başkent Babil olmak üzere İ.Ö. XIX. yy'da Mezopotamya'nın en güçlü devletini kurdular. Birinci Babil Devleti'ni

İ.Ö. 1594'te Hititler yıktı. İkinci Babil Devleti'ni İ.Ö. 539'da Persler yıktı. Babilliler, Kral Hammurabi zamanında mutlak krallığa dayalı büyük bir imparatorluk kurdular. Sümer Kralı Urukagina tarafından yazdırılan ilk kanunlardan sonra Mezopotamya'da bilinen diğer bir kanun ise Hammurabi Kanunları'dır. Babilliler, astronomi çalışmaları yapmışlar, burçları bulmuşlar ve yılı 354 güne bölmüşlerdir. Babillilere ait en önemli sanat eserleri şunlardı. Hammurabi Steli, Babil Kulesi ve Babil'in Asma Bahçeleri. Dersen Sami soyundan gelen Akadlar ortaya çıkarlar. Başkent Akad olmak üzere, İ.Ö. 2350 yılında Kral Sargon önderliğinde krallıklarını kurdular. Kısa sürede tüm Mezopotamya'ya hakim olduktan sonra Sümer Medeniyeti'nin yayılmasını sağladılar. Kral Sargon önderliğinde tarihteki ilk büyük imparatorluğu kurdular. Akad Krallığı, İ.Ö. 2150 tarihinde Uruk Krallığı tarafından yıkıldılar. Akadlar, Sümer Uygarlığı'nı devam ettirerek büyük bir imparatorluk kurdular. Tarihte ilk kez daimi ordu kuranlar Akadlar olmuştur. Doğunun Romalıları ortaya çıkar.Asurlular, Sami ırkına mensuptur. İ.Ö. 2000'lerde Mezopotamya'ya geldiler. Başkentleri en önemli ticari merkezleri Asur kentiydi. Tüccar bir kavim olan Asurlular, en çok Anadolu'da ticaret yapmışlardır. Asurluların varlığına İ.Ö. 612'de Medler, Babilliler ve İskitler tarafından son verildi. Asurlular daha çok Anadolu'da yaptıkları ticaret ile tanınırlar. Anadolu'da ticari koloniler kurdular. Anadolu'da, Asur Pazar yerlerine KARUM denir. Büyük bir askeri imparatorluk kurdular. Güçlü orduları ve şiddetli kanunları vardı. En ünlü tanrıları Asur'du. Mezopotamya'da ölümden sonra hayat inancı olmadığından, an ıt mezarlara hiç rastlanmaz.

Uygarlık bu kez Nil boyunca yeni ve gizemli Mısır'la tanışır. Eski Mısır'ın tarihi İ.Ö. 3000 yıllarında başlar. İ.Ö. 333 yılında Büyük İskender'in Mısır'ı almasıyla son bulur. Mısır'da monarşik-bürokratik devlet yapısı vardı. Devlet yönetiminde en tepede firavunlar bulunur, firavunlar tanrının oğlu sayılırdı. Firavunlar tanrının oğlu olduğundan ilah-kral anlayışı görülürdü. Vezirlik ilk kez Mısır'da görülmüştür. Mısırlıların en önemli tanrıları Amon-Ra ve Ösiris'ti. Mumyacılık ve tıp alanında ilerlemişlerdi. 24 harflik hiyeroglif denen bir resim yazısı kullanılmıştır. Mısır bilimini Nil Nehri'nin hareketliliği etkilemiştir. Yılı 365 gün ve 12 ay olarak hesapladılar. Matematikte ve tıpta ileri gittiler. Önemli sanat eserleri . Piramitler Amon Tapınağı Beni Hasan Mezarları Labirentler kurdular. Ve Anadolu: Uygarlıkların diğer beşiği. Anadolu'da ilk devlet kuranlar Hattiler'dir. Hattilerin başkenti Alacahöyük'tü. Hititler İ.Ö. 2000'lerde devletlerini kurdular. Hititlerin başkenti Hattuşaştır. İ.Ö. 1280'de Mısırlılarla savaştılar. Mısır savaşı sonunda tarihte bilinen ilk antlaşma olan KADEŞ Antlaşması imzalandı. Hititler, İ.Ö. 1200'de Asurlular'ın ve Frigler'in saldırısı sonunda yıkıldı. Frigler İ.Ö. 750 Yıllarında kuruldu. Başkenti Gordion, yani Yassıhöyüktü. İ.Ö. 676 yılında Kimmerler ve Lidyalıların saldı-

rısı sonunda yıkıldı. Frigyalılar Kaya mimarisi, dokumacılık ve kilimcilikte ileri gittiler. En önemli sanat eseri Midas Mezarı'dır. Frigyalılar Fenike harf yazısını kullandılar Tarımı koruyucu yasalar yaptılar. Lidya Devleti İ.Ö. 687'de kuruldu. Başkentleri Sart'tı. İ.Ö. 546 yılında Persler'in saldırısı sonunda yıkıldı. Lidyalılar mimaride ileri gittiler. Kuyumculuk ve heykelcilikte ilerlediler. Paralı askerlerden oluşan bir ordu kurdular. Fenike harf yazısını kullandılar. Tarihte parayı ilk defa Lidyalılar kullandı. İyonya Devleti, Batı Anadolu'da Akalar tarafından kuruldu. Batı Anadolu'da polis (Şehir devletleri) kurdular. Bu polislerin en önemlileri Milet, Foça, Efes ve İzmir'dir. İ.Ö. VII. Yüzyılda Lidyalılar'ın ve Persler'in saldırısı sonunda yıkıldı. Urartu Devleti İ.Ö. IX. Yüzyılda Hurriler tarafından kuruldu. Başkentleri Tuşpa, yani bugünkü Van'dı. İ.Ö. 600 yılında,İskitler ve Medler'in saldırısı sonunda yıkıldı.

Güneş Doğu'dan yükselecektir. Çin'in tarihi Yontma Taş Devri'nde başlamıştır. Şensi ve Kansu'da Türk kültürü etkili olmuştur. Tunguz, Moğol, Türk ve Tibet kültürleri Çin'de etkili olmuştur. Çin'de egemen olan dinlerin başında, Taoizm, Konfüçyüsçülük ve Budizm gelir. İpek üretimi sayesinde İpek yolu gelişti. Çinliler Çin yazısını kullandılar. En eski medeniyetler İndus Medeniyetleri'dir. Hindistan'daki ilk medeniyet Sint Medeniyeti'dir. İndus ve Ganj nehirleri verimliliği artıran etkendir. Güçlü devletler oluşamamış, küçük prenslikler ortaya çıkmıştır. Kast örgütünü Ariler kurmuştur. İran Medeniyeti'ni, Medler ve Persler meydana getirdi. Medleri İ.Ö. 550'de Persler yıktı. Persleri İ.Ö. 330'da Büyük İskender yıktı. Akdeniz ve Avrupa'da Antik Yunan ve Roma ortaya çıkacaktır. Ege medeniyetini meydana getiren medeniyetler şunlardır. Yunan medeniyeti, Makedonya Medeniyeti, Trakya Medeniyeti, Anadolu Medeniyeti, Girit Medeniyeti ve Rodos Medeniyeti. Yunan Medeniyeti, İ.Ö. 1200 yılında Dorlar tarafından kuruldu. Yunan Medeniyeti denince akla Polis (şehir devletleri) gelir. Yunan Medeniyeti'ne ait en önemli polisler şunlardır. Atina, Isparta, Korint, Tebai, Larissa, Magara. Roma şehir Devleti, İ.Ö. 753'de Etrüskler tarafından kuruldu. M.S. 395 yılında Batı Roma ve Doğu Roma olmak üzere ikiye ayrıldı. Batı Roma İmparatorluğu, M.S. 476'da yıkıldı. Doğu Roma İmparatorluğu (Bizans), 1453'te Fatih Sultan Mehmet tarafından yıkıldı. 1000 yıllık Ortaçağın ortaya çıkışı uygarlığın sıçraması için uzun bekleyişi ortaya çıkardı. Skolastizm, Kilise ve Feodalizm ortaya çıktı. Roma ve Bizans'ın yıkılışını Türkler gerçekleştirdi. Yeniçağ damgasını Türk ve İslam Uygarlığı vurdu. Derken yeniden doğuşla birlikte Coğrafi keşifler dünyayı yeniden keşfetmeye yönelik önemli bir atılım olarak karşımıza çıkar. Fransız devriminin yarattığı ivmeyle birlikte Uygarlık tarihi yeni bir dönüşüm kazandı. Yeni dünya kıtlarında ve Avrupa'da uygarlık bilimle ele ele ilerlemeye başladı. Güneş artık batıdan doğmaya başlamıştır. Sonuç olarak medeniyetler çatışması ortaya çıkınca herkes Uygarlık Tarihini yeniden okumaya çalıştı. Bu çalışma ile medeniyetlerin birbirini daha iyi anlayabilmesine katkıda bulunabilmek dileğiyle.

NOTLAR

NOTLAR

NOTLAR

NOTLAR